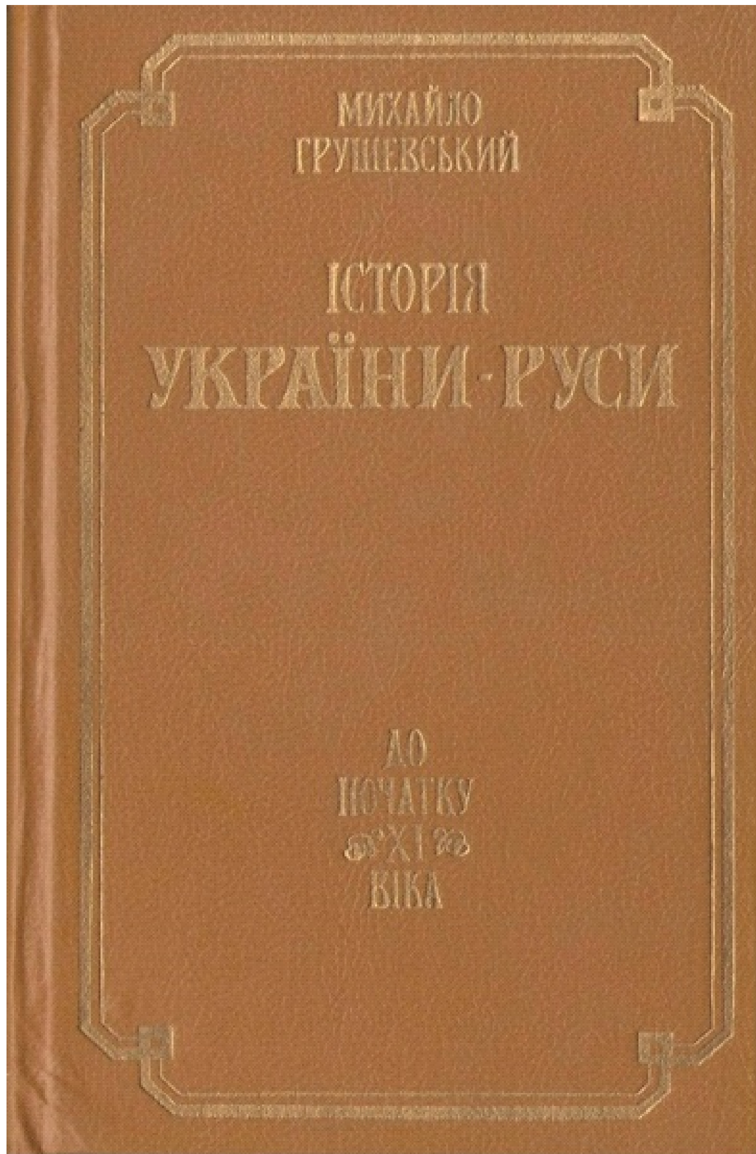

ПЕРЕДМОВА

Ся книга в новім виданню виходить значно обновленою. Богато додано нового против попереднїх, а й деякі давнїйші сторінки заново написані для сього видання. З формального боку зроблено ту переміну, що ще більше матеріалу з приміток після тексту перенесено в нотки під текст; пропущено

карти, бо вони вже перейшли до популярного видання. Використано новійшу літературу, натомість пропущено подекуди меньше важну давнїшу літературу щоб не давати книзї занадто розрости ся. Збільшеннє формату також покрило в значній мірі її розширеннє, так що число сторін зросло досить незначно в порівшнню з збільшеннєм змісту.

Друк тягнув ся довго, і тим поясняєть ся деяка нерівномірність в використованню новійшої лїтератури. Перші глави друковано в р. 1910, тим часом, як в останнїх я міг скористати і з наукових появ 1911 р.

В серпнї 1912 р.
М.Г.

Передмова до першого видання

Досї ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного істнования. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути користною. Її загальний плян дав я низше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймнї близші томи надїюсь я дати в короткім часї.

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувши ся близше, я перемінив намір: в сучаснім станї нашої науки минї здав ся далеко потрібнїйшим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; сей мав я на оці. Але при тім минї хотіло ся зробити свою працю, не ухибляючи її науковости, скільки кожна приступною і для ширшої публїки; для того все спеціальнїйше виносив я в нотки, а їх подав у кінцї, зіставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення. Рівнож на кінець виніс а спеціальне обговореннє двох справ — нашої найдавнїйшої лїтописи і норманської теорії початку Руси.

Підмогою при читанню сього тому можуть служити мої Виїмки з жерел до історії України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для сього часу. Перед читаннєм прошу справити похибки, визначені в кінцї сього тому, бо де-які з них зміняють текст.

Минї мило, що вихід сеї книги припадає на столїттє нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом! Вправдї невеселий

переважно образ дає нам наша історія, сумнїйший може часом нїж иньші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. „УвЂсте истину, и истина свободитъ вы!” — сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятьох лїтах, додавши тільки „волю” і „працю”, як неминучих спутників знання в походї до забезпечення лїпшої будучности свому народу.

Грушївський хутір.
1898, серпень.

I. Вступні замітки

ТЕРМІНОЛОГІЯ, УКРАЇНСЬКЕ ІМЯ, ЗАТЕМНЕННЄ ПОНЯТІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ, ЗВИЧАЙНА ІСТОРИЧНА СХЕМА, СПОРИ ПРО САМОСТІЙНІСТЬ

Ся праця має подати образ історичного розвою житя українського народу або тих етноґрафічно-полїтичних ґруп, з яких формуєть ся те що ми мислимо тепер під назвою українського народу, инакше званого „малоруським”, „південно-руським”, просто „руським” або „русинським”. Ріжнородність сих назв не має особливого значіння, бо покриває понятє само по собі ясне; вона цїкава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшло ся пережити сьому народови. Його старе, історичне імя: Русь, Русин, руський, в часи полїтичного й культурного

упадку було присвоєне великоросийським народом, котрого політичне й культурне житє розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, і великоросийські політичні організації — як вел. кн. Володимирське і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави, передовсім — наслідком династичних звязків своїх з київською династиєю. Уже в XIV в., коли вага політичного житя пересунула ся в сторону великоросийську, а українське політичне житє концентрувало ся в західній Україні, в державі Галицько-волинській,- до сеї держави прикладаєть ся імя „Малої Руси”. Так Юрий-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) dux tocius Russie Mynoris [1]). Частійше уживаєть ся се імя в грамотах царгородського патріархату XIV в., що протиставляв тою назвою (ή Μικρά 'Ρωσία) галицько-волинські єпархії північним, московським землям [2]); може бути, що під впливом сеї церковної терміньольоґії ужив сю назву і Юрий-Болеслав. Потім ся назва виходить з уживання, але коли в XVIIв. український нарід також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відріжнити його від московського народу, термін: „малороссійскій”, „Малороссія” стає офіціально прийнятим на довго, в російській державі і по сей час, а під впливом сеї офіціальної термінольоґії і в літературнім уживанні в Росії і в західній Европі се означеннє починає випирати старші означення (в німецькім kleinrussich, в французькім petit-russe і т. и.). Але серед української суспільности імя се не приймало ся і натомість все в ширше уживаннє входила назва „Україна”, „український”. Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім звачінню погранича [3]), а в XVIв. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпровя, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, — набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського житя і в різкій антітезі суспільно-політичному і національному укладови Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Імя „України” зростаєть ся з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського житя, що для пізнійших поколїнь стає провідним огнем, невичерпаним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродженнє XIX в. прийняло се імя для означення свого національного

житя. В міру того як зростала свідомість тяглости і безперивности етнографічно-національного українського житя, се українське імя розширяло ся на всю історію українського народу. Щоб підчеркнути звязки нового українського житя з його старими традиціями, се українське імя уживано також (в останній чверти минулого століття) в зложеній формі „Україна-Русь", „українсько-руський": старе традиційне імя звязано з новим терміном національного відродження і руху. Але останніми часами все в ширше уживаннє і в українській і в иньших літературах входить просте імя „Україна", „український", витісняючи иньші назви. В дальшім викладі буде уживати ся як сей новий термін так і старий „Русь", „руський", "староруський", і зложений-„українсько-руський", відповідно до часу і понятя про який йде мова, хоч властиве значіннє їх одно — вони означають те що ми мислимо тепер як український народ: його територію і житє в сучаснім і минулім і ті етноґрафічно-полїтичні ґрупи, орґанїзації, форми, з яких орґанїзовало ся сучасне українське житє. Для означення ж усеї суми східно-словянських ґруп, яку сучасді фільолоґи звуть звичайно „руською" (russich, russ) буду таки уживати назви „східно-словявський", щоб не допустити якоїсь неясности, якоїсь замішанини з історичним значіннєм терміну „Русь", „руський", що й досї в повній силї задержало ся в західній Україні: в Галичині, Буковині, Угорській Україні, в значінню полудневої, української ґрупи східно-словянської галузи. Ґрупу північно-західню буду називати білоруською, ґрупу північно-східню називатиму великоросийською.

В сїй неясности і поплутанню самої термінольоґії відбила ся неприхильна історична доля, яка випала українському народови. Некористні історичні обставини позбавили його всякого значіння в сучаснім культурнім і полїтичнім житю, хоч по числу належить він до більших народів Европи, займає в компактній масї велику й гарну теріторію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив проречисті свідоцтва своїх визначних культурних прикмет, богатих здібностей і здобутків довгого історичного житя. Розбивши його полїтичне житє, привівши до економічного, культурного, а з тим і національного упадку, сї неприхильні історичні обставини притьмили світлї і славні моменти його житя, прояви його активности, його творчої енерґії й на довгі віки кинули його на роздорожі полїтичного житя, як безборонну, беззахистну здобич для заборчих апетитів його сусїдів, як етноґрафічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без

імени.

Правда, тепер сей упадок українського житя в значній мірі являєть ся вже пережитою стадією. З року на рік слїдно в тім значний поступ. Відживає свідомість і активність суспільности, оживають традиції. Розуміннє української історії як одної тяглої і непрерваваної цілости, що йде від початків, або й з по-за початків історичного житя через усї періпетії його історичного розвою до наших часів, входить все глубше в свідомість і перестає й чужим здавати ся чимсь дивиим і єретичним, як здавало ся воно десять лїт тому, коли починала виходити ся праця.

По традиціям старої московської історіоґрафії, перейнятим новійшою російською, — події української історії звичайно входили епізодами в традиціонну схему східноевропейської, чи як вона зветь ся звичайно — „русскої історії”. Вона починала ся з перед-історії Східньої Европи (звичайно — з не-словянської кольонїзанії її), по огляді словянського розселення оповідала історію Київської держави, доводила її до другої половини XII в., потім переходила до в. кн. Володимирського, від нього до в. кн. Московського і слїдила історію Московської держави потім Російської імперії. Епізодично, для пояснення деяких номентів в полїтичній еволюції Московсько-Російської держави входили сюди часом такі епізоди, як держава Данила, прилученнє білоруських і українських земель до в. кн. Литовського і унїя його з Польщею, церковна унїя, козацькі повстання і війни Хмельницького. Таким чином початкові стадії історичного житя українського народу тонули в сій „русскій історії”, середні віки (XIV — XVI) пропадали в історії в. кн. Литовського і Польщі, і при українській історії, як вона звичайно мислила ся, зіставали ся тільки часи „отпаденія отъ Польши” й „присоединенія къ Россіи”, себто історія української козаччини, яка уривала ся з кінцем Гетьманщини безповоротно або продовжувала ся ad libitum історією українського відродження. І перші проби звязати в орґанїчну цїлїсть з сими загальнопризнаними „українськими часами” попередні віки історичного розвою українського народу приймали ся з недовірєм або й гнївом, як недотепна забаганка, як проява якихось укритих тенденцій, як вплив полїтиканства в науці, як оден з проявів українського сепаратизму. Та мабуть не мене ще повних десяти лїт, а конструкція української історії як орґанїчної цїлости від початків історичного житя руських племен до наших часів буде здавати ся таким же нормальним явищем, як десять лїт тому здавало ся (і тепер здаєть ся людям,

які не мали нагоди над сим задумати ся) оте вклеюваннє українских епізодів в традиціонну схему „государства Россійскаго” [4]).

В парі з розвоєм і поступом українського житя, все меньше мають гостроти, все меньше уваги збуджують і загальні спори про національну окремішність українського народу, що так завзято і голосно лунали давнійше. Питання окремішности української історії входило як складова частина в сї спори, але вони розвивали ся головно на. ґрунті фільольоґічнім, і найбільш гострим і рішучим моментом в них було все — чи українська мова осібний язик, чи тільки нарічє того „русского” язика, до котрого належить яко друге „нарічє” великоросийське з білоруським „піднарічєм”. Ряд дуже визначних і безсторонніх фільольоґів призназав її осібним язиком, як з другого боку не бракує й тепер фільольоґів, що признають її тільки нарічєм. Лінґвістична близькість до сусїднїх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати істнованнє й права на самостійний культурний і політичний розвій українського народу. Такі голоси давали й навіть досїдають себе чути з польської й великоросийської сторони. Вони представляли українську народність тільки провінціалїзмом народности польської чи великоросийської й хотїли бачити в ній тільки просту етноґрафічну масу, яка має служити будівляним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розумієть ся, в основі таких поглядів лежали мотиви чисто політичної натури — вони були випливом національного еґоізму народностей, що маючи перевагу на певних частях української території, хотїли-б задержати українську народність в службеній ролї на завсїди. Але сї змагання укривають ся дуже часто науковим плащиком — а власне лінґвістичним, особливо в Росії, де справа української мови все ще зістаєть ся дражливою. Репрезентанти таких змагань кладуть натиск на те, що українська мова — се тільки нарічє „русского языка” і не повинна розвивати ся як лїтературний і культурний язик: Українці повинні тримати ся „общерусского”, себ то великоруського лїтературного язика. Та тут, очевидно, підмінюють ся понятя, бо великоруський язик, живий і лїтературний, зовсім не „общерусскій” язик, а таке саме тільки, як і український, „нарічє” того ідеального „русского” язика, чи східно-словянського, що в дійсности конкретно не істнує й не істнував ніколи [5]). Далї, понятя язика й нарічя вповні конвенціональні — вони уставляють лише повне степенованнє в язиковій діференціації, відносини роду до виду,

genus до species, але абсолютно взявши ледво чи можна поставити певні крітерії, яким повинна відповідати певна мова для того, аби бути признаною язиком. Тому й українську мову одні уважають язиком, иньші нарічєм [6]). Культурне-ж значіннє певної мови залежить не від лінґвістичних дефініїцій, а від впливів історичних обставин і від жизненних, культурних сил самого народа. Без сумнїву, успіхи українського житя за останнє десятилїтє перехилили на користь українства погляди на культурну і національну повноправність української народности більше, нїж всї наукові арґументи, і перехилятимуть все більше з дальшим своїм поступом.

Чи будемо називати українську мову язиком чи „нарічєм”, однаково треба признати, що українські говори складають ся в певну язикову цїлїсть, яка в граничних говорах вправдї зближаєть ся до сусїднїх словянських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну в характеристичну її масу, відріжняєть ся від сих сусїднїх і найбільш зближених словянських мов дуже замітно цїлим рядом фонетичних, морфольоґічних і синтактичних прикмет. Так само відріжняєть ся українська людність від своїх найблизших сусїдів прикметами антропольоґічними — в будові тіла, і психофізичними — в складї індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побутї й культурі матеріальній і духовній. Сї психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсїм виразно звязують в національну цїлїсть поодинокі ґрупи української людности супроти иньших таких цїлостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвою.

Примітки

[1]) Видана в факсімілє в збірцї петерб. академії: Болеслав-Юрій II (1907), табл. IX.

[2]) Так в грамоті цїс. Іоана Кантакузена 1347р. — Русская истор. библїотека

VI дод. і в пізнійших.

3) Іпат. літ. с. 439, 447, 490, 586.

4) Див. про се мою статю: Звичайна схема „русскої” історії й справа раціонального укладу історії Східньої Европи, в збірнику петерб. академії: Статьи по славяновЂдЂнію, I.

5) Дуже гарно виясняє се записка петербурської академії, виготовлена з приводу дебат про скасованнє заборон української мови: Императорская Академія Наукъ. Объ отмЂнЂ стЂсненій малорусскаго печатнаго слова 1905, і нове виданнє 1910р. (українське виданнє під титулом: Петербурська академія наук у справі знесення заборон українського слова, Львів, 1906).

6) В сю фільольоґічну контроверсію може ввести спір про українську мову з приводу заборони читати на ній реферати на київськім археольоґічнім зїзді 1899р. — нпр. статя К.Михальчука Что такое малорусская (южнорусская) рЂчь, Київ, 1899 (відб. з часоп. “Кіевская Старина”) — там вказана, й иньша література, также недавно видане йогож Откритое письмо къ Пыпину о спорЂ между Южанами й СЂверянами (1909).

НИНІШНЯ УКРАЇНСЬКА ТЕРИТОРІЯ І ЧИСЕЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ, ФІЗИЧНІ ПРИКМЕТИ ТЕРИТОРІЇ І ВПЛИВ ЇХ НА КОЛЬОНІЗАЦІЮ, ХВИЛЮВАННЯ КОЛОНІЗАЦІЇ, ЇХ ЗНАЧІННЄ В ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТЯ, ФОРМОВАННЄ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНІЧНОГО ТИПУ, ДОЛЯ НАРОДНОСТИ

Сучасний стан українського народу представляєть ся так: Збитою масою (значить — не числячи українських островів поміж чужою людністю) займав він теріторію, що протягаєть ся більше менше між 45° і 53°

ґеоґрафічної ширини і 39° і 62° ґеоґрафічної довжини, окружаючи широким поясом північне побереже Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карпатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночи границю дає більше менше порічє Припети, але українська теріторія виступає на північ по за сю лінію двома виступами, розділеними білоруським клином , а то над Бугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь басейн Донця, окрім самого низу його, і врізуєть ся в порічя середнього Дону. На полудні сягає чорноморського побережа й вибігає досить далеко на полудневний схід на кавказькім побережу, захоплюючи значні части басейнів Кубани, Куми і Манича, місцями заходячи в гірську область Кавказа і Каспійські степи. За те порічє нижнього Дона переважно зайняте великоруською кольонїзацією, низше Подунавє опанувала кольонїзація волоська, а Крим зістаєть ся з етноґрафіччого погляду ще нічиїм [1]). Всеї української теріторії можна лічити тепер більше менше 850 тисяч кв. кільометрів або 15 тис.кв. миль (не рахуючи етноґрафічних островів) з загальною людністю звиш 40 мілїонів.

В полїтичнім поділї вона належить до трох держав — Росії, Австрії й Угорщини.

В Росії: цїлї губернії Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська, части більші або менші губернії: Чернигівської, Курської, Воронїзької, Донської, Кубанської, Таврійської, Бесарабської, Люблинської, Городенської, Сїдлецької й Минської.

В Австрії — Східня Галичина і підгірський пояс Західньої та північна частина Буковини.

В Угорщині — більші або менш значні частини комітатів Спишського, Шаришського, Землинського, Ужського, Бережського, Мармароського й Угочського.

На сій теріторії українська людність сидить збитою масою, без значнійших чужоплеменних островів серед неї. В західній части чужоплеменні домішки — Поляків, Жидів, Угрів в сумі не переходять за 30%, хоч і тут стрічають ся місця з одностайною українською людністю — напр. в гірських частях Галличини і угорської Руси, де навіть офіціальна

статистика рахує українську людність на 90%. Досить розмішана українська людність Чорноморя і східніх окраїн, кольонїзоваиих Українцями спільно з Великоросами й иньшими народностями, хоч і тут теж стрічають місця з дуже одностайного людністю, 80-90%) навіть по офіціальній статистиці. В центральних же частях українська людність особливо одностайна і вагаєть ся між 60% і 98% навіть по офіціальний переписи. Загалом усього українського народу треба рахувати тепер на сїй теріторії коло 33 мілїонів (вповні докладно означити цифру неможливо, бо при урядових переписях українська народність обраховуєть ся все більше або менше не корисно для неї) [2]).

Опанованнєм теперішньої теріторії — розселеннєм на нїй розпочинає своє історичне житє український народ. Розселеянєм на сїй території східнословянських племен, його предків, відокремляла ся східнополуднева українська ґрупа від своїх близших свояків і під впливом території, її фізичних прикмет і культурних впливів в які вводила вона свою людність, довершуєть ся сформованнє з сих племен окремої етноґрафічнокультурної одиниці, яку мислимо собі як український нарід.

З лїнґвістичного погляду трактуєть ся він як східнословянська галузь індоевропейської язикової родини. Та ся язикова спільність лише одна сторона його етноґрафічної фізіономії. Язикова спільність покриває собою той досить ріжномастний конґльомерат, що протягом тисячолїть під рівними впливами — в переважній більшости вповні недовідомими нам, формував ся в ту етнїчну ґрупу, з якої розвинула ся українська народність. Її фізичний тип, мішаний, як і у иньших европейських народів, відкриває, або ліпше сказати — натякає на довгий процес метисації, мішання ріжних рас, котрим був вироблений нинїшнїй етнїчний тип. Зовсїм виразно відріжняєть ся в нїм і тепер тип ясний і темний, ,а хоч тепер панує тип короткоголовий, то у старім археольоґічнім матеріалї, перших віків по розселенню, виступав поруч короткоголового сильно зазначений довгоголовий тип, як побачимо низше. Уже в моментї розселення українська була продуктом довгого мішання народностей і рас. Спільність культури, а в першій лїнії спільність язика, що нащадків ріжних мас і племен вводила в індоевропейську сїмю, до певної міри обєднала їх і звела до одного етноґрафічного типу ще в індоевропейській, чи в прасловянській правітчині. Дальше відокремленнє на новій теріторії і спільне переживаннє. всяких ґеоґрафічних, політичних і культурних впливів, фактів

і пригод продовжувало далї сей процес споювання в одностайну етнїчну масу тих ріжнородних поколїнь, тих поодиноких племен, вигладжуючи спільністю матеріального побуту, одностайністю історичного і культурного виховання старі етнїчні відміни, будуючи національну одностайність над колишньою антропольоґічною та етнїчною ріжномастністю.

Дві великі творчі сили в житю кождого народа — народність і територія стріли ся саме на порозї історичного житя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізнїйших, тим більше — в початкових стадіях народнього житя оба сї елементи являють ся діяльними творчими силами — територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті полїтичні та культурні впливи, відносини сусїдства, культурні вклади в землю попереднїх насельників і останки їх, що примішують ся до нової кольонїзації — все се многоважні сторони, якими територія могутно впливає на дальшу історію народа.

Пригадаймо собі в головних лїніях перед усїм її фізичні прикмети.

Ороґрафічний скелет її становлять Карпати й ряд височин, що від Карпат тягнуть ся над Чорним морем до Каспійської низини. На заходї вона перетята карпатським луком, вузьким і досить легким до переходу в серединї, розвиненим в цїлї системи хребтів і височин на західнїм і полудневім .своїм краю. На полуднї до сього луку (до його центральної частини) безпосередно прилягає тисько-дунайська низина. На півночи переходом до припетсько-деснянської низини служать галицьковолинські височини, на сходї подільська високорівня, сильно розмита водами, так що подекуди вона має вигляд майже гірський. Ся височина продовжуєть ся в східнополудневнім напрямі до Днїпра ґранїтним хребтом, понижаючись в сїм напрямі і перегорожуючи порогами корита Днїстра і Днїпра. За Днїпром сей хребет підносить ся знову в видї Донецької височини, стрічаючи ся з полудневим краєм центральної східноевропейської височини, і потім губить ся за Доном в Каспійській низинї.

На полудень від сїєї гряди, по чорноморському побережу, а далї на схід (за Днїпром) обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся травяні степи — висока рівнина, перерізана річними долинами і ярами, („балками”), вкрита грубою верствою гумусу (чорнозему). Сей степовий пояс служить безпосереднїм продовженнєм середноазійських степів, але стає що раз меньше диким в своїй західнїй частинї. Він заходить з Азії в Европу

клином: границя його йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи центральне й низше Подонє, низше Подніпрове й Подністровє. Не тільки що до своєї поверхні, але й клїматично він звязаний з Азією й стоїть під впливом східнїх вітрів, тим часом як краї середнього Подніпровя й Подністровя стоять уже під впливом західнього клїмату.

Північна частина нашої теріторії входить в пояс лїсовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лїнія лїсу в головнім і тепер сходить ся з границями піскуватого поясу; вона йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесенє, басейни Ірпеня і Тетерева, середнї частини Горини і Олучи, Побуже та багнисту Припетську низину. Лїс і тепер, незважаючи на довге нищеннє, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хлїборобську культуру, а здавна богаті на ріжні лїсові промисли.

Середину між лїсовим і степовим поясом заповнює край передстеповий, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, богатий лїсовими заростями й водою. В центрі протятий він широкою долиною Днїстра. Правий беріг Днїстра занятий — згірєм західньої гряди, лївий згірєм центральної височини, що заповнює межирічє Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді сього краю протягом віків людське житє — се зменьшеннє лїсу. З там в парі зменьшила ся вохкість ґрунту й змалїли ріки, але се ще в більшій мірі було проявом натуральним, наслїдком висихання землї, що йде неустанно, і тільки прискорене було ріжними проявами людської „культури", в роді інтенсивного вирубування лїсу. Протягом ста лїт, від часу загального поміру ґрунтів в Росиї (в 1774-8 р.) сконстатовано зменшеннє площі лїсів в деяких центральних лїсових ґубернїях на 20 до 30%; анальоґічне явище мусїло мати місце і в нашім лїсовім поясї. Ще сильнїйше, розмірне, поменьшало лїсу від часів людського життя в посереднїм поясї, між степовим і лїсовим краєм; навіть історичні звістки з трохчотирох останнїх столїть виказують тут велику силу зарослей, тепер уже знищених. Се зменьшеннє лїса впливало на висиханнє ґрунту і зменшеннє вод. Останки великих човнів або кораблїв в ріжних меньших українських річках, тепер уже не плавних, показуть, що вони були далеко богатші водою; де-які річки вже на памяти історії цїлком змалїли, от хоч би історична київська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дїйсно був завсїди степом, чи не знищило в нїм лїсу людське житє; але дослїди показали, що слїдів значнїйших лїсових

просторів тут нема, були тільки поодинокі лїсові острови, степовий же чернозем утворив ся з травяних останків.

В заводненню краю важне значіннє мають галицько-волинскі височини: вони й їх продовження відділяють басейн Днїпра і Зах. Буга від басейнів Днїстра і Дунаю (Прута і Серета). Днїстер з з його несчисленними закрутами і слабо розвиненою системою доплпвів не мав важного комунїкаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхнїй части, де його ліві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога; але його праві притоки були важними кольонїзаційними дорогами в гірськім поясї Карпатськім і звязували Поднїстровє безпосереднє з Потисєм і Подунавєм. Велетенська водна система розлягаєть ся за те по другім, північно-східнім боцї галицько-волинських височин. Головною водяною артерією тут служить Днїпро, що збирає воду з цїлої просторони між галицьковолинськими й центральною східноевропейською височиною і від давна був для неї головною торговельною дорогою. Головні Днїпрові притоки — Припеть і Десна, з рядом меньших своїх і Днїпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сїтю доріг і звязують її з сусїднїми річними системами. Система верхнього Днїпра вяжеть ся дуже тїсно з системою верхньої Волги, західньої Двини й системою північних озер. Система Припети — з системою Німана та західнього Буга і Висли. Система Десни — з системою Оки, середнїм Поволжем та верхнїм Подонєм, а Посеме і середнї притоки Днїпра — Ворскла й Самара близько звязані з системою Донця. В результатї маємо велетенську систему доріг, а її головні артерії збирають ся в середнїм Поднїпровю й його натуральнім центрї — старім Київі, що засїв тут від початків людського житя на Днїпрових горбах, збираючи торговельні каравани в усїх головних Днїпрових притоків.

Як побачимо низше, середнє Поднїпровє з усякою правдоподібністю можна вважати, правітчиною нашого народу. З великою словянською міґрацією східно-словянські племена, що увійшли в склад нашого народу, опанували майже всю теперішню етноґрафічну територію. Правда, ся перша кольонїзація не вдержалась від разу на своїх займанщинах; значні частини наших країв залюднювали ся вдруге, в третє і в четверте, але все залюднювали ся нашою людністю, або з повною перевагою нашої кольонїзації. Є вправдї теорія, немовби східна частина сеї кольонїзації

належала до ведикоросийської ґрупи, пізнїйше виселилась, а її місце зайняла українська колонїзація з Волини і Галичини; я буду ще низше говорити про сї здогади, тепер тільки зазначу, що ся теорія не має за собою нїяких реальних доказів, і не в однім розмннаеть ся з очевидними фактами. Від часів словянського розселення історія нинїшньої української території стає історією українського народу. Страти понесла наша кольонїзація головно на заході — на пограничну з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь. Колись вона не обмежала ся там вузьким гірським поясом; на півночи і на полудни території з мішаною людністю простирали ся широко, заходили може і в Семигородську височину і в наддунайські краї (на лївім боцї Дунаю). Але протягом віків українська людність відпливала з заходу на схід, ослаблюючи свої західні границї — даючи можнїсть західнїм сусїдам розширяти ся на її рахунок. За те дещо придбала на сході, — з усякою певністю можна се сказати за кавказьке побереже і Крим (кольонїзація найповійших часів).

Кольонїзаційні пертурбації стояли в тїсній залежности від фізичних прикмет території, що в сїй точцї і в иньших мали превеликий вплив на економічну, культурну і полїтичну історію нашого народа, і на саму етнїчну еволюцію його. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, а на півночи лїсовий, з непрохідними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живійших зносин, мало ввідні для людського життя, були найбільш консервативними частями, де найбільше заховувало ся і досїзаховалось останків колишнього. Вони не грали нїколи особливо визначної ролї в полїтичнім і культурнім житю, але мали важне значіннє, служачи сховищами, резервоарами, куди збирала ся людність з слабше захищених країв і переховувала ся в небезпечних часах.

Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Европу, де без кінця товклись ріжні кочовничі орди в своїм вільнім і невільнім походї зі сходу на захід. Осїла словянська кольонїзація тільки часами, уривком опановувала степи і аж до останнїх часів (XVIII-XIX в.) не могла міцно присвоїти. Степи отже не мали в сїм часї тої важної ролї в культурнім розвою, яку мали перед тим і тепер могли б мати по ґеоґрафічним своїм обставинам — як приморська територія і яг вигідний сухопутний міст з передньої Азії до полудневої й західньої Европи; навпаки, вони стали тепер небезпечним, шкідним сусїдом і для дальших земель, а часто, завдяки

небезпечному сусїдству з ними, лежали пустинею і переходові, передстепові простори.

Посередні краї між степом і „лїсовою стороною” — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Поднїпровє і Подонє вигодами зносин і всякими господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролї в культурнім і суспільнім розвою нашого народа. Але що близше сходу, Азії, тим дальше на північ заходять границїстепу і небезпечного передстепя, забираючи у осїлої кольонїзації сї благословенні простори. Кольонїзація Подоня не була трївкійшою від чорноморських побережних степів. Само середнє Поднїпровє жило трївожним, небезпечним житєм і переживало від часу до часу сильні кольонїзаційні лихолїтя і катастрофи. Головні культурні центри його сидїли на підлїсю, і тут на пограничу безпечного лїсу і богатого, вигідного передстепя найсильнїйше жило і держало ся українське житє — культурне й полїтичне. Сам Київ уже лежить в лїсовім поясї, на його полудневій границї, але й він — то передова кріпость українського культурного житя, і на нього набігають степові хвилї, а часом і заливають його.

Дальше на захід — було безпечнїйше, бо дальше від Азії, від степу, близше лїсу, між лїсом і горами. Тому в Галичинї й на Волини могла неперервано держати ся культурна і суспільно-полїтична традиція українського житя. Але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинутись широко. Не раз, коли і Поднїпровє падало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, переховували українське житє до лїпших часів; але тільки на Поднїпровю, в сїм натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало ясним огнем.

Обставина ся, що більша частина української території, і то як раз найщедрійше обдарована природою, підпадала кілька разів повному спустошенню під впливом кочовиицького натиску, мала величезний вплив на всю українську кольонїзацію. Вона викликала величезні рухи серед української людности, піддержувані й збільшувані до того ще й спеціальними суспільними й полїтичними моментами. Коли східно-полуднева частина української території, степовий пояс ставав кочовищем азійських орд, а передстеповий підпадав їх руїнним нападам на осїлу людність, ся остання відливала відси в краї північні й північно-західнї, лїпше захищені горами, лїсами й болотами. Але як тільки минав ся, або

бодай слабнув турецький натиск, то потомки еміґрантів, і просто, маси людности з тих північних і північно-західнїх країв без стриму сунули в пусті й небезпечні, але богаті дарами природи полудневі краї, здобували їх знову для осілої кольонїзації, й житє закипало тут горячим ключем. На памяти історії знаємо кілька таких великих, більших і меньших приливів і відливів, не кажучи за дрібнїйші: відплив української людности з степів і передстепових країв під натиском Печенїгів в X в. і новий рух в степи в середині XI, коли ослабла печенїзька орда; новий відлив з кінцем XI в. під натиском Половців, і новий рух у степи в XII в. з упадком половецької сили і хижости; татарська туча XIII в., що приносить страшенне знищеннє всьому українському Поднїпровю, і кольонїзаційні успіхи XIV-XV в., коли Татарська орда в роскладі й усобицях тратила всяку активність і силу; кримські спустошення кінця XV й першої половини XVI в., що в пустку обертають всю українську передстепову територію, і новий кольонїзаційний рух, що з розвоєм вонєних сил української людности (козаччини) посуваєть ся в спустошені простори з кінцем XVI і в XVII віцї.

Від другої половини XVI в. слабне натиск турецьких орд, але соціальні, полїтичні й національні причини викликають нові великі хвилювання серед українській людности. Зріст панського господарства й погіршеннє селянських обставин викликають масовий рух селянства з північних і західнїх частин в східнї й полудневі части України в XVI-XVII в., що повторяєть ся потім знову в XVIII і навіть в XIX в., коли українські селяне втїкачі залюднюють величезні простори Чорноморя (Новоросії), Бесарабії й Кавказа. Соціальні й національні рухи українські, війни України й за Україну приводять до масових переходів української людности на схід, де вона кольонїзує землї на вододїлї Днїпра й Дону й басейн Донця (XVII в.). Сї рухи і війни приводять в другій половиш XVII в. до повного спустїння великих просторів на правім боцї Днїпра і в басейні Бога, і вони наново кольонїзують ся потім протягом XVIII в. Зруйнованнє Сїчи приводить до української кольонїзації кавказького Чорноморя, і т. д.

Отсї зміни, сї кольонїзаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етнїку, полишили гдубокі слїди в фізіономії української народности. Вони протягом столїть, рядом таких пертрубацій неустанно вимішували українську людність, приводячи її до одностайнїйших форм. На мові се видко найвиразнїйше: старі архаічні діалекти заціліли тільки по окраїнах, найменьше зачеплених сими кольонїзаційними хвилями — сї

архаїзми стрічаємо в західнім, гірськім, і північнім — лїсовім поясї; решта українських діалектів мають уже закраску пізнїйшу, новотвірну, і дуже мало ріжнять ся між собою, тим часом як старі діалекти відріжняють ся і від них і між собою дуже значно. Яких чотири пяті української людности говорять тепер сими новійшими діалектами, що й дають головний тон українській мові, і лягли в основу лїтературного язика. Вони — результати сього в и м і ш а н н я української людности, яке рідко де у якого народа мало місце в таких величезнах розмірах.

Те саме що з мовою, діяло ся з антропольоґічними прикметами, з матеріяльною культурою і з духовим надбаннєм народа. Вони стрічались, перехрещувались, модифікували ся і в сих змінених формах розходили ся на широких просторах української кольонізації. Повної одностайности вийти, розуміє ть ся, з того не могло, але вийшла велика подібність, якою визначає ть ся український етноґрафічний тип і досї на переважній части своєї території. Таку етноґрафічну подібність при такій великій території і великій численности також не часто можна стрінути. Масові рухи осягнули те, що було б не можливо при браку одностайної полїтичної організації, при слабких внутрішнїх зносинах, при ґеоґрафічнім відокремленню значних частин етноґрафічної території. Рухи сї безперечно причинили ся до удержання серед української людности почутя своєї народньої близькости, одности, взагалї національного почутя, при всїх некористних обставинах для його розвитку.

В тім можна бачити позитивну сторону тих пертурбацій, на які виставили український нарід ґеоґрафічні обставини його житя. Взагалї ж беручи, впливи сих пертурбацій були в високій мірі шкідні для нього, хоч заразом прийшло ся йому в своїй боротьбі з степом відіграти почесну ролю заборола европейської культури від азійських орд. Страшні спустошення від азійських кочовників приносили величезні утрати в людях і майнї. Тільки в кінець зруйнована, приведена до роспуки людність рішала ся кидати насаджені місця та йти в бідні й негостинні лїсові чи гірські краї, іти в наймити і робітники в чужі господарства або пробувати знайти серед них місце, щоб на ново загосподарювати ся. Величезних засобів енерґії і матеріальних трат коштувала така зміна. Потім, коли кольонїзація рушала назад, в степи, економічні засоби й сили людности напружували ся, роспливали ся в господарській екстензивности; вкладали ся маси енерґії й достатку в культивованнє, присвоєннє оселїй культурі здичілих просторів,

щоб вернути їх в колишнє культурне становище. В сих флюктуаціях згинула страшенна маса народнього капіталу. Величезна маса народу не могла віками піднята ся над примітивні клопоти про охорону свого істновання та сотвореннє найелєментарнійших підстав економічного житя. Ціла народність не могла зібрати свобідних достатків і сил для задоволення вищих культурних потреб.

Боротьба з степом протягом віків забирає енергію народа, його вищих верств і правнтельств. Кольонїзаційні й економічні хвилювання не давали ствердлути ні суспільним, ні полїтичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цїлій полуднево-східній граничній лїнїї, українські полїтичні орґанізації не спроможні були удержати ся, коли з тилу на лїнїї північно-західній або північній сформували ся якісь міцнійші полїтичні орґанїзми. Вони ставали здобичю сих лїпше захищених, в лїпші обставини поставлених сусїдів. А полїтичний упадок тягнув за собою остаточне розшарпаннє і присвоеннє чужеродними суспільними верствами всього, що становило національні засоби. Вищі, культурнїйші верстви і нагромаджені ними культурні засоби, капітал і нерухомий маєток, природні богацтва краю і вищі форми хазяйства — все спинило ся кінець кінцем в руках чужеродних господарів, володарів краю, а по сторонї, українській зістала ся гола народня маса — поневолена, позбавлена всяких економічних і культурних засобів, всяких полїтичних і горожанських прав. Проходять столїтя повного застою і упадку українського житя. Народні маси вкінцї відповідають масовою реакцією, народнїми війнами на сей режім поневолення і обрабовання народнїх мас. Сї війни ще на кілька столїть забирають усї сили, всю енерґію народа; але не вважаючи на масу енергії, героїзму, навіть орґанізаційної творчої здібности, вложеної в сю боротьбу, не приносять трівкого поліпшення народнього житя. І обезсилені маси спускають байдужо руки на довгі часи.

Дозвільні, роскішні простори, що припали на долю українському народови в його історичному житї, сї текущі медом і молоком краї, що були предметом зависти сусїдів, сей „тихий рай" української природи, оспіваний поетами — не принесли щастя. Ґеоґрафічні прикмети краю і дані ними відносини сусїдства фатально налягли на всю полїтичну долю українського народу і тяжко відбили ся на його культурнім і національнім житю. В богатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячолїтє

історичного життя передало сучасним поколїнням, — українська територія богато завинила.

Примітки

[1]) Див. „Народнописну карту українсько-руського народу” д-ра Г.Величка, 1896, В. Кго Національнотериторіальні межи України (ЛНВістник 1907), С. Рудницького Коротка ґеоґрафія України, 1910. Докладнїйше про етноґрафічні границї буде мова низше.

[2]) В Росії перепись людности з 1897 р. на українській етноґрафічнїй території нарахувала 21.400 тис., але ся цифра значно низша дійсної; тепер української людностн на сїй території треба рахувати коло 28 міл.

В Галичнї урядова перепись 1900 р. числить Русинів коло 3.075 тисяч, але в дїсности треба рахувати, їх тепер на 3,5 мілїони На Буковинї таж перепись виказує коло 298 тис.

В Угорщинї офіціальна статистика начислила близько 429 тис. Русинів, в дійсности треба рахувати їх коло 500 тис.

Див: А. Ярошевичъ, Малороссы по переписи 1897 г. (К.С. 1905, VI), Охримович З поля національної статистики Галичини (Студії з поля суспільних наук, І), С. Томашівський Угорські Русини в сьвітлї мадярської урядової статистики (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVI, 1903). Незадовго в виданню “Украинській народъ въ прошломъ и настоящемъ” мають вийти статистичні огляди українськоі території О. Русова, В. Охримовича і С. Томашівського.

ОСНОВНІ ПРИНЦІПИ ДОСЛЇДУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ — ДЕРЖАВНІСТЬ І НЕДЕРЖАВНІСТЬ, ПЕРЕВАГА ВНУТРІШНЬОЇ ІСТОРІЇ НАД ЗВЕРХНЕЮ, ВІДНОСИНИ ҐЛЬОТИКИ Й

АРХЕОЛОҐІЇ ДО ІСТОРІЇ, ПОЧАТОК ІСТОРИЧНОГО ЖИТЯ, ПОДІЛ НА ПЕРІОДИ, ЗАГАЛЬНИЙ ПРОСПЕКТ ПРАЦІ.

Через ті неприхильні обставини сього житя, українському народови тільки часами удавало ся жити самостійним полїтичним житем, всею повнотою національного житя, і не цїлости, а тільки деякими частями його.

Широким і сильним, інтензивним полїтичним житєм український нарід жив в перших віках свого історичного істнования. Сотворена ним полїтична орґанізація служила творящим центром для всеї Східньої Европи, будувала її полїтичне, соціальне, культурне житє, клала підвалини йому на довгі віки: в основі всього нинїшньго житя Східньої Европи лежать і досї підвалини, заложені Київською державою.Очевидна річ, що процес, котрим творив ся сей полїтичний, державний орґанїзм і його розвиток з огляду на свої глубокі і даелекосяглї впливи має високий історичний інтерес і варт уважнїйшого слїдження. Але він вироджуєть ся скоро — полїтична сторона його слабне, тратить свій інтерес. Вся вага і весь інтерес лежить в тих соціальних і культурних процесах, що розвивали ся на сїй полїтичній основі, силою раз данаго могутного імпету. І процеси сї мають уже чим далї, тим більш місцевий, льокальний характер, а не загально-державний характер. Державне житє інтензивнїйше продовжуєть ся тільки в Західнїй Українї, в державі Галицько-волинській. Потім, з середини XIV в. почавши, український народ уже входить в склад иньших, чужих держав, то становлячи пасивний обєкт чужої управи, чужого, на иньших підставах витвореного права, то стоячи в більш або меньше виразній та гострій опозициї до сїеї чужої управи і сього чужого права. Коли й за самостійного полїтичного житя українського пароду полїтика звичайно лежала в руках правительственної меньшости, що правила народом часто і проти його волї, — то тепер на полїтику не мали впливу анї вищі, анї низші верстви української суспільности, і через те полїтичні обставини сих часів можуть інтересувати нас лиш о стільки, о скільки безпосереднє впливали на національне, економічне й культурне положеннє української людности. Суспільно-економічна й культурна історія українського народу в тих часах — одинока його історія. Полїтичний рух і потім оружна боротьба — ряд повстань українського народу під проводом козаччини в першій половинї XVII в. дає можність вирвати ся частинї України з-під чужого права і жити знову державним, хоч і не суверенним житєм протягом цїлого столїтя. Але соціальні і культурні процеси і в сей

період політичного відродження українського народу заховують свою домінуючу ролю, а з упадком того політичного житя знову стають єдиною історією українського народу.

Соціальний і культурний процес становить таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усї вагання, через усї флюктуації політичного житя — через стадії його піднесення і упадку, та вяже в одну цілїсть історію українського житя не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходило ся йому переживати. Звичайно робило ся навпаки: слїдячи історію полїтичних орґанізацій, пришивано кусні історії українського народу до історії державного житя польського, чи великоросийськото народу, і вона роспадала ся на ряд розірваних, позбавлених всякої тяглости і звязи епізодів. Навпаки, вона стає органічною цілїстю, коли в основу дослїду кладеть ся соціальний і культурний процес, де тяглість не переривала ся нїколи, де хоч би й найрізкійші зміни налягали на стару, трівку основу, яка тільки поволї зміняла ся під їх впливами. Він визначає нам провідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддавати ся дослїду, слїдженню їх еволюції.

До недавніх часів історія народів починала ся від перших історичних, письменних звісток про них. Тепер молоді науки — передісторична археольоґія чи археольоґічна етнольоґія з антропольоґією і порівняною соціольоґією, з одного боку, й порівняне язикознавство (ґльотіка) та фолькльор з другого, розширили науковий обрій далеко поза границї письменних звісток.

Що правда в теперішнїм своїм станї в обох сих напрямах більше відкриваєть ся перспектив, нїж заповняють ся вони якимсь вповнї позитивним змістом. Всї сї науки ще в початкових стадіях свого розроблення, і дуже не легко, не впадаючи анї в надмірний скептицизм, анї в легковірність, вибрати з них те, що повинно бути введене в історію українського (чи якого иньшого) народу для розсвітлення її початків. Ґльотіка напр. на пунктї методу далеко не сказала ще останнього слова, і в певних точках її разслїдів можливі великі сумнїви. Антропольоґія ж і археольоґія, особливо східньої Европи, все ще стоять в стадії збирання матеріала, і сам він збираеть- ся часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша нахідка вносить значні переміни в

суму відомостей [1]). Самі сї дісціплїни — фільольоґічні й археольоґічні, не знайшли Досїтих середніх термінів, на яких можуть зійти ся: серед археольоґів і антропольоґів не рідко можна стрінути дуже зневажливе помітуваннє виводами ґльотики — заперечуєть ся сама можливість добути якісь користні результати сею дорогою, і з другого боку подібні ж скептичні погляди на виводи антропольоґів і археольоґів можна стрінути серед язикознавців. В дійсности, розумієть ся, вся вага в методах препаровання і студіовання матеріала. Язикознавцї і археольоґи однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного дослїду, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережнім і методичнім студіованню. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народу, виражена в його язицї; вихідна точка других — культурна історія певної території, втїлена в матеріальних останках її культури. Ідучи кождий своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати руку й помогти одні одним своїми спостереженнями. Для сього треба тільки наукової обережности й можливої широти в дослїдї, і не вважаючи на всї трудности, історик нїяк не може помітувати здобутками сих дісціплїн, коли мова йде вро дуже темні й инакше зовсім неприступні питання в історії народу чи його території. Для культурної історії української території уже тепер робить дуже важні прислуги археольоґія, не вважаючи на свій досить іще примітивний стан. Вона малює перед нами ту спадщину, яку дістали українські племена при своїм розселенню, і ту культурну сферу, в яку війшли сї племена з своїм розселеннєм. Для культурної історії нашого народу в передісторичні часи важні вказівки дає ґльотика і помогає вияснити культурну фізіономію українських племен в період розселення. Антропольоґія відкриває пред нами фізичну еволюцію, покриту покровом культурної одности. Порівняна соціольоґія і фолькльор відкривають богаті перспективи духової і соціальної еволюції, що поронила свої слїди в скостенїлих пережитках давнього і сучасного побуту.

Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину словянської ґрупи; його житє не можемо слїдити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків передісторичного житя. Порівняне язикознавство слїдить їх по язиковому запасу, а пізнїйші історичні й

археольоґічні дані помогають контролювати його виводи і доповняють в цілїм ряді пунктів. Сим питанням присвячена перша половина сього першого тому.

Розселеннє українсько-руських племен на своїй нинїшнїй території припадає як раз на початки його історичного житя. Столїтя безпосереднє по сїм розселенню приготовляють орґанїзацію Руської держави, що служить головним змістом першого періоду історичного житя українського народу. Заходами київської династиї й дружини сполучено в одно полїтичне тїло, хоч на недовгий час, усї частини нашого народу, і ся полїтична однїсть відбила ся на його культурі й суспільнім житю загальними прикметами. З них найважнїйшим було заведеннє християнства, що потім протягом довгих віків переходячи помалу в народні маси, впливало на народне житє; многоважне значіннє мали разом з християнством принесеш тїснїйші звязки з візантийським культурним світом; далї — розповсюдненнє київського права й суспільно-полїтичного устрою. Суспільно-економічна еволюція сеї доби характеризуєть ся такими фактами, як двоїстість громади і дружини, витвореннє купецько-боярської капіталїстично-земельної верстви, сильний розвій (і потім упадок) торговлї й промислу й т. й.

Сїй добі присвячена друга половина, першого, другий і третій томи сеї Історії.

Середніми десятилїтями XIV в. відкриваєть ся другий, переходовий період нашої історії. Українські землї входять у склад двох сусїдних, держав — в. кн. Литовського і королївства Польського. В культурній сфері бере перевагу західнїй вплив над візантийським, в економічнїй іде все скоршим темпом утвореннє привілейованої вищої верстви і повне економічне і правне поневоленнє нею народньої маси; заразом ся привілеґіована верства все сильнїйше відриваєть ся від народньої маси культурно й національно. Форми суспільного побуту і культурного житя, вироблені столїтями самостійного полїтичного житя, підпадають різким перемінам під впливами польського й перейнятого ним римського і німецького права. Вони почасти витїсняють ся, почасти спускають ся в низші верстви, в сферу етноґрафічного селянського побуту, звичаєвого права, уступаючи перед новими понятями і формами, як явищами вищого, привілеґіованого порядку. Антаґонїзм мас до правительственної й привілеґіованої меньшости, котрого початки істнували вже в попередніх часах, загострюєть

ся тепер національною й релїґійною ворожнечою. Розбудженнє відпорної енерґії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерти, повної економічної руіни та поневолення, проявлєть ся зпершу культурно-релїґійним національним рухом, але він відкриває дорогу конфлїктови полїтичному, оружному, що й розпочинаєть ся, завдяки кольонїзаційним обставинам східно-полудневої України, на Піднїпровю з кінцем XVI в. Оглядови сих переходових, литовсько-польських часів присвячені томи IV, V і VI нашої „Історії”.

Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформованая суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливости, — становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучаєть ся з релїґійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всї суспільні верстви. Ареною її все служить східня Україна. Тут суспільно-економічний і полїтичний устрій переходить через повний перестрій, як рідко подибуємо в історії. На руїнах скасованого шаблею казацького польсько-шляхетського клясового устрою робить ся ґрандіозна проба відбудовання нового соціального і полїтичного устрою. Заразом національне почутє доходить до небувалого напруження, як і житє релїґійне. Натомість в західній Українї по закону реакції прискореним темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Та боротьба кінець кінцем програна і в східній Українї; розмах народньої енерґії упадає, знесилений стрічею з непереможними перешкодами. Крізь слабку основу нового суспільно-полїтичного ладу пробивають ся нестримно старі течії клясового устрою і литовсько-польського права та розбивають і руйнують підстави нового ладу. Останнї відгомони могутнього руху, полїтичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповняючи загальний образ повного занепаду. Сїй недовгій, а многоважній добі найбільшої активности нашого народу як народу — його широких мас, — сїй великій траґедії українського житя, не позбавленої своєї величи і краси навіть в своїм сумнім закінченню — мають бути присвячені томи VII, VIII, IX, може і X.

Уживши старої історіософічної термінольоґії, сї дві доби полїтичного українського житя — стару, княжу, і новійшу-народню (козацьку), можна б назвати тезою й антитезою, що доходять до сінтези в столїтю українського відродженя. Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в світлї

поступових европейських ідей та присвоюють ся новою інтеліґенцією, що появила ся на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елєменти лучать ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурливого періоду, і на місце оружної розпочинає ся культурна боротьба для осягнення ідеалів, що вяжуть в один орґанїзм народні маси з тою новою інтеліґенцією. Si datur venia — оглядом сеї доби повинна бути закінчена отся „Історія”.

Примітки

[1]) Се можна бачити з порівняння розділу присвяченого археольоґії українсько-руської території в отсім виданню і в попереднїх — як богато зміняє ся в ній за кілька літ.

II. З перед-історичних глубин.

Археолоґічні сліди житя на українській території:

УКРАЇНСЬКА ТЕРИТОРІЯ В ОСТАНЇХ ҐЕОЛЬОҐІЧНИХ ФОРМАЦІЯХ, КЛЇМАТИЧНІ ЗМІНИ, ЛЕДОВА ДОБА, РОЗПРОСТОРННЄ ЛЕДІВЦЯ І ЙОГО ВАГАННЯ, ВПЛИВИ ЛЕДОВОЇ ДОБИ НА ЖИТЄ.

Історія нашого краю як території — як просторого суходолу зачинає ся доперва з останнїх ґеольогічних формацій. Що сива старовина для історії — свіжа новина для ґеольоґії. Не тільки людське, взагалі звіряче житє являє ся не більше як свіжим мохом на предвічнім камени старих ґеольогічних формацій землї, а й самі простори нинїшнїх суходолів явище

сорозмірно дуже недавнє. Наш край в теперішнім своїм виді просторого суходолу, обведеного з країв морями і гірськими хребтами, перерізаного річними долинами, виступає доперва тільки в формації третичній, одній з наймолодших (чи навіть наймолодшій — бо ж пізнійші формації можуть вважати ся просто верхніми верствами сеї третичної формації). Третична формація характеризуєть ся в наших сторонах власне повільним уступленнєм моря на полудень та формовананнєм нинїшнього суходолу, що поволї зближав ся до теперішнього свого ороґрафічного та гідроґрафічного вигляду. На початку третичної формациї (в т. зв. еоценї) полуднева частина східноевропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без виїмків, не без перерв в видї островів, що висували ся серед сього східноевропейського моря. Пізнїйше стає суходолом середнє Подніпровє та нинїшня Донецька височина. А в новійших часах формації (плїоценї) море виступало на північ вже мало що по-за теперішні береги Чорного і Азовського моря — що лучились тодї ще в одно велике море з Каспийським. Процес сей-зменшення чи відступлення моря пішов потім навіть ще далї, так що пізнїйше, в дїлювіальних часах, береги Чорного та Азовського моря поступили значно на полудне і тільки пізнїйше прийшли до теперішнього свого вигляду [1]).

Таким чином третична доба-її середина і друга половина, і доба дїлювіальна — се ті часи, в яких протягом довгих десятків і соток тисяч літ формувала ся і приходила до тепірешнього свого вигляду наша територія. Тектонічні процеси другої половини третичної доби творять нинїшні гірські хребти її. Иньші зміни земної кори значно наблизили її до теперішнього вигляду вже на вступі дїлювіальної доби. Але вона мала ще перейти різку метаморфозу, яка відбила ся дуже сильно і на виглядї її поверхнї, і на всїм органічнім житю її: була нею ледова доба в середині дїлювіальної епохи.

Третична доба взагалі характеризуєть ся повільним упадком теплоти. Еоцен визначав ся високою температурою і вохким повітрєм, буйною ростинністю і незвичайним розвоєм звірячого (животното) світу. Се була епоха розвою вищих родів звірят, що виступають в незвичайнім багацтві і рожнородности родів, так що пізнїйший і теперішнїй звірячий світ — се бідні, нужденні останки, найбільш витрівали, що вміли приладити ся до тяжких обставин пізнїйших тїсних часів. Підсонє Европи в тій добі мало чисто тропікальний характер, такуж ростинність і фавну. Але в середніх

часах третичної доби воно прохоложуєть ся, а заразом ще й зміни орографічні, поява середноевропейських гірських систем-впливають на те, що підсонє і житє північно-східньої Европи холоднїйшає і біднїйшає. Все ж таки і в останнїх часах третичної доби клїмат в наших сторонах був лагіднїйший і прихильнїйший від теперішнього, ростинність і фавна ріжнороднїйша, зложена з теперішнїх родів і з представників горячійших країв,-і таким переходить се житє в ділювіальну добу, що в своїх початках не відділяєть ся нїчим різким від доби третичної. Але далї в ділювіальній добі переходять різкі клїматичні зміни. Під впливом близше невияснених ще причин температура північної Европи обнижаєть ся, збільшають ся атмосферничні опади, зростає вохкість [2]). В північній Европі розвивають ся великі ледівцї, зростають величезні маси леду і снїгу і розширяючи ся звідти опановують все більші й більші простори центральної і східньої Европи. Східня Европа і центральна в значній части була захоплена величезним ледівцем фінсько-скавдинавським:він дійшов величезних розмірів в фінсько-скандинавських сторонах і відси роспросторюючи ся розширяв ся на полудень і полудневий захід. В моменти найбільшого свого роспросторення він захопив весь басейн Висли, Німана, Припети, середнє Поднїпровє. Слїдами сього роспросторення зістали ся вали моренні, глиби північного каміння, принесеного ледівцями, та иньші прикмети великих мас каміння, пересуваних ними. На підставі сих слідів вважають, що в момент свого найбільшого роспросторення ледівець сягав мало не до порогів Днїпрових, виступаючи широким клином в долинї Днїпра, а другим таким клином в порічю Дона, тим часом як волинсько-подільські височини (майже вся Галичина і полуднева частина Волини) не були ним захоплені [3]). Дуже можливо одначе, що тут, в долинах Днїпра і Дону за сліди ледівця взято слїди розмиву його, принесеш водою, коли ледівець топив ся (т. зв. флювіогляціальні наноси), і в дійсности днїпровий ледівець не заганяв ся так далеко на полудне [4]).

Як довго трівало таке широке роспростор准ннє ледівця, неясно. В звязку з повисшеннєм температури й иншими клїматичними змінами його розміри і границї безсумнївно зміняли ся. То процес роставання брав перевагу над процесом наростання мас леду й снїгу, і тоді ледівець відступав на північ, полишаючи різні Слїди свого роспросторення в виді морен, покладів каміння, піску і глини. То ослаблювало ся топленнє, зміцняло ся наростаннє, і ледівець знову посував ся на полуднє, громадячи на старих

слідах свого побуту нові морени, нові маси північного каміння. На підставі таких чергувань, таких верств покладів ледівця звичайно приймають істнованнє більше і меньше довгих міжледових періодів, коли простори східньої й центральної Европи зовсїм очищали ся від леду і орґанїчне житє входило в свої права. Таких міжледових періодів рахують для ріжних місць ріжно — для центральної Европи чотири періоди розширення ледівця і три міжледові періоди, для Анґлії пять періодів розширення ледівця і чотири міжледові періоди, для Скандинавії шість ледових періодів; все се одначе річ доста ще гіпотетична — і ті числа ледових періодів, і рахунки часу їх поширення та міжледових періодів, які пробувано робити [5]). Останнїми часами підіймаються скептичні погляди і що до тих більших чисел ледових періодів, і що до довгости їх істновання; де-котрі вважають можливим приймати навіть оден лише ледовий період, хоч із певними ваганнями в границях-з моментами розширення і зменшення просторів занятих ледом, так що кінець кінцем питаннє — як значні були простори свобідні від леду в певних часах, в перервах між розширеннями ледівця, і як довгі буди сї перерви, — вимагає ще довгого і детального студіовання і то для кождого краю осібно. Що ледівець в моменти свого найбільшого розвою займав своїми періферіями значні частини України, се факт (відповідало б се другому ледовому періоду Західньої Европи, по звичайно прийнятій схемі). Але чи після уступлення сього ледівця, при нових поступах його на полудне він коли небудь знову захопив українську територію — се непевно і сумнївно.

Поява сього ґрандіозного ледівця в сих сторонах, як і скрізь, мала величезний вплив на тутешнє житє. Топленнє величезних мас леду і снігу, особливо в періоди, коли ледівець інтензивнїйше топив ся і відступав, творило величезні маси ґрунтової води. Бурні потоки лили ся з під ледівця, несучи маси осадів — каміння, піску і глини. Глибокі і широкі річні долини, тепер безводні, або з течіями мінятюрними в порівнянні" до великости долин — се памятки тих бурливих, могутних вод часів топлення ледівця; верстви ділювіального піску і жовтої ділювіальної глини (так званого льосу), часом грубі на кілька метрів — се намул тих ледових потоків; наші озера, болота, мочари — останки тих мас води, що застоювали ся, не маючи виходу. Вся фізіономія нашого краю дістала новий вигляд від сеї доби, під впливом сеї маси опадів, сих мас води. Можна сказати, що весь пізнїйший час до нинїшнїх днів був одним процесом

повільного висихання від великих мас вохкости ледової доби.

В звязку з сим переходили великі переміни і в орґанічнім житю. Які б не були причини того розросту ледівців, але саме се явище мусїло сильно вплинути на клїмат, а далї й на ростинність і звіряче житє сих сторін. Клїмат ставав холодним і вохким. Ростинні і звірячі роди північних, підарктичних сторін находили в сї більш полудневі простори, витісняючи роди давнїйші, що не могли приладити ся до суровійшого клїмату і труднїйших обставин житя [6]). Зміни в розширенню ледівця викликали таким способом ріжні переміни в характері фльори фавни і в розповсюдненню їх родів, вносячи все нові зміни в сю сферу- хоч вони й переходили поволї, довгими тисячами лїт. То брала пеперевагу фльора і фавна теплого підсоня, вічнозелених лісів, то холоднавих степів, то північних тундр. Але старі репрезентанти теплої ростинности і фавни кінец кінцем убували, і фльора та фавна зближали ся до сучасної [7]).

Разом з сими змінами міняли ся й обставини житя чоловіка.

Примітки

[1]) Для необзнайомлених пригадаємо ґеольоґічну термінольоґію, з котрою прийдеть ся нам мати дїло. Верхні верстви землї звуть ся а л ю в і є м, себто „наносом” ділювіальних вод; верстви сї утворили ся в часи, коли фізичні обставини земної поверхнї і її житя не відріжнялись значно від сучасних. Під алювіальними ідуть верстви д і л ю в і я л ь н і („потопові”-назва ся, дана під впливом біблійних традицій про потоп і передпотопове житє, відповідає в дійсности великим водам, коли топили ся тодїшнї гігантські ледівцї); сї верстви носять слїди великих кліматичних перемін: сильного охолодження температури в звязку з широким розповсюдненнєм ледівця в центральній Европі, а за тим — і сильних перемін в фльорі і фавні сих країв. Алювій і ділювій разом становлять формацію т. зв. ч е т в е р и ч н у; під нею лежать верства формації т р е т и ч н о ї , спідня (давнїйша) часть й зветь ся еоценом, друга — олїгоценом, третя міоценом, верхня плїоценом.

Тому що ділювіальні верстви не відріжняють ся різко від верхніх третичних, ділювій часом прилучають до третичних верств, як найвищу й останню з них (плейстоцен) — тим більше що й хронольогічно взявши четверична доба являєть ся сорозмірно коротким епільоґом далеко довших третичної доби — як і третична доба що до часу далеко коротша була від старших доб: крейдяної та юрської.

2) Звичайно причину бачать в самім пониженню температури, але тепер дослідники не вважають можливим пояснити сим одним отсе явище і шукають ріжних причин метеорольогічиих і навіть тектонічних (змін в поверхні землї). Зрештою саме се явище не було чимсь зовсїм новим, і в старих ґеольоґічних епохах стрічають слїди ледових періодів, анальогічних з нашим ділювіальним. Про сю ділювіальну ледову добу новійші працї: Penk u. Brъckner, Die Alpen im Eiszeitalter, 1901-9. Hess, Die Gletscher, Брауншвайг, 1904. F. Geinitz, Die Eiszeit, 1906 (в серії Die Wissenehaft, вип. 16, Брауншвайг, F. Wieweg). Wahnschaffe, Verflachengestaltung des Norddeutschen Flachlandes, 1909. Також Kayser Lehrbuch der Geologie т. II, вид. 1908 р.

3) Ось так близше означають границї ледівця на підставі матеріалу, зібраного Нїкітїним: від верхівя Висли на Овруч, звідти на Умань або Звенигородку, Кремінчук, потім, від Полтави на північ до Козельска і Лихвина і знов на полудень до Острогожська і Роздорської стан. на Дону.

4) Такі підозріння були висловлені проф. С. Рудницьким, Коротка географія України, с. 72.

5) Гільдебрандт напр., приймаючи чотири ледові періоди рахує їх так:

1 ледовий період 20 тис. літ.

1 межиледовий період 85 тис. літ.

2 ледовий період 40 тис. літ.

2 межиледовий період 120 тис. літ. (в тім 50-60 тис. літ ледівець топить ся).

3 ледовий період 15 тис. літ.

3 межиледовий період 195 тис літ.

4 ледовий період 25 тис. літ.

післяледовий період 30 тис. літ.

Разом 530 тис. літ. Але напр. Пільґрім обчисляє сю добу в двоє більше. Пор. новійший перегляд питання: Penck: Das Alter des Menschengeschlechtes, Ztschr. f. Ethn. 1908. Але в ґеольоґічній літературі відзивають ся голоси й против таких щедрих обчислень періодів розширення і уступання ледівців і всю взагалі ледову добу вони вважають можливим рахувати далеко коротшими періодами, не десятків і сотень тисяч, а простих тисяч і десятків тисяч літ.

6) Не треба собі представляти одначе, щоб природа в близшім сусідстві ледівця набирала вповні вигляду північних тундр. В недалекім сусїдстві сучасних ледівців бачимо пастівнї і сїножати, рослинність і звірят умірковaного пояса. Не конче мусїли стелити ся самі тундри і коло старих ледівцїв, особливо коли вони убували.

7) Одним з характеристичних проявів сього процесу — важним для археольоґічної хронольоґії находок, була напр. зміна і вигасаннє слоневих пород Европи: Elephas Meridionalis в третичній добі; згодом поруч нього виступає El. Antiquus, а Meridionalis вигасає — се передледова доба; поруч El. Antiquus El. Primigenius (мамут), Antiquus вигасає — рання ледова доба; El. Primigenius вигасає — пізня ледова доба.

ПОЧАТКИ ЛЮДСЬКОГО ЖИТЯ, СЛЇДИ ДІЛЮВІАЛЬНОГО ЧОЛОВІКА НА ЗАХОДІ, ЙОГО ПОБУТ, СЛЇДИ ПАЛЄОЛЇТИЧНОЇ

КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНІ, ВАЖНІЙШІ СТАЦІЇ, ПАЛЄОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА.

Ледова доба має ще той інтерес, що се перша безсумнївна доба чоловіка, задокументована вповні ясними і безперечними слідами його істнування. Що перед тим — все більш або менш гіпотетичне або й сумнївне.

Чоловік перебув довгий процес розвою від чоловікоподібної мавпи до того що ми називаємо людиною, homo sapiens. Третична доба, як звичайно приймають, була власне добою сього розвою, що полишив нам свої сліди в виді бічних галузей родословного дерева чоловіка — чоловікоподібних приматів сучасних (шіпманзе, гібон, оранґ) і вимерших, звісних тільки з находок, як pliotithecus, dryopithecus, і нарешті знайдений тому кільканадцять літ т. зв. pithecanthropus erectus з острова Яви, найбільш дорогоцінний переходовий тип від мавпи до чоловіка. Розумієть ся, тільки приблизно і більше менше конвенціонально можна означити момент, коли з поміж чоловікоподібних приматів, чи „гомінідів", як їх ще називають, виступає сотворіннє, яке можемо признати л ю д и н о ю. Неясним зістаєть ся і се, я к д а в н о се настало [1]). Останніми роками се питаннє трактувало ся дуже живо, і до рішення його крім спостережень антропольоґічних та палєонтольоґічних пробувано підійти дорогою археольоґічною, за помічю т. зв. еолітів, камінних виробів з третичної доби (назва досить кучерява, від грецького eos, розсвіт, і lithos, камінь, камінн' з розсвіту людського житя). Се старе питанє останніми роками дебатувало ся з небувалим ще завзятєм, з великим накладом наукової енерґії, і теорія третичного чоловіка придбала собі багато прихильників. Ряд дослідників признав в кремінних фраґментах ділювіальних верств ріжних місцевостей знаряди, штучно вироблені (т. зв. артефакти), уживані чоловіком, й істнованнє чоловіка в другій половині третичної доби — в міоцені та пліоцені [2]) став уважати фактом. Але критична оцінка доказового матеріалу не залишила поставити ряд сумнївів і що до штучного оброблення того що оборонці еолітичної культури вважали людськими „артефактами", і що до третичної приналежности найбільш інтересних еолітичних находок [3]). В результаті культура третичного чоловіка зістаєть ся гіпотезою і в теперішній хвилї, як і чвертьвіка тому, і безсумнївно задокументованою зістаєть ся тільки культура чоловіка ділювіального, особливо з доби ледової. Розумієть ся, тут маємо вже документи досить високого розвою людського житя, людської

культурности — через те тільки слїди людського житя й стають замітними і безсумнївними; a priori треба прийняти довгий період попереднього людського житя на границях третичної і делювіальної доби, але се попереднє не піддаєть ся близшому дослїду і констатованню, принаймнї- поки що.

На заходї Европи особливо богато заховало ся слїдів житя ділювіального чоловіка в печерах, що служили йому оселями; там часом в верствах землї й смітя можна слїдити цїлий повільний розвій сїєї ґеольоґічної культури, окрім тільки найстарших типів, що в пече- рах не стрічають ся [4]). Особливо на територїї Франциї, де ледівець і під час найбільшого свого розвою полишав великі простори людському житю, останки найстаршої, ділювіальної культури найбогатші, й найлїпше вистудіовані, так що дають доволї повний образ житя і культури ділювіального чоловіка, а навіть історію її розвою [5]). Бачимо, що в сїй добі чоловік не мав ще зовсїм домашнїх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь, був кочовим звіроловом і рибалкою, позбавленим всяких релїгійних ідей (се виявляєть ся в повнім браку похоронного обряду) [6]). Самим фізичним виглядом мусїв він відріжнятись від сучасного чоловіка, маючи деякі відміни в формі костей (вправдї — другорядні) і визначаючи ся взагалї грубійшою і тяжшою фізичною орґанізацією. Але в матеріальній культурі під кінець ділювіальної доби поступив вже богато, не вважаючи на те що розпоряджав тільки деревом, кістю і каменем для своїх виробів. Техніка сих виробів стоїть високо, і в орнаментациї своїх виробів тодїшнїй чоловік підіймаєть ся навіть до артизму. Тому що головним ресурсом сеї культури був камінь (особливо кремінь), вона зветь ся палеолїтичною (себто старо-камінною, в відміну від новійшої камінної культури пізнїйших часів).

Але на нашій територїї камяних печер взагалї дуже мало, а на відкритих місцях останки людського житя тільки особливим щастєм могли заховатись, тож і не диво, що такі останки трапляють ся досить рідко. Всеж таки досї відомо їх на Українї з десяток: в Київі (кілька), коло с. Селища над Днїпром (в Канїв. пов.), в Полтавщинї на р. Удаю (в. с. Гонцях), в Чернигівщинї над Десною коло с. Мізиня, на Подїлю російськім в двох місцях: коло Камінця і коло м. Студениції, на Волини коло Рівного [7]). До сьогож можна додати ще сумежні находки над Вислою, коло Н. Александрії (Пулав), на р. Воронежі (в с. Костенках), і в печерах Крима [8]). Далї на

північний схід слідів ділювіального чоловіка не викрито.

Окрім кримських печер тільки одна нахідка — в м. Студениці над Дністром вказує на житє тодішн ього чоловіка в печерах; иньші нахідки маємо просто при берегах рік. Докладнійше з них вислїджені: одна з київських стоянок, мізинська і гонецька; тому вони найбільш цікаві. Київська належить до ранніх після-ледових або — навіть межиледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (13-20 метрів під поверхнею) і Досї являєть ся найдавнійшим слїдом і документом людського житя в східній Европі [9]). Останки людського житя займають тут досить значну просторонь (близько гектар), в великій масї, й судячи з її положення і з ріжниці в останках звірят, що стрічають ся разом з ними [10]), зложили ся вони за доста довгі часи. Мізинська стоянка лежить між двома верствами льосу, в верстві звітрілого ледового шутру, під доста грубим покладом льосу, але не так гдубоко як нахідка київська, а головно — над верствою льосу грубости коло одного метра, так що се одно вказує на її пізнійший час; фавна тутешня також молодша — поруч останків мамута і носорожця стрічаємо північного оленя [11]). Нарештї стоянка гонецька лежить вже вище верстви льосу, отже належить до пізнїх після-ледових часів, коли людність вже вповнї опанувала вільні і від леду і від води простори [12]). Таким чином находки сї в сумі констатують істнованнє чоловіка в наших сторонах протягом дуже довгого часу, десятків тисячоліть ділювіальної доби, другої її половини — в часах що відповідають пізній палеолїтичній культурі центральної і західньої Европи — епохам Солютре-Маґдален і переходовим [13]). Людське знарядє виступає в них разом з останками мамута і деяких иньших вимерших ґеольогічних родів звірят; їх кости носять на собі часом слїди зужиття їх тогочасним чоловіком: вони розбиті задля мозку, часом обпалені, покарбовані, оброблені й навіть орнаментовані.

Чоловік, що лишив свій слїд в сих останках житя, зробив вже значні поступи на культурнім полї — я вже сказав, що взагалї слїди людського житя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури. Як показує углє на місцях сих стоянок, сей чоловік умів вже користати з огня, а се було дуже велике культурне придбаннє; він уживав його для готовання їжи, значить перестав бути виключено сироїдцем: про се свідчать обпалені звірячі кости. Не

задоволяючись примітивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гиляка або кістка, він навчив ся зручними ударами відбивати від камінюк декотрих родів кусники потрібної йому форми; особливо служив йому службу кремінь, легкий до оброблення зручними ударами, а при тім міцний, трівкий, що міг в потребі колоти, різати, рубати. В сїй добі знаходимо вже кілька спеціялїзованих родів кремінного знарядя: вістря, більші і меньші, такі що уживали ся просто з руки і насажували ся на держак, також шкрібнички (для обдирання й шкробання кости, шкіри чи дерева), ножики і пилки. Знарядє се, розумієть ся, ще дуже примітивне, зроблене самим відбиваннєм, без полїтури, без висвердлин, які мають пізнїйші, лїпше вироблені інструменти. Чоловік тодїшнїй обробляв також дерево, кість, ріг (ріжнї вістря в нахідцї на Удаю і Деснї). Особливо інтересні орнаментовані вироби з мамутової кости: в київській находцї маємо великий мамутовий сїкач, орнаментований лїнїйним рисунком, досить нескладним одначе; в мізинській — богато предметів вирізблених з кости і орнаментованих.

Для осель служили натуральні печери, де вони були — як на Поднїстрянщинї; що до иньших наших нахідок, неясно, чи маємо місця осель, чи тільки місця, де ловив ся й споживав ся ріжний звір.

Примітки

[1]) З величезної лїтератури останнїх лїт назву des Haeckel Anthropogenie und Entvickelungsgeschichte des Menschen, 6 вид. 1910 р. Hertwig lehrbuch der Entwickelungsgeschichte des Menschen und der Wirbeltiere, 9 вид. 1910 р. Klaatsch Entstehung und Entwickelung des Menschengeschichte, в серії Weltall und Menschbeit, 1902, Schwalbe Die Vorgeschichte des Menschen, Штутґарт, 1906. Kochlbrugge Die morfologische abstammung des Menschen, Штутґарт, 1908. Magnus Vom Urtier zum Menschen, Галє, 1908. Haeckel Unsere Ahnenreihe, Єна, 1908. Buschan Menschenkunde, Штутґарт 1909 (Naturwissenschaft. Wegweiser). K.Gunter Vom Urtier zum Menschen, Штутґард, 1909. Mahoudeau L’origine de I’homme 1909 (Revue de l’Ecole

d’anhtrop.) Hoersen Natur-und Urgeschichte des Menschen, Відень, 1909. Див. також низше літературу ділювіального чоловіка.

2) Тенейські еоліти оліґоценські признаються сумнївними самими прихильнмками еолїтичної теорії.

3) З великої лїтератури останнїх лїт вкажу Rutot Eolithes et pseudo-eolithes, Брюссель, 1906,його-ж Un grave problème. Une industrie humaina datant de l'époque oligocène (Bull. d. l. soc. Belg de Géologie, 1907). Qu'est ce qu'un Eolithe, Une industrie eolithique, 1908 (Congrés prehist, de Erance). Obermayer Zur Eolithenfrage (Archiv für Anthr. 1906). Verworn Archäolithische und paläolithische Reisestudien in Frankueich und Portugal (Ztschr. f. Ethn. 1906) i Ein objectives Kriterium für d. Beurteilung d. Manufaktur geschlagener Feuersteine (ib. 1907). Wieger Die naturliche Enstehung der norddeutschen Eolithen (ib. 1906). Mayet La qnestion de l' homme tertiaire (L' Anthrop. 1906). Obermaier Das geologische Alter des Meschengesehlechtes (Mit. Geol. Ges. Wien 1908). Sarasin Einige Bemerkungen zur Eolithologie (Ihrb. d. Geogr.-Etnogr. Ges. in Zürich, 1909). Біблїоґрафію питання до 1905 р. зібрав Curdy The eolithic probleme (Americ. Anthrop. 1905).

4) Про ділювіального чоловіка й його побут див. G. et A. Mortillet Le préhistorique, origine et antiquité de I' homme, нове вид. (про українські нахідки тут с. 657). M. Hoernes Der dilluviale Mensch in Europa, 1903 (про українські нахідки с. 181-2, 187-8). L. Reinhardt Der Mensch zur Eiszeit m Europa und seine Kulturentwickelung bis zum Ende der Steinzeit, 1906 і і новійше виданнє. Sophus Müller L'Europfr préhistorique, 1907. Pohlig Eiszeit und Urgeschichte des Menschen, 1907. Behlen Der dilluviale (paläolithische) Mensch in Europa nach den. geolog., palaeont. u. anthrop Forschungen, 1907 (Mitt. d. anthrop. Ges. n Wien). Driesmans Der Mensch der Urzeit, 1907. Kollmann Die Neandertal-Spy-Gruppe, 1908 (Bericht über Prähistorikersammlung in Köln). Forrer Urgeschichte des Europaers von der Menschwerdung bis zum Anbrach der Geschichte, 1908. Birkner Der dilluviale Mensch in Europa, Монахів 1910. Déchelette Manuel d' archeologie préhistorique, Париж, 1908 Також археольоґічні словарі (новійші Шлем Форера). Пропалєолїтичну технїку іще: G. i A. Mortillet Musée préhistorique, 1901, Hoernes Urgeschichte der bildenden Kunst, 1898.

5) Схема розвою її, виведена з французьких находок, і наступство типів чи

епох (що носять імя від найбільше типових французьких находок), — вироблені головно працями пок. Ґабріеля Мортіле, широко приймають ся в науці, як універсальні для Европи, ба навіть і всеї землї. Схема ся така:

Найстарша епоха ділювіальної культури — Шельська (Chelléen), що часом розділюєть ся на дві — Шельську (старшу) і Сент-ашельську (молодшу), з часів передледових, з теплим кліматом і підтропікальною рослинністю і фавною; чоловік ще не жив в печерах; знарядє з кремі- ня лише місцевого, без всякої спеціалїзації інструментів.

Епоха Мустье (Mousterien) — з часів розпросторення ледівця; часи мамута; початки спеціалїзації кремінного знарядя.

Епоха Солютре (Solutréen) — ледівець зачинає уступати. Головну ролю грає північний олень (рен.) Кремінне знарядє тонко оброблене. Під кінець вироби з кости.

Епоха Маґдаленська (Magdalénien) — по уступленню ледівця. Північна фавна. Мамут зникає. Широко розвинені вироби з кости й рога (орнаменти).

Часи переходу від ґеольоґічної (палеолїтичної) до новійшої — неолїтичної культури: Tourassien (кінець палеолїта) і Tardenoisien (початок неолїта) — фавна сучасна, вироби з кости, дрібне кремінне знарядє правильних форм.

Новійша ревізія сеї схеми: A. de Mortillet Classification paléolithique, 1908. До центральної і тим більше до східньої Европи ся схема не може приймати ся на сліпо, з огляду на відмінні фізичні і культурні обставини тутешнього житя. Віденський археольоґ Гернес, простудіювавши палеолїтичний матеріал центральної Европи (Німеччини, Швейцарії й Австро-Угорщини) дав був схему Мортілє в такій формі (Der dill. Mensch, с. 8):

Перший міжледовий період, Elephas merid., antiquus і primigenius. Шельсько-Мустєрська культура.

Перерва — другий ледовий період.

Другий міжледовий період, епоха мамута, Солютрейська культура.

По третім ледовім періоді:

Третій міжледовий період, відповідає культурі Маґдаленській (епоха північного оленя) і Турасьєнській (епоха благородного оленя).

Четвертий ледівець — перерва.

Але в новійшій праці (Natur u. Urgesch. Des Menschen II с. 151) Гернес вже майже зовсїм залишає всякі проби ґеольоґічного датовання археольоґічного матеріалу. Він вагаєть ся, чи рахувати Мустье до останнього, чи передостаннього ледового періоду, і всї пізнїйші стадії — Оріньяк, Солютре, Маделен не пробує ґеольоґічно докладнїйше означити. Обермаер (Les formes glaciaires et l'homme paleolithique, L'anthrop. 1909) кладе більш рішучо шельсько-мустьєрську культуру на останнїй міжледовий період, солютрейсько-маґдаленську на часи після-ледові. Кінець кінцем, як бачимо нїмецькі нові археольоґи вертають ся до системи Мортіле, тільки замість ледівця взагалї говорять про останнїй ледівець. Для нас Схема приальпейських країв і їх чотирох ледівців не має значіння; у нас поки що напевно можна говорити тільки про оден ледовий період, що мусїв відтиснути всяке живе житє в приморські краї. Чи були потім якісь перерви — на се поки що нема нїяких певних слїдів.

6) Останнїми часами певні сумнїви викликала нахідка людських останків в Дордони, з епохи Мустье як міркують, і з натяками на похорон, як думають; але справа ще вимагає докладнїйшого обслїдування.

7) Недавно А. Мортіле (L'industrie Acheuléenne en Galicie, L'Homme preh., 1909) порушив питаннє про палеолїтичну добу в Галичинї східнїй, підносячи, що тут правдоподібно істнувала рання неолїтична культура, бо ледівець сюди не заходив; він вказує на нахідку з Чистопадів (пов. Броди), що на його погляд має типові прикмети техніки Сент-Ашель. Але він бачив сей предмет не in situ, а в музейнїй колєкції, і досї докладно констатованих палєолїтичних нахідок з української Галичини ще не маємо.

8) Про нахідки київські, мізинські і гонецькі див. иизше. Про нахідки коло с. Селища подав звістку проф. Криштафович в рефераті на XI зїздї російських природників, і потім в Древностях моск. арх. общ. XXI с. 178. Про подільські — Уваровъ ор. с. с. 111 (з околиці Камінця) і Труды VI археологич. съѢзда I с. 95 і новійше — Древности моск. общ. XXI 1. с. (Студениця). Про нахідки волинські кажу на основі устних відомостей. Про

нахідку пулавську — Ериштафовичъ ПослЂтретичныя образованія въ окрестностяхъ Н. Александріи, 1896. Про воронїзьку: Кельсіевъ Палеолетическіе кухонные остатки въ с. Костенкахъ Ворон, у. (Древности московск. археол. общества т. IX, II). Про кримські: Уваровъ Археологія Россіи I с. 282, II с. 144, Древности моск. археол. общ. XII. 1 (статя Мережковского), ИзвЂстія геоґраф, общества XVI. 2. Див. ще про нахідку в с. Шаповалївці — реферат Самоквасова в кн. Антроподогическая выставка т. III, с. 838-9 (ИзвЂстія общества люб. естествозн., антроп. й этноґрафіи т. XXXV); про катеринославську — Е. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поль въ ЕкатеринославЂ т. I, 1893 с. 4 (Ковальська балка коло Кривого Рога, одначе деякі з річей тут зареґістрованих мусять належати до пізнїйшвх часів, як полїрована сокіра-молоток, N 82 і спис з слїдами полїтури — N 83, заходи коло провірення палєолїтичности сеї нахідки не удали ся). Про нахідки ще меньше певні або ще меньше звістні див. в вид. 2.

9) Про київські нахідки — Публичныя лекціи по геологіи й исторіи Кіева проф. Армашевського й Антоновича 1897 і протоколи XI зїзда — Труди II с. 141.-3. Хв. Вовк Передісторичні знахідки на Кирилївській улиці в Києві (Материяли до українсько-руської етнольоґії т. I) і Маґдаленське майстерство на Україні (про орнаментовані сікачі мамута) — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLVI. В. Хвойво Каменний вЂкъ средняго ПриднЂпровья — Труды XI археол. съЂзда т. I, його-ж Decouvertes paléolithiques recemment faites en Russie (L'Anthrop. 1901) і реплїка на статю Вовка про маґдаденську культуру: Кіево-Кириловская палеолитическая культура й культура эпохи Маделенъ (Археологическая лЂтопись Южной Руси 1903, I — при перекладї статї Вовка). Hoernes Der dil. Mensch, як вище. Żeliko-Časopis vl. muz. V Olomuku, 1907. Городцовъ Первобытная археологія, 1908. Про иньшу київську нахідку, над Дніпром же, але на другім кінцї нинїшнього Київа, коло т. зв. Протасового яра, — тільки коротеньке донесеннє в Кіев. Старинї 1903 кн. X. Невважаючи на велике заінтересованнє, збуджeнне першою київською нахідкою, і на те, що знайшла ся вона в такім науковім центрі як Київ, вистудіовані київські розкопки дуже лихо, і тому що до самих находох є богато непевного. Нема анї докладних ситуаційних плянів, анї дневників розкопок.

10) Тим часом як у долїшнїх верствах в великих масах приходять останки

мамута (самих сїкачів його знайдено звиш 100 штук), в верхнїх мають виступати останки печерного медвідя (ursus spelaeus), гієни (hyaena spelaea), льва (felis spelaea).

11) Про мізинську стоянку статя Хв. Вовка в Записках київських т. IV: Палеолїтичні знахідки в с. Мізинї на Чернигівщинї; обіцяна друга, про дальші розкопки.

12) Про гонецькі нахідки — реферати Каминского і Феофилактова в Трудах III археол. зїзда. т. I (се була перша пелеолїтична нахідка і викликала велике заінтересованнє).

13) Вовк зачисляє однаково і київську і мізинську стоянку до „маґдаленської доби, з огляду на різблену мамутову кість, що характеризує маґдаленську добу в Франції. Гернес по анальоґії з близшими подунайськими находками, з огляду на фавну і глубоке положеннє, зачисляв київську стоянку до епохи Солютре. Нарештї чеський археольоґ Желїзко пересував її до шельско-мустьєрської доби. Вище я сказав уже, як трудно підтягати східноевропейські нахідки під сї французькі подїли.

НЕОЛЇТИЧНА КУЛЬТУРА, ЇЇ РОЗПРОСТОРЕННЄ НА УКРАЇНІ, ВАЖНІЙШІ ОГНИЩА — ОСАДИ КИЇВСЬКІ, СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВЯ Й ИНШІ, “ПЕРЕДМІКЕНСЬКА” КУЛЬТУРА. НЕОЛЇТИЧНА ТЕХНІКА І ГОСПОДАРСТВО: ДУХОВИЙ РОЗВІЙ — ЕЛЄМЕНТИ АРТИСТИЧНОЇ ТВОРЧОСТИ, КУЛЬТ НЕБІЖЧИКІВ, ПОХОРОННІ ТИПИ, РОЗПРОСТОРЕННЄ ДЕЯКИХ КУЛЬТУР, КУЛЬТУРА ГЛИНЯНИХ МАЗАНОК, Т. ЗВ. ПЕРЕДМІКЕНСЬКА, АНТРОПОЛЬОҐІЧНИЙ ТИП ЛЮДНОСТІ.

Так представляють ся нам, на підставі наших небогатих знаходок результати людського розвою протягом довгих тисячолїть ділювіальної доби [1]). Непомітно переходила ся стара культура в новійшу і більш розвинену культуру останньої, сучасної нам ґеольоґічної доби, як

непомітно переходило саме житє землі з ділювіальної доби в сучасну алювіальну. В західніх нахідках можна його тепер слідити уже досить докладно. Не що давно була гадка, що між давнокаменою і сею новійшою культурою в західній Европі була певна перерва (hiatus), й се привело було учених до здогаду, що повисшеннє тепла, в кінці ділювіальної формації, примусивши звірят тїкати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середно-европейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новійші находки дали посередні типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся з ділювіальної повільною еволюцією. На нашій териториї, при малому числї находок, не можемо докладно вислїдити переходу старої культури в новійшу і вищу; можемо тільки констатовати істнованнє її.

Ся новійша культура істновала вже серед фізичних обставин більш меньш однаких з сучасними, серед сучасного звірячого й рослинного царства, роспоряджала знарядєм також камяним тільки, але значно кращим, ліпше обробленим; вона зветь ся через се неолїтичною (новокамяною) в противність попередній, ділювіальній камяній культурі, що визначаєть ся більшою примітивністю своїх виборів та зветь ся давнокамяною (палєолїтичною).

Коли для палєолїтичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених нахідок, з неолїтичною епохою стоїть річ далеко краще. Богаті .останки новокамяної культури покривають, можна сказати, всю країну нашу, а коли в деяких околицях їх не знаємо, то се передовсім залежить від малої уваги, які ті місця звертали на себе; хіба сильно багнисті околиці лїсового пояса, тоді ще далеко більше неприступні як нині, або околиці гірські були незалюднені. Окрім поодиноких виробів, що стрічають ся спорадично, ми маємо з сеї доби цілї осади тогочасної людности з ріжнородними останками тодішн ьої культури — вони звуть ся стаціями, стоянками, коли мають самі останки їжи, знарядя, посуди, і робітнями — коли на них зістались слїди виробу знарядя чи посуди на тім місці. Маємо також і могили або цілї цвинтарі з сеї доби.

Цілї ґрупи таких осад надр. ми знаходимо на території теперішнього Київа, властиво його передмість [2]) (в самім місті такі сліди позникали). Особливо богагі й ріжнородні останки тодїшнього житя викриті в північній части Київа (коло Кирилївської улищ). Неолїтичний чоловік жив тут в печерах,

штучно викопаних в грубій верстві глини (льоса), довгих і вузьких (на оден метр широкости). В одній печері, що удало ся захопити невичищеною, знайшли ся останки їжи: маса річних черепашок, та рибячі й звірячі кістки: волові, кінські, свинячі, розбиті за для мозку (але кісток в порівнянню з черепашка-
ми було не багато); тутже перепалене каміннє від огнища, камінні знарядя й останки глиняної посуди, лихо, з руки виліпленої і слабо випаленої (печера коло Кирилївського монастиря). В сусідстві тієї печери, коло Кирилївської улиці, в верхніх верствах землї, над вище згаданими останками палеолїтичного житя, теж знайшли ся слїди неолїтичних осад-давнійших, з більш примітивною культурою, й новійших. Тут люде жили на поверхні землї, у влоговинах чи викопаних в землї домівках: в них знаходили ся теж огнища, останки їжі, знарядє кремінне, костяне, багато приборів з рогу оленячого або лосячого; тут же знайшли ся досить добре зроблені печи й гончарські горни для випалювання посуди. Ріжна давність, ріжний степень культури сих осад дає себе найвиразнїйше знати на гончарських виробах; на старших осадах (в глубоко викопаних в землї домівках) стрічаємо глиняну посуду дуже примітивно вироблену і дуже лихо орнаментовану, тим часом як в иньших бачимо виріб далеко кращий, краще орнаментований, є початки мальовання посуди, а в найновійших стрічають ся уже зроблені дуже добре, майже як теракотові, росписані начиння, що належать до тої пізно-неолїтичної (т. зв. передмікенської) культури, про яку будемо говорити низше. Поруч з поступом в техніці бачимо зміни і в самім побуті: зміняють- ся останки їжі, маси черепашок старших осад дають місце кісткам рибячим, звірячим і пташиним, поліпшаєть ся урядженнє домівок, і т. д. [3]).

Взагалї береги середнього Днїпра, можна сказати, вкриті останками неолїтичної епохи — стоянками й робітнями, що в сумі виказують істнованнє досить значної людности в ті часи: на просторони яких пятьдесяти верст між Київом і Трипіллєм їх було помічено по обох боках Днїпра кільканадцять (тут сї спостереження можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові кучугури, відкриває сї правікові останки людського житя). Такіж печері, викопані в верствах глини, які ми бачимо під Київом, ідуть далї Днїпровим побережем; між Вишгородом і Терехтемировим в надднїпрянських кручах звісно звиш 50 таких печер, хоч вони досить легко заникають — нищать ся, засувають ся землею [4]). Як

особливо богату останками назву околицею с. Вишеньок під Києвом, незвичайно богату кремінним знарядєм дуже тонкої і делікатної роботи. Трохи низше Дніпром, в порічю рр.Стугни і Красної в околиці Трипілля викрито сліди множества осад сеї передмікенської культури (по місцю нахідок названої трипільською). Люди жили тут в хатах, углублених в землю, а зверху надбудованих з дерева, виліпленого глиною; зроблені проби реконструкції такої доміки представляють її в виді неглубокого заглублення в землї од 3 до 5 метрів в довжину і ширину, з глубшою ямою в центрі, де містить ся огнище; стіни робили ся з частокола або плетня і обліплювали ся глиною змішаною з половою або висівками. Центральна яма, в сусідстві огнища буває завалена останками їжі — особливо кістками звірят (оленя, кози, свині, корови, вівці, коня), рибячими кістками і. лускою, черепашками, перемішаними з попілом, черепками з розбитої посуди, і знарядєм камінним, роговим і кістяним. Останки попілу стрічали ся также і по за домівкою, на дворі. Відмінний від сих хат тип дають т. зв. точки, що в Трипільській околиці стрічають ся поруч них. В них нема слідів таких богатих останків, за то маса глиняної посуди, цілої або побитої, часом з слідами попілу і недопалених людських костей. Підлога в них з паленої глини, без центральної ями; стіни були також ліплені з глини. Висловлена була гадка, що сей другий тип то гробовища мешканців передмікенських осель. Але докладно відмежувати сї два роди будови, що стрічають то поруч себе, то тільки одні в даній місцевости, не завсїди можливо, і спеціально похоронне призначіннє тих глиняних „точків” також вимагає ще вияснення [5]).

В міру того як роблять ся пильнійші дослїди, викривають ся богагі слїди людського життя в побережах і иньших рік: так нпр. показуєть ся, що смітниками, останками житя неолїтичних часів покриті береги р. Уша і його допливів, особливо р. Норини, де бачимо численні слїди осад й фабрик кремінного знарядя (а особливо прясел на веретена, що виробляли ся тут з шіфера і звідси широко розповсюджували ся по Україні, навіть в історичних часах). Неолїтичні останки викриті також в сусідстві нижнього Уша, в порічю Припети й нижньогоТетерева; в великім числї сконстатовано їх в порічю Буга (прослїджено береги між Берестєм і Володавою), і т. д. Велике гнїздо осад і робітень виступає в полудневій Волини, в околицях верхньої Горини й Ікви, де звістно вже близько сорок таких місць, і між ними кілька незвичайно богатих фабрик, головно полїрованого камінного

знарядя (як В. і М. Мощаниця, Радимин). З иньших, особливо визначних богацтвом останків місць згадаю Юрєву гору коло Сміли, де назбирано з півтори тисячі знарядь. Велика робітня відбиваного і полїрованого камінного знарядя, костяних виробів і посуди вислїджено коло с. Волоського на Днїпрі (низше Катеринослава). Богату останками стоянку викрито в с.Пироговцї на Деснї (Новгородсїверського пов.), в Хайловщинї на Донцї і взагалї на піщаних берегах Донця, й ин. 6)). Слїди осель-мазанок з мальованою посудою (т. зв. передмікенської культури) від київських околиць 7) тянуть ся передстеповим поясом далеко на полудневий захід в басейн Дунаю: гнїзда сих осель викриті в порічю р. Гнилого Тикича коло с. Колодистого в Звенигородськім пов., в порічю Кодими коло с. Криничок (Балтського пов.), в порічю Ушиці коло с. Крутобородинець (Летичів. пов.). Далї велике множество бачимо їх в Галичинї, в порічах лївих притоків Днїстра — Збруча, Ничлави, Серета, Джурина (коло Васильківець, Зеленчі, Капустинець, Золотого Більча і найновійші коло Кошиловець), і над самим Днїстром (коло Городницї і Мільницї). Викрито їх в порічю Прута на Буковинї (коло с. Шипинцї) і на Бесарабії (Петрені в Білецькім пов.), і відси слїди анальоґічної культури йдуть далї на захід 8). Скрізь в наших находках виступають тут поруч характеристичної мальованої посуди отсї характеристичні також останки глиняних мазанок (вимощені глиною стіни, місцями глиняна підлога і глиняна ж стеля) з обстановою пізнього неолїта-знарядєм з каміння, рога і кости, з виразними слїдами одомашнення звірят і початків хлїборобства.

На Подністрянщинї слїди неолїтичного чоловіка бачимо в скальних печерах, як і в палеолїтичні часи. Печери з слїдами неолїтичного побуту знайдено також на галицькім Поділлю (коло Золотого Більча). 9)

Камінь і в сїй стадії культури зіставав ся головним матеріалом для всякого знарядя, але техніка його значно вища в порівaню з палеолїтом : знарядє відбите зручним ударом вирівнюєть ся і вигострюєть ся дрібними ударами — тим надаєть ся йому й краща, правильнїйша форма, і більша користність. Деякі знарядя, як молоти, сокірки, долота, клини, делїкатно полїтерують ся. Для насаджування на держално просвердлюють ся акуратні діри, чого не знала палеолїтична техніка. Саме знарядє стає більш ріжнородним, появляють ся нові форми його, напр. булави, долота; сокіри й молотки прибераують ріжні варіяції. Окрім каміня обробляли кість і ріг;

київська оселя при Кирилївській улиці дала особливо богату колекцію виробів з рога оленячого та лосячого: сокіри, вузькі і ширші, полїровані, також долота, спиці, вістря, шила і т. й. В великім числї стрічають ся отсї кістяні і рогові вироби поруч камінних в оселях передмікенської культури.

Дуже важним культурним здобутком був виріб посуди з глини і вивалюваннє її в огні; в київських оселях, як я згадував, знайшлись гончарські горни для випалювання посуди, викопані в землї, густо обтикані патичками і вимазані глиною, а зверху заложені глиняним черепєм і теж вимазані глиною. Фабрикація з орнаментованнє посуди доходить в сїй добі до духе значного розвою й висоти.

Сї технічні здобутки передовсім кидають ся в очі в неолїтичних нахідках. Але і в матеріальній і в духовій культурі чоловіка помічаємо ще иньші, далеко важнїйші зміни. Чоловік не задоволяєть ся вже природним захистком, а робить собі штучні домівки, крок за кроком поліпшуючи їх. Він копає печері в землї, далї будує стіни з паль і плоту, обмазуючи глиною; доходить ріжних поліпшень в урядженню огнища, печи і т. й. Глиняні хати осад викритих в околиці Трипілля часом стоять кругом, иноді по кідькадесять, творячи таке чимале село (хоч не всюди ясно, чи маємо до діла з хатами, чи з якимись похоронними будовами). Нахідки в полудневій Волини в деяких городищах численних останків неолїтичної культури (Будераж, Радимив, Васьковичі) вказують, що тодїшній чоловік будував уже городки для безпечної оборони, чи може й иньших цілей, а великі розміри декотрих сих городищ (що займають часом гектар і навіть кілька гектарів поверхні) вказують на значну великість громад, що будували сї городки. Вони лежать в сусідстві ріки, обведені високим округлим валом і звичайно по за ним мають ще другий концентричний вал, тільки неповний — він боронить слабшу, приступнїйшу сторону городка [10]).

Ловецтво, рибальство й просте збираннє їдобного матеріалу перестали бути одинокими способами виживлення чоловіка. Він уже господарить. Західноевропейські неолїтичні нахідки не лишають місця для сумнїву, що неолїтичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнїйшого з них, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кости сих звірят в великім числї стрічають ся тепер в згаданих мазанках з мальованою посудою, пізно-неолїтичної доби, і по всякій правдоподібности се вже худоба домашня. Найбільше сумнївів будять численні кости коня-чи був се

кінь одомашнений чи дикий (дикі коні в великім числї жили в наших степах, і навіть одомашненнє коня взагалї деякі дослїдники ведуть зі східноевропейських степів). Не підлягають сумнїву початга хлїборобства: в тих же глиняних будовах в значних масах стрічають ся зерна збіжа ячменя й особливо пшениці, в цїлим видї, і в видї круп, також пшенична, просяна і ячмінна полова. Для мелення і обдирання зерна служили заглублені камнї з другим округлим каменем до ростирання, що дуже часто стрічають ся в неолїтичних осадах Поднїпровя і Поднїстря, — сї зернотерки були прототипом ручних жорен [11]).

В сумі образ матеріальної культури пізніх неолїтичних часів, який дають наші розкопки, відповідає досить близько тому образу, який дослїди лїнґвістичні дають індоевропейській культурі на переломі неолїту й металїчно ї культури, перед розселеннєм індоевропейських племен. Се побачимо низше.

Естетичному розвою неолїтичної людности наших країв дає високе свідоцтво мальована й гравірована кераміка з кінця сеї доби (т. зв. передмікенська). Хоч початком своїм вона, мабуть не була свійська, але в кождім разї розвинула ся й держала ся на широкій просторони вашої території роботою свійських майстрів: численні гончарські горни й смітники з невдалим начиннєм і слїдами випалювання свідчать про се виразно. Способи виробу дуже примітивні — начиння роблять ся ще без гончарського колеса, що найбільше вигладжують ся дощечкою, або роблять ся на глиняних правилах; але посуда ся виріжнюєть ся вже дуже високою технікою в виробі і випалюванню глини, що в певних родах зближаєть ся своїм виробом до теракоти. Крім посуди дуже ріднородних, часом дуже оріґінальних і куріозних форм (збанки форми груші або бомби, миски для привішування, підставки, двоякі форми бінокля і т. й.), в великих масах стрічаємо глиняні фігурки людської подоби і звірячої; на посудї теж, хоч і рідше, стрічають ся малюнки людей і звірят. Маємо отже зовсїм серіозні початки артистичної творчости; розуміеть ся, вона дуже наївна, але сміливо береть ся до розвязок проблем плястики, помічує реальні форми, рух (малюнки собак). Але все ж таки найбільше вражає богатий і повний смаку орнамент і поліхромія мальованої посуди. Орнаментація зложена головно з ріжнородних комбінацій кривих спіральних лїній: на одних начинях, не мальованих, сї лїнії витискані, чи гравіровані, і взір складаєть ся з комбінацій таких концентричних лїній; на посудї мальованій сей орнамент

мальований на тлї натуральнім, або на помальованім кольоровім. При тім сей спіральний орнамент визначаєть ся дуже значним артизмом, правильністю, різнородністю й смілїстю комбінацій; ґамма красок — білих, червоних, чорних, каштануватих (на червонім поли чорні або каштануваті взори, на білїм — червоні і т. й.) мав в собі також багато артистичного, як і сама форма посуди, так що сї вироби серед бідної обстанови неолїту і прийнятих звичайно поглядів про некультурність і примітивність тодїшн ього чоловіка вдаряють незвичайно — як щось неможливо високе. Але сума наших відомостей, зростаючи все більше з часом, власне протестує все голоснійше против таких поглядів на тодїшн є житє як щось дуже примітивне.

Бачимо вже культ небіжчиків, — се незвичайно характеристич- не для чоловіка явище, що вказує на цїлу еволюцію в крузї ідей, звязаних з смертю, матеріальною і духовною істотою чоловіка і т. й. Похорони небіжчиків — принаймнї в другій половині неолїтичної доби (бо для ранньої неолїтичної культури похоронів ми досї не можемо на певно виказати у нас), уложили ся вже в певні вироблені, рітуальні форми, і сї похоронні обряди в своїм переведенню вимагали часом чималого накладу кошту і праці (високі могили, може похоронні глиняні будови), а се вказує на велике значіннє, привязуване до сих виразїв пошани і заразом-способів охорони від злоби небіжчиків і шкоди від них.

В рітуалї сїм переходили часом більше або меньше різкі зміни, розширяючись на великі простори. Такі перейнятя обрядів, як і ріжні культурні течії, також не раз дуже розширені, дають характеристичну вказівку на широкі зносини, обмін ідей і продуктів між тодїшньою людністю, бо обясняти сї відміни, як то до недавна роблено, а й тепер часто робить ся — самими лише міґраціями, переходами племен, що, мовляв, переносили з собою певні обряди й культурні форми, нинї вже нїяк не можна [12]).

В археольоґії прийнято, що старшим обрядом було хованнє небіжчика в землї, а паленнє трупа — новійшим. Се само по собі вповнї правдоподібно, але з наших находок такого хронольоґічного наступства не можна поки що уставити, бо похоронних находок з часів раннього неолїта не можемо на певно вказати, а в пізнїйшій неолїтичній добі поруч себе виступають обряд ховання і обряд палення.

Найстарший обряд ховання, який можна сконстатувати — се похорони т. зв. скорчених скелетів. Небіжчика ховають в ямі (рідше на поверхні землї), й над ним сиплють могилу, часом досить високо (і до сїще бувають могили до 10 м. високі). Найбільш типова форма похорону — де труп лежить на боцї, скорчивши ноги, з притуленими до лиця руками; але вона вагаеть ся значно: часто труп лежить дещо скорчений тільки, або й випростуваний. Особливих рітуальних подробиць в похороні не примітно; стрічаєть ся камяне знарядє й глиняна посуда; часом яма має слїди деревляної цямрини, або обложена каміннем; загалом же обстанова похорону дуже бідна. З такими прикметами виступає він на широкім простори східньої і центральної України (Приднїпровє і далї на схід до долїшнього Поднїстровя). Там де в могильних насипах стрічаємо кілька типів похорону, се звичайно найстарший. В західній Українї (Галичинї) звістні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звісні й далї в західній Европі). Місцями сей рітуал додержав ся до початків металїчної культури (бронзи й навіть залїза) [13]). Зовсім конвенціонально і безосновно його тепер звуть часом „кімерійським”.

При кінцї неолїтичної культури на сїм похороннім типі слїдний новий дуже характеристичний обряд: обсипування, або обмазування небіжчика червоною краскою (охра, окис зелїза) [14]). Нахідки таких т. зв. фарбованих скелетів вказують на широке розповсюдненнє сього обряду, особливо в надморськім і степовім поясї: могили такі звісні в дуже великім числї, часом великими гнїздами, по кількадесять або кілька соток, від Кубани до Бесарабії; на півночи вони сягають в полудневу Київщину і в порічє середнього Донця, в Харківщинї; звісні і в Сибіри [15]). Хронольоґічно сей обряд припадав на кінець неолїту й початки металїчної культури [16]). Що до самого крашення були ріжні обяснення, але докладнїйші спостереження не лишають уже місця сумніву про його походженнє: положений в могилу труп посипав ся або мастив ся зверху краскою, часом лише голова і верхні части, часом цїлий, і з розкладом тіла фарба осідала на костях [4]). Зрештою крашеннє небіжчиків звісне і в инших краях — нпр. в Італії, полудневій Франції, північній і полудневій Америцї, Океанії. Його досить правдопдібно ставлять в звязь з рітуальним значіннєм червоного кольору яко краски жалоби-широко розповсюдненим (включно до „червової китайки” наших козацьких похоронів).

В полудневій Волини і на Поділю червоних скелетів не бачимо, натомість виступав такий варіант: небіжчика клали на поверхні землї, підсипаючи йому під голову ясної глини; зроблені з сеї ж глини валки клались на труп; з ним ховали камінне зварядє і глиняні судини і насипали могилу [18]).

На галицькім Поділю і подекуди на Волини стрічаємо похорон трупів в камяннх скринях (кістах), зложених з камяних плит, старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуду і камінне знарядє. На жаль досї не удалось захопити ні одної такої скринї цїлої, не попсованої, або не спорожненої [19]).

Похоронний обряд з паленнєм мерця бачимо також в ріжних відмінах.

В лїсовім поясї — в київськім Полїсю й на Волини, бачимо урни з попілом небіжчика поховані в камяних скринях. Сей похорон стрічаєть ся дослїдникам досить рідко, бо сї скринї не мають над собою могил і лише припадково видобувають ся; але в кількох випадках такі гроби удало ся оглянути докладно. В неглибокій ямі під верхньою верствою землї поставлено довгим чворокутником, на один — два метри довго, вісїм камяних плит, зтесаних з верху, аби не виставали, і зверху накрито девятою великою плитою: в такій скрині (вісті) стояло по кілька горнцїв з попілом і лежали полїровані камінні сокіри [20]).

На сходї, в басейні Донця викрито похоронні поля з паленнєм мерців, з грубо зробленою глиняною посудою і такимже грубо-зробленим (може спеціально для похорону) камінним знарядєм [21]).

В осадах з мальованою і орнаментованою посудою ми бачили „точки” з похоронними урнами, що містять в собі спалені кости небіжчиків ; при них посуда і ріжне знарядє. Але брак докладнїйших дослїдів не дає ще можности відріжнити помешкання від таких похоронних будівель, анї здати собі справи з урядження сих похоронни„точків” [22]).

Всї отсї відмінні типи і варіації похоронного обряду вказують на етноґрафічні або культурні ріжницї, зміни і рух в житю нашої території тої доби — не завсїди ще зрозумілий в своїх причинах, але в кождім разї очевидний. Найбільш одначе проречистим проявом руху і змінности житя тих часів являєть ся все таки сама отся культура глиняних мазанок і

мальованої посуди. Крім самої високої вартости своєї (розмірно висока технїка, багацтво форм, перші безсумнївні початки артистичної творчости, в дечім — високий поступ її) — вона викликає ряд інтересних питань з житя нашої території сих часів..Різко відріжняючи ся від попередніх і сусїднїх верств неолїтичної культури, вона з характеристичними прикметами одностайности прокидаєть ся раптом на великій території, від нижньої Десни до середнього Днїстра і Прута. В анальоґічиих нахідках мальованого начиння і глиняних статуеток проходить на захід на Молдаву і Семигород, далї анальоґії для неї бачимо в нахдіках середне-дунайських країв і Адріатицького побережа, з другого боку вони прокидають ся в останнїх нахідках Тесалії і в памятках старої еґейської культури передмікенських часів. Сї подібности не одному дослїднику піддавали гадку, що в сій нашій культурі мальованої посуди маємо відблиски перед-мікенської або й мікенської культури еґейського побережа; се дуже привабне обясненнє, але трудність в тім, що тамошня передмікенська культура, що цвіла коло 2000 лїт перед Хр., як звичайно приймають, розпоряджала високо-розвиненого бронзовою культурою, і трудно собі представити, що людність наших країв переймала орнамент і технїку росписування посуди, а не перейняла від своїх учителїв чи посередників металїчного знарядя, анї навіть уживання гончарського колеса, добре звісного в передмікенській добі. Тому иньші дослїдники склонні бачити в нашій культурі явище старше від перед-мікенської культури еґейського побережа, десь коло 3-ої тисячі лїт перед Хр., або навіть прототип перед-мікенської культури, що був принесений в ті полудневі сторони якоюсь мандрівкою — напр. тракийських племен, що мандрували з чорноморських сторон в краї балканські [23]). Той факт, що в початках металїчної доби ся культура зникає, не лишаючи нїяких слїдів, нїякої спадщини у пізнїйшої кольонїзації, справді дає арґумент за мандрівкою представників тої пишної культури,-поки що принаймні.

З другого боку признаннє сеї культури незалежною від еґейської, розумієть ся, висуває на чергу питаннє — під якими ж впливами розвинула ся вона у нас, де її вихідна точка? Як на таку иньшу можливу вітчину її пробувано вказати на стару Персію [24]). Правда, не бракує голосів і за тим, щоб бачити в наших нахідках культуру самостійну, яка зробила великий вплив на европейську культуру [25]). Але недавні нахідки ва Північнім Кавказї і Туркестанї посуди і фіґурок нераз дуже близьких до наших, а також і

подібних глиняних будівель, з кремінним і мідяним знарядєм (в нахідках туркестанських) роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самостійности і більш кажуть сподівати ся розвязання справи від дальших азийських нахідок. Остаточно розвязати се питаннє було б передчасно силкувати ся тепер, коли ми ще так мало знаємо про сю культуру у себе — коли в нашім розпорядженню лише кілька відокремлених гнїзд, більш менш припадково викритих, переважно лихо розслїджених і лихо описаних. Я спинив ся на сих здогадах тільки на те, щоб зазначити, які інтересні перспективи відкривають перед нами сї нахідки.

Меньше нїж для студіовання неолїтичної культури, зроблено Досїдля вияснення фізичного типу неолїтичної людности наших країв. Досї можна констатовати лише одно: се була людність довгоголова [26]). На иньші антропольогічні прикмети зважалось дуже мало, аби було можно щось загальнїйше вивести, але де звертали увагу на форму черепа (і розуміється ся — де похоронний обряд зіставив кістяк цїлим, не спалено його), звичайно виявляло ся, що неолїтичні черепи довгоголові [27]). Виїмки рідкі, одиничні, і то в похоронах переходового часу, напр. в похоронах з фарбованими кістяками, що стоять уже на порозі металїчної культури [28]).

Примітки

[1]) Всї хронольоґічні обчислення його, розумієть ся, можуть бути тільки приблизні, гіпотетичні тим більше, чим далї вони йдуть в глубину минулого. Подаємо напр. такі обрахунки з новійшої археольоґічної лїтератури: пізнїй палеоліт, маґдаленська і солютрейська доба 40.000 15.000 літ перед. Хр., переходова 15.000- 5.000, раннїй неоліт 5.000- 3.500, пізнїй неоліт 3.500-2.100, мідяна культура 2.100-1.800, бронзова 1.800-1.000, рання залїзна (Дїпільон-Вілянова-Гальштат) 1.000-500, культура Тен від 500 до Хр., римська від Хр. до 300. В наші сторони карпатсько-днїпровські нові культурні течії доходили з значнім опізненнєм: римські впливи в II-IV в. по Хр., тенські коло 200 л. перед Хр., гальштатські коло половини останнього тисячолїтя перед Хр., і початки металїчно ї культури мусїли теж

значно припізнити ся.

2) Кирилївська ул., Флоровська гора, Юрковиця, Преорка, Соломянка, Лиса гора.

3) Про неолїтичні печери Київа — Антоновичъ Археологическія находки и раскопки въ КievЂ и въ Кіевской губерніи въ 1876 г. (Чтенія київські I), Антоновичъ и Армамевскій op. с. 31-3, Уваровъ op. с. 276, Труды IV (съЂзда т. I. Про богаті, хоч і недбало використані нахідки Хвойки коло Кирилївської ул. — передо всїм його власна публїкація: Каменный вЂкь средняго ПоднЂпровья с. 754 і далї. Більше науково, але тільки на підставі уділених йому звісток і рисунків, студіював їх Вовк op. с. (Материяли I). Коротші замітки, але оперті на автопсії, вповнї або в части — Антоновичъ і Армашевскій op. с. 29-30, Записки Наук. Тов. ім Шевченка т. IX, Труды XI съЂзда II с. 141.

4) Про неолїтичні гнізда в околицях Київа і по Днїпру — Археологическая карта Кіевской губ. В. Антоновича, статї М. Біляшевського первобытный человЂкі на берегахъ р. ДнЂпра вблизи Кіева, в Київській Старинї 1890, IV, НЂсколько новнхъ стоянокъ — ibid. 1891, III. і СлЂди первобытнаго человЂка — Труды УІІІ съЂзда т. III, К. Мельник в Трудах IX съЂзда т.II і Каталогъ коллекціи Поль (таб. I — Вишеньки), Т Кибальчич в Сборнику археолог. института т. III, Самоквасов в кн. Антропологическая выставка III (с. 339-100) й ин.

5) Про трипільські нахідки: Хвойка Каменный вЂкъ р. ПриднЂвровья, і йогож: Раскопки 1901 г. въ области трипольской культуры, (Записки отд. русской й слав. археологіи Русскаго Археол. Общ. т. V). Про иньші низше.

6) Антонович Археологическая карта Волынской губ. (тут і дрібнїйша лїтература), йогож О каменномъ вЂкЂ въ Зап. Волыни (Труды XI зїзду т. I). Якимовичъ Дюнныя стоянки неолитической эпохи въ Радомысльскомъ уЂздЂ Кіевской губ. (Археолог, лЂтопись Южной Россіи, 1903). Н. БЂляшевскій Дюнныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ Западнаго Буга (Труды XI зїзда, I). Бобринскій Курганы в случайныя археологическія находки близъ м. СмЂлы I с. 122 (Юрєва гора). Каталогъ коллекціи Н. Поль (с. 113 — Волоське). Самоквасовъ — Антропологическая выставка III, с. 389 (порічє Десни). Городцовъ — Труды XII съЂзда с. 175, 249, й ин.

[7]) В літературі появили ся глухі звістки про нахідки в порічю Десни (у Хвойки), але близше про них нічого не звісно.

[8]) Відомости про сї нахідки до р. 1903-4 зібрані в 2 вид. сього тому і в статї Вовка: Вироби передмікенського типу у неолїтичних становищах на Українї (Матеріали до українсько-рус. етнольоґії, VI ст.). Доповнити її треба такими важнїйшими публїкаціями: Хвойка Роскопки 1901 г. (як вище); R.Kaindl Prähistorisches aus der Bukowina (Jahrbuch der Zentral Kommission, 1903 і 1904, осібно п. т. Beiträge zur Vorgeshichte Osteuropas, 1910) і Neolithischne Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce (ibid., 1908) — нахідки в музею львів. унїв. знаю з автопсії); Niederle Slovanské Staroż.. I гл. XI; А. Спицын Раскопки глиняныхъ площадокъ близъ с. Колодистаго (ИзвЂстія археол. ком. XII, спровозданнє пок. Доманицького). Штернъ Доисторическая греческая культура на ЮгЂ Россіи (Труды XIII археол. зїзду, І, 1907). Реферат Хвойки про роскопки в Крутибородинцях — виходить в Трудах XIV арх. зїзду, див. ИзвЂстія с. 47. Про розкопки криницькі знаю від А. Спіцина.

[9]) Materyały antropologiczno-archeologiczne IV с. VII-VIII. Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien,c. 118.

[10]) Антоновичъ Каменный вЂкъ въ Зап. Волыни, і йогож карта Волыни, sub vocibus.

[11]) Про нахідки згадані статї Хвойки, Вовка, Штерна. Спеціальна статя про кости з кошиловецьких розкопок: : Dure, Untersuehungen über neolithische Knochenreste aus Ostgalizien (Ztschr. t. landwirtschafti Versuchs'wesen in Oesterreich, 1909). Про одомашненнє звірят і початки хлїборобства взагалї крім нового, та ново обробленого видання класичної праці Гена (V. Hehn, Knitnrpflanzen und Haustiere in ihrem Ubergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das uhrige Europa, див. : E. Hahn Die Haustiere und ihre Beziehung zur Wirtschaft des Menschen, 1896. C. Keller Die Abstammung der ältesten Haustiere, Цірих, 1902 йогож Naturgeschichte der Haustiere, Берлїн, 1905 і Die Haustiere als Menschlicher Kniturerwerb (в серії Der Mensch u. d. Erde ,Кремера б. р.). 0. Albrecht, Zur ältesten Geschichte des Hundes, Монахів, 1903. P.Matschie, DieVerbreitung der Haustiere (Mensch u. Erde). Hahn Zur Entstehung des Getreidebau 1903 (Ztschr. f. Ethn.). Hoops

Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum, 1905. M. Much Vorgeschichtliche Nähr-und Nutzpflanzen Europas (Mitt. d. anthrop. Ges. in Wien 1908). Перегляд матеріалу про домашніх звірят — Much Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urgeschitlichen Forschung, 1902, розд. VI, підручники Шрадера, Гірта й ин. Спеціальнїйше, про східноевропейські краї: Д. Анучинъ Изъ древнЂйшей исторіи домашнихъ животныхь въ Россіи — Трудн VI съЂзда т. I. О. Кеппенъ. Къ исторіи тарпана (дикого коня) въ Россіи і Д. Анучинъ Къ вопросу
о дикихь лошадяхъ в ихъ прирученіи въ Россіи — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1896 кн. I і VI

12) Про се моя статя: Етноґрафічні категорії і культурно-археольоґічні типи в сучасних студіях Східньої Европи, 1904 (Статьи по славяновЂдЂнію, вид. петерб. академії. I).

13) Бранденбургъ Объ аборигенахъ Кіевскаго края — Труды XI съЂзда т. I (там і де що з иншої лїтератури сих находок); Еварницкій Розкопки кургановъ въ Херсонской губ. — ibid.; Кнауера, розкопки бесарабські, ibid. т. II і в Чтеніях київ. істор. товариства т. Ш — VI; Антоновичъ Каменный вЂкъ въ Западной Волыни (Труды XI съЂзда т. I) й Археол. карта Волынской губ. — показчик с. 126-7; Demetrykiewicz Neo1ityczne groby szkieletów t. Zw. Siedzacych (Hockergräber) w Przemyskiem i Krakowskiem (Materiały antrop.archeologiczne т. Ш, 1898); дрібнїйші звістки в Археол. лїтописи Юж. Россіи, 1899 с. 212, 1900 с.19 й ин. Про розповсюдненнє сього типу по иньших краях і ріжні обяснення незвичайної пози мерця R. Andree Ethnologische Betrachtungen uber Hockerbestatung (Archiv f. Anthr. 1907 — сам Андре толкує позу мерця звязуваннєм трупа (щоб не дати йому вийти і шкодити живим), практикованим у ріжних племен. Иньше обясненнє-як пози спочинку — F. Regnault Des attitudts dans la race humaine (L'Homme preh. 1909).

14) Перехід до сього нового обряду дуже добре слїдний напр. на розкопках Еварницького — Труды XI съЂзда т. I. Навпаки в харківських розкопках пнї Мельникъ Антоновичъ (1. с) фарбовані скелети бачимо в споді могили, а в насипах не фарбовані; але се ще не значить,що сам сей тип був пізнїйший (див в Трудах XII съЂзда с. 190).

15) Нахідки на нашій території (з Кавказом і Кримом включно) до року

1898 досить повно зібрані й описані д. Спіциним в статї: Курганы съ окрашенными костяками (Труды отдѢленія рус. й слов. археологія т. IV, 1899). Нахідки пізнїших літ в статях Брандебурґа, Кнауера, Еварницького в Трудах XI съѢзда, пнї Мельник, Даниловича, Городцова, Покровского, Янчука в Трудах XII съѢзда Городцова і Еварницького в Трудах XIII съѢзда, Бобринского і Спіцина в ИзвѢстіяхъ археол. ком. XII, XX, Археологическая лѢтопись Южной Россіи 1899 р. с. 58, 116-7, 212, 1900 р. с. 8, 181, 1901 р. с. 91, 177.

16) Веселовский пробував довести, що вони належать до бронзової епохи, й камяне знарядє в них в них мало лише рітуальне значіннє. На сїм стоїть і Городцов. Подібне доводив Бранденбург для похорону з нефарбованими (скорченими) скелетами (ор. с.). Але їх доводів не можна прийняти: по перше, неправдоподібно щоб за коротку бронзову епоху лишила ся така маса сих похоронів, по друге — дуже неправдоподібно, аби металїчна культура не зраджувала себе замітнійше нічим в такій масї похоронів з обстановою камінної культури. Див. в сій справі ще дебати XII археольоґічного зїзду-Труды т. III с. 363.

17) Спостереження Антоновича, Спіцина, Кулаковского, Кнауера, Городцова покінчили з давнїйшими обясненнямм фарбовання; що небіжчики були ховані в червонім убранню, або що крашено відчищені від мяса кости небіжчика (се обясненнє повторив іще недавно Нїдерле — ЧеловѢчество въ доистор. времена с. 147-8). Антонович вказав нахідку скелета, у якого фарба лежала на глині, що закривала очі небіжчика; Кулаковский вказав на оден кримський похорон в місті, де земля не привалила небіжчиків, і на них і на підстілцї видно було смугу насипаної червоної фарби. Спіцин згадує анальоґічний факт, де кости скелета були зверху посипані фарбою, а зі споду були білї, і т. и. Природознавцї-хемики виказали що кість прийняла фарбу тільки довго по похороні, не лише обгнивши, але й висохши. Див. комунїкати з рефератів Антоновича в Трудах VIII съѢзда с. Ш с. 91-2, Трудах IX зъѢзда т. II с. 108, Веселовского в Записках имп. археол. общ. 1901 (нова серія т. XII). Бобринскій Курганы близъ СмѢлы I с. 58, П с. 59 і Отчетъ о раскопкахъ в Черкасск. й Канев. у. въ 1901 г. (ИзвѢстія археол. коммиссіи IV). Кулаковскій Къ вопросу объ окрашенныхъ костякахъ — Труды XI съѢзда т. I і Sur la question des squelettes colorées в київ. Универс. извѢстіяхъ 1905. Якимовичъ — Объ

окрашенныхъ костяхъ, находимыхъ при археолоґическихъ раскопкахъ і о микроскопическомъ строеніи молочныхъ зубовъ нижней челюсти человЂка каменнаго періода (Университетскія изв. київ. 1900 кн. XII с. 302 і далї — в обох рефератах ішла мова про мікроскопійний дослїд крашених костей). E. Krause Zur Frage von der Rothfarbung vorgesehichtlichen Skeletknochea — Globus t. 80 i Menschliche und Tier-Knochen mit rothen Flecken — Verhandl. d. Berlin, anthr. Ges.101. Knaueur Menschliehe Knochen mit rothen Flecken aus bessarabischen Gräbern (ib.). Dühn Rot und Tot (Archiv, f. Religionswiss. 1906) і замітка Сонні тамже.

[18]) Розкопки Люби-Радзіміньского, справоздання в Zbior'i wadomości do antropologii kraiowej т. I — Ш; зібрані результати, з численими ілюстраціями, в Трудах IX з'їзда т. П — Памятники каменнаго вЂка части зап. Волыни. Здобуті з сих могил кости описав Копернїцкий в I і Ш томах Zbior'a. Для пов. Камінецького див. Pułaski Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyjskiem — Zbiór t. XIV.

[19]) Замітки Кіркора в Zbior'i wiadomości т. I-Ш с. 67, Археол. лЂтопись Южн. Россіи 1901, с. 80 і 163, 1902 р. с. (Подонє). ИзвЂстія археолог, ком XXIX с. 54 (полуд. Волинь)

[20]) Вишевичі і Глинниця Радомиського п, Жидовцї Сквирського,Збранка Овручського п., Окнини, Новий Малин, Верхів Острозького п. — Антоновичъ Раскопки въ странЂ Древлянъ (Матеріали по археологіи Россіи, изд Археологич. коммиссіею) с.21, 49-51 і його-ж Археологическая карта Кіевской губ. с. 58, Археол. карта Волын. губ.с. 90, 95, 96 (докладно описані тільки нахідки з Вишевич).

[21]) Данилевичъ Раскопки кургановъ около Будъ и Березовки Ахтырскаго у. — Труды XII съЂзда (вони називають ся тут могилами, але властиво могильних насипів сливе не замітно).

[22]) Про нахідки недопалених людських кісток в урнах „точків" — Хвойка ор. с.; він каже одначе, що знаходив на „точках" і цїлї скелети, черепи і т. и. і оден раз скелет з обпаленими кістьми — се могло стати ся і просто від пожежі. Дебата про похоронний характер „точків" див. Археологическая лЂтопись Южной Россіи 1904, № 3 і 4. В їх похороннім характері сумнївають ся дослїдники і нинї.

[23]) Крім цитованих статей Вовка і Штерна див. ще Hubert Schmidt: Troja-Mykene-Ungarn (Ztschr. f. Ethnol. 1904), M. Hoernes:Die neolithichne Keramik in Oesterreich (Jhrbuch der Zentral-Comm. 1905) і Les premières céramiques en Europe centrale (Compt. Ren. XIII congrès d'antrop., 1908). Про розширеннє мальованого начиння й спірального орнамента в центральній Европі див. Much. Heimat der Indogermanen

[24]) Див. ИзвѢстія XIV арх. съѢзда с. 51. Про найстарші типи мальованої посуди з Месопотамії і їх впливи на середземельну кераміку:J. de Morgan Observations zur les origines des arts ceramiques dans le bassin méditerranéen Revue de l' ec. anter 1907. Див. ще до сього: Peet, Wace і Thompson, The connection of the Aegean Civilisation with Central Europe (Classic. Review, 1908). Vassits South-eastern elements in the prehistoric eivilization of Servia (Annual Britsh School in Athens, 1908).

[25]) На такім становищу став напр. в останнїм часі, під впливом находок трипільських і петренських оден з найбільш авторитетних істориків старинного світу Ед. Майер. В останнїм обробленню своєї історії (Geschichte des Altertums, I. 2, вид. 1909, § 533, 537, 543, 545, 570) він признає за сею культурою велику оріґінальність; вважаючи европейську культуру взагалї пасивною, вповнї залежною від культури полудневого Сходу, він в нашій культурі “на схід від Карпатів” бачить оден з немногих (двох тільки) моментів, коли в Европі розвинуло ся щось незалежне від, впливів Полудня. Особливо в похороннім обрядї — паленню мерця бачить він сю ориґінальність і відси виводить пізнїйше розширеннє сього обряду в еґейській культурі.

[26]) До пояснення, кому се треба: форма черепа обчисляєть ся відносинами його широкости (виступів над ухами), до довжини (від виступа чола над носом до потилиці): сї відносини, помножені на 100, дають „черепний показчик”: коли, скажім, голова о третину довша в порівнанню з широкістю, то відносини сї =3/4, отже покажчик = 75. Показчик сей вагаєть ся на людських черепах між 58 і 98, але найчастїйше між 70 і 85. Черепи з показчиком вище 80 звуть ся короткоголовими (брахікефальні); границю довгоголовости беруть різно: 77 (показчик Брока), тепер частїйже 75. Черепи з показчиком 75 (або 77) і низше будуть довгоголові (долїхокефальні), між 65 і 80 — середні або ортокефальні; крім того часом

іде розріжняють довгуваті (субдолїкефальні) і широкуваті (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, чим більш має показчик, і тим довша, чим низший показчик.

27) Див. Богданова О черепахъ каменнаго вѢка, найденныхъ въ Россіи (Антропологическая виставка т. IV) и Quelle est la race la plus ancienne de la Russie Centrale (Congres internat. à Moscou т. I). Антоновичъ О ваменномъ вѢкѢ Зап. Волыни (с 1). Talko-Hryncewicz Przyczynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materiały antropologiczno-archeologiczne, IV) (тут одначе злучені до купи могили камяного віку з могилами переходового часу й початків металїчної культури). Меньше цінні загальні, голословні характеристики, які ріжні дослїдники дають неолїтичній людности, хоч би й на підставі власного матеріалу: нпр. Бранденбургъ Объ аборигенахъ Кіевскаго края (с. 158) — про довгоголовість скорочених скелєтів, Спицын Курганы съ окрашенными костяками (с. 80) — про довгоголовість фарбованих скелетів, Пулавскій Археологическія находки въ Подольской губ. (Труды XI съѢзда II. с.147) — про довгоголовість в тутешніх похоронах, і т. и.

28) Нпр у Бобрінского (Курганы II с. 54 і 140) опублїкований оден похорон, де фарбований скелет був короткоголовий — показчик 82,3.

ПОЧАТКИ МЕТАЛЇЧНОЇ КУЛЬТУРИ: МІДЬ І БРОНЗА, ПИТАННЄ ПРО БРОНЗОВУ КУЛЬТУРУ НА УКРАЇНІ, ЇЇ ПЕРЕХОДОВИЙ ХАРАКТЕР

Я згадав вище, що в деяких глиняних камерах в околиці Трипілля, з мальованим начиннєм, знайшли ся при урнах мідяні сокірки. Се не одинокий випадок у нас, де серед обстанови неолїтичної культури виступають яко перші металїчні предмети вироби з чистої міди. Нпр. звісна така нахідка з Угорської Руси (Лучка в Ужській столиці), де в похороннім полї камяної епохи знайшла ся мідна сокірка; в деяких могилах з Поділя поруч камяних виступають теж мідяні предмети, так само в могилах з фарбованими скелєтами Харківщини. Нахідки альпейських країв (осель на палях) не лишають місця сумнїву, що першим металєм який почав входити в уживаннє серед неолїтичної культури Европи, була чиста мідь, і тільки пізнїйше стала розповсюднювати ся бронза, себ-то сполученнє міди з циною (більше меньше в пропорції одної части цини на девять частей міди). Се зрозуміле само собою. Мідь метал найбільше приступний, найлекший до примітивного оброблення. Вона вправдї далеко меньше практична меньше трівала і пластична нїж бронза; але щоб зробити бронзу, треба знати два металї — мідь і цину, і то в їх чистій формі, бо нема такого природного сполучення міди й цини, аби дала бронзу безпосереднє при обробленню, і навіть мідяна та циняна руда дуже рідко трапляють ся разом [1]). Таким чином виготовленнє бронзи вимагає вже досить значного поступу металїчної техніки, і вона зявляла ся в ужитку значно пізнїйше від чистої міди [2]).

Що правда, мідяні вироби звістні і деинде, а у нас особливо в досить малїм числї. Але на се є свої причини, якими поясняєть ся мала численність сих нахідок: мідь тримаєть ся в землї далеко гірше нїж бронза, а з розвоєм бронзових виробів мідяні предмети в великім числї мусїли перетоплюватись на бронзу. Та й увагу на мідяні вироби звернено дуже недавно, й що йно зачинають їх виріжняти в осібну категорію від бронзових; тому й число звісних находок мідяних виробів зростає з року на рік. Замітно виступає мідяна культура і на Українї. Досить богате гнїздо мідяної культури виходить на яв і на східнїх границях на Подоню, в теп. Воронїжчинї [3]). Одначе треба відріжняти річи початкової мідяної техніки, коли ще бронзи не знали, від пізнїйших мідяних виробів, що виливали ся замість бронзових, як бракувало цини; а така ріжниця не зовсїди робить ся.

Мідь, потім бронза і золото — се металї, що становлять ранню металїчну

культуру. Значно пізнїйше в уживаннє входять зелїзо й срібло.

Своєю появою металї не зробили перелому від разу. Навіть там, де бронза входить згодом в дуже широке уживаннє і стає головним матеріалом для всяких виробів, від зброї до ріжних окрас, творячи певну, епоху бронзової культури і там мідь, потім бронза стрічаеть ся якийсь час, і навіть досить довго поруч виробів камяних і кістяних, лише поволї випираючи їх з уживання. Мідяні й бронзові вироби все були рідкі, дорогі, й не могли вїйти в ширше уживаннє від разу. Перше нїж мідяні вироби встигли поширитись відповідно, зявила ся бронза. У нас же й бронза не встигла запанувати на добре, як явило ся зелїзо.

Досить розповсюднений в археольоґічній лїтературі погляд взагалї заперечує істнованнє бронзової культури в східнїй Европі, окрім крайньої східньої частини, азийського погранича, що входило в круг азийської бронзової культури — сибирської й середно-азийської [4]). Так загально заперечити її не можна, але для центральної України буде відай оправданий такий погляд, що дійсно „бронзової доби" тут не було. Тому що анї міди, анї цини у нас не здобували на місцї, бронзові вироби були дістались в наших краях річею привозною [5]). Через те тільки в тих частях нашої території, що лежали в близшім сусідстві великих огнищ бронзової культури, могли бронзові вироби, бронзова культура прийти до більшого значіння. Так карпатське згірє входило в круг впливів інтензивної середно-дунайської чи адріатицької бронзової культури; впливи сї були мабуть далеко сильнїйші, нїж би можна судити по нечисленим звістним нам находкам бронзових виробів на галицькім підгірю і в горах (тодї мабуть ще переважно зовсім або дуже слабо залюднених) [6]). З другого боку, недавнї розкопки в порічю Донця (в Ізюмськім пов.) наводять на гадку, що тут між камяною і зелїзною культурою були часи досить розвиненого уживання знарядь мідяних і бронзових, що могло стояти в звязку з досить сильною бронзовою технїкою Подоня, під впливами чи уральської, чи скорше може — кавказської бронзової культури (могили сеї доби дуже бідні інвентарем, предметів бронзових стрічаеть ся мало, але брак знарядь камяних і зелїзних, істнованнє форм для відливання бронзових предметів і слїди уживання в роботї добрих, металїчних знарядь наводять на гадку, що бронзове знарядє грало в певнім часї тут досить визначну ролю) [7]).

В центральні українській землї — в басейн середнього Днїпра й Буга бронзові предмети могли приходити як з заходу, так і зі сходу (з уральських і кавказських країв), а ще більше мусїли приходити з чорноморського побережа. Виразний паралелїзм в бронзовій культурі північного Кавказа і середнього Подунавя, останнїми часами констатований на великій масї матеріалу [8]), не полишав сумнїву, що між сими двома культурами була звязь, а таким посереднїм містком між ними мусїло служити чорноморське побереже, з анальоґічною бронзовою культурою. Дїйсно, в побережу нижнього Днїпра слїди фабрикації бронзи досить богаті.

Не маючи місцевих джерел, бронзова культура на великих просторах нашої території могла лише дуже поволї розпросторюватись.Камінь і кість мусїли заховувати своє значіннє в місцевій культурі ще довго по тім, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перше нїж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, появились уже вироби зелїзні. Тим можна собі пояснити, що коли в одних нахідках бачимо в обстанові неолїтичної культури предмети мідяні (як в вище наведених), а в иньших по камяній безпосередно наступає бронзова культура (нпр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з камінем починає виступати бронза),-то маємо знов нахідки, де поруч із камінем виступає безпосередно вже зелїзо як його наступник. Такі напр. могили с. Гатного, с. Янкович коло Київа, де зелїзні знарядя знаходимо в могилах разом з полїрованими камінними і дуже примітивною посудиною [9]). Отже виключаючи західнї й східнї краї нашої території, так слабо ще дослїджені — ми скорше можемо говорити про переходовий період від каміня до металю взагалї й сюди зачислити і нахідки металїчних виробів разом з камінем і нахідки мідяного та бронзового знарядя [10]).

З тим всїм бронзові вироби були навіть в центральних частях України досить розповсюднені. Не тільки такі як стрілки, зеркальця й ріжнородні окраси, що йдуть потім далеко в часи зелїзної культури, — в досить широкім уживанню були й такі характеристичні вироби як бронзові сокіри, списи, мечі, ножі, що зараз були заступлені зелїзними, скоро тільки зелїзо стало росповсюднюватись [11]). Бронзові вироби привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місцї, як показують нахідки камінних форм до відливання бронзових сокір, списів, серпів, або куснї приладженого матеріала навіть з середнім Поднїпровю [12]). Але могил з типовою

бронзовою культурою в центральних землях майже не звісно; де й маємо такі, може бути питаннє, чи не припадково трапились в них самі лише бронзові річи [13]).

Примітки

[1]) Властиво природнє сполученнє міди й цини звісте тільки в однім місці — в Корнуельсї, в Англїї; але домішка цини тут далеко більша, нїж потрібно для бронзи, й для того, щоб добути з сеї руди бронзу, треба перше вилучити з неї осібно цину і мідь.

Про мідяну технїку взагалї — Much Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermaneu, 2 вид. Єна 1893, для Угорщини — Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, №84..

[2]) Галицькі нахідки вказані в працї Муха і в Oesterreich-ung. Monarchie im Wort und Bild, угорсько-руські — у Муха і Пульского. З центральної України — Ханенко Древности ПриднЂпровья I с. 14 (тут видано 7 мідяних сокір ріжних форм, серп, спис і долото з Київщини, серп і спис з Катеринославщини, з-над Днїпрових порогів); Антоновичъ Археологическая карта Кіев. г. с. 77 (мідяна сокіра знайдена разом з бронзою); Хвойко Начало земледЂлїя и бронзовый вЂкъ въ среднемъ ПоднЂпровьи (Труды XII съЂзда) — мідяні і бронзові нахідки з Київщини ; СЂцинскій Археол. карта Подольск. губ. с. 45, 81, 97 (мідяні сокіри). Звістка про мідяні ножі „серповидні” і сокірки з Елисаветградського пов. в Археологическихъ извЂстіяхъ 1895 с. 371. Без сумнїву, й серед иньших колєкций „бронзових річей” знайдеть ся чимало мідяних, там більше що хемічного аналїзу звичайно не робить ся, й мідяні предмети дуже часто з поміж бронзових не вилучають ся. Так в тім же виданню д. Ханенка одна таблиця має підпись: предмети з міди й бронзи. В богатій публїкації Штукенберга. Матеріалы для изученія мЂднаго (бронзового віка восточной полосы Европейской Россіи ИзвЂстія общества археологіи, исторіи й этноґрафіи при Казанскомъ университетЂ, 1901 т. XVII) також в, суміш

додані і мідяні й бронзові річи.

3) Разкопки й нахідки з Задонського й Землянського пов. Воронїзької ґубернії (с. Скорняківка і Скакун) — про них Сизовъ Скорняковскіе курганы Воронежской губ. — Древности моск. арх. общ. т. XIII, Спицынъ, ОбозрЂніє — Труды отд. слав. арх. т. I с. 134; річи (списи, сокири, долота) в москов. історичнім музею (показчик вид. 1893 р. с. 46-7 і 600, скакунівські нахідки записані тут бронзовими). Особливо інтересні тутешнї могили, де знайшли ся самі камяні і мідяні вироби. Такіж могили знайшли ся, очевидно, і в донецьких розкопках Городцова, але він не відріжняв міди і бронзи, подав їх в суміш.

4) Найбільш авторитетним і рішучим заступником погляду, що в східній Европі бронзової культури не було, був пок. Антонович; на жаль, його реферати в сїй справі не надруковані, короткі резюме див. в Чтеніях київ. істор. тов. т. V с. 4-5, Трудах IX зїзду т.II протоколи с. 74-5 і справозданнє з засідань в Историческім ОбозрЂнію 1894 р. В першім із згаданих рефератів він уважав придніпрянську бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунах, Аварах, Уграх; в другім він виводить її 8 торговельних зносин, зазначаючи дороги сих останнїх; істнованнє бронзової культури він признає тільки на заході нашої території (за лїнією Смотрича і Зах. Буга) і на Чорноморю. Анучін (Труди IX зїзда т. II. с. 75-6), відміняючи погляди Антоновича, з ріжними застереженнями признавав бронзову культуру в східній Европі, в тім розумінню, що в певні часи бронза уживала ся для всяких виробів більше ніж залїзо, хоч би зелїзо й було відоме вже. Иньша меньш важна давнїйша лїтература була вказана в 2 вид.

5) Чутки про слїди давнього добування мідяної руди у нас (Бурачковъ 0бъяснительная записка — Древности Моск. общ. с. 12, Ястребова ОбозрЂніе древностей Херсонской губ. с. 28, Нїдерлє е. 208) до тепер не справджені, скільки знаю.

6) Про нахідки в Галичинї бронзових річей технїки середнодунайської й адріатицької, т. зв. гальштатської (їх відграничити не завсїди можна): Demetrykiewicz Vorgeschichte Galiziens (Oester.-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 120-2), моя статя: Бронзові мечі з Турецького пов. в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXXIII (три бронзові мечі, — по кілька

таких мечів є в ріжних львівських збірках), Przybysławski — Skarb bronzowy znaleziony pod Uniżem (Teka konserw. I), також Pułaski Wiadomość o dwu zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu (Pamientnik Fizyograficzny т. IX) і Труды XI стъЂзда II с. 160. Про нахідки з Угорської Руси — Undset Etudes sur l'âge du bronze de la Hongrie, 1880; Hampel Trouvaillea de l'âge du bronze en Hongrie, 1886, йогож Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890 (тут видано звише 1000 предметів, а долучений (с. 12 4) ґеоґрафічний показчик дає спроможність орієнтоватись специяльно в підкарпатській культурі); в мадярськім виданню його праці: A bronzokor emelékei magyarhonban (Памятки бронзової епохи з Угорщини) подані відомости про нахідки пізнїйші.

7) Див. розкопки Городцова і панї Мельник-Антонович в Трудах XII і XIII археол. зїзду.

8) Див. інтересні паралелї в статтях Wilke Archäologische Parallelen aus dem Kaukasus und den unteren Donauländern (Ztschr. f. Ethnol. 1904) i Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen Kaukasus und dem unteren Donaugebiete (Mitt der antbrop. Ges. in Wien, 1908).

9) Могили с. Гатного й Янкович — Труди III зїзда т. I, протоколи с. 80 і далї, та рисунки до них, і Археологическая варта Кіевск. губ. с. 21.

10) Сю переходову епоху звуть часом енеолїтичною (мідяно-камяною).

11) Нахідки бронзи див. в Археольоґічній карті Київщини (з двадцять характеристичних нахідок), також Волини й Поділя, див. показчики. Каталогъ коллекціи Поля розд. II (найбогатша колекція української бронзи). Рос. историческій музей (бронза з Харківщини й Полтавщини). Ястребовъ ор. с. с. 11 (Херсонщина). Розкопки Городцова і панї Мельник, як вище. Aspelin I, дод. 1 про українську бронзу (кілька річей з України).

12) Нахідки форм: Zbiór wiadomości do antropol. kraj. XIII c. 34 (тут особливо інтересно було-б справдити гадку автора, що знайдені форми зроблені з місцевого каміня с. 37 і 50) Археол. карта Кіев. губ. с. 47. Ханенко Древности ПоднЂпровья I табл. X-XII. Труды VIII. съЂзда т. IV с. 52. Каталогъ коллекціи Поля с. 36, 40-1. Ястребовъ ОбозрЂніе древностей Херсонской губ. с. 28. Краткій указатель музея одесск. общества исторіи,

1892, с. 44. Городцов в Трудах XIII зїзда I с.228-9. Россійск. историч. музей (московський) (колекція камяних форм в с. Кардашинки Тавр. губ, з над нижнього Днїпра). Археол. лЂтоп. Юж. Р. 1900 с. 24. Aspelin Antiquités du Nord finnoougrien, I додаток l.

[13]) Могили с. Должика і Романовки в Київщинї — Археологическая карта с. 57 і 68, декотрі могили Гермесової блїзниції і Вел. Білозерки — ЗабЂлинъ Исторія русской жизии I с. 617-8, Бобринскій. Кургани III с. 23-5 і ин.

ПОЧАТКИ ЗЕЛЇЗНОЇ КУЛЬТУРИ, ПЕРЕХОДОВІ ТИПИ, ПОХОРОННІ ПОЛЯ, КУЛЬТУРА ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ, КУЛЬТУРА СТЕПОВА І ПЕРЕДСТАПОВА: ТЕЧІЯ АНТИЧНА І АЗІЙСЬКА, „СКИТСЬКО-САРМАТСЬКИЙ” ТИП, ҐОТСЬКИЙ СТИЛЬ, СЛОВЯНСЬКІ ТИПИ, СЛЇДИ ТЮРКІВ; АНТРОПОЛЬОҐІЧНИЙ ТИП ЛЮДНОСТИ

Рання зелїзна культура наших країв в археольоґії залюбки зветь ся скитською. Але се назва наскрізь конвенціональна; вона означає Взагалї перші стадії зелїзної культури, в котрій між иньшими народами жили на нашій території й Скити: сею назвою противставляєть ся вона пізнїйшій зелїзній культурі, головно словянській. Взагалї дуже богатий і ріжнородний матеріал доісторичної зелїзної культури наших країв далеко ще анї використаний анї вистудіований в тій мірі, аби можна було його уложити в докладну хронольоґічну та етноґрафічну схему. Тому лїпше оминати етноґрафічних назв там, де нема певности що до етноґрафічної принадлежности, і держати ся фактів самої культури.

Я вже згадував, що ми маємо такі нахідки — головно в північнім поясі України, де зелїзо безпосередно наступає по камяній культурі. Нпр. в згаданих могилах північної Київщини (с. Гатного, Янкович) зелїзна зброя виступає разом з камяним знарядєм і дуже примітивними глиняними

виробами. В иньших знов нахідках старі культурні типи неолїтичної доби переходять до зелїзної культури через більшу або меньшу домішку мідяної або бронзової. Так в могилах порічя Донця похорони з фарбованими кістяками, без значних відмін, стрічають ся то в обстанові самої неолїтичної культури, то з знарядєм камінним і бронзовим (або мідяним), то крім бронзи появляють ся вже показчики зелїзної культури — зброя зелїзна, шкло, срібло [1]). Похоронні поля, в великім числї викриті в порічю Буга дають предмети від неолїтичних часів до досить пізньої зелїзної доби, без виразних відмін в типах похорону чи иньшій культурній обстанові. Що правда студіованнє їх лишає богато до бажання.

В північнім лїсовім поясї отсї похоронні поля тепер являють ся найбільш типовим явищем з часів ранньої і пізнїйшої зелїзної культури (з перед часів великої славянської міґрації) і через те мають велику цїкавість, та тільки в останнїх часах стали звертати на себе увагу і дослїджені дуже мало і слабо. Похорони в них стрічаємо великими ґрупами, без могильних насипів, під поверхнею землї, часто в суміш — погребаних і спалених небіжчиків. Старші поля, як от побужські, поруч пережитків неолїтичної культури дають вироби бронзові (окраси), зелїзні, камяні, з слїдами впливів ранньої залїзної культури Заходу (гальштатської). Молодші, як розкопані досї подніпрянські визначають ся характеристичними предметами останнїх столїть перед Хр. і перших по Хр., як фібули — т. зв. римських провінціональних або кельтських типів, шкляну посуду й намиста; глиняна посуда, поруч примітивних виробів, стрічаєть ся в дуже гарних, правильних формах, роблених на колесї. Орнамент сеї посуди не богатий, часом дає лише дальшу анальоґію з пишною орнаментацією неолїтичних точків; мальованого начиння не бачимо-культура глиняних осель, як я вже сказав, не лишила у нас спадщини в пізнїйших верствах кольонїзації [2]).

Культурні верстви сього північного поясу, де камінне знарядє виступає всуміш з зелїзом, або з бронзою і зелїзом, або серед бронзових та камінних предметів прокидають ся такі показчики пізнїйшої культури як золото, шкло, посуда пізнїйших типів — вони хронольоґічно мають, очевидно, відповідати старшій зелїзній культурі середземельного басейна, т. зв. гальштатському періодови (більш меньш до VI в. перед Хр.). До сеї доби належить і найбільш богата і блискуча нахідка тих часів — золотий скарб михалківський, знайденний в розмивах Збруча під с. Михалковим

(знайдено його ще в 70-х роках, але довго переховувано секретно і тільки тепер опубліковано). Він містить в собі діадему з золотої бляхи, богато застіжок (фібул), кілька наручників, круглих блях (фалярів), ґудзиків і иньших окрас; деякі предмети мають повну анальоґію з окрасами гальштатського типу з золотих скарбів сусідньої Угорщини [3]). Бронзові окраси гальштатських типів стрічають ся також в похоронних полях Побужа і Подніпровя [4]). Чого небудь оригінального, місцевого з сих північних сторін поки що не можемо вказати як для сього ранійшого, так і пізнійшого, кельтського періоду (т. зв. культури la Tene) [5]), ще обіймає останні столїтя перед Хр. і в деяких характеристичних своїх виробах також прикидаєть ся часом і у нас не тільки на Подніпрові, а і далї на схід — розумієть ся вже в останнїх столїтях перед Хр. [6]). Взагалї північний пояс (більше меньше від Київа і Львова на північ)- скільки можна розумієть ся судити по дотеперішньому дуже бідному матеріалу-як в попередній, неолїтичній, так і в новій, металїчній добі, аж до великого словянського розселення жив дуже нерухомим житєм, без різких культурних і етноґрафічних пертурбацій. Не видко нічого, що вказувало б на якісь різкі зміни, нові могутні хвилї, які б захоплювали старе житє. Відгомони великих культурних перемін здалека, в безмірно ослаблених продирали ся сюди і тихо осїдали на старе житє, на старі форми, не маючи сил їх опанувати й витиснути новими, вищими. Таке, повторяю, вражіннє дотеперішнього нашого знання; може несподївана нахідка відкриє нам зовім нові перспективи.

Далеко виразнїйше й інтензивнїйше нїж в сих північних сторонах виступає еволюція зелїзної культури останнїх 500-600 літ перед Христом в приморськім степовім поясї і передстеповім Подніпровю (з полудневою Київщиною й Полтавщиною виключно). Тут бачимо кілька сильних культурних течій, що стрічають ся й комбінують ся з собою.

Перший тип, се зелїзна культура з виразними слїдами античних впливів — нахідки й могили з грецькими річами, або зробленими з грецьких взірців. Найбільш звістні богаті типові могили сеї категорії в Кул-оба коло Керчи, Карагодеуашх коло ст. Кримської на Кавказї, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівсьва в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з багатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених до вимог варварського житя (в виборі тем,

орнаменту і в самих річах) як от славні вази кул-обська і чортомлицька з сценами скитського житя; як витискані з золота бляшки для нашивання на одежу, по варварській моді; як ріжні богаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людністю. Сї могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно, на підставі стилю й технїки виробів, і кладуть ся на V-II в. перед Христом, -часи скитсько-сарматські. Окрім таких особливо богатих похоронів більше відокремлені слїди впливів грецької, потім грецько-римської культури виступають в численних нахідках — чи то в могилах, чи на останках осад, в великім числї в видї чи то металїчних виробів, чи монет. На Подніпровю вони сягають майже лінії лїсів, на вододїлї Днїпра і Дона, в басейнї Донця сягають такого гдубокого передстеповя як Харківщина [7]).

Поруч з сими античними впливами стоять иньші, що стилем своїх виробів і предметами вяжуть ся з Переднею Азією, Туркестаном і Сібірю. Вони характеризують ся богацтвом бронзових річей, особливо окрас кінських і колїсничних, з характеристичним орнаментом — звірячим (цілї звірі і поодинокі части звірячі-головки кінські й пташинї дзюби. лапи, то що). Орнамент сей виконаний сухо, схематично, утріровано, в противність елєґантному реалїзмови грецької штуки. Тойже стиль і тойже орнамент стрічаємо і на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характеристично виступає він в нахідках могил Лугової (Александропільської) й Краснокутської недалеко порогів, на правім боцї Днїпра та (в Катеринославськім повітї), Аксютинецької й иньших коло Ромна [8]).

Сї дві течії на Українї стрічають ся й комбінують ся з собою: бронзові, кістяні й иньші вироби того східнього стилю надибуємо часто в одних могилах з античними річами, стрічаємо теми того середноазійського стилю в античній передачі, змодіфіковані, ублагороднені, як з другого боку бачимо елєністичні теми варваризовані роботою тубильних майстрів [9]).

Хронольоґічно і етноґрафічно відграничити сї два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок. Вони безперечно стрічались у одних і тих самих народів. Разом взявши можна їх характеризовати богацтвом бронзи і золота, а рідкістю срібла (є нахідки, де при богацтві золотих і бронзових річей не знайшлось нічого срібного) [10]),

та сими характеристичними впливами — античним (грецьким) і азийським.

З усїх типів ранної зелїзної культури (повторяю — всіх її численних варіянтів ще далеко не можна звести в якусь систему) сї мішані типи найскорше можне назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронольоґічного й культурного, ніж етноґрафічного погляду, бо ся культура певно переходила і до дальших сусідів Скитів та Сарматів. Навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки полїтичній перевазї, і нахідки скитсько-сарматського типу середнього Поднїпровя не можна вважати слїдами Скитів-Сарматів.

Безпосередно перед великою словянською міґрацією, в II -IV вв. по Хр. бачимо нову течію в техніцї і стилю, так званий готський або (як звуть його в західній штуцї) меровінґський. Назва ся о стільки лише оправдана, що стиль сей, розвинувши ся в наших краях безпосереднє перед міґрацією Ґотів на захід, був ними присвоєний і широко розвинув ся на заходї, в новозаснованих ґерманських державах. Походження-ж він безсумнївно східнього, і йшов з Персії й Туркестану. Характеризуєть ся він також замилованнєм до золота й бронзи, але здоблених не плястикою, а садженим ріжнокольоровим каміннєм, шклом, або емалїєю. Місце плястичної орнаментації займає інкрустація; давній звірячий, більш реалїстичний орнамент никне, панують схематичні або ґеометричні форми. Прототипи сього стиля новійші розкопки в Персії викривають нам з перед кількох столїть перед Хр. [11]). Інтересна нахідка в Керчи викрила похорон з предметами готського стиля цінний тим, що він має дату в виді відтиска римської монети — кінця III або початку IV в. [12]); се час коли той ґотський стиль починає поширювати ся в наших краях.

З словянською міґрацією в лїсовім і передстеповім поясї визначають ся нові словянські культурні типи — в похоронах і осадах. Їх характеризує богацтво срібла, що переважає над золотом; бронза грає досить малу ролю — лише яко заміна дорогших металів для біднїйших верств; орнамент і стиль вповні ріжнять ся від скитсько-сарматських і готських. Про сю культуру будемо говорити низше. В степоповім поясї рух турецьких орд (VI-XII в.) приносить нові типи похоронів і похоронних памяток: се т. зв. камяні баби — грубо різьблені з каменя фіґури ріжних типів, характеристичні монументи турецьких народів, і похорони з конем, що покривають собою степові простори нашої території, кінчаючи полудневою

Київщиною (Поросєм) на півночи. Се найчастїйше могили впущені, се-б то викопані в вершку вже готової, давнїйшої могили. В степовім поясї могили старших часів (з скорченими червоними скелетами, або скитсько-сарматськими похоронами) дуже часто мають зверху такі пізнїйші похорони кочовників з конем цїлим, або його частями (найчастїйше голова й ноги коня). Могили з сим похороном вінчають ся часом камяними бабами; останнїми часами роскопки кількох таких могил уставили безсумнївно і звязь сих похоронів з камінними бабами [13]). Значіннє сих памяток й їх етноґрафічна приналежність вияснила ся таким чином зовсїм певно. Перед тим, навіть дуже недавно ще в похоронах з конем бачили похорони словянські (Полян) [14]); одначе коли почали такі похорони викривати ся в більших масах у всїм степовім чорноморськім поясї, мусїло таке обясненнє рішучо захитатись. Невиясними зостають ся тільки детайли: в яких саме часах сї похорони зявляють ся, до яких самих орд належать; але що маємо тут останки турецьких орд, не можна сумнїватися ся. Також ясна справа північних могил сього типа — в полудневій Київщинї; се могили Чорних Клобуків, XII в. [15]). Ми входимо з сими памятками уже в вповнї історичні часи.

З антропольоґічного погляду похорони з часів металїчної культури відкривають перед вами істнованнє в наших краях нової раси-короткоголової [16]). Довгоголова людність, яку ми бачили тут в неолїтичних часах, не зникла, ми її бачимо далї нпр. в похоронних полях, і в більше або меньше чистих формах довгоголовість виступає потім в пізнїйших похоронах словянської доби. Короткоголових стрічаємо в степових скитсько-сарматських похоронах, і в тих впущених могилах з конем (тим часом як старші, первісні похорони належать до людности переважно довгоголової). Часами, як пізнїйша спорадична домішка, виступають короткотоловцї і в похоронах старших типів. Недавні розкопки в порічю Донця виказали, що тим часом як в старших типах похорону з фарбованими кістьми переважає довгоголовість, в пізнїйших беруть перевагу середноголові, а у впущених могилах з конем-уже чисті короткоголовцї [17]).

Примітки

[1]) Розкопки Городцова і панї Мельник як вище.

[2]) Хвойка Поля погребеній въ среднем ПриднЋпровьЋ (Записки рус. археол. общ. т. XII, вип. 1) — дуже коротенькі записки а сумаричними характеристиками. Предмети видані у Халенка Древности ПриднЋпровья вип. IV. Видані гарно, але тільки з сумаричними замітками, так що не можна часом виріжнити їх з поміж иньших. Про похоронні поля на верхівях Буга — Шараневича Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku (Teka konserwatorska II) i Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1801), і моє: Похоронне поле в с. Чехах — Записки т. XXXI.

[3]) Muzeum imienia Dzieduszyckich,: Złote skarby Michałkowskie opracował K. Hadaczek, 1904. По них K. Hadaczek Zum Goldschatz von Michałków (Jahreshefte des ärchaol. Instit.). Hoernes Goldfunde aus der Hallstattperiode in Osterreich-Ungarn (Jahrb. derZentral-Kommission, 1906).

[4]) Напр. нахідки Київської губ.-Древности Поднїпровья I табл. XVI ч. 60, Бобринскій Ш с. 23 і таб. II, Матеріали до укр. етнол. III с. 6-8 й ин.

[5]) Зветь ся так від богатої, типової нахідки на мілині (tène — мілина) Найбурського озера в Швейцарії.

[6]) БЋляшевскій Поле погребальннхъ урнъ la Tène въ Радомысльскоъ. у. (Археол. лЋтоп. Ю. Р. 1904). Спицинъ Памятники латенской культуры въ Россіи (ИзвЋстія археол. ком. XII) Про нахідки галицькі — Oesterreichische Monarchie, Galizien.

[7]) Головне: Ашикъ Боспорское царство, 1848, Antiquités du Bosphore Cimmérien 1854, Древности Геродотовой Скифіи т. II, 1874, Zbiór wiadomości do antropologii knjowej т. XII, Лаппо-Данилевскій і Мальмбергъ Курган Каргодеуашхъ (Матеріали по археологіи Россіи N. 13), загальне: Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I і II. Про нахідки античної посуди і монет ще низче.

[8]) Древности Геродотовой Скифіи т. I, Бобринскій-Кургани близъ м. СмЂлы, II-III, Ханенко Древности ПриднЂпровья вип. III-IV (тут і мішані еленїстично-оріентальні находки).

[9]) Напр. в иньших аксютинецьких розкопках-див. Самоквасова Основанія хронологической классификаціи (1892 с. 28 і далї), або і в Чортомлицькій та Луговій могилї.

[10]) Пор. Дарієвка, Аксютинцї — Бобринскій II с. 128-9, 162

[11]) Такі нпр. видані з розкопок Морґана інкрустовані річи з ахеменидських могил — La délégation en Perse 1897 a 1902, par J. De Morgan , 1902, c. 30, 92.

[12]) Э. Штернъ Къ вопросу о происхожденіи „готскаго стиля” предметовъ ювелирнаго искусства — Записки одес. общества исторіи т. XX. Про готський стиль в наших краях — Толстой і Кондаковъ Русскія Древности кн. III, Ханенко Древности ПриднЂпровья кн IV, de Bay La bijouterie des Goths en Russie 1892. Пор. нахідки з дальшого етапа в розпросторенню сього стилю — з середнодунайської рівнини: Hampel Altherhumer des frühen Mittelalters in Ungarn, 1905, III, „ перша ґрупа”.

[13]) На призначеняє й приналежність камяних баб кинули світло відкритя в північній Монґолїї, зроблені в 1890-х рр. Уже Радлов у своїх Alttürkische Inschriften вказав на подібність камяних баб до старотурецьких „балбалїв”, намогильних статуй з VIII в., знайдених там, і висловив гадку, що саме слово „баба” — се тільки змінене ”балбал”. Се потвердило звістку, дану ще Рюйсброком, що камяні баби — намогильні памятки Половцїв (Recueil de voyagas IV c. 37). Новійші дослїди потверджують звязь їх з могилами кочовників; лишаєть ся лише докладнїйше уставити їх хронольоґію і еволюцію типів. Див. Бранденбургъ Къ вопросу о каменныхъ бабахъ - Труды VIII съезда т. III; Кулавовскій Къ вопросу о каменныхъ бабахъ — Археол. извЂстія, 1898; Мустафинъ Каменныя бабы (Проток. Туркестан, люб. археол. 1898); Миллеръ Археологическія изысканія въ окрестностяхъ Таганрога Археолог. лЂтопись 1903 і в Bulletin et memoires de la Soc. d' Anthropologie, 1903. Трифильевъ Курганы съ каменными бабами въ Купянскомъ у. и Веселовскій Новый типъ каменныхъ бабъ-Труды XII

съѢзда т. I і III. Ще: W. Demetrykiewicz Figury kamienne t. zw. bab kamiennych i stosunek ich do mitologii slowiańskiej (Sprawozd. akad. um. w Krakowie, 1910).

14) Теорія Антоновича-його Раскопки въ странѢ Древлянъ, і численні реферати, нпр. в Трудах VIII съЂзда IV с. 69.

15) Речником нового погляду виступив особливо пок. Бранденбург, в рефераті „Какому племени могутъ быть приписаны тѢ изъ языческихъ могилъ Киевской губ., въ которыхъ вмѢстѢ съ покойниками погребены остовы убитыхъ лошадей" — Труды X съЂзда т. I, діскусія тамже т. III с. 67-8, і на XII зїзді, з поводу реферата Городцова: Погребеніе съ конемъ въ Европейской Россіи (Труды XII съЂзда III с. 30 286). Також Спицынъ Курганы кіевскихъ Торковъ и БеревдѢевъ — Труды отд. слав. археологіи т. IV, Ханенко Древности Приднепровья т. IV.

16) Звичайно говорить ся про тип скитський, чи „скитсько-сарматський", але се понятє о стільки широке, елєменти культури, що його характеризують, так широко розпросторені, в додатку похорони сих типів так часто комбінують ся з пізнїйшими в однїх могилах, що про характеристичний антропольоґічний тип їх при теперішнім стані антропольоґічних дослїдів приходить ся говорити з дуже великою обережністю. Перші наукові спостереження принесла статя Бера в Древностях Геродотовой Скифіи т. I, про черепи з Лугової могили (повторена з ріжними примітками в Archiv für Anthropologie 1877); Бер поміряв 5 черепів, було 3 широких і 2 довгих. Богданов у своїй розвідці О могилахъ скифосарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краніологіи Скифовъ (Антропологическая виставка, III і потім в Quelle est la race) розпоряджав матеріалом з Посуля (аксютинецькі могили), себ то з території, що лежала далеко за границями Скитиї. Нічого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки- се факт дуже інтересний для розріжнення скитсько-сарматської культури від скитського народу; не зваживши на се, Боґданов вивів хибне, що Скити були довгоголовою расою. Талько-Гринцевич в своїй цитованій праці до скитської категорії зачислив 15 до 18 черепів з тих якими розпоряджав (в ріжних місцях праці число подане ріжно), з них 6 довгих; 4 коротких, 2 середнїх, (показчик 75 до 77), але всі вони походять з

полудневої части Київської губернії (могили з під Холодного Яру й Рижанівки — див. с. 6), і в деяких з сих могил скитський тип не виражений досить сильно (додати-б можна дещо з II т. розкопок Бобрінского — нпр. с. 224 й ин). В кождім разї матеріал так малий і так мало характеристичний, що про короткоголову скитську расу не можна ще так загально і категорично говорити, як говорять (нпр. Бобринскій ор. с. III с. VII).

17) Див. Покровскаго О черепахъ кочевниковъ — Труды XI съЂзда II, Анучина О черепахъ изъ кургановъ и могильниковъ Изюмскаго у — Труды XII съЂзда I.

Справа етноґрафічної приналежності людности:

ПРОБИ ЛІНҐВІСТИЧНОГО ОСВІТЛЕННЯ, ПИТАННЄ ПРО ІНДОЄВРОПЕЙСЬКУ ПРАВІТЧИЗНУ І ПРА-КУЛЬТУРУ; ТЕОРІЇ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВІТЧИЗНИ; „ІНДОЕВРОПЕЙСЬКА РАСА", МІШАННЄ ТИПІВ, НЕҐАТИВНІСТЬ РЕЗУЛЬТАТІВ ДЛЯ НАШОЇ ТЕРИТОРІЇ, КОМБІНОВАНИЙ ІСТОРИЧНО-ЛІНҐВІСТИЧНИЙ МЕТОД.

Оглянувши таким чином сліди культурного житя на українській території, зовсїм натурально буде поставити питаннє: В яких відносинах описані зміни культури і ріжні форми її стоять до тих етноґрафічних ґруп, які пробували колись на сїй території? Чи стоять сї зміни в якимсь звязку з рухами, міґраціями тих давнїх мешканців? і в яких культурних формах в сїм археольоґічнім матеріалї проявляли себе представники словянської, і спеціальнїйше — східно-словянської людности, предки теперішньої кольонїзації.

Археольоґія сама не може дати відповіди на сї питання, тож мусимо звернути ся до иньших дісціплїн. Історія може дати тільки дуже неповні відповіди, бо не проникає далеко в глубину сих країв і їх минувшини. Тому перше ніж звернути ся до її даних, попробуємо ужити до помочи иньших

джерел, а перед усїм порівняного язикознавства, що береть ся до розвязання сих питань з своєї сторони і своїми засобами: спробуємо вияснити сї питання опираючись на студіованню язиків, що не тільки уставляє відносини тих язиків і їх спорідненнє, але й стараєть ся вияснити рівень культури даних народів, їх культурні відносини, і взагалї ставить собі задачі з кругу історії культури їх.

Та як то часто буває, і лїнґвістика з далеко більшою легкістю давала відповіди на такі питання на перших кроках свого розвою, ніж пізнїйше, коли поставлені були більші вимагання що до методів сього студіовання [1]).

Не дуже давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике індоевропейське племя [2]) (зване також індоґерманським або арійським) [3]), в склад котрого входили і предки, чи асимілятори сучасних словянських народів, перед своїм роскладом на поодинокі галузи і ґрупи мешкало в Азії, на західнїх згірях Болортаґа і Мустаґа, на північ від Гіндуку. Там дійшло воно значного культурного розвитку: знало важнїйші металї (бронзу, золото, срібло, залїзо), було добре обзнайомлене з хлїборобством, мало значно розвинений родинний і громадсько-полїтичний устрій. В такім високім культурнім станї поодинокі члени індоевропейської родини приходили потім звідти в Европу. Таким виводом дуже улекшувалось орієнтуваннє в археольоґічнім матеріалї: признавалось за певне, що кождий індоевропейський нарід прийшов в Европу з металїчною культурою, значить кольонїзація чи то палєолїтична чи неолїтична була не індоевропейська, а старша, і треба було тільки в зелїзній культурі відшукувати культуру того чи иньшого індоевропейського народу.

Та одначе проти сих виводів, що знайшли собі найбільш повне представленнє в голоснїй свого часу працї Pictet [4]), виступили цїлим рядом закиди і поправки. Передовсїм таким суперечним питаннєм стала справа правітчини індоевропейських народів. Почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цїлий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносячи індоевропейську правітчину в Европу та умі щуючи її в ріжних краях останної, і тепер европейська теорія рішучо переважає [5]).

Ще важче узяла ся критика до справи індоевропейської культури. Тим

часом як Пікте і за ним иньші представляли собі індоевропейську людність з значно розвиненою металїчною культурою, новійші дослїдники признали за нею з усїх металів знайомість лише з мідею (навіть не бронзою), але й уживаннє , сього металю вважають ще мало розвиненим, так що індоевропейські народи під час свого розселення перебували властиво; в неолїтичній і аж розійшовшись прийшли до металїчної культури. На правітчинї се був нарід головно пастуший, кочовий, а хоч був обзнайомлений з початками хлїборобства, то воно значнїйшу ролю осягнуло аж на нових осадах [6]).

Розумієть ся, як би культурно-історичні досліди язикознавців могли дати певні вказівки що до виходної точки індоевропейської кольонїзації, її розвою і того культурного стану, в якім та кольонїзація переходила, то се-б багато помогло нам до орієнтовання в справі передісторичного залюднення нашої вітчини і початків словянської кольонїзації. Досї маємо тільки правдоподібности. Такими правдоподібностями вважаю виводи (прийняті рядом визначних учених) — по перше, що старим осїдком індоевропейських племен була східня Европа; друге — що сї племена почали дїлити ся ще в неолїтичній культурі. Се друге виводить ся з того, що спільних назв для предметів вищої культури в язиковім запасї індоевропейськім не знайшло ся, а неймовірно, аби така спільна назва могла затратитись цїлком, не лишивши ся бодай у декотрих ґруп,-тому звідси вивід, що назв для предметів вищої культури не було перед розселеннєм, отже й самої її не було. Що до правітчини, то се справа більш складна, і тому мушу коло неї бодай коротенько спинити ся. Перед усїм треба піднести, що за азийською правітчиною не промовляє нїщо; ся теорія уложилась силою традицийного призвичаєння дивитись на Азію, як на вітчину людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се лїнґвістичні звязки Індоевропейцїв з Семитами, але таких старих звязків до тепер не виказано, і ся теорія стратила кредит. Натомість все більше звертають на себе увагу і здобувають значіннє звязки і подібности Індоевропейцїв з Фінами. Вони ще не проаналїзовані докладно і не оцїнені рішучо, але безсумнїву істнують, і вказують на східню Европу як місце споконвічного сусїдства Індоевропейцїв з Фінами [7]). В східнїй же Европі заховали ся й найбільше архаічні язики індоевропейської родини (литовсько-лотишська ґрупа). Цїлий процес кольонїзації індоевропейських народів далеко лекше пояснити собі з европейською правітчиною, а що

особливо важно: лінґвістичні стичности ріжних ґруп між собою вказували-б, що вони на правітчині, перед міґрацією були розміщені між собою анальоґічно з їх теперішнім розміщеннєм, а се дуже тяжко, попросту неможливо помирити, припустивши міґрацію в Европу з Болортага. З сих всїх обставин справдї стає більш правдоподібною правітчина в східній Европі.

Ся правітчина мусїла займати значні простори, бо скотарський, переважно кочовничий спосіб житя Індоевропейцїв вимагав великих просторів, а сей пранарід мусїв бути численним з огляду на його пізнїйше роспросториннє. Правда, він певно асимілював при розселенню, а мабуть іще й перед ним у великім числї чужі народности; на се виразно вказує антропольоґічна мішанина індоевропейських племен — типів ясних і чорних, короткоголових і довгоголових, а й сама язикова діференціація була безперечно прискорена сею асиміляцією чужеродних елєментів. Але сама така асиміляція можлива тільки при значній асиміляційній масї. Брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі, могли лиш декотрі племена доходити до моря (Чорного чи Балтийського). Скотарське господарство — з одного боку, з другого знайомість з медом, пчолою і медведем, засвідчена фактами мови, — вказували-б як на найбільш правдоподібні місця індоевропейської правітчини на пограниче степу і лїсу, що тягнеть ся в полуднево-західнїм напрямі через східно-европейську рівнину. В такім разї Словяне, і навіть ще близше — наш нарід може бути автохтоном на певній части своєї території, і його пізнїйші міґрації були розмірно не великі.

Все се, що правда, тільки правдоподібности. Не маємо нїяких вказівок на те, аби індоевропейські народи виеміґрували в Европу з Азії. Нема нїяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території перед індоевропейською кольонїзацією істновала яка-небудь иньша [8]). Але треба додати важне ограниченнє — не маємо того всього в нашім теперішнїм матеріалї, при тих засобах дослїду, якими розпоряджаємо. І рахуючи ся в повній силї з тими правдоподібностями, які дає нам теперішнїй дослїд, се і не дуже налягати на тих правдоподібностях.

Відкриваючи нам перспективу культурного розвою народів індоевропейської ґрупи, зводячи їх широко розстрілені проміння до певного, правікового ядра, язиковий матеріал дає тільки дуже загальні

вказівки на ту конкретну територію, ті реальні обставини, в яких переходив сей розвій. Так само як історичне слідженнє індоевропейського розселення тільки приблизно приводить нас до тих — все таки дуже широких, докладно не вияснених просторів, з котрих мусїло йти се розселеннє. Супроти своєї цїли ми й на сїй дорозї — індоевропейських старинностей кінець кінцем опиняємо ся в подібних обставинах, як на дорозї археольоґїчного та антропольоґїчного слідження. Там дасть ся нарід і його культура, шукаємо території; тут територія і культура, або територія, культура і фізичний тип- шукаємо народу-носителя тої культури і фізичних прикмет, насельника території. Одинока спільна величина, яка могла-б послужити нам до зведення у одно сих проблєм — культура, але вона занадто загальна. Як би нам міг бути до того одправною точкою ще фізичний тип — але й сього нема! Археольоґія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед славянською міґрацією два відмінні типи: довгоголовий — неолїтичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи металїчної культури. Питаннє, котрий тип індоевропейський або спеціально словянський? На се антропольоґічне питаннє не можна цїлком відповісти. Як я вже згадував, народи індоевропейської родини мають мішаний тип: чорний і ясний, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічаємо навіть на територіях самих народів; полишаючи на боцї кольор, нпр. північні Ґерманцї довгоголові, а полудневі короткоголові, полудневі Італійцї довгоголові, північні короткоголові і т. и.; в результатї одні уважають первісним індоевропейським типом довгоголовий („ґерманський"), иньші — короткоголовий (т. зв. „кельто-словянський" [9]). І можливо зовсїм, що ся мішанина типу у індоевропейських народів старша і від часів розселення, то значить, що сї племена ще перед розселеннєм, на правітчинї не були чистим типом, одностайною антропольоґічною расою [10]). Самий етнїчний і языковий тип індоевропейський міг утворитись наслїдком мішання, метізації рас, як і потім таке мішаннє, асимільованнє чужеродцїв вплинуло, без сумнїву, і на розділ індоевропейської ґрупи і на пізнїйше відріжненнє поодиноких індоевропейських ґруп, на витвореннє в серединї їх поодиноких народів [11]). Таким чином справжнього індоевропейського типу може бути й не було зовсїм, як не було може й „первісного словянського" одностайнього антропольоґічного типу. Теперішні Словяне переважно короткоголові: на заходї й полуднї тип сильно короткоголовий, в напрямі на

північ і схід він слабне — сильно переважає ще у Українців, але у Поляків і Великоросів з ним уже бореть ся середноголовий, з значнійшою домішкою довгоголових [12]). Матеріал з старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам уважають ся за словянські, довгоголовість навіть переважає; але тип уже й тут не одноцільний, а мішаний: є й короткоголові й середні типи.

В таких обставинах хопити ся якоїсь антропольоґічної прикмети, наприклад довгоголовости, і взяти її за етноґрафічну прикмету Індоевропейців; прийняти певні культурні прикмети, певний похоронний обряд за їх спеціальність і звязавши се з понятєм індоевропейської правітчини, відтворювати образ індоевропейського розселення-було б з методичного становища повною довільністю [13]). Які ріжниці народностей і рас могли покривати ся покровом одної чи подібної культури, і навпаки — як значно ріжнити ся могли в певних побутових формах Індоевропейці перед своїм остаточним розріжненнєм! Яку ріжнорідність етнїчну міг покривати собою тип похорону з скорченим кістяком, що протягаєть ся на такі величезні простори, без особливо характеристичних відмін!

При сучаснім станї наших відомостей нї археольоґія з антропольоґією з одного боку, нї лїнґвістика з другого, нї разом в сполученню не можуть розвязати з повною рішучістю проблєм індоевропейської старовини, не дають цїлком певних вказівок для етнїчного орієнтовання в археольоґічних останках. Через се для орієнтовання в передісторичній етноґрафії нашої теріторії все ще приходить ся нам уживати історичних відомостей. Але як скомбінувати їх з фактами археольоґії, антропольоґії й лїнґвістики, вони не в однім зможуть вияснити нам далеко більше і кинути світло в значно давнійші часи і в ширші простори, куди зовсїм, або майже зовсїм не сягає історична традиція.

Сею дорогою належить нам піти в висвітлюванню етноґрафічних відносин нашої території — в етноґрафічнім орієнтованню серед культурного матеріалу її.

Примітки

[1]) Історія наукових студий над сими питаннями докладно представлена у О. Шрадера Sprachvergleichung und Urgeschichte (3 вид. 1906, Єна), E. de Michelis L' origine degli Indo-Europei, Турин, 1903, також C. I. Tylor The Origin of the Aryans, Льондон, 1889 (французький переклад 1895, російський 1897), I. Schmidt — Die Urheimath der Indogermanen und das europaische Zahlsystem — Abhandlungen der Berliner Akademie, 1890.

[2]) Утерті назви „індоєвропейське племя”, „арійські народи” можуть уживатись тільки з повним застереженнєм, означаючи народи, що говорять індоевропейськими мовами, хоч належать безперечно до ріжних асимільованих рас; M. Мілеєр дотепно сказав, що як казати про арійську расу, то однаковим правом можна-б говорити про долїхокефалїчну лєксіку і брахікефальну граматику.

[3]) Найбільш відповідною назвою для ґрупи сих мов уважаю „індоєвропейське”, а ”арійське” не годить ся зовсїм, бо означає тільки східню галузь сїєї ґрупи — мови іранську і індийську, хоч уживаєть ся часто і в загальнім значінню.

[4]) Pictet-Les origines Indo-européenes ou les Aryas primitifs, т. I вийшов в 1859 р.; нове, не змінене в головних поглядах виданнє 1877 р. в трьох томах.

[5]) Ріжні погляди в лїтературі були вказані в 2 вид., тепер їх пропускаю. Докладну бібліографію до р. 1899 див. W. Ripley A selected Bibliography of the Anthropology and Ethnology of Europe, Бостон, 1899. Головнійше в курсах Шрадера і Мікелїса.

[6]) До таких виводів прийшли два авторітетні історики культури як Ген (V. Hehn) і О. Шрадер і тепер, хоч з деякими ваганнями, в головнім се погляд майже загально прийнятий.

[7]) Про них і про ґенетичну звязь (спільне походженнє) Індоевропейців з Фінами, що приймають декотрі дослїдники на підставі тих стичностей — Anderson Studien zur Vergleichung der indogerm. u. finnisch-ugrischen Sprachen, 1879. Thomsen Beróringer mellem de finske og de baltiscke Sprog,

1890. Веске Славяно-финнскія культурныя отношенія по даннымъ языка, 1890. J. Mikolla Beruhrungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I, 1894. H. Sweet The history of language, 1900. Wiklund Finnisch-ugrisch und Indogermanisch (Le monde oriental, 1906). Иныпа давнїйша лїтература в 2 вид. Див. ще низше про фінсько-іранські стичности.

8) Досить розповсюднена фінська теорія — що східню Европу перед Індоевропейцями цілу займали Фіни, не має ніяких реальних підстав. Тільки в північній її части при шзнїйшим розселенню Словяне посунули Фінів далї на північ.

9) Лїтература в 2 вид.

10) Таку гадку з усею рішучістю висловив Вірхов ще в 1883 р. (Korrespondenzblatt der deut. Ges. fur Anthropologie), і до неї все більше схиляють ся дослїдники.

11) Про вплив етнїчного мішання, метісації на відріжненнє язикове — нпр. Ascoli Sprachwissenschaftliche Briefe (пер), 1887, Тейлор ор. с., Гірт Die Verwandchaftsverhältnisse der Indogermanen (Indogerm. Forschungen, 1894) і новійша його праця Die Indogermanen 1905, т. I, Бодуен де Куртене О смЂшанномъ характерЂ всЂхъ языковъ (Ж. М. Н. П. 1901, IX). Против надуживання сього обяснення справедливі замітки висловив Яґіч (Einige Streitfragen, Archiv XXII), указуючи, що діалектичні ріжниці в кождій більшій лїнґвістичній масї і без того неминучо мусять бути. Але се зовсїм не зменьшує впливів мішання на язикову діференціацію, що хотїв новійше заперечити Шрадер (ор. с., вид. 3).

12) Про се I. Deniker Les races des l' Europe I. Indice céphalique en Europe), 1899, U, La Taille, 1907. W. Ripley The races of Europe, London, 1900. Niederle O původu Slovanů i Slovanské Starožitnosti розд. III. Talko-Hryncewicz W kwestyi pochodzenia Słowian — Wisła 1902. Новїйший перегляд питань: Hoernes Natur u. Urgeschichte I (1909). Старша лїтература в 2 вид.

13) Тим способом утворена була десять лїт тому теорія ґерманськоіндоевропейської правітчини Муха і Косінни. Ототожнивши культуру передісторичної Нїмеччини з культурою індоевропейською,

довгоголовий ґерманський тип прийнявши за первісний індоевропейський, зробивши Німеччину правітчиною індоевропейських ґерманських народів, а Ґерманців — безпосередніми спадкоємцями і продовжателями індоевропейської культури, вона попала в тон амбіціям німецької суспільности і здобула чимало прихильників. Але з наукового становища зістала ся фантазією.

ДІФЕРИНЦІАЦІЯ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ РОДИНИ Й ВИРІЖНЕННЄ СЛОВЯНСЬКОЇ ҐРУПИ, СЛОВЯНСЬКО-ЛИТОВСЬКА СПІЛЬНІСТЬ І СЛОВЯНО-ЛИТОВСЬКА ТЕРИТОРІЯ, ГРАНИЦЯ ЗАХІДНЯ — ҐЕРМАНСЬКА І СХІДНЯ — ФІНСЬКА, ГРАНИЦЯ СЛОВЯНО-ЛИТОВСЬКА; ТРАДИЦІЯ ДУНАЙСЬКОЇ ПРАВІТЧИНИ, ТЕОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ ПРАВІТЧИНИ.

Закінченнє спільного пожитя індоевропейської родини й повне виріжненнє з неї поодиноких народів і язикових ґруп, приймаючи що се стало ся в початках металічної культури, кладуть більш-меньш за дві тисячі літ з лишком перед нашою ерою. Не пізнійше, бо в першій половині другого тисячоліття бачимо арійські народи вже на полудні в Азії, далеко від їх правітчини. Не дуже ранійше з огляду на появу між Індоевропейцями металічних виробів ще перед розселенєм [1]). Розумієть ся, дата дуже загальна і приблизна, гіпотетична. Так само тільки в найзагальнійших рисах можна собі уявити самий процес розділу індоевропейської родини, що зазначив ся тоді. В лінґвістиці, що досї одиноко рішає се питаннє, до недавна стояли дві теорії — ґенеальоґічна, що признає виділеннє цілих ґруп і істнованнє якийсь час спільних язиків для сих ґруп, до нового розділу кождої ґрупи на мови чи ґрупи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що виріжненнє мов обясняє повільним процесом діференціації ще в тих часах, коли стичність між народами не була розірвана, і оден язик служив посереднім переходом меж двома сусїднїми [2]). Тепер сї теорії найчастійше комбінують ся. Дійсно, виріжненнє лінґвістично-етноґрафічних атомів не розривало язикової й етноґрафічної звязи відразу. Се виріжненнє мусїло почати ся вже за часів етнічної „індоевропейської спільности”, і між иньшим проявляло ся в мові; але етноґрафічна одність брала якийсь час перевагу над сим процесом відріжнення, діференціації.

Він зростав через розширеннє території, через асиміляцію все нових чужородців на нових окраїнах і в звязку з сим збільшали ся відміни в побуті і мові; з їх зростом все слабша ставала одностайність цілої родини, але все ж вповні жива і замітна була звязь між поодинокими ґрупами тих атомів, на які роспадала ся цілість. І навіть після того як нарешті міґрація, мандрівка робила рішучий початок відокремленню даної племінної одиниці, ся звязь з своєю ґрупою, а через них — із иньшими, не зникала відразу. Територіаль-. не віддаленнє і ослабленнє ґеоґрафічної звязи з давнійшими земляками -з одної сторони, пожитє з новими чужородцями і мішаннє з ними — з другої, розвиваючи ся паралельно, з обох кінців надривали старі етнічні звязи, але рвали їх помалу, і певні звязки з близшими сусідами з-поміж своєї давнійшої родини ще довго могли жити.

Замітне язикове явище-зміна палятальних звуків в двох ріжних напрямах, що зазначила ся безсумнїву ще підчас „індоевропейської спільности", зістала ся слїдком такої дуже старої росколини, що ще перед рішучим виріжненнєм поділила ся індоевропейську родини на дві галузи — східню і західню [3]). До східньої належали племена арийські (іранські і індийські), тракийсько-албанські (предки теп. вірменського і албанського), славянські й литовські (і може ще які нам незвістні); до ґрупи західньої — грецькі, італїйські, кельтські, ґерманські. Але між обома сими ґрупами не бракувало переходових членів, що переплїтала посередніми звязками сї дві половини індоевропейського світу. Словяно-литовська ґрупа з одного боку стоїть в близьких відносинах до ґрупи арийської, з другого — близько підходить до ґерманської. Як би живі були мови тракийської ґрупи, може б ми побачили, що вони були переходним огнивом між ґрупою словянською, грецькою й іранською — але мови сї вигасли, і в сїм місцї тепер прогалина (такі прогалини взагалї в значній мірі повинні толкувати ся тим, що деякі посередні огнива попропадали). Але близші звязки словянської мови з іранською на щастє не пропали для нас і свідчать про близшу звязь між словянськими й іранськими племенами, навіть і після мандрівки арийських племен, коли індоевропейська родина почала роспадати ся. З другого боку звязки між ріжними племенами індоевропейської родини свідчать про те, що по мандрівцї полудневої, арийської ґрупи-північні племена жили ще в тїснім сусїдстві. —

Деякі дослїдники навіть приймали істнованнє спільної західньої, европейської мови по відділенню східньої, арийської, себ то

іранськоіндийської ґрупи, і противставляли їй сю західню; але повної анальоґії тут нема. Далі, тому що словянська ґрупа з одного боку близько споріднена з литовською, а з другого певні звязки лучать її з ґерманською, то заступники ґенеальоґічної теорії для словянсько-литовської ґрупи разом з ґерманською приймали певний період спільної мови- се так звана у них північна, або північно-східня ґрупа. Але тепер і сей погляд стратив віру [4]). За те тїсна звязь Словян з литовською (инакше — балтийською) ґрупою не підлягає сумнїву, і всї лїнґвисти всяких напрямів сходять ся на признанню тісної спільности словянсько-литовської ґрупи — що вона після віддїлення иньших споріднених народів і ґруп становила певну цїлість. (Цїлїсть, розумієть ся, тільки релятивну, бо певну діференціацію в тих часах треба припустити навіть в серединї самого Словянства, не тільки між ґрупами словянською й литовською).

Велика язикова близькість словянських і литовських племен наводить на гадку, що спільне житє сїеї ґрупи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, вважаючи на кольонїзацийні обставини. Тим часом як міґрації Ґерманців на захід, а Іранців на схід ослабили їх звязки з Словянами і стичність зісталась тільки на розмірно незначній лїнїї сусїдства,-Словяне з литовськими народами жили в тіснім ґеоґрафічнім сусїдстві дуже довго, аж до початків великої історичної міґрації Словян. Приймають, хоч і гіпотетично, що тільки в серединї останнього тисячолїтя перед Хр. відокремленнє племен словянських від литовських зазначило ся вповнї [5]). В історичнім матеріалї воно виступає перед нами як факт довершенний в І в. по Хр., коли словянські і литовські племена виступають з осібними йменнями (Венеди і Еісти). Нарештї велика словянська міґрація в III-IV вв. по Хр. розірвала до решти сю словянсько-литовську близкість, а заразом дала останнїй імпульс виріжненню поодиноких словянських народів.

В часах перед повним відокремленнєм від иньших індоевропейських народів і на останку від Литовців (сї часи можна-б назвати перед-словянськими або словяно-литовськими) предки Словян зробили дальші кроки в сфері материяльної та духової культури в порівняннню з побутом індоевропейської епохи [6]). В сї ж часи мусїли вже зарисуватись певні відміни в самім тїлї будущого Словянства, що потім стали початком його діференціації на галузи й народи. Причини мусїли впливати ті самі, що й на розріжненнє серед індо-европейської родини: розширеннє території,

збільшене віддаленнє між ріжними частями, мішаннє з чужеродцями, неоднакові поступи матеріальної і духової культури поодиноких частей. Сї всї процеси переходили потім свій дальший розвій в самім Словянстві, коли його однїсть з литовською ґрупою ослабла і воно відріжнилось від неї в осібну ґрупу. В сїй добі — котру можемо назвати прасловянською — дозрівав процес розріжнення словянської ґрупи, якому велике словянське розселеннє дало змогу тільки розвинути ся у всїй виразности.

Для доби словяно-литовської і ще більше — доби пра-словянської ми можемо викомбінувати вже з значною правдоподібністю територію словянського розселення (розумієть ся — в загальнїйшій формі). Як би не стояла справа про правітчину індоевропейської родини, де-б не була вона, кінець кінцем в усякім разї словянсько-литовська доба, пережита була не де як у східнїй Европі: словянсько-литовські племена своє спільне житє безперечно прожили тут. З міґрацією Ґерманцїв на захід, в центральну Европу визначила ся західня границя їх території; полуднева уставила ся за розселеннєм в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заходї предки Словян стикались з народами тракийської родини найправдоподобнїйше. Се все були свояки. Тільки на широкій лїнїї, що йшла з північного заходу на. полудневий схід через східно-европейську низину, стрічались границї словянсько-литовської кольонїзації з чужою — фінською.

В історичних відомостях найранїйіпе визначаєть ся полуднева границя. В дальшім викладї ми переглянемо докладно історичний матеріал що сюди належить, тепер же поки що зазначу загальний вивид, який виходить з його: не кажучи за давнїйші, загальні згадки, з Y в перед Хр. почавши маємо ми докладнїйші відомости про кольонїзацію чорноморських степів і з них бачимо, що кочовнича іранська, або іранїзована скитсько-сарматсько-алянська людність не переходила на північ далї за поріча нижнього Днїстра — Буга — Днїстра. Геродот, найважнїйше наше джерело в сїй справі, виразно відріжняє народи, що сидїли далї на північ, в районї середнього Днїпра — се народи не-скитські.

На полудневім заходї карпатське підгірє з II в. перед Хр. покриває міґрація Бастарнів; їх оселї простяглись звідти аж над нижнїй Дунай; там вони були „приходнями” ('επήλυδες), і такими-ж були очевидно і в карпатських сторонах. До їх. приходу з півночи, словянські осади могли сягати й

Карпатських гір, в басейні верхнього Днїстра, Сяна й Вісли, і так само по ослабленню сеї бастарнської кольонїзації могли простягати ся туди. Самий гірський пояс карпатський займала ґрупа народів найправдоподобнійш — тракийських. Так вияснäєть ся перед нами найдавнїйша територія словянських і литовських племен, яку можемо прослїдити. Постараємось означити її докладнїйше.

На заходї перед останнєю, історичною міґрацією Ґерманців (т. зв. великою мандрівкою народів) ґерманська кольонїзація межувала з словянськими й литовськими народами в басейні Висли. Бачимо се з звісток I в. во Хр.: Плїнія, Тацїта і Птолємея, що писав в II в., але опиравсь головно на працї Марина Тірського з I в., доповняючи й поправляючи її новими джерелами [7]). Докладнїйші відомости для означення етноґрафічної границї дає поміж ними власне Птолємей. У нього Висла межує „Ґерманію” з „Сарматією” від верхівя до моря. Межи „великими народами” ('έθνη μέγιστα) Сарматії вичисляє він „Венедів по цїлій Венедській затоцї” коло „Венедських гір”; між меньшими народами згадує Ґотів (Γύθωνες) над Вислою, на полудень ('υπό) від Венедів; ще дальше на полудень від них — Фінів і ряд народів з покрученими або неясними назвами [8]). З сього виходить, що східньою границею ґерманських народів була Висла, але на нижнїй Вислї Ґоти сидїли вже на правім боцї її (що сидїли вони на нижнїй, а не горишнїй Вислї, се видно з того, що Тацїт уміщує їх безпосередно на північ від Люґіїв — ґерманських народів по Одеру [9]). На схід від Висли і на північний схід від Ґотів сидів „превеликий” нарід Венедів- Словян, і литовські народи, у Тацїта означені загальною німецькою назвою Aestii, Esten [10]). Так розмішує Птолємей; Плїнїй і Тацїт, не даючи близших вказівок, потвержують відомости Птолємея; Плїнїй згадує про Вислу, як границю Сарматії, й Венедів уміщає десь коло неї; Тацїт згадує Венедів на східнїх границях Ґерманії, за Ґотами [11]). Чи переходили осади Словян за Вислу бодай подекуди, ще перед пізнїйшою їх мандрівкою на захід, як се часом припускають на підставі хороґрафічних і археольоґічних даних, се зістаєть ся непевним [12]).

Хоч Птолємей зачисляє Венедів — Словян до більших народів Сарматії (разом з Бастарнами, Язиґами, Роксолянами) одначе на його мапі східня Европа так замощена ріжними иньшими народами, що для сього

„великого” народа зістаеть ся дуже не велике місце. Причиною сього була велика плутанина в іменах, і та форма, в якій Птолємей уявляв собі східну Европу — форма узької шиї між океаном і Меотідою. Усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублєтів, з лївого боку Висли на правий, і ті що за тіснотою місця з прикарпатських і донсько-кавказьких країв простягнулись на Птолємеєвій мапі за-далеко на північ, здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпровю і далї на схід, де Птолємей, чи його джерело — Марин з Тіра, не знав в дійсности ніякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птолємей виразно уміщує венедські осади над берегом моря, „по Венедеькому заливу”, що тягнеть ся у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Сього мусимо триматись. Правда, у Таціта за ґерманськими народами на лївім боцї Висли згадують ся „на правім боцї Свебського моря” Литовцї, Aestii з їх торговлею горючим каменем (янтаремъ, Bernstein). Але ся звістка не виключає звістки Птолємея: Венеди і Литовцї могли на сїм побережу сусїдувати [13]). Також не маємо підстави відсувати Словян з-над моря, щоб умістити там Ґотів, як роблять иньші [14]).

З згадних у Птолємея сусідів венедських не тяжко відгадати в Ґалїндах пізнїйших пруських Ґалїндів (огляд наших лїтописів), в Судінах — може пруських же Судавів; сї народи відповідали-б загальній згадцї про Aestii на балтийськім побережу у Таціта. Тільки у Птолємея вони відсунені від балтийського побережа осадами Венедів. Ὄσσιοι Пригадують річку Оссу в Прусії. Кілька иньших імен, що зістають ся на Птолємеєвій мапі між Вислою та „океаном”, не можна добре обяснити, і сама реальність їх лишаєть ся непевною [15]).

Для визначення докладнїйшої границї Словянщини з Фінами нема історичних відомостей. Таціт і Птолємей лише згадують про них, і Птолємей навіть всадив їх, як оден з „меньших” народів над Вислу, вище Ґотів: очевидно, він не знав про них нїчого крім імени. Звістки сих письменників свідчать тільки, що в I в. по Хр. Фінів знали недалеко від Балтийского моря [16]). На другім кінцї граничної лінїї слїди присутности Фінів бачать в фінськім імени Волги у Птолємея ('Ρά — у Фінів і досї Rhav, Rawa); також імя Урала - Δάιξ обясняють з фінського. Певнїйшу вказівку на фінську кольонїзацію на полуднї дають лїнґвістичні слїди довгої культурної стичности між фінськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків)

і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспійських степах Фіни жили на середнім або низшім Поволжу. Середину граничної лінії між сими крайніми точками виповнював катальоґ народів Ґерманарихової держави, де бачили імена поволзьких фінських племен Мері й Мордви (не кажучи за більш неясні). Але не знати, чи дійсно тут маємо сї ймення, а не прості созвучности, і в кождім разї про територію згаданих племен не можна з нього витягнути ніяких вказівок [17]). Археольоґічні і антропольоґічні розклади досї не могли ще нічого дати для розяснення сього питання [18]). Пробовано ще використати несловянські назви в хороґрафії верхнього Дніпра і Десни, ще більше-в басейнї Волги, Оки й Дона [19]); але сї вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронольоґії: вони вказують на несловянську людність (припустїм — фінську) в часах перед словянською кольонїзацією IX-XI в., але не мають доказової сили для давнїйших часів, бо під час словянського руху на захід і полудень словянські правітчинні краї могли (бодай по части) спустїти, і фіни могли їх на якийсь час тоді опановати. Таким чином тут кольонїзаційної границї не можемо вказати близше, як те, що басейн Волги і великих озер був в головнім територією фінською.

Виключивши території иньших племен, дістаємо для старої словянсько-литовської кольонїзації четверокутник, що ограничуєть ся лїнією Висли на заходї, Балтийським морем на північи, на полуднї займає краї по середньому Днїстрі й Богу, а на сходї — басейн Днїпра (може — крім верхів самого Днїпра й його головних сходнїх притоків). Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена словянсько-литовська територія перед міґрацією. Литовькі народи займали її північну частину. Як ми бачили, Таціт виразно уміщує їх на східнїм березї Балтийського моря, і се потверджуєть ся хороґрафічними й лїнґвістичними поміченнями. Правда, у Птолємея Ґалїнди й Судини сидять не на самім побережу, а відділені від нього осадами Венедів, але се такаж помилка як перенесеннє на тійже мапі Фінів на середню Вислу, або ж на балтийськім побережу треба припускати иньші литовські племена, упущені Птолємеєм. Близше означити тодїшню литовську територію можна тільки гіпотетично [20]). Орієнтоватись в тодїшнїй литовській кольонїзації пізнїйшими етноґрафічними границями можна тільки до певної міри, тим більше, що і в означенню пізнїйших

етноґрафічних границь є багато непевного. В пізнійших часах східне побереже Балтийського моря аж до Курішгафа займають Фіни (Корсь і Либь Початкової літописи), — вони відтиснули відти Литовців. Литовці займають цілий басейн Німана, а навіть в басейнї Березини і Припети (на лївім боцї її) пробовано виказати несловянські (нїби литовські) елєменти [21]), Досї одначе литовські елєменти в порічях Припети й Березини на певно не сконстатовані, а як і приймати їх, то ще велике питаннє: що треба-б тут зачислити до кольонїзації пра-литовських часів і що може бути слїдом пізнїйшого розпросторення Литви на полуднї. Подібно як Словяни, литовські народи разом з словянським рухом, в IV-V в., могли пересунутись на полудень і захід, полишивши фінським племенам північно-східню частину своєї території; могли опановати тодї колишнї словянські займанщини, та по якімсь часї знову їх стратити під поворотною хвилею словянської кольонїзації — коли замкнулись полудневі і західнї границї словянського розсіяння, і словянськїй кольонїзацийний рух, по реакції, відбив ся о північні границї.

Видїливши, хоч з певним, далеким приближеннєм для литовської ґрупи по її відокремленню балтийське побереже і що найменьше — землї між Нїманом і Двиною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгіря до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Днїпра (але території на схід від Днїпра, а також в сусїдстві нїманського басейна — спірні), та краї між Вислою й Нїманом аж до моря (о скільки сї краї не були заняті готськими й литовськими осадами). Таке означеннє праславянської території в головнім (з ріжними другорядними відмінами) досить приняте в науцї і дійсно опираєть ся на цїлїй сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою [22]).

Не можу проминути мовчаннєм, що при такий виводї словянської і спеціально східно-руської правітчини ми зовсім розминаємось з нашою історичною традицією, представленою автором вступних глав „Повісти временних лїт”. Для нього вихідною точкою словянської кольонїзації було середнє й нижнє Подунавє, і словянське розселеннє у нього йшло на північ, північний схід і схід. „По мнозѢхъ же временехъ, каже він, сѢли суть Словени по Дунаеви, кде есть нынѢ Угорская земля й Болгарьская; отъ тѢхъ Словенъ розидоша ся по земьли й прозваша ся имены своими” [23]).

Традиція ся противить ся всїй сумі наших відомостей про словянську кольонїзацію; се невдала гіпотеза київського книжника. Скомбіновала ся вона в тих часах, коли память про словянську міґрацію вже затерлась; піддали її ріжні факти-як згадки народньої поезії про Дунай, біблїйне оповіданнє про загальне розселеннє народів з полудня, а головно мабуть навіяли її свіжійші факти витискання Руси з середнього і нижнього Подунавя в X-XI в. Навіть в народнїх переказах вона, очевидно, не мала нїякої основи і не може мати нїякого значіння для історії словянської міґрації [24]).

Мушу згадати ще новійшу теорію — популярну головно в історіоґрафії російській, — що правітчину словянську уміщує на Підкарпатю, в Галичині й сусідніх частях Волини. Головною і властиво одинокою підставою сеї теорії (що правда, ніхто докладнійше арґументувати її й не постарав ся досі) послужило поміченнє, що найбільшу чистоту словянських елєментів в хороґрафії показує територія на полудень від Припети й на захід від Дніпра, особливо теперішня Волинь і Галичина [25]). Сї хороґрафічні помічення самі таким чином не дають підстави обмежити сеї правітчини західньою, прикарпатською частиною. Нема ніяких причин виключати приднїдровських країв, з хороґрафічного становища також вповні словянських [26]) (а й сліди несловянської кольонїзації на північ від Припети і на схід від Дніпра, як казав я, ми не маємо права переносити в часи пра-словянські та виключати сї землї з словянської правітчини, бо в сих несловянських елєментах могли відбити ся переміни з часів словянського розселення). Нема причини абсолютно виключати і Прикарпатя, але класти во главу угла словянської правітчини саме прикарпатські краї незвичайно трудно супроти того, що тут як раз маємо ясні слїди иньшої кольонїзації в близшім сусїдстві — гірські краї карпатські займають племена безсумнївно несловянські (тракийські правдподібно [27]), і в сучасній хороґрафії Карпатів ми справді маємо масу елєментів несловянських, може новійших-волоських, а може й старійших. В часи старшого ґерманського руху підкарпатське підгірє займає ґерманська кольонїзація (була тут в III-IV вв. перед Хр.). Перед ним могла тут бути й словянська кольонїзація, але могла бути й иньша, напр. кельтська, як по иньших областях тодїшнього розширення Ґерманцїв [28]). Полуднева частина галицького підгіря — порічє середнього Днїстра, як ми бачили, в часах індоевропейського розселення зайняте характеристичною культурою глиняних будовель, яка розширяєть ся відси зовсім не в напрямах пізнїйшого словянського розселення на північний захід і північний схід, а на полуднє і схід, і не полишає в районї пізнїйшого словянського розселення скільки небудь виразного наступства. Всї сї факти роблять для Прикарпаття ролю словянської правітчини майже неможливою. Заразом отся маленька аналїза може послужити ілюстрацією, як трудно пересувати сю правітчину куди небудь з тої просторони, яку ми вище визначили для неї [29]).

Примітки

[1]) З лінгвістичного становища против сеї дати відносять часом закид, що за такий недовгий час не могла розвинути ся язикова діференціація, яку бачимо пізнійше; але не треба спускати з очей можливости, що асиміляція чужеродців і скорійший культурний розвиток в нових обставинах могли значно прискорити язикове розріжненнє.

[2]) Перегляд питаная — див. Schrader Sprachvergleichung [2] с. 68 і далї (тут схематичні рисунки).

[3]) Се так звані група-сатем і ґрупа-кентум, по тим формам в які уложило ся слово сто (в санскр. çatem, в латинськім centum, вимовл. kentum).

[4]) Пор. нпр. Бремера Ethnographie с. 761, Гірта Indogermanen I с. 127.

[5]) Язикові критерії непевні, про них не буду говорити (про оден, досить популярний — назву півня у Словян була мова в 2 вид., друга — се форма имени Неврів); важнїйша обставина, що в тім часї, з рухом ґерманських племен на Захід мусїли справді бути сильні пертурбації і в славяно-литовський кольонїзації.

[6]) Про спільний словесний запас „північно-східньої" і потім словянсько-литовської ґрупи і образ культури який виплив ає з нього-Fick Vergl. Wörterbuch der indogern. Sprachen. I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen. C. Förstemann Spracblichnaturhistorisches. R. Hassenkamp Uber den Zussammenhang der lettoslavischeu und germanischen Sprachen. A. Brückner Die slavischen Fremdwörter im Littauischen. Є тут в самій основі богато суперечного, а для словянськолитовських відносин зроблено ще дуже мало. Тут не входжу в справу, тим більше, що нам важнїйший культурний стан прасловянський, про котрий будемо говорити низше (розд. V).

[7]) Про Птолємея: Schwarz Der Geograph CI. Ptolemaeus (Rheinisches Museum, 1893). Glazebrook Rylands The Geography of Ptolemy, 1893, Дублїн. Boll Studien über (Cl. Ptolemaeus (Jahrbücher für Cl. Phil., 1894). Holz Über die germanische Völkertafel des Ptolemäus, 1894. Berger Die Grundlagen des Marinisch-Ptolemäischen Erdbildes (Verband. d. sächs. Gesell, d. Wis. 1898). Аналїз його відомостей зі східньої Европи: Müllenhof Deutsche Altertumskunde II с. і далї. Králiček Die Sarmatische Berge, der Berg Peuke und Karpaten des Cl. Ptolemaios, 1894 Браунъ Разысканія въ области гото-словянських отношеній, 1, 1899. Кулаковскій Карта Европейской Сарматіи по Птолемею, 1894, і доповнення в Филол. Обозр. 1899. Niederie Slovaaské Starož. I гл. X.

[8]) Σούλανες (ed. princeps: Βούλανες), Φρουγουνδίωνες і коло верхівя Висли — Α'υαρνοί (або 'Αβαρηνοί), на схід від Венедів — Γαλίνδαι, Σουδινοί, Σταυανοί — Ptolemaei Ш 5.”70”

[9]) Germ. 43-4.

[10]) Пізнїйше в IX-XI в. ся назва перенесена на финських Естів.

[11]) Hist. Nat. IV. 27, Germania 46.

[12]) Оборонцї ріжних „словянських” теорій підносять, що Ґерманія має ґеоґрафічне, а не етноґрафічне значіннє, як і Сармати; але в сїй части „Ґерманїї” Птолємей вичисляє ряд народів, котрі трудно не признати за ґерманські. Що найбільше-можна признати, що Словяне ширили ся, як низша верства, нід панованнєм тих племен. Се пробують довести археольоґічним матеріалом. Поки що доказів певних нема.

[13]) Браун (Разысканія с. 384), щоб погодити Птолємея зі звісткою Таціта робить иньше припущеннє — що Венеди означають і Словян і Литву. Але сей здогад, принятий ще деким, противить ся всїй сумі наших відомостей, і викликав тому рішучу відправу.

[14]) Згадка Пітеаса про Ґотів над морем (у Плїнїя XXXVII § 35 — Gutones) перестала бути арґументом, з того часу як Мілєнгоф поправив її на Teutones (Deutsche Altertumskunde I с. 479). Деякі історики (от нпр. Wietersheim Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 145) мотивували уміщеннє Ґотів над

морем тим, що вони пізнїйше показують обізнаннє з морем; але в дїйсности вони показую повне необізнаннє. Браун (Розысканія с. 29, пор. 331) містив Ґотів над морем, опираючи ся на оповіданню Йордана (гл. 3), але джерело се дуже непевне (сам Б. бачить в нїм ріжні недокладности). Арґументи contra див. нпр. у Бремера ор. с. 826; він вказує на Таціта, але для Брауна нпр. Таціт і Птолємей говорять про різні стадії в міґрації Ґотів.

15) В Βουλανοι бачили польських Полян, ще частїйше в Ставанах „Славян" (против сього див. Müllenhof с 21, Krek [2] с. 293), в Вельтах — Ο'υέλται — Вільців Лютичів, а Мілєнгоф (П с. 25) поправляв їх на Λετούαι і т. и,

16) Дуже важним для історії кольонїзації було б піднесене лїнґвістами поміченнє, що в найдавнїйші часи Фіни стикали ся з ґотськими й литовськими народами (десь значить коло Балтийського моря) і аж пізнїйше, по роздїлї на свої головні галузи — західню й східню, стріли ся з Словянами. Ґотські елементи в фінській мові признають ся старшими від Ґотської мови Ульфіли, значить належать до часів перед готською мандрівкою і тоді ґотська й литовська кольонїзація мала-б іти клином між фінською й словянською, відрізуючи Словян від моря. Див. цитовану працю Томсена, Доннера Vergleich. Wörterbuch der finnischen Sprache, Aspelin La Rosomonorum gens et le Ruotsi. Одначе сї спостереження треба-б ще докладнїйше й ріжностороніийше перевірити й освітити, щоб на їх основі уставити кольонїзаційні відносини перед великою міґрацією.

17) Про катальоґ сей див. низше, в гл.III.

18) Були проби оперти ся на поміченнях про розширеннє довгоголової раси в найдавнїйших находках, але етноґрафічного критерія з сеї довголовости супроти Фінів так само не можна зробити як і в иньших випадках: Фіни як і Словяне з фізичного погляду мішанцї. Так самоТак само непевні і деякі археольоґічні прикмети в ролї етнографічних критеріїв. Див. статї Европеуса Die Verbreitung der Finnen in älterer Zeit (Verhandl. d. Berlin, anthrop. Ges. 1875), також Ztschr. f. Ethn. 1876 й ин. А. Богданова Антропологическая виставка т. IV I с. 141-2, і Compte rendu du congres à Moscou, I (Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale), Голубовскій Исторія Смоленской земли, Данилевичъ Очеркъ исторіи Полоцкой землї, й ин.

[19]) Надеждинъ Опытъ ист. географіи русскаго міра. Барсовъ Географія Начальной лЂтописи с. 74 і далї, 258-9. Голубовскій Исторія Смоленской земли с. 31 і далї. Новійші автори (Браун, Поґодін, Нїдерле) не посунули сеї справи на перед.

[20]) Див. працї: Bielenstein Die Grenzen des lettischen Voltsstammes und der liettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII Jhrt., 1891. Bezzenberger, Bemerkungen zu dem Werbe von A. Bielenstein (ИзвЂст. петерб. ак., т. IV, 1895). Погодинъ Изъ древнЂйшей исторіи литовскаго племени (ВЂстникъ археол. и исторіи, 1898). Kurschat Die Verbereitnung des litauisch-lettischen Volksstammes (Mittheil. der lit. litter. Ges., XXIV, 1889).

[21]) Вже Надєждін вказував несловянські елєменти на північ від Припети — Опытъ геоґрафіи русскаго міра; за ним пішов Барсовъ Геоґрафія [2] с. 74 і далї. Пробували їх потім виріжнити Филевичъ Исторія древней Руси с. 123 і далї, Кочубинскій Територія доисторической Литвы- Журналъ Мин. Нар. Просв. 1897,1. с. 62,78, Погодинъ Изъ исторіи, розд. IX. На жаль якихось певних результатів сї працї не дали (див. рецензії в Записках т. XVIII і XXI). В кождім разї нема підстави виключати катеґорично з словянської правітчини землї за Припетю (як то часом роблять).

[22]) В головнім стрічаємо його вже у Суровєцкого (Śledzenie początku narodów słowiańskich — Dzieła вид. Туровского с, 382) і потім у Шафарика Slov. starožit. l, 10 § 1. Численних новійших праць, що стоять на сїм становищу, не буду вичисляти, а згадаю про їх відміни. Відміни сі в поодиноких поглядах головно такі: деякі на сходї прасловянську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, иньші, розширяючи прасловянську територію на північний схід, ограничують на полудневім заходї, вважаючи басейн Дона заселеним чужеродцями. Деякі протягають словянські границї далї і на захід-на вододїл Висли й Одера, або в до самого Одера. Одначе від розширення на схід повздержують несловянські хороґрафічні елєменти, хоч можливість такого розширення не можна категорично заперечити. Західню границю ставить виразно Птолємей. Необережно висловлена гадка Нїдерле (Staroveké zpravy с. 69, 81. Starož. l с. 30), що словянські осади над Днїпром могли сягати до моря, потім взяті ним назад (ib. I с. 260).

[23]) Іпатський кодекс с. 3.

[24]) Про традицію дунайської правітчини в пізнійшім письменстві і противну її теорію сарматську, що у західнїх письменників виступає ще скорше (у равенського космоґрафа, VII в.: Scytharum patria, unde Sciavinorum exorta est prosapia), найповнійше у Нїдерле Slovanské starožitnosti розд. I. Тут і критика арґументів дунайської теорії), які були виставлювані нечисленними її оборонцями (як Дрінов, Самоквасов, Піч, з наших Ф. Вовк).

[25]) Надеждін ор. с., Барсов Геоґрафія [2] с. 73, і новійші праці: Ист. древней Руси Филевича, цитована моноґрафія Смоленщини Голубовского, і особливо Курсъ русской исторіи Ключевского (I с. 22)- найбільш авторитетного представника сеї теорії.

[26]) Історичні звістки — напр. текст Иордана, на який покликуєть ся Ключевский — також не дає нїякої підстави до того, аби тримати ся виключно Прикарпатя. Та й звістки се пізнійші, уже з часів словянського розселення.

[27]) Про се низше, в гл. III.

[28]) Про сї здогади про Кельтів див. тамже.

[29]) Не уважаю потрібним застановлятись на ріжних зовсїм ненаукових і фантастичних розширеннях словянської території в ріжних теоріях, що вважали Словян тубильцями в Ґерманії, на Балканах і т. и. Підставою для них служила тотожність або подібність імен; таким чином до Словян зачисляли ся нпр. Венети італїйські й арморицькі; за тим ішло накручуваннє на словянське ріжних чужих імен, напр, Свебів == Свевів на Словян, Семнонів на Ziemian і т. и. Проби — підперти сї теорії далеко ранїйшого словянського розселення на заході і полудневім заході археольоґічними доказами, як то подибуємо особливо у чеських археольоґів, не можуть переконувати, бо їх докази самі ще не мають доказової сили. Огляд сих теорій і їх старшої лїтератури див. у Крека с. 313-6, огляд новійших праць сього напряму- Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LIII. і XV, Наук. Хронїка. До нашої історії з них близше належать: численні студиї нашого земляка Ол. Партицького, зведені в його

„Стариннїй історії Галичини”, т. I, 1894, Самоквасова — ИзслЂдованія по историі русскаго права, I-II (1896-7), Филевича Историја древней Руси, т. I, 1896 (про них Записки т. V і XVIII).

ПЕРШІ ІСТОРІЧНІ ЗВІСТКИ ПРО СЛОВЯНСТВО, ІМЕНА; ДІФЕРЕНЦІАЦІЯ СЛОВЯНСТВА; СХІДНО-СЛОВЯНСЬКА ПРАВІТЧИНА, СЛОВЯНСЬКА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ НА НАШІЙ ТЕРИТОРІЇ ПЕРЕД МІГРАЦІЄЮ.

Поява осібного імени для певного народу буває звичайно одним з характеристичних симптомів довершеного відокремлення. Для Словян ми маємо його тільки в звістках з I в. по Хр. Вони виступають у авторів I-II в. по Хр. під назвою Венедів: Venedi у Плїнїя, Veneti у Таціта, О'υενέδαι у Птолємея [1]). Значінє сього імени — Venedi, не ясне; очевидно се ве була свійська назва [2]); через Ґерманців перейшла вона в античну лїтературу, так само як і до фінських народів: західні Фіни й досї називають Росиян Venäjä; самі Німцї досї звуть Венедами декотрих західнїх Словян (Лужичан і Словінців) [3].

Прокопій (VI віка) оповідає, що давнїйше Словян взагалї звано Σπόροι: се слово він толкує з грецького слова σπείρω, розсїваю, „бо залюднюють край розкиданими осадами”. Відкидаючи сю хибну етимольоґію, се слово часто звязують з словянським Серб і уважають се давнїйшим своєнародним іменем Словянства [4]). Шукали їх в Птолємеївих Σέρβοι (варіанти Σέρωι); але сї Σέρβοι сидять далеко на сходї, в околицях Волги [5]). Документально ж імя словянських Сербів виступає доперва в памятках IX-X в. Що воно могло мати колись ширше, загальне значіннє, на се міг би вказувати факт, що пізнїйше два зовсїм ріжні словянські народи носили се імя (Серби балканські і лужицькі), але однакові народні назви в Словянстві стрічають ся дуже часто, а Словяне в ті початкові часи навіть не конче мусїли мати свою власну загальну назву для означення національности: такі назви часто виробляють ся лише з часом. Назва „Словен”, „Славен” виступає в перших звістках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Словян західнїх. Найбільш правдоподібний вивід сеї назви від с л о у, с л о в о: люде що

говорять зрозуміло, в противність чужеродцям- „Німцям”, що не вміють говорити [6]). В чужеземній традиції вона одначе приходить звичайно з вставним *к*: Selaveni, Sciavini, Σκλαυηνοι, Σκλαβηνοί. арабське Сакаліба, пізнійше також і з *т*: — Σθλαβινοί.

Скільки небудь докладні відомости про Словянство ми взагалі починаємо мати тільки з часів його остаточного розріжнення, спричиненого, чи ліпше сказати — завершеного великим словянським розселеннєм: ослабленнєм територіальної звязи, приладженнєм до нових і відмінних обстанов, пожитєм і мішаннєм з чужеродцями. Але так як свого часу серед народів індоевропейської родини, так і в сїмї словянських племен етноґрафічна діференціація зачала ся задовго ще перед сим розселеннєм.

В лінґвістиці згожують ся на тім, що язикова діференціяція серед Словянства зачалась ще на правітчині, довго перед великою словянською міґрацією, а відміни язикові були тільки одним з симптомів етноґрафічного розріжнення. Хоч проби — знайти вказівки на час, коли вже показало ся на добре се розріжненнє між головними галузями Словянства — західньою й північно-східно-полудневою, не довели до результатів [7]), але факт дуже ранньої діференціації не підлягає сумнїву. Чи будемо триматись ґенеальоґічної теорії, що приймає утвореннє з прасловянської маси насамперед двох чи трьох осібних галузей, а з них аж пізнійше виріжненнє поодиноких племен, чи далеко реальнійшої теорії „переходів” чи „хвиль”, що вказує на переходові явища й стичности між поодинокими мовами всїх ґруп, — се не робить ріжниці [8]). В обох разах буде певним, що ще перед розселеннєм приготовились ті етноґрафічні і лїнґвістичні відміни серед Словянства, які тільки виразнійше виявились після розселення, завдяки територіальному віддаленню і новим етноґрафічним стичностям.

Але при тім виникає цікавий факт: сучасне ґеоґрафічне розміщенне Словянства вповнї відповідає його діалектичному подїлови, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міґрації виступають як сформовані етноґрафічні й язикові цїлости. Се показує, — і се нинї признаєть ся загально — що велика словянська міґрація йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі давнійші відносини сусїдства [9]). Словянська купа розкотила ся в ріжних напрямах з прасловянського центра в його періферію без замішань і перебоїв. А з сього

виникає важний вислїд, що напрями кольонїзації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських племен на правітчині, і теперішнє розміщенне словянських народів відповідає їх уґрупованю на правітчині. Таку гадку з усїею рішучістю висловив один з авторитетнїйших, талановитїйших заступників новійшої лінґвістики: „Порівнявши сї кольонїзацийні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що невважаючи на значні переміни занятої Словянами території в історичних часах,-обопільні відносини (сусїдства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів" 10).

Сей вивід, зроблений на основі лінґвістичних фактів, має своє потвердженнє в історії кольонїзації: Словяне в остатнім розселенню переважно займали землї, покинені їх людністю, спустїлї, без боротьби, переважно тихомирно; про се свідчить сама невідомість і мовчаннє джерел про те, як відбуло ся словянське розселеннє. Порожнї, спустїлї простори протягом III — V в. відкривали ся на словянськім пограничу на великій просторони на захід, полудень і полудневий схід. Тож кольонїзацийне розпросторенnє Словян могло йти досить правильно, без мішанини, без великих перескоків; племена, що сидїли дальше від кольонїзаційної періферії, вступали в землї, що полишили їм, посуваючи ся наперед, племена дальше висунені на захід або полудень. Инакше з мішанини-б вийшла більш однородна етноґрафічна й лінґвістична маса, і діференціація мусїла-б наново початись аж після розселення.

Сї спостереження дуже важні; вони дають нам спроможність з пізнїйшого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщеннє поодиноких словянських галузей перед розселеннєм, на правітчинї, відгадувати порядок і напрями словянської міґрації.

Відповідно до положення Української Руси на сучасній мапі Словянщини, ми повинні умістити наших предків в полуднево-східній частині праслов'янської території. Значить, коли ми правильно означили територію словянської правітчини, то на оселї племен східно-полудневої, української ґрупи припадає східно полуднева частина того праслов'янеького осідку, а саме -поріче середнього Днїпра. Як цїла словянська кольонїзація ішла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселеннє мало йти в тих же напрямах, — на захід і полудень. Сей вивід стоїть в

повній згоді з фактами словянської кольонїзації, які розглянемо низше.

Отже правітчину нашого народа можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнїм Поднїпровю, де він міг бути автохтоном в тім значінню, що сидїв тут з таких часів, в які нїяка історія не сягає. Такий льоґічний вивід дають ті звістки й факти які ми переглянули. Розумієть ся вповнї незмінною в своїх границях ся прасловянська, чи спеціально східнословянська територія не могла бути. Рух полудневих сусїдів — земляків з сатем-ґрупи, іранських і тракийських народів на полудневий схід і захід, опорожнивши значні простори в сусїдстві прасловянської території, міг викликати розширеннє словянскої кольонїзації на полудне. Пізнїйший рух з Азії досить замітний по фактам археольоґічням та історично-етноґрафічннм, викликавши пертурбації в степовім поясї, міг спричинити поворотний рух тої прасловянської кольонїзації назад.

Примітки

1) Старші звістки, що прикладають ся часом до Словян, непевні — про них Niederle Slov. Star. I с. 190 і далї.

2) Цайс (с. 67) обясняв се слово з ґот. vinja = пасовище, лука, осадники на луках; се обясненнє за браком лїпшого приймало ся часто. Останнїми часами вийшов на верх вивід з кельтського vindos — білий; вказують дійсно цїкавий факт — широке розповсюдненнє для vend, vind в хорографічних і особистих іменах на кельтській території. Але стичність Кельтів з Словянами — річ досї не доведена. Обясняли Венедів і з словянського vęt, вαщии — більший, отже „велетні” (против сього виводу Брікнер в Archiv f. sl. Phill XXII с. 236) Звязували їх з іменем Вятичів (Гільфердінґ, Браун, Веселовский), і т. и.

3) Sclavos, quos nos Vionudos dicimus, каже Алькуін вро побіди Кароля Вел. (Monum. Genn, Epist. IV с. 32).

4) Так думали вже Добровский і Шлєцер, потім Шафарик І. 7, 15 і Цайс с.

67 (обережно). Етимольоґія слова Серб неясна, див. про неї екскурс у Крека [2] с. 248 і далї. Новїйше обясненнє Нїдерле — Σπόροι з Βόσποροι (Uber die Sporoi des Prokopios — Archiv т. XX) стріло ся з однодушною опозицією в науці. Зауважу ще, що з словом Серб ставить ся в звязок наше серб, сябр == спільник в господарстві. Про тотожність Серби == Σποροι == Spali, що припускали декотрі, див. низше.

5) Прокопій De b. Got. Ш. 14. Птолємей V. 9 §.21.

6) Словян від слово виводив Коляр. Против сього виступав Добровский (Čas. Čes Mus. 1827). Шафарик (II с. 25, 8), недавно ще Крек [2] с. 300 відносили, що наросток енин вказує на місцевість, має ґеоґрафічний початок; та ледве чи можна се так виключно брати; пригадаю хоч би народню форму: НЂмчинъ замісць НЂмець. Иньші виводи не дорівнюють в правдоподібности Коляровому. Але при тім не виясненою лишаэть ся однаковість вставки к в західнїх і орієнтальних передачах словянського імени.

7) Про них нпр. у Нїдерле O původu с.122-3.

8) Ґенеальоґічна теорія погрішає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; більшу етноґрафічну одиницю всюди і завсїди складає сума льокальних, дрібних варіацій, що переходять з одної ґрупи в другу певними посереднїми відмінами. Словянські галузи — східня, полуднева й західня, лучать в собі непевними спільними прикметами ґрупи окремих діалектів, яких діференціація може бути так само давня, як і знаменні відміни самих галузей. Справедливо каже Бруґман (Grundriss .der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen): не можна собі уявити мови якоїсь більшої народньої маси, котра-б мала за собою довший процес розвою, а була-б без діалектичних в і д м і н. Теорія вповні одностайного праязика — чи індоевропейського чи прасловянського-се фікція, бо перше нїж такий язик сформуєть ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу. Се визначив з усею виразністю Дельбрік що до індоевропейського язика, а в славістиці сей погляд з цїлою рішучістю розвинув Яґіч в статі Eine einheitliche slavische Ursprache ? (Archiv XXII). Дїлячи Словянство на язикові ґрупи: західню, східню й полудневу, він дивить ся на сей поділ не з ґенетичного погляду, а з становища сучасної статіки, і такий погляд все більше

знаходить собі признаннє.

9) Уважаючи на повтореннє однакових етноґрафічних назв в ріжних частинах Словянщини, колись словянську кольонїзацію порівнювано навпаки з розсипаною всуміш грою карт. Але однакові етноґрафічні назви не значать, що то одно племя розбило ся на части, і слїдів такого „розсипання” в Словянстві як раз зовсїм не можна вказати.

10) J. Schmidt Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus II с. 198. Сей погляд при нагоді, в полеміці з Ласкіном підпер рішучо Яґіч (Einige Streitfragen-Archiv XX c. 22), вважаючи пізнїйший образ словянського розселення „досить докладною відбиткою передісторичного словянського мікрокосма”.

КУЛЬТУРНА ЕВОЛЮЦІЯ СЕЇ ТЕРІТОРІЇ, КУЛЬТУРНА ЕВОЛЮЦІЯ СЛОВЯНСЬКОЇ ПРАВІТЧИНИ.

За помічю сих даних ми можемо робити проби — хоч би скромні, орієнтовання в культурнім матеріалї нашім. Ми бачили вище, що як раз на границї передстепового пояса з лїсовим на Поднїпровю ми, помічаємо певну культурну границю — в передстеповім поясї розвиваєть ся та характеристична культура глиняних будов і уриваєть ся потім, не лишаючи продовження в пізнїйшій культурі сих країв; тут же розширюєть ся похоронний обряд з посипанням мерця червоною фарбою; потім та течія середноазійська, в зелїзній культурі, що перехрещуєть ся з культурними впливами грецької кольонїзації побережа. На границї ж лїсового пояса і далї, за лїнїєю лїсу бачимо похоронні поля, що з Поднїпровя тягнуть ся і далї на захід; від передстепового культурного матеріалу, як ми бачили, вони відбивають сорозмірною бідністю і одностайністю житя, браком різких змін і потрясень — принаймнї в дотеперішнім їх матеріалї. Коли дані історичні і лїнґвістичні нам кажуть, що сей лїсовий пояс був по всякий правдоподібности осїдком словянським, а краї степові були зайняті людністю іранською, — в культурі похоронних піль і в ранїйших культурних останках ми можемо бачити останки словянського житя і в них образ його культурної еволюції, а в довгоголовій людности сих культурних останків — репрезентантів старого словянства. Тутешнїй антропольоґічний тип одначе, як ми бачили — не відріжняєть ся від дальшої передстепової і

степової людности з часів перед азійською міґрацією; домішка короткоголового типу виглядає як чужородна домішка з якоїсь азійської течії, може якихсь тюркських елєментів. Але антропольогічний матеріал поки що дуже убогий, і тяжко тут робити які небудь дальші виводи. Коли культура глиняних будов не проявить ся анї далї на захід анї далї на північ, здобуде ще більше правдоподібности висловлений останнїми часами здогад, що се культура тракийська, і зникла вона з наших країв з міґрацією в балканські і закарпатські краї тракийських племен. Але границї культур не мусять вповнї згоджувати ся з племінними границями, — хіба з дебільшого тільки, — незалежно навіть від кольонїзаційних змін, коли одна кольонїзація вступала в старі слїди життя і культури своїх сусїдів. Тому звичайно оден культурний тип заходить за другий — як ми й бачимо в археольоґічяих нахідках.

Стільки небогато вважав я можливим сказати що до нашого орієнтовання в археольоґічних слїдах людського житя на нашій території, — почавши від пізнього неолїту. Далї, в раннїй неолїт або в палеолїтичну добу не сягають нїякі етноґрафічні критерії, нїякі лїнґвістичні виводи з мов індоевропейських чи мов иньших ґруп, і зовсїм даремно б було на се спокушати ся і фантазувати.

Еволюцію людського житя на словянській території, від неолїтичних часів зазначили нам з грубшого археольоґічні викритя. Вони показали нам тяжкий розвій тутешнього житя в глухих кутах лїсового поясу, далеко від живійшого житя побережа і степових країв, з їх лекшими і живійшими зносинами з культурнїйшими краями. В порівнянню з культурними краями житє лїсового Поднїпровя запізнило ся на багато столїть. Бронзова культура, що зяйняла там майже цїле тисячолїтє й дійшла високого розвою, сливе не дійшла сих сторін, — захопила сильнїйше побереже Подонє, Прикарпатє, але в краї словянської правітчини, Поднїпрянські особливо — ледво доходили її слабі рефлєкси. В Гомерівську добу сї краї мабуть ще жили в пережитках неолїту; відблиски бронзової й зелїзної культури, долїтаючи сюди, примішували ся до старої неолїтичної культури, але камінь і дерево мусїли зіставати ся тут головним матеріалом, коли навіть в центральній Европі металїчна культура була в повній силї. Докладнїйший розслїд тутешніх могильників (поки що — найбільше занедбаних, власне через бідність і непоказність їх культурної обстанови) дасть з часом можність лїпше прослїдити еволюцію тутешнього житя [1]). Результат сеї

культурної еволюції — в виді образу культури словянських племен в епоху розселення і безпосередно по ній на підставі даних археольоґічних, лінґвістичних і історичних подамо низше. Деяке понятє про ті зверхнї фактори, під виливом яких розвивало ся житє словянських країв протягом тисячоліття, що ділить епоху словянського розселення від перших історичних відомостей про Схід Европи, — дадуть нам звістки з історії Чорноморя. Схована, в глибині лїсів Славянщина була глухим кутом, куди поволї, ослаблено долітали рефлекси полїтичного і культурного житя більш культурного Чорноморя і сусїднїх степів, де стрічали ся й перехрещували ся культурні впливи середземельної і передне-азийької культури з течіями середне-азийськими. Безпосередно в територію, вислїджену нами для Прасловянщини, — історичні звістки наші не заходять сливе зовсім, то значить дають кілька відірваних, небезсумнївних імен, кілька натяків — в звязку з докладнїйшими вістями про полудневу, чорноморську кольонїзацію. В сїм звязку ми й оглянемо їх низше.

Примітки

[1]) Се повинно бутя найважнїйішим завданнєм східно-словянської археольоґії, яка навпаки хапаєть ся за показнїйші памятки античної та т.зв. скитської культури.

III. Історичні дані з часів перед словянським розселеннєм.

Грецькі колонії:

ЧОРНОМОРСЬКІ ТОРГОВЕЛЬНІ ФАКТОРІЇ Й ГРЕЦЬКА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ; МІЛЄТ І ИНЬШІ МЕТРОПОЛІЇ, РОЗВІЙ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ.

Які маємо історичні відомости про східню Европу за тисячоліте перед словянським розселеннєм, маємо тільки з античної традиції, а сій відкрила перспективу в ті далекі „гіперборейські” краї грецька кольонїзація Чорноморського побережа. Правда з сих глухих і далеких чорноморських осель також тільки рідкі і убогі вісти доходили до більших центрів грецького та римського житя і в ту лїтературу, що розвивала ся там. Але сим небогатим рефлєксам в античній лїтературі, та убогим останкам місцевої епіґрафіки — фраґментам написей з чорноморських осад, недогризеним зубом часу, завдячуємо велику пайку того що взагалї знаємо про житє Східньої Европи сих часів. І з сеї причини свій перегляд відомостей мусимо зачати від самої сеї грецької кольонїзації, — тим більше, що вона була не тільки джерелом відомостей про Східню Европу; але і джерелом, з якого йшли проміння культури в глубину східно-европейського суходолу. Було се його вікно в Европу, в культурний світ, майже одиноке в тих часах.

Кольонїзація ся розвинула ся під впливом торговлї, що вела ся на побережах Чорного моря. Торговля ся дуже стара. Слїди чужоземної, полудневої торговлї на нашій території ми можемо бачити від кінця неолїтичної культури: екзотичні черепашки (мушлї) дуже раннїх могил (камяної культури і ранньої металїчної), чужесторонні сорти каміння, мідяні й бронзові вироби вказують зовсїм виразно на істнованнє таких зносин і торговлї. Хоч при теперішнїм станї нашого археольоґічного матеріалу не можна катеґорично сказати, що то все приходило як раз з Чорного моря, але богато з того безперечно приходило таки звідти. Таким чином найстарші стадії чорноморської торговлї в наших краях вповнї виходять за границї історії. Найдавнїйші провідники чорноморської торговлї, на яких може вказати історія, були Фінїкияни і малоазийські Карійцї. Торговельні зносини їх з північним берегом Чорного моря не підлягають сумнїву супроти того що знаємо про їх зносини з полудневим побережем Чорного моря. Але за браком історичних звісток і фінїкийська і карійська торговля лежить за границями докладнїйшого знання; історичні часи застають сю чорноморську торговлю вже в руках Греків.

По традиції, головну ролю при тім мала відограти славна азійська республїка Мілєт. Заснована Йонїйцями на території Карійців, Фінїкиян, і ще славних мореплавців Критян, ся осада стала натуральним участником фінїкийсько-карійської торговлї, особливо на Чорнім морі, і згодом

заступила в ній місце тих своїх попередників. Почавши торговлею, Мілєтяне далї засновують на чорноморськім побережу свої постійні факторії (про фінїкийські та карійські факторії на північнім березї не маємо відомостей). З сих факторій в вигідних обставинах витворюють ся постійні осади.

З значнїйших кольоній північного чорноморського побережа виразно звуть ся мілетськими Тіра, Ольбія, Теодосія і Пантікапей; до них же, певно, належала більшість меньших, заснованих Мілєтянами безпосередно чи посередно-їх кольоністами з старших кольоній. Страбон каже, що Мілєт залюднив цїлий Евксинський Понт і Пропонтиду [1]), і взагалї Мілєтяне уважались головними кольонїзаторами Понта. В сїй традиції мусїла задержати ся память головно про ініціативу Мілєтян в закладанню факторій і кольоній, залюдняли ся-ж вони кольонїстами з ріжних міст: заселити власними силами всї кольонії, що вели свій початок з Мілєта (рахували їх на вісїмдесять!), мілєтська громада, розумієть ся, не була в силах. Де які ж з чорноморських кольоній були засновані таки й зовсїм незалежно від Мілєтян. Так одну з найважнїйших кольоній — Херсонес заснували виходнї з Гераклеї Понтийської, дорійської кольонії, заснованої в VI в. головно Меґарянами, що взагалї мали в історії кольонїзації Понта найважнїйшу ролю по Мілєтянах. Фанаґорію заснували виходнї з Теоса [2]).

Початки сеї кольонїзації сягають дуже далеких часів. Одинока Мілєтська кольонія на північним побережу Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датуєть ся серединою VII в. перед Хр. Але такими датами звичайно означуєть ся вже остаточне сформованнє кольонії, початки-ж факторій і перших осад мусимо класти на ще ранїйші часи. Коли заснованнє деяких колоній на полудневім березї (як Кізік, Сіноп) датуєть ся VIII віком, навіть початком його, то певно, що вже тодї істновали бодай початки осад на північним побережу. VIII-VI віки були часами особливо інтензивної мілєтської кольонїзації; се мало свої причини в тяжких обставинах сїеї республїки: VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лїдийським царством, а потім наступила завзята, нелюдська внутрішня боротьба — война демократичних і арестократичних сторонництв, що могла богатьом надати охоти шукати долї в північних краях.

В археольоґічнім матеріалї Чорноморя ся перша, мілєтська доба тутешньої кольонїзацї донедавна представляла ся досить слабо, але останнїми часами

памятки іонійської культури виходять на яв все в більших масах не тільки в останках самих кольоній, а й за їх околицями, та вказують на значну інтензивність торговельних зносин і культурних впливів уже в VII в. В світлї сих фактів набирають відновідного значіння і ті пережитки грецького архаїзму, що довго держали ся в чорноморськім житю, ведучи свої початки просто з мікенських часів, і були пересаджені і закріплені в сїм чорноморськім світї першими кадрами кольоністів. З VI віку, з доби Пізістрата слїдний сильний атенський вплив — він полишив числені памятки по собі в атенській чорнофіґурній посуді тих часів, що з часта стрічаєть ся в руїнах Ольбії, Теодосії, Боспора. І потім з певними моментами ослабленя або переривами (в одну з таких перерв V віку дуже визначну ролю в чорноморській торговлї здобуває о. Тазос) атенська торговля і атенські впливи культурні панують на нашім побережу протягом V, IV і в початках III віку. Докази того в видї атеяської посуди з червоними фігурами в незвичайнім богацтві лишили ся не тільки на місцях чорноморських кольоній, але в величезній масї стрічають ся в могилах і останках осад середнього Подніпровя (в полудневій Київщинї). Навіть в мові написей йонійських кольоній нашого побережа слїдний в сїм часї сильний атенський вплив (тільки Херсонес держить ся міцно свого дорійського діалєкту). Не вдовольняючи ся панованнєм на тутешнїм торгу Атени пробували стати ще міцнїйшою ногою на сїм побережу. В V в. маємо звістки про кілька морських експедицій на Чорне море (Арістіда, Перікля), і досить правдоподібним здаєть ся, що в епоху найбільшого розвою морської сили Атен і наше побереже було введено в круг атенської геґемонії [3]). Опорним пунктом атенських впливів був Німфей на Керченській протоцї, на полудне від Пантікапея; там була атенська залога. Але підчас розгрому атенської держави при кінцї V в. пропала ся опорна база: Боспоряне захопили Німфей, атенський комендант віддав сю кріпость боспорському володареви [4]) і Атени, очевидно, помирили ся з сею утратою: вдовольнили ся вигодами торговлї і підтримували приятельські відносини з боспорськими володарями взаміну за ті особливі торговельні пільги які давали вони атенській торговлї. Так було в IV в. З упадком Атен в III-II в. в археольоґічнім матеріалї виступають на перший плян мотиви й фабрикати Малої Азії, Родоса, Александрії. Александрійські впливи проявляють себе особливо сильно і замітно. Далї, уже від II віка виступають вироби італїйські, римські спеціально, що зміцняють ся ще більше з розповсюдненням полїтичного впливу Риму на нашім побережу (в

I в. перед Хр.) і панують аж до упадку Римської держави. Аж потім, по більших або меньших — як в котрій місцевости-перервах, бурного періоду мандрівки народів, виступає наслідник і наступник сих римських впливів-візантизм, що свого розцвіту і сили доходить в Юстініанову добу і служить головним культурним фактором тутешнім аж до XI-XII в.

Так представляють ся головні напрями торговлї й культурних впливів і связанних з ними — кольонїзаційиих течій в сих грецьких осадах [5]). Тепер оглянемо коротенько долю головнійших чорноморських кольоній [6]).

Примітки

[1]) XIV, 1. 6.

[2]) Аріан у Евстатія 549.

[3]) Про се див. особливо в статях Брандіса.

[4]) Aschinis III. 171.

[5]) Див. статю проф. фон-Штерна: Значеніе керамическихъ находокъ на югѢ Росии для вияснения культурной историі черноморской колонизаціи (одеські Записки XXII, 1900), де зроблено першу пробу освітити історію чорноморську торговлю на підставі находок головно керамічних, пізнїйші публїкації йогож: Музей одесскаго общества I-Ш, Die griechische Kolonisation й ин.

[6]) Лїтературу див. в примітках (1).

ЗНАЧНІЙШІ ГРЕЦЬКІ ОСАДИ: ТІРА Й ЇЇ ОКОЛИЦЯ, БЕРЕЗАНЬ І ОЛЬБІЯ, КАРКІНА І КЕРКІНІТ. ХЕРСОНЕС, ПОНТІЙСЬКА І РИМСЬКА ПРОТЕКЦІЯ, ВІЗАНТІЙСЬКА ДОБА.

Починаючи від заходу першою з грецьких кольоній на тім побережі була Тіра, на місці тепірішнього Акермана, на Дністровім лимані; стара її назва була Офіуса („Зміїна"), потім названа вона Тірою від імени ріки [1]),мешкамці звались Тірянами (Τυρανοί). Се була мілєтська кольонїя, невідомо коли заснована, звістна в джерелах IV в. [2]). Вона становила осібну републїку, з вічем і сенатом (βούλη) та чотирма архонатами на чолї.Відомо про неї дуже мало. В середині І в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима й належить до пров. Мезії; останнї звістки про неї маємо з другої четверти III в. (монети з іменем Александра Севера); догадують ся, що вона загинула під час ґотських нападів [3]).Останнїй відблиск її добрих часів-се монументальні написи цїсарських декретів 201 р., що подтвержували Тірі свободу від мита при довозії вивозї товарів [4]). Т. зв. Скімн; письменник II або скорше I в. перед Хр., підносить вигоду Днїстра для плавання, гарні пастовні по його берегам і богатство риби; Деметра з колосками (або самі колоски) і Діоніс з лозою на монетах вказують на иньші ще джерела тутешнього достатку й торговлї — хлїб і вино.

На тім же лиманї, насупроти Тіри лежало иньше, меньш значне місто, звістне теж від IV в. — Ніконїон. Далї на схід,між Днїстром і Днїпром — порт Ісіаків (як думають, на місцї Одеси),порт Істрян і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

Теперішнїй острів Березань, в устю Днїпровсько-Бозького лиману,в тих давнїйших часах бувши виступом, півостровом, звязаним з північним берегом,-служив в перших стадіях грецької кольонїзації доситьважною факторією. Пороблені останнїми роками дослїди відкриваютьінтересні слїди осель з тих перших віків, кінчаючи V віком перед Хр. [5]). Правдоподібно, з розвоєм торговельного значіння Ольбії, положеної далї, в глибині лиману, березаньська оселя стратила своє значіннє і остров зістав ся простою морською стацією, якою бачимо його пізнїйше.

Ольбія лежала при лиманї Гіпанїса-Бога, на правім боцї, коло сучасного села Парутина-Ілїнського. Ольбією зве її звичайно сама громада в написях і на монетах, а себе — Ольбіополїтами; посторонні звали Ольбію Борістеном, задля близькости Борістена-Днїпра, а мешканців її називали Борістенїтами, і так звала себе часом і сама громада [6]).Ольбія і Пантікапей-то були найславнїйші мілєтські кольонії на нашім побережу. Заснованнє

Ольбії античні джерела (т. зв. Скімн) кладуть на часи „медійської зверхности” (VII в.), а в катальоґу Евзебія-Єроніма воно датуєть ся 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна вважати часом остаточного сформовання сієї осади, а початки її могли бути положені далеко скорше. Систематичні розкопки, розпочаті останніми роками, викрили сліди початкових земельних укріплень, котрі поволи заступали ся камяними мурами. Старі мури дуже гарної будови V-IV в. незвичайно сильні, до 3 метрів грубости, і будовані дуже солідно і богато, обложені гарно витесаним камінем, свідчать нетільки про оборонність, але й заможність і богатство міста 7). В серединіV в., коли звідав її Геродот, Ольбія справді була богатим і важним містом. Не тільки розжила ся сама, але встигла вже взяти під свій культурний вплив сусідніх варварів: коло Ольбії бачимо елєнізованих Скитів Каліпідів, а й дикійші Скити та їх царі не могли устояти ся перед чаром грецької культури — як нещасливий Скіль, що згинув за свою прихильність грецькій культурі (як оповідає Геродот). Сї впливи її не обмежили ся близшою околицею, а йшли далї, в глубину варварських країв, по порічях обох великих рік, що сходили ся під Ольбією — Днїпра і Бога. Те що розвідав ся Геродот під час свого побуту в Ольбії, показує на широкі торговельні звязки, що виходили далеко в глибину краю, і безсумнївно з Ольбії головно йшли культурні впливи в центральну Україну. Вона була головним огнищем грецької, взагалї середземельної культури в останнє півтисячолїтє перед Хр., що полишила свої слїди в нахідках Поднїпровя.

Пятий вік і перша половина четвертого були часом найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом богатства для неї були торговля й господарство: хлїб, риба, худоба, як і у Тіри 8). Крім того, по словам Геродота, в Днїпровім лимані добували сіль — велика се була вигода для солення риби, важного предмету торговлї. Місто було незалежною републїкою, правилось народнім вічем і сенатом, екзекутивну власть мали архонти й стратіґи, скарбу пильновали колегії „девяти” й „одинадцяти”, а торговлї й промислу доглядали колєгії аґораномів і астіномів; взагалї завдяки численним написам устрій Ольбії відомий лїпше від иньших тутешнїх міст.

Та за тим розцвітом, в якім бачимо Ольбію за Геродота, наступили для неї гірші часи. В 2-ій пол. IV в. їй прийшлось витримати тяжку війну з якимсь Зопіріоном: як звичайно приймають, був то воєвода Александра В. Громада

мусіла напружити всі свої сили і шукати надзвичайних засобів, щоб устояти ся. „Борістеніти обложені Зопіріоном, дали свободу невільникам, признали чужоземцям горожанські права, заложили нові книги (правдоподібно — списали довги в заміну жертв на оборону), і тим способом змогли оборонитись від ворога”, оповідає пізнїйший письменник 9). Але за сим потрясеннєм прийшли нові біди — Ольбії тяжко приходилось від сарматських і скитських орд і від нового варварського руху в придунайських краях-від „Ґалятів” як вони звуть ся в місцевих написях (думають, що то були Бастарни або дунайські Кельти), також від Скірів, пізнїйше — від Ґетів. З декрету на честь Протогена, ольбійського громадянина — найбільшої й найінтереснїйшої ольбійської написи (час її невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр. 10), бачимо, що Ольбія тодї мусіла відкупатись від сарматських орд рік-річними „дарунками”, чи по просту сказати -данею. Вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: „через війни і неврожаї” місто цїлком збіднїло, так що архонти мусіли заставляти храмову посуду, а в містї був голод. Пізнїйший Діон Хрізостом каже, що Ольбію не раз тодї брали вороги 11). Немалий час, — хоч може і не безперервно, вона мусіла признавати над собою зверхність скитських царів. На се вказують монети Олбії з іменами кількох варварських царів 12) — на жаль без хронольоґії. Нарештї в 2-ій чверти I в. перед Христом Ґети цїлком зруйнували Ольбію, „як і всї иньші міста на лївім (північнім) березї Понту аж до Апольонії” (коло теп. Бурґасу). По словам Діона Хрізостома Ольбіополїти тодї розбіглись і вернулись на старі попілища пізнїйше — „як здається, за приводом (чи дозволом) самих Скитів, що потрібували торговища і зносин (торговельних) з Греками, а ті перестали приїздити до них по зруйнованню міста”. Ся нова, реставрована Ольбія одначе виглядала і століт пізнїйш дуже нужденно, як описує її Діон, що особисто був тут в 80-х рр. по Хр. Вона займала тільки незначну частину старогоміста; купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень,обгорожена дрантивенькою стїною; в храмах не можна було побачитиодної цїлої статуї: все було покалїчене. Се справдї потвержують і новїйші розкопки: нове місто, убоге і нужденне, займало тільки частину старого. Сама людність змінилась, каже Діон, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се потвержують написи де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен 13). Та по словам того ж Діона, се була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то

дуже нужденно, і з сильною участю варварських елєментів.

Вернутись до давнього розцвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; не так складали ся обставини: приходило ся жити серед трівог, серед дальшого неустанного руху в степах. Діон, як самовидець, дає нам образок неспокійного житя сього міста при кінці I в.по Хр., серед страху від ворогів. Борістеніти зходять ся послухати заїзжого рітора на улюблену тему — про Гомера, про Ахіля, що був предметом місцевого культу — але приходять узброєні, брами міста замкнені, і на мурах стоїть воєнний прапор, бо Скити попереднього дня набігали на ольбійські землї. Се ілюстрація ольбійського житя всїх сих столїть.

На сю вічну боротьбу з варварськими сусїдами не ставало Ольбії своїх сил. Коли першою силою в понтийських сторонах став Мітрідат, Ольбія, як і иньші чорноморські кольонії, шукала у нього помочи і захисту; недавно віднайдена ольбійська надпись кинула світло на сї зносини її з Мітрідатом [14]). Коли Мітрідат згинув в боротьбі з Римом, Ольбія шукає помочи і опіки Римлян. Не знаємо подробиць сих відносин довший час: джерела не говорять про Ольбію спеціально. Але нема сумнїву,що за Нерона, коли римське правительство енерґічно вмішало ся в чорноморські відносини, і римські війська боронили від варварів Херсонес,а римське правительство хотїло поставити в безпосередню залеженість від себе навіть далекий Боспор — близші оселї, як Тіра, Ольбія й ин.,тим, більше мусїли стояти під опікою Риму. Пізнїйше знаємо, що за Антонїна Ольбія зверталась за помічю до Рима проти „Тавроскитів”і дістала підмогу. За Септимія Севера (між 196 і 198 р.) перейшла вона під формальну зверхність Рима і війшла в склад провінції Мезії,так само як і Тіра. І Рим все, коли тільки иньші клопоти не паралїзували його тутешньої полїтики, — не відмовляв, в своїх інтересах,своєї помочи і опіки тутешнїм грецьким громадам. Недавно знайдена ольбійська напись 248 р. показує, що тодї ще, перед самою ґотеською бурею була в Ольбії римська залога [15]). Правдоподібно, слїдом Ольбія була зруйнована нападами Готів, але не зникла відразу, ще відживала кілька разів (як показують розкопки), хоч і дуже нужденно, — поки стала зовсїм порожньою руїною (останнї монетні знахідки тутешнї походять з VI в. по Хр.)

Перейдїм до дальших осель.

Затока при Перекопі (між Дніпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінїтською (инакше — Таміракською) по імени Каркіни, міста, на її північнім березї. Торговельного значіння ся затока не мала, як і кілька малозначних осель на її побережу. На західнім побережу Крима, лежало місто Керкінїт (де теперішня Евпаторія) [16])-теж нічим особливим не визначне. Важне значіннє мав тільки крайнїй східно-полудневий виступ півострова, між затокою Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символїв теп. Балаклавська). Витворений сими затоками півостров звав ся Херсонесом, як і цїлий Крим: для відріжнення від сього великогоХерсонеса, той малий півостров звуть звичайно Херсонесом Гераклєйським, по осадникам, що прийшли з Гераклеї Понтийської. Херсонесом же Гераклєйським, Таврійським або Меґарським [17]) звало ся саме місто, положене на сїм малім півострові.

Заснували Херсонес, як я вже сказав, виходнї з Гераклєї Понтийської, кольонії Меґарян (на полудневім березї Чорного моря (тепер по Турецьки Ереґлї). Недавно знайдена надпись, де Херсонїти звутьГеркалєйців своїми „шановнїйшими батьками" [18]), потвердила лїтературну традіцію, що Гераклєя була метрополїєю Херсонеса. Т. зв. Скімн каже, що в заснованню Херсонеса брав участь також і Дельос; але ся звістка нїчим не потверджуєть ся. Головна маса людности була в усякім разї дорійська — се показує виразно дорійський діалєкт написей [19]).Коли засновано Херсонес-невідомо, але в кождім разї належав він до молодших, а не до старших кольоній. Сама Герклєя заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес зявив ся значно пізнїйше. Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скіляк (IV в.).Припускають, що й за часів Геродота Херсонес вже істнував, тільки сей не згадав про нього, але се здогад не дуже певний, і в усякім разї з херсонеських находок поки що для V в. нїчого певного не можна виказати.

Оселяючись в сусїдстві диких і нелюдських Таврів, про котрих оповідались всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечности. Для того місто з початку осаджено не при котрійсь з двох згаданих бухт, а на крайнїм виступі півострова, над т. зв. Козачою бухтою, бо там він лекше міг бути оборонений. Подвійний мур боронив його і сей малий виступ від суші.Але з сього безпечного кута Херсонес здавна почав розселяти ся і далї на північ, над теп. Карантинною бухтою

(де тепер Севастополь), і тут викрито теж старі стїни з першої епохи міста, з гарного тесаного каміня-але вони мабуть не були докінчені тодї, і тільки пізнїйше, уже в римській добі обведено муром се нове місто наоколо, і воно стало головним огнищем тутешнього життя. Взагалї ж житє сього далекого гелєнського закутка в перших віках його істнування не визначало ся нї блеском нї богатством — енерґічні розкопки останнїх двадцяти лїт не викрили нї артистичних будов, нї роскішних похорон; херсонеська монета — сей перший показчик торгового розвою — не стрічаєть ся в великім числї. Громада херсонеська жила більше господарськими інтересами, що вимогали богато енергії й праці. Працею й культурою приходнїв камінцюватий і непривітний півостров справді гарно оброблено; заховались досї останки штучних водопроводів (труби для води); півостров укрили штучні городи і виногради. З збіжем було мабуть труднїйше, судячи з того, що в присязї своїй горожане обовязують ся „збіже з рівнини"; не продавати нікуди инде опріч Херсонеса [20]). Західнє побереже Крима не з родючих.

Крок за кроком опанувавши близшу околицю, Херсонес по волї забрав в руки все се західнє побереже від Каркінїтської затоки до „бухти Символів";. Замітних осад одначе тут крім самого Херсонеса не було: згадана присяга, згадує між його провінціями тільки Керкінїт, „Гарний порт"; (десь над Каркінїтскою затокою) і крім того глухо — „всі инші укріплення"; (такі слїди укріплень перетинають шию між Ктенунтом і бухтою Символів).

І тут, як в Ольбії, сусїдня варварська : людність підпадала не тільки впливам грецької культури, але й самі приставала до неї. В реєстрах дельфійських проксенів кінця II в. перед Хр. стрічаємо „Гімна Скита Херсонесця"; і в недавно відшуканім херсонеськім реєстрі розпроданих міських ґрунтів знаходимо між херсонеськими горожанами справдї того Гімна Скита і якогось другого Скита поруч нього [21]).

В сфері полїтичній Херсонес з початку стояв під опікою своєї метрополїї, що за нього мабуть звела війну з заборчими заходами Пантікапея в першій пол. IV в. Але поволї він виростає і як центр і столиця західнього Крима вже в III в. грає ролю в чорноморській полїтицї. Припадком перехована звістка про угоду уложену між малоазійськими володарями називає між державами, які були обняті сим трактатом, поруч Гераклєї також Херсонес

[22]). В сій добі був він незалежною, демократичною республїкою. В недавно знайденій, згадуваній вже вище присязї горожанській з початків III в., як міркують по письму, горожанин присягає: „разом з усїма дбатиму про добро і свободу города і горожан, не продам Херсонеса нї Керкініта нї Гарного порта нї иньших укріплень нї иньших земель, які Херсонезїти держать або держали, нїчого нїкому, нї Гелєну нї Варвару, але пильнуватиму для народу (громади) Херсонесців, анї народовластя (демократії) не нарушу анї поможу, коли хто продаватиме або нищитиме, і не затаю, але сповіщу держателїв (деміургів) города" [23]).

Але з історії міста сих часів не знаємо сливе нїчого, аж до самого кінця II столїтя перед Хр., коли Херсонес притисли сусїднї Скити, що зайняли степові части Криму і притиснули тутешнїх Греків, захопили провінції Херсонеса і саме місто тримали в облозї. Херсонес удав ся тодї під протекцію славного і голосного в тих сторонах понтийського царя Мітрідата VI Евпатора просячи помочи і захисту. Факт сей, докладно не датований, дослїдниками кладеть ся коло 110 р. Для Херсонесців, кольоністів малоазійської Гераклєї, що все стояли в тїснім звяззу з полудневим побережем Чорного моря, було се зовсїм натуральним кроком, але зробив він важний поворот в житю нашого Чорноморя. Перед усїм, потягнувши за собою участь Мітрідата в кримських справах, він привів до обєднання всїх грецьких громад північного побережа під, властю понтийського царя. По друге — ще важнїйше в своїх наслїдках — він увів грецькі громади нашого побережа в круг римської полїтики, перекинув боротьбу Рима з Мітрідатом на північний берег, і в результатї-привів се чорноморське побереже під власть і опіку Рима, під впливи римського державного і культурного житя.

Мітрідат не зістав ся глухим на поклик Херсонесців. Його воєвода Діофант зайняв ся енергічно боротьбою з напастниками. Від Старбона і з херсонеського дектрету на честь сього Діофанта (се найбільша й найважнїйша з херсонеських написей) довідуємось, що Діофант кількома разами побив „скитського" царя Паляка і його сторонників Ревксіналів (Роксолянів, як думають звичайно) і визволив Херсонес [24])). Після того Херсонес з Боспором і північним побережем (Ольбією, Тірою і ин.) увійшов у склад понтийського царства. По упадку Мітрідата якийсь час належав до Боспорського царства під зверхністю Рима, але потім був

признаний автономною републїкою, під номінальною римською зверхністю. На монетах його пишеть ся Χερσονήσου 'ελευθέρας (Херсонес незалежний) і має він не тільки срібні, але й золоті власні монети, без жадних цїсарських імен, як самостійна держава, так що становище його далеко було вище від Тіри та Ольбії — провінціональних міст Римської держави. Але фактично мусїв залежати дуже сильно від шефів римських сил, що держали тут свої залоги для охорони, часом і фльоту в Херсонськім портї, і побирали ріжні доходи з міських оплат на удержаннє воєнної сили [25]).

Взагалї ті перепетії, які переходив Херсонес в сї віки римської зверхности (від І в. перед Хр. до III по Хр.) зістають ся все ще в значній мірі неясними [26]). Звістки долітають до нас відірвані, уривкові. Так в написи мавзолєя Плявція Сільвана читаємо звістку про те, як він між иньшим, підчас своїх подвигів на Чорноморю в 60-х рр. по Хр. відогнав скитського царя, що взяв був Херсонес в облогу [27]). В иньшій написи, в честь херсонеського діяча, що їздив до Риму в справах херсонеської 'ελευθερία згадують ся інтриги якогось „тірана", що хотїв захопити власть над містом, опираючи ся на прихильну партию в самім містї [28])-може боспорського царя. У пізнїйшого історика є звістка що за царя боспорського Котіса (124-131) Херсонес належав до Боспора [29]). Довгі історії про війни Херсонеса з Боспором росповідає Константин Порфирородний [30]), але в вповнї леґендарній формі і з них тяжко витягнути якийсь реальний зміст.

Слїди римської залоги і римської опіки уривають ся і тут, як і в Ольбії, на серединї III в., і Херсонес тодї, як і все побереже, були полишені самі собі перед Ґотською бурею. Як пережив він сей бурхли вий час, не знаємо. Перші слїди відновлених відносин з римською державою-протекторкою маємо з кінця IV в. [31]). Звістки про відбудованнє мурів римсько-візантійським правительством за цїс. Теодосія при кінцї IV в., потім за цїс. Зенона при кінцї V [32]),. і знову за Юстінїана вказують правдоподібно на періоди упадка, по котрих місто з подвоєною енерґією, під опікою цїсарства, брало ся до забезпечення від ворогів. За Юстинїана Візантия енергічно взялася до реставрації полудневого кримського побережа: були відновлені укріплення в Херсонесї і в иньших місцях-в Горзувітах, Алустї, Пантікапеї. Херсонес стає адмінїстраційним центром цїлого Криму,

столицею його візантійської адміністрації. Починаєть ся доба його розвитку. Починають ся монуменальні церковні будови, що відкривають ся тепер з руїн все в більшім числї, починаючи від недавно відкритої хрестової церкви як приймають V в. Не обходило ся, правда без замішань. Хозари, що заволоділи східнім Кримом, простягали нераз руку і на Херсонес, і на початку VIII в. бачимо тут їх намістника „тудуна" [33]). Але потім Херсонес уже без перерв належить до Візантії як головне місто і столиця Крима. І тепер в нїм бачимо автономний устрій [34]); на чолї міста стояв місцевий πρωτεύων. Аж у IX в. для зміцнення своєї власти візантайське правительство стало присилати сюди своїх стратіґів [35]). Се, правдоподібно, дуже не сподобалось громадї; при кінцї IX в. сталось повстаннє, стратіґа вбито, а Константин в своїй науцї сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонїтів до послушности, як би вони „забунтовали або спротивились велїнням імператора". „Сї способи — перешкоди в торговлї й доставі в Херсонес збіжа, вина й иньших потрібних річей."

В сей візантийський період Херсонес має для нас особливе значіннє, бо він був найблизшим огнищем візантийської культури для східнїх Словян після їх розселення, коли вже не істнували иньші грецькі кольонїї, як Тіра, Ольбія. В наших очах се надає йому великий інтерес, над всї грецькі кольонїї Чорноморя-Херсонес тодї був найближшим огнищем тої культури, яка мала таке значіннє в усїй еволюції Східньої Европи в IX-XI вв.

З упадком Візантиї й переходом чорноморської торговлї в руки Ґенуезців упадає й Херсонес; при тім його тиснули нові турецкі орди: Половцї, пізнїше Татари. Вже в 1-й пол. XIV в. (1333 р,) папа засновуючи в Херсонесї латинське біскупство, говорить про нього як про к о л и ш н є місто [36]). В XVI в. подорожник Бронєвский застав його цїлком порожнім — самі руїни [37]).

Примітки

[1]) Плїній Hist. Nat. IV 12.

[2]) Згадуєть ся в перше у т. зв. Скіляка.

[3])Момзен Römische Geschichte V с. 217-8.

[4]) Inscr. Ponti Eux. I ч. 3.

[5]) Про сї розкопки звістки Штерна в Записках одеського товариства XXVII і XXVIII і статя його в Klio, 1909, також ИзвЂстія XIV арх. зїзду с. 91

[6]) Див. розвідку Штерна в XVI т. одеських Записок; Пападімітріу недавно (ibid. XXVIII) доводив, що емпорієм Борістенїтів, потім Борістеном звали ся Березанська оселя. Ся стара назва, очевидно, звучить і в нинїшній.

[7]) Див. особливо повійший реферат Фармаковского про розкопки 1901-8 рр. в ИзвЂстіях арх. ком. кн. XXXIII.

[8]) Геродот IV. 54, Скімн.

[9]) Macrobii Saturn. I. 11. 13.

[10]) Inscriptiones Ponti Eux. I ч. 16. Перегляд питання про час декрету у Латишева op. c. гл. III.

[11]) Oratio XXXVI.

[12]) Фарзоя, Інїсмея, Канїта, Сарії, Скілюра; з них Скілюр правив мабуть в другій половині II в. перед. Хр.

[13]) Аналїз варварських імен написей нашого побережа дав В. Мілєр в розвідці: Этнографическіе слЂды иранства на югЂ Россіи — Ж. М. Н. П. 1886, IX, теж коротше в т. III Осетинских етюдів.

[14]) ИзвЂстія археол. ком. XXV.

[15]) ИзвЂстія арх. ком. X с

[16]) Див. про місце його новійші замітки Романченка в ИзвЂстіях арехол. ком. т. XXV.

[17]) Plinii Hist. Nat. IV. 12, 26.

[18]) Inscr. P. E. IV ч. 72.

19) Сеж, окрім свідоцтв иньших авторів, уневажнює хибну очевидно звістку Страбона, що Гераклєя була мілєтською кольонією.

20) Inscriptiones P. E. IV № 79. Може бути одначе, що в тім була якась фіскальна справа.

21) Dittenberger Sylloge inscriptionum Graecarum № 268, Inscriptiones P. E. IV ч. 80.

22) Polybii XXV, 2. 12.

23) Inscriptiones P. E. IV с. 79.

24) Страбон VII 4. 3, Inscriptiones Ponti Eux. I. ч. 185 і IV ч. 67. Детайлї́чний історично-топоґрафічиий коментар до декрету в Записках одеськ. тов. т. XII і ИзвЂстіях археол ком. XXI.

25) Inscr. P. E. IV 81.

26) Звичайно приймало ся, за Беком (Corpus inscr. graec. II с. 89), що херсонеська ера, від якої раховано лїта в Херсонесі — 24/5 р. по Хр., як тепер рахують-се був час, коли Хересонес дістав 'ελευθερία від Римлян і увільнив ся від Боспору. Одначе найранїйшу звістку про 'ελευθερία Херсонеса маємо у Плїнїя Hist. nat. IV. 12 (26), а Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII 4. 7) зовсїм виразно говорить, що за його часів- себто в 1-й чверти I в. по Христї, Херсонес ще належав до Боспора. Сю звістку вважано хибною, але тепер все більше прибуває вказівок на те, що 'ελευθερία Херсонеса справдї могла наступити пізнїйше і взагалї в відносинах Херсонеса до Риму були й пізнїйше фази більших і меньших автономічних прав. Лїтературу сього питання і перегляд його дають статї Берте Делаґарда: Надпись времени императора Зенона (на сїи написи оперті рахунки херсонської ери) і Ростовцева Рим. гарнизоны.

27) Corpus Inscr. Lat. XIVч. 3608.

28) Inscr. P. E. IV, ч. 68.

29) Fragm. Hist. Graec. III с. 602.

30) De adm. 53. Див. Момзена Rom. Gesch. V. c. 291.

31) Inscr. Pon. E. VI ч. 465, ИзвЂстія археол. ком. 22.

32) Сборн. Христ. надп. ч. 7, ИзвЂстія археол. ком. 22.

33) Nicephorus ed. de Boor pag. 45, Theophanes ed. de Boor I p. 376.

34) При ріжних відмінах в устрою Херсонеса і в степени залежности від Риму, а потім від Візантії можна тільки в певних монетах констатовати певний устрій Херсонеської громади.

35) Константин De adm. 42 кладе се на часи імп. Теофіля, проти сього датовання див. Успенского Византійскія владЂнія на сЂверномъ берегу Чорного моря К. Ст. 1889, V. Херсонеський стратіґ згадуєть ся вперше з нагоди повстання за імп. Льва: Continuator Thephanis, імп. Лев гл. 10, Амартол вид. Муральта 774-5 (під 892 р.).

36) Theiner Mouumenta Poloniae et Lituaniae I ст. 457.

37) Tatariae descriptio, 1595, витяги див. в одеських Записках т. VI с. 841-2.

ПОЛУДНЕВЕ КРИМСЬКЕ ПОБЕРЕЖЕ. ПАНТІКАПЕЙ, ФАНАҐОРІЯ І ТАНАІС, БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО, ЖИДІВСЬКА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ. ГРЕЦЬКА ЧОРНОМОРСЬКА ТОРГОВЛЯ І ГОСПОДАРСТВО, КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ ЇХ НА ЧОРНОМОРСЬКУ І ДАЛЬШУ ЛЮДНІСТЬ.

На полудневім побережу Крима споміж кількох звістних нам осель (Харакс, Лямпад, Атеней і т. и.) видатнїйша була Теодосія (на місці теперішньої). Се була, як уже сказано, мілєтська кольонія. Час заснования її нам невідомий; в 1-й пол, IV в. її підбив собі боспорський архонт Лєвкон, і від того часу вона входила в склад Боспорського царства. Демостен хвалить її великий порт, „як кажуть корабельники — не гірший від боспорського“; Страбон славить родючість околиць Теодосії [1]). Але не вважаючи на свій справді дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнїйшого значіння: аж в

середнїх віках (XIV-V) Ґенуезцї, оселившись тут, надали їй всесвітню славу під іменем Кафи.

Без порівняння важнїйше значіпне в старинні часи мав Пантікапей, осада на місці теперішньої Керчи, „метрополь всїх мілєтських кольоній Кімерійського Боспора“ [2]) (звичайна форма імени Παντικάπαιον, мешканець звав ся Παντικαπαίτης, Παντικαπεύς, Παντικάπαιος): Його. історія стає нам відомою тільки з кінцем V в., але з огляду на таке першеньство його поміж тутешніми кольонїями здогадують ся, що заснована (себ то — остаточно сформована) ся осада була скорше, що найпізнїйше — десь в серединї VI в. З початку се була аристократична републїка, на чолї котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактідів [3]). Потім в серединї V в. (438/7) забирає в свої руки власть династія Спартокідів-якась чужа і не грецька родина, як показують імена її членів; вона править тут потім протягом трох століть. Але й Спартокіди довший час титулують ся тільки архонтами Боспора і Теодосії, а царями називають себе тільки в відносинах до підвластних варварських народів. Аж пізнїйше (в III в.) затирає́ть ся отся ріжниця титула, і вони титулують ся царями взагалї.

Власть сих династів не обмежалась самим Пантікапеєм: під свою власть згодом забрали вони грецькі кольонїї по обох боках Кімерійського Боспора. З них на европейськім березї важнїйшими осадами був Німфей і Теодосія, на азійськім — Фанаґорія (в кутї Таманської затоки, коло ст. Сїнної) і Горґіпія (теп. Анапа). Ся держава звалась Боспором, а її нарід Боспорянами. На захід, в Криму, вона довший час не простягала ся далї за Керченський півостров, що був для безпечности відгороджений від решти Крима валом. Але Спартокід Лєвкой в IV в. перейшов за сю початкову границю й прилучив до Боспору Теодосію. Крім грецьких міст боспорським династам підлягали, бодай часами, сусїдні варварські народи кавказького берега — Сїнди і Меоти з дрібнїйшими їх племенами. Нарештї до Боспораж належав Танаіс — кольонїя Боспорян на устю Дона-Танаіса. Старий Танаіс, судячи по розкопкам останнїх лїт, стояв мабуть при лївім гірлї Дона, коло теп. ст. Єлисаветської (розкопки дали культуру V-IV в. перед Хр.); останки пізнїйшої осади, римської доби, виявили ся при правім гірлї, т. зв. Мертвім Донцї, коло с.Недвигівки [4]). По словам Страбона, се було найбільше торговище для варварів після Пантікапея: там боспорські Греки торгували з кочевниками європейськими і азійскими (себ то тими,

що жили на захід і схід від Дону). Крім торговлї тут, на азовськім побережу, в великих розмірах ловили вони рибу й солили [5]). При кінцї I в. перед Хр. боспорський цар Полємон зруйнував був зовсїм Танаїс за непокору, але як видно з численних написей, кольонїя ся віджила і в II-III в. по Хр. прийшла була знову до значного розвитку. Друга важна торговельна осада, Фанаґорія, по словам Страбона, була центром „азійських Боспорян“; сюди прибували товари з кавказьких країв сухопутєм, тимчасом як Пантікапей державу своїх руках морську торговлю: він мав варстати на 30 кораблїв [6]).

Крім торговлї і рибного промислу Боспоряне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту під Теодосією й Пантікапеєм. Боспор орудував великими масами хлїба, збераючи його чи то з власного господарства, чи то через торговлю з сусїдними варварами. Від Демостена довідуємось, що в серед. IV в. половина всього привозного хлїба в Атику, яких 400 тис. Медімнів (коло 400 т. гектолїтрів) ішло з Боспора [7]). Під час дорожнї в IV і III в. боспорські Спартокіди не раз посилали значні маси хлїба в дарунку; Страбон каже, що Лєвкон послав Атенянам одного разу мілїон гектолїтрів (2.100,000 медімнів) з Теодосії; цифра може й побільшена, але можемо з того зрозуміти розміри хлїбної торговлї Боспора. По словам тогож Страбона, хлїбом платив Боспор і частину своєї дани Мітрідату: 180.000 медімнів хлїба і 200 талантів срібла [8]). А звісний вже нам Пл. Сільван між иньшими також і тим визначав ся, що привівши кримські сторони в тїснїйшу залежність від Риму, прислав „з тої провінції велику масу пшениці народови римському“ [9]).

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, сильно терпів від сусїдних варварів. Подібно як Ольбія, він мусїв їм оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддав ся під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і Останнїй Спартокід Перізад, „не мавши змоги витримати з варварами, що вимагали все більшої дани“. Він заховав свою власть під зверхністю Мітрідата; але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників „Скитів“ [10]). По тім Боспор перейшов під безпосередню власть понтийських царів, а по упадку Мітрідата — під римську протекцію. За римських часів він становив васальну державу, з своїми царями, з початку з династії Мітрідата (по жіночій лїнії), а з третьої чверти I в. по Хр. з якоїсь, теж варварської, очевидно, дінастії Рескупорідів (чи була се зовсїм нова

династія, чи споріднена з попередньою, властиво зовсїм невідомо). Відносини Рима до Боспору подібні до херсонеських: римське правительство опікувалось Боспором, коли й скільки могло, тримало тут часами свої залоги, але полишало досить широку автономію. За Нерона, в 60-х рр. воно попробувало було взяти Боспор в безпосередню свою власть, але се показало ся, очевидно, непрактичним, і автономію його відновлено, під управою старої династії. Відносини і степень залежности зрештою могли бути ріжні в ріжні часи.

Історія Боспорського царства за римських часів взагалї дуже мало звістна. Головним джерелом служать монети й написи; по нїм династію боспорську можна слїдити до першої половини IV в. Цїлий сей час царство зіставалось під римською протекцією — очевидно, само трималось її, навіть в часах коли Рим не міг анї дати реальнїйшої помочи, анї боронити своєї власти над сею васальною державою. Сама Боспорська держава переходила ріжні фази сили й упадку. Міру її сили й значіння в світлїйші моменти показує фрагмент написи з Танаіса [11]), з кінця II в. во Хр., де згадуєть ся про побіди боспорського царя Савромата над Скитами й Сіраками (на східнїм березї Меотиди), про прилученнє землї Таврів і увільненнє від піратів моря в Понтї й Бітинії. Про тенденцію Боспорської держави — захопити західнє побереже з Херсонесом, я вище згадував.

В останнє Боспор згадуєть ся, як приналежний до Рима край, в 366 р. [12]). Монети боспорської династії переривають ся ще перед тим на 340-х роках, і се натякає на якусь катастрофу — може в звязку з рухом Ґотів на Крим. Потім Боспор опанували Гуни, і в руках гунських династів він зіставав ся півтора столїтя. Аж в VI в., за імп. Юстіна (518-27) Боспор вернув ся знову під візантийську зверхність: тут поставлено візантийську залогу, і старий Пантікапей разом з иньшими кримськими містами на ново укріплено [13]). Одначе власть Візантиї тут не була міцною; при кінцї VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанаґорію, що приймає нове імя Таматархи (руський Тмуторокань), бачимо в руках Хозарів [14]). В їх володїнню зіставали ся вони довго, десь до половини X в. Хозари самі розселились тут, по обох боках Боспорської протоки і в східнїм Криму, і се мало своїм наслїдком інтересне культурно-історичне явище — розширеннє між ними юдаїзма, що звідси, з хозарських осель пізнїйше поширив ся в ріжних напрямах. Боспор здавна став одним з огнищ жидівської діаспори (розсїяння). В написи 81 р.

по Хр. ми вже стрічаємо ся з громадою елєнїзованих Жидів і їх сінаґоґою в Пантікапеї [15]), і між намогильними написями Боспора римського і пізнїйшого часу стрічаємо чимало слїдів жидівського культу. Поруч чистого юдаїзма стрічаємо по ріжних містах Боспорського царства слїди громад свобідних монотеістів, чтителів „найвищого бога" — явище взагалї широко розповсюднене й по иньших містах, де жидівські громади входили в близшу стичність з світом поганським [16]). Потім юдаїзм з Боспора розширив ся між Хозарами, так що став релїґією хозарського кагана і його двора [17]), і пізнїйши слїди і прояви юдаїзма в ріжних сторонах і моментах (включно до „жидовствуючих" XV-XVI в.) в значнїй мірі звязані ґенетично з сим боспорсько-хозарським огнищем його.

Від Хозарів, з упадком Хозарської держави Тмуторокань перейшов під власть руських князїв; в X в. вони, здаєть ся, чи не держали в своїх руках і східньої частини Крима. В XII в., за імп. Мануіла бачимо керченську протоку знову в якійсь залежности від Візантиї, судячи по його умовах з Ґенуєю (1167-70). При кінцї XII в. (1190) Боспор в усякім разї фактично належав до Византії: херсонський дукс відновляв тут фортифікації [18]).

Як бачимо, чорноморські кольонїї жили дуже трівожним житєм, і треба дивувати ся тїй витрівалости, з якою сї дрібні осади держали ся в таких небезпечних позиціях протягом цїлого тисячолїтя, при дуже малїй або ніякій підпорі зі сторони метрополїй та полїтичних своїх зверхників.

Промисл і торговля були тими силами, що притягали грецьких кольонїстів в сї далекі краї, звабляли їх осаджуватись на чужинї серед диких і непривітних народів, заохочували цїлими віками удержуватись тут серед всяких недогідностей і небезпечностей, устоюватись серед переважних ворожих сил то зброєю, то дипльоматією, то грошима, і дійсно — давали спроможність сим роскиненим серед варварського моря самітним острівцям утримуватись протягом цїлого тисячолїтя під натиском варварів.

Припускають, що першою принадою для заморських торговельників, яка притягала їх до наших берегів, була торговля горючим каменем, янтарем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізнїйші грецькі кольонїї північного чорноморського побережа мали метою більш звичайні річи щоденної потреби: на широку міру експльоатували вони богаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу —

вимінювали на предмети грецької культури сирові продукти у сусіднїх народів та висилали їх з великою, розумієть ся, користю для себе в грецькі краї. Коротку, але добру характеристику понтийської торговлї дає Полїбій в своїм оповіданню про стару Візантию: „з припонтийських країв іде до нас худоба та велика сила невільників, і то безперечно найкращих, а з припасів постачають вони мід, віск, солону рибу в великих масах; з продуктів, котрими богаті наші краї, вони дістають оливу і всякого рода вино, а хлїбом міняють ся, то присилаючи, то дістаючи від нас“. Доповненнєм до сїєї характеристики може служити оповіданнє Страбона про боспорську торговлю в Танаїсї: „кочовники привозили сюди невільників, шкіри й иньші кочовничі продукти, Боспоряне натомість — одїж, вино й иньші річи культурного побуту“. Або отсе свідоцтво з одної Демостенової промови: корабель з Пантікапея віз до Теодосії вовну, кілька черпянок соленої риби й козячі шкіри [19]).

Хлїб і рибу — два головні предмети античної грецької поживи, чорноморські Греки добували й вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хлїб на половину всього хлїбного привозу Аттіки. Розуміється, в часї непокоїв чи неврожаїв могла траплятись потреба хлїба і в чорноморських осадах; деякі, як от Херсонес, ледво чи й сїяли досить хлїба для свого виживлення. Се мабуть і розуміє Полїбій, кажучи, що хлїб часами вивозили з кольонїй, часами возили до них. Але властиво хлїб був предметом вивозу у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить богато звісток. Риба вялилась і сушилась в чорноморських факторіях і в такім препарованім видї висилалась до Греції. В значній мірі й хлїборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно: сї продукти йшли й від тубильної людности, і участь її в сїй торговлї для нас особливо інтересна. Геродот, як побачимо низше, згадує виразно про Скитів, що сїють хлїб на продаж. Про хлїборобство ріжннх сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон. Він же оповідає про рибальство Меотів, що поруч Греків, займали ся ним на Меотидї, правдоподібно теж на продаж [20]). Не виключено, що й дальші народи, між ними навіть і Словяне, могли брати участь в сїй торговлї хлїбом, хоч посередно. За те можна сказати певно, що в торговлї медом, воском, шкірами й невільниками, брали участь і вони — сї продукти мусїли збиратись в грецькі міста з великого простору східньої Европи і се як раз ті товари, що виступають пізнїйше спеціально в руській торговлї, як

східноевропейські товари, що посилали ся в грецькі міста в обмін на предмети грецької торговлї. Крім того через словянські землї могла йти перевозова торговля де-якими продуктами, нпр. горючим камінем, північними футрами й невільником. Всї оті предмети могли привозитись в грецькі осади самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими аґентами та купцями. Геродот згадує про грецьку факторію Гельон в землї Будинів, описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію, дає звістку про плавбу Днїпром [21]). Про плаваннє Днїстром згадує т. зв. Скімн. Се все вказує на те, що грецькі купцї не обмежались торговлею на побережу.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, згадуєть ся вино, олива, ріжні матерії, загальнїйше кажучи — предмети промислу й грецької штуки. Вино, як я згадував, культивовалось Греками в Криму й на Днїстрі (в Тірі); слїди культури оливи заховались подекуди в Криму. Але сїєї місцевої продукції не вистачало і для тутешніх Греків, не тільки для тортовлї. Привіз вина з островів Середземельного моря, особливо з Рода, Таза, Кнїда, зіставив богаті слїди в виді ручок від амфор з написями й марками на місцях чорноморських осад. По словам Демостена, вино в Понт возили ще з Пепарета, Коя (Κῶς), Менди і з иньших міст [22]). Вино, безперечно, ішло далї на північ; Скити нпр. славились як добрі пяницї. В звязку з сим стояло широке розповсюдненнє грецької посуди, а може й перенесеннє типа глиняної амфори в краї середнього Поднїпровя, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, стрічають ся досить часто, не залежно від грецького привозу.

Про широке розповсюдненнє грецької кераміки в землях навіть значно віддалених — як полуднева Київщина, я вже згадував. Найстарші з тутешніх находок сягають V-VI в., але в великій масі виступає головно атенська посуда чорнолякова, з червоними фіґурами IV-III в. Такі нахідки посуди, і артистичної роботи, і більше щоденного ужитку, в полудневій Київщинї звістні десятками [23]). Ювилєрські вироби грецькі, особливо богаті в степовій полосї, також заходять в полудневу Київщину й Поділє [24]). Ще дальше сягають монетні нахідки, що можуть вказувати коли не на безпосередню, то посередню торговлю з чорноморськими містами й Подунавєм — вони заходять глубоко в лїсовий пояс, але належать головно до пізнїйших часів, I- III в. по Хр., зрідка стрічають ся нахідки IV-I в. перед

Хр. [25]).

Особливо сильні, розумієть ся, були впливи грецької культури на степову людність прибережних країв. Коли з одного боку бачимо, що грецькі майстри кольоніяльні, а мабуть (судячи по високому артизму деяких виробів) і столичні робітнї приладжувались в своїх виробах до уподобань і вимогів варварської людности, для якої призначали ся сї вироби — на продаж чи на замовленнє, — то з другого боку бачимо, як мотиви грецької штуки, грецького ремесла переходили в штуку варварську, як пересякає грецькими виробами цїла обстанова степового ватажка. Се само вже дає свідоцтво і міру великого впливу грецької штуки на тубильну людність наших країв. Зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки; така звістка Геродота, згадана вже вище, про елєнїзовану варварську людність Калїпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи елєнїзовану варварську людність — Μιξέλληνες в околицях Ольбії в пізнїйших часах згадує декрет Протоґена. Страбон коустантує, що Меоти близші до Боспора (значить близші і до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянню з своїми північними земляками, і т. и. [26]). Про варварські домішки серед людности самих кольонїй я згадував також; вона зростає особливо в римських часах, але і в ранїйших часах варварські елєменти не були в них рідкістю [27]).

З меньшою силою, в ослаблених формах сї культурні впливи йшли і в землї, зайняті словянською кольонїзацією, або сусїднї з нею, як виразно свідчать нам археольоґічні нахідки. Безперечно, вони не лишали ся без слїду в розвою матеріальної культури тутешньої людности: широке розповсюдненнє грецької кераміки й юбілєрства в сих краях може ручити нам за се. Правда вказують на повний брак у словянських мовах запозичень з грецької мови сеї доби як на доказ, що Словяне в ті часи не стикались з Греками безпосередно [28]). Але се вказує тільки, що торговля й впливи Греків на Словян були посереднї, через степові племена.

Примітки

[1]) Демостен проти Лєптіна § 33, Страбон VII. 4. 4. .

[2]) Аміан XXII, 8, 26.

[3]) Діодор XII, 31. 1; він взагалї подав з лїтературних джерел най-більшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII- XX 2, витяги в збірнику Латишева II с. 473 і далї).

[4]) Старі розкопки (в 1853 р) ведено коло Недвигівки на Мертвім Донцї. Потім звернули увагу нахідки коло ст. Єлисаветської. З 1908 р. ведуть ся в обох пунктах систематичні розкопки, див. реферат про них в ИзвЂстіях XIV зїзду с. 136 і ИзвЂстіях археолог, ком. кн. XXV.

[5]) Страбон VII. 45 і XI. 2. 4.

[6]) Страбон XI. 2. 10 і VII. 4. 4.

[7]) Против Лєптіна § 31-3.

[8]) Страбон VII. 4. 6, Демостен проти Лєптіна § 33; про сей текст див. примітку Перро в Revue historique 1877,IV с. 53: він думає що се не був дарунок. Див. ще мову Ісократа Τραπεζιτικός 57.

[9]) Corpus Inscr. Lat. XIV с. 3608.

[10]) Inscr. P. E. I N 185.

[11]) Inscr. Ponti Eux. II ч. 423.

[12]) Am. Marcelinus XXVI. 10. 6.

[13]) Malalas ed. Bonn. 431, Theophanes ed. de Boor I p. 175, Procopii De bello Persico I 12, De b. G. IV. 5, De aedif. III. 7.

[14]) Nicephorus ed. de Boor p. 40-1, Theophanes ed. de Boor I p. 373.

[15]) Inscr. II. 53.

[16]) Schürer Die Juden im bosporanischen Reiche und die Genossen-schaften der

σεβόμενοι θεόν 'ὑψιστον ebendaselbst — Sitzungsb. berl. ak. 1897.

17) Маркварт (Osteuropäische Streifzüge c. 284 і д.) вказує ще иньші дороги, якими міг ширити ся між Хозарами юдаїзм-з Арменії

18) Corpus Inscr. Graec. N 8740. Про умову з Ґенуєю див. т. IV гл. III сеї історії.

19) Полїбій IV. 38, Страбон XI. 2. 3, Демостен проти Лякріта § 34. Лїтературу понтийської тортовлї див в примітках (1).

20) Геродот IV. 17, Страбон VII. 3. 17. XI. 2. 1 і 4.

21) Геродот IV. 22-7. 53, 109.

22) Проти Лякріта § 35. Ручки амфор описувались Бекером і Юрґевичом в радї статей — Mélanges Gréco-Komaines I, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII, XXI, XXII, див. також ИзвЂстія арх. ком. III. Вони мають увійти в III т. Inscriptiones P. E.

23) Про сї керамічні нахідки статя фонъ Штерна: Къ вопросу о воздЂйствіи античной культури на области, расположенныя внЂ района древніхъ, поселеній на сЂверном побережьЂ Чернаго моря, в одеських Записках т. XXIII, 1901; також цитовані на с. 87 статї: Значеніе керамическихъ находок і ин.

24) Див. вище с. 55.

25) Див. низше — гл. IV.

26) Inscr. Ponti Eux. I ч. 16, Страбон XI. 2. 4.

27) До наведених вище можна додати ще катальоґ побіднивів на публичних грах Ґорґіпії, десь з III в. перед Хр., де серед переважної маси грецьких імен стрічаємо „Скитів“, „Сіндів“ або прозиваних так по батьку. Inscr. P. E. IV ч. 432.

28) Соболевский Vestnik sl. star. IV c. 192, Липовский — Труды XII съЂзда т. III.

Степова людність:

ПЕРШІ ЗВІСТКИ; ПЕРЕКАЗИ ПРО КІМЕРІЙЦЇВ; СКИТИ І ЇХ МАНДРІВКА, ГЕРОДОТОВА СКИТІЯ; НАЦІОНАЛЬНІСТЬ СКИТІВ, САРМАТІВ І АЛЯНІВ, КУЛЬТУРА Й ПОБУТ СКИТІВ, РЕЛЇҐІЯ, ПОХОРОННИЙ ОБРЯД, ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ.

В звязку з відомостями про житє грецьких кольоній на Чорноморю довідуємо ся з античної традиції дещо і про дальші, степові простори нашої території. Від початку історичних відомостей, протягом яких тисячи літ, були вони зайняті на пів кочовничою на пів осїлою варварською людністю, що зловіщою хмарою висіла над гелєнським житєм Чорноморя.

Найдавнїйшу відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми в Іліяді, в тій части одначе, що не належить до старших складових частин епоса, і в дуже загальній формі. Тут в однім образї представлений Зевс, як він дивить ся „далеко на землю добрих їздців Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних кобилодоїльців, що годують ся молоком, бідні і найсправедливійші з людей“ [1]). Пізнїйші письменники зробили з тих гомерівських епитетів назви народів (Ιππημολγοί, 'Άβιοι, Γαλακτοφάγοι). Але вже Страбон розумів, що тут іде мова про чорноморських кочовників. Гезіод знає вже й імя їх — Скити, і прикладає до них той самий гомерівський епітет кобило-доїльців: Σκῦθαι 'ιππημολγοί [2]).

Більше оповідав про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса, автор Арімаспейської поеми ('Αριμάσπεα), присвяченої спеціально північно-східнїм краям. Його ґеоґрафічні відомости вплетені в ту поему не мали доброї слави в античній лїтературі, — правдоподібно завдяки своїй отій поетичній формі, до того ще і неприступні перевірці пізнїйших письменників. Страбон просто зве Арістея брехуном. Але в сучасній науковій лїтературі були висловлені гадки, що Арістей з скитськими

караванами справді міг побувати в середній Азії і там зібрати свої відомости [3]). Подекуди, виключивши поетичні прикраси, вони дійсно мають признаки певности. В усякім разї його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід. З його відомостей користав і Геродот та й переховав найбільше відомостей з сієї страченої для нас поеми.

Геродот в середині V в. звідав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання [4], тут з власних розвідів на місці доповнив свої літературні відомости і на всї пізнїйші часи став головним джерелом про степову людність нашого краю тих часів. Непевні нїби то звістки, які закидали йому і в античній лїтературі (так що Плютарх написав спеціальний трактат про неймовірність Геродота), і в новійших часах, тепер що далї знаходять собі все більше потвердження, і нинї в науковій лїтературі певність Геродота не підлягає найменьшому сумніву там, де оповідає він як свідок; що иньше, де оповідає він з переказів: сї оповідання дуже нерівної вартости [5]).

З переказів, які він чув, Геродот силкуєть ся оповісти щось про давнїйшу, перед-скитську кольонїзацію чорноморських країв. Каже, що сї сторони перше займав кімерійський нарід, і Скити звідти його витиснули. Покликуєть ся на вказівки про Кімерійців в місцевих топографічних назвах, на істнованнє кімерійського Боспора (Керченська протока), Кімерійських бродів, Кімерійських стін, на могилу кімерійських царів на Днїстрі. Але його відомости про сей кімерійський нарід дуже бідні, і він йому самому представляєть ся, здаєть ся, в такім самім „кімерійськім тумані“, що в Одисеї окриває царство сього напів-мітичного народу:

Там Кімерійці живуть, і їх місто, та й ціле їх царство

Хмарами вкутані вічно й туманом, бо яснеє сонце

Не поглядає на той край горячим проміннєм нїколи [6]).

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселюватись на Чорноморю, сїєї перед-скитської людности, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерійців добре звістне з малоазийських джерел (жидівське Gomer,

вірменське Gamer, в асирийських написях Gimirri) [7]). В грецьких джерелах знаходимо звістки про напади Кімерійців, що робили вони разом з тракийськими ватагами в VIII-VII в. на грецькі володіння на малоазийськім побережу. Але власне се широке розповсюдненнє імени наводить сумнїв, чи не маємо тут якоїсь загальної назви, скорше ґеоґрафічної ніж етноґрафічної (подібно як се пізнїйше було зі Скитами). В такім загальнім, не-етноґрафічнім значінню се імя могло бути чи Греками, чи може ще давнїйше їх попередниками в чорноморській торговлї — Фінїкиянами або Карійцями перенесене на Чорноморє для означення тутешньої перед-скитської людности. На імя отже нема що наполягати [8]). Се степова людність перед, приходом Скитів в чорноморські степи, котра могла називатися ріжно і до ріжних племен належати. Тому відгадувати, якого саме племени були ті Кімерійці — даремна забава, принаймнї при теперішнім станї наших відомостей [9]).

Скитів грецькі письменники представляють приходнями зі сходу. Геродот каже, що Скитів витиснули з-за Аракса (себ то Яксарта, тепер Сир-Дарії) їх соплеменники Масаґети, і додає, що так оповідають і Греки і самі Скити, але Арістей, мовляв, давав ще ширше обясненнє сьому рухови, звязуючи його з змінами в середнїй Азії: Арімаспи потиснули Іседонів, Іседони Скитів [10]). Таке обясненнє скитської міґрації зовсїм можливе: міг справдї тут відбити ся етнїчний переворот в центральній Азії [11]). Держачись теорії європейської правітчини Індоєвропейців, се треба уважати за поворотний рух кочовик Іранців на захід, викликаний пертурбаціями в центральній Азії. Що до часу сього руху, то по гадцї Геродота мав би він стати ся десь в другій полов. VIII або поч. VII в. Але се датованнє його опирається на фантастичнім обясненню скитського нападу на Малу Азію: Скити мовляв уганяли за Кімерійцями, що прийшли в М. Азію, витиснені Скитами з Чорноморя в половині VII в. [12]) Таким чином дата ся не має значіння. В дійсности Скити могли прийти ранїйше, а мандрівка їх могла тягнути ся довший час. Але дуже можливо й таке, що Геродот трапив в правдиву дату — що натиск східнїх Іранців на своїх західнїх земляків коло того самого часу дав себе знати і в Европі і в Азії: одні скитські орди під сим натиском посунули ся в в наші степи, иньші — звістні під іменем Саків (друга форма тогож імени Скитів) в Малу Азію. Подібно як пізнїйше, в II віці бачимо знову натовп іранських орд разом в наших степах і в Азії.

Приймаючи таку мандрівку скитської орди з передьої Азії, не треба одначе розуміти се так, що вона дала нашім степам нову людність. Зявила ся тільки нова зверхня орда, вона покрила своїм іменем давнїйшу степову людність, а навіть і в свій склад могла приняти певні елементи сеї давнїйшої людности. І коли ся зверхня і ще якісь иньші орди були скитсько-іранські, се не виключає присутности в тім самім часї в степах людности иньших народностей, давнїйших від Скитів. Тут могли лишити ся останки іранської кочевої людности з давнїйшого розселення, останки тракийської і бог зна ще якої кольонїзащї. Подібне бачимо й пізнїйше в наших степах, коли зі зміною зверхньої орди степова людність дістає нове імя, тим часом як склад її зовсїм не переміняєть ся так рішучо.

Так як чорноморська степова людність ґрупувалась після руху Скитів, ось як представляєть ся вона у Геродота [13]). На схід від Танаіса (Дона) живуть Савромати, нарід споріднений з Скитами, але осібний від них. На захід від Танаіса живе нарід Скитський, що поділяєть ся на чотири племени: між Танаісом і Ґерром (незвісною річкою на схід від Днїпра) мешкають Скити Царські, Βασιλήιοι „найсильнїйші й найчисленнїйші Скити, що иньших Скитів уважають за своїх рабів“ [14]). Між Ґерром і Пантікапом на 14 днїв дороги (на лївім боцї Днїпра) живуть Скити-Кочовники, „що нічого не сїють анї орють“. Між Пантікапом і Гіпанїсом (Богом), по обох боках Днїпра живуть Скити-Хлїбороби (Γεωργοί); їх осади тягнуть ся з заходу на схід за три днї дороги, а на північ через їх край треба плисти 10 — 11 днїв Борістеном (Днїпром). На верхнїм Богу (в дійсности правдоподібно і на середнїм, бо Геродотові відомости про сю ріку не сягали верхівя) сидять Скити-Орачі ('Αροτῆρες). „то хлїб сїють не на свою страву, а на продаж“ [15]).

Окрім сих чотирьох народів, що становлять скитський нарід в тїснїйшім значїню слова, Геродот зачислює до Скитів племена Алязонів — полудневих сусїдів Скитів-Орачів, на середнїм Богу, і елєнїзованих Скитів Калїпідів [16]) на нижнїм Богу. Вони відріжняють ся від иньших Скитів (розуміти — кочовничих) тим, що сїють і їдять хлїб і городину, а поза тим мають звичаї скитські. Калїпіди сї анальогічні з Μιξέλληνες ольбійського декрета Протоґена, що мешкали в околицях Ольбії.

На заходї скитська територія простягала ся до Дунаю (Істра) [17]). Що

правда у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину без жадних звісток, але мусїла вона мати скитську людність, бо звалась „давньою Скитією“. На північ живуть вже народи не-скитські: Неври на північ від Днїстра і Бога, Людоїди ('Ανδρόφαγοι) та, Чорноубрані (Μελάγχλαινοι) далї на схід від них. В Тавриї теж заховалась давнїйша перед — скитська людність (Таври) — головно в горах, тим часом як степову частину півострова займали Скити.

Крім вище поданого територіально-культурного подїлу Скитів, Геродот знає ще ґенеальоґічиий. Від трьох синів першого чоловіка Тарґітая, що родив ся від Зевса і дочки Борістена, Лїпоксая, Арпоксая і Коляксая пішли скитські роди Авхатів, Котіарів і Траспіїв, та Паралятів; при тім рід молодшого — Параляти уважав ся старшою династією. Але здаєть ся, що ся легенда належала лише до племени царських Скитів і подїлу його на коліна, імена їх у Геродота більше не виступають, аж пізнїйше стрічаємо подібні назви народів [18]).

Назва Скитів у Геродота обіймає всї народи, підвластні „царській“ ордї. Се само наводить на гадку, що деякі з сих підвласних народів зачислювано до Скитів на основі їх полїтичної, а не етнографічної приналежности. Назва Скитів мала етнографічне значіннє тільки що до головної орди (тому Геродот говорить про мову і звичаї скитські), а поза тим уживала ся в полїтичнім значінню — про людність підвластну Скитам. При тім Геродот зазначає, що Скити самі називають себе Сколотами, по імени царя, Скитами-ж їх звуть Греки. В дїсности се дві форми того самого імени [19]). У Персів Скити фіґурували під загальною назвою Саків: чорноморські Скити в написи Дарієвого гроба звуть ся „заморскими Саками“.

Що до національности Скитів Геродот дає лише деякі вказівки. Каже, що Савромати говорять мовою скитською з певними відмінами і споріднені з ними (по леґендї їх родили Амазонки від Скитів); зазначає також деякі подібности Скитів до Масаґетів і говорить, що иньші зачисляють Масаґетів до Скитів [20]). У пізнїйших письменників від чорноморських Скитів виводять ся Парти [21]), а Аміан, зовсїм пізно що правда, але тож мабуть переказуючи старшу традицію, каже, що Перси були одноплеменниками Скитів [22]). Традиція іранського походження Скитів в античнім письменстві зазначила ся таким чином досить виразно. В новійшій науковій лїтературі

богато говорило ся й писало ся в сїй справі, зачислювано Скитів і до монгольської або взагалї північної, урало-алтайської родини, бачили в них і Словян і Ґерманців, нарештї мішанину арійських і монгольських елементів. Але помічення над мовою Скитів і споріднених їм Сарматів, ті звязки, які лучать їх між собою, а з другого боку з сучасним одиноким останком іранської людности в сих краях кавказськими Осетинами, нарештї деякі характеристичні ознаки скитської культури все вказує, що ми маємо в скитській ордї іранську людність, хоч із чужими мабуть домішками 23).

Взагалї етноґрафічна близкість Сарматів зі Скитами не підлягає сумнїву. Окрім слів самого Геродота, маємо ще й иньші факти: слїди іранства в мові (особливо в особистих іменах), подібна культура й побут виступають у зверхніх орд однаково і в часи скитського і в часи сарматського панования. Тим часом про спорідненнє Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, переказану давніми авторами. Діодор зве їх „кольонїєю з Мідії, осадженою коло Танаіса і названою Сарматами у народів“ : Плїній згадує про погляд на Сарматів як на галузь Мідян 24). Помічення над невеликим числом перехованих скитських слів і імен, а також варварських імен, що стрічають ся в грецьких чорноморських написах скитсько-сарматських часів, виказали багато подібностей з мовами іранськими і найблизше — з осетинською. Вкажу нпр. що наросток „ксаіс“ скитських імен се не що иньше як іранське khshaia — пан, володар. Має значіннє й істнованне скитсько-іранських подібностей в побутї, в обрядах, в віруваннях, хоч і тут, розуміеть ся, треба-б іще відріжнити своєнароднє від того загального, що характеризує найріжнїйші народи на подібних, початкових ступенях культурного житя 25). Кінець кінцем сума, всїх фактів і анальоґій робить зовсїм певним, що в наших степах були іранські елєменти в скитський період, і то як в підвластнїй людности, так і в зверхнїй скитській ордї. Іранське племя, виливши ся одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, під назвою Скитів, Сарматів, Алянів і ріжних дрібнїйших народів. Але можливо, що і в скитській людности і пізнїйших степових ордах була певна домішка і урало-алтайських елєментів; поруч Іранців під загальною назвою Скитів, Сарматів, Алянів могли критись ще якісь иньші народи, тільки їх не можна близше виказати.

Геродот та иньші грецькі письменники, очевидно, близше знали і в своїх

оповіданнях про Скитів взагалї мали перед очима головно кочових східнїх Скитів, а особливо ту головну орду, що пановала над иньшими і зветь ся у Геродота „Царською“. Двояким уживаннєм скитської назви — раз про саму головну орду, другий-про неї разом з підвластною людністю, поясняють ся деякі суперечности Геродота [26]). Очевидно, він говорить про зверхню орду, коли, оповідаючи про Скитів взагалї, представляє їх кочовою, воєвничою ордою, з суровими звичаями і з деспотичним устроєм. По його словам Скити живуть зі своїх стад і кочують з своїми, поставленими на возах, житлами; не мають анї міст, анї кріпостей [27]). Молодший о півстолїття від Геродота Гіпократ в своїх оповіданнях про Скитію ще довладнїйше представляє сей кочовничий побут: Скити не мають домів, а живуть в повстяних будках, поставлених на чотироколїсні або шостиколїсні вози і уряджені як хати, з двома-трьома віддїлами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і в тих будках сидять жінки з дїтьми при переїздах, чоловіки-ж їдуть верхи; за ними йдуть слїдом стада овець, коров і коней. На одному місцї вони перебувають, поки худоба не спасе пашї, тодї переходять на иньше місце. Вживають варене мясо, пють кобиляче молоко, їдять кобилячий сир. Мясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш [28]).

Звичаї Скитів у Геродота суворі й воєвничі. Одинокою святощею у них старий зелїзний меч, виставлений на стосах прутя — знак бога війни. Така святощ була в кождім окрузї, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей: з сотнї взятих на війнї в неволю жертвували одного, виливали його кров на той святий меч, а тїло розрубували й розкидали навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війнї ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказав ся такою головою, мав участь в здобичи. Шкури з голов ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору; ті, що мали їх більше, шили з них собі часом цїлі плащі [29]); таким же способом уживались часом і цїлі шкури ворогів на ріжні воєнні прибори. З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пихою. Хто вбив найбільше ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцію вина на публичних пирах; хто не вбив ворога, не мав зовсїм участи в пирах, і се уважалось найбільшою ганьбою [30]).

Звістки про релїґію Скитів досить неясні; Геродот уживає грецьких назв для скитських божеств і тим, розумієть ся, лише затемнює справу.

Найбільш поважав ся бог-опікун домового огнища — Табіті (Геродотом прирівняний до грецької 'Εστία). Найбільшою присягою було — присягти тим божеством, і неправедна присяга тим опікуном царського огнища уважалась переступом проти царя, бо стягала на нього неласку богів [31]). Сей культ домашнього огню, що заховав свої сліди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іранським культом огню (саму назву звязують з пнем tap — горіти) [32]). Крім того Геродот виразно каже про культ землї — Апі (порівн. латинське Ops). Біг Γοιτόσυρος, прирівняний Геродотом до Апольона, в однїй італїйській написи прирівнюєть ся теж до Апольона, а заразом і до Мітри, перського бога сонця; та сю напись уважають фальсіфікатом [33]). Етимольоґічно його імя толкують як „опікуна стад" (до Геродотової інтерпретації се досить підхоже), як і Арґімпасу (по Геродоту „небесну Афродіту") -охоронницю худоби [34]). Про решту названих у Геродота богів (Зевса — Папая, Посейдона — Таґімасада, Арея і Геракля) трудно що небудь сказати близше. Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім кращі кусники вареного мяса кидались, як присвячені богу [35]). Слїдів якогось орґанїзованого культу, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожбитів, дуже числених, що ворожили на паличках і кусничках кори.

Докладні звістки дав Геродот про похоронний обряд, спеціально що до скитських царів. Тїло царя, каже він, насамперед обвозили по всїх підвластних народах, щоб вони віддали йому почести, потім ховали у викопаній в землї камері, і разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найкраще з худоби, золоте начиннє (срібла й міди, каже Геродот, Скити не уживають зовсїм); над гробом насипали могилу як найвище. По роцї справляли поминки: пятдесять найкращих слуг і стільки ж коней забивано і випхавши половою розставляно навколо могили на палях, а слуг розсаджувано на сих конях, мов би сторожу [36]).

Сї царські могили, по словам Геродота, були в місцї званім Ґеррос, до котрого Днїпром можна було плисти — там з Днїпра витїкала річка Ґеррос. Се до певної міри подтвержуєть ся фактом, що як раз коло Днїпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом зовсїм подібним до оповідання Геродота. Правда, могили се пізнїйші, скільки можна судити по стилю й техніцї, за браком иньших дат. Взагалї досї не можна було напевно констатувати похорону, який би належав спеціально до Геродотових Скитів: скитсько-сарматська культура в археольоґії становить досї одну нероздільну цїлість [37]).

Державний скитській устрій в оповіданню Геродота, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому він звелить з Скитів, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилї. Коли цар захорує, ворожбити обясняють звичайно, що причиною була неправедна клятва богом-опікуном царського огнища, і вказують на якогось чоловіка, що мовляв так фальшиво покляв ся; коли сей вирікаеть ся, заяву ворожбитів перевіряють вороженнєм иньших ворожбитів і кінець кінцем карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпромітованих ворожбитів, палячи їх; при тім цар карає смертю й синів їх. Всі справи своєю волею рішають царі. З оповідання про похід Дарія у Геродота виходило-б, що у Скитів було рівночасно кілька царів: виступає їх тут три; можливо, що належали вони до трьох згаданих колїн, і цар з колїна Паралятів був головним [38]). При всїй леґендарности оповідання ся подробиця може бути вповнї реальною.

Така була орда, що панувала в Скитії. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвласних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід уважають дуже великим і заразом самих властивих Скитів рахують на дуже мало [39]). Та власть царів сїєї головної орди розтягла ся в пол. V в. на всю територію від Дунаю до Дону. На північ їх власть сягає у Геродота десь до Днїпрових порогів: він каже, що людність Ґерра — то крайнїй нарід, підвластний скитським царям [40]). На захід, від Днїпра, як ми бачили, Геродот уміщує крайнї скитські осади на верхнїм Богу й Днїстрі, але по всякій правдоподібности їх треба умістити на середнїм Днїстрі й Богу. Далї на північ сидїли не-скитські народи.

Примітки

1) νόσφιν 'εφ' 'ιπποπόλων Θρηκῶν καθορώμενος αῖαν

Μυσῶν τ' άγχεμάχων καί 'αγαυῶν ιππημολγῶν

γλακτοφάγων 'αβίον τε δικαιοτάτον τ' 'ανφρόπον — XIII. 6.

2) Сю згадку в тексті Гезіода деякі теж датують значно новійшими часами ніж VIII в.-Див. Müllenhof Deutsche Altertumskunde III p. 22.

3) Див. спеціальні розвідки Турнє (Tournier, De Aristea Proconesio, 1863) і Томашка (W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimaspische Gedicht des Aristeas- Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Иньші, скептичнїйше приймаючи відомости Арістея, й самий вік; його посувають на перед — на VI в.

4) Про се спеціальна статя Мищенка — К. Старина 1886. VI.

5) Лїтература Геродотових відомостей про Скитію в примітках (2).

6) Одісея XI, 14. Геродот IV, 11-8. В лїтературі погляди розходять ся-чи вважати тут Кімерійців етноґрафічним понятєм, чи просто поетичним образом хмарного царства. Пор. Bury The Homeric and the historic Kinimerians (Klio, 1906).

7) Теж імя бачать в осетиньськім ґуміріта==велетень, в грузинськім gmíri — герой, лазькім gomóri сміливий (В. Миллеръ, Черти старины въ преданіяхъ Осетинъ с. 199, Томашекъ Kritik der altesten Nachrichten с. 64).

8) Мілєнгоф ішов іще дальше і взагалї заперечував іствованнє на нашім Чорноморю якоїсь кімерійської людности (навіть в вище сказанім значінню — взагалї перед-скитської кольонїзації). Він бачив тут комбінацію Арістея й иньших, що тим витисненнєм Кіметіїв з північного берега Чорного моря

в Малу Азію хотіли обяснити собі прихід Кімеріців до М. Азії, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масаґетами, що в дійсности мала місце на полудень від Каспійського моря, перенесли на північ від Каспія, і так, мовляв, утворилась історія приходу Скитів в наші степи (Deutsche Altertumsk. II, 26). Проти сього гіперкритицизму можна вказати — перше, що ми не маємо ніяких причин вважати Скитів автохтонами, в супереч грецьким відомостям, по друге — що нема поводів думати, мовби натовп Масаґетів не міг викликати руху іранської людности заразом і в Европі і в Азії, на північ і на полуднє від Чорного моря.

9) Найчастійше уважають їх Траками — ще свого часу Аделюнґ Mithridates II. 163, з новійшого див. Томашека Uber das Arimaspische Gedicht с. 776-7, Lehmanii- Verhandlungen des XIII Orientalisten Kongresses, Kossina- Zeitschrift für Ethnologie, 1902 с. 210, Hubert Schmidt -op. c. ibid. 1904 с. 632. Іранцями вважав їх з новійших нпр. Бремер (op. c. с. 757) Шрадер недавно виступив з теорією турецько-татарського походження Кімерійців (Sprachvergleichung [3] II с. 529): він звернув увагу на старинний поділ Турко-Татар на кочових і оселих, juruk і comru, і бачить тут Геродотових Турків і Кімеріїв; домішкою Кімерійців поясняє він турецьно-татарські прикмети скитського побуту. Натомість Ед. Майер вказує інтересний факт, що в вавилонських написах перське Saka, Саки, передасть ся через Gimiri: Кімерії мішають ся або ототожняють ся з Скитами. Що в російській археольоґії повело ся неолїтичпу культуру називати кімерійською, зовсїм конвенціонально, — я вже згадував (с. 41). Кімерійська людність чорноморського побережа під час скитської мандрівки в кождім разї жила не в неолїтичній культурі: між скитською мандрівкою і „кімерійським“ похоронним типом може бути дуже велике віддаленнє.

10) Геродот IV. 12-3.

11) Але з скитської ґенеальогії, поданої Ґеродотом (VI. 5), виходило-б, що Скити уважали себе автохтонами (виводили себе від доньки Борістена).

12) Оповіданнє Геродота про погоню Скитів з Европи за Кімерійцями, розумієть ся, зістаєть ся комбінацією учених Греків. Його поправляють ріжними способами: що Кімерійцї мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через

балканські землї, і там прилучились до ник товариші їк малоазийських походів Тракийцї, або що Кімерійцї з наших сторон нападали на малоазійські землї. Але сї поправки не можуть уратувати сього оповідання.

13) Розміщеннє вичислених у Геродота народів на сучасній малі дає подекуди непереборені трудности, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се богато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Пантікап був на правім, чи на лївім боцї Днїпра (одні бачуть в нїм Інгулець, иньші Конку). Ґерр представляв собі Геродот так, що він витїкав із Днїпра, десь понизше Порогів, впадав в р. Гіпакір, а ся текла в Чорне море; такої річки в дійсности нема. Менї здаєть ся, в кождім разї з Геродотового оповідання виходить зовсїм ясно, що Скити-Хлїбороби мешкали по обох боках Днїпра, і Пантікап мусів собі Геродот представляти на лївім боцї (VI. 18 і 53).

14) Замісць Βασιλήιοι проєктовано читати Βαρσιλήιοι і звязувано се з Барсиліями і Βερζιλία, звістною нам в гунсько-хозарських часах, але й поправка ризикована, і сей звязок, при загальнім руху Скитів на захід, непевний.

15) Вже з огляду на те, що відомости про Днїпро у Геродота не йдуть далї порогів (чи властиво не доходять і до них), треба сумнївати ся, чи він знав дійсний початок Бога, чи не уважав він початком те місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок якийсь з його притоків? Дійсно, у Геродота Бог мас всього девять днів дороги, тим часом як на Днїпрі до порогів рахує він 14 днів. Відомости Геродота про верхівя Бога й Днїстра дуже поплутані і недокладні; очевидно, верхівє Днїстра представляв він собі просто на північ проти його устя, на північ від верхівя Бога (IV 61-52).

16) Καλλιππίδαι 'εόντες Ἕλληνες Σκύθαι (V. 17). У т. зв. Скімна (що цитує тут Ефора, з IV в.) натомість є Карпіди — тому дехто звязує сей нарід з карпатськими Карпами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

17) Геродот IV. 17-21, 100-1.

18) Авхети (Auchetae, Eucbetae) і Котіери у Плїнія VI. 7 17, що при тім

покликуєть ся на звістки генерала III в. Демодама; але виступають вони на далекім сході; Нейман (108-9) і Мілєнгоф (III с. 23) уважали їх тими Скитами, що зістались на своїх початкових кочовищах. Знов иньші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпанїса.

[19]) Вивід обох імен досї не удавав ся; проби обяснити з іранських пнїв khud — skud („стрільцї“) див. у Мілєнгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungsb. т. 116 с. 778.

[20]) I. 201. 215.

[21]) Curtii Rufi Hist. Alexandri IV. 12, VI. 2, Iustini II. l, Jordanis Get. 6. Маркварт вважає джерелом сих звісток Аґатархіда, історика Азії, II в. перед Хр. — Untersuchungen zur Gesch. von Eran I с. 35 і II с. 39.

[22]) Аміан XXXI. 2. 20.

[23]) Лїтературу питання див. в примітках (2).

[24]) Діодор II. 43, Плїнїй VI. 7.

[25]) Нарештї і то ще годить ся згадати, що виразні слїди стичности між східно-фінськими мовами й осетинською показують, що прикаспійська іранська людність колись сягала значно дальше на північ; так напр. імена металїв — срібла, міди, стали, олова в осетинськім спільні з східнїми Фінами: Пермяками, Вотяками, й взяті від них, тим часом як знов цїлий ряд слів в східнїх фінських мовах мають свій початок в іранських пнях. Про фінсько-іранські (і особливо осетинські) стичности — див. в 2 вид.

[26]) Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовниками (як і Гіпократ), тим часом сам оповідає, що деякі скитські племена живуть з хлїборобства; говорить про їх відчуженнє від чужоземних звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про елєнїзованих Скитів — Калїпідів, і т.и.

[27]) IV. 46, 127.

[29]) Цікаву паралєлю сьому звичаю стрічаємо в сучасних осетинських

переказах. Нарт (богатир) Созрико переміг нарта Єлтагана і обскальпував. Приїхавши в аул (село), він зібрав дївчат та молодиць і сказав: пошийте менї кожуха з шкір з голов і вусів. І побачили молодиці, що Созрико винїс шкір від голов і вусів; одна каже; се шкіра з мого батька, иньша: се шкіра з усами мого брата; третя: се шкіра з голови мого чоловіка. — В. Мілєр, Черты старины въ сказаніяхъ, и бытѢ Осетинъ с. 106.

28) Такі казани, як чаші на підставці, в скитсько-сарматських могилах дійсно не раз трапляли ся: сей казан, очевидно, ставив ся серед огнища й обкладав ся багатєм; зовсїм подібні казани істнували у сибирськйх народів.

30) Геродот IV. 64-6.

31) IV. 59, 67, 127.

32) В.Мілєр в згаданій розвідцї про осетинські звичаї вказує на особливе поважаннє до ланцюха, що висить над огнищем: ним кленуть ся, викинути чийсь ланцюх за двері — найбільша образа (с. 205).

33) Corpus Inscrip. Graec. N. 6013 Θεα Σηλ. Ωιτοσκυρα και Απολλωνω Οιτοσκυρω Μιθρα Μ. Ουλπιος Πλοκαμος ανεθ. див. Zeuss op. c. 289, Толстой і Кондаковъ Русскія древности II с. 44, Mullenhof III с. 121. Про скитсьвий культ взагалї див. особливі у Цайса, Бонеля і Толстого і Кондакова, де він порівнюєть ся з іранським, і Наймана, що порівнює його з монґольським. Проти перецїнювання значіння таких подібностей можна повторити лише слова самого Наймана: Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen (p. 245).

34) Marquart Untersuchungen zur Geschichte Erans II с. 90.

35) Геродот IV. 60.

36) IV. 71. Паралєлї до сього звичаю у ріжних примітивних народів див. у Мищенка К. Ст. 1884, V с. 66.

37) Про скитські могили див. вичислені в прим. 2 працї Ашіка, Древности Геродотовой Скифіи, Толстого й Кондакова П, Лаппо-Данилевского і

Мальмберґа op. c.

38) IV. 120, пор. 5-6, 71. Маркварт толкує назву Паралятів як „перворідних“, „перших“ (1. c. c. 77).

39) IV. 81.

40) IV. 71 і 119.

НЕСКИТСЬКІ НАРОДИ АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ: НЕВРИ, АНДРОФАҐИ-АМАДОКИ, МЕЛЯНХЛЯЙНИ, БУДИНИ.

Про сї північні не-скитські народи оповіджене Геродотом зістаєть ся єдиним на довгі часи. Тому тут переглянемо також сї звістки його, можливо уважно.

На північ від верхівя Днїстра Геродот уміщує Неврів. Озеро, що з нього витікає Днїстер, по Геродоту мало бути границею Скитів і Неврів. Але що відомости Геродота взагалї не сягали далї середнього Днїстра й Бога, то й сї означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Неврами Геродот не знає вже ніякої людности [1]). Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш казкові відомости, і сам не дуже надавав їм віри. Оповідали йому, що кождий Невр кілька день до року буває вовком. Казали, що в їх землї виплодилась сила змій, а ще до того найшло їх з пустинї, так що мусїли вони перейти до землї Будинів — очевидно на якийсь час, і потім вернули ся. При такім станї Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значіння словам його, що Неври мають скитські звичаї [2]). Важнїйша неґативна сторона його відомостей, що він виразно відріжняє Неврів від Скитів [3]).

Слова Геродота про скитські звичаї Неврів давали привід деяким ученим зачисляти і їх до скитського племени, иньші відріжняли їх від Скитів і бачили в них Словян, виходячи з міркувань про тодїшнї селища словянські. Тепер сей погляд має багато прихильників [4]), і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В самім імени Неврів бачать звичайно

словянський пень нур (порівнюють з тим Нур — доплив Буга й Нурську землю); згадану вище легенду про вовків звязують з словянською вірою в упирів — вовкулаків. Та сї аргументи не так сильні, важнїйше географічне положенє Неврів, бо відповідає території словянської правітчини, а також се що Геродот відріжнює їх від Скитів. Ми можемо уважати їх з значним правом за Словян на їх правітчинї.

Пізнїйші відомости про Неврів дуже бідні, властиво не дають нїчого [5]).

Ґеоґрафічно на тужь словянську територію припадають Андрофаґи, бо у Геродота мешкають вони на середнім Днїпрі. Може їх страшне імя і характеристика були причиною, що їх приналежність до Словян і взагалї до індоевропейської родини має далеко меньше оборонців, ніж Неврів, і їх з більшою охотою уважають за Фінів. Геродот оповідає про них, що се нарід „окремий і зовсїм не скитський“, що „з усїх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають понятя правди й нїякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скитів, але мову мають осібну, і лише вони одні з тутешнїх народів їдять людей“. Їх відділяє від Скитів простора пустиня, а за ними вже „правдива пустиня, і нїякого народу нема, скільки відомо“ [6]).

Відомости Геродота, подані про сей народ, як бачимо, дуже неясні. Пустиня, що ділить у нього Скитів і Андрофаґів зявилась по всякій імовірности з того, що на Днїпрових порогах уривалась комунікація, зносини з середнім Поднїпровєм ішли иньшим, сухим шляхом, і в відомостях повставала прогалина для країв вище Днїпрових порогів. Характеристика Андрофаґського народу мабуть в значній, або і повній мірі основана на самих виводах з іменн, а імя се в переданій Геродотом формі має в своїй основі мабуть якусь легенду або етимольоґічне непорозуміння [7]). У Птолємея на ту приднїпрянську територію припадає імя Амадоків, що мешкають під горами тогож імени і мають місто Амадоку, пристань на Днїпрі [8]); ся звістка про Амадоків має свій початок у псевдо-Геляніка [9]), що користав з давнїх джерел, і з деякою правдоподібностю можна думати, що маємо тут властиве імя Геродотових „Людоїдів“. Саме імя толкують з з санскр. āmâd, āmâdaka — сироїдці, що їдять сирове мясо [10]); се толкуваннє досить добре б підійшло до Геродотових „Людоїдів. У всякім разї на середнїм Днїпрі в тих часах трудно припустити якусь иньшу людність крім словянської.

Далї на схід, за Андрофаґами, у Геродота наступає територія „Чорноубраних“, Μελάγχλαινοι, що припадає десь на вододіл Днїпра і Дону. Про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одїж-також характеристика виведена з самого імени [11]). Та не вважаючи на те, що Геродот називає сей нарід не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в нїм споріднений з Скитами нарід іранського кореня: серед ріжних кочових народів, що виступають пізнїйше в околицях Ольбії, бачимо Савдаратів, і се імя не що иньше як Геродотові „Чорноубрані“ [12]), а Діон Хрізостон оповідає про мешканцїв Ольбії, що вони носили чорне убраннє, перейнявши се від „скитського народу Μελάγχλαινοι“. Досить правдоподібно, що ті Чорноризцї Геродота становили частину савроматського народа, відтиснену далї на північний захід від головних осад (може навіть таки рухом самих Скитів), а з пізнїйшим рухом Савроматів опинили ся потім в сусїдстві Ольбії.

До Словян деякі учені зачислили ще Будинів Геродота. До сього спонуковало їх імя, споріднене з словянським пнем *буд* або *вод*, та звістка Геродота, що Неври тїкаючи від змій, перейшли в край Будинів. З сього виводять, що Будини в дійсности мешкали в сусїдстві Неврів. На потверженнє до того вказують на Βωδινοί під горою Βωδινόν або Βουδινόν у Птолємея, та уміщують сих Будинів коло Днїпра [13]). Але Геродот уміщує Будинів на північ від Савроматів, отже в басейнї Дона та Волги, а при тім міг мати якісь певнїйші відомости про їх край, бо знав грецьку факторію в їх землї -деревляне місто Гельон [14]). Супроти того здогадують ся, що був иньший нарід подібного імени коло Днїпра, і що Геродот помішав сї два народи [15]). Але уміщуваннє Птолємеївих Будинів над Днїпром вповнї гіпотетичне, і таке громажденнє можливостей на можливостях не лишає ніякого поважного значіння за гіпотезою про словянство Будинів.

Примітки

[1]) IV. 17 і 51.

2) IV. 105.

3) IV. 51, 119.

4) Такого погляду, пущеного в курс Шафариком (I § 10. 2), тримали ся з новійших учених напр. О. Шрадер, Лєскін, Мілєнґоф, Томашек. Сей в своїй розвідці Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden (Sitzungsberichte т. 117 с. 3) висловив ся: Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allegemein annerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich.

5) Згадка Плїнїя (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелї (II. 1 — Neuri) цїлком певно — мали своїм джерелом Геродота (Мілєнгоф III с. 46-7, Шафарик I § 10. 2. 6). Чи Ναυαροι Птолємея (III. 6 § 25) належать до Неврів, не певно (пор. Ναυαρον (вар.: Ναβαρον) місто на р. Каркинитї), ще меньше Neriuani Ґеоґрафа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5).

6) Herod. IV. 18 і 106. Деякі подробиції додає про Андрофаґів Ісіґон (у Мілєра Fragm. h. gr. IV), але вони перенесені на них з Геродотового оповідання про Скитів, отже не мають вартости.

7) Порівняти сучасних „Самоїдів“: імя се; очевидно має тойже корень, що імя Лопарів „Сам", західних Фінів „Суом“, а в російській народнїй етимольоґії (Volksethymologie) вийшли з того люде, що себе самих їдять!

8)Птолємей III. 5 § 16, 25 і 28. Як нї непевне Птолємеєве уґрупованнє ґеоґрафічних імен взагалї, тут пристань Амадока на Днїпрі, здаєть ся менї, служить певною точкою опори.

9) 'Αμάδοκοι, σκοθικόν 'έθνος, 'Ελλάνικος 'εν Σκυθικοῖς — Стефан Візантийський sub voce.

10) Томашек — Sitzungsberichte т. 117 с. 8, т. 128 с. 98.

11) IV. 20, 108.

12) По осетинські с а ў - чорний, д а р а е с — одїж, та — наросток многого числа. Осетинськїй словарь єн. Евгенїя, пор. Мілєра Осетинскіе этюды III.

с. 79.

13) Птолємей Ш. 5. § 15 і 24.

14) Була й така гадка, що Ґельон — то Київ, Недавно до сього фантастичного здогаду прилучив ся й Нідерлє (І с. 287), а доказ на те побачив — в нахідках трипільської культури (sic)

15) Шафарик І § 10. 3-4 (за Оссоліньским, Wiadomści historyczno-krytyczne), Mair Das Land der Skythen, 0. Schrader Schracbvergleichung [2] с. 619 (за Лєскіном), Браун Разысканія і т. ин.

УПАДОК СКИТІВ; МАНДРІВКА САРМАТІВ, ЇХ ПЛЕМЕНА, ПОБУТ. АЛЯНИ І ЇХ ПОБУТ, ЇХ ОСТАНКИ.

Від сих північних сусідів Скитів вертаємо ся знову до степової кочовничої людности й її дальшої долї.

Ми бачили звістки грецьких письменників, що Скитів вигнали в чорноморські степи кольонїзаційні перевороти середньої Азії. Сей напір з Азії трівав і далї, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів, загострюючись від часу до часу і прибераючи тодї характер етнїчних вибухів. З другого боку мінялось становище і роля тих орд, що мали зверхність над степовою людністю. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна „Царська“ орда, чи ще меньше — коліно Паралятів пановало над всею степовою людністю від Дону до Дунаю, і наслідком того імена Скитів і Скитії прикладали ся до всіх народів, що йому підлягали. Пізнїйше полїтичне першенство здобували все нові орди. З переміною зверхности міняли ся і етнїчні назви степової людности (бувши в ґрунтї річи властиво термінами полїтичними). Сї дві обставини обяснюють нам дальші переміни в кольонїзації наших степів і в її номенклятурі.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла в V в. ще міцно. Одначе вже почавши з другої половини сього віку можна помітити, що ся орда відступає під натиском на неї зі сходу. Сей натиск виявляєть ся в повільнім розпросторенню савроматських орд на захід: у

Геродота їх східню границю становить Дін; у Гіпократа — значить в кінці V і на поч. IV в. — Савромати вже мешкають наоколо Меотийського озера, виходило-б отже, що вже по обох боках Танаіса. Докладнійше се видно з иньшого молодшого письменника IV в., т. зв. Скіляка: у нього за Скитами, що займають східню частину Таврії, сидять Сармати (Συρμάται), по обох боках Танаіса [1]).

З тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східнїх країв, що як раз були областю зверхньої, головної орди — „Царської“. В звязку з сим правдоподібно стояв той факт, що останнїй промінь скитської сили й могутности блиснув в другій половині IV в. вже на західнїх. границях Скитії. Розумію Скитське царство Атея, відоме нам з нагоди його війни з Филипом македоньским. Страбон здогадувавсь, що до держави сього Атея належала більшість варварської людности між Меотидою і Дунаєм. Знаємо, що він воював з сусідніми тракийськими народами та грецькими побережними містами (Істрополем, Візантиєю) і тут прийшов до конфлїкту з Филипом; в сїй війнї Атея побито, і сам він наложив головою [2]). Так само нещасливо закінчилась для Скитів і війна з Лїзімахом в 313 р., коли вони разом з Траками були союзниками чорноморських міст в їх повстанню проти Лїзімаха [3]).

По тім і ся західня скитська держава тратить значіннє й зникає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, а Траків і Бастарнів з заходу й півночи [4]). В оповіданню Полїєна, що може належати не пізнїйше як до другої пол. II в. перед Хр., Сармати вже панують на чорноморськім побережу, скитська держава згадуєть ся в східнїй Таврії і поруч Сарматів стоїть на підряднім становищу [5]). В ольбійськім декреті Протоґена, що датують III або II віком, бачимо західні степи в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів; між ними Скити виступають як одна з меньших, слабших орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Ґалятів, хочуть знайти собі захист за стінами Ольбії. В часах християнської ери і пізнїйше — у Страбона, Овідія, Діона Хрізостома, Сармати виступають як головна орда на всїм просторі від Меотиди до Дунаю, зайнявши місце Скитів, і Діодор в своїм оповіданню про Скитів поясняє, що Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих лїтах розмножили ся, зруйнували і в пустиню обернули більшу частину Скитиї й вигнали її людність [6]). На тлї тих же обставин,

коли Сармати мали повну перевагу над Скитами, оповідає Люкіян в Токсаріді свою, фанастичну в фабулї, але інтересну в обставинах історію про Скитів-побратимів [7]).

Правдоподібно, сей новий натиск іранських орд був наслїдком переворотів в переднїй Азії, які дали себе знати заразом і в землях на полудень від Каспійського моря [8]). Натиск трівав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V, а найпізнїйше — в початках IV в., то викликаний ним рух тягнув ся кілька століть, поки нові народнї потоки не витиснули іранську людність з наших степів майже зовсїм.

Про залюдненнє степової території після розпросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом служить Страбон. Він писав десь коло 18 р.по Христї, операючи ся на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях в I в. перед Христом. Але його оповіданнє далеко меньш докладне нїж Геродотове, і що головне — терміни „Скити“ і „Сармати“ в його устах не мають докладного значіння, так що й до нього можна приложити в певній мірі пізнїйші слова Плїнїя: „імя Скитів все переходить на Сарматів і Ґерманців, і ся стара назва прикладаєть ся все до найдальших народів, що живуть майже невідомо для иньших людей [9]).

У Страбона просторонь від Дунаю, де сарматські орди стикали ся з Ґетами й Бастарнами, на схід Днїпра займають сарматські народи: Язиґи, Царські (Βασίλειοι) і Урґи (Οὖργοι). Між Днїпром і Доном живуть Росколяни ('Ροξολανοί). За Доном уміщені Сармати без близшого означення, та Аорси і Сїраки — народи, пізнїйше обняті, разом з Иньшими, загальною назвою Алянів. Далї на схід, за Каспійським морем — „східнї Скити“ [10]).

Скитська держава заціліла була ще в східній Таврії. В кінцї II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покликаним Херсонесцями на поміч проти сих Скитів, але в 60-х рр, по Хр. знов бачимо облогу Херсонеса якимсь „скитським царем“, місцевим очевидно [11]). Страбон каже, що сей край і сусїднї землї на північ від Перекопа до Днїпра звались малою Скитією. В оповіданнях Овідія в околицях Дунаю поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вичисленими у нього

сарматськими народами бачимо Геродотову „Царську“ орду, у Плїнія — Авхетів (порівняти Геродотове колїно Авхатів [12]).

Се все показує, що давнїйша „скитська“ людність під сарматським натиском не зникла, лише сховала ся під новою назвою головної орди, як давнїйше під іменем Скитів могли перебувати всякі иньші ріжноплеменні підвластні народи. Під натиском Сарматів одні племена могли посунутись на полудень або на північ; иньші розбились, а сформувались натомість нові племена; з під звісних нам перед тим етнїчних назв виринули давнїйші, що були ними затерті. В результатї етнїчний склад людности змінив ся далеко меньш нїж її номенклятура.

Етноґрафічні відомости про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на них наші джерела, друге- при недокладности етноґрафічних відомостей самих ґеоґрафічних письменників сарматського періоду трудно з їх оповідань вибрати те, що з усею певністю ножна приложити як раз до Сарматів.

Передо всїм що до імени. Воно значно ріжнить ся що до форми: у грецьких письменників пишеть ся воно Σαυρομαται, Συρμαται, у латинських Sarmatae. Його обясняють з іранських пнїв sar (воло-дарь) + mada (жінка) [13]). Се обясненнє тим правдоподібне, що відповідає двом иньшим назвам: Геродот каже, що Скити звуть савроматських жінок-амазонок Ο'ιόρπατα, а се обяснюєть ся з арийських пнїв vira (муж) + pati (пан, володар [14]); в грецьких же джерелах, почавши від т. зв. Скіляка, Сармати звуть ся Γυναικοκρατούμενοι - підвластні жінкам [15]). Всї назви таким чином означали-б „людей, що правлять ся жінками“, „жінок, що правлять чоловіками“. Окрім впливу „народньої етимольоґії“ що й тут мабуть відограла головну ролю, Сармати могли завдячувати такі свої призвища особливому становищу своїх жінок, що не пересиджували в будках, як скитські, а їздили й собі верхи та стріляли з луків, як чоловіки.

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовнича, тільки подекуди займаєть ся потроху хлїборобством; коло Дунаю і Меотиди він спеціально згадує за таку хлїборобську людність. Кочовників описує він подібно, як Гіпократ Скитів: живуть в повстяних будках, перевозять їх на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Поза тим се

воєвничий нарід, славний в кінній війнї; їх їздцї мали шеломи й панцири — шкіряні або металїчні, уживали до бою списів, луків та мечів (Страбон і Таціт кажуть се про Роксолянів) 16)“. Вигляд таких тяжко узброєних їздців маємо ми в образках Язиґів на римських барелєфах колюмни Марка Аврелїя і на керченських фресках, де представлені війни з сусїднїми варварами; варварські їздцї тут мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, низше колїн, нашиті твердими плитками халати, так що мусять сидїти на конях по жіночому 17). По словам Павзанїя (II в. по Хр.) Сармати, за браком зелїза, дуже штучно виробляли свої панцири з плиток, нарізаних з кінських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в роскопках 18), і з тієї ж причини уживали кістяні вістря для списів і стріл. В убранню Сарматів античні письменники зауважали повну подібність з персидським убраннєм 19). Вони носили широкі споднї, і взагалї одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосє, були біляві (flavi), з суворим і диким виглядом. Про мову їх наводив я вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релїґію маємо дуже скупі відомости : є звістка про поважаннє огня й меча, але не знати, чи се не перенесеннє звісток про Скитів, як і пізнїйше оповіданнє Аміана, про культ меча у Алянів.

Що до полїтичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу полїтичну орґанїзацію, що обіймала-б цїлу кочновничу людність на цїлім просторі наших степів, як за Скитської орди. Навпаки, маємо згадки про більше число сарматських династів 20). Сьому відповідає й велике число етнографічних ґруп, на які розпадало ся сарматське племя. Так крім згаданих вище етноґрафічних ґруп — Язиґів і Роксолянів, знаємо коло Дунаю в I в. по Хр. Кораллїв, в в ольбійських написях бачимо Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських Урґів (?), Авхетів, а в східнїх краях — Яксаматів, Аорсів, Сїраків і т. и. Ріжні назви виринають і зникають серед боротьби, орд, що поволї сунуть ся все на захід, під натиском зі сходу.

У Страбона на правім боцї Днїпра виступає нарід Язиґів; безперечно, тодї, на початку I в., се була головна орда в сих краях. Та вже в серединї I в. по Хр. мандрує вона далї на захід, в дунайські краї, де займає землї між Дунаєм і Тисою: се Язиґи Переселенцї (Μετανάσται) Птолємея 21). Від часу

сеї міґрації Язиґів перше місце в наших степах займає Роксолянська орда. Судячи по звісткам про їх війни з Римлянами й напади на Мезію [22]) та по відомостям ґеоґрафів, виходить, що перед приходом сюди ґерманських племен Роксоляни становили головну й найбільшу народність в придніпровських степах і далї на захід від них [23]). Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, значить не що як „Білі Аляни“ (сучасне осетинське ўрс — білий) [24]). (Прикметник — білий дуже часто служив у кочових орд для розріжнення певних частин народа, одної одноплеменної орди від другої). В декреті Діофанта Роксолянів бачать під назвою Ревксіналів (Ρευξιναλοί).

Поруч з сими „Білими Алянами“ виступає вже в I в. по Хр. імя просто Алянів (у Плїнія: Alani et Roxolani). В 60-70-х рр. вони звертають на себе увагу римської полїтики своїми походами на. закавказькі землї, і очевидно — Алянами звали ся тодї колїна, що сидїли десь в сусідстві Дону й Каспійського моря [25]). В першій половинї II в. з алянським іменем стрічаємо ся вже коло Днїпра, в другій половинї -коло Дунаю [26]). Тут, з одного боку, бачимо дальший рух на захід іранських орд, з другого — розширеннє нового імени. Імя Алянів прибирає ширше значінне й заступає в східнїх степах давнїйшу загальну назву Сарматів, як ся була свого часу заступила імя Скитів. Аміан Марцелїн, з четвертого віку, оповідає про Алянів: „за Доном залюднюють безмірно просторі скитські пустинї Аляни, названі по імени гір; помалу ослабивши сусїднї народи частими побідами, вони, як і Перси, передали їм і своє імя“ [27]). Китайські (хинські) лїтописи теж знають про розширеннє сього імени в переднїй Азії: кочовничий нарід An-tsai, що мешкав в краях на схід від Каспійського моря й далї на захід до Ta-tsin (Римської держави) і залежав від кочовників Согдіани, за часів дінастиї Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) прибрав імя Alanna і став незалежним [28]). Отже дійсно десь в I-II в. По Хр. слово „Аляни“ стає збірним іменем для ріжних кочовничих народів, головно і мабуть переважно-іранських поколінь, що мешкали по обох боках Каспійського моря. На кілька століть воно обняло останки кочовничої скитсько-сарматської людности наших степів [29]).

Через се Алянів описують подібними ж рисами, як Сарматів і Скитів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову,

однаково убирають ся, тільки инакше носять волосє (стрижуть ся) [30]). Аміан, сучасник війни Алянів з Гунами, описує Алянів яв кочовників, що не знають анї домів, анї хлїборобства, живлять ся мясом і молоком, живуть в возах, і де знаходять добру пашу для своїх стад і кінських табунів, там отаборюють ся, уставляючи свої вози кругом; вони одначе мають звичаї і побут культурнійший від Гунів, гарні з себе, бльондинуваті, мають легку зброю; дуже воєвничі і свободолюбні: всї у них рівно благородні й судіями виберають вони найбільш уславлених на війні. Дальші уваги Аміана про алянську культуру будять певні підозріння своєю повною подібностю до Геродота, хоч самі по собі нічого не мають в собі неможливого: у Алянів, каже він, нема більшого похваляння, як убитим чоловіком; шкіру вбитих вони уживають на окраси для коней; храмів і святощів не мають ніяких, але встромлюють в землю голий меч і шанують його як Марса, опікуна околиці; ворожать паличками [31]). Коли ми згадаємо, що під іменем Алянів виступає по части, або й переважно та сама людність, що перед тим фіґурувала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нічого не було б у тім дивного, що певні прикмети повторяють ся при описи тих чи иньших. Питаннє тільки, чи Аміан взяв сї прикмети з дійсного життя, чи з Геродота по просту.

Якийсь час алянське імя панувало на просторі від Дунаю до Межирічя (за Аральським морем). Але не довго. В II-III в. по Хр. з західньої части чорноморських степів витискає кочовничу іранську людність ґерманська міґрація. А з сходу в III в. напирає гунська орда, і під напором її та иньших орд, що слїдом посунули нашими степами на захід, розбила ся алянська ґрупа племен. Европейські Аляни відірвани були від азійських і самі розділили ся на кілька частин: одна частина їх прилучаєть ся до мандрівки Вандалів і Свебів 406 р. і з ними разом опиняєть ся аж в північній Африцї; друга по упадку гунської держави переходить границї Візантиї й осажуєть ся в Нижнїй Мезії [32]). Частина зістаєть ся в прикавказьких степах, і останки її, загнані в гори, заціліли до сього дня в маленькім Осетинськім народї [33]).Иньша частина заховала ся в Криму, де ще в середні віки істнувала алянська людність [34]). Деякі останки з подонських степів, де вони довго ще могли зіставати ся, і таки зіставали ся в дійсности, могли бути прибиті і до північних берегів степового розселення. Сї степові останки великої іранської кольонїзації нашої території ще ждуть свого

близшого розслїдження [35]).

Примітки

[1]) Гіпократ De aere 24. Скіляк — у Мілєра Geographi gr. minores I fr. 68, відомости сї кладуть на другу половину IV в.

[2]) Про державу Атея — Юстін Hist. Philipp. IX. 2, Страбон VII c. 3. 18 (p. 306), Арістокріт у Климента Stromata V. 31, Фронтін Strateg. II. 20.

[3]) Діодор XIX. 73.

[4]) Томашек — Sitzungsberichte т. 128 c. 98, висловив дуже інтересний здогад, що Саї Протоґеновного декрета, що жили тоді в околицях Бога, мають назву від kshaia, отже се Царські, Βασίλῃιοι Геродота. Се зовсїм відповідало-б тим колонїзаційним перемінам, тільки менї ся етимольогія здаєть ся не зовсїм певною.

[5]) Polyaeni Strategicon VIII. 56. Дехто (напр. Латишов — ИзслЂдованія объ исторіи и государ. строЂ Ольвіи с. 88) закидають неважність сьому оповіданню; одначе обставини, як вони в нїм представлені, здаєть ся, вказують на добре джерело.

[6]) Оповіданнє Діодора про Скитів взагалї — наукова комбінація, що, не має великої цїни; але сам натиск Сарматів на Скитів був для нього свіжою подією, і сю подробицю можна трактувати серіозно.

[7]) Старбон III c. 7. 13. 17; XI c. 2. 1. Овідій Tristia i Ex Ponto, passim. Діон Хрізостом V. П p. 48-51 ed. Dindorf. Діодор II 43. Люкіяна Τόξαρις 'ή Φιλία 39-41.

[8]) Müllenhof Deutsche Alterthumskunde III. 41.

[9]) Nat. Hist. IV. 25.

10) VII. 3. 17, XI. l i 5, 8.

11) Старбон VII. 4.3 і 7, Inscriptiones P. E. I ч. 185 (декрет Діофанта), Corpus I. I.. XIV ч. 3608

12) Nat. Hist. IV. 12. В Страбонових Уґрах теж добачали Геродотових Γεοργοί, і сей здогад держить ся ще й досї — нпр. Кулаковского Аланы с. 98.

13) Є одначе й иньше обяснennє, з авестийського *saormant — уоружений мечем.

14) Сам Геродот хибно обяснює: о'ιόρ — муж, πατά — вбити.

15) Геродот IV. 110, Скіляк fragm. 70-1.

[16]) Страбон VII, 3, 17, Таціт Hist. 1,76; Страбон каже ще за плетені з галузя щити їх, Таціт заперечує уживаннє щитів.

[17]) Образки керченських фресків див. нпр. в приступнім виданнню Толстого і Кондакова т. І і П.

[18]) Бобринскій II с. 73.

[19]) Меля III, 4, Таціта Germ. 17. Звістки письменників про сарматську культуру взагалї зібрані у Укерта Skythien с. 513 sq.

[20])) Sceptuchi у Таціта An. VI. 33, пор. σκηπτοῦχοι в декр. Протоґена.

[21]) III с. 7. Иньша частина Язиґів, згадана у нього разом з Роксолянами над Меотидою (III с. 5, 19) — се, здаєть ся, простий анахронїзм.

[22]) Таціта Hist. I с. 79. Діон Касій LXXI 19, Scriptores hist. Augustae, M. Antonius 22, XXX tyr. 10, й ин.

[23]) На мапі Птолємея (III. 5. 19 і 23) Язиґів і Роксолянів відтиснуто над Меотиду наслїдком невідповідного розтягнення прикарпатських і придунайсьвих народів на схід..

[24]) Мілєр (Журналъ Мин. Н. Просв. 1886 IX. 86 і Осет. этюды III с. 86) виводить се імя трохи инакше, по формі ще близше, хоч по значінню меньш певно: з рохс-ясний (пор. Томашек Sitzungsberichte т. 117 с. 87). Порівняти з сим 'Αλανορσοί поруч 'Αλανοί Σκύθαι у Птолемея VI. 14. 9.

[25]) Звістки клясичних письменників про Алянів зібрав Кулаковскій в статї; Аланы по свѢдѢніямъ классическихъ и византійскихъ писателей- в XIII т. Чтеній київ. істор. тов. 1899. Також Томашек в Pauly-Wissowa Reallexicon, Alani (1894). Новійша аналїза Täubler Zur Geschichte der Alanen (Klio, 1909).

[26]) Птолемей містить їх на кількох місцях-в европейській і азіатській Сарматії — 5, 7; III. 5 9; VI. 14, 9.

[27]) Кн. XXXI. 2. 13. Кулаковскій ор. с. с. 11.4 відкидає сю звістку, але аргументація його не стійна й він іґнорує при тім наведену низше звістку

китайських джерел.

[28]) Ritter Die Erdkunde von Asien V ч. III (т. VII) c. 625-6, Hirt- Sitzgsber. d. bayr. Ak. 1899 c. 250.

[29]) Хінськуназвву An-tsai вважають рівнозначною Аорсам античної традиції-Hirt China and the Roman Orient c. 139, Gutschmid Geschichte Irans c. l21; але против сього зрівняння підносять лінґвістичні закиди, і Маркварт (Untersuch. II c. 240) кінець кінцем зрівнює An-tsai з Масаґетами; назву Аорсів він вважає політичною почесною назвою, яка прийнята була певною ґрупою племен з тим як масаґетська орда здобула над ними вдасть і першенство і приложила до себе сю почесну назву Аорсів — шановних, славних, замість давнійших Масаґетів-рибоїдів“. Так само „Алян“ (славний, побідний) толкує він як почесну назву, котру приложила до себе зверхнича орда і за нею прийняли потім підвласні племена. Новійші замітки ще у Тейблєра 1. с.

[30]) Τόξαρις 'ή Φιλία: автор мусїв тут взяти реальні подробиці житя.

[31]) XXXI. 2. 18-24.

[32]) Про мандрівки Алянів на захід: Zeuss c. 700 і далї, Dahn Konige der Germanen I c. 261-4, Urgeschichte der germanischen und romanischen Volker I c. 223-3, Кулаковскій op. c.

[33]) Про дальшу долю прикавказьких Алянів і їх звязок з Осетинами (установлений від часів Кляпрота — Klaproth Memoire dans le quel on prouve l'identité des Ossètes avec les Alains, Paris, 1822):В. Милеръ — Осетинскіе этюды III, гл. II (спеціально про останки алянського імени на Кавказї ib. c. 111 і далї), Кулаковскій op. c. і Христіанство у Аланъ, Византѝскій Временникь 1898, I.

[34]) Про кримських Алянів — особливо у Васілєвского, в історії Судака — Суґдеї, що досить правдоподібно, сама була алянською кольонїєю, Русско-византійскіе отрывки — ЛЂтопись занятій археографической коммиссіи т. IX c. 168-9, також у Мілєра op. c. c. 77. Про иньші останки у Кулаковского, Аланы, розд. IX.

35) В останнїх роках звернули на себе увагу могильники Харківської ґубернії з похоронним типом і культурою анальоґічною з осетинськими могильниками Кавказа, особливо великий могильник в Верхнїх Салтах, що розкопуєть ся від р. 1901; культура та вказує на VIII- IX вв. В сих могильниках добачають слїди тодїшньої алянської-яської людности Подоня. Особливо сей погляд розвинув недавно А. Спіцин в своїй статї „Исконные обитатели Дона и Донца“ (Ист.-археол. разысканія Ж. М. Н. П. 1909, I); він готов приймати істнованнє алянської людности на всїм Подоню аж до XI-XII вв. Належить при тім одначе виразно відділяти спільність культури і спільні виливи від етнїчної приналежности і почекати трохи докладнїйшого археольоґічного розслїду Подоня. Поки що, при наших історичних даних істнованнє скільки небудь густої алянської кольонїзації по цїлому Подоню в таких пізних часах виглядає мало ймовірним.

Західні краї:

ТРАКИЙСЬКА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ, ҐЕТИ Й ДАКИ, РИМСЬКА ОКУПАЦІЯ, КАРПАТСЬКІ НАРОДИ: БЕСИ, КОЙСТОБОКИ, КАРПИ, ЇХ НАЦІОНАЛЬНІСТЬ; ТРАКИЙСЬКА КУЛЬТУРА Й ПОБУТ; ОСТАНКИ ТРАКИЙСЬКОЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ — РУМУНСЬКЕ ПИТАННЄ.

Отак на степових просторах нашої території протягом якої тисячі лїт, аж до II-III в. християнської ери панували кочовничі й напів кочовничі народи головно іранського племени і культури. В краях гірських, карпатських бачимо під той час групу народів, що найправдоподібнїйше могли належати, як і їх полудневі наддунайські сусїди, до тракийської галузи індоевропейських племен-галузи колись сильної, широко розповсюдненої по обох сторонах Чорного моря — на европейськім і малоазійськім боцї, але непривітною історичною долею зведеної до незначних слїдів в теперішнїх винародовлених і зроманїзованих Волохах-Румунах. Одначе тракийська національність тих карпатських народів тільки гіпотетична, бо відомости наші про сю карпатську людність далеко біднїйші, нїж про

степову. Та й відомости про тракийську кольо-нізацію, до котрої ми зачисляємо карпатські племена, дуже небогаті й біднійшають власне в напрямі з полудня на північ [1]).

Відомости про наддунайську тракийську людність маємо від Геродота, з V віку перед Хр. На чорноморськім побережу між Дунаєм і Балканом сиділи Кробізи, а на полудень від них Терізи; вище по Дунаю, за Янтрою (Атріс) сиділи Ґети, „найхоробрійші й найсправедливійші між Траками“ [2]). Дунай уважав ся границею між Траками й Скитами, але був нею здебільшого тільки. Вже Геродот, кажучи, що за Дунаєм починаєть ся „властива стара Скитія“ [3]), натякає, що в дійсности осади скитські вже й тоді переходили за Дунай в пізнійшу Малу Скитію (Добруджу). З другого боку-ґетські осади місцями переходили за Дунай. В IV в. тут, на лївім боцї Дунаю, воював з Ґетами Олександр Македонський. Тут була „Ґетська пустиня“, де трохи не пропало військо Лїзімаха (313-218) в походї на ґотського короля Дроміхайта; сама держава Дроміхайта була на лївім боцї Дунаю, в теперішній Валахії [4]). Але ґетські осади сягали й далї на схід, коли прийняти (а се дуже правдоподібно), що Тіраґети Страбонових часів були придніпровські Ґети, може відірвані від решти свого народа бастаряським клином. Страбон уміщує їх між Ґетською пустинею й кочовищами Язиґів, а Плінїй, кажучи про залюднений Тіраґетами острів на Днїстрі, говорить очевидно про устє Днїстра [5]).

На північ від Ґетів, на Мароші (Μάρισος), значить — в теперішнїм Семигородї, сидять у Геродота Аґатірси, нарід, по його словам, близький Скитам [6]), але з тракийськими звичаями. Завважену Греками близькість Аґатірсів до скитських сусїдів можна толкувати близкістю тракийського народа до Іранців взагалї, а самі Аґатірси належали з усякою правдоподібністю до Траків. Перехована у Стефана Візантийця ґльоса поясняє, що Аґатірсами звали Греки Травсів [7]), а тракийський нарід Травсів знаємо в Родопах [8]); за приналежністю Аґатірсів до Траків промовляють і деякі побутові подробиці напр. татуірованнє. Пізнїйше на їх місцї виступають Даки; з II в. перед Хр. маємо уже звістку про їх боротьбу з Бастарнами [9]). Тракийська народність Даків не має сумнїву, і з цїлою правдоподібністю можна прийняти, що се нове імя покрило Аґатірсів, а може й иньші сусїдні тракийські народи, наслїдком якоїсь полїтичної

переміни [10]).

В I в. перед Хр. Ґети й Даки сполучились в одну політичну цілість — сильну державу Бойребісти (Бурвісти), що дала себе знати страшними походами наоколо, між иньшим — зруйнованнєм Ольбії й иньших грецьких кольоній аж до Апольонії [11]). Розпавшись по смерти Бойребісти, ся ґетсько-дакийська держава доходить знову великої сили в кінці I в. по Хр. під рукою Декебаля, талановитого орґанізатора й політика, що в союзї з иньшими сусїднїми народами розпочинає боротьбу з Римом (в 80-х рр.). Вона йшла для нього щасливо на початках (за Доміціяна). Але відновлена Траяном, війна ся, по тяжких напруженнях, закінчилась руїною дакийської держави (коло 106 р.). На її місцї утворено римську провінцію Дакію і кольонїзовано ріжноплеменним людом з иньших провінцій.

Провінція Дакія, як її описує Птолємей (III. 8), обіймала край між Тисою, Дунаєм, верхнім Днїстром і Серетом, тим часом як чорноморське побереже, себ то грецькі кольонії, як Тіра, Ольбія й ин., зачисляло ся до Нижньої Мезії. Головним огнищем римської кольонїзації й римського житя була долина середнього Маріса (Мароша) і Сама (Самош). Приналежність до Римської держави карпатського згіря і тим більше закарпатських країв була більш або цїлком номінальна. Як далеко сягали на північ римські укріплення, досї не вияснено докладно. Останки римських граничних валів бачать в земляних валах Галицького Поділя (в розї між Збручом і Днїстром) і в Бесарабії в двох великих „Траянових“ валах, що рівнобіжно протинають межирічє Прута й Днїстра [12]): але римський початок сих валів все ще гіпотетичний, і звязки їх з якоюсь системою римських укріплень досї не вияснені.

Римська окупація Дакії трівала трохи більш як півтора столїтя. Увесь сей час Дакія зіставалась відокремленим передовим укріпленнєм Римської держави (від провінції Панонії її відділяла територія Язиґів між Дунаєм і Тисою); удержувати її було дуже тяжко, і коли в середині III в. з особливою силою розпочались напади на Римську державу сусїднїх народів, Аврелїан, для улекшення оборони, постановив вирікти ся сеї провінції. Римську і романїзовану людність виведено в Тракію і Мезію, Дакію полишено (274), а щоб страта була меньше болючою, утворено нову провінцію Дакію на правім боцї Дунаю в Мезії.

Аж по упадку дакійської держави за Траяна виступають на верх дрібнійші прикарпатські народи. На жаль, Птолємей, головне джерело, наробив великої плутанини в розміщенню прикарпатських народів, так що трудно віднайти їх дійсне розміщеннє [13]). Ідучи від верхівя Висли на схід сидять у нього 'Ανάρτοι, Αρσιῆται, Σαβῶκοι, Πιεγγῖται, Βίεσσοι, Κοιστοβῶκοι, Καρπιανοί [14]). З сих народів більш інтересні для нас остатні три, Беси сидять під „Карпатськими горами“, що припадають у Птолємея на верхівя Дністра й Сяна; чи сидять вони на полудневім чи на північнім боці гір — такої докладности від Птолємея не можна жадати. Койстобоки (Costoboci римських джерел) сиділи на схід відти. У Птолємея се імя повторяєть ся двічи, розділене Дністром і Певкинськими горами (Карпатами); з сього можна б виводити, що сиділи вони по обох боках гір, але можливо припустити й скомбінованнє двох звісток про те саме“ [15]). У всякім разї вони на полудневім згірю Карпатів були. Карпи-імя, очевидно, звязане з назвою Карпатів — теж двічи згадують ся у Птолємея (Καρπιανοί і 'Άρπιοι), в обох разах далї на схід, в сусїдстві Бастарнів і Тіраґетів [16]) — десь нїби коло Дністра й Прута, хоч імя Карпатів у Птолємея прикладаєть ся як раз до більш західньої їх частини, коло верхньої Тиси (тому деякі учені тут уміщують Карпів).

Сї три народи виступають в історії під час Маркоманських війн і по них, як герої пограничних війн і розбійничих нападів на римські землї. Найменьше з них звістно за Бесів; поминаючи невповнї ясні звістки про них з над нижнього Дунаю у Овідія, вони згадують ся тільки як участники Маркоманської війни, разом з Койстобоками. Але за Койстобоків знаємо більше: маємо звістки, що вони пускали ся в далекі походи, заходили в Ахайю та Македонію, грабуючи скільки сили (похід 165 р.). З одної написи знаємо й імя їх короля-Пієпора [17]). Напади їх мабуть були причиною, що коли Вандали під час маркоманських війн прийшли в Дакію — шукати тут осад собі, то римський намісник напустив їх на Койстобоків, і Вандали дійсно побили їх й опановали їх землю, і після того за Койстобоків не чути більше [18]).

Не так легко відчепились Римляни від Карпів. Перший датований їх напад на Мезію маємо з 230-х рр. III в., але з оповідання Петра Патриція, те належить до тих же часів, бачимо, що Карпи вже вважали тодї себе

специялїстами до таких нападів, ще лїпшими від Ґотів, славних тодї своїми нападами на римські землї [19]). При нагодї брали вони участь і в походах Ґотів. Цїсарі Филип Араб і Аврелїян звісні своїми побідами над Карпами; Аврелїян по своїй побідї осадив частину Карпів на римських ґрунтах [20]). Розпочате ним пересадженнє Карпів на римські землї довершено за Ґалєрія й Діоклєтіана: по якійсь близше нам незвісній війнї переведено на римські ґрунти (правдоподібно-до Панонїї й Мезії) решту Карпів — цїлий нарід їх, разом з Бастарнами. Тим способом звичайно задовольняв тодї Рим докучливих сусїдів, і сей перехід Карпів та Бастарнів був мабуть скорше добровільний, нїж вимушений [21]). Можливо, що на се вплинув і натиск чорноморських Ґерманців від полудневого сходу, а може й натиск Словян на північнім згірю Карпатів (взагалї історія кольонїзації карпатського згіря тих часів для нас майже не істнує). Після того тільки раз, при кінцї IV в. згадують ся якісь Карподаки, що разом з ватагами Гунів і Скірів пробували перебитись за Дунай [22]). Може се були останки тих панонських осадників?

Про етноґрафічну приналежність сих карпатських племен маємо тільки деякі натяки. Передо всїм вони становлять північний край тракійської кольонїзації, подунайської й семигородської, і се перше, що наводить на гадку, чи не були й вони Траками. За таким здогадом, дїйсно, промовляв би ряд иньших фактів. Імя карпатських Бесів повторяє імя Бесів тракійських коло Родопа. Назва Карподаків могла-б натякати на спорідненнє Карпів з Даками. Імя короля Койстобоків Пієпора і його свояка Натопора мають характерний паросток, що в формі поріс повторяєть ся в численних тракійських і дакійських іменах [23]). Особливо-ж важним здаеть ся менї факт, що Птолємей вичисляє в Карпатах і на верхнїм Днїстрі й Серетї ряд осад з закінченнєм д а в а, δαυα [24]), характеристичним наростком дакійських осад, що виступає й по иньших тракійських землях [25]). Припустити, що всї отсї міста заблукали на північ від Карпатів з дакійських країв тільки за браком місця на мапі, здаєть ся менї не правдоподібним.

Отсї факти й деякі дрібнїйші обставини надають значну правдоподібність здогадови, що сї карпатські племена належали до тракійської родини В основі своїй була то може змішана з Траками й асимільована ними ще старша, не-індоеврпейська людність, тої раси, що в своїх останках звістна нам в альпейських краях, а могли задержати ся також і в гірських,

малоприступних околицях Карпатів; але так далеко в глубину сього етнічного процесу не можуть нас вести ніякі досліди [26]). Досить розповсюднений свого часу погляд, що ті карпатські племена були Словянами, немає під собою позитивного ґрунту. Против нього промовляють особливо рішучо звістні нам койстобоцькі імена: переказані в написи, поставленій Койстобоком, вони мусїли бути передані вірно, а там часом звучать зовсїм не по словянськи [27]). Не можна звести цїлого карпатського залюднення і до кельтської кольонїзації, навіть хоч би й приймати тут певні слїди кельтизма [28]). Гіпотеза тракійська має все ж таки без порівняння більше позитивного під собою, ніж такі здогади.

Як далеко на північ сягала б ся тракійська колонізація, чи виходила вона за границї гірського карпатського пояса, не можна сказати: слїди її на північнім згірю досить не ясні [29]). Тут за давнїх часів, як я згадував [30]), тракійська кольонїзація могла стрічати ся і з словянською. Бастарнський клин розірвав на якийсь час сю стичність, хоч може й не по цїлій лінії. Поодинокі словянські ватаги могли заходити в гори й пробивати ся на полудневі згіря Карпатів тодї й перед тим; але ми не маємо можности слїдити їх розселення.

Про побут і культуру карпатських племен не маємо майже ніяких спеціяльних звісток, хіба припускаючи, що то були племена тракійські чи Траками асимільовані, можемо взяти де що з відомостей про иньших Траків (Ґетів, Даків й ин.).

Була одначе велика ріжниця між деякими полудневими, приморськими тракійськими племенами, що рано присвоїли чужі культурні впливи, і північними, що довго заховували малокультурний, примітивний побут. Між тими північними Тракійцями ще в історічні часи відомі були осади на палях, а коло Дунаю згадають ся „троґльодіти“ (мешканцї печер). Але у иньших Траків вже були тодї й міста, й замки. Переважало житє пастуше; дуже люблено ловецтво. Суворий побут Траків був широко відомий, рівнож їх надзвичайна воєвничість, охота до бійок і повна зневага смерти. З тим разом ішло славне тракійське пяництво (звичайно на підпитку виходили вони й до бою) та непорядність в відносинах чоловіків і жінок — познаки неунормованої, енерґічної натури. З диких прикмет кидало ся Грекам в вічи татуірованнє, широко розповсюднене, звісне і у Ґетів і у Агатірсів-Даків

(στίζουσι, picti). Аґатірси славились богацтвом золотих окрас. Мала славу і тракійська зброя взагалї. Виглядали Траки на погляд Греків білявими й рудими (πυρροί). Вигляд їх на різьбах Траянового стовпа зовсїм пригадує Скитів чорноморських різьб і — Ґерманцїв Аврелїєвого стовпа: теж довге волосє й бороди, тойже склад лиця, подібне убраннє (широкі, фалдисті споднї, коротки сорочки, плащі). Сї численні побутові подібности, які можна знайти між Скитами й Траками, поясняють ся, як сказано вже, загальною етноґрафічною близкістю сих галузей індоевропейської родини, зближених між собою й ґеоґрафічно й етноґрафічно.

З сфери духового житя можна піднести широкий розвій піснї; не кажучи за звістних на тім полї полудневих Траків, про Аґатірсів оповідано, що у них закони укладають ся в піснях, для памяти, ґетські посли виходили з кітарами, граючи на них. Широко звістна була також віра Ґетів в несмертельність: Ґети-невмираки ('αθανατίζοντες) — було звичайним їх прозвищем. Ся віра, що дуже вражала Греків з їх слабо розвиненими представленнями про посмертне істнованнє, стояла у Ґетів в звязку з культом Замолксіса, бога умерших і заразом бога відновлення житя в природї. При похоронах чоловіка забивали найулюбленїйшу жінку — се служило заразом докором тим жінкам, що зіставались живі. Жерцї мали великий вплив; полїтичне відродженнє тракійських племен за Бойребісти доконано впливом головного жерця. І пізнїйше — до упадку дакійської держави жерцї заховують в нїй першорядний полїтичний вплив [31]).

З упадком дакійської держави прикарпатські народи, як ми бачили, в значних масах були винищені або переведені на римські землї. Семигородська людність була в значній мірі романїзована й разом з римськими кольонїстами виведена за Аврелїана в близші римські провінції. Се все мусїло дуже значно ослабити тракійську людність карпатських країв, звести її вже тодї до незначних останків. Словянська кольонїзація, рушивши в Карпати в великих масах, мабуть не багато що з неї застала.

Коло останків старої семигородської кольонїзації обертаєть ся румунське питаннє. На утвореннє румунської національности витворились в останнїх десятолїтях два погляди: оден твердить, що волоська людність Семигорода (гнїзда волоської національности) зложилась з пізнїйших вільних і невільних (переведених Болгарами) еміґрантів з балканських земель, отже з романїзованих Траків балканських — бо давня романїзована, людність

римської Дакії була виведена звідти в III в. в Мезію. Другий стоїть на тім, що останки романїзованих Даків заховались в семигородських горах; розмноживши сь, вони утворили тут численну волоську людність, котра починає звідти потім (в XII- XIII в.) виливатись в краї нижнього Дунаю. Посередній погляд, признаючи істнованнє останків романїзованної людности в Семигороді, вважає їх незначними, а пізнїйший зріст її поясняє пізнїйшими міґраціями романізованих Траків з балканських країв до Семигороду [32]). Сей посереднїй погляд має найбільше правдоподібности за собою. З певними змінами можемо приложити його й до східнїх Карпат — там, як і в Семигороді, також лишили ся мабуть останки старої кольонїзації (тільки тут вони ледви чи були захоплені романїзацією хоч трохи). В хороґрафічних назвах і в діалєктах східнїх Карпат є чимало такого, що підсуває гадку про останки старшої кольонїзації,-незалежно від тих елементів волоських, які можуть поясняти ся пізнїйшими переходами і впливами пізнїйших осад „волоського права“ [33]). Розвій сих осад, закладених з кінцем XIV в. еміґрантами з волоських земель Угорщини, а потім на їх взірець — і місцевими людьми, звісний нам документально. Знаємо зовсїм певно, що сї осади були явищем новим, і не можна їх ставити в безпосередню звязь з передсловянською кольонїзацією східнїх Карпатів, як роблять декотрі, з історією наших країв необзнайомлені люде [34]).

Чи до тих часів дожила тут яка небудь місцева несловянська гірська людність-річ не звістна й сумнївна. Відріжнити принесене пізнїйшими волоськими осадниками від того старого, що лишило ся в хороґрафії й мові нашої гірської людности, було б завданнєм дуже вдячним, але до нього досї не брали ся скільки небудь серьозно [35]).

Примітки

[1]) Важнїйша лїтература: Цайс с. 258 і далї, 696-700, Roesler Die Geten und ihre Nachbarn — Sitzungsberichte der Wiener Akademie t. 44 йогож

Romanische Studien (1871) i Einiges uber das Thrakisehe — Zeitschrift fur oest. Gymn. 1875. Kretschmer Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 1896, c. 171-243. Tomaschek Die alten Thraker, Sitzungsb., t. 128, 130, 131. Браунъ Разысканія с. 132-178, А. Погодинъ. Къ вопросу о Фракійцахъ, (ВЂстникъ археол. й истор. XIII, 1900), також Mommsen Römische Geschichte вид. 1885 с. 189 і далї, Müllenhot Deutsche Alt. III, с. 125 і далї, Much Die Südmark der Germanen (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache hrsg. von Sievers XVII) с. 16-7, И. Смирновъ Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ I с. 12 і далї. Новійше: Niederle Sl. Starož. I с. 404 і далї. Štastny Die Thraker, 1907, Прага. G. Buschan: Die Balkanvölker in Vergangenheit und Gegenwart, Штутгарт, 1910. В нашій лїтературі богато займав ся Траками неб. О. Партицький в своїй Старинній історії Галичини, але він і в Траках добачав Словян і з сього становища освітлював усе.

2) Геродот IV. 49 і 93, Страбон, VII. 5 § 12.

3) α'υτή 'ήδη 'η 'αρχαίη Σκυθίη (IV. 99).

4) Страбон VII 3. 8 і 14, Павзаній I, 9.

5) Страбон VII. 3. 17, Плїнїй IV. 26. Про „ острів Тіраґетів“ статя Бруна — Черноморье т. I. Між Ґетами й Аґатірсами уміщує Геродот скитський нарід Сіґінів, але що в иньших джерелах Сіґіни виступають коло Каспійського моря, то не безосновно підозрівають, що Геродот помилкою перенїс їх сюди — пор. Koesler Român. Studien l. c. 9-10, Mullenhof Deut. Alt.III c. 2.

6) В переказній ним грецькій леґендї Аґатірс, Гельон і Скит були брати — сини Геракля (IV. 10).

7) Стефан sub voce Τραυσοί

8) Траками виразно зве їх Лївій — XXXVIII. 41. 6.

9) Юстин — XXXII. 3. 16.

10) Юстин: Daci quoque soboles Getarum sunt (l. c.); Страбон VII. 3. 13: 'ομόγλωττοι δ'ε'ισίν οί Δακοί τοῖς Γέταις; пор. Діона Касія LII. 22.

[11]) Страбон VII, 33, 11, Діон Хрізостом or. XXXVI.

[12]) Про „Траянів вал“ на Галицькім Поділю див.статю Кіркора в Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т.III с. 38 і далї. Про бесарабські вали можна тільки повторити слова Момзена ор. с. с. 206: „вони, певно, можуть бути римські, але досї на те бракує якогось певнїйшого доказу“; обидва визначені нпр. на спеціяльній мапі российського ґенерального штабу. Є „Траянів вал“ і на российськім Поділю, в повітах Камінецькім і Проскуровськім (СѢцинского Археологическая карта Подольской губ. — с. 153 і мапа), але він близше не дослїджений, а можливість римських валів тут ще меньша. Давнїйше Траяновими уважали навіть старі вали Київщини; див. про се статю Антоновича в К. Старинї, 1888, III.

[13]) Пор. Müllenhof D. Alt. II c. 81 sq.

[14]) III. 5 § 20, 8. § 5.

[15]) Є й ще иньший здогад — що маємо тут слїд переходу Койстобоків з північного підгіря на полудневе.

[16]) III. 5 § 24 і 10 § 13.

[17]) Овідій — Tristia III 10. 5 і IV. l. 67 (про Бесів на нижнїм Дунаю у Брауна с. 161). Scriptores bist. Augustae — Ant. Phil. 22, Павзаній X 34. 5, B. I. L. VI N 1081, Arch.-epigr Mitth. 1890. XIII. 189.

[18]) Діон Касій LXX, 12.

[19]) Script. hist. Aug. Maximus et Balb. 16, Фрагменти Дексіпа і Петра Патріція — Hist. gr. min. I p. 176-7, 428-9.

[20]) Script. h. Aug. Aurelianus. 3O, Зосим I 22, 27, 30, Аврелїй Віктор De caesaribus 39, 43

[21]) На се натякають слова Ідація і Ам. Марцелїна; тексти до сього факту див.Dahn Wietersheim Geschichte der Völkerwanderung I с. 287 (вид. 1880). Про осади переведених — Ам. Марцелїн XXVII. 5. 5 і XXVIII l. 5.

[22]) Зосим IV. 34.

[23]) Див. про сей наросток у Томашека Sitzungsberichte т. 131 с. 21,. теж Момзена op. c. с. 207. Се-ж імя Пієпора пригадує Dac(i) Petoporiani на Tab. Peutingeriana (як справедливо зауважив ще Цайс с. с. 697, Томашек — op. c. т. 128. с. 108); можливо навіть, що то помилка замість Pieporiani; се6 значило, що Койстобоки = Даки. Сї „Нетопорові Даки“ сидять на малі вже на східнім згірю Карпатів, на лївім боцї Днїстра. Може теж імя криєть ся в імени міста Πιροβορίδαυα Птолємея (III. 10.8):?

[24]) Κληπίδαυα (коло Днїстра). Δοκίδαυα, Πατρίδαυα, Καρσίδαυα, Πετρόδαυα, Σάνδαυα, Ο'υτίδαυα, Σαργίδαυα, Ταμασίδαυα, Πιροβορίδαυα (між Днїстром і Серетом) — Птолємей III. 5 § 30, § 6-7, 10 § 15.

[25]) Tomaschek Die alten Thraker III с. 70.

[26]) Може бути, що з часом дасть нам щось антропольоґія. Не безінтересний факт, що як раз гірські краї альпейсько-карпатські виступають краєм найбільшої короткоголовости. Може тут власне виступає перед нами слїд старої раси, що була асимільована Індоевропейцями і вплинула на їх антропольогічний тип. Пок. Потканьский в своїй статейцї O pochodzeniu Słowian (Kwart. histor. 1902), звернувши увагу на сей факт, хотів толкувати розвій короткоголовости в Карпатах впливом Кельтів, яко „альпейської раси“. Але далеко простїйше спитати — чи та альпейська раса, не сиділа в Карпатах незалежно від Кельтів і цїлого індоевропейського розселення ?

[27]) Койстобоцька напись в Corpus inscr. latinarum VI N 1801: d. m. | ziai | tiati. fil. | dacae uxori | piepori. regis | coisstobocensis) natoporus. et, | drilgisa. aviae | cariss. b. in. fecer |

[28]) Про них зараз низше — с. 137.

[29]) Тримати ся географічного положення осад на -dava, поданого Птолємеєм, розумієть ся не можна.

[30]) Див. с. 70.

[31]) Про побут і культуру Траків див. особливо відомости у Томашека Die

alt. Thraker I c. 111 і далї, II — культ. Див. також новійшу роботу Бушана і Fischer Die Haar-und Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpathen-und Balkanvolker (Archiv f. Anthrop. 1909).

32) Більше про се питаннє і його лїтературу було в 2 вид., перегляд його в працях: Densusianu Histoire de la langue romaine, I, 1901, Paris. Jireček Die Romanen in der Städten Dalmatiens, 1902. Onciul Romanii in Dacia Traiane, 1902. Fischer Herkunft der Rumänen, 1904. Jorga Geschichte des rumän. Volkes. 1905. Vasmer Die neuesten Forschungen zur Frage über die rumänisch-slavischen sprachlichen Berührungen (Rocznik Sław. 1909).

33) З назви *боки, що виступає в іменах Сабоків, Койстобоків, виводять нинїшню наяву Буковини — як память по сих *боках — земля Боків (Мілєнгоф, Браун, Весєловский). Шафарик бачив в сих „боках“ словянське бокъ, бік. новійші дослїдники — тракійське імя народа. Біда тільки, що назва Буковини виступає так безмірно пізно! Через се ж трудно виводити й імя Бесарабії від Бесів, як то роблять деякі дослїдники ще й досї (нпр. Браун).

34) Працї Мікльосіча і Калужняцького Uber die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und Karpaten, 1880 (Denkschriften віденської академії) зроблені з чисто фільольогічного становища, з повним поминеннєм історії пізнїйшої кольонїзації „волоського права“, але дуже популярні в науковій лїтературі, послужили одним з головних поводів до таких хибних виводів. Ще недавно відкликав ся до них пок. краківський учений Потканьский (O pochodzeniu Stowian), доводячи з великою певністю, що гірські карпатські краї в часах словянського розселеня і пізнїйше були доменом волоських пастухів.

35) Нова робота Czirbusz A Kárpátok hedyenek és folyoinak nevei, 1908 (етимольоґії ґеоґрафічних назв карпатських) теж не посувас питання.

БАСТАРНИ. СЛЇДИ КЕЛЬТИЗМА В КАРПАТСЬКИХ І ДУНАЙСКИХ КРАЯХ.

Між ті карпатські — гірські, та степові — іранські народи клином втискуєть ся пізнїйше нова міґрація — бастарнська [1]).

Етноґрафічна приналежність її не зовсім ясна. Таціт в клясичнім своїм уступі про Бастарнів вагаєть ся, не знаючи, до якої групи їх зачислити — до ґерманської чи до сарматської. Він знаходить в їх мові та способі життя більше подібности до Ґерманців, хоч знову неохайність сього народа і особлива покірність старшині промовляє йому против сієї гадки; в кінці знаходить вихід, здогадуючи ся, що се ґерманське племя підпало сарматському впливови через мішані шлюби з Сарматами. Окрім Таціта ще Страбон і Плїній, отже письменники тих часів, коли вже вміли відріжняти Ґерманців, зачисляють Бастарнів до ґерманського племени [2]). Иньші письменники (Полїбій, Лївій, Плютарх) звуть се племя то Бастарнами, то Кельтами; ольбійський декрет Протоґена говорить про грізний напад Скірів і Ґалятів, і в них часто бачать Бастарнів. Але Кельтами в грецькій лїтературі часто звано Ґерманців, особливо — поки ще близше з ними познайомили ся і навчили ся відріжняти. А імя Скірів — ґерманського народу ґотської ґрупи, що в згаданім ольбійськім декреті виступає разом з „Ґалятами“ [3]), власне промовляє за правдоподібністю, що в Бастарнах маємо ми передові ватаги тої германської міграції на полудень, котра роспочала ся більшими масами аж пізнїйше [4]). При тім одначе — як то й приймають нинї в лїтературі, бастарнське племя могло дійсно мати значні кельтські домішки в культурі, або і в самім своїм складі, а прийшовши пізнїйше в близшу стичність з степовою людністю, воно могло дійсно приподобитись де в чім і до Сарматів.

З кельтськими елєментами Бастарнів можна звязувати деякі слїди кельтської народности чи культури в тих краях, де сиділи Бастарни [5]). Так нпр. ми знаємо назви племен і міст кельтського кореня на, нижнїм Дунаю і навіть (коли покладати ся на докладність їх розміщення) — на Днїстрі [6]). Дехто бачить в них слїди кельтської кольонїзації з IV в. перед Хр., звістної нам в західнїх балканських землях [7]). Але сї слїди кельтизма на нижнїм Дунаю можна б звязувати і з бастарнською кольонїзацією, як то роблять иньші дослїдники. Незалежне від Бастарнів походженнє напевно треба признати кельтській номенклятурі середнього Дунаю — вона тут також досить сильна, і правдоподібно мусить бути поставлена в звязку з більше західньою кельтською кольонїзацією східнїх Альп і Морави. В східні Карпати кельтські елєменти могли бути занесені і кельтською середно-дунайською колонїзацією і бастарнською міграцією, але тут кельтизми

вказати далеко тяжше — те що зібрано досї або дуже гіпотетичне, або не свобідне від непевностей [8]). Ґеоґрафічно беручи не неможливо, що тут, в карпатських краях мали нагоду зіткнути ся з Кельтами і Словяне перед своїм розселенням. Одначе бачимо, що імя східнїх Кельтів — Вольків, яке послужило потім загальним іменем для романїзованих народів, було прийняте Словянами не безпосередно від Кельтів, а від Нїмців (може Бастарнів), в тім же значінню яке воно мало у Нїмців (латинське Volcae, нїм. Walhoz-слов. Волох). Се промовляло б против безпосереднїх стріч Словян з Кельтами. Слїдів безпосередньої стичности з Кельтами в словянській культурі теж на певно не можемо вказати. Супроти того така кельто-словянська стичність (з культурно-історичного погляду дуже важна) лишаєть ся сумнївною.

Близші відомости про бастарнське розселеннє маємо з І віку. Переднї їх ватаги займали тодї дунайську дельту — „острів Певку“ [9]), з того звали ся вони Певкінами. На півночи Бастарни сидять на східнїм згірю Карпатських гір, що від них у ґеоґрафів II-III в. по Хр. звуть ся Певкінськими і Бастарнськими горами. На північнім заходї Бастарни притикали до своїх земляків — Ґерманців, на полудневім сходї — до приднїпровських Тіраґетів. З поодиноких бастарнських племен Страбон крім Певкінів згадує на йменнЯ ще Атмонів і Сідонів [10]).

Для хрональоґії бастарнської міґрації дуже-б важним фактом був той ольбійський декрет Протоґена, коли-б він був датований, і в додатку — коли-б не було нїякої непевности, що його Ґаляти-то Бастарни. Але що така непевність є, і декрет датують то III то II віком, як раз виходячи з його етноґрафічнмх вказівок, тож для вияснення хронольоґії бастарнської міґрації він не може нїчого дати по над иньші джерела. В тих иньших джерелах Бастарни вперше зявляють ся в р. 180, коли закликав їх до помочи проти своїх ворогів Филип II македонський [11]). Вони виступають тодї на лївім боцї Дунаю, й звичайно приймають, що десь коло того часу Бастарни й прийшли туди, бо звуть ся в II в. ще „приходнями“('επήλυδες) [12]) Розумієть ся, се н е д а в н є прибутє можна було-б собі розуміти різно; але то важно, що під час боротьби Олександра В. і його наступників з Ґетами на Дунаю Бастарнів ще там не чути. В підкарпатських краях могли вони зявити ся значно скорше ніж стають нам звісні [13]).

Найбільше розголосу в наших джерелах доходять Бастарни в часах римського цїсарства. Воєвничі й неспокійні, вони були дуже немилими сусїдами взагалї, а спеціально для Римської держави, бо дуже нападали на пограничні землї [14]). Вони пригадують тим своїх карпатських сусїдів — Карпів, і мали туж долю. Імператор Проб вивів 100 тисяч Бастарнів, разом з ватагами Ґотів і Вандалів, і оселив десь в Тракії, де вони, як зазначає історик, стали вірними підданними Риму. За часів Ґалєрія знову виведено разом з Карпами масу Бастарнів; може бути, що вивели тим разом ціле племя Бастарнів, як переведено тодї ціле племя Карпів. Принаймнї — Бастарни зовсїм сходять після того з історичної сцени.

Примітки

[1]) Про Бастарнів див. особливо Zeuss Die Deutschen c. 126, 442, Müllenhof D. Alt. II c. 104 sd. Hahnel Die Bedeutung der Bastarnen für d. germanische Altertum, 1865. B. Much Die Bastarnen, 1890 (Mittheil. d. Anthrop. Gesel. in Wien, XX), Die Südmark der Germanen i Deutsche Stammsitze. Sehmsdorf Die Germanen in den Balkanländern bis zum Auttreten der Goten, 1899. Bremer Ethnographie. Браун Разысканія.

[2]) Germania 46. Страбон VII 3. 17 (обережно: σχεδόν τε και α'υτοί τοῦ Γερμανικοῦ γένους 'όντες). Плїнїй IV. 14.

[3]) Прокопій (De b. G. I, 1) навіть називає Скірів готським народом, але ся звістка нїчого не варта, бо разом з ними називає він готським народом і Алянів. (Цайс с. 705-4 таки й уважав Скірів алянським народом, через те, що тут у Прокопія і у Йордана виступають вони разом з Алянами).

[4]) За Ґерманцїв уважали Бастарнів Цайс, Кіперт (Lehrbuch der alt. Geogr.), Мілєнгоф, Семздорф; Бремер (ор. с. с. 180) уважає die germanischen Nationalität des Volkes (Бастарнів) als gesichert. Кельтів бачили в них нпр. Ганель, Томашек, Нїзле й ин.

5) Про сліди кельтизма на нижнім і середнім Дунаю та в карпатських краях — див. Томашека рецензію II т. Мілєнгофової Deutsche Altertumskunde в Göttinger Gelehrten Anzeigen, 1880, с. 300. R. Much Die Bastarnen (як вище) і Die Sudmark der Germanen с. 14 і далї. Браунъ Разысканія (с. 126 і далї). Веселовскій в ИзвЂстіяхъ от. рус. язика (14-5, 20). Погодинъ Изъ исторіи слав. передвиженій с. 96-7. Див. ще в 2 вид.

6) Нпр. на нижнім Дунаю племя Брітолягів, місто Νουιόδουνον, мабуть також 'Αλίοβριξ, далї Καρρόδονυνον, Ο'υιβαντοουάριον (у Птолємея)- назви, дійсно, характеристично кельтські.

7) Сих придунайських Кельтів бачать і в Ґалятах декрета Протоґена ті, що не згоджують ся признати їх за Бастарнів.

8) На верхівю Днїстра, під Карпатами, містить Птолємей м. Кародун, але на певність сього уміщення не можна покласти ся. Обяснення з кельтської мови хороґрафічних назв (нпр. Вягр — Wehra, Лаборець — Laber, з кельт, labara, шумливий) лишають ся гіпотетичними. Мало правдоподібний і вивід Галича з назви Ґалятів (Кельтів), як „память по Кельтах-Ґалятах, так як безперечно заховалась вона в малоазійській Ґалятії і правдоподібно — також в іспанській Ґалїції“. Браун (ор. с. 166-174) дає досить богато місця сїй справі. Справедливо відкидаючи виводи Галича з *sal (сїль), і з польского hála, гора, він одначе сам не годен знайти ніякого потвердження гіпотезї про походженнє Галича від Ґалятів. Галич мовляв руська форма Galatz (Галац на Дунаю). Але наведені самим же Брауном паралелї — Галичі (Gács) в словацьких Карпатах промовляли б самі против такого обяснення. Тому й пок. Веселовский в своїй взагалї прихильній рецензії „ґенеальоґію“ Галича прийняв cum grano salis (с. 15).

9) Про неї є спеціальна розвідка Бруна — Чорноморье т. I. .

10) Страбон VII, 3 § 5 15 і 17, Птолємей III. 5 § 15 і 19, Tabula Peutingeriana.

11) Лївій XL. 5. XLI, 18-19, XLIV, 26-7, Полїбій XXLI. 9 = XXV. 5 ed. Hultsch; зрештою тексти авторів зібрані у Цейса.

12) Т. зв. Скімна fr. 50 — Müller Geogr. gr. m. т. I с. 229 (Мілєр уважає се взятим з Артемідора, серед. II в.).

[13]) Недавнїми часами Браун (Разысканія) на підставі лїнгвістичних комбінацій (переголосованння Lautverschiebung) пробував датувати міґрацію Бастарнів V віком перед Хр., але сї комбінації дуже гіпотетичні; ще меньше щаслива гадка його ж — звязати Геродотову легенду про міґрацію Неврів з приходом Бастарнів (ор. с. дод. 16).

[14]) Діон Касій XLVIII, 10 і LI, 25-6, Script. hist. Aug. — Anton. Phil. 22; про виведеннє на римські ґрунти — Script. hist. Augustae Probus c. 17, Зосим I. 71.

Східно-ґерманська міграція:

ПЕРШІ СИМПТОМИ, МАНДРІВКА ҐОТІВ, ҐОТИ НА ЧОРНОМОРЮ, ЇХ РОЗСЕЛЕННЕ І ПЛЕМЕНА, ҐОТИ В ДАКІЇ, ЇХ ПОХОДИ НА РИМСКІ ЗЕМЛЇ; ГЕРМАНАРІХ І ГЕРМАНАРІХОВА ЛЕҐЕНДА, „ДНІПРОВИЙ ГОРОД“ ҐОТІВ.

Я вже вище згадав, що в Протоґеновім декреті разом з Ґалятами виступають Скіри. Окрім того Скірів згадує Плїній [1]) і з його звістки (досить загальної) виходило-б, що вони мешкали коло нижньої Висли. На тій підставі їх уважають східно-ґерманським племенем, якого одна частина рушила на полудень разом з Бастарнами, а друга еміґровала пізнїйше. В такім разї сей похід Бастарнів і Скірів був би початком східно-ґерманської міґрації, передовим полком її [2]). Се дуже правдоподібно, хоч і гіпотетично.

Але як би там не було з Скірами і Бастарнами маси східноґерманської кольонїзації рушили на полудень значно пізнїйше. Перші звістки про них ідуть аж з 2-ої пол. II в. по Хр,, з Маркоманських війн. Війни сї, що вели ся від 164-5 року, в певній мірі самі були результатом сього руху. Юлїй Капітолїн, оповідаючи про них, каже що ріжні народи, виперті дальшими варварами (від півночи), домагали ся тодї у Римлян, аби вони їх прийняли на ґрунт, инакше відгрожували ся, що будуть воювати [3]). Дїйсно, між

народами, що шукали собі ґрунтів в Дакії, згадує Діон вандальский нарід Асдінґів, а між участниками війни, окрім давнійших сусїдів, стрічаємо Вандалів і Віктофалів-все племена з східно-ґерманської ґрупи [4]).

Еміґрація ся вийшла з басейна Одри і Висли, де сиділи тоді східно-ґерманські народи т. зв. готської або вандільської ґрупи [5]).В I-II в. виступають тут (на правім боці Висли) Ґоти, з їх галузями: Ґепідами й Тайфалами, Люґії на горішній Одрі, Вандали (на Одрі ж), Бурґунди і дрібнійші коліна — Рути, Скіри, Герули, Туркілінґи, Лємовії [6]).

Притиснені зі сходу Словянами, що безпосередно притикали до них на балтийськім побережі і в басейні Висли, а з заходу своїми західніми земляками, ся ґотська ґрупа мусіла шукати виходу для своєї розмноженої людности в міґрації на полудень. Словянський натиск мусів тут мати не малу ролю; проти сеї гадки вказувалось, що се мов би заперечує напрям ґотської міґрації, бо вона пішла на схід. Одначе Ґоти йшли не на схід властиво, а на полудень, а той факт, що для готських виходнів не знайшлось ніде по дорозї місця, й вони вискочили аж на чорноморське побереже — не дуже пожадане місце для їх осад, показує що вся територія на північ від побережа була вже тїсно залюднена-людністю словянською очевидно [7]).

Історія сїєї ґотської міґрації майже зовсім незнана [8]). Як бачили ми, вже в середині II в. по Хр. деякі ватаги з східно-ґерманської ґрупи мандрують на, полудень, в простори середнього Дунаю; сею дорогою пішли Вандали, пізнійше Гепіди, Льонґобарди, і Йордан цитує сучасника вандальської міґрації Дексіпа, що Вандали з понад океана мандрували цілий рік на свої нові осади — мовляв задля великого віддалення (властиво можна-б було дивуватись, коли-б дійсно ся міґрація перевела ся протягом одного року).

Ґоти взяли більше на схід. Про мандрівку їх оповідає Йордан більше як про Вандалів [9]). Та сї відомости, як і взагалї все, що оповідає він про історію Ґотів незалежно від античних джерел, представляє з себе лише наукову як на той час, а по теперішньому — дуже невдалу комбінацію устних переказів ґотських з відомостями античних письменників, і користати ся з неї треба дуже обережно.

Передо всім одначе треба піднести, що самий факт сїєї мандрівки Ґотів з над балтийського моря цїлком суперечний з тенденцією історії Йордана, чи властиво його джерела Касіодора-звязати історію Ґотів з чорноморськими Ґетами. Очевидно, мандрівка була фактом загально звістним, переказаним в народній традиції, так що замовчати його не можна було. Дійсно се

потвержуєть ся звістками про ґотські осади над балтийським морем в I-II в. і не підлягає найменьшому сумнїву (кажу се з огляду на піддержану деким в нашім столїтю, особливо Яковом Ґрімом, стару теорію, що Ґоти — то давні Ґети, і нїякої ґотської міґрації не було). В ґотській народній традиції, переказаній у Йордана, переховались спогади про мандрівку неперехідними багнистими просторами-очевидно, полїськими; там на гатях провалилась і згинула сила людей. Перебувши сї багна, Ґоти перейшли в край, прозваний ними Oium [10]), але тут мусїли витримати війну з тубильцями (у Йордана Spali) [11]). Хоч традиція представляє сю боротьбу щасливою для Ґотів, але в дійсности мусїло бути инакше, коли Ґоти не зістались в сих привабних, як каже традиція, краях, а мусїли „спішити на край Скітії, над Чорне море“.

Крім Ґотів властивих мандрували разом з ними чи слїдом за ними ще иньші їх близші й дальші свояки. Запевно се знаємо про Герулів і Тайфалів [12]). Участники ґотських походів звані в джерелах Уруґундами — народність зрештою близше незвістна, могли бути кольонїєю Бурґундів. Иньші дрібнїйші ґотські народи — напр. Скірів, Руґів, стрічаємо з Ґотами допервa в Панонїї, і не знати чи перебували вони перед тим на Чорноморю, чи прийшли над середнїй: Дунай просто з балтийського побережа, як Вандали, Ґепіди й ин. В околицях нижнього Дунаю застали ще Ґоти Бастарнів — своїх правдоподібних свояків; але незадовго потім вони, як знаємо, зійшли зі сцени.

Мандрівка з над Балтийського моря серед мочарів та безграничних болот східньої Европи мусїла тягнути ся не коротко, поки ґотські виходнї, не знайшовши собі нїде притулку, опинились в чорноморських просторах, зрідка лише залюднених сарматськими племенами, після того як Язиґи вийшли звідси над середнїй Дунай. З того що в ґотській традиції не переховало ся нїяких звісток про боротьбу з степовою людністю, можемо догадувати ся, що при ґотськім оселенню обійшло ся без великих війн — простору було досить. Про долю тутешніх Іранців не маємо нїяких відомостей: можлива міграція їх — по части до західних земляків-над Тису, по части до східнїх, на Дін [13]), можливе й спільне пожитє з Ґотами на Чорноморю [14]). В Йорданових Rosonionorum gens infida, що счинила повстаннє против Германариха, напр. бачили часто Роксолянів. Але се толкованнє неправдоподібне.

На нових своїх осадах Готи дають вперше за себе знати конфлїктом з Римлянами — в першій чверти III віку. Цїсар Каракаля під час своєї подорожі в Азію 214-5 р. стрів на дорозї якісь ґотські ватаги і їх розігнав [15]). Сей факт дає нам крайню дату, terminus non post quem, але з того доміркуватись докладнїйшого часу готської кольонїзації, розумієть ся, не можна. Міґрація Ґотів мусїла зайняти довший час — десь на початках III і при кінцї II в. Близше означити його не можна.

Більш як два столїтя пересидїли Ґоти в наших степах, одначе відомости про се перебуваннє їх досить бідні. Знаємо про їх напади на Римську державу в III в., а з рештою-аж до гунського находу одиноким джерелом для історії Ґотів служить Йордан, з нього-ж не богато певного можна зачерпнути, його відомости про часи передгунські не йдуть далї невиразних спогадів; імена вибрані з народньої традиції і очевидно-довільно укомбіновані з лїтературною, античною традицією. Тільки інерцією традицийного пієтизму можна обяснити, що в науковій лїтературі, особливо нїмецькій, не вважаючи на сконстатовані недорічности, все ще не відважають ся вирікти ся сих відомостей Йордана [16]).

Про саму кольонїзацію знаємо, що Герули зайняли східнї краї- над Меотидою і по части в Криму. Ґоти властиві сидїли по Днїпру й далї на захід-до Дунаю і карпатського згіря. Вони подїлялись на східнїх — Остроґотів, инакше Ґрейтунґів (се виводять з griut пісок, мешканцї піскуватих степів) і західнїх — Візіґотів або Тервінґів (triu — дерево, лїсові люде). Назви сї мусїли бути давніми, бо в VI віцї оповідало ся про короля Остроґоту з давнїх, перед-гунських часів [17]): але лишаєть ся неясним, чи сї назви були принесені ще з старої вітчини, чи зявили ся вже на нових чорноморських осадах [18]). Осади Остроґотів були над Днїпром, Візіґоти сидїли між Днїстром і Дунаєм, а пізнїйше (вже, певно, по виходї Римлян з Дакії) розпросторились вони й далї на північ — в семигородські Карпати, витиснувши звідти Ґепідів і Вандалів. Як далеко готські осади протягали ся на північ в Подніпрянщині, не маємо нїяких вказівок. За Герулами на схід, в придонських і прикавказьких степах сидїли алянські народи [19]).

В ґотській традиції, переказаній Йорданом, в давнїйших часах всї Ґоти — східні й західні мали становити одну державу, аж пізнїйше Візіґоти

відділяють ся осібно. Дійсно, вже Таціт завважив у Ґотів особливий розвій королівської власти і під час довгої мандрівки на полудень, серед боротьби з ріжними народами, могли сї ґерманські ватаги сформувати ся в .одну воєнну орґанїзацію, а при широкім розселенню по степових просторах мусїла ся консолїдаційна сила з часом знову ослабнути [20]). У Йордана всї Ґотн виступають в останнє в однїй державнїй орґанїзації за часів короля Остроґоти, тоб то в серединї III в., але для нас сї датовання не мають значіння, — констатуємо тільки, що часи полїтичної одности Ґотів в традиції лежать далеко по заду, в лєґендарних часах, що безпосередно наступили по міграції [21]). Пізнїйше (в IV в.) бачимо королївську власть розвинену у Остроґотів, тим часом як Візіґоти роспадають ся на дрібнїйші ґрупи, з вождами на чолї, яких сучасник Аміан зве судіями,-judices [22]).

Як я вже сказав, відомости про Ґотів в старших джерелах маємо з їх походів на Римську державу [23]). В сих походах знайшов собі вихід войовничий запал Ґотів, розвинений в війнах мандрівки. Вони займають собою ціле пів столїтя, від другої чверти III в., та для нашої мети вистане коротенько про них сказати.

Звістки про перші походи дуже скупі. Здогадують ся, що початком їх було зруйнованнє Істрополя на чорноморськім побережу р. 238. Напади припали на час сильних замішань в Римі; пограничні римські намісники, не маючи помочи від центрального правительства, мусїли уложити з Ґотами умову, і на основі її вони побирали річну платню від римської адмінїстрації. Правдоподібно, задержаннє сїєї платнї стало ся потім причиною великих спустошень, які починили Ґоти в Мезії і Тракії кілька років пізнїйше. Цїсар Децій, що хотїв положити кінець сим пустошенням, наложив сам головою разом з сином в битві (р. 251). Хоч наступник Деція довів до угоди з Ґотами, але й се не спинило готських нападів: тільки ми про них маємо дуже скупі відомости. Частими походами пустошать Ґоти землї Балканського півострова, не задовольняючись ним переходять далї за Пропонтіду в Малу Азію, а разом з походами суходолом розпочинають потім і морські; цїкаво, що при тім Ґоти показують себе народом цїлком не обізнаним з морем: розпочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребцїв і майстрів до будови човнів [24]). Участниками сих походів виступають разом з Ґотами їх сусіди — Герули, Борани [25]),

Уруґунди, Карпи.

З часом ґотські находи приберають все ширші розміри, обіймають все більші території, спустошення трівають все довше, в міру того як Римська держава показуєть ся безсильною їх повздержати. З розбійничих нападів вони починають вже приберати характер окупації. В Останнїй великий похід 269 р. Ґоти разом з ватагами Герулів, Ґепідів, Бастарнів виберають ся з родинами й рабами. Тут уже заникала ріжниця між походом для грабовання і мандрівкою народу, і ми не можемо знати, чи то був тільки надовго замірений похід, під час якого вояки не відважились лишати своїх родин і господарств, чи-проба міґрації. Заносилось дійсно на нову мандрівку Ґотів і їх свояків-союзників, та сей великий похід, споряджений морем і суходолом, що цїс. Клявдій рахує на 2000 човнів і 320 тис. мужа, закінчив ся нещасливо. Ґерманські ватаги понищено, а ряд енерґічних імператорів, що роспочав собою Клявдій, зміцнив сили імперії.

До того прилучилось іще, що Авреліїан слїдом потім покинув Дакію (274), перевівши її осадників до Мезії. Наслїдком того германські народи здобули собі новий кольонїзацийний терен, і туди мусїла звернути ся головна увага Ґотів. Прикарпатські землї переходять тепер головно в їх руки. Сей ґотський натиск від сходу міг вплинути на те, що решта попереднїх осадників — Карпів і Бастарнів кидає карпатські краї при кінці III в. й переходить на римські ґрунта, — так само як в північних прикарпатських землях міг на се влинути натиск словянський. Та те, що дїялось тодї на північ від Карпатів, нам майже невідомо, дещо знаємо тільки про рух ґерманський на полуднї. Візіґоти опанували семигородські Карпати, витиснувши відти Вандалів і Ґепідів. Вандали опановують спорожнені Римлянами землї Дакії від північного заходу. Крім них осаджують ся в колишній Дакії Ґепіди, Тайфали, Віктофали [26]). При тім не обійшло ся без конфлїктів і війн між сими ґерманськими народами, але память про них переховалась тільки в непевних спогадах Йордана [27]). Отсей кольонїзаційний процес зі своїми війнами відвернув ґотські племена від походів на Рим; з IV віку знаємо лише досить рідкі випадки їх війн з Римом. Правдоподібна крім того й відомість Йордана, що тодї був відновлений давній „союз“ Ґотів з Римлянами: на підставі його вони діставали від Римлян запаси, й за те платили воєнною помічю [28]).

Сї близші звязки ґотського житя з римським світом мали певне значіннє в культурній еволюції східно-полудневої Европи і між иньшим проявили ся в поширенню християнства між Ґотами і появі ґотського перекладу св. Письма; автором його був Ульфіля, фундатор аріанської церкви серед Вестґотів (341-8). Вестґотські старшини, противники римських новин, що правда, підняли нагінку на Ульфілю і його вірників, але се не перешкодило християнству ширити ся серед Ґотів і пізнїйше [29]).

Таким чином історичні факти вказували-б з кінцем III в. на західнїй напрям ґотських інтересів. Натомість в леґендарній традиції, переказаній Йорданом, ґотські сили звернені на підбиваннє північних і східнїх сусїдів, і тут перед гунським находом нечуваним світом мало засяти остроґотське королївство Германаріха (чи Ерманаріка або Ерманріха, як його звуть сучасні ґерманїсти). Королївство се було б для нас дуже цїкаве, як би ґотські перекази про нього можна було взяти за чисту монету.

Крім Йордана говорить про Германаріхову державу ще сучасник Германаріха Аміан [30]). Він оповідає про нього, що се був воєвничий король і з причини численних щасливих воєн був страшним для сусїднїх народів; зве його край просторим (late patentes) і родючим. В сих відомостях Аміана трудно знайти доказ якоїсь незвичайної мо-гутности, але в ґотській традиції держава сього останнього короля прибрала нечувані і — зовсїм неправдоподібні розміри. В тій формі, як ми її маємо у Йордана (гл. 23), вона вже літературно перероблена. В основі її лежить народня саґа про Германаріха, що переховалась поза тим і в північній поетичній традиції саґ, і в ріжних літературних обробленнях (в Кведлїнбурській лїтописи, Вірцбурській хроніці й ин.). Але сю саґу мабуть уже в джерелї Йордана — у Касіодора перероблено, змінено, розширено на основі иньших відомостей літературних і устної традиції. Немилосердно покручений уривок з якоїсь ґотської піснї чи саґи має представляти реєстр підвластних Германаріху народів [31]). Не здовольняючись ними, Германаріх підбиває сусїдів — Герулів, потім роспочинає війну з Венетами, що закінчила ся підбитєм їх всїх! Литовські народи (Aestii), „що залюднюють предовге побереже Нїмецького океана“, закінчують реєстр підвластних народів, і Германаріх панує „над всїми народами Скитії і Ґерманії, як над своєю власністю“.

Сї останнї слова дають обясненнє цїлому оповіданню: Германаріх „деякими

предками справедливо прирівнюваний до Олександра, Великого“, як каже Йордан, подбив собі всї народи Скитії й Нїмеччини і відповідно до того лєгенда вложила в реєстр підбитих ним народів всїх, кого знала (як се було і з Олександровою леґендою). Коли в тих покручених назвах можна справдї добачити імена Мері і Мордви (Merens, Mordens) або як припускають, ще й Чудь і Весь (Tadzans і Vas), а не прості созвучности, то ми могли б бачити тут вихоплений з якоїсь Готської традиції й приточений до Германаріха ряд північних фінськіх народів, що могли заціліти в нїй ще з часів як Ґоти мешкали на півночи і потім мандрували на верхівя Днїпра. Лєґенда долучила до сього назви сусїдів і взагалї східно-европейських народів, які знала з історичної традиції, і зробила їх підданими Германаріха-бож усї сусїднї, близькі і далекі народи, мали стати його підданими, так як у лєґендi про Олександра В.

Лєгенда одначе сама видає себе о стільки, що представляючи в таких незвичайних розмірах власть Германаріха, не вміє замовчати незалежности Візіґотів від нього, а оповідаючи при напад Гунів, нїчого не знає про ту велику монархію Германаріха, про ті підвласні народи, що мусїли відограти таку чи иньшу ролю при тім нападї. Не знає про них нїчого й Аміан, оповідаючи про напад Гунів, і ми відповідно до його слів мусимо представляти собі дійсного, не лєґендарного Германаріха войовничим королем просторих приднїпрянських остроґотських країв і тільки! В оповіданню Йордана можна-б іще бачити память про війни з сусїднїми народами — Герулами, Словянами, але нема підстави думати про якусь власть Остґотів над численними і далекими народами, маючи перед очима міру дійсної власти Германаріха — факт що Візіґоти від нього не залежали.

Супроти такої ілюзоричности великої монархії Германаріха упадають, розумієть ся, проби новійших учених — за помічю Йордана притягнути до ґотської держави деякі подробиці пізнїйших скандинавських саґ та з них витягнути вказівки на ґотську державу на середнїм Днїпрі з столицею Германаріха в „Днїпровім городї“ (Danparstad) — нїби то в Київі і т. и. Сї звістки навіть при повній катеґоричности та згодї з Йорданом не багато-б значили: показували-б тільки, що Германаріхова лєґенда в подібній версії була перейнята, не тільки Йорданом, а й саґами. А в своїм нинїшнім станї, коли маємо в саґах (та й то ще в верзіях значно пізнїйших) тільки дуже неясні згадки про „Днїпровий город“, „Днїпровські місця“ Ґотів, без найменьшого натяку на середній Днїпер і Київ, — сї згадки саґ не можуть

дати нїчого певного, і ґотська держава на середнїм Днїпрі зістаєть ся не на чім не опертим здогадом або мітом [32]). Повторяю, ті реальні подробиції, які собі запамятала Германаріхова леґенда, зовсїм не свідчать за особливою великістю держави Остґотів. До київських країв було їй ще далеко-далеко!..

Тим поясняєть ся і слабість Остґотів у боротьбі з гунським потоком, що заливає в Останнїй четверти IV в. ґотські осади. Ніякими особливими силами вони не розпоряджали.

Примітки

[1]) IV. 13.

[2]) Мілєнгоф II, с. 110-1.

[3]) Antoninus, 14: aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur bellum inferentibus.

[4]) Capitolinus ed. Peter c. 22 (з поправками Мілєнгофа і Момзена), Діон Касій LXXI. 12, LXXII. 2. Про сю еміґрацію див.: Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 36 і далї, Müllenhof II с. 5, Kaufmann Deutsche Geschichte, I с. 72 і далї, й ин.

[5]) Новійші дослїдники (надр. Браунъ Разысканія въ области гото-словянскихъ отношеній, I — Готы на ВислЂ, 1899. Bremer Ethnographie der germanischen Stämme-Paul Grundriss III2) доводять, на підставі. головно лїнгвістичних спостережень, що готські племена давнїйше мешкали далї на полудневий захід, і аж пізнїйше (коло IV в. перед Хр.) пересунулось над Вислу. Але є й досї ще оборонцї готської традиції (переказаної Йорданом), що Ґоти прийшли над Вислу з Скандинавії. Інтереснїйша гадка, піднесена Брауном (ор. с. 327-336), що Ґоти перед своєю міґрацією на Чорноморє кілька столїть були все в стадії міґрації.

[6]) Таціт Germ. 44. Плїній Hist. N. IV 14-14, Птолємей II. 11 § 17, Ш. 5 § 20.

7) Гадку про вплив словянського натиску піднїс ще Шафарик Slov. staroż I. 18 § 7, проти неї див. у Вітерсгайма I с. 149, Dann Urgeschichte II. 170.

8) З величезної лїтератури крім вказаного в двох попереднїх примітках вкажу лише де що. З давнїйшого: Zeuss Die Deutschen, sub vocibus. W. Bessel — монографія про Ґотів в енциклопедії Ерша і Ґрубера серія I т. 75. Dahn Könige der Germanen, т. II і III. H. Bradley The Goths from the earlist times to the end of the Gothic dominion in Spanien, 1888. R Much Goten und Ingaevonen (Beiträge zur Gesch. der deutsch. Sprache XVII). Далї O. Gutsche und W. Schulze Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zu Karolingern, I, 1894. B. Kappaport Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin, 1899. Ludw. Schmidt Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Volkerwanderung, 1904 (Sieglin Quellen u. Forschungen, VII) і йогож Allgemeine Geschichte der germanischen Volker 1909 (Handbuch d. mittel u. neueren Geschichte).

9) Getica 4, 22.

10) Се толкують словом au або aue- перерізана ріками країна.

11) Сї Спалї своєю загадковістю досить дражнили дослідників. Вперше імя їх знаходимо у Дїодора: Πάλος і Νάπης — сини Σκύθης-а стають патріархами народів Πάλοι і Νάπαι. Отже Πάλοι се частина скитського народа, ще до міґрації його з-за Танаіса в Европу (II. 43). Звідти перейшли вони до Плїнїя, де виступають в подвійній формі: Inapaei- Spalaei і Napaei — Pelaei та містять ся в околицях Танаіса (Мілєнгоф думав, що тут треба розуміти Яксарт — D. Altert. III с. 23 і 51). Spali Йордана мабуть були книжною ремінісценцією сих Палів — Спалеїв і трудно в його оповіданню при них шукати якогось дійсного імени. В лїтературі Шафарик (I. 15. 1) уважав їх за несловянське (скитське або чудське) племя, що жило коло Дону, думав, що сей нарід був звістний Словянам, і з його імени виводив він слово сполинъ, исполинъ = ґіґант, подібно як з імени Аварів-Обрів виводять словянські слова обринь =olbrzymy, або з Птолємеївих Велтів-велетъ, велетень (по анальогії з нїмецьким Hunen = Гуни = велетнї) (див. Крек с. 252-3, Веселовскій в ИзвЂстіяхъ рус. язика 1900, I). Цейс (с. 67) і за ним ряд пізнїйших учених, яв Пальман, Первольф й ин., звязували се імя з Σπόροι Прокопія, бачучи тут стару назву Словян, а Іловайский (Разысканія

о началѢ Руси вид. 1882 с. 68) виводив навіть від них імя Полян. Див. ще дещо в 2 вид.

12) Зосим IV. 25.

13) Кулаковский здогадуєть ся, op. c., що Ґоти вже в своїй міграції відрізали й відіпхнули далї під римські границї західню частину Алянів, котра в III в. виступає в ріжних війнах з Римом. Се можливо. Меньше правдоподібний його здогад, що Ґоти ж загнали Алянів у Крим.

14) Трудно згодити ся з ним уже передовсїм тому, що імя Роксолянів Йордан знав (с. 12), а тим часом в сїм місцї нї оден кодекс не має нїчого подібного до їх імени. Найправдоподібнїйшою уважаю гадку, що назва Розомонів зовсїм леґендарна, епічна (див. в покажчику Момзенового видання Йордана с. 164, також Grundriss der Germ Phil. Пауля III с. 683, статя Сімонса, і особливо Jiriczek Heldensage с. 60 і далї). Що правда, нї одно з дотеперішнїх толковань сеї назви як епічного призвища не прийняло ся в науцї (від rosamo — червоність, як „руді, підступні“, hrausamuni „хоробрі“, й ин.). Про иньші, історичні обясненя див. в 2 вид. (крім Роксолянів звязувано Розомонів з прикавказькими Оромусхами Менандра і Росмосоками Мойсея Каганкатоваца, кавказько-гунським. народом). Старі здогади, що тут криєть ся імя Руси (Grimm Geschichte d. deut. Sprache, Aspelin La Rosomonorum gens et le Ruotzi, 1884) відогрів недавно Маркварт Osteuropäische und cstasiatisische Streifzüge, 1903: він вважає Розомонів епічною назвою Герулів, звязує з сим Hros сирійської компіляції V в. і пізнїйше 'Ρῶς (с. 365). Про сей вивід мова далї, тут зазначаю що сей здогад Розомони-Герули вповнї гіпотетичний, опертий тільки на тім, Що Герули вели завзяту війну з Германаріхом. І виходила б з того досить дивна історія, що самі ґотські історики не пізнали в сїм имени добре їм звісних Герулів.

15) Спартіан (Caracallus c. 10) каже: Gothi Gethae dicerentur, quos ille (Garacallus), dum ad orientem transit, tumultuariis praeliis devicerat. Тримаю ся звичайного погляду, що сї Ґоти дійсно були Ґоти. Иньші, як нпр. Бессель в Енцикльопедії Ерша і Ґрубера с. 99, Кунік О запискѢ готскаго топарха с. 24, Момзен (op. c. c. 817) думали, що тут мова про Ґетів = Даків. Звістку свою Спартіан подає на поясненнє злісного жарту: Каракалю називали Maximus Geticus мов би з причини побіди над Ґотами, а в дійсности натякаючи, що Каракаля забив брата — Ґету. Не маємо причини не вірити

виразній звістці Спартіана, що то були Ґоти, — бо Ґети були б йому для толковання того призвища наручнійші. Новійші оцінки сього питання — Drexler Caracallas Zug nach dem Orient, 1880 (дісерт., Галє); Rappaport op. c. c. 19 і далї.

16) Нпр. Вітерсгайм, Пальман, Мілєнгоф, Дан, Кауфман.

17) Імена: Grutungi, Austrogoti, Teruingi, Visi відгадав Мілєнгоф у Требелїя Полїона в попсованих назвах біоґрафії цїс. Клявдия (с. 6); по за тим є вони у Аміана, а імя Вестґотів — у пізнїйших письменників V-VI в.

18) Звичайно толкують сї назви Остроґотів і Візіґотів як „Східнїх“ і „Західнїх“ Ґотів, так як сиділи вони на Чорноморю, і як потім розмістили ся в дальшій мандрівці на Захід. Так толковано сї назви вже в тих часах (Iord. 82). Але останнїми часами здобуває поле нове обясненнє від austra блискучий і *visi-добрий.

19) Iord. c. 17, 22, 23, Amm. Marcel. 31. 3. Про розселеннє ґотських племен на Чорноморю Раппапорт р. III, Loewe Die Krimgotenfrage (Paul u. Braune Beiträge, 1902).

20) Се справедливо завважив Дан — Die Könige der Germanen II c. 87-8.

21) Одначе багато учених приймало істнованнє спільної держави аж до часів Германаріха — Кепке, Зібель, Вітерсгайм — див. у останнього op. c. II c. 6.

22) 27, 5; 31, 3.

23) Про них див. особливо Rappaport op. c., Dahn-Wietersheim t. I гл. V і далї, Васильевскій — Русско-византійскіе отрывки VII — Житіе Іоанна Готскаго (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1878, I) c. 87 і далї, L. Schmidt Gesch. d. deut. Stämme, I.

24) Зосим I c. 31, 32, 34. Зазначую се, бо Готів вважають за нарід мореходний, і се служило підставою для ріжних виводів і противставлень їх „сухопутним“ Словянам.

[25]) Сей нарід теж цілком не звістний близше. Здогад (нпр. Раппапорта ор. с. 36), що перед тим стала ся нова ґерманська міграція з басейна Висли над Чорне море і тоді прийшли Бурґунди, Борани, Герули, має зовсїм гіпотетичний характер.

[26]) Евтропій VIII. 2. Див. Hunfalvy Ethnographie von Ungarn 68-9.

[27]) Йордан гл. 17. 22. Деякі здогади у Рапапорта с. 105-6.

[28]) Про сї відносини у Вітерсгайма-Дана і новійше у Л. Шмідта.

[29]) Перегляд справи в статї Фоґта в Allgem. Deutsche Biographie т. XLIV (1898), F. Kaufmann Texte und Untersuchungen znr altgerman. Religionsgeschichte, 1899.

[30]) 31. 8. Про Германаріхову леґенду див. прим. 3.

[31]) Катальоґ народів Германархіової держави в рецензії Момзена читаєть ся так: Habebat siquidein quos domuerat Goltescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Inmiscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas (Getica стр. 23).

[32]) Про неї ширше в примітці (3).

Турецько-фінський похід:

ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД, ВИХІДНА ТОЧКА; ХУН-НУ І ГУНИ, ЇХ ЕТНОҐРАФІЧНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ; ГУНИ В ЕВРОПІ І ЇХ ПОХІД, ПОГРОМ ҐОТІВ, ЇХ ОСТАНКИ НА ЧОРНОМОРЇ. ГУНСЬКА ДЕРЖАВА Й ЇЇ УПАДОК. БОЛГАРСЬКА ОРДА, ЇЇ МАНДРІВКА. АВАРСЬКА ОРДА, Й ЇЇ МАНДРІВКА.

Ми вже бачили вище, що припливи іранських орд в Чорноморські степи, скільки можемо їх слїдити, були результатом етноґрафічних переворотів в середнїй Азії, себ то натиску на іранську людність Межиріччя турецьких орд

північної Азії. Під сим натиском іранська людність уступала по части на захід, по части на полудень, доки потік північних орд не пробив ся через сю іранську греблю й не вилив ся сам у чорноморські степи.

Вже в давнійшій степовій людности, почавши від Скитів, як згадувано, могли бути північно-азійські елєменти, хоч і не так значні. Масовий рух північно-азійських (урало-алтайських) орд в европейські степи починаєть ся пізнійше. Першою ордою, що пробиваєть ся скрізь іранську людність в наші краї, була гунська. Під натиском її іранська кольонїзація уступила ся на полудень і захід, зіставивши тільки слабші слїди на своїх давнійших осадах. Одна частина европейських останків іранської людности рушила на захід разом з Гунами і Ґерманцями, друга була притиснена до гір — кавказьких та кримських, і з часом все глубше в них входила. Степи наші дістають иньших хозяїв. Цїлий історичний час аж до III в. по Хр. вони були арендою головно іранської кольонїзації, а почавши від кінця IV в. аж до XVII-XVIII, з певними перервами, чорноморські степи стають краєм головно кочових орд турецької родини, з значною участю фінських й монґольских елєментів. Ґерманська міґрація була незначною інтермедією в сїм кольонїзаційнім процесї. Важнійше значіннє мала кольонїзація словянська, але в чорноморських степах вона, як побачимо, була теж тільки розмірно недовгим кольонїзаційним вибігом в спокійнійшій перерві між степовими бурями турецької міґрації, і новий рух турецьких орд досить скоро примушує словянську людність вертати з степів назад на північ.

Вихідною точкою нового міґраційного процесу були степи Монголії й басейн Амура — правітчина турецьких і монґольских орд. Довгий ряд віків минав, перше нїж натиск зроблений десь над Амуром, передавав ся по тих степових просторах на остатнї свої періферії — в чорноморські і вкінці — подунайські рівнини, і міґраційна хвиля досягала сеї своєї границї. Але який етноґрафічний переворот мусїв повставати на шляху такої світової міґрації, і які ріжнородні домішки прибирав сей самий міґраційний потік по дорозї! Коли одна частина орди рушала далї, а друга не йшла безпосередно за нею, в покинених просторах розсаджувались зовсїм сторонні етноґрафічні елєменти, і потім поневолї брали участь в дальшім походї її, захоплені її рухом. Вже ся одна механічна причина — horror vacui, що майже так само значить в кольонїзації, як у фізицї, мала величезні впливи, не кажучи за завойованнє примусової переселення і всякі иньші спеціальні причини.

Значної культурної ріжниці не було між тими ріжними елєментами і через те найріжнійші племена — монґольські, турецькі, угорсько-фінські, іранські, і хто зна ще які — втягали ся в сей вир, затирали ся в нїм, входили в склад нових полїтичних і етнічних конґльомератів. Тому докладне означеннє етноґрафічного складу деяких орд мабуть на завсїди зістанеть ся задачею не можливою до розвязання. Для нас, розумієть ся, вони інтересні в міру свого значіння в нашій історії. Побут одних орд на нашій території часом був дуже короткий, так що вони тільки переходили нашими степами. Иньші зіставались тут на кілька століть. Через се одні мають більше, иньші меньше значіннє в історії нашої кольонїзації, в культурній і полїтичній історії, хоч майже завсїди значіннє їх тільки неґативне.

Попередні стадиї сього міґраційного процесу відомі нам дуже недокладно [1]). Дещо знаємо про нього головно з джерел хинських.В них же за часи династії Чеу (до 255 р. перед Хр.) згадують ся на півночи, в степах Монґолії кочовничі, розбійничі орди Hin-yung, потім за часів династії Ган (163 перед Хр. -196 по Хр.) звані Hiung--nu, Гун-ну — що по хінськи значить „нужденні раби" або „раби гун" (правдоподібно згірдлива перерібка на хинське власного імени сього народу). Сим загальним іменем хинські джерела означають турецькі народи на їх правітчинї (а деякі думають, що ся назва була ще ширшою, обіймала й Монголів). Войовничі, неспокійні орди сї давались сильно в знаки сусїдам, і спеціально Хинцям, особливо коли в II в. перед Хр. орди Гун-ну сполучили ся в одну полїтичну орґанїзацію. Вічні їх напади спонукали Хинську державу збудовати ті велетенські укріплення, що потім разом утворили великий мур (вже при кінцї III в. перед Хр.). Вона загородила свою північну границю системою міст і кріпостей, а заразом, як потім Візантия, шукала способів до ослаблення свого ворога союзами з його ворогами.

Правдоподібно, не без впливу хинської полїтики виникають внутрішнї роздвоєння серед самих Гун-ну. Уже в серединї I в. перед Хр. частина Гун-ну признає над собою зверхність Китая, тим часом як иньша, більше енерґічна шукає собі нового поля діяльности на заході і доходить до Соґдіани, до околиць Аральського моря. Се був перший звістнпй похід Гун-ну на захід — вістун пізнійшої міґрації. Новий такий похід знаємо при кінцї I в. по Хр.: держава Гун-ну тодї розбилась, подїливши ся на північну й полудневу частину, і хинське правительство, опершись на полудневих Гун-ну, що признали його зверхність, і на иньших сусїдів — ворогів північних

Гун-ну, знищило в 90-2 р. сих північних Гун-ну і прогнало від своїх границь. Частина тих північних Гун-ну відступає далї на північ, в Алтайські краї, иньша під натиском сусїдів рушає на захід. Так поволї приготовляла ся міґрація, що в IV в. прориваєть ся в Европу і Гунська орда — очевидно, сї старі Хун-ну, на чолї турецько-фінського потока появляєть ся в чорноморських степах [2]).

Що гунська орда не була індоевропейською, се видно з оповідань про вигляд Гунів, поданих Ам. Марцелїном, Аполїнарієм Сідонієм та Йорданом. Хоч в таких обставинах перелякана фантазія має великий вплив на характеристику напастників, одначе в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської (фінсько-турецько-монґольської, чи урало-алтайської) раси: темні, безбороді широкі твері, що так само здавались чудними Індоевропейцям, як „конячі лиця" сих останнїх Хинцям, котрі знов нїчого дивного не завважали в виглядї Hiung-nu. Марцелїн оповідає, що Гуни натинали щоки дітям, аби у них не росло волосє [3]), і вони старіють ся безбороді, без жадної краси, подібні до евнухів, кріпкі членами, з товстими шиями, дивні фіґурою, невеликі, подібні до недбало приподоблених до людської фіґури колод. Йордан, повторяючи се оповіданнє, додає, що лиця Гунів були страшенно чорні, якісь неформні пляцки, а не лиця, з кропками замісь очей. Аполїнарій Сідонїй теж підносить сей „брак очей", а при тім завважає широкі щоки та наче придавлені носи, і знов толкує се здогадом, що гунським дїтям спеціально притискають носи [4]). Що до побуту, звістки сучасників малюють Гунів типовими кочовниками, які ціле житє перебували на конї, вічно переходячи з місця на місце, страшні в кінній нерегулярній війнї. В порівнянню з сими „сироядцями", кочовники — скотарі й ловцї Аляни видавали ся сучастникам „житєм і побутом культурнїйшими" (mitiores).

Беручи гунський напад в звязку з тим вище згаданими міґраціями Hiung-nu і дальшим походом турецьких і турецько-фінських орд, стає очевидним, що в Гунах маємо перед собою передову орду того турецько-фінського походу. Чи гунська орда була чисто турецька і тільки підбила фінські та иньші народи та потягла їх ватаги за собою, чи в ній помішали ся турецько-фінські елєменти вже на правітчинї, се тяжко сказати. Доказом на те, що Гуни були Турки, а не Монґоли, служить те, що Монґоли аж пізнїйше висувають ся на захід, і в найдавнїйших звістках Гуни виступають

однопдеменниками Турків — Ту-кю, як звуть ся вони в хинських джерелах. З другого боку не може бути мови також про одностайно-фінську народність Гунів, хіба тільки про фінські елєменти в турецькій орді. Популярна-ж своїх часів, а й досї не зовсїм забута ще словянська теорія не має за собою нїчого крім кількох подробиць, що можуть вказувати що найбільше на словянські елєменти в державі Атилї [5]).

До Европи вже в I-II в. християнської ери могли доходити вісти про Гунів з західньої Азії, коли вони сидїли вже близько европейських границь. Звідти мабуть переніс їх Птолємей помилкою в околиці Днїпра на своїй мапі. Але тотожність сих Птолємеївих Хунів з Гунами приймають не всї. Певнїйша звістка иньшого ґеоґрафа II в. (т. зв. Діонїсія Періеґета): він уміщує „Уннів“ (Οὖννοι) на західнім березі Каспійського моря [6]). Вірменські письменники знають їх під іменем Гунк. Але близші вісти про Гунів зявляють ся тільки від їх нападу на Ґотів: письменники уміщують тодї Гунів уже недалеко Дону, на північнім сході і просто на сході від нього [7]). Десь коло 370 р. Гуни знищили Алянів, що сидїли коло Меотиди і на лївім боцї Дону, силу їх вирізали, иньших прилучили до себе і з збільшеними силами кинулись на Остроґотів [8]).

Старий король Германаріх стратив відвагу від сього нападу й не сподіваючись оборонитись, сам себе вбив, аби не бачити упадку держави. Його наступник Вітімер, притягнувши до помочи ватаги Алянів і Гунів, що не трималились головної орди, розпочав був війну з Гунською ордою, але наложив у нїй головою. Остроґоти по сім стратили охоту до дальшої боротьби й переважна маса їх рушила далї на захід, над Днїстер (десь мабуть на середнїй, далї від моря). Также нещасливо випала проба боротьби з Гунами й для Візіґотів: Гуни обійшли їх міцний табор над Днїстром, уряджений їх старшиною Атанаріхом, і той рушив тодї на північ в Карпатські (семигородські) гори, „в Caucaland“ [9]), вигнавши звідти тубильців. Але головні маси Візіґотів, не знаходячи собі вигоди в гірських долинах, рушили за Дунай і випросили у імпер. Валєнта дозвіл оселити ся в Тракії (376). За їх прикладом пішли й Остроґоти; не перепущені римськими властями, вони силоміць перейшли Дунай. А кілька років пізнїйше прилучив ся до них і Атанаріх, запеклий ворог Риму, що був закляв ся не ступати на римську землю, але мусів забути в бідї сю клятву

[10]).

Иньша частина Остроґотів зісталась в чорноморських степах під, зверхністю Гунів. Вони, по словам Йордана, заховали свою самоуправу, свого короля, тільки він був обовязаний до послушности Гунам. Та мабуть натиск азійських орд давав себе сильно відчувати тепер в чорноморських степах, і згодом маси Остроґотів пересовують ся звідти на захід в подунайські рівнини. Коли се стало ся-не знаємо, бо взагалї відомости наші про тутешні відносини бідні; тільки вже в 1-ій пол. V в. бачимо сих Остроґотів на середнім Дунаю. Інтересний епізод з сих часів-се боротьба їх з Антами, та про неї буде мова потім. На Чорноморю лишились лише останки Ґотів [11]). Одна кольонія зістала ся в Криму, де Ґоти зайняли вкінці край на північнім згірю Яйли та на побережу, й істнували довго-останки їх були там ще в XVIII в. Иньша частина з Криму, по словам Прокопія, перейшла на кавказький берег, де бачимо їх в VI в. коло Керченської протоки, під іменем Ґотів-Тетраксітів. Є звістки ще про значну готську кольонію на нижнім Дунаю, коло Том (Кістенджі) [12]). Тим закінчила ся фактична історія Ґотів на нашій території [13]).

За Ґотами посувалась в середно-дунайські степи й иньша чорноморська людність: Герули, Аляни, й самі гунські орди. В V в. застаємо головну орду гунську вже на просторони між Дунаєм і Тисою — на колишній території Язиґів. Звідси Атиля збирав дань з Римської держави. На жаль, поза відносинами до Римського цїсарства про Гунську державу знаємо дуже-дуже мало. Про Атилю оповідав римський посел візантийському, що він „панує й над островами океану і крім цілої Скитії ще й з Римлян бере дань [14]). З сих загальних слів, розумієть ся, не можна докладнійше означити простір гунської держави, хоч то й пробували робити [15]). Над чорноморськими ордами і над иньшою степовою людностю гунська орда могла мати зверхність, певну моральну перевагу: може обовязувала її й більш реальним обовязком помочи; може збирала з деяких сусїднїх народів дань, як брала з Римлян. Та докладнійше щось уставити тут не можна; навіть залежність чорноморських орд від Гунської держави в тій добі не так певна і постійна. Бачимо, що деякі з сих чорноморських орд гунська орда тільки ще підбиває, а деякі з них виломлюють ся й піддають ся під римську зверхність. Батько Атилї перед смертю мусів воювати з придунайськими

ордами, що піддались Римлянам. Орда Акацирів, що жила в околицях Волги, тільки з приводу особистої образи одного з своїх старшин від Римлян добровільно піддала ся Атилї і він настановив тодї одного з своїх синів над ними й „над иньшими народами, що живуть в припонтийській Скитії" 16). Се все не вказує, як бачимо, на якийсь сильнїйший, міцнїйший політичний звязок в самих степах; тим меньше можемо говорити про народи, що жили далї на північ.

Зі смертю Атилї (453) розірвавсь і той слабий звязок що лучив ріжні племена й орди під його властю. Проти синів його, що мали подїлити батьківську власть, піднялось повстаннє серед народів середнього Дунаю. Про иньших не чуємо: в дальших сторонах очевидно, не було чого й підіймати повстання, бо та проблематична залежність від Атилєвої орди, яка могла тут бути, сама собою зникла певно з його смертю. Повстаннє вибило гунську орду з середнодунайських країв, що перейшли в руки головно Ґерманців: Ґепіди опанували колишню Дакію, Остґоти перейшли в Панонію. Частина Гунів осїлась на правім боцї Дунаю — в т. зв. Малій Скитії (Добруджі), та в римських провінціях, під римською зверхністю. Частина пішла за Дунай, в чорноморські степи. Йордан каже, що їх орди мешкали тут коло Днїпра; та трудно покладатись на докладність його відомости, що то була як раз орда Атилї 17).

Але гунська орда Атилї була тільки передовим полком того мішаного, турецько-фінського переважно, кочового потоку, що плинув Слїдом за нею чорноморськими степами,-плинув довго й поволї, то спиняючись і перериваючись, то прориваючись наглим натиском серед безнастанної боротьби самих орд між собою і з оселими сусїдами, де не раз розбивали ся й гинули цїлі орди без слїду.

В звістках сучасників безпосереднїм наступником по гунській ордї Атилї виступає болгарська. Вона звістна вже в кінцї V в., й імя Болгарів уважалось сучасниками мов би другим, новим іменем гунської орди Атилї; порівняннє звісток письменників V-VI в. виказує се цїлком певно. В дійсности се могли й не бути як раз Гуни Атилї, а котрась з орд, що була перед тим під гунською зверхністю; могла якась Атилєва орда стати й на чолї й якихось нових орд та надати їм своє імя. Останки мови дунайських Болгар (особливо особисті імена й титули), а також звістки про їх побут не лишають в кождім разї сумнїву, що ся орда була турецька, або принаймнї

стояла під дуже сильними впливами турецької культури [18]). Могли бути в ній елєменти фінскі, але в дунайській орді Болгарів вони себе не проявляли так як в її північній, волжській галузи, що осіла ся на фінськім ґрунті уже по своїм відлученню від західньої (пізнійшої дунайської орди) [19]).

Перед своєю міґрацією над Дунай Болгари звістні нам над Меотидою. Вірменський ґеоґраф VII в., сучасник переходу Болгарів за Дунай, оповідає, що Болгари прибули на устє Дунаю з азовсько-кавказьких країв, і там було їх чотири орди: Купи-Болгар (Болгари кубанські), Дучі-Булкар, Огхондор-Блкар, Чдор-Балкар [20]). Візантиєць Теофан, що писав сто літ по переході Болгар за Дунай, знав в дунайських краях Болгарів Унуґундурів і Котраґів [21]), і в сих іменах пізнаємо відомих в візантийських джерелах від VI в. Кутурґурів та Онуґурів (инакше — Унуґурів, Утурґурів, Унуґундурів,- (вірменські Огхондор, в иньших джерелах Woghchoudor, Vghndur, Венантар). В VI віці Кутурґури сиділи на правім боці Дону, Утурґури за Доном, над Меотидою [22]). Сучасник Йордан, правда, відріжняє Болгарів від сих гунських народів Меотиди та уміщує Болгарів на північ від них; але як порівняємо його слова про напади Болгарів на Візантію з звістками Прокопія, що сї напади йшли від Кутурґурів, то переконаємось, що тут іде мова про те саме: очевидно Кутурґури, проминені у Йордана, звались инакше Болгарами — може по імени головної орди.

В вірменській історії (у Мойсея Хоренського) Болгари виступають вже десь в III в. [23]). Перші напади Болгар на Византию відомі з V в.: Теодоріх стрів їх в Мезії ще перед своїм походом на Італїю, отже перед р. 487, й побідив там [24]). Почавши від кінця V в. болгарські напади на византийські землї повторюють ся майже без перестанку; придунайські Словяне беруть теж участь в сих нападах [25]). Всередині VI в. Болгарам Кутурґурам Византия давала значну річну данину (δῶρα), але вони все неустанно пустошили придунайські землї, „заразом вороги й союзники“, як характеризує їх Прокопій [26]). Вже тодї (в серединї VI в.) частину їх оселив Юстінїан в Тракії, напустивши на них Утурґурів і тим примусивши до міґрації. Иньша частина їх прилучилась до Аварів і з ними трохи пізнійше еміґрувала на середній Дунай. Решту опанувала турецька орда, одна з тих орд „з під Золотої гори“ (Алтай), ще в серединї VI в. підбивають собі прикаспійські

орди [27]).

Під натиском сих орд розбили ся болгарські орди, десь при кінці VI чи на початку VII в. Частина їх відступає на північ, де пізнійше, в IX-X в., бачимо Болгарську державу на середній Волзї та Камі. Частина під назвою Чорних Болгар лишаєть ся коло Меотиди. Частина рушає далї на захід та на якийсь час оселюєть ся в т. зв. Углу, Ὄγγλος, між Днїстром і Дунаєм, „в безпечнім і неприступнім з усїх боків місцї", захищенім багнами й ріками [28]).

Якийсь час ся західня орда підлягала зверхности Аварів [29]). В 630-х р.р. вона звільнила ся від них і вступила в союзні відносини з Візантиєю [30]). Але й сї відносини тривали недовго. Далї сї західні Болгари починають з-за Дунаю пустошити візантийські землї, а коло 670 р. під проводом Аснаруха осаджують ся на південь від Дунаю. Підбивши собі тутешнїх „сїм племен" словянских [31]), засновують вони болгарську по імени, словянську в дійсности державу, де ся болгарська орда за кілька поколїнь зовсїм пропадає в масї словянських осадників.

Орда Аварська (Обри нашої лїтописи) була безперечно турецького кореня — близькі свояки й соплеменники Гунів. Вони й звуть ся в джерелах Аваро-Гунами: Вар-Гуни, Вар-Хонїти, і таке племя обмонголених Турків: Уар-Гуни досї звісне в західній Монголії [32]). Але похід Аварів на захід був результатом уже пізнїйших етнїчних переворотів в центральній Азії, нїж гунський-коли на місце Гунів з посеред турецьких племен виступає на перший плян племя східнїх Турків Турками вони самі себе називають в недавно відкритих цїкавих памятниках їх держави (VIII в.) в басейнї Орхона, в Монголії [33]). Як симптом нового етнїчного перевороту в центральній Азії зявляєть ся тодї вперше Аварська орда. На границях Европи вона згадуєть ся ще в серединї V в. Натиснула зі сходу Савирів (в прикавказьких краях), сама натиснена турецькими ордами середньої Азії, „народами з над океану, що покинули свою землю за для великого туману і ґрифів, ще поїдали людей". Авари натисли на Савирів, ті на своїх західнїх сусїдів (між ними Оноґурів). Се було повтореннє тієї історії, яку оповіли тисячу лїт перед тим грецькі письменники про нахід Скитів. Перебившись нарешті між прикаспійські орди. Авари зіставались в серединї VI в. якийсь час в сусїдстві Савирів [34]). Потім натиск на них східнїх Турків, що уважали

Аварів „своїми рабами-утікачами“ [35]), був причиною дальшого походу Аварської орди на захід. В 60-х рр. VI в. (558 р. по Менандру) Авари завязують зносини з Візантиєю: жадають і собі річних „дарунків“, які поберали від Візантиї Болгари, та рекомендують себе, як найсильнїйший і найбільш воєвничий нарід. Сей „союз“ в Візантиї прийнято, бо, як поясняє історик: „для Візантиї було-б однаково користно — чи то-б Авари перемогли, чи би їх побито“. Довідуємось, що Авари після сього воювали з Савирами й Утурґурами, далї з Словянами — Антами [36]). На заклик цїсаря Юстінїана Авари ходили походом на Франків, потім беруть участь в боротьбі Льонгобардів з Ґепідами на середнім Дунаю (567). Винищивши Ґепідів, Авари оселюють ся на їх місцї, разом з своїми подорожніми товаришами — Болгарами-Кутурґурами. Так було у Аварів умовлено вперед з Льонґобардами, що територія Ґепідів має припасти Аварам. Але Льонґобарди слїдом рушили в Італію, і Авари зістали ся панами всієї середнє-дунайської рівнини (568). Сим розпочинаєть ся нова епоха в історії Аварської орди. З своїх наддунайських осель розпочинають вони свої страшні пустошення візантийських земель, що тягнуть ся потім з певними перервами в VI, VII і VIII в. і роблять з Аварів найстрашнїйшого ворога Візантиї та инших сусїдів. Про відносини їх до Словян взагалї будемо мати нагоду говорити ще низше. Тепер же нам треба глянути на результати словянського розселення, що розвивало ся серед рухів сих орд.

Примітки

[1]) Головнїйша лїтература: Bitter Die Erdkunde von Asien I (1832) с. 190-6, 241-3, 850-2. Neumann Die Völker des südl. Russlands (1849) гл. II. Іоакинвъ. (Бічурін) Собраніе свЂдЂній о народахъ обитавшихъ въ средней Азіи в древнія времена, 1851, I с. 76 і далї. Wylie History of the Heung — nu in their relations with China (Journal of the Anthropological Institute, 1873 і 1875). Ujfalvy Les migrations des peuples et particulierement celies des Touraniens, 1873, с. 83 і далї. Richthofen China, 1877. Веселовскій НЂсколько новихъ соображеиій Ж. М. Н. II. 1882, IX. Tomaschek op. c.-Sitzungsb. т. 116 с. 755, 759-60. Howorth Some notes of the Huns (Actes du VI congrès internationale

des orientalistes, IV, 1885). Cahun Introduction à I' histoire de I' Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405, 1896 i йогож Les revolutions de l' Asie (Lavisse et Rambaud Hist universelle II c. 884 і далї). Аристовъ Замітки объ зтническомъ составѢ тюркскихъ племенъ й народностей (Живая Старина, 1896). Zaborowski Huns, Ougres, Ouïgoures (Bulletins de la Société d' Antropologie,-1898). Hirth Über Wolga-Hunnen und Hiungnu (Sitzgb. der bayer. Ak., 1899). Иностранцевъ Хунъ-ну й Гунны(Жив.Старина, 1900, бібліографічний огляд питання). Shiratori Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker (Изв. Акад. Н. 1902, т. 17). Franke Beitrage aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Centralasiens (Sitzungsb. d. Berliner Ak. 1904).

2) Що Гуни IV в. — се Гун-ну хинських істориків, таку гадку висловив ще в XVIII віці славний французький орієнталїст Деґінь — Deguignes Mémoire sur I' origine des Huns et de Turcs, 1748 i Histoire générale des Huns, des Turcs et des autres Tatares Occidentaux, 1756-8. Тільки він не робив ріжниції між Монґолами й Турками, і до сих „західнїх Татар“, як їх називав, зачисляв і Гунів.

3) Се, розумієть ся, хибне обясненнє безбородости.

4) Аміан XXXI. 1. 2; Йордан гл. 24; Апол. Сідонїй вид Baret,c. 604. Аналїз етнольоґічних звісток про Гунів у Васїлєвского Ж. М.Н. П. 1882, VII.

5) Головним заступником словянської теорії тепер российський історик Іловайский — див. його Разысканія о началѢ Руси 2 вид. 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому й болгаро-гунскому, 1896, і Вторая дополнительная полемика, 1902 (там же вказівки на полемічну лїтературу — головне місце в нїй займає критика Васїлєвского на теорії Іловайского в Ж. М. Н. П. 1882, VII і 1883, IV:О мнимомъ славянствѢ Гунновъ, Болгаръ и Роксоланъ, Еще разъ о мнимомъ славянствѢ Гунновъ).

6) Птолємей III. 5. 25, Періеґет-Geogr. Graeci min, II. c. 49.

7) Аґатій V. 11, Прокопій De b. G. IV. 5, Йордан с. 242. Оповіданнє Пріска про перехід Гунів в Европу через Керченську протоку, перейняте сими письменниками, зявилось або непорозуміннєм або з якогось поменьшого

походу.

[8]) В хінській лїтописи оповідаєть ся, що се стало ся трома поколїннями перед половиною V в. — Гуни напали на край Соктак, над великим морем, де жили давнїйше Antsai, вбили короля і запанували над тутешнїм народом. Про похід Гунів в Европу Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwand. II c. 12 і далї, Hunfalvy Ethnologie von Ungarn с. 70 і далї, L. Schmidt Gesell, d. deut. Stämme. Иньшу лїтературу див. Dahn-Wietersheim 11 c. 517. Взагалї по перестарілих працях Ам. Тєрі і Феєра сильно почуваєть ся брак докладної студії про гунську міґрацію в Европі.

[9]) Ad Caucalandensem locum altitudine siluarum inaccessum et montium (Аміан XXXI. 4. 13). Се імя де які обясняють з нїмецького Hauhaland = Hochland, иньші ставлять в звязок з дакійським народом Caucoenses і з подібними іменами як Καύκωνες, Καύκασα на Хіосї — Томашек Die alt. Thraker, Sitzgb. т. 181 с. 90-1. Текст Аміана нам інтересний тому, що Карпати і в наших лїтописях звуть ся Кавказькими горами-Іпат. с. 2 і 499.

[10]) Аміан XXXI. 3-4, 5 § 8, Зосим IV. 20,26, c. 6, Йордан с. 24-5.

[11]) З великої лїтератури про сї ґотські останки згадаю: Куника О запискѢ готскаго топарха (Записки петерб. академіи т. 24), Васильевского Житіе Іоанна Готскаго (Ж.М.Н.П. 1878, I), Tomaschek Ethnologische Forschungen, I — Die Goten in Taurien, 1881. Braun Die letzten Schicksale der Krimgoten, 1890 (Jahresbericht der Reform. Bürgerschule in Petersrsburg). B. Loewe Die Beste der Germanen am Schwarzen Meere, 1896.J.Ziegler und de Krimgoten (Paul u. Braune Beiträge, 1902), Die Krimgotenfrage (Indogerm. Forschungen, 1902). Götze Die Krimgoten (P. B. Beiträge, 1901).

[12]) Прокопій De bello Got. IY. 5, De aedificiis ed. Bonn. p. 262, Йордан гл. 51, Valafridi Strabonis De rebus ecciesiasticis 7. Найбільше відомостей маємо про кримських Ґотів; до 80-х рр. XV в. мали вони свою полїтичну орґанїзацію, центром її був теп. Манкуп (давн. Теодоро), аж 1475 р. завойовали його Турки, а ґотська епархія перестала тут істновати тільки в 2-ій пол. XVIII віку. Ще в XVI в. подорожник Бусбек записав значне число нїмецьких слів від тутешнїх Ґотів; пізнїйше вони потатарились чи потурчились. Останки їх бачать у виведених за імп. Катерини з Криму в околиці Маріуполя Татах. Звістки про кавказьких Ґотів далеко біднїйші; Лєве в згаданій працї, звівши

згадки про них, думає, що останки їх доховались на Таманськім півострові до кінця XIII в., але сї звістки занадто загальні, щоб на них можна було-б оперти ся з певностю. Назву кавказьких Ґотів — Тетраксітів звязують з Таматархою — Тмутороканю (Васїлєвский, Лєве). До котрихось з сих Ґотів належить згадка Слова о полку Ігоревім про „ґотських красних дїв"; звичайно думають на кримських, але супроти зібраних Лєве відомостей з більшою правдоподібностю можна думати про таманських. Дунайські Ґоти (про них особливо у Лєве, Die Reste гл. V) заникають найскорше: по IX в. нема про них нїяких звісток.

13) Дальше — вже більш фантастичне продовженнє становить т. зв. ґотська теорія початку Руси — про неї будемо говорити на своїм місцї.

14) Пріск-Hist. gr. min. I p. 312=ed. de Boor (Excerpta de legationibus) I c. 141.

15) Нпр. Вітерсгайм не вагав ся признати, що фінські, словянські й деякі германські народи між Понтом і Балтийським морем підвластні були Атилї (II c. 240).

16) Пріск — Hist. gr. min. p. 276 і 298 (ed. de Boor p. 120 і 130). Не доводить нїчого й факт походу Гунів колись (πάλαι) на Персію (ib. c. 312): не знати, чи була то як раз орда Атилї, та й у такім разї сам похід не доводив би ще істновання якоїсь тїснїйшої орґанїзації в чорноморських степах.

17) Йордан cap. 50-2, пор. Prisci p. 345-6 Hist. gr. min. (ed. de Boor p. 587). Йордан каже про Гунську орду, що вона зайняла „eas partes Scythiae, quas Danabri amnis nuenta praetermittit, quam lingua sua Hunni var appelant. Варіянти мають: Danubria і Danubii, давнїйше читалось Danubii, і се імя боронять декотрі з огляду на те, що сини Атилї виступають коло Дунаю (Йордан і Пріск 1. c.), але могли орди сидїти й коло Днїпра (розумієть ся — нижнього). Давнїйше читали разом: Hunnivar і бачили тут якусь місцевість, навіть Київ. В дїйсности се фінська назва ріки: уже в виданю Момзена вказано на угорське var = ріка; про се статя Мункачі в угорській Ethnographia 1897: A Dnjeper folyónak huszu „Var" neve (Гунське імя „Var" ріки Днїпра). З сим словом очевидно стоїть в безпосереднїй звязи турецька назва Днїпра „Варух" у Константина Порфир. De adrn. 38 (давнїйше бачили в нїй попсоване „Борістен", нпр. Ґрот, Васїлєвский).

18) Рід „Дулу“, з якого мала походити княжа династія дунайських Болгарів, звісний у Турків ще на правітчинї-Аристовъ op. c. c. 297.

19) Лїтература про початки Болгарів була вказана в 2 вид. Перегляд її — Шишмановъ Критиченъ прѢгледъ на въпроса за произхода на прабългаритѢ (Сборникъ. за народни умотворения, XVI-XVII, 1900). Про „Чорних Болгарів“ див іще Westberg Fragmente des Toparcha Goticus c. 102 і далї, Къ анализу гл. 5 і Marquart op. c. c. 503.

20) Користаю з статї вірменїста Патканова в Ж. М. Н. П. 1883, III (Изъ новаго списка географіи, приписнваемой Моисею Хоренскому), де подані тексти з обох верзій (коротшої і ширшої) вірменської перерібки Птолємея, надписуваної іменем вірменського історика Мойсея Хоренського.

21) Theophanes ed. de Boor p. 356: O'υννογουνδούρων Βουλγάρων καί Κοτράγων, Цайс (c. 713) уважав форми Унуґури, Унуґундури і Утурґури ріжними відмінами одного й того самого імени; се о стільки правдоподібно, що сї відміни не виступають разом. Недавно Мункачі (Munkácsi Ursprung des Volksnames Ugor — Ethnolog. Mittheilungen aus Ungarn t. V) обясняв імя Оґондурів як plur. від ogur, ugur (назви західнїх Турків й Уйґурів).

22) Про Кутурґурів Procopii De bello Got. IV. 5, 18, про Утурґурів ib. IV. 5. Прокопій називає їх Гунамн, але в його устах се означеннє не має великої цїни, бо імя Гунів уживає він дуже широко, зачисляючи до них і Кімеріїв. В текстї Йордана, що вичисляє: Altziagiri, Saviri, Hununguri, Цайс поправляв Altziagiri на Cutziagiri (c. 715), але між варіантами видання Момзена нема нїчого подібного.

23) Згадана статя Патканова c. 25.

24) Ennodii Panegyricus Theoderico regi dictus c. V i XII-Monumenta Germaniae hist., auctorum antiquissimorum t. XI.

25) Сї напади вичислені у Мілєнгофа, де вибрані й місця з джерел — II c. 379.

26) De b. Gothico VI. 5 і 18, Йордан гл. 5.

[27]) Менандр — Hist. gr. min II p. 87-9 (ed. Bonn p. 401 і 404).

[28]) Коли саме оселила ся вона тут, не знати. Теофан і Никифор кладуть се вже на другу половину VII в., але в їх оповіданню стягнено в кілька літ те, що діялось протягом столїтя.

[29]) Теофан p. 357.

[30]) Теофан p. 358, Никифор p. 34.

[31]) Никифор Opera hist. ed. de Boor p. 24.

[32]) Його звязують з назвою ріки Уар або Угар в Алтайській системі-Арістов с. 310, але ми тільки що (с. 157 прим. 2) бачили, що се імя було дуже широко розповсюднене взагалї. Більше про Аварів див. у Цайса, Гунфальві, цитовані статї Cahun-a і Арістова.

[33]) Про Турецьку орду — Ту-гю чи Ту-кю хинських джерел й її історію крім цитованих вище праць (с. 151) див. іще розвідки в Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par V. Thomsen, 1896, Barthold Die historische Bedeutng der alttürkischen Inschriften, у Радлова (Radloff) Die alttürkische Inschriften, Neue Folge, 1897, Chavannes Dokuments sur les Tou-Kiue (Turc) occidentaux, 1903. Давнійша історія Турків відома з хинських джерел, де їх знають від початку VI в. по Хр. і уважають потомками Хун-ну, а вітчиною їх-золоті гори, Алтун-їш. Коло 600 р. вони розділюють ся на західню й східню орду. Історію східнїх Турків в VIII в., їх суспільного устрою й культури поясняють нам ті написи з басейна Орхона.

[34]) Те що Менандр каже потім про Аварів, нїби про новоприхожу якусь орду, не знаходить собі потвердження, та й ся фраза взагалї риторична — Hist. Gr. m. т. II p. 4 (ed. Bonn. p. 283, ed. de Boor p, 442.)

[35]) Менандр с. 86-9.

[36]) Ibid. p. 4-6.

IV. Словянська кольонїзація і турецький натиск.

Велике словянське розселенне:

СЛЇДИ РОСПРОСТОРЕННЯ СДОВЯН ПЕРЕД ВЕЛИКОЮ

МІҐРАЦІЄЮ. ВЕЛИКЕ СЛОВЯНСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЄ, РОСПРОСТОРЕННЄ НА ЗАХОДЇ І НА ПОЛУДНЇ, СЛОВЯНЕ В ЧОРНОМОРСЬКИХ КРАЯХ, НА БАЛКАНСЬКІМ ПІВОСТРОВІ І НА СЕРЕДНЇМ ДУНАЮ, СЛОВЯНЕ НА СХОДЇ.

Період мандрівок турецьких та турецько-фінських орд, від походу Гунів почавши — се час розвою словянської кольонїзації на нашій території. Переходячи з черги до неї, ми насамперед дамо загальний погляд на словянське розселенє взагалї, скільки того треба для розуміння спеціально східно-словянського розселення, і перейдемо до сього останнього.

Почнемо від слїдів ранїйших словенських мандрівок на полудневий захід. Вище ми означили, на скільки се можливо докладно, прасловянську територію. В довгім рядї віків, розумієть ся, мусїли траплятись певні переміни в границях сїєї території, в звязку з історією кольонїзації її близших сусїдів. Поодинокі ватаги або й цїлі „колїна“ та племена словянські могли відриватись від головної маси й пересуватись далї на захід і на полудень — в чорноморські околиці, чи за Карпати [1]). Слїди таких словянських кольоній бачать в ріжних хороґрафічшіх назвах за границями прасловянської території, що звучать як словянські — особливо за Карпатами (як Pelso, Плесо — Блатенське озеро, р. Ulca, Urbas, Bustricius, а особливо Tsierna = Черна, місто на устю р. Черни до Дунаю, передане в сїй формі вже в написи II в.), далї в ріжних слїдах словянських стичностей з римським світом, і т. и. [2]). Всї такі слїди одначе не певні; нпр. всї ті нїби словянські хороґрафічні назви можуть бути простими созвучностями. Се одначе не значить, що словянські кольонїзаційні походи перед розселеннєм не були самі по собі можливі. Напр. т. зв. Певтінґерова мапа, що була уложена в IV в., але на підставі, як тепер доводять — старої мапи Аґріпи, I в. по Хр., уміщує ґрупу Венедів на північний захід від Карпатів, осібно від иньших Венедів, на сході, відділених від сїєї передової ґрупи Бастарнами, а знов другу ґрупу Венедів між Дунаєм і Днїстром, на полудень від Карпатів [3]). Може маємо тут реальні слїди таких кольонїзаційних екскурсій перед великим розселеннєм. Їх можна б поставити в звязку з ослабленєм тракійської й бастарнської людности в карпатських краях в III в. та з її війнами та нападами на Римську державу. Але загалом по за такими спорадичними й не зовсїм певними що до свого значіння вказівками ми досї не маємо відомостей про Словян на заходї й

полуднї поза границями їх вітчини аж до великого розселення і досить трудно припустити перед нею якісь більші масові рухи словянські їх в сих напрямах — на захід і полудень.

Велике словянське розселеннє наступило в звязку з рухом ґерманських народів; на полуднї крім того рішучий вплив на неї мав похід турецько-фінських орд.

Коли справедлива наведена вище гадка, що натиск Словян і Литовців зі сходу був одною з причин, що привели східнїх Ґерманців до мандрівки з басейнів Одри й Висли на Дунай і Чорноморє, то очевидно, що за ґерманською міґрацією на полудень мала зараз наступити словянська міґрація на захід, в покинені Ґерманцями простори. Та хочби й не було сього словянсько-литовського впливу на вихід Ґерманців, то сей вихід сам мусїв викликати словянське розселеннє в західнїм напрямі: коли в сусїдстві на заході зявились порожнї краї по них, се не могло не звабити Словян до їх залюднення, до розселення в сїм напрямі. Початки ґерманської міґрації падають на другу половину II в. по Хр. (мандрівки Вандалів); Ґоти еміґрують не пізнїйше як на початку III в. От на III вік і повинні ми положити початки масового словянського походу на захід. Та розселеннє се йде повільно, без розголосу. То не були воєвничі ґерманські ватаги, що своїми нападами на римські землї робили стільки гуку в історії; Словяне займали переважно порожнї землї; конфлїкти між словянськими приходнями й Ґерманцями, які зіставались іще в сих землях, не прибирали більших розмірів, а головно — проминули без уваги. Йордан в VI в., говорячи про Словян на Дунаю й Чорноморськім побережу, все ще кладе границею Ґерманії й Сарматії Вислу й мовчить про Словян на Одері та Ельбі. В иньших памятках, що йдуть з тих часів, Ґерманцї все ще уважають ся панами земель на захід від Висли; про Словян не чути [4]). Тільки припадково, описуючи мандрівку Герулів на початку VI в. з середнього Дунаю до Данії, сучасник Прокопій згадує вже цїлий ряд словянських народів на тій дорозі, очевидно — в карпатських краях і в басейнї Одера. Одначе й тодї ще словянська міґрація не опанувала всеї території: в басейнї нижньої Ельби. Герули перейшли велику пустиню, нїм прибули на балтийське побереже, до Варнів і Данів [5]).

Докладнїйші відомости про словянське розселеннє на заході починають ся тільки з орґанїзацією західно-словянської держави під проводом Сама, в 2-

ій чверти VII в., і з початком війн Словян з Франкською державою. Але сучасник сих війн, письменник VII в. при тім говорить про полабських Словян як про давнїх уже осадників [6]). Тодї вже західнї Словяне опанували басейн Ельби до Заалї та Айдера, краї на Молдаві й Мораві. Перехід Маркоманів в Баварію (на початку VI в.) дав їм можливість свобідно розселюватись і в краях горішньої Ельби. На сходї ся західня словянська кольонїзація операла ся о західнї Карпати, на заходї поодинокі словянські кольонїї заглублялись в Турінґію, Франконїю, Баварію. На полуднї — на середнїм Дунаю, коло Віденського лїсу, осади західно-словянскої кольонїзації сходили ся з полуднево-словянськими. За недостачею инших відомостей про тутешнє розселеннє тільки лїнґвістичні відміни дають можливість протягнути межу між кольонїзацією західньої галузи — Чехів, Моравів, Словаків, і полудневою ґрупою — Словянами подунайськими.

На полуднї Венеди Певтінґерової мапи становлять найдавнїйшу історичну вказівку про словянську міґрацію на полудневий захід попід північним згірєм Карпатів. Але масова нїмецька кольонїзація IV в. в карпатські й подунайські краї мусїла перервати сей словянський похід, як що він і розпочав ся. В остґотській традиції маємо память про се. Германаріхове панованнє над Словянами правда, зовсїм мітичне. За те більш ознак автентичности має оповіданнє Йордана про війну Вінїтара, короля тих Остґотів, що лишились під зверхністю Гунів, з Антами й їх „королем“ Бозом (чи Божом). Йордан оповідає, що Вінїтар, „не хотячи підлягати гунській зверхности, став відтягатись по малу й хотячи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів“, і побив їх [7]). Хоч як непевні Йорданові (чи Касіодорові) конструкції тодїшньої ґотськоїі сторії [8]), самий конфлїкт Остґотів з Антатами в тих часах має всі прикмети автентичности. Тільки він тут хибно витолкуваний. В тодїшнїх обставинах по упадку держави Германаріха, коли самі Ґоти під натиском Гунів мусїли посувати ся на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сїй війнії я бачу слїд словянського розселення, що зіткнулось з Ґотами на полудневім заходї. Ся кольонїзація виходила не з західнїх осад — прикарпатських, а з антських, значить полуднево-східнїх (українських). Важнїйшого значіння сам конфлїкт не мав: Гуни взяли Антів в оборону проти Готів і за помічю вірних Гунам Ґотів знищили Вінїтара.

Гунський рух, розбитє Алянів і Ґотської держави, мандрівка германських

народів і степових орд на захід взагалї не могли не розворушити, не втягнути в свій вир сусїднїх Словян, жадних нових просторів для своєї стисненої в правітчині людности. Досить правдоподібна гадка, що словянські ватаги брали участь уже в походї Гунів на середнїй Дунай [9]), хоч виразних слїдів присутности Словян в гунськім походї не маємо, крім кількох слів, донесених з гунського табору, що звучать по словянськи [10]). Зате зовсїм певно можна сказати, що зараз по винищенню Алянів, з походом на захід Ґерманцїв і самих Гунів, розпочала ся словянська міґрація на полудень: се був момент найбільше здатний до того, здатнїйший навіть від часів по розбитю Атилї, коли вибиті з над Дунаю гунські орди відступили в чорноморські степи, а зі сходу сунули нові орди.

В 1-ій пол. VI в. словянська кольонїзація опанувала вже басейн Дону і присунулась до Азовського моря. Прокопій, описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сидїли по обох боках Меотиди, „далї на північ сидять несчисленні народи Антів" [11]). Разом з тим Словяне займали й західню частину чорноморських степових просторів: Йордан в своїм ґеоґрафічно-етноґрафічнім огляді східньої Европи західньою границею словянської кольонїзації кладе Дунай. „Численний нарід венетський, каже він, сидить на північних згірях Карпатів від верхівя Висли, на незмірних просторах, поділяючись на Словян і Антів; Словяне сидять (по Дунаю) від м. Новіодуну і Мурсійського озера до" Днїстра і на північ до Висли, Анти-ж понад луком [12]) Чорного моря від Днїстра до Днїпра" [13]). Сї звістки Йордана потверджує й Прокопій; він згадує, що „Словяне й Анти мешкають за Дунаєм, недалеко від берега" [14]).

Розуміє ся, кольонїзація таких великих просторів, хочби й рїденька, не могла бути результатом кількох років. Очевидно початки її треба відсунути що найменьше в першу половну V в. Гадка, що імпульс полудневій славянській кольонїзації дали доперва Авари [15]), ніяк не може устоятись. Коли на початку другої половини VI в. Авари зявились в чорноморських степах, словянська кольонїзація Чорноморя була вже в повній силї й здобувала собі дорогу за Дунай.

Присунувшись на Дунай, Словяне не могли зістатись пасивними свідками нападів на Візантию ріжних степових орд, що виступають в чорноморських

степах по упадку держави Атилї. Ще Таціт знав пограничних з Германцями й Фінами Словян як великих забіяк, що нападали й розбивали в сусїднїх горах та лїсах [16]). Мандрівки і стрічі з степовими ордами могли тільки розвинути далї сей воєвничий, неспокійний характер. Дуже правдоподібно, що Словяне брали участь в нападах болгарських орд на задунайскі землї вже з кінцем V в.; джерела, своїм звичаєм, говорять про самих головних участників — Болгар, і тільки про пізнїйші походи — напр. 559 р. можемо з порівняння ріжних джерел напевно довідатись, що там брали участь і Болгари і Словяни [17]). Певно, Словяне робили такі розбійничі напади й на власну руку. Прокопій каже, що „від початку панования Юстінїана (527 р.) Гуни (Болгари), Словяне й Анти майже що року страшенно нищили Ілїрію і всю Тракію, всї землї від Іонїйського моря до константинопольських передмість, Еляду й Херсонес". Особливо звернув на себе увагу напад 551 р., коли прийшло „словянське військо, якого не бувало", так що Юстінїан мусїв звернути проти Словян війська призначені для походу в Італїю, але Словяне ухилили ся від рішучої битви. Потім знаємо великий похід Болгар і Словян 559 р., коли вони обступили самий Константинополь, виратований одначе Велїзарієм [18]).

Сї походи промощують дорогу словянській кольонїзації за Дунай. Першу виразну відомість про таку кольонїзацію маємо тільки з третьої чверти VI в. у Іоанна з Ефесу. Оповівши про словянську руїну на Балканськім півострові по смерти Юстіана, він каже, що Словяне, користаючи з тодїшнїх клопотів Візантиї на сходї, свобідно оселялись на візантийських ґрунтах: напавши по його словам в 580 р. на Византию, вони „сидять і по сей час (585) спокійно, без страху й клопоту в римських провінціях" [19]). Але очевидна річ, така кольонїзація могла початись значно скорше; хоч словянські, як і болгарські походи мали своєю метою здобич, одначе се не виключало й осїдання на вигідних, культивованих задунайських ґрунтах. Ініціятива таких осад часом виходила навіть і від Візантиї. Юстінїан нпр. закликав Антів, аби залюднили спустїле місто Турій і сусїднї ґрунти (в Дакії) та побирали від Візантиї гроші, а натомісь боронили її від Болгар [20]). Тодї, здаєть ся, до того не прийшло, але могло прийти в иньших випадках. Нарештї промощувала дорогу до кольонїзації й служба в візантийськім війську. Під час італїйської кампанії (що вела ся від р. 537) бачимо Антів і „Словен" у візантийськім війську [21]), а поодиноких Словян

стрічаємо навіть на вищих військових посадах: напр. такий Δαβραγέζας 'Άντηρ 'ανήρ ταξίαρχος (554-5 р.) [22]). Вислужені ж вояки могли дуже охоче осїдати в новім краю.

Походи Словян на якийсь час Візантия здержала, напустивши на них Аварів [23]). Але Авари, оселившись на Дунаю, самі стали найстрашнїйшим ворогом Візантиї, і подунайські Словяне стають їх союзниками в походах на візантийські землї, як були ними давнїйше для Болгарів. Даремно візантийське правительство пробувало зарадити сьому, напускаючи Аварів на Словян і шукаючи проти наддунайських „Словен“ помочи у їх східнїх земляків — Антів [24]). При кінцї VI в. імп. Маврикій походами за Дунай примусив був Словян сидіти тихо [25]). Але по смерти його (602) Візантия прийшла в такий розстрій, що про якесь повздержуваннє Словян не було що й думати. Тодї то по словам західнього лїтописця „Словяне відібрали у Римлян цїлу Грецію“ [26]). Болгарські орди, опановуючи коло 670 р. Мезію, застають тут „сім словянських племен“ [27]). Але словянська кольонїзація не обмежалась Мезією; словянські осади являють ся в великій масї в Македониї, в Тесалиї, Беотиї, Епірі, Пельопонесї, так що західнїй подорожний (Вілїбальд, VIII в.) називав Пельопонес „Словянською землею“ (Slawinia). З балканського побережа Словяне переходять навіть в Малу Азію. А іонїйське побереже — Ілїрик тим часом займають від півночи Серби й.Хорвати. „Зісловянилась вся земля наша і стала варварською“, міг по правдї сказати Константин Порфирородний [28]).

На півночи від балканських земель, в краях середнього Дунаю перші партиї Словян могли опинитись ще під час гунського походу на захід (не кажучи про попередні кольонїзацийні екскурси). Коли потім словянська кольонїзація опанувала чорноморські простори й присунулась над нижнїй Дунай, Словяне зовсїм природно стали роспросторюватись відси і в краях колишньої Дакії, а заразом далї могли напливати і з півночи, з-за гір Карпатських. Як бачили ми, в серединї VI в. Йордан кладе західньою границею Словян устє Драви. Його звістку потверджує оповіданнє Прокопія з початку 50-х рр. тогож VI століття: він оповідає, що велика ватага Словян спустошила Ілїрик і невважаючи на вислане військо, перейшла з усїєю здобичею за Дунай, бо їх перепустили Ґепіди. Правдоподібно, ми тут маємо Словян з північного берега середнього

Дунаю [29]).

На дальше роспростороннє Словян в краях середнього Дунаю не без впливу мабуть зістав ся перехід Аварів в сї сторони, а ще більше значіннє мав упадок германської кольонїзації на середнім Дунаю, з винищеннєм Ґепідів і переходом Льонґобардів в Італїю. Аварська орда не була перешкодою тут, як не перешкоджали словянському розселенню ріжні кочові орди на Чорноморю. Словяне свобідно могли розпросторюватись. В другій половинї VI в. вони опанували краї на полудень від Віденського лїса, долини Драви, Сави, Мура і присунулись до границь Баварії — се видно з боротьби баварських герцогів з ними, що роспочинаєть ся вже з кінцем VI в. В другий бік Словяне роспросторились до Адріятицького моря. Звідси, з лївого боку Дунаю починають вони пустошити землї на правім боцї середнього Дунаю — і осїдати по трохи там. Сї походи розпочали ся, як можна думати з вище наведеного, ще перед приходом Аварів; але походи Аварів, що з над Дунаю неустанно набігали на візантийські землї в 2-ій полов. VI і 1-ій чверти VII в., вплинули ще більше на дальший розвій словянських походів. Свого найвищого пункту сї аварсько-словянські походи доходять в початках VII в.; під їх ударами впали тодї останнї огнища римського житя західнього Балкану — міста далматинського побережа. На сей час припадає, очевидно, й кольонїзація західнїх балканських земель Словянами. Вірменський ґеоґраф VII в. оповідає, що в Дакії було 25 словянських народів, але на них натиснули Ґоти, і Словяне, перейшовши за Дунай, осїли в Македонії й Тракії, Далмації й Ахаї [30]). Константин Порфирородний, що писав три столїтя пізнїйше, оповідає правда, що масова кольонїзація Сербів і Хорватів стала ся в другій чверти VII в., на зазив візантийського правительства: воно, мовляв, визначило їм сї західнї краї, зайняті тодї Аварами, і Серби з Хорватами прийшли сюди з карпатських країв [31]). Але се оповіданнє, повне очевидних помилок і непевностей, стратило нинї всякий кредит в науцї. Сербсько-хорватська кольонїзація в дїйсности являєть ся нерозривною частиною в загальнім стихийнім кольонїзацийнім руху словянства з над середнього й нижнього Дунаю за Дунай, в VI і на поч. VII віку [32]).

В серединї VII в. словянська кольонїзація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; словянська територія вимежувалась. На заходї словянська кольонїзація зіткнулась з ґерманськими осадами і слїдом мусїла

стати в обороні своєї території. Труднійше означити причини, що спинили її на полудні; в середині VII в. вона припинюєть ся також і тут. Разом з тим починає вона тверднути і кристалізувати ся. Слїдом за тим як дали себе відчути крайні границі словянського розселення, мусїли уставитись границї передових ватаг словянської кольонїзації у відносинах до тих дальших, що йшли слїдом за ними з правітчини й своїм натиском попихали їх на захід і полудень. Згодом по тім мусїли сформуватись території і сих дальших етапів, а на решті — і в тих краях, що були вихідною точкою словянської кольонїзації.

Побалтийська, полабська й чесько-словацька ґрупа, занявши західнє пограниче, західні „марки“ словянства, дали місце для роспросторення на захід польській ґрупі, що пересовуєть ся на лївий бік Висли й в басейн Одера, а також і литовським народам. Міґрація полудневої групи, певно, дала їм можливість розпросторитись щось і на полудне. Загалом напрям кольонїзації західньої части словянства можемо собі представляти як західно-полудневий. Наша лїтопись доводить вправдї, шо певна частина західнього словянства пішла і в противнім напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами, і полудневими, українськими племенами. В коротшій редакції її читаємо звістку, що племя Радимичів, по ріцї Сожу, було „отъ рода Ляховъ“ і переселило ся сюди (пришедше ту ся вселиша). Етноґрафічний огляд ширшої Повісти временних літ під сю звістку підводить і сусїднїх Вятичів: і вони і Радимичі „отъ Ляховъ“, походять від двох братів „въ ЛясѢхъ“, Радима й Вятка, що переселивши ся відти, положили початок тим двом племенам [33]). Виходило б, що словянська кольонїзація по Сожу й верхній Деснї та Оцї не належала до східньої групи, до „Словян“ в тїснїйшім значінню, по термінольоґії сього огляду, а були „отъ Ляховъ“, як лїтопись означає ґрупу польську разом з побалтийською [33]). Але не кажучи вже, що форма, в якій передає сю звістку етнографичний огляд не багато варта (сї два брати Радим й Вятко, що з „родами“ своїми переходять на Сож і Оку) — навіть як держать ся простїйшої звістки коротшої редакції, дещо старшої, — все таки ся звістка про західно-словянський острів на лївім боцї Днїпра не знаходить собі потвердженя ні в яких иньших фактах (лїнґвістичних, етноґрафічних) і трудно приймати її серіозно [34]).

Примітки

[1]) Арґументи за розселеннєм Словян за Карпатами перед великою міґрацією й навіть перед Христом найновійше зберав Нідерле. Slovanske Starozitnosti II гл. 3. До лінґвістичних та історичних доказів, вказаних давнійше, прилучає він арґументи археольогічні — про словянський тип могильників в Словаччинї. Сей археольогічний арґумент опираєть ся одначе на тезах, які самі ще не певні, отже й не багато помагає — не більше від тих ніби словянських назв.Археольогічиий матеріял вказує на розширеннє певних культурних типів, а не конче народностей, і коли Нїдерле на підставі археольоґічного матеріалу бачить розповсюдненнє Словян за Карпатами, Гадачек в цитованій студії (Cmentarzyska cialopalne Przeworska) хоче доказати, що Словян в II-IV в. по Хр. не було навіть на північнім згірю між Вислою і Бугом. На подібних же арґументах: ніби то словянських топографічних назвах в балканських землях перед словянським розселеннєм і на римсько-словянських культурних стичностях, що стають звістні одначе аж пізнійше, опирала ся анальогічна і досить популярна свого часу теорія, що словянська міґрація в балканські землї почала ся ще в III в. Її був виставив Дрінов, в книзї Заселеніе Балканскаго полуострова Славянами, 1872 (гл. II.), приняв у змодіфікованій формі Їречек в першім, німецькім виданню своєї звістної „Історії Болгар“ (гл. III), й иньші. Ріжниня тільки та, що коли словянське розселеннє за Карпатами, при непевности своїх аргументів, само по собі вповнї можливе й правдоподібне, то кольонїзація Словянами балканських земель перед великою міграцією має далеко меньше такої апріорної правдоподібности. Арґументи сеї теорії основно скритикував Крек op. c.2 c. 275 і далї, і в новійшій науці вона не має вже ніякого кредиту, хоч недавно іще її повторив, на перекір Нїмцям, Денї в своїм огляді словянської історії (Lavisse et Rambaud Histoire générale l n. 690). Иньша лїтература в 2 вид.

[2]) Про сї назви крім Нідерле див. нпр. ще Кочубинского О русскомъ племени въ дунайском ЗалѢсьѢ (Труды VII зїзда т. II с. 47), Филевича Исторія древней Руси с. 158. Словянство Черни (Corpus inscrip. latinarum III N. 1568: stationis tsiernen, у Птоломєя Διερνα, III. 9, 10, на Певтінґеровій

мапі Tierna) приймають навіть деякі дослідники дуже далекі від словянських фантазій, як нпр. Кіперт Lehrbuch der alten Geographie вид. 1878 с. 837. Против сих виводів див. у Крека, вид. 2 с. 275-6, або у Мілєнгофа ор. с. II с. 878 — вони не признають словянства сих назв.

3) Мілєнгоф збивав сї вказівки Певтінґерової мапи тим, що мовляв Венеди перескочили тут на захід завдяки узкій формі мапи — III с. 80; та се не обяснить нам, чому тут Венеди опинились на захід від Бастарнів. Пор. Rösler Zeitpunkt der slav. Ansiedelung c. 84. Про саму мапу — Conr. Muller Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tael, 1888.

4) Див. Müllenhof II с. 94 і далї.

5) 'ήμειψαν μέν τά Σκλαβηνω̃ν 'έθνη 'εφξη̃ς 'άπαντα. 'έρημον δέ χώραν διαβάντες 'ενθένδε πολλήν 'ες τούς Ούάρνους καλουμένους 'εχώρησαν - De b. Got. II. 15.

6) Qui... ad regnum Francorum jam olim adspexerunt — Fredegari c. 68.

7) Getica гл. 5.

8) Див. L. Schmidt Geschiebe d. deut. Stämme c. 107 і далї. Marquart Osteurtopaische u. ostasiatische Streifzüge c. 367 і далї. Маркварт ставить здогад, що ся війна з Антами стала ся ще за Германаріха. Але з другого боку сам дуже правдоподібно толкує „Вінїтара" як епічне призвище Вітімера: побідник Венетів — Антів (як Vandalarius „побідник Вандалів", Гунїмунд — „гунський підданець").

9) Гротъ Моравія й Мадьяры с. 36. Успенскій Перьіня слав. мо-нархіи с. 7.

10) Се слово μέδος у Пріска ('αντί δέ ο'ίνου 'ο μέδος 'επιχωρίως καλούμενος — Hist. gr. min. c. 300, ed. Bonn. p. 183) і strava у Йордана гл. 49 (stravam super tumulum eius (Атилї) quam appellant ipsi ingenti commessatione concelebrant — словянська тризна). Сї слова разом з деякими меньм важними (κάμος у Пріска, що обясняли як кумис і квас) були і не перестали бути предметом горячої полеміки; вони служили головним аргументом дли оборощів словянства Ґунів, з другої сторони-заперечувано не раз навіть саме словянство сих слів. Див. згадані вище статї. Васідєвского в Ж. М. Н. П.

1882 і 1888, Иловайскій Разысканія с. 518, 538, Дополнит. полемика с. 11-13, Гунфальві Ethnographie von Ungarn с. 93, lordanes ed. Mommsen, примітка на с. 198; перегляд справи у Крека2 с. 261 і далї.

11) De b. G. IV. 4.

12) Чорне море справдї тут робить лук.

13) Толкованнє сього тексту мав певні трудносте. Звичайно толкують, що lacus Mursianus — се болота на устю Драви, коло давньої Мургії (тепер Esseg) (див. лїтературу в 2 вид.). Для civitas Novie tunensis (так у вид. Момзена, за більшістю кодексів) найпростїйше обясненнє — що тут маємо Noviudunum в Нижній Мезії, тепер Ісакча. Але досить дивним тоді стає се означеннє словянських границь (див. в вид. Йордана Момзена, с. 163, Müllenhoff її с. 94). З огляду що lacus Mur-sianus виступає як границя „Германії“ і „Скитії“, Вестберґ недавно по-ставив здогад, що се озеро Найзідлєрське (у Словян Мошонське) і civitas Novietunensis стояла коло нього (Zur Wanderung der Langobarden, 1904 в Записках Петерб. акад.); але такого міста там не знаємо. Старші обяснення сього тексту виходили з хибного варіанта Noui і не мають значіння, як і звязані з тим обяснення: Nova civitas == Новгород, lacus Musianus = оз. Ільмень.

14) De bello Got. I. 27. Найстаршою звісткою про Словян над Дунаєм вважаеть ся згадка у псевдо-Кесарія назіанзкого (Міня Patrol, series Gr. 38 с. 847 і д., з поправками у Мілєнгофа Д. А. II дод. 13); час написання сього трактату одначе не звісний докладно.

15) Цайс с. 605.

16) Germ. гл. 46.

17) Mullenhof D. Alt. II. с. 378 і далї; тут висловлена і дуже правдоподібно умотивована гадка, що „Ґети“ Марцелїна — се Болгари і Словяне (с. 383).

18) Прокопій Hist. arcana 18, De bello G. III, 39. Аґатій V. 11, пор. Теофана ed. de-Boor. p. 283 (ed. Bonn. p. 360). Катальоґ сих нападів до приходу Аварів див. у Мілєнгофа 1. с., також у М. Соколова, Изъ древней исторіи Болгар с. 40 і далї.

[19]) Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder,VI c. 25 p. 255, анґлїйський переклад Payne Smith The third part of the Eccles. History of John of Ephesus c. 432. Се виразне свідоцтво раз на завсїди збило зручну арґументацію Реслєра в його статї Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie t. 73), де він a silentio доводив, що словянська кольонїзація задунайських земель розпочалась вже по смерти імп. Маврикія, з початком VII в.

[20]) De b. G. III. 14.

[21]) Де. в. g. I. 26, III. 22.

[22]) Аґатій III. 21. (пор. III. 7).

[23]) Див. похвалки Аварів у Менандра — Hist. gr. min. II p. 34, пор. 4-5.

[24]) Менандр с. 98, Теофилякт VIII. 5, Михайло Сирієць X гл. 21.

[25]) Про сї походи див. Rösler Zeitpunkt c. 99 і далї.

[26]) Ісидор Севільський Patrologiae cur. com. Міня т. 83 с. 1056 (Sciavi Graeciam Romanis tulerunt).

[27]) Теофан ed. de Boor p. 359: τω̃ν παρακειμένων Σκλαυινω̃ν 'εθνω̃ν τάς λεγομένας 'επτά γενεάς.

[28]) De tematibus ed. Bonn. p. 53, Вілїбальд в Monumenta Germaniae historica, Scriptores t. XV p. 93.

[29]) De bello Gothico IV. 25, пор. Rösler Zeitpunkt c. 86.

[30]) Патканов в Ж. М. Н. II. 1883, III.

[31]) De adm. 30.

[32]) Лїтератур, див. низше.

[33]) Новгор. лЂт., 1888, с. 33, Лавр. і 11.

34) Одначе в учених кругах не перестають пробувати витягнути з сеї звістки якісь реальні факти. Так пок. краківський учений Потканьский пробував положити сю звістку „во главу угла“ своєї зрештою не в однім досить критичної праці Lachowie i Lechici (Rozprawy wydz. fil. t. XXVII, 1898), приймаючи її без всяких ограничень та стараючи ся лише витягнути з неї ріжиі консеквеції для своєї теорії. Шахматов для своєї теорії ґруповання староруських племен теж використовував літописне оповідання, але в такій формі, що тут маємо память про перехід Радимичів і Вятичів за Дніпро з над польської границі, і пробував се підперти ріжними аргументами (Къ, вопросу объ образованіи русскихъ нарѢчій с. 9-10). Аргументи його одначе досить слабкі, а поправка літописної традиції довільна — коли вже її триматись, то вона називає Радимичів і Вятичів таки виразно Ляхами. В новійшій своїй статї (Южныя поселенія Вятичей, 1907) він вважає звістку про Вятичів непорозумінєм, але Радимичів готов мати за лядське племя, але хіба на віру літописної звістки, бо на потвердженнє її не наводить нїчого.

УКРАЇНСЬКА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ: АНТИ І СЛОВЕНИ, ЗНАЧІННЄ СИХ НАЗВ, ІСТОРІЯ АНТСЬКОГО ІМЕНИ, ЗНАЧІННЕ ПОДІЛУ НА СЛОВЕН І АНТІВ, ТОТОЖНІСТЬ АНТІВ З УКРАЇНСЬКИМИ ПЛЕМЕНАМИ

Рух українських племен на полудень виявив ся в кольонїзації „Антами“ чорноморських степів — між Днїпром та Доном, констатованій Прокопієм, а на нижнїм Днїпрі посвідчений Йорданом. Се перша кольонїзація українська, яку можемо констатувати, і для того на нїй мусимо трохи більше спинитись.

Серед полудневої словянської кольонїзації, як бачили ми уже, тогочасні письменники розріжняють Словенів (Σκλαβηνοί, Sclaveni) і Антів. Найбільш ясний сей подїл у Йордана: до всїх Словян взагалї він прикладає як загальне імя стару нїмецьку назву Венетів, Sclaveni — то західня частина їх, на захід від Днїстра, Анти — східня, за Днїстром. При тім він поясняє, що се назви цїлих ґруп, які складались з поодиноких племен, звісних під ріжними іменами [1]). Грецькі письменники не уживають нїмецької назви „Венети", вони знають тільки Словян і Антів і близше границь їх розселення не вказують, але подані ними відомости згоджують ся з Йордановими: Словяне сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповіданнє Прокопія про їх засїдки й напади над Дунаєм в серединї VI в.; потім бачимо їх тут при кінцї VI і на початку VII в. в оповіданнях Менандра і Теофілякта [2]). Анти-ж сидять десь дальше від Дунаю [3]). Супроти сих вказівок грецьких письменників [4]), а також і супроти повної вīродостойности Йордана, можемо зовсїм покластись на зроблене ним означеннє території Словен і Антів і їх обопільної границї [5]). Він же сам жив в Мезії і був звідком тих неустанних нападів Словян і Антів на візантийські землї, про котрі не раз згадує [6]).

Імя Словен — Σκλαβηνοί, Sclaveni ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладаєть ся до їх полудневно-західнїх осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби обяснити се імя з словянської мови або найти її слїди в пізнїйших числених іменах словянських племен не удались. Воно, як і Венети, очевидно — чужого початку, дано Словянам якимсь сусїдом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венетів, дуже привабний, але проти нього роблять поважні закиди з лїнґвістичного погляду, та й наші джерела (Йордан) виразно відріжняють сї дві назви — Венетів і Антів. [7]).

Вперше се імя Антів виступає в згаданім оповіданню Йордана про війну з Антами остґотського короля Вінїтара при кінцї IV в. [8]). Як леґендарною і цїлком нереальною виглядає історія завойовання Венедів Германаріхом, так натомість варта віри ся згадка. Може бути тільки непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всїх Словян — „Венеди", знав про часткове значіннє антського імени, і на иньших місцях виразно каже за подїл Словен

і Антів як за сучасний [9]), то приходить ся думати, що імя Антів в сїм епізодї таки переказане було ґотською традицією (а в кождім разї уважалось іменем старшим ніж VI столїтє). Ще Остґоти дїйсно знали Антів і антське імя, се потвержуєсь ся й остґотським катальоґом народів, перехованім в пізнїйшій льонґобардській леґендї [10]), і ся знайомість їх з антським іменем в кождім разї не пізнїйша початку V в. [11]).

Поза тим імя Антів приходить до загального уживання у візантийських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що жив у східнїй імперії). Сї письменники майже всї розріжняють Словян і Антів: Прокопій, Аґатій, т. зв. Маврикій, Менандр, Іоан з Ефесу, Теофілякт [12]). На офіціальний характер сього імени вказують титули 'Αντικος Anticus, що приймали ся імператорами з нагоди побід над Антами. Останнїй раз імя Антів приходить в оповіданню Теофілякта — письменника, що жив в першій пол. VII в., в однім епізодї війни 602 р. По сім антське імя зникає. Але з сим моментом взагалї уривають ся візантийські звістки про задунайські краї, антське імя могло жити в них і довше, тільки перше ніж в візантийській лїтературі зявили ся нові звістки про чорноморські краї (X в.), антське імя вже вигасло [13]). Чи не було воно перейняте Візантийцями від східнїх турецько-фінських орд, що були сусїдами власне полудпево-східнїх Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантиєю?

Яке значіннє мав сей поділ на Словян і Антів? [14] Уважати його чисто ґеоґрафічним — трудно. Занадто широко й консеквентно переходить се відріжненнє у письменників VI в.; імя Антів згідно й консеквентно прикладаєть ся ріжними авторами до цїлої кольонїзації від Днїстра до Меотиди, не тільки до пограничної території Антів і Словян. Імя Анта прикладаєть ся як призвище до поодиноких: осіб з сїєї ґрупи (Δαβραγέζας 'Άντης 'ανήρ ταξίαρχος). Анти і Словени то виступають разом, то воюють між собою (в серединї VI в.), і ведуть пізнїйше цїлком противну полїтику що до Аварів і Візантиї. Всї сї факти вказують на осібність сих двох ґруп, і тяжко було-б звести їх до тієї ріжниції, що Словени, мовляв, сидїли по сей бік Днїстра, а Анти по той. Мусїла бути більша.

Висловлялись гадки, що Анти — се імя якоїсь полїтичної орґанїзації, — держави, завязаної через завойованне, взагалї полїтичний термін. Але ся згадка нїяк не може бути принята. Що була б се завелетенська держава, що

мала б надати нове імя сїй етноґрафічній ґрупі- від Днїстра до Кавказу! І саме якоїсь сильнїйшої полїтичної організації у Антів як раз не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словенами так і Антами не править один чоловік, але здавна вони жиють „демократично“, і дійсно оповідає про одну таку ухвалу, повзяту на антськім вічу [15]). В таких полїтичних відносинах не завязують ся такі величезні державні звязки [16]).

Одиноке можливе обясненнє — се що подїл VI в. на Словян і Антів відповідав двом осібним етноґрафічним словянським галузям. Глянувши на розміщеннє Словян і Антів на полуднї“, переконаємо ся від разу, що назва Словенів (Sclaveni), обіймає Словен Мізійських (пізнїйших Болгар) й Словен Панонських — бо то вони сидїли в першій половинї VI в. по Дунаю від Драви до моря і Днїстра. В краю між Дунаєм і Днїстром в серединї VI в. не міг сидїти хто иньший, як тільки словянські кадри, що протягом VI і VI в. перейшли в Мезію, полишивши своїм східнїм і північним сусїдам землї за Днїстром. „Анти“ можуть відповідати тільки східній ґрупі, але й то з певним ограниченнєм: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всї східно-словянські племена, але в наших звістках стрічаємо се імя тільки в подіях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише полудневої, чорноморської кольонїзації східно-словянської галузи. Анти в нашім матеріалї се полуднева частина східньої галузи, себ то представники тих племен, що утворили етноґрафічну цїлість, яку тепер звемо українською.

Все промовляє за сим ототожненнєм Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що сї Анти виступають на території, де пізнїйше бачимо Русинів і де й тодї, в VI в. не міг сидїти ніякий иньший словянський нарід,-розумію краї між Днїстром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тодї був Днїстер, але з рухом Словенів на захід і полудень вона натурально мусїла посунутись на захід — і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Словянами. Бачимо, що сї Анти були східнїми сусїдами Словен, і відріжнялась від них як осібна ґрупа, найправдоподобнїйше — етноґрафічна; се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська кольонїзація вповнї відповідає тому, що ми на основі, вище сказаного про напрями словянської кольонїзації могли-б викомбінувати про правітчину нашого народа й напрям його кольонїзації. Се все, кажу, робить можна сказати — певним,

що в Антах маємо предків українських племен.

Примітки

1) Quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur — c. 5.

2) Прокопій De aedificiis IV. 7. Менандр в Hist. Gr. m. II c. 99. Теофілякт ed. de-Boor VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

3) Так воно виглядає з оповідання Теофілякта VIII. 5. Згаданих тут Антів Цайс (Die Deutschen c. 606), уважав осадниками на візантийських грунтах, в Мезії. Але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міґрацію Антів сюди, таки вона й сама по собі не дуже ймовірна: ціла історія сього походу і протест аварського війська (очевидно — проти експедіції в чорноморські степи) рішучо промовляють проти такої гадки. Див. іще Rösler Zeitpunkt c. 113.

4) Ніби суперечне означеннє знаходимо в недавно опублікованім оповіданню Михайла Сирина (зачерпненім з хроніки Іоана з Ефесу); він каже, що „край їх“ був на захід від Дунаю (Chronique de Michel le Syrien II c. 361). Але се або просте непорозуміннє, або скорше — належить до краю Словен, а не Антів.

5) Нідерле поправляє його так, що Анти сиділи аж до Дунайської дельти, а Словени між Прутом і Дунаєм (Slov. st. II c. 196). Але властиво нема потреби в такій поправці

6) Rom. c. 388, Get. c. XXIII. Тому не переконує мене здогад Маркварта (Streifzüge c. XXV), що Йордан добре знав розселеннє західнїх Словян і означив його самостійно, а розселеннє Антів означив по старому, як Касіодор взяв його з Аблябія: через те Анти сидять у його тільки між Днїстром і Днїпром, тим часом як тодї вони сиділи і на схід від Днїпра (як бачимо з Прокопія). Неймовірно, щоб Йордан не знав сього, і його

означеннє розселення Антів, очевидно, не треба розуміти так, що Анти сиділи т і л к и д о Дніпра.

7) Про сей вивід Archiv IV с. 65, 76, VII с. 12, пор. XIX с. 234;Крек2 с. 254-6. Взагалї словянство антського імени лишаєть ся сумнївним і всї проби звязати його з пізнїйшими словянськими іменами лишили ся без результату. Виводили з нього імя Вятичів (Гільфердінґ, Первольф, Іловайский). Ламбін поставив гіпотезу, що Анти = Unlizi = Ульцї. Погодін звязував з Антами подобозвучні ймення угорських грамот IX-XIIIв. Antus, Ont, Onthus, але що найбільше можна думати про звязь їх з словянським пнем, з якого походило імя Антів — як би знати, що воно словянське. В такім разї можна вказати Ута (прикметник Утинъ, вар. Успинъ)-одного з князїв чи намістників руських 944 р. (Іпат с. 29).

8) Перед тим, на одній написи з Боспора III в. (270-их рр.), між иньшими Боспорянами згаданий Αντας Πατι… (Πάπιος чи Παπίου). На нього звернено увагу, як на першого згаданого Анта (А. Погодинъ Эпиграфическіє слЂды славянства, Рус. Фил. В. 1901). Ся згадка випередила-б о ціле столїтє Йорданову, але чи маємо тут дійсно етноґрафічне означеннє, можна сумнївати ся.

9) Див. вище наведену цитату з глави 23, пор. гл. 5.

10) В традиції про початки Льонґобардів, перехованій в кількох верзіях (в Origo gentis Longobardorum, 2-ій пол VII в., і у Павла Диякона, в Історії Льонґобардів) вичисляють ся між иньшим такі краї, через які переходили Льонґобарди в міґрації з півночи в дунайські краї: Golanda, Anthaib et Bantaib seu et Burgundaib (Origo — ed. Waitz, в Scriptores Langob. et Italici, і Pauli Diaconi I. 23). Уже Цайс (с. 472) угадав в Anthaib (вар.: Anthaip, Anthap) „край Антів“ (aib, eiba — округ, земля). Але се толкованнє часто відкидають тому, що Льонгобарди не могли стрічати ся з Антами (нпр. Мілєнгоф II с. 98). Та дуже добре розвязаннє сеї справи знайшов Браун (Разысканія, с. 308 і далї): він догадав ся, що ся алїтерована, очевидно — з якоїсь пісні чи саґи урвана фраза, і деякі иньші імена народів (нпр. Болгарів) до сеї льонґобардської традиції перейшли від Остґотів. Се вповні правдоподібно і ми в цитованій фразї по всякій імовірности маємо остґотську память про „краї Антів, Венетів і Бурґундів“ (останнї імена Браун толкує инакше, але се нам не важно — пор. критику його поглядів у

Веселовского в извѢстіях рус. яз. 1901, I с. 26 і далї, але і Веселовський також приймає згадану фразу за versus memorialis готської традиції). Вестберґ, боронячи льонгобардської традиції, поставив проти сього толковання здогад, що Льонгобарди могли перейти через краї Антів (Східнїх Словян) в Галиччинї, на верхівях Днїстра і Сяну, навіть бачить в Бардуєві натяк на льонґобардських Barden (Zur Wander, d. Langob. с. 28). Але зовсїм неймовірно, щоб при кінцї IV в., як він приймає, східнї Словяне сиділи на верхівях Днїстра і Сяну, а далї на схід Льонґобардів вести мабуть і він не зважить ся. Стріча Льонґобардів з Антами зістаєть ся неймовірною і таки мусить бути зіставлена Готам.

11) Маркварт недавно в своїх розвідках Chronologie der alttürkischen Inschriften (1898, ст. 78-80) і Osteuropäische Streifzüge, 1903 ст. 147).

12) Остґотська згадка про „край Антів“ належить, очевидно, до часів, коли Остґоти жили в наших степах, ще перед 376 р. Меньше правдоподібности, щоб се імя вхоплене було їх традицією вже по переході на візантийські землї. Але в кождім разї по походї Теодоріха Остґоти стратили всяку нагоду стрічати ся з Антами.

13) Аґатій згадує лише про Анта Дабраґеза. Маврикієм називаєть ся автор трактата, що між иньшим містить спеціальний розділ (XI. 5, вид. 1664 р.): πῶς δεῖ Σκλάβοις καί 'Άνταις καί τοῖς τοιούτοις 'αρμόζεσθαι (виїмки у Шафарика, додаток, і у Крека2 с. 295); що автором не був цїсар Маврикій — див. Byz. Zeitschrift 1894 с. 440, Krumbacher2 с. 635. Звістки иньших письменників подав я вище і ще подам декотрі.

14) Всї проби вказати його пізнїйше досї не удавали ся. Останню з них дав Нїдерле, (1906-1910). Він доводить, що Вантіт арабської ґеоґрафії-IX в. (у Кардизія) се Анти, „і се доказує, що ті могутнї Анти ще в IX в. істнували“ (S1. st. II с. 271). Але імя се читаєть ся найріжнїйшими способами і. дуже наївно було б робити з нього доказ істновання антського імени в IX в. Взагалї з арабських звісток, при всїх силкуваннях Нїдерле, йому не удало ся нічого добути для історії Антів.

15) De bello Got. III. 14.

16) Про антське питаннє див. ще в примітках (4).

ІСТОРІЯ АНТІВ, ЇХ ПОХОДИ, ВІЙНА З СЛОВЯНАМИ, БОРОТЬБА З АВАРАМИ, ОСТАННІ ЗВІСТКИ, ПРО АНТІВ

Так уставлена тотожність Антів з українськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранїйшої історії їх кольонїзації.

Йдучи хронольоґічно, треба почати з тієї війни Вінїтара з Антами. Падає вона на останню чверть IV в., десь на кінець 70-х чи 80-і рр.,- близше дати означити не можна. Як я вже сказав, все промовляє за тим, щоб не збувати в сім епізоді імени Антів гадкою про анахронізм. Додам, що й війна та могла, бути ще не дуже далеко від Днїпра, бо Остроґоти під натиском Гунів поволї тільки посувались на захід, аж опинились на середнїм Дунаю; отже й ґеоґрафічно взявши нїщо не противить ся гадцї, що тут справдї брали участь Анти. Тільки, кажу, обясненнє, яке дає сїй звістцї Йордан, треба де що змінити. У Йордана Вінїтар, „не хотячи підлягати гунській зверхности, став відтягатись помалу й хотячи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів; напавши на них, в першій битві він був побитий, але далї воював сміло й їх короля Боза [1]) з синами й 70 старшинами казав розіпяти для страшного прикладу“ [2]). Як вище згадано, в сїй війнї скорше можна бачити симптом словянської кольонїзації на полудень, що зіткнулась з Ґотами. Гуни, каже далї Йордан, взяли Антів в оборону проти Ґотів і при помочи вірної їм частини Ґотів знищили сього своєвільного Вінїтара. Сю память про гунську опіку Антам супроти ворожих Остґотів також вважаю цїнною — вона кидає світло на перші стадії словянського розселення на Чорноморії.

Про дальший його розвій в V віцї не маємо нїяких спеціальних відомостей. Пізнїйші звістки з VI в. ретроспективно освітлюють ранїйші стадії сього процесу і бачимо, як степові бурі, рух орд і їх колотнечі в степах захоплювали словянські елєменти, поривали їх до спільних походів та й до

мандрівок, і як серед сього степового бурхливого житя сунули ся все далї словянські кадри, напираючи одні на других.

В першій половині VI в. Анти виступають в походах придунайських Словян на Візантию. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників. Йордан закінчує свою римську історію згадкою про „повсечасні напади Болґарів, Антів і Словян“, а оповідаючи про лєґендарну державу Германаріха і колишню послушність йому Словян, пригадує, що тепер Венети, себ то Анти й Словяне „за наші гріхи скрізь так бушують“. Ще сильнїйше висловляєть ся Прокопій, — що Гуни, Болгари, Словяни і Анти, від коли настав імператором Юстінїан, набігаючи що року на Ілїрію і Тракію, чинили страшні спустошення людям. На иньшім місцї він згадує, що на початку панованя Юстінїана „Гуни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“ [3]). З сього виходить, що Анти були звичайними участниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян і як брали в них участь в перших десятилїтях VI в., так могли брати в них участь ще з кінцем V в. Особливо-ж сї болгарсько-словянські напади стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстина і Юстінїана. З часів Юстина припадком маємо пізнїйшу згадку про оден антський напад, погромлений Греками [4]). Юстінїан, наставши на цїсарстві, поручив 530 р. оборону Дунаю маґістру Хилвудію, і той потрапив протягом трох років стримувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Словен від нападів. Робив навіть походи за Дунай але наложив головою під час одного такого походу в краї Словян, і напади пішли знову [5]). Вони страшно шкодили сусїднїм візантийським провінціям, але зрідка лише наберали ширшого значіння, і тим поясняєть ся, що Юстінїан не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. Докладно участники сих походів не вичислюють ся в коротких звістках сучасників. Найчастїйше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен; про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Тільки один раз, говорячи про Антів, Прокопій згадує до річи про їх похід на Тракію за Юстина [6]), але й то так, що з того зовсїм не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід, чи нї. Взагалї походи самих тільки Антів і напади їх на Візантию на власну руку-не дуже навіть і імовірні. Правдоподібно, Анти бували звичайно тільки участниками чужих походів: особливо Болгари, ходячи з азовських степів на Візантию, могли приберати собі по дорозї ватаги Антів до участи,

волею чи неволею.

В другій половині Анти поріжнились з „Словенами“; про се оповідає Прокопій, не поясняючи причин: „пізнїйше, по смерти Хилвудія (що сталась 534 р.) Анти й Словени поріжнились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“. Трохи згодом він згадує, що сї народи „вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини“ [7]), се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було між обома сусїдами близших відносин (бодай тодї). Дуже можливо, що се була кольонїзаційна боротьба, натиск Антів на Словен (хоч, розумієть ся, могли бути й якісь спеціальнїйші причини). Війна мусить припадати десь на кінець 530 або 40-х рр.Західню границю антської кольонїзації становив тодї Днїстер; на захід від нього сиділи „Словени“, ті словянські кадри, що кольонїзують протягом VI-VII в. балканські й середнодунайські землї; з поступом сїеї кольонїзації антська границя з Днїстра повинна була поступати на захід і Анти мусїли натискати на своїх західнїх сусїдів.

Візантия правдоподібно хотїла використати се поріжненнє своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до нього рук). Вона звернулась до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстінїан закликав їх, аби оселились в околицях Турія. Се була спустїла римська кріпость, збудована по словам Прокопія Траяном, на лївім боцї Дунаю (очевидно в Дакії). Юстинїан обіцював за се Антам богату платню й всякі вигоди [8]), аби вони боронили Візантию від Болгарів (і розумієть ся — заразом і від Словен). Одначе тодї, здаєть ся, не прийшло, до порозуміння: розбилось на справі псевдо-Хилвудія, що появив ся між Антами. Епізод сей докладно оповів Прокопій,-він саме дав йому нагоду до дуже цїнної характеристики побуту Словен і Антів та деяких дуже інтересних подробиць. Між невільниками, взятими Словенами в війнї з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудій. Один грецький невільник з Тракії, що перебував між Антами, звернув увагу свого хозяїна, що у Словен у неволї перебуває Хилвудій, той самий звістний римський маґістр, що так дав ся їм в знаки, — але Словени того не знають. Анти викупили того Хилвудія. Хоч він запевняв, що він з роду Ант, Анти не повірили й на загальнім антськім вічу [9]) примусили його, аби удавав з себе магістра Хилвудія. Коли Юстінїан зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались пересилитись тільки з тим, аби той нїби Хилвудій дістав назад свій уряд і жив з ними разом в новім краю. Але коли Хилвудій їхав в

сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозї Нарзес і довівши обманьство, арештовав тай повіз в кайданах до цїсаря. Се й перебило справу.

Та хоч сї переговори не дійшли тодї вінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Словенами й зносин з Візантиєю [10]), датуєть ся переміна в полїтицї Антів. Бо пізнїйше ми стрічаємось з Антами уже як з виразними союзниками Візантиї. Правда, звістка ся належить до пізнїйших часів-цїс. Маврикія.

В 550-х рр. дали ся взнаки Антам Авари під час свого переходу з прикаспійських країв на захід. Про се оповідає фраґмент Менандра. Оповіданнє тут без початку; довідуємось, що Антам не пощастило в боротьбі з Аварами, й Авари почали пустошити їх землю своїми нападами та грабувати. Для викупу взятих в неволю своїх земляків Анти вислали одного з видатнїйших між собою, Мезамира [11]). Але коли той став говорити з Аварами згорда, під час свого посольства, використав се один Болгарин (Кутруґур), близький до аварського кагана і неприхильний до Антів [12]). Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до орґанїзації боротьби. Авари послухали і вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю Антів, забираючи невільників й грабуючи її.

Сей епізод хронольоґічно належить до кінця 550-их рр. Напад Аварів на Антів обясняють тим, що то Візантия їх напустила. Дійсно, уложивши з Аварами угоду, Юстінїян поручив їм .воювати з ворогами Візантиї [13]). Але ми не маємо слїдів, щоб Анти тодї докучали Візантиї, і далеко правдоподібнїйше, що Авари без спеціальних візантийських поручень по дорозї „примучили“ Антів. Се пригадує епізод Повісти временних лїт: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) воєваша на СловЂны й примучиша ДулЂбы, сущая словЂны, и насильє творяху женам дулЂбьскымъ: аще поЂхати бяше Обрину, не дадяше въпрячи коня, ни волу, но веляше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телЂгу й повести Обрина“ [14]). В сїм переказї мусить критись реальна згадка про насильство Дулїбам від Аварів; хоч лїтописець зачисляє се до часів імп. Іраклїя (610-640), але датованнє се зроблено на основі візантийського оповідання з 610 р. [15]) і довільно накинене тому-очевидно народньому переказови про утиск Дулїбів. Дуже

можливо, що в нім маємо память про аварську біду VI в., переказану Менандром. Розумієть ся, не виключні такі примучування й пізнїйшими часами, коли Авари жили на середнїм Дунаю); але одинока звістка яку маємо про відносини Аварів і Антів в VII в. говорить більше *против* як *за* такий здогад. З епізоду аварської війни 602 р. бачимо, що тодї Словени наддунайські були в відносинах союза й певної залежности від Аварів, Анти-ж цїлком були незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян свого кагана — іти на Антів. Воно по просту збунтовалось і не пішло. Отже про пізнїйші походи Аварів на Антів при охотї можна ставити ріжні гіпотези, але дуже на них покладатись не годиться.

З другої половини VI в., після тієї аварської біди, маємо тілько одну звістку про Антів. В 580-х рр. коли каган аварський з Словенами і Льонґобардами напав на візантийські землї, цїсар не міг з ними порадити і найняв Антів, щоб вони зробили діверсію на Словенські краї. Анти напали на їх край, знищили, попалили і забрали весь достаток [16]). Подібна ситуація повторяєть ся в другій звістцї, з 602 р. — Останнїй яку маємо взагалї про Антів. Під час війни з Візантиєю, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для діверсії вислав був тодї військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником Ромеїв“. Але аварське військо від такої перспективи стало тїкати до Греків, і каган мусїв відложити свій плян. Епізоди сї цїкаві тим, що показують Антів зовсїм незалежними від Аварів, союзниками Візантії; як такі, мусїли вони воювати з Словенами, отже тримались від них з-осібна і ворожо. Заразом вони характеризують відносини не тільки Аварів до Антів, а й взагалї кочових орд до словянської людности наших країв. Вся увага кочових орд, що мандрують нашими степами, звернена на богаті візантийські землї: з них тягнули вони богаті окупи за „союз“ і збирали здобич нападами. Відносини до Словян їх інтересовали далеко меньше, а війна з Словянами звязана була з великими трудностями: Словяне були майстри ховатись у всяких нетрах, як свідчать оповідання Візантийцїв (Теофілякта, Маврикія, Льва). Тож війна рідко коли йшла далї „примучувань“ при нагоді, по дорозї, як та аварська біда, переказана нашими й візантийськими джерелами. Се поясняє нам, як то серед самого руху орд по наших степах в V-VII р. сї степи заразом кольонїзували ся нашими предками.

Що до Аварів, то навіть Словени нижнього Дунаю в VI віцї не були якось

тїснійше звязані з їх державою. Правда, при кінці VI в. вони стоять в союзї з Аварами, але перед тим (під р. 578) маємо такий епізод, що Словени відмовили всякої послушности Аварам, і каган аж пізнійше, при нагоді покарав їх за се [17]). В 1-ій чверти VII в. Аварам підлягали Болгари, поки не увільнилились десь в 30-х рр. [18]); де тодї як раз перебували Болгари, не знаємо, тож не можемо й судити про круг полїтичного впливу Аварів в тім часї. Що до аварської зверхности над антськими племенами, то хоч можливість її не виключена, особливо що до західнїх племен, але ми маємо для неї тільки неґативне свідоцтво з згаданої війни 602 р. і нїякого позитивного.

Примітки

[1]) Boz nomine, може Бож-ко, Божидар, Богдан. В нїм бачили Буса Слова о п. Ігоревім (готські дїви „поют время Бусово“) — гадка дуже привабна, але не зовсїм певна. Пор. примітку Мілєнгофа в Момзеновім виданню Йордана с. 147-8.

[2]) Getica c. 48.

[3]) Getica 23, Hist. arcana 18, De bello Got. III, 14.

[4]) De b. Got. III. 40; лєкцію кодексів справляють, замість Юстина даючи Юстінїана (і в новім вид. Haury II с. 476), але на се нема потреби.

[5]) D. b. G. III. 18. Занотую статейку про нього: Ивановъ Надгробниятъ надпись на Хилвуда (Период. Списание т. LXII).

[6]) De b. G. III, 40.

[7]) 'Επεκηρυκεύοντο γάρ 'ήδη καί 'αλλήλοι 'ανεμίγνυντο 'αδεῶς οί βάρβαροι — De bello Got. III, 14.

[8]) Σφίσι ξυνοικεῖν μέν δυνάμει τῆ πάση, χρήματα δέ μεγάλα σφίσι προίεσθαι -D. b. G. ib.

[9]) 'ηγείροντο μέν 'επί τούτψ 'Άνται σχεδόν 'άπαντες

[10]) Антські ватаги на візантийській службі бачимо в Італїї і перед сїєю справою нїби Хилвудія і по нїй, але разом з ватагами Болгарів і Словен, De b. Gr. I, 26-7, III, 22 — отже се не свідчить про союзні відносини до Візантиї, доводить тільки брак якоїсь державної орґанїзації у всїх сих племен.

[11]) Μεζάμηρον τόν Ιδαριζίου, Κελαγαστοῦ 'αδελφόν — фраґмент Менандра в Hist. gr. minores II c. 5-6. (I c. 448 нового видання Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti, 1904).

[12]) 'ο Κοτράγηρος εκεῖνος, 'ο τοῖς 'Αβάροις 'επιτήδειος, 'ο κατά 'Αντῶν τά 'έχθιστα βουλευσάμενος (так у кодексах тут: Κοτράγηρος в иньших місцях ріжно, де мова про Кутруґурів). З сих слів можна-б вивести, що сей Котруґур і підюдив кагана на Антів, може через якесь поріжненнє Болгар і Антів; се толкованнє дало-б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе.

[13]) Менандр, ibid.

[14]) Іпат. с. 7. Висловлював ся здогад, мов би тут книжник переніс на українських Дулїбів утиски, чинені Аварами чеським Дулїбам, через непорозуміннє та тотожність імен (новійше у Вестберґа). Але щоб в XI в. до київського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дулїбів, а не Чехів і Морави взагалї, се здаєть ся минї мало правдоподібним.

[15]) Теофан ed. de Boor I p. 301-2.

[16]) Chronique de Michel le Syrien, editée par Chabot, II c. 361. Михайло Сирин, патріарх антіохийський з XII в., в своїй хронїцї опирав ся на хронїцї свого попередника патр. Іоана з Ефесу, що писав як сучасник (умер в 580-х роках); але від хронїки Іоана в сїй части зістали ся самі тільки титули глав. Вони вповні відповідають змісту Михайлового оповідання, що стало приступним тільки в останнїх лїтах, в повнім перекладі Шабо. Перед тим се місце було звісне в переповіданню Бар-Гебрея (XIII в.), але імя Антів в нїм було зіпсоване.

[17]) Менандр-Hist. g. m. c. 99.

[18]) Никифор — Opera hist. ed. de Boor p. 24.

Східно-словянська кольонїзація IX-XI в.:

НАШІ ВІДОМОСТИ. ПІВНІЧНА ҐРУПА: КРИВИЧІ І НОВГОРОДСЬКІ СЛОВЕНЕ, ДРЕГОВИЧІ, РАДИМИЧІ Й ВЯТИЧІ.

В другій чверти VII в. аварська держава вже упадає. В третїй чверти болгарські орди переходять з чорноморських степів за Дунай. Сильна хозарська держава боронить степи від находу нових орд зі сходу. Отже від другої половини VII в. і майже до середини IX — до міграції Угрів і приходу Печенїгів з-за Дону, був час, коли обставини найбільше сприяли розвою словянської кольонїзації, коли в степах не було тяжких ворогів

оселої культури. Був се власне час, коли словянська кольонїзація могла прийти тут до найбільшого свого розвою.

При кінцї VI в. „Словени“ ще займають лївий берег нижнього Дунаю. Тільки з закінченнєм кольонїзації балканських земель, з переходом болгарських орд за Дунай могли Анти опанувати дунайський берег. Вони покривають тут останки словенської кольонїзації і пізнїйше (в IX — X в.) була тут східно-словянська людність. На заходї інтензивний рух полуднево-західнього Словянства на полудень і захід полишила в другій половинї VI і першій половинї VII в. українській кольонїзації прикарпатські землї. В другій половинї VII в. українська кольонїзація могла в головнїйшім уже опанувати свою територію (кажу — в головнїйшім, бо етноґрафічні границї не від разу міцно уставили ся, мусїли перейти через певні вагання, а особливо кольонїзація гірських карпатських країв Русинами мусїла йти поволї й закінчила ся, певно, значно пізнїйше).

На жаль, ми знову не маємо сучасних відомостей про розвій сеї кольонїзації. З початком VII в. уривають ся візантийські відомости про східнїх Словян. Се по части залежить від упадку візантайської історіоґрафії, по части від історичних обставин: Візантию окрили нові словянські держави на Дунаю, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Новим джерелом для історії кольонїзації наших країв стає Повість временних літ, передо всім — її етноґрафічні огляди, але сї огляди писані в часи значно пізнїйші — в XI в. і тількі небогато можуть нам сказати як проте, виглядало словянське розселеннє перед тими перемінами, які зробив в сїй кольонїзації новий натиск степових орд в IX-XI вв. Деяке доповненнє до них дають арабські звістки IX і X в., та візантийські X і XI, але вони взагалї дуже небогаті певними ґеоґрафічними вказівками. Для збогачення скупих відомостей сих джерел історик рад би звернути ся за помічю до археольоґії й діалєктольоґії, але і сї науки в теперішнім станї дуже рідко можуть дати цїлком певні вказівки [1])..

Відомости Повісти, доповнені иньшими фактами, дають в головних рисах такий образ східно-словянської кольонїзації X-XI в.:

Північну частину словянської правітчини, за виключеннєм того, що зайняли під час загального розселення литовські народи, бачимо залюднену головно одним великим племенем К р и в и ч а м и. Се одвічні сусїди

литовських народів, що й досї всїх східнїх Словян звуть Кревами [2]). Кривичі займають верхівя Днїпра, Західньої Двини й Волги і дуже рано поділяють ся на дві галузи (вже в X віцї бачимо сей поділ): на галузь західню, подвинську, з Полоцьком на чолї, і східню, пізнїйше сформовану, де центром був Смоленськ (се властиві Кривичі Повісти). Кривичі-ж, правдоподібно, кольонїзували басейн р. Великої (центр Ізборськ, потім Псков) [3]). Їх же кольонїєю уважають ільменських „Словен" з їх столицею-Новгородом; але для зачислення Новгородцїв як раз до Кривичів в лїтописи нема основи, а новгородський діалєкт значно відріжняєть ся від кривицького [4]), так що могло се бути й осібне племя. Спеціалїзацію загального імени „Словен" для сього племени правдоподібно обясняють тим, що то була крайня словянська кольонїя.

З фактів хороґрафії, а по части й археольоґії виводять, що кривицька територія мусїла мати колись не-словянську (головно фінську) людність. Вище я вказував [5]), як не ясно стоїть ся справа. Хороґрафія не вистудіована ще докладно, але на загальний погляд дійсно вказувала-б, що перед, останнїм кривицьким і „словенським" розселеннєм, як його бачимо в X-XI в., була тут не словянська людність — на верхівях Днїпра й далї на північ, захід і схід. Потім Кривичі вже на очах історії з властивої своєї території поступали на захід, по Двинї (доки не стріли ся тут з нїмецькою кольонїзацією- ливонських рицарів), і що більше на схід. З території Кривичів і новгородських Словен словянська кольонїзація йшла неустанно в басейн Волги, в землї фінських народів: Веси (що жила на північних допливах Волги — Тверцї, Молозї, Шекснї і коло Білого Озера), Мері (в басейнї оки — по Москві, верхній Клязмі і по самій Волзї, на схід від Веси) та Муроми (на нижнїй Оцї, на схід від Мери): тут кривицька кольонїзація стрічалась з вятицьвою. Вже в X в., ся східня кольонїзація була досить значною, бо з кінцем його чи з початком XI засновують ся руські князївства в центрах сїєї кольонїзації — Ростові та Муромі. Вона була початком сформовання наймолодшого, але й найчисленнїйшого з словянських народів великоросийського. Він витворив ся на фінськім ґрунтї сїєю новгородсько-кривицькою та кривицько-вятицькою кольонїзацією; асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, ся кольонїзація одначе заховала в нїм вповнї словянський національний тип [6]).

На правім боці Дніпра, понизше Кривичів Повість уміщує Д р е г о в и ч і в: „сіли між Припетю та Двиною й назвали ся Дреговичі“, каже вона. Назва їх означає „люде з болот“, від слова дрегва, дреговина, — багно, мочари по українськи та білоруськи. З літописного тексту виходило б, що вони займали велику просторонь від Припети до Двини. Одначе північна частина території між Припетю й Двиною — землї по р. Березинї належали не до припетських городів — Турова й Пинська, а до Полоцької землї (князївство Мінське). Се привело деяких учених до гадки, що дреговицька територія обмежалась басейном Припети, з центральними містами Туровом і Пинськом, а басейн Березини займали Кривичі [7]). Розумієть ся, слова лїтописи не так виразні, щоб на їх підставі напевно зачисляти до Дреговичів землї до самої Двини. Але й гадка, що басейн Березини не належав вже до Дреговичів, не має за собою нїчого більше крім тої полїтичної приналежности, а ся не може бути рішучим арґументом.

На заході дреговицька кольонїзація не виходила за басейн Припети, межуючи з побужською людністю Дулїбів [8]). На німанськім вододїлї Дреговичі стикали ся з литовськими народами. Докладну етноґрафічну границю і тут уставити трудно; анї хороґрафічних анї археольоґічних фактів не стає ще на се. Подібно як і з Фінами, й тут можна помітити розширеннє словянської території на некористь литовської, і безперечно, що се розширеннє йде далеко в давнину. Але сей процес дуже мало висліджено [9]).

Поки не розяснені границї дреговицької території на північ — чи обмежалась вона землями по Припети, чи сягала до Двини, не вповні ясним зістаєть ся й те, до котрої з східно-словянських ґруп належали з початку Дреговичі. Тепер дреговицька територія належить до української території тільки своєю західньою частиною — Пинщиною, краєм верхньої Припети; по за тим на північ від Припети живе людність білоруська, а подекуди переходить і на її правий бік. Можна се собі толкувати так, що з початку Дреговичі належали до одної групи з Кривичами (білоруської), а Пинщину асимілювала полуднева українська людність; або навпаки — решту Дреговичів можна уважати за асимільовану Білорусинами пізнїйше. Перше обясненнє мало б за собою більше певности, коли б знати, що басейн Березини мав також дреговицьку людність. Бо в порічю Припети були занадто сильні зміни і хвилювання — з полудня на північ і з півночи на

полудень, аби можна було орієнтуватись просто сучасною білоруською більшістю [10]).

На лївім боцї Днїпра в басейнї Сожа Повість уміщає Радимичів — племя очевидно невелике, або слабке, аморфне, що не грало нїколи скільки небудь замітної полїтичної або культурної ролї, а служило предметом ріжних глузувань, мабуть через своє глухе малокультурне житє (в родї записаної лїтописцем звістки, що „Русь корятся Радимичемъ, глаголюще: „Пищанци волчья хвоста бЂгаютъ“) [11]). Вище згадано було про лїтописну записку, яка виводить їх „от рода Ляховъ“, мабуть через якесь непорозуміннє [12]). Головні міста Радимичів були: Гомъи, теп. Гомель, і Чичерськ на Сожі; верхівє Сожа належало вже до кривицького Смоленська, і можливо, що було й залюднене Кривичами. Територія ся увійшла в склад білоруського племени.

Натомісь близші сусїди й одноплеменники Радимичів-як їх представляє Повість, Вятичі належать уже до Великоросів як і вся дальша словянська кольонїзація в басейнї Оки і на верхівях Дона, на ґрунтах Муроми, Мордви та Мещери — волость Муромсько-Рязанська [13]). Самі Вятичі теж можуть бути такою-ж словянською кольонїзацією на фінськім ґрунтї.

По словам „Повісти“ вони займали порічє Оки — себ то й верхівя і порічя її верхніх притоків, як звичайно приймають. Від них же виводила ся, вповнї правдоподібно, кольонїзація середньої Оки — землї Муромо-рязанської, як дальший етап тогож кольонїзаційного поступу східнього Словянства в фінські землї [14]). Меньше має за собою недавно висловлений здогад, що Вятичі займали також порічє Дону [15]) — на се нема нїяких доказів.

Примітки

[1]) Лїтературу див. в примітках (5).

[2]) Kreews — Росиянин, Kreewu seme — Росия, Krewu tizziba — руська =

православна віра. Значіннє слова Кривичі зістаєть ся невиясненим.

3) Виразно говорить се лише одна з пізнійших лїтописних компіляцій (Архангелогородський лїтоп.), її поясненнє може бути і простою комбінацією пізнійшого книжника. Але й комбінація звісток Повісти не залежно від неї промовляє теж за кривицькою основою Псковської землї — див. Барсов Географія2 с. 178, Голубовскій Исторія Смолен. зем. с. 46.

4) Кольонією Кривичів уважали новгородських Словен напр. Соловйов (I с. 47), Бєляєв (Разсказы II с. 215), Барсов Географія2 с. 85 і 303 (обережно), Голубовский ор. с. 45 (рішучо). Недавно арґументи за приналежністю новгородських Словен до одної ґрупи з Кривичами зібрав Шахматов (Къ вопросу объ образованіи рус. нарѢчій с. 15-6). Уважаючи на подібности новгородського вокалїзму до українського, рівнож на деякі відгомони в пізнійшій книжній лїтературі про прихід Новгородцїв з полудня, Костомаров висловив був здогад, що Новгородцї буди кольонією полудневої, української Руси. Він покликував ся в тім і на лїтопись, але лїтопись не дає в сїм ніякої опори. Скритиковав сей погляд Гідьфердінґ в статї. „Древній Новгородъ“ (Собраніе сочиненій II с. 407 і далї), з фільольоґічного становища. Одначе серед українських фільольоґів досї підносять ся гадки, що паралєлї в вокалїзмі українськім і новгородськім так важні, що не можуть уважатись попросту припадковими; добре було-б, аби се питаннє раз було вже вияснене.

5) с. 73-4.

6) Головна лїтература для сеї північної словянської кольонїзації Барсовъ Географія2 гл. III і VIII, Корсаковъ Меря й Ростовское княженіе гл. I і II, Голубовскій Исторія Смоленской земли гл. I Данилевичъ Очеркъ исторіи Полоцкой земли гл. II; популярна статя проф. И. Смирнова Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи исторіи русской народности — ВѢстникъ и библіотека самообразованія; 1903. Археольоґічні помічення в статї Спицына Владимірскіе курганы, 1905 (Изв. арх. ком. XV).

7) Гадку сю підніс Барсов2 с. 124, і до сього погляду прилучили ся потім і декотрі иньші дослїдники (нпр, Багалїй Исторія СЂверской земли с. 10, Мілюков в Рус. Мыслі 1888, VIII, пор. мапку в його Очерках по исторіи рус. культуры т. I). Проти неї виступив проф. Завитневич в статї: Область

Дреговичей, де між иньшим для означення дреговицької території ужив археольоґічних спостережень, піддержаних потім пізнійшими його розвідками — Формы погребальнаго обряда Минской губерніи (Труды IX зъЂзда т. I) і комунікати в IV і VI т. Чтеній київ. істор. товариства. Він показав, що такий похороний обряд, де небіжчика клали на поверхні землї й засипали, типовий для дреговицької території (таких похоронів Завитневич рахує на 70% між Дніпром і Припетю), переходить і в басейн Березини (див. про се ще в новітній праці Ол. Грушевського Пинское ПолЂсье с. 10-1). Але сей дреговицький похоронний тип не виріжняєть ся виразно від похоронів сусїднїх територій і типи находок та форми похорону зближають його з деревлянсько-волинським, розповсюдненим на полудень від Припети; з другого боку дреговицькі типи переходять в кривицькі й радимицькі, і поки що відріжнити м і ш а н н є типів від переходів їх майже неможливо (пор. Спицына Разселеніе древнерус. племен с. 325-7 — він в похоронах басейна Березини бачить мішанину похоронів дреговицьких і кривицьких). Хіба масова статистика похоронних типів могла б нам щось сказати. Деякі иньші арґументи за дреговицькою кольонїзацією в басейні Березини вказує ще Шахматов (ор. с. 10-1).

[8]) Тут можна зазначити факт, що похоронні типи середнього Побужа (в околицях Дорогичина) вповнї відріжняють ся від припетсько-березинських. Се потвердило-б гадку, що середнє й нижнє Побуже належало вже иньшому племени, та поки що археольогічного матеріалу для сих країв дуже небогато і з виводами треба почекати; див. Авенаріуса Дрогичинъ Надбужскій — Матеріалы по археологіи Россіи N. 4, і Краткія извЂстія о БЂльскомъ у. — Труды VIII съЂзда т. III, Завитневича ор. с. в Трудах IX зїзда, Спицынъ ор. с. с. 337-8, Ол. Грушевський ор. с. с. 11.

[9]) Лїтературу див. вище, нотку на с. 74 і низше с. 220.

[10]) Про Українців і Білорусинів на Припети окрім лїтератури вичисленої в прим. 5 ще статя М. Карпинського в Р. Филол. ВЂстнику 1888 і М. Довнар-Запольського БЂлорусское ПолЂсье, 1895.

[11]) Про се племя крім загальнїйших праць — реферат Антоновича в Трудах IX арх. зїзду, Спицына Разселеніе, монографіи Голубовского і Багалія й Карского БЂлоруссы I с. 71-4.

[12]) Чи не виходило воно з якої небудь созвучности в назві, в роді того як нові фільольоґи спорили ся, чи виводити назву Підляша від „лїсу“ чи від „Ляхів“? Пор. сучасне призвище „ПолЂхи“ для східнїх Білорусинів. Недавно польський ботанїк-етнольоґ Ростафіньский, розслїджуючи значіннє слова „Лях“, поставив гіпотезу, що се назва господарська, означає людей, що палять лїс і розробляють під „лядини“, lendy; сею назвою сусїднї українські (ruskie) племена називали своїх західнїх сусїдів, польські племена, і північних-Радимичів і Вятичів, зовсїм незалежно одних від других, а лїтописець наслїдком того вивів Радимичів і Вятичів від польських Ляхів.

[13]) Барсов2 гл. VII, Багалїй Исторія СЂверской з гл. І, Голубовский Исторія СЂвер. з гл. І, йогож Исторія Смолен. з. с. 52, Иловайский Исторія Рязан. княжества — Сочиненія (1884), Шахматовъ ор. с. і новійша статя: Южныя поселенія Вятичей, 1907, Городцовъ Древнее населеніе Рязанской области, 1908 (Изв. отд. рус. яз.). Мої замітки до сих праць: До питання про розселеннє Вятичів, Записки львівські т. 98.

[14]) „Вятичи еже єсть РЂзанци“ — поясненнє цїлого ряда пізнїйших лїтописних компіляцій (див. у Шахматова ор. 1. с.).

[15]) Шахматов, 1. с., висловив сей здогад на підставі дотепної, але довільної інтерпретації лїтописного оповідання про похід Святослава на Вятичів; все сказане ним в сїй справі може мати цїну тільки гіпотези.

ПОЛУДНЕВА ҐРУППА: ПОЛЯНЕ, ЇХ ТЕРИТОРІЯ, РУСЬКЕ ІМЯ, ЛІТОПИСНА ТЕОРІЯ ПРО РУСЬ; СІВЕРЯНЕ, КОЛЬОНЇЗАЦІЯ ПОДОНЯ, ТЕОРІЯ ВЕЛИКОРОСИЗМА ПОЛЯН І СІВЕРЯН, ЇЇ НЕСТІЙНІСТЬ.

Переходимо до полудневої ґрупи.

В центрі української кольонїзації сидить племя П о л я н. „Повість“ не означає їх території близше, каже тільки, що вони „сЂдоша по Днепру й наркошася Поляне“ [1]): очевидно при тім розуміє околиці їх столиці, Київа, де жили „Поляне Кияне“. Вона поясняє ще, що Поляне назвались так тому,

бо сиділи на полї, себ то на голій рівнині [2]); але околиці Київа, себто ту країну, що в X-XI в. головно була полянською територією, трудно назвати „полем", і сама Повість, оповідаючи на иньшім місцї про Полян, каже, що вони сиділи „по горамъ симъ" (Днїпровим), „въ лЂсЂ на горах, надъ рЂкою ДнЂпрьскою [3]). Дійсно околицї Київа на північ від Стугни і тепер богаті лїсом, а давнїйше були зовсїм лїсовим краєм [4]). Найпростїйше обясненнє сеї суперечности, здаєть ся, буде те, що давнїйше, до натиску степових орд X-XI в., головні осади Полян лежали на полудень від Стугни, де більше було рівнини, „чистого поля" [5]). В противність сїй країнї північна частина Київщини звалась „лїсовою стороною" [6]); відповідно тому полуднева могла зватись полевою, „польською", а від неї й мешканцї — Полянами. „Польською землею" Повість справдї зве землю Полян, але в її цїлости [7]). Можна-б ще гадати, що імя своє принесли Поляне з якогось иньшого „поля", яке замешкували давнїйше, або що форма „Поляне" була тільки етимольоґізацією, для зрозумілости, якогось старшого, відмінного імени [8]). Але се вже будуть чисті здогади, тим меньше потрібні, що подібні імена від „поля" стрічаємо ми і у иньших Словян (польські Поляне, болгарські Поляки, Польчане, Польцї, словянські Поланцї, Поляне в сусїдстві Моравян), зовсїм не залежно одно від одного [9]).

В X-XI в. земля Полян була дуже не велика; з оповідання й натяків лїтописи бачимо, що крайнїми більшими містами її на північнім заходї був Білгород (на Ірпенї) і Вишгород (на Днїпрі) [10]). На сходї споконвічною границею був Днїпро: хоч до Київа належала, здаєть ся, вузька полоса за Днїпром, але Днїпро був і уважав ся завсїди властивою границею Київщини й Черниговщини, Полян і Сїверян [11]). Що до полудня, то тут в X в. крайнїм київським пунктом була Родня, „на устю Роси", але потім всяку думку про оборону Порося від Печенїгів князї покинули й почали боронити побережа Стугни [12]). „Польська земля" була цїлком загнана в лїси.

Сим історичним вказівкам не противлять ся й археольоґічні факти остільки, що могили характеристичного деревлянського типу виступають уже на лївім боцї Ірпени і в области Раставцї, а на лївім березї Днїпра виступають похорони з паленими небіжчиками — характеристичні для Сївершини [13]).

Сей малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Росю — се центр історичного житя нашого народу і вихідна країна його імени — се Р у с ь властива. Київщина під іменем Руси, Руської земї, противставляєть ся ще в XI-XII в. не тільки північним та східнім землям (Новгороду, Полоцьку, Смоленську, Суздалю, Вятичам), а і українським, навіть найблизшій, нерозривно звязаній з полянською в одну політичну цілість Деревлянській землї.

Так напр. Святослав Ольгович з Новгорода тїкає „в Русь к брату", до Київа. Полоцькі князї не слухають ся Мстислава, коли він їх кликав „в Рускую землю в помощь" (до Київа). Юрий іде з своєї Ростово-суздальської землї, з Ростовцями і Суздальцями на Київ „в Русь". Мстиславичі розмінюють ся дарунками: київський Ізяслав дає дари „от Рускых земль й отъ всих царьскихъ земль" (річи київські і київсько-візантийського привозу), а Ростислав смоленський „что от верхнихъ земль и от Варягъ" [14]). Часом в таких противставленнях може бути сумнїв, чи Руське не означає собою чогось ширшого нїж Київ — всю полудневу Русь (бо і таке уживаннє і противставлюваннє північним і східнїм землям земель полудневих, українських під іменем Руси можна констатувати в XII в.). Але маємо факти, де Київщина під іменем Руси противставляєть ся Волини, Галиччинї: для Галичан київське військо — „руське" військо, київські бояре — „руські" бояре, в противставленню Галичанам; Ізяслав, вигнаний з Київа на Волинь з своєю дружиною, з великою вдячністю підносить се, що вона за ним „вийшла з Руської землї", а при переходах з Волини в Київщину зазначує і він і иньші про нього, що він вступив в „Руську землю" [15]). Тут одначе ще можуть мішати ся понятя Київської землї як полїтичного тїла, себто київських волостей, з старою Київською себто Полянською землею [16]). Але от стара Деревська земля, що була київською волостю весь час, противставляєть ся Київщинї тїснїйшій, полянській, як Руси в найтїснїйшім значінню, се вже не лишає сумнїву що до властивого значіння сього терміну. Коли Рюрик пробуває в Овручу, в Деревлянщинї, а Святослав, його соправитель на київськім столї, кличе його „в Русь", до Київа, то початкове, основне значіннє сього терміну виступає перед нами з цїлою ясністю. Русь — се земля Полян, Русини — се Поляне передо всїм, хоч в ширшім значінню се імя й обіймало в XI-XII в. всю Україну, а і все східнє Словянство, звязане київськими князями в одну державу, під іменем Руси протиставляло ся теж часом всїм иньшим політичним організмам [17]).

Та хоч у Київі і по за Київом в XI-XII в. знали, що Руська земля — то Поляне, одначе в старій київській літописи в її пізнішій редакції (ПовЂсти временнннхъ лЂтъ) переводить ся одним з її редакторів той погляд, що руське імя було перейняте Полянами пізнійше: „Поляне яже нынЂ, зовомая Русь“ [18]). На думку сього літописця імя Руси було принесене Варягами, се було імя княжої династії й її земляків, варяжської дружини. „Отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а пЂрвЂе бЂша СловЂне; аще і Поляне звaху ся, но словЂньская рЂчь бЂ“ [19]). Обясненнє, розумієть ся, мало імовірне. Імя Варягів-Руси, що по сїй теорії були покликані Новгородцями і аж в другім поколїнню перейшли в Київ, а крім Полянської землї розмістили ся заразом, і навіть ще скорше по кількох иньших землях, як могло специалїзувати ся на Полянах (навіть не на Київі й його полїтичнім окрузї) і зрости ся так з ними, що стало другим іменем їх землї, противставляючи ся такому варязькому гнїзду як Новгород, що дуже довго не підтягаєть ся під руське імя? Імя Руси зявляєть ся на Українї далеко скорше нїж в другій половинї IX віка, і вже від IX в. у арабських ґеографів воно спеціально привязуєть ся до Київщини: аль Джайгані, дуже авторітетний ґеоґраф, що писав на урядї великаго визира Саманидів, володарів Хорасана (край на півд. схід від Каспийського моря), а черпав свої відомости ще з старшого джерела, середини IX в. як здаєть ся, розріжняє в Руси три ґрупи чи племени, і властива Русь для нього-се Київщина: „Їх володар живе в Київі“ (Куябі) [20]). У самого редактора „Повісти“ з-під тих приписок, поправок і пояснень, якими він проводить свою ідею варязького походженя Руського імени, виступають виразно слїди старого, загального погляду, що Русь — се Поляне, що се імя не варязке, північне, а свійське полудневе. Взяти хоч би наведене вище його поясненнє, де він, толкуючи словянське походженнє Руси, зовсїм несподївано, як би здавало ся, приплїтає Полян,-очевидно тому що імя Руси було синонїмом Полян [21]); або перехована і в Повісти замітка, що новгородські й варязькі дружини, приведені Олегом на Київ, стали звати ся Русю тільки по переходї до Київа: „бЂша у него СловЂни й Варязи п прочии прозваша ся Русью“ [22]).

Очевидно „Русь“ було спеціальне імя київської околицї, Полянської землї, і як всї проби вивести руське імя від иньших, чужих народів, північних і полудневих, не удають ся досї [23]), то приходить ся вважати його просто тубильним споконвічним іменем Київської околицї. З тим звертає на себе

увагу созвучність сього імени з тутешньою річкою Росею, найбільшою рікою (після Дніпра) Полянської землї [24]).

На схід від Полян, на лївім боцї Днїпра сидїли С ї в е р я н е, Сївера, здаєть ся — найбільше з українсько-руських племен. „СЂдоша на ДеснЂ й по Семи й по СулЂ и наркошася СЂвера“ [25]), каже про нього Повість. Племя се таким способом мало б займати цїлий басейн Десни-може крім її верхівя, що належало пізнїйше до Смоленської землї і могло бути зайняте Кривичами здавна. Вододїл Сожа й Десни відділяв його від Радимичів, вододїл Оки-від Вятичів, Днїпро був східньою границею від Полян [26]). На полудень лїтопись протягає сїверянську територію на басейн Сули. Коли ті звістки писались, землї по Сулї були вже дуже ослаблені й спустошені Печенїгами й Половцями, так що слова про сїверянську кольонїзацію по Сулї треба скорше уважати згадкою про часи давнїйші, з середини X в. Вже Володимир, при кінцї X в. для оборони від Печенїгів не задовольняєть ся будуваннєм кріпостей по Сулї, але заразом ставить другу лїнію ззаду її по Трубежу й Сейму, і ще третю — по Остру й Деснї [27]): видно, що на Посулє не покладав він великих надїй. При кінцї XI в. Посулє держалось іще кріпостями, але було спустошене до решти — бо й у самім Переяславі Мономах із своєю дружиною бідовав „від рати й від голоду“ [28]). В XII в. Посулє кольонїзувало ся на ново, але в головнім, без сумнїву, тою ж старою сїверянською людністю [29]).

Далї Сули на полудень, а за Посемєм на схід Повість вже не каже за якісь словянські осади. Але до печенїзького натиску в другій полов. X в. словянське розселеннє йшло далеко за Сулу на схід і полудень. Від Прокопія ми знаємо, що в першій половині VI в. словянська кольонїзація наближалась, або навіть може й досягала Азовського моря: згадавши про Кутурґурів і Утурґурів, розділених Меотидою, Прокопій каже, що „на північ від них (Утурґурів) сидять несчисленні племена Антів [30]). В усякім разї словянська кольонїзація займала басейн Дона. З сим згоджують ся відомости арабських письменників. Два арабські історики аль Баладурі (IX в.) і Табарі (X в.), доповнюючи один одного, оповідають про арабський похід на Хозарію в 1-ій пол. VIII в.: арабський вожд Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, напав на Словян, що жили в землї Хозарів, на Словянській рiцї (так Араби зовуть Дін, а часом і нижню Волгу,

що на їх думку сполучала ся з Доном); він вивів з собою 20 т. люду в неволю (у Табарі — зруйновано 20 тис. домів). Третій арабський письменник, ібн-аль Факіх (поч. X в.), оповідаючи про кавказькі гори, каже, що вони сусїдують з Грецькими краями при границї Алянській і доходять до сторін Словянських, а навіть згадує в горах якийсь „рід Словян" (може котресь племя подібне до Словян). Нарештї звістний ґеоґраф Масуді (1-ій пол. X в.) каже про Дін, що „береги його залюднює числений нарід словянський і иньші північні народи [31]). Супроти сих звісток трудно сумнївати ся в істнованню словянської кольонїзації в донських та азовсько-кавказьких сторонах і вони помагають нам зрозуміти і ту важну ролю, яку Словяне, по словам тогож Масуді, мали в Хозарській державі: з них в значній мірі складалось хозарське військо й служба кагана [32]).

До свідоцтв Арабів про словянську кольонїзацію в басейнї Дону в VIII-X в. можна прилучити деякі посереднї вказівки й факти з пізнїйшої історії. Уже само розширеннє Руської держави над береги Меотиди, де вже в серединї X в. мусїла істнувати українська Тмутороканська волость, теж промовляє за істнованнєм тодї, в X в., бодай якихось , більших останків словянської кольонїзації в басейнї Дону. Такі останки, в далеко тяжших обставинах, знаємо пізнїйше, в XII — XIII в.: були руські кріпости в басейнї Дону, як Донець XII в., в околицї теперішнього Харкова; в Саркелї (Білій Вежі) була правдоподібно словянська кольонїя, і такі-ж кольонїї мабуть були і в „команських городах" Подоня; на устю Дона звісний в XII в. „Руський порт", і вище на Дону „Руське село" (XIII в.), а в тутешнїх степах руська людність — т. зв. Бродники звістні в XII-XIII в. Подорожник Рюйсброк в серединї XIII в. зве Дін границею Руси [33]).

З усього сього стає зовсїм певним, що Словяне десь між V і X в. займали Подонє, і тільки натиск Печенїгів, а потім Половців ослабив сю кольонїзацію й примусив переважну частину людности вибрати ся далї на північ [34]). Але яке се племя сидїло на Подоню, лїтопись, розумієть ся, не подає. З деяких натяків здогадували ся, що й то були Сїверяне — що вони займали не тільки басейн Десни й Сули, але перед XI в. йшли далї на полудень і схід, в Подонє, навіть і до самого моря [35]). Але виразних вказівок на се нема, навпаки є деякі вказівки против того, так що о скільки ся полуднева кольонїзація не належала до Уличів, то належала мабуть до

якогось иньшого племени, не звісного нам на імя [36]). Взагалі ми мусимо рахувати ся з можливістю, що київські книжники XI в. далеко не всї племінні імена знали, і подані ними племінні назви далеко не покривали всеї східнословянської кольонїзації [37]). Тому нема пощо силоміць натягати на Полоннє котресь з сусїднїх звісних нам племен.

Вище, говорячи про Дреговичів, спинивсь я над питаннєм, чи вони належали до північної, по теперішньому — білоруської, чи до полудневої — української групи племен, бо їх територія перерізуєть ся тепер язиковою границею сих двох груп. Для середнього Поднїпровя — території Полян і Сїверян такої непевности нема: вони належать тепер до української території, й нїщо не вказує на те, аби було колись инакше. Одначе в науковій лїтературі висловляли ся відмінні гадки і над ними треба нам застановитись.

Вже пятдесять лїт дебатуєть ся в науці питаннє: чи стара кольонїзація середнього Поднїпровя була українська чи великоросийська. Не помічаючи в старих київських памятках характеристичних прикмет української мови, декотрі дослїдники здогадувались, що старі Поляне й иньша людність середнього Поднїпровя належала до иньшої східно-словянської ґрупи („великоросийської“, чи „середньо-руської“); ся стара людність, мовляв, виеміґровала на північ від татарських погромів десь в XIII-XIV в., і її місце зайняли в XIV-XV в. насельники з Волини й Галичини, і від них пішли теперешні поднїпрянські Українці“. Але ся гіпотеза, хоч заступлена й тепер кількома визначними в фільольоґії іменами, зовсїм не стійна [38]).

Насамперед, про масову народню кольонїзацію з середнього Поднїпровя на північ в XIII в. нїчого не знаємо, а priori вона зовсїм не правдоподібна і припускати її не можемо: українська людність попереднїми віками занадто була призвичаєна до всяких пополохів, а мала в лїсових краях під боком дуже добрі сховища, щоб від татарського погрому XIII в. мандрувати на Волгу чи в области верхнього Днїпра, куди кажуть їй іти оборонцї сих теорій. Рівнож не знаємо нїчого про міґрацію в XIV-XV в. на Поднїпровє й Заднїпровє західньої української людности, і така міґрація також неправдоподібна. Бачимо, що до кінця XVI в., коли починаєть ся з заходу переселеннє, викликане зовсїм новими, соціально-економічними причинами, осадники в спустошені поднїпровські простори йшли з Полїся,

передовсім українського, отже припливала назад людність, що відступила була в ліси — як то бувало звичайно при таких лихолітях. Як побачимо в своїм місці [39]), гадки про радикальне спустіннє Подніпровя в XIII в. взагалї опирають ся на односторонно вибраних і побільшених, або по просту таки непевних звістках. Таким чином теорія заміни старої подніпрянської людности якоюсь новою в XIV-XV вв. сама по собі не має підстави.

Нема ніякої підстави й для того, аби відріжняти стару (X- XII вв.) кольонїзацію Подніпровя від західнїх племен полудневої (української) ґрупи. Полянська земля, як ми бачили, була тільки маленька територія над Днїпром, з півночи й заходу обнята деревлянською кольонїзацією. Припустити, що той полянський куток був чужеплеменним, великоросийським клинцем на правім боцї Днїпра, зовсім неправдоподібно; але не меньш трудно припустити, що Деревляне, бувши Великоросами, теж виеміґровали на північ з своїх пущ, які давали такий добрий захист від кочових орд, і їх місце потім заступила новійша кольонїзація. В деревлянськім Полїсю ми маємо безперечно стару, українську кольонїзацію, і Поляне мусїли разом з нею належати до полудневої, української ґрупи. Слабка діалектольоґічна закраска київських памяток поясняєть ся передо всім тим, що лїтературний київський рух був не льокальним, а загальним: в нїм брали участь і місцеві й прихожі люде, і тут могла виробити ся свого рода загальна мова, як грецька κοινή. Зрештою новійшими дослїдами все таки виказано в київських памятках, почавши від XI в., ряд язикових прикмет, які поруч західньої, галицько-волинської, характеризують сї памятки як осібну східню українську ґрупу.

Супроти того декотрі оборонцї старої теорії про великоросийську кольонїзацію Подніпровя новійшими часами відступили ся від Полян, признають в них племя полудневої ґрупи, але заднїпрянську кольонїзацію — Сїверян і людність Подоня та Азовського побережа відлучають від полудневої ґрупи, зачисляючи до великоруської чи середноруської ґрупи. Та се не більше як остатня уступка старій теорії. Сїверяне все стоять як в найтїснїйшій культурній і полїтичній звязи з Київом. Похоронні обряди лївого й правого боку Днїпра виказують великі подібности [40]). Арґументи иньші, які пробувано, за браком язикових памяток, навести за етноґрафічною осібністю лївобічної кольонїзації від правобічної, не стійні.

Припускати, що сіверська людність виеміґрувала і її місце заступила иньша, также трудно майже як з Деревлянами — настільки се був край в своїх північних частях добре захищений природою проти степових нападів. Аж до XVI в. бачимо на сіверській території спеціальну місцеву людність з традицією старого імени — т. зв. Севруків; в лїсових і багнистих краях середнього Подесеня вона мала всї шанси остояти ся, хоч і помішавши ся дещо з сусіднею білоруською людністю в своїх кольонїзаційних хвилюваннях. Теперішня подесенська Сіверщина має північний український діалєкт, з архаічною закраскою, подібною до діалєктів київського Полїся, що виразно відріжняєть ся від говорів посемських і посульських, витворених новійшою кольонїзацією. В говорах подесенських супроти того маємо очевидні останки старого сіверянського діалєкту, що був отже українським. Та обставина, що північна частина старої Сіверщини покрита тепер білоруськими діалєктами [41]) не повинна нас бентежити. Рух білоруської людности на полуднє міг зовсім легко покрити сіверське пограниче [42]).

Таким чином нема підстави приймати, що старі осадники Заднїпровя не належали до тієї полудневої групи, з котрої сформувавсь сучасний український нарід.

Примітки

[1]) Іпат. с. 3.

[2]) „Занеже в полѢ сѢдяху“ — Іпат. с. 16.

[3]) Іпат. л. с. 3, 4, 9. Той факт, що в історичні часи Поляне сидїли в дійсности „в лїсї на горах“, вистане сам оден, аби збити нещасливу гадку, кинену проф. Филевичем (Исторія с. 144), що „термин Поляне має чисто топічне, зовсїм не етноґрафічне значіннє“ і нїякої, мовляв, полянської території не було.

4) Згадки про лїси на сїй територiї див. в Iпат. с. 5, 9, 296, 300, 354.

5) „Чистоє поле“ за Стугною — див. Iпат. с. 301.

6) Iп. с. 575.

7) Iп. с. 12.

8) Так Iловайский уважав назву Полян народньою етимольогiєю iмени, яке сам вiн виводить з „исполинъ“ (велетень), пригадуючи при тiм античних Spali (Разысканiя2 с. 163, 255 — 6, про Спалiв див. вище с. 142-3

9) Ireček Cesty po Bulharsku n. 63, 394, 437, Первольфъ Archiv VII с. 597, Филевичъ Исторiя I с. 143.

10) З оповiдання Київської лїт. (с. 215) видно, що за сими мiстами вже починалась Деревлянська земля (Дерева); подiбний натяк — про близьку вiд Київа границю Деревлян дає й оповiданнє лїтописи про смерть Люта (с. 49).

11) Iпат. с. 105-5, 462.

12) Iпат. с. 51, 83.

13) Антоновича — Раскопки въ странѢ Древлянъ с. 3 i Дневники роскопокъ въ Черниговской губ. (Труды предвар. комитета XIV съѢзда), пор. Рос. истор. музей (покажчик 1893 р.) с. 149-151 („паленi могили“ лївого побережа Днiпра). Перецїнювати сих фактiв одначе не треба, бо того що б можна назвати полянським похоронним типом, ми досї не знаємо i не можемо сказати, о скiльки вiн рiжнив ся вiд древлянського й сїверянського, та й пограничнi пояси — береги Днiпра й правий берег Iрпеня не були систематично дослїдженi (Антонович за характеристичний полянський уважав похорон вояка з конем, але тепер не можна сумнїватись, що се похорон турецький — див. вище с. 57-8, i численнi такi похорони над Росею належать очевидно до київських Чорних Клобукiв).

14) Iпат. с. 207, 221, 259, 322

15) Іпат. с. 215, 284, 289, 299, 319.

16) Пор. „руські волости“ ib. с. 318.

17) В такім значінню Василько Ростиславич зберає́ть ся „мстити ся“ Полякам за „землю Русьскую“, князї на зїздї в Любчу ухваляють „соблюдати Рускую землю“ — Іпат. с. 167, 174.

18) Іпат. с. 15.

19) Іпат. с. 16.

20) Див. мої Виїмки с. 34, де ся звістка порівняна з пізнїйшими переказами арабських письменників X-XII в. Про правдоподібне джерело Джайгані виводи Маркварта Streifzüge с. XXVII і далї.

21) „СловЂнескъ языкъ й руский одинъ — отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а пЂрвЂе бЂша СловЂне: аще й Поляне зваху ся, но словЂнская рЂчь бЂ. Полянами же прозваша ся, занеже в полЂ сЂдяху; языкъ словЂнскій бЂ имъ єдинъ “.

22) Іпат. с. 13. Через те не може устояти ся гадка ак. Соболєвского, що таке уживаннє Русь= Київщина се факт пізнїйший, XII- XIII в., а „Початковій лїтописи“ не звісний (Чтенія київські V с. 6-7). Можна і в сїй лїтописи вказати не мало місць, де Русь значить Київщину. Напр. Ярослав „множество совокупи Руси, Варягъ, Словены“ (Іпат. с. 100), й ин. Про тенденцію редактора Повісти — вивести від Варягів руське імя, новійше писав Шахматов, Разысканія, § 199 і д.

23) Про них див. в екскурсї про норманїзм.

24) Вже автор Густинської лїтописи між ріжними здогадами, „чего ради наш народ Русю наречеся“ згадує, що се виводять „иныя отъ рЂки глаголемыя Рось“ (с. 236). Недавно проф. Кнауер в статї О происхожденіи имени народа Русь (Труды XI съЂзда II) доказував звязь назви Русь з пнем *ros і *rońs (р*ос*а і р*ус*ло, Рось і Руса). Коли сей вивід лїнґвістично добрий, звязь Роси й Руси дуже можлива (сам проф. Кнауер вказує на назву Волги — Ῥῶς, але се, історично взявши, неможливо).

[25]) Іпат. с. 4. Про сіверянську кольонїзацію див. Барсов2 гл. VII, Багалїй Ист. СЂв. зем. гл. I, Голубовский Ист. СЂв. зем. гл. I, ПеченЂги, гл. III.

[26]) Про відміни похоронного обряду на вододїлї Десни й Сожа (Снови й Іпути) спостереження Єременка: Раскопки кургановъ Новозыбковскаго у. (Труды отд. слав. арх. I}.

[27]) Іпат. с. 83.

[28]) Лавр. с. 240.

[29]) В лїтературі була пройшла гадка про осібне „племя Суличів, але се було тільки непорозуміннє: між численими варіантами назви Уличів (про них низше) декотрі кодекси (Радивил. і Академічний кодекси Суздальської ред.) в оповіданню про війну Олега з Уличами (під 885 р.) мають: “съ Суличи“ замість „съ Уличи“, „со Уличи“, як має Лаврентиївський кодекс і всї кодекси полудневої редакції. Що тут маємо тільки разом прочитане „с Уличи“, ясно показуєть ся з того, що тіж кодекси не мають сього варіанта в иньших місцях, де іде мова про Уличів. Але з Суличів тих кодексів виросли в иньших вже Посуличі (Твер. с. 34, і навіть знищений Троіцький — див. в варіантах Лаврент. с. 25), а в лїтописцї вид. Львовим (I. 22) вже попросту Суляне (в новім виданню сеї лїтописи, з Иньшої рукописи, в Пол. собр. рус. лЂт. XX, сього варіанта нема). В результатї зявив ся новий нарід Суличі чи Посуличі — очевидно з над ріки Сули. Шлєцер посадив їх тут, хоч і гіпотетично (II с. 281 рос. видання), Карамзін (I5 с. 77 і прим.) вже катеґорично признав в них посольську галузь Сїверян. Новійшими часами захотїв їх воскресити проф. Завитневич (Труди VII зїзда т. I: Существовало ли славянское племя Суличи); при тім він попробував опертись на істнованню в Переяславщинї типу похорон відмінного від сіверянського (де не палено, а ховано небіжчика). Але що сей самий тип виступає поруч палених могил і в околицях Чернигова і Новгорода Сїверського, то нїякою точкою опертя служити він для „Суличів“ не може.

[30]) Καί α'υτω̃ν καθύπερθεν 'ες βορράν 'άνεμον 'έθνη τά 'Αντω̃ν 'άμετρα 'ίδρυνται — D. b. G. IV. 4. З дальшого оповідання (IV. 5) виходило-б, що осади Утурґурів і Кутурґурів мабуть не стикали ся з собою на північ від Меотиди, займаючи місця близші до Кімерійського Босфора, отже на північ від

Утурґурів, що займали східнїй берег Меотиди, Анти на устю Дона могли досягати моря. Але оповіданнє Прокопія взагалї не досить ясне.

31) Гаркави Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахь й Русскихъ с. 38 і 80-1, 140, Mélanges asiatiques VI n. 648. Маркварт, переглядаючи сї звістки, вказав недавно ще звістку Якубі про похід 854-5 р., де розбиті на Кавказї племена тїкають „до володаря Ромеїв, до володаря Хозарів і до володаря Словен“ (Streifzüge с. 200 і 509).

32) Против сього, загально прийнятого в науцї погляду на словянську кольонїзацію Подоня виступив недавно Вестберґ в своїх статях. Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной ЕвропѢ (Ж. М. Н. II. 1908, II-III). Доказуючи, що в арабських джерелах під назвою Словян криють ся часом всуміш ріжні народи білої краски, він виводить, що в прикавказьких і придонських Словянах треба бачити Алянів, а словянська ріка се Волга. Сї виводи, підхоплені вже в лїтературі (Брікнер в Kwart. Hist. 1909), одначе не мають в собі нїчого позитивного. Нижня Волга і Дін вважали ся двома рукавами одної ріки, і через те могла й нижня Волґа фіґурувати під назвою Словянської ріки, але се імя, очевидно, належить Донови: хоч під назву Словян могли підтягати ся часом і иньші племена, то принята у Арабів назва Словянської ріки певно розуміла таки властивих Словян. З маршрутів кампанії Марвана не можна набрати певности, що тут розуміли ся виключно краї приволзькі. А деякі арабські звістки, як ми бачили в текстї (не кажучи вже про Прокопія), таки й виразно відріжняють прикавказьких Словян і прикавказьких Алянів — ті самі по собі, а ті теж самі по собі.

33) Про Донець — Іпат. с. 438, і новійші розкопки — Труды XII съѢзда т. I, Біловежцї, що прийшли „в Русь“ за Мономаха (Іпат. 205) і тут заснували нову Білу Вежу, правдоподібно, не були анї Хозарами (як то толкує Густинська лїт. с. 291) анї Турками; археольогічні розкопки на місцї старого, як догадують ся, Саркельського городища, виказали слїди християнської й спеціально — мабуть руської кольонії (нпр. хрестик з образками Бориса і Глїба) — див. лїтературу низше, с. 233. 3). Про „Руський порт“ і иньші осади XII-XIII в. див. в гл. VII тому II, де зібрані відомости про руську людність в степах XI — XIII в.

34) До сїеї подонської Руси прикладав Іловайский (Разысканія2 с. 55) звістки Арабів, почавши з Джайгані, про третю групу руських земель —

Танїю (чи Табію), як вона зветь ся у Джайгані — Арту, Артсанїю пізнїйших ґеоґрафів (імя се має взагалї багато варіянтів). Він, здаєть ся на слова Хаукаля: „Арта лежить між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Румом“ (Візантиєю). Се означеннє, дійсно, відповідає подонській Руси, але Ідрізі каже зовсїм що иньше: „третїй нарід зветь ся Артсанія, а цар їх живе в містї Артсан: се гарне місто положене на неприступній горі; воно лежить між Славою і Куябою, від Куяби до Артсана 4 днї, а від Артсана до Слави 4 днї“. Се дало привід иньшим бачити в Артї Смоленськ, бо в Славії бачать звичайно Новгород. З огляду на подібність імени (Арта) колись бачили в нїй і Мордву-Ерзь. Вестберґ недавно запідозрив тут не більше нї меньше як Скандинавію, Нїдерле — землю Антів. Взагалї в сїй справі трудно зказати рішуче слово.

[35]) Таку гадку висловив Барсовъ (Географія нач. лЂтописи2 с. 149), й її прийняли історики Сїверської землї Багалїй (ор. с. с. 216 і далї) і Голубовский (Ист. СЂвер. с. 3 і далї, але в пізнїйшій своїй працї „Печенїги“ він вже її не повторив), а потім і иньші дослїдники (нпр. Шахматов ор. с. 11-2, Рожковъ Обзоръ русской исторіи с. 55).

[36]) Що Тмуторокань належала до Сїверської землї, властиво — сїверської династиї, то се, очевидно, могло бути такою-ж довільною комбінацією, як прилученнє Ростово-суздальської землї до Переяславської волости. Що пізнїйший катальоґ міст (XV віка) згадує Тмуторокань поруч сїверських міст (Мирославиць, Тмутороканъ, Остреческий, на ДеснЂ Чрънudиговъ — Воскр. І. с. 240) се також нїякий арґумент. Насамперед не маємо права читати се як одно слово — Тмутороканъ остреческый, і розуміти як Тмуторокань на р. Острі (як розумів Татїщев, і новійшими часами проф. Багалїй або ак. Шахматов); „Остреческый“ мабуть осібне імя — Остер. Коли-б і був дійсно Тмуторокань в Сїверській землї, то він міг дістати імя від азовського Тмутороканя (а в кождім разї не навпаки, бо імя Тмутороканя азовського, розумієть ся, старше)- просто через те, що сїверські князї, сидївши в сїм останнїм, могли перенести се імя на якийсь сїверський городок. Але імя Тмутороканя могло й зовсїм припадком опинитись в сїм катальозї поруч сїверських городів, як волости сїверської династиї, і се мабуть ще й правдоподібнїйше. Що Донець звав ся Сїверським (маємо сю назву на пізнїйшій московській мапі, XVI в. — Книга Большого Чертежа вид. Спасского с. 27), се властиво арґумент

contra: се імя, очевидно, звязане було з верхівєм Донця, що дійсно випливає з Сіверського Посемя, і се верхівє з тою назвою противставляло ся чи верхнїм притокам Донця, що мабуть мали также назву Донця (так „Донецьке городищо“ лежало на р. Удах), або середнїй і нижнїй його части. В пізнїйшій місцевій номенклятурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сїверян („уходовъ Сиверских“) звязуєть ся тільки з територією лїтописної сїверянської кольонїзації і далї Посуля не йде (Архивъ Юго-зап. Россіи VII т. I с. 103, пор. мапку до сих уходів при статї Падалки О времени основанія г. Полтави, Чтенія київ. істор. товариства т. X). Се також арґумент contra. Всї отсї спостереження й міркування змусили мене відступити від гадки про сїверянську кольонїзацію на Подоню, до якої я сам в першім виданню сеї книги досить прихиляв ся. Шахматов прийняв також сї аргументи contra і замість Сїверян виступив з гіпотезою про Вятичів як осадників Подоня. Гіпотеза ся одначе не можнїйша від сїверянської (див. вище).

[37]) Можливо, що й тут маємо результат комбінативної роботи редакторів Повісти (якої сліди будемо низше бачити не раз) — старання знайти місця для звістних племінних назв і упорядкувати їх так, аби вони по можности покрили територію Руської держави.

[38]) По неї ширше див. в примітках (6).

[39]) В т. III гл. 2.

[40]) Див. Самоквасова СЂверянскіе курганы (Труди III съЂзда т. I), Бобринскій Курганы II с. 179, Єременка Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уЂзда (Труды отд. рус. и сл. археол. I), Сперанского Раскопки кургановъ, въ Рыльскомъ у. (Археологич. извЂстія, 1894).

[41]) Проф.Карский теперішнї білоруські діалєкти протягає по Любеч, Городню і Новгород Сїверський — БЂлоруссы, I, етноґр. мапа.

[42]) Добре ілюструють сей рух люстрації правобічних замків середини XVI в. — Чорнобиля і Мозиря (в Архиві Ю. З. Р. VI. I); на лївобічу заваджала тодї московська границя, але і перепись Остра дає деякі вказівки в тімже дусі.

ДЕРЕВЛЯНЕ, УЛИЧІ, ЇХ МАНДРІВКА, ТИВЕРЦІ.

Переходимо до західнїх українських племен.

Безпосередніми сусїдами Полян на заході були Д е р е в л я н е. „Повість“ нїчого не каже, де вони жили і для письменника-Киянина се була занадто звістна річ, тож він тільки поясняє, що Деревляне звали ся так тому, „зане сЂдоша въ лЂсЂхъ“ [1]). Тому територію їх треба вислїдити иньшими способами. Про їх північних сусїдів — Дреговичів Повість каже, що вони сиділи „між Припетю та Двиною“ ; отже Припеть має бути північною границею Деревлян. Археольоґічні розкопки (правда — не дуже систематичні, з результатами далеко не категоричними) і порівняннє похоронного обряду по обох боках Припети приводило дослїдників до

виводу, що Дреговичї переважали на північнім березї Припети й мішались з Деревлянами на полудневім [2]); отже й се не противить ся вказівцї Повісти, що багнисте побереже Припети з-дебільшого межувало Деревлян і Дреговичів. На сходї, як було вже вказано, границею Деревлян з Полянами, можна прийняти поріче Ірпеня ; на північнім сходї деревлянські осади могли досягати Днїпра [3]). Про західню й полудневу границю можемо говорити тільки дуже гіпотетично. На заходї — суперечки між київськими й волинськими князями за Погоринє [4]) піддають думку, що тут сходилась кольонїзація Деревлян і Дулїбів; але в останках старого житя виразної етноґрафічної границї тут не можна запримітити: розкопки могил зроблені новійшими часами в порічях Случи, Горини й Стира виказали велику подібність в похоронних обрядах і культурній обстанові [5]). Не виключено, що Деревляне сягали в порічє Горини, і навіть Стира, хоч сї порічя, особливо в верхніх своїх частях, від X в. мабуть сильно були заповнені людністю більше полудневою, що відступала сюди з Побожа — улицькою передовсім. На полуднї звістка Константина Порфирородного, що печенїзькі кочовища притикали до земель „Уличів, Деревлян і Лучан“ [6]), наводить на гадку, що деревлянські осади виходили за границю лїсів — переходили в басейн верхнього Бога.

У л и ч і з початку сидїли на нижнім Днїпрі. Так виразно каже старша редакція лїтописи [7]) в оповіданю про війну з ними Ігоря: „и бЂша сЂдяще УлицЂ по ДнЂпру вънизъ, и по сем преидоша межи Богъ [8]) и ДнЂстръ й сЂдоша тамо“. Хоч при тім не сказано, на котрім боцї Днїпра Уличі сидїли, але найбільш просте розуміннє текста каже, що сидїли вони на тім же правім боцї, і нїщо не примушує відступати від такого толкування.

Пізнїйша Повість — в обох редакціях, полудневій (Іпатська і под.) і суздальській (Лаврентиївська і под.) не має сього епізоду. Натомісь вони говорять про чорноморську людність в етноґрафічних оглядах. „Улутичи Тиверци сЂдяху по Бугу к по ДнЂпру и присЂдяху къ Дунаєви; и бЂ множество ихъ, сЂдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря“-так в кодексах полудневої редакції [9]); в Лаврентиївськім натомість: „Улучи и Тнверци сЂдяху бо (читай: по Бугу и) по ДнЂстру, присЂдяху къ Дунаеви, бЂ множество ихЂ, сЂдяху по ДнЂстру оли [10]) до моря“ [11]).

Таким чином між ріжними редакціями лїтописи бачимо ваганнє як в самім імени (Уличі, Угличі, Улучі, Улутичі), так і в означенню їх території. На вияснене сієї справи ужито багато труду, й вона має цїлу лїтературу [12]). Справа одначе досить ясна.

В вище наведенім текстї Константина Порфиродного, де він вичисляє племена сусїдні з Печенїгами, він іде зі сходу на захід і називає слїдом за Русю (київською, себ то Полянами) Ульців (Ο'υλτίνοις), Деревлян (Δερβλενίνοις) і Лучан (Λεζενίνοιζ). Очевидно, Ο'υλτινοι — се Уличі; Лучане, Λεζενίνοι, очевидно називають ся так від Луческа (теперішнього Луцька) (другою формою їх імени могло бути: Лучичі). Отже Константин розріжняє Уличів і Лучан (Лучичів) і кладе одних на схід від Деревлян, других на захід.

Факт, що Константин знає в сусїдстві Деревлян Ульців-Уличів знаходить собі повне потвердженнє в нашій лїтописи. Власне цїкаво, що полуднева й північна редакція Повісти, говорячи про Улучів-Улутичів в своїх етноґрафічних оглядах, росходять ся в їх іменованню, але згідно і без всяких варіянтів говорять про війну Київа з „Уличами“. Всї редакції лїтописи сходять ся на тім, що були „Уличі“, і що перші київські князї вели війни з „Уличами“. Правда, в новгородських варіянтах тут є ще ваганнє між „Уличами“ і „Угличами“, і в ріжних редакціях ріжні князї воюють з ними (Оскольд і Дир, Олег, Ігорь), але ясно, що ми маємо тут варіянти одного імени Уличів (думаю, що Угличі — то пізнїйша етимольоґізація імени Уличів [13]). Був, значить, один нарід Уличів (Угличів), з сим народом вели війни київські князї, і до нього належить звістка новгородської редакції Повісти, що він сидїв по Днїпру і пізнїйше перейшов в край між Богом і Днїстром [14]). Коли в етноґрафічних оглядах полудневої й суздальської редакції стрічаємо Улучів-Улутичів, і є суперечність що до їх осад, то правдоподібно тут помішано східнїх Уличів і західних Лучичів-Лучан (що у Константина виступають під іменем Λεζενίνοι). Крім близької подібности імен помішати їх було тим лекше, що Лучане, судячи з звістки Константина мусїли виступати досить далеко на полудень, коли були сусїдами з Печенїгами. До замішанини прилучилась ще переміна місця. Суздальська редакція говорила про Уличів, що по міґрації вони сидїли на Днїстрі, а новий редактор поправив се, з огляду на давнїйші осади Уличів на Днїпрі, і перемінив імя. Прецїнь писало ся про них тодї, коди давнїйша уличська

кольонїзація була давно минулим фактом, досить неясно відомим.

Созвучність імен Уличів і Лучичів, Луческа, що причинила ся до сього помішання, піддавала новійшим дослідникам привабну гадку — звязати Луческ з Уличами (Улучами, Улучичами) [15]), але в такім разї прийшло ся б припустити, що сї Улучі по імени племени назвали своє місто Луческом, а по імени міста потім звали ся Лучанами. Такого другого факта не зможемо вказати, і тому треба ви-рікти ся сього обяснення-воно занадто штучне [16]). Лучане Константина Порфирородного — се очевидно вже полїтична назва, взята від імени міста, при тім назва досить давньої дати, коли була так добре знана в 40-х роках X в. Тому звязувати її з міґрацією Уличів з-над Днїпра досить рисковно — хоч можна припускати, що Уличі потім відступили між иньшим і в землю Лучан.

Повість оповідає про міґрацію Уличів з над Днїпра за Бог в звязку з „ примученнєм“ Уличів київським військом: Ігорів воєвода Свенельд примучив їх і примусив платити дань; ся війна тривала кілька років (сама облога Пересїчна тягла ся три роки), і закінчилась, видно, незадовго перед смертю Ігоря. Слова лїтописи про перехід неясні — чи Уличі перейшли Бог після сїєї війни, чи перед нею, і в лїтературі є на то ріжні погляди [17]), але порівняннє лїтописного оповідання з згаданим текстом Порфирородного про печенїзьких сусідів показувало-б, що тоді — ще перед 40-ми рр. X віку Уличі покинули вже Днїпровське побереже. Печеніги у Порфирородного сусїдують на правім боцї Днїпра передовсім з Русю — Полянами, значить полянські осади вже були відкриті з полудня, і Уличі звідси уступили. Держались ще десь далї на захід, між полянськими осадами (що по Днїпру могли держатись довше нїж де) і осадами деревлянськими. Міґрація Уличів вже тоді почалась.

Чи була ся міґрація перед походом Свенельда (се з огляду на Порфирородного я уважав би правдоподібнїйшим) [18]) чи після нього, в усякім разї головною причиною її не можемо уважати що иньше, як натиск Печенїгів: самі примучування київських князїв не зрушили-б Уличів з насижених місць і не примусили-б шукати нових осад серед заповнених вже иньшою людностию країв, як не зрушили иньших народів, що дізнали на собі сього державного процесу. Се річ ясна, і хронольоґічно, в першій половинї X в. їх переселеннє припадає на той час, коли чорноморська

людність дійсно мусіла відступати на північ. Відповідно до того напрям міграції Уличів ми повинні собі представляти не просто як західній, а більше північно-західній — з країв нижнього Дніпра й Бога в краї середнього і верхнього Бога та середнього Дністра. Чи при тім Уличі виходили на територію чужу, залюднену иньшими племенами, чи відступали в безпечнійші части своєї власної території, трудно сказати. Степова, чорноморська кольонізація мала всї причини визначати ся більшою екстензивністю: тут, на кольонізаційній періферії наші племена могли залюдняти величезні простори, але зрідка, не густо і потім під натиском кочових орд стягати ся в більше безпечних частях своєї території.

Отже, збираючи до купи все сказане досї, бачимо, що Уличі найправдоподібнійше сиділи на правім боцї нижнього Дніпра. Чи переходили на лївий бік Дніпра, чи за Дніпром сиділо иньше племя — не знаємо. На північи Уличі стрічали ся з Полянами. На полудень, певно, досягали моря, поки не відтиснули їх Печенїги. Се виразно каже суздальська редакція, а хоч тут маємо поправку, але поправку свідому; коли новий редактор зіставив „оли до моря“ перемінивши ріки, то, очевидно, виходив з переконання, чи з традиції, що словянські (улицькі) осади досягли моря і тут. На заході улицькі осади сягали Бога, а може переходили й на правий бік його. В X в., головно уступаючи від натиску Печенїгів, а може — й примучувань київських князїв, вони пересунули ся в краї середнього і верхнього Богу та Дністра [19]).

Край над морем між Днїстром та Дунаєм зістаєть ся Т и в е р ц я м ; вони-ж сиділи по Днїстру. Близше означити їх границь з иньшими українськими племенами ми не можемо; тільки очевидно, що коли Уличів з Тиверцями суздальська редакція садить по Днїстру, то Тиверцям головно зістаєть ся край на правім боцї Днїстра. Повість (особливо тут важна суздальська редакція) виразно каже, що осади для Тиверцям колись доходили до самого моря і Дунаю, та що кольонїзація їх була тодї сильна („бѢ множество ихъ“). На північнім боцї Дунаю Тиверцї в своїм розселенню могли стрічатись з останками „Словен“, що ще не перебрались в Мезію. На північнім заході їх кольонїзація могла переходити в гірські краї Карпатів. На верхнїм Днїстрі вона мусїла стрічати ся з розселеннєм Дулїбів. Містечко Тиврів на Богу (Винницьк. пов.) — одинока осада, що своїм іменем може вказувати на Тиверців, — давало повід розширяти їх територію і над середнїй Бог [20]), та

розумієть ся, одинокого імени осади на се не вистає. Племінне імя їх звязувано з античним іменем Днїстра — Τύρας [21]); серед иньших словянських імен воно, дійсно, не має паралєль [22]).

Примітки

[1]) Іпат. с. 3.

[2]) Статї проф. Завитневича в Трудах Кіевской Академіи 1886, VIII, Чтеніях київського історичного товариства т. IV і VI, Київській Старинї 1890, V. Див. мою Історію Київської землї с. 3-4 і Ол. Грушевського Пинское ПолЂсье І с. 10-12, де вказана й иньша лїтература.

[3]) Про новійший здогад Шахматова, що лїтописець зачисляв до Деревської землї Задесеннє, див. низше в гл. VIII.

[4]) Про Погоринє див. мою Історію Київщини с. 14-6.

[5]) С. Гамченко Раскопки въ бассейнЂ р. Случи, Е. Мельникъ Раскопки въ землЂ Лучанъ, В. Антоновичъ Раскопки кургановъ въ Западной Волини — все в І т. Трудів XI археол. съЂзда.

[6]) De admin. 37: τό δέ θέμα 'Ιαβδεορτίμ πλησιάζει τοῖς ύποφόροις χωρίοις χώρας τῆς 'Ρωσίας τοῖς τε Ο'υλτίνοις καί Δερβλενίνοις καί Λενζενίνοις καί τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.

[7]) Себ то кодекс Археоґрафічної комісії (XV в.) і Толстовський (XVIII в.) 1 Новгородської лїтописи, вил;. 1888 р., крім того в 1 Соф. с. 97, Воскр. І с. 277, Никон. І с. 26, Твер. с. 47.

[8]) В обох кодексах Новгородської л. попсовано: бъ, бъи; правдиву лєкцію відгадав Ламбін ще перед виданнєм їх.

[9]) Іпат. с. 7.

[10]) В Лавр. кодексї: „или“.

[11]) Так в Лаврентиївськім кодексї; иньші кодекси північної верзії мають дуже великі відміни, наближаючись до полудневої верзії (а полудневі кодекси не мають варіянтів). Так Троїцький кодекс має: „Лутичи“, і такаж поправка другою рукою є в Кенїґсбергськім (Радивилівськім); Кенїґсберський і Академічний замість слів „по ДнЂстру присЂдяху... по ДнЂстру“ мають „по Бугу и по ДнЂпру“.

[12]) З чималої лїтератури про Уличів вичислю лише головнїйше: з давнїйшого Шафарика II. 28. 12 і Надеждїна О положеніи города ПересЂчна в Записках одеського історич. товариства т. I, далї: Ламбіна Славяне на сЂверномъ Черноморьи — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1876, V і VI і рецензія на сю працю Бичкова в Отчетї о XIV присужденіи наградъ гр. Уварова; Ґолубінского Ист. рус. церкви I lc. 87-8; Барсова op. c.2 гл. V; Дашкевича ЗамЂтки по исторіи литовско-русскаго госуд. с. 65 і далї; Молчановського Очеркъ извЂстій о Подольской землЂ с. 17 і далї; Соболєвского в Чтеніях київ. істор. тов. т. V с. 3-l; Партацького Хто були і де мешкали Угличі — Дїло, 1893 ч. 21, і йогож: Хто були руські толковини (ib ч. 16); Філєвіча Исторія с. 290 і далї; моє Барское староство с. 9-10; Шахматова op. c. c. 19-20; Веселовского Изъ исторіи герман. и слав. передвиженій — ИзвЂстія отд. рус. яз. 1900, I. с. 20; Маркварта Streifzüge c. 189-195.

[13]) Може піддержана потім істнованнєм на північи міста Углича; порівняти Лїтописець вид. Львова, I с. 42: тут Уличі звуть ся Угличанами, а замісь Пересічна — Углеч., але се редакторські поправки — див. нове виданнє в Пол. собр. л. с. 51.

[14]) Звичайно задачею в сїй справі ставили — вияснити дїйсну форму імени племени і на основі її означити територію. Хто приймав форму „Угличі“, шукав „угла“, і знаходили його в „углї“ — Ὄγγλος , Буджак, між Дунаєм і морем (напр. Надєждїн, Ґолубінский, Партацький, Філєвіч), або між Днїпром і морем (Веселовский) або в річках — Углї, теперішнїй Орели, на лївім боцї Днїпра (Шлєцер III с. 9, Партицький), або Інгулї та Інгульцї, на правім (Ламбін). Хто приймав форму „Улучі“, шукав „луки“ — заворота моря або ріки (Днїпра — Філєвіч). При тім одначе не звернено увагу на

неймовірність такої назви — від „угл“, або від ґеоґрафічного закривлення, котре ми вигідно собі оглядаємо на невеликій мапі, але яке зовсім не виступає так виразно в реальній конфіґурації території. Ламбін, основно розібравши звістки про осади Уличів на Дніпром, не відважив ся звести до них всїх звісток про Уличів і варіантів їх імени та виставив гадку про осібність надднїпрянських „Угличів“ (він приймав сю форму) від західнїх Уличів, уважаючи їх зрештою за дві галузи одного племени. Се була слабка сторона його виводів. Соболєвский, порівнюючи варіанти імен, признав основною формою „Улучичів“ і се імя звязав з Лучськом. Та притім йому прийшло ся вирікти ся днїпровських Уличів. Перемінюючи інтерпункцію в текстї лїтописи, він читає: „Къде ныне Волыняне а Улучичи. Тиверци...“ Таким чином Улучичі у нього стають частиною Дулїбів, а звістку про перехід Уличів він відкидає зовсїм. По працї Ламбіна се був рішучий і нїчим не оправданий крок назад. При поправцї Соболєвского Тиверцї по тексту полудневої редакції зайняли-б увесь край від Днїпра до Дунаю, а Соболєвский сам справедливо признав, що ріжницю в словах обох редакціях не можна витолкувати похибкою писця: се свідома поправка чоловіка, який знав, що писав. Слова новгородської верзії про перехід Уличів і означеннє їх території в полудневій верзії підтримують одно одне, і признаючи певну плутанину в сїм означенню, ми нїяк не можемо відкидати їх вказівок для визначення території Уличів. Самий факт, Що всї, можна сказати, кодекси суздальської редакції поправлені за поправкою полудневої, теж може мати своє значеннє: навіть лєкция Лавр. „СЂдяху бо по Днїстру“, може бути поправкою, замість: „съЂдяху по Б о̃ ДнЂстру“ — по Богу и ДнЂстру (так реставрує, припускаю — незалежно від мого здогаду в 1 вид. Історії, се місце і Шахматов, 1. с.).

15) Таку гадку можна знайти вже в старій лїтературі: порівняти нотку (нову) на боцї Тверської лїтоп. (с. 28: „від них повинний називати ся Луцьк“) або інтересний, але непевний варіант „Россійскої лїтописи по СофЂйскому списку“ (1795 р., дуже недбале виданнє): „Лучане“ (пор. Шлєцера I с. 212). В науковий оборот ся гадка війшла з статєю Соболевского. В своїй книзї про Барське староство, і потім в 1 вид. Історії я прийняв сю гадку, хоч і з значними змінами — скомбінував її з деякими гадками Ламбіна та висунув наперед звістку Константина Порфиродного, іґноровану Соболєвским. Чому я відступив потім від гадки про звязь племінної .назви Улучів чи Улучичів з Луческом, се я пояснив в текстї.

[16]) Тому й говорити про племя Лучан — як говорять часом дослїдники (нпр. цитована розвідка Е.Мельник), властиво не можна-се ледво чи племінна назва.

[17]) Напр. Барсов [2] с. 98 думав, що се було перед війною, Філєвіч Історія с. 801 — що після війни. На, літописний порядок сих подій, записаних сто літ пізнїйше, взагалї не можна покладатись, тому над самим текстом нема чого дуже застановлятись.

[18]) Міґрація одного з руських племен з Днїпра на сусїднїй Днїстер не була дуже голосною подїєю, тому ледви чи могла протягом яких 2-3 років дійти до відомости Порфирородного. Звістки його про печенїзьку кольонїзацію і руське пограниче показують добре джерело, якусь основну реляцію, і вони варті особливої уваги.

[19]) Як на слїди сеї міґрації вказують на кілька назв в західнїх сторонах: Улич коло Стрия і другий коло Любачова, Улич на Сянї, і Улич в басейнї Уга (Ung),

[20]) Барсов2 с. 96.

[21]) З сим іменем знову має подібність назва Днїстра у Абульфеди- Турлу (Thourlou) і Τρῦλλος Константина Порфирородного De adm. 38; Голубовский обясняв се з половецького turlu == variatus (ПеченЂги с. 202), але хто зна, чи нема тут відгомону античної назви.

[22]) Іловайский Разысканія2 с. 286, а потім Філєвіч в своїй Історії давньої Руси (с. 302-8) виключали Тиверців з числа племінних імен уважаючи се імя ремінїсценцією античної традиції-перерібкою імени Тіраґетів, Тавроскитів. Але анї дібрати такого античного імени не можна. анї обяснити, чому б лїтописцю схотілось злучати його з племінним іменем Улучів. Рівнож не правдоподібні звязування Тиверців з Βερβιανοι (або Τεβερβιανοι , як читав Шафарік) Константина і Attorozi баварського ґеоґрафа-Шафарік II. 28. 13, або новійші, дані-правда-в дуже обережній формі Веселовским (ор. с. 20) — Тиверців з Таврісками Страбона, а Уличів з Анґіскірами Йордана. Маркварт (1. с.) бачить Тиверців в „Турси“ жития св. Кирила, де вичисляють ся народи, що мають славити християнського Бога своєю мовою (по вид. Мікльосіча с. 227), а навіть в Т и р і ш к і н і А н

к л ї ї н аль-Бекри здогадував ся Уличів і Тиверців, тільки взяв потім назад сей здогад (с. 510).

ДУЛЇБИ, БУЖАНЕ І ВОЛИНЯНЕ, ЧЕРВЕНСЬКІ ГОРОДИ, ЛЇТОПИСНІ „ХОРВАТИ", „БІЛА ХОРВАТІЯ" І ХОРВАТСЬКЕ ПИТАННЄ.

На захід від Деревлян сиділи Дулїби. „ДулЂби же живяху по Бугу, кде нынЂ Волыняне“, „Бужане зань сЂдять по Бугу, послЂ же Волыняне“, каже Повість про них [1]), поясняючи не тільки місця осад, але й переміни племінного імени. Хоч деякі дослїдники ще й досї хочуть бачити в Дулїбах, Бужанах, Волинянах осібні племена, що одні по других поступали в сій територіï [2]), але такої думки не можна поділяти.Сама по собі дуже неправдоподібна гадка, що одно українське племя випихало друге в такій стадії оселої кольонїзації як VIII-IX вік і в такій далекій від кольонїзаційних пертурбацій території, як Побуже. До того-ж імя Волинян очевидно — назва полїтична, взята від міста, а не племінна. Слова ж Повісти, що Бужане сидять і досї по Бугу, подтверджують, що мова йде тут про переміну імени, а не племени [3]). Ми маємо перед собою історію заміни старої племінної назви пізнїйшими, полїтичними назвищами. Сї полїтичні назви дуже численні на сїй території, і се вказує на сильний розвій тут міського, громадського житя.

Імя Дулїбів, старе, праслововянське імя, що має свої паралелї в хорутанських Дулїбах, в чеських і моравських Дулїбах. Очевидно, воно було початковим, тому й виступає в згадцї Повісти про Обрів — Аварів, як вони примучували колись сих самих Дулїбів. В XI в. се імя вже вийшло з уживання, його заступили пізнїйші назви Бужан, Волинян, Червнян. Імя Волинян при кінцї XI в., видко, було найбільше прийнятим, і новійший редактор, стрївши імя Дулїбів і Бужан, пояснив сї назви сучасною — Волинян. Значіннє дулїбського імени неясне; в деяких словянських діалєктах воно має значити тепер дурного чоловіка (рос. Дулеб, болг. Дулуп) [4]), та не знати в якім звязку стоїть се значіннє з історичними Дулїбами.

Імя Бужан Повість, чи ліпше сказати — поясненнє, приписане одним з останнїх її редакторів, виводило від р. Буга. Само по собі можливо, що племя зване на правітчинї Дулїбами, на нових осадах прозвано було Бужанами. Але той факт, що в переказї Повісти про Обрів Дулїби виступають під своїм старим іменем уже по розселенню, і те, що ми знаємо на їх територїї місто Бужськ (теперішнїй Буськ в Галичинї)- робить більш правдоподібним, що імя Бужан пішло не від Буга, а від міста Бужська, як полїтичного центра [5]). Назва Бужан супроти того мала б такий же полїтичний характер, як і инша назва-Волинян [6]).

Назву Волинян Повість наводить як сучасну, значить вона була росповсюднена в другий половинї XI в. Дійсно, хоч в оповіданню лїтописи про ті часи не стрічаємо її, за те маємо назву для краю: Волинь (під р. 1077) [7]). Значіннє її добре відгадав Длуґош (а може знайшов се обясненнє в сьвіжій ще традицїї або в своїх джерелах) Волинська земля, каже він, прозвалась, від Волиня, замка, що був колись на устю Гучви в Буг [8]). Дійсно в подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велинь, на Бузї; воно, очевидно, було полїтичним центром краю, але в давнїших часах, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь стратив своє значіннє. Коли-ж він його мав? На се могла-б дати відповідь одна звістка, коли-б ми її могли напевно приложити до наших Волинян. Масуді згадує племя Валїнана [9]), що „за давнїх часів“ мало власть над иньшими словянськими народами, але потім ся держава розпалась. При всїх трудностях, які вона дає, приналежність сїєї звістки до Волинян має деяку правдоподібність. Вона переносила-б геґемонію міста Волиня на IX вік. Але і без неї не можемо класти сю геґемонїю пізнїйше як на X в. [10]).

Ще одна анальоґічна назва на територїї Дулїбів, але в инакшій формі-се Червенські городи, „грады Червенскыя“ [11]). Так на початку XI в. звуть ся городи сусїдні з Червенем (се теперішнє Чермно, на південь від Грубешова). По анальоґії з Волинянамн, Бужанами, Лучанами, людність сього Червенського края могла зватись, а певне — і звалась Червнянами. Здогадують ся, що ся назва лишила свій слїд в імени Червоної Руси, Russia Rubra.

Що до Лучан, як я вже сказав, не можемо певно сказати, чи була то дулїбська територія, чи ні. Не виключено, що були се Дулїби, але могла ся територія допервa пізнїйше бути притягненою і прилученою до дулїбської землї [12]).

В кождім разї на території Дулїбів стрічаємо кілька полїтичних назв-від імен міст, і сї ймення заступили стару, племінну назву, Питаннє, чи були се загальні назви для цїлої дулїбської землї, що наступали одна по однїй? чи були се часткові назви, ймення певних частин дулїбської території, що ґрупувались коло поодиноких міст і могли істнувати в тім самім часї, одна коло одної? Ще найскорше імя Волинян могло бути загальним, судячи по назві Волини, бо вона вже в другій половинї XI в. прикладаєть ся до цїлого Володимерського князївства, що містило в собі і старий Волинь, і Червень і Бужськ, і навіть Луцьк. Але й тут могло статись перенесеннє з части на цїле; тільки як би зовсїм певними бути, що звістка Масуді сюди належить, то мусїли-б ми волинській назві дати ширше значіннє: Волинська держава могла-б тодї виходити навіть за етноґрафічні дулїбські межі, хоч се не виключало-б тїснїйшого значіння Волиня, як центр всїх Дулїбів. Менї більш правдоподібним знаєть ся, що в усїх тих назвах маємо імена дрібнїйших округів, і вони часом могли істнувати разом — нпр. назва Бужан могла прикладати ся до південно-західньої частини дулїбської землї, країни верхнього Буга, а назва Волинян до північної частини, країни середнього та нижнього Буга. Але устє Гучви (Волинь), Чермно і Володимир лежать так близько один коло одного, що в своїй ролї полїтичних центрів сї городи могли хиба наступати один по однім, правдоподібно — в тім порядку, як я тут подав сї імена: найперед Волинь, потім Чермно, накінець Володимир. В певних моментах Волинь, а може й Бужськ міг мати більше значіннє, виростати на центр всїх Дулїбів, а навіть і ще більших територій, але певних доказів того не маємо. Не підлягає сумнїву льокальне значіннє імени Лучан, але не знати вже, чи се дулїбська територія.

Для означення етнографічних границь Дулїбів ми взагалї маємо дуже мало підстав. Лїтопись каже тільки, що се був басейн Буга — вислянського [13]). На полудневім заходї, в басейні Стира, лежала територія Лучан-що до своєї етноґрафічної приналежности непевна. На північи, на середнім Побужу — Берестейська волость вагала ся в XI-XII в. між Київом та Володимиром і

взагалї не була міцно звязана з рештою Волини; її окремішність можна толкувати й етноґрафічними й полїтичними причинами. На заходї натрапляємо на трудне питаннє про західню руську кольонїзацію взагалї й її племенне імя спеціально, і я мушу його трохи ширше пояснити.

Звичайно приймаєть, ся що на заходї за Дулїбами сидїло руське племя Хорватів. Сей погляд опираєть ся на звістках Констанина Порфирородного про Білу Хорватію [14]), і на згадцї Повісти, що між руськими народами вичисляє Хорватів [15]). Але згадка лїтописи дуже виглядає на інтерполяцію: лїтописна статя збирає до купи названі перед тим племена, кажучи, що вони „живяху в мирѢ“, і до сього реєстру дописано Хорватів, про котрих перед тим нема мови — виглядає се на приписку пізнїйшого редактора, що почав з сеї фрази робити повний катальоґ руських племен і між иньшими дописав і Хорватів, знайшовши згадку про них в дальшій части (під 993 р.) [16]). Нї тут, нї де лїтопись нїчого не каже, де ті Хорвати жили, і нема нїяких певних вказівок на якесь хорватське племя, якусь хорватську територію у нас, а хоч пробовано ріжними способами означити територію тих Хорватів [17]), одначе нїякого опертя сї проби не мають, окрім звістки Константина, і якогось народу, що звав би себе Хорватами, ми на сїй територїї на певно не знаємо.

Оповіданнє-ж Константина завдає такі трудности, що більше затемнює справу, нїж прояснює. Він каже, що полудневі Хорвати й Серби вийшли з Білої Хорватії та Білої Сербії, й уміщує сї білі краї між Баварією й Угорщиною, в сусїдстві Нїмеччини [18]). Дуже правдоподібно, що в сїм означенню Константин виходив із відомостей про полабських Сербів, хибно прийнявши їх за однопременників полудневих Сербів. Що до Хорватів, то нам відомо з иньших джерел Хорватське племя, що сидїло десь між Лабою й Одрою [19]). Виходячи з звістки про руських Хорватів (властиво — здогадів про їх осади) і з звістки Константина, що на Білих Хорватів нападають Печенїги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнула ся по карпатському підгірю від басейна Лаби над верхнїй Днїстер (або як приймають иньші-на полудневім згірю Карпатів), в теп. північній Угорщинї. Та з того виходить таке диво, що на сїм просторі сиділи поруч себе три одноіменні народи, які належали до трьох осібних ґруп — чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих еміґрантів, будемо

мати якийсь містичний хорватський мікрокосм, до котого входили народи всяких можливих словянських галузей [20]).

В дійсности означеннє північної, Білої Хорватії у Константина (і не у нього одного) могло опирати ся просто на созвучности імени Карпатів [21]). Коли-ж припускати, що в основі сього означення лежить якась реальна звязь з іменем Хорватів, то можлива двояка гадка. Або в X в. в прикарпатських краях „Хорватія“ була ґеоґрафічною назвою, як память по колишнїх (полудневих) Хорватах, що тут сиділи перед своєю міґрацією на полудень, і тоді Хорватами пізнїйше звались у їх сусідів ріжноплеменні народи, які сиділи на сїй територїї, — як назва кельтських Боїв перейшла на Німців Боюваріїв і Чехів — Богемів, а назва Скитії переходила на її пізнїйших осадників, — отже ся назва не мала-б нїякого етноґрафічного значіння [22]), — або Константин в своїй історії про хорватську міґрацію виходив із факту, що в прикарпатських краях за його часи жили якісь Хорвати. Що до першого здогаду, то трудність лежить в тім, що ціла Константинова історія про міґрацію Хорватів з прикарпатських країв дуже не певна; як я вже згадував, в сучасній науцї вона має все менш віри, дуже трудно класти її в основу яких небудь виводів, а з тим дуже тяжко і припускати, що прикарпатські краї мали загальну назву Хорватії. Що до другої гадки, то тут зараз повстає питаннє — які-ж Хорвати звістні нам напевно в тих краях ? Знаємо з иньших джерел тільки Хорватів між Лабою й Одрою, і властиво звістки Константина про Білу Хорватію і всякі иньші досї вигребані [23]), всї можуть бути приложені до сїєї західньої Хорватії, а про якусь східню Хорватію нїщо не говорить. Вказівку на східнє положеннє Хорватії бачили в згадцї Константина, що на Хорватію нападають Печенїги; але Печенїги, згадані у Константина, могли навідуватись і до західнїх Хорватів, непокоячи сусїднїх Угрів,-тут не було б нїчого неможливого (пор. напади Печенїгів і Половців на Угорщину в XI в.). Друга подробиця в оповіданню Константина, що мовляв вказує на східні Карпати — се згадане у нього „місце зване Βοΐκι“, на пограничу Білих Сербів: в нїм довго бачили, і до нинї частенько бачать наших Бойків [24]). Але дуже мало імовірности в сїм: за далеко се для Сербів на схід, тай не видно, щоб імя Бойків коли мало такий розголос [25]).

Зістаєть ся отже для тої карпатської Хорватії тільки наша лїтопись. Але

вона так мало і недокладно знає про західні наші краї, а її згадки про Хорватів такі голі, що тільки комбінуючи їх з Константином і можна було викомбіновати руську подністрянську Хорватію. Виходить зовсїм безнадійний круг, і тому я вважаю, се питаннєм відкритим: сумнївна річ, чи було українське племя зване Хорватами і не знати, де воно сиділо [26]). Разом з тим зістаєть ся питаннєм-як далеко на захід ішли границї Дулїбів і яке племінне імя мали українські осадники карпатського згіря [27]).

Примітки

[1]) Іпат. с. 6, 7.

[2]) Такий погляд ще недавно обороняв Шахматов в цитованій статї (Къ вопросу объ образ. рус. нар. с. 19); я спинив ся на нїм близше в своїй статї: Спірні питання старoруської етноґрафії.

[3]) В такім значінню доповняли фразу про Бужан і деякі пізнїйші переписувачі — див. нпр. лїтописець Переяслава Суздальського або Тверську лїтоп.

[4]) Первольф Slavische Völkernamen, Archiv VIII с. 10. Див. ще замітку М. Соколова в Трудах Саратов, уч. ком. XXIV (1908).

[5]) Сю гадку висловив Барсов2 с. 101, против неї Андріашев ор. с. 7.

[6]) Се не одинокий випадок, де Повість замість від міста виводить назву людности від ріки-такий же вивід Полочан від р. Полоти.

[7]) Іпат. с. 140.

[8]) Hist. Polonica 1. I (вид. Пшездзєцкого с. 22). На устю Гучви в Буг є справді городище, що від часів ходаковського й уважаєть ся місцем Волиня.

[9]) Варіянти: Вальмана або Валяна, Валїамана, Валінбаба, Влйнбаба.

[10]) Гаркави ор. с. 135 і 127 (Виїмки с. 53). За Масуді повторив се Ібрагім ібн-Якуб-Аль Бекри вид. Розена с. 46. Де-котрі бачили в сїй Валїнаві балтийський Велинь-Юлїн, але там князїв не знаємо. Див. новійше — Вестберга Комментарій на записку ибн-Якуба, 1903 с. 60, і Маркварта Streifzüge с. XXXVI і 101. Про сю звістку ще далї, в гл. VII і в прим. 4.

[11]) Іпат. с. 101, 105.

[12]) З сїєї пізнїйшої приналежности, очевидно, виходив і Длуґош, пишучи (Hist. Polonica, вид. Пшездзєцкого, I с. 62): Dulebyanie a duce eorum Dulyeba vocitabantur, qui postea Wolhanye (замість: Wolhynyanye) sunt et nunc Luczanye appellati. Сї слова Длуґоша вказують на той час, думаю, коли Луцьк став полїтичним центром Волини, що й дїйсно було в XIV-XV віках. Тому не можна напевно вважати се відгомоном якоїсь старої традиції.

[13]) Барсов2 с. 102 думав, що ся територія займала „верхівя обох Бугів“, Шахматов (с. 19)-що лежала на Богу. Про Бог не можна думати, з огляду на положення Волиня, від якого дістали імя Волиняне; а думати про Буг і Бог разом-се вже вповнї довільний здогад,

[14]) De adm. 13, 30, 31.

[15]) Іпат. с. 7.

[16]) Ся лїтописна статя стоїть в звязку з попереднїм вичисленнєм „словянского язика в Руси“ (с. 6), і фраза: „й живяху в мирЂ“ служила переходом до дальшої статї: „ИмЂяхуть бо обычая своя“. З початку вона виглядала мабуть так: „и живяху в мирЂ Поляне, и Древляне, и Северо, и Радимичи, и Вятичи, и ДулЂби“-як раз ті народи, про яких говорило ся перед тим і низше. Хорвати й Тиверцї — се додатки пізнїйшої руки (такі додатки пізнїші переписувачі робили й далї — пор. варіанти пізнїйших компіляцій). Таке саме й поясненнє про Дулїбів. Тільки про Хорватів сей редактор нїчого не вмів пояснити, бо мав голе імя в оповіданню про Володимира, де зовсїм можливо, що мова іде не про руське племя.

[17]) Напр. Барсов2 с. 95 міркував таким чином: імя Хорватів показує; що вони жили по Карпатах, бо сї звуть ся Горбами (Хръби, Хріпи); на хорватську кольонїзацію, каже він, тут вказують хороґрафічні й

топографічні назви від верхівя Вислока, Білої й Сяна до Тиси з її притоками Бодрогом, Самошом і Красною на полудень, до Днїстра на схід, а на північ до Висли. Одначе наведені Барсовим назви по більшій части не мають нїчого спільного з Хорватами; щож до звязку імен Хорватів з Горбами-Карпатами, то ся гадка Шафарика (І. 10. 10) відкинена новійшими фільольоґами-див. Гротъ ИзвЂстія с. 88, Geitler в Rad Jugoslav. Ak. XXXIV, Первольф в Archiv VII. 626, Соболєвский в Чтеніях київські VI с. 3, Поґодін с. 88, й ин., хоч сю гадку й пробують відогріти (нпр. Веселовский ор. с. 14). Кілька назв (з яких чотири) в карпатських краях (Барсов 1. с., Піч в Sitzungsberichte der Böhm. Gesellschaft dr. Wis. 1888 c. 246), що справдї мабуть ідуть від слова Хорват, нїяк не можна положити підвалиною для виводів, що тут була хорватська територія.

18) De adm. гл. 80-33. Виводи про Білу Хорватію і Білу Сербію на підставі його оповідання у Шафарика (II § 31), критикував їх Рачки: Biela Chrvatska i biela Srbija i в полєміцї з проф. Ґротом, репрезентантом традиційного погляду (ИзвЂстія Константина Багрянороднаго о Сербахъ и Хорватах. 1880)-Rad jugoslovanske Akademije т. LII і LIX, пор. вказівки Крека [2] с. 323-6, статї Яґіча і Обляка в Archiv fur slavische Philologie т. XVII і XVIII, також у Вестберга Комментарій на записку Ибрагима Ибн-Якуба, розвідка 12, Маркварта Streifzuge гл. 6. Історія і дрібна бібліографія у Нїдерле II гл. 5.

19) Розумію підроблений фундаційний привилей празької катедри (див. в гл, IX); імена племен і місць тут певно не видумані.

20) До такого дивовижного виводу мусїв прийти пок. Рачки в своїй взагалї дуже критичній розвідцї Biela Hrvtska i Biela Srbija, бо не увільнивсь зовсїм, не вважаючи на весь скептицизм що до звістки Константина, від Шафарикового (майже загально принятого) погляду на Велику Хорватію, від чеських гір до середнього Днїстра (Шафарик II §31). Та що! по всїх поступах критики підримує такий вивід in optima forma Останнїй випуск Sl. Starožitnosti Нїдерле (272, 279), що хоче прецїнь бути сінтезом славістичних розслїдів останнїх десятиліть.

21) Особливо в старонїмецькій (північній) формі Harfadha (Harfadha fjoll Герваравсаги-одні толкують се імя як „ Карпатські“, иньші-як „Хорватські“ гори). Коли-б знатє, що ся назва була звістна на полуднї, вона могло б дуже

добре пояснити нам всю сю історію з Хорватією.

22) Сей погляд дотепно розвинув що до руських Хорватів неб. Крижановський в своїй розвідці „Забужная Русь“ (Собраніе сочиненій II, 1890, с. 342 і далї) і кінець кінцем до сього ж погляду, що се імя має „топічне“, ґеоґрафічне значіннє приходить Маркварт (с. XXXIX). Що назва „Chrobacya“ в приложеню до привислянських країв має тільки історичне (властиво конвенціональне) значіннє, признавав і Т. Войцєховский в своїй книжцї, що носить се імя (Chrobacya c. 2-3), а К. Потканьский в своїй розвідцї Kraków przed Piastami (Rozprawy wydz. hist.-phil. т. XXXV) нарештї зовсїм зіґнорував сих конвенціональних польських Хорватів (пор. його Lachowie c. 208). Клаїч і Кос під Білими (свобідними, незалежними) Хорватами розуміють державу Само. Вестберґ також кладе Білу Хорватію на чесько-словацькі краї, за те Білу Сербію переносить на Галичину, здаєть ся — з огляду на Воїкι. Маркварт вертаєть ся до Хорватії на Вислї, і т. д.

23) Horiti короля Альфреда, Хорватін (так принаймні поправляють) у Масуді, Хорвати леґенди про св. Вацлава. Недавно Маркварт поставив здогад, що загадкове місто в словянських краях арабської ґеоґрафії IX в. (і відти у ібн-Росте, Кардизі й ин.), читане досї як Джарваб, Джарват, Хурдаб, треба читати „Хорват“ і розуміти тут Краків (Streifzüge c. XXXIV). Вповні довільний здогад!

24) В курс пустив сю гадку Шафарик, і ще в 1894 р. неб. Партацький в сїй справі вів горячу полеміку з проф. Верхратським в фейлєтонах „Дїла“. На виданих Їречком Karten zur Geschichte des h. Oester. Ung. Reiches (1897) теж виднїють ся B o i k і на Днїстрі (мапа VI).

25) Правдоподібнійше бачити в Воїкι покручену назву Boiohem'a- Чехії, як приймають тепер переважно.

26) Нідерле заявив, що не може згодити ся з моїм скептичним становищем супроти сеї поднїстрянської Хорватії, але нїчого не міг вказати на доказ її істнованнє. (Slov. star. II c. 2 65-6); його виклад сього питання — взірець довільности і неаргументованности, взагалї частих в його претенсійній, але досить слабко зробленій працї.

27) Істнованнє кількох назв „Дулїби“ в басейнї верхнього Днїстра могло-б

вказувати на пограниче дулїбської території (Дулїби коло Ходорова, другі — під Стриєм, треті коло Бучача), але таким відокремленим назвам не можна признавати особливого значіння.

ЗАХІДНЯ УКРАЇНСЬКА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ, ЇЇ СУЧАСНИЙ ВИГЛЯД; ПОЛЬСКО-УКРАЇНСЬКА ЕТНОҐРАФІЧНА ГРАНИЦЯ, ПОЛЬЩЕННЄ; ПАМЯТЬ РУСИ НАДЪ ВИСЛОЮ; МІШАНІ ТЕРРИТОРІЇ. УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКА ГРАНИЦЯ. ЗАКАРПАТСЬКА РУСЬ — ГРАНИЦЯ СЛОВАЦЬКА Й УГОРСЬКА, СЕМИГОРОД, РУСЬ НА ДУНАЮ; СТАРИННІСТЬ ЗАХІДНЬОЇ КОЛЬОНИЗАЦІЇ, ЇЇ МІШАНІ ТЕРИТОРІЇ, ЇЇ СТРАТИ.

Полишивши на боцї, як непорішене і властиво другорядне питаннє, справу племінного імени, перейдемо до огляду самої західньої української кольонїзації. Як я вже сказав, лїтопись наша дуже мало говорить про сї західнї окраїни (так само і про східнї та полудневі) та й не багато знає про них (приклади тому наведу низше). Тому ми повинні звернутись до реґресивного методу, і виходити з пізнїйших фактів про тутешню українську кольонїзацію.

Як ми вже знаємо, сучасна етноґрафічна українська територія виступає далеко на захід узьким клинцем, затисненим між польською й словацькою людністю. Клинець сей майже досягає верхівя Дунайця й відси розширюючись іде на схід по обох боках Карпатів. Північна границя йде в північно-східнїм напрямі, займаючи верхівя Попрада, Ропи, Вислоки й Вислока до Сяну [1]). В околиці Ярослава уступаєть ся вона з правого боку Сяну на лївий й іде відси на вододїл Висли й вислянського Буга, що має мішану, польсько-українську людність; більш меньш лїнія середнього Вепра, по сучасним звісткам, має становити ту граничну лїнію, на схід від котрої український елємент переважає, подекуди переходячи й на правий бік його. В басейнї Нарева він стрічаєть ся з білоруською кольонїзацією, що займає тепер полудневу частину німанського басейна [2]).

На полуднї від Карпат українські осади зачинають ся також від басейна Дунайця, вони одначе тут вже значно пословачені; Узенькою смугою, вже порозриваною і обтятою словацькою кольонїзацією українські осади йдуть

по згірям Карпатів вздовж угорської границї над Попрадом, по верхівям Ториці, Топлї, Ондави, Лаборця [3]), аж над Угом починаєть ся більша неперервана українська територія, що йде далї між Карпатським хребтом та верхньою Тисою [4]) й її притокою Вишевою (Visso) [5]), поки не стрічаєть ся на верхівях Вишеви, Бистриці, Молдави з волоською кольонїзацією. За границями неперерваної української території, на підгірю українські осади йдуть островами між словацьку, а потім між угорську кольонїзацію, далеко на полудень, в басейни Бодрога, Гернада, Солоної (Sájó), Красної й Самоша, хоч сї полудневі українські острови в значній мірі о стільки вже денаціоналїзовані, що про їх українську народність свідчить головно східнїй обряд.

Вже сама фіґура сїєї української етноґрафічної території показує, що ся одностайна українська гірська полоса, з мішаними територіями по обох крилах, з слабими українськими домішками на північ і полудень — то тільки скелєт, з атрофірованими, майже страченими мяснями етноґрафічного тїла. Очевидно, що кольонїзація гірських країв не могла йти зі сходу на захід самим хребтом; українська людність мусїла заходити в гори з рівнин — з півночи, чи північного сходу, й росповсюднювалась річними долинами [6]). Само собою також ясно, що теперішнї українські елєменти в мішаних полосах — то в переважній части останки української кольонїзації, а не нові здобутки її: нової масової української кольонїзації в тим напрямі ми не знаємо, а коли вона давнїйше, то мусїла бути давнїйше значнїйша, бо на наших очах український елємент, досить витревалий взагалї, винародозлюєть ся тут на мішаних територіях, в тїснїйшій стичности з переважною чужою кольонїзацією.

Я почну з польсько-української границї. Порівнюючи навіть дати галицьких переписей з останнїх десятолїть, бачимо, що на західнїй граничній лїнії Русини помалу польщать ся: їх приріст звичайно далеко менший, нїж приріст Поляків, і певна частина їх держить ся ще по традиції „руської віри“, але національність уже стратила [7]). А процес сей тягнув ся віками. Польська народність, польська мова, польська культура мала перевагу почавши від XIV в., бо тут була Польська держава, а перевага Руси перед тим трівала коротко і мала всякого рода перерви. Католицизм завсїди був аґресивним, де стрічав ся з православною людністю, і тягнув за собою невідмінно польонїзацію, а православна віра

переважно не виходила за границї оборони, та й то часто дуже слабої. Кольонїзацийні змагання тягли українську людність на схід і полудень від дуже давнїх часів (уже в XI в.), а її місця займала не велика, але все не безслїдна кольонїзація польська та нїмецька. Підтримувана за польських часів, і навіть ще перед ними, ся нїмецька кольонїзація (часами досить значна) в результатї зміцняла тільки польські елєменти, бо сї Нїмцї-католики польщились ранїйше чи пізнїйше. Коли зважимо се все, прийдемо до переконання, що на сїй польсько-українській границї Русь мусїла понести за той довгий ряд віків великі страти на користь польської народности. І ми дійсно знайдемо в історичних джерелах цїлий ряд фактів і натяків на такі страти. Привілеґовані громади міські й сїльські відтїсняють тубильну людність на другий плян і винародовлюють. Костели збудовані на ново або „перероблені“ з православних церков перетягають її на католицтво; закриваннє православних церков тягне за собою католиченнє і польщеннє, і т. д. [8]).

Деякі факти ведуть нас так далеко в глубину польської кольонїзації, що се на перший початок здаєть ся неймовірним. В Казимирі над Вислою була церква св. Духа, як видно з руської записи на євалгелію, наданім туди казимирськими міщанами (письмо XV в;) [9]). В сусїднім Цмельові (за Вислою) переховалась традиція про руську церкву, а в фундацийнім привілею 1505 р., надаючи сьому місточку нїмецьке право, король зносить заразом противні йому права й звичаї польські і р у с ь к і [10]). Люблин ще в XVI-XVIII в. був одним з визначних огнищ православія і уважавсь питоменним руським містом. На поч. XVI в. (1505) кн. Глинський, роздаючи на церкви гроші з майна кн. Дм. Путятича на виднїйші православні святинї, дає і „на церков святого Спаса“ в Люблинї 5 кіп, а під час брацького руху при кінцї XVI в. (1594) по ініціятиві „мещан релии закону светого греческого“ заведено в Люблинї при сїй церкві православне брацтво. Ще в 1659 р. козаки упоминались між иньшими забраними уніятами „монастира і церкви в Люблинї“. Канонїк Красїньский (1612), описуючи границї Руси (а веде їх з під Кракова: non longe ab urbe Cracovia) [11]), між руськими округами згадує Люблинщину. На Українї, під час розбудженя національної свідомости в серединї XVII в., „руську“ землю означали під Краків та по Люблин. Хмельницький рахував на поміч православної Руси по Люблин, по Краків, а „Ляхів“ відгрожувавсь загнати

за Вислу, що тут має значити етнографічну польську границю. В проєктах розділу Польщі 1657 р. Висла знову виступає як граница Руси і православя, теж і в умові Дорошенка з Турцією (до Висли і Нїмана): очевидно, се був погляд загальний, прийнятий, що Русь і православє сягають до Висли [12]).

При світлї сих фактів в зовсїм иньшім світлї стають перед нами походи в Польщу Володимира Вел. і вічні короводи західнїх українських князїв з Польщею: багато української землї, а ще більше — землї з мішаною людністю зіставалось за границями Руської держави, або прилучалось до неї тільки на якийсь час. Запись польської княгинї Оди (кінець X в.) згадує про Русь на пограничу з Прусами та „руські землї, що протягають ся аж по Краків“, і по всякій імовірности се була Русь не тільки полїтична, а й етноґрафічна — о стільки докладно вона відповідає пізнїйшим етноґрафічним границям. Але пограничний пояс на рівнинї дуже рано був мішаний; вже в XV в. залюдненнє рівнини по Вислоку і Сяну показуєть ся мішаним [13]). З люстрацій XVI в. бачимо, яка маса нїмецьких кольонїстів була в Сяніцькім [14]), і сей процес накликання чужих кольонїстів звістний нам вже від Данила, а нової сили набрав, коли стало ширитись нїмецьке право. Початки сього бачимо ще за Болеслава Тройденовича, що надав маґдебурське право нїмецькій громадї в Сяноку [15]). Але крім сїєї пізнїйшої нїмецької і польської кольонїзації мішаннє етноґрафічних елєментів мусило початись ще давнїйше, через стрічу української кольонїзації з польською.

Коли зважити все те, що ми сказали вище про віковічне ослабленнє українського елєменту на заходї, можна з певною імовірностю висловити здогад, що початкова східно-словянська кольонїзація опанувала була басейн Буга і Сяна і подекуди наближала ся навіть до Висли; та поворотний рух польської кольонїзації спер ся з нею на вододїлах Вепра й Сяна ще в початках, коли ся українська кольонїзація була досить рідка, як на своїй періферії, і вже тодї — дуже рано, зявились мішані території по Вислокам і між Вепром та Вислою. Протягом віків потім польські елєменти припливали сюди, а українські відпливали, а до того й історичні обставини неустанно ослабляли тут українські елєменти на користь польських, і вкінцї тільки неужиточна гірська країна зістала ся міцно в українських руках.

Далї на північнім заходї, на білоруськім пограничу українська територія

тепер кінчить ся більш меньш дорогичинською околицею; в басейні Нарева бачимо вже переходові говори, посередні між українським і білоруським (заблудовські говори) [16]). Українська територія таким чином тепер виступає рогом на північ, в басейні Буга, між польським і білоруським елєментом, і відповідає політичним границям Руси XI-XIII в., що досягали р. Нура, правого притока Буга [17]). Північну частину Побужа (Дорогичин, Мельник, Брянськ) часто уважають славянською займанщиною на ятвязьких ґрунтах [18]); сей погляд одначе чисто гіпотетичний; про ятвязьку кольонїзацію на Побужу ми нїчого не знаємо [19]), як і взагалї не маємо фактів, що вказували-б на якусь пізнїйшу руську кольонїзацію в сїм краю. Тільки той факт, що берестейсько- дорогичинське Побуже якось слабше тримаєть ся Волини, натякає на якусь осібність сього краю — чи етноґрафічну, чи суспільно-полїтичну, тяжко сказати. Апріорно можна признати досить можливим, що північна частина руського Побужа, за Берестєм, виходячи за лїнію припетсько-німанського вододїлу, була пізнїйшою займанщиною; але ніяких певних фактів, що свідчили-б тут про пізнїйший характер української кольонїзації, досї нема. Остаточно справа лишаєть ся невиясненою. Дуже багато ще є роботи фільольоґам, археольоґам, етноґрафам, аби положити підвалини для рішення сього питання, як і взагалї для вияснення історії теперішньої границї української території на північи, її відносин до білоруської та племінного підкладу тутешнього розселення.

Переходячи на полудневі згіря Карпатів, ми і тут бачимо теж явище, що і на північних. Український елємент тримаєть ся дуже добре там, де сидить в збитих масах (навіть зростає, невважаючи на неможливі економічні й культурні відносини й сильну еміґрацію) ; але в мішаних територіях слабне й постійно винародовлюєть ся.

Завважали, що Русини особливо легко підпадають під словацький вплив; нехочі переймати що не будь у Мазурів, вони дуже охоче переймають словацьку мову, навіть ходячи до них на заробітки, тим більше мешкаючи в сусїдстві [20]). Тим поясняли масу двоязичних словацько-українських сел на західнїм краю Руси, але треба-б ще прослїдити докладнїйше тутешні кольонїзаційні відносини: чи не буде теперішня українсько-словацька мішанина в певній мірі також результатом і старої мішаної кольонїзації, а не тільки самого ослаблення українського елєменту на його західнїм

пограничу. Що одначе в мішаних територіях український елємент тут слабне дійсно, се не підлягає сумнїву. Русини Спишського комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елєменти в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми Русинами, і над сими „руськими могилами“ уже йде завзята суперечка — чи маємо тут пословачених Русинів, чи споконвічних Словаків [21]). Документи з попереднїх столїть виказують Русинів там, де вже тепер сидять самі Словаки; ще на початку сього столїтя мали бути значні останки Русинів на Ґронї (Gran), де тепер вже значать ся самі Словаки.

Подібне дїєть ся й на українсько-угорськім пограничу, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазї мадярського елементу. Ще на початку минулого сього столїтя подорожний Росиянин, переїздячи від Мишкольца через Кошиції на Бардіїв, чув себе серед руської стихиї: „від Мишкольца до границь Польщі (!) села і міста по більшій части заняті Руснаками“ [22]). Тут може бути й перебільшеннє. Але число Русинів на рівнинї, між Мадярами таки дійсно на очах малїє. Які-ж мусів понести страти руський елємент протягом мадярського „тисячолїтя“! Мусимо думати, що українські кольонії, які й тепер ще переходять за Солону (Sájó), Красну, Самош, лишили ся останками далеко густїйшої колись, коли не масової кольонїзації (слїди її сильно переховались ще в топографічних назвах). Незалежно від початкового розселення, українська людність мала тенденцію іти з своїх суворих гір на рівнину, шукати лекшого хлїба (так повстали й українські кольонії в Бачці, над Дунаєм-недалеко устя Тиси, уже в XVIII в.). З другого боку мадярська людність припливала поволї на териториї пограничні з підгірм. В витворених таким чином мішаних територіях український елємент не міг вкінці удержатись.

В Семигородї вже нема Русинів, вони згинули, можна сказати, на нашій памяти: ще на початку XIX століття мали бути їх останки [23]). Слїд Русинів зістав ся тут тільки в числених хоро- і топоґрафічних назвах на цїлім просторі Семигорода, у всяких мадяризованих, румунїзованих і ґерманізованих назвах — Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz і т. и. [24]). Ороґрафічна й топоґрафічна номенклятура Семигорода взагалї зраджує колишню словянську кольонїзацію, на котру аж пізнїйше налягали угорські, волоські, нїмецькі верстви, — кольонїзацію осїлу і культурну від початку: на се вказує факт,

що експльотація соляних і рудних богацтв Семигородських гір іде від їх словянських осадників; окно, баня, сольнок-словянські назви для рудних і соляних ям, — сї слова в мадяризованих і румунїзованих топоґрафічних назвах повторяють ся дуже часто [25]). В документах сї словянські елєменти виступають, від коли починаєть ся для Семигорода документальний матеріал — в XII в., а численні „руські“ назви на території Семигорода виразно вказують, що той словянський елємент в деякій части був українським [26]). Документальні слїди руського імени маємо від XIII в.: нпр. гора Ruscia в грам. 1228 р., місто Forum Ruthenorum, засноване на початку XIII в.; показуєть ся, що Bisseni актів XIII в. теж часом означають Русинів [27]). Ще в XV віці було тут чимало Русинів, як бачимо з з згадки одної папської булї (1446) про численний і великий руський нарід в Угорщині і Семигородї [28]).

На Карпатських горах руське розселеннє не кінчилось. Словянські елєменти в хороґрафії, що служать нам свідками про стару словянську кольонїзацію на всїм протягу Семигорода, не обмежають ся ним, а йдуть і далї на полудневий схід — на територію теперішньої Молдави [29]). Руську кольонїзацію на нижнїм Дунаю знаємо документально- вже бачили свідоцтво про неї з нашої лїтописи : „присѢдяху къ Дунаєви“. Останки її держались тут навіть після турецького печенїзько-половецького руху, і були досить значні ще в XII в., коли Галицьке князївство в своїх руках держало нижнїй Дунай („затворивъ Дунаю ворота, суды рядя до Дуная“ — Слово о полку Ігоревім). Тут перебувало велике число риболовів і ріжних промисловців та всякого вільного люду (прототип пізнїйшого козацтва), котрого центром був звістний Берладь (Бирлат) на нижнїм Дунаю [30]). З півночи до сеї наддунайської українскої кольонїзації безпосередно притикали українські кольонії в Семигородскім гірськім краю, і коли під натиском Печенїгів українські осадники мусїли усуватись з чорноморського побережа, ся чорноморська людність мусїла в певній части рушити ся і в сїм напрямі — в гори, та скріпити початкову кольонїзацію.

Таким чином ми подибуємо Русинів на цїлім полудневім карпатськім підгірю, почавши від Татр до полудневих Трансильваньських Альпів, і далї на полудень — до моря. Як же могло-б і бути инакше ? Коли в загальнім руху словянства на захід і полудень східно-словянська кольонїзація

опановала північне підгірє Карпатів, а з другого боку-просторонь між Дністром і Дунаєм („сѢдяху по ДнѢстру, присѢдяху къ Дунаеви“), цілком природно, що ся кольонїзація, підіймаючись в гору річками і ними-ж спускаючись на другий бік, мусїла опановати й гірський карпатський пояс, майже порожнїй, позбавлений осїлої людности (бо навіть і оборонцї теорії, що останки романїзованих Даків, предки сучасних Волохів, заховались під час великого руху народів в Карпатських, спеціально — в Семигородських горах, признають сї останки незначними). Инакше не могло-б і бути. І розумієть ся, се мусїло початись зараз, скоро українська кольонїзація присунулась до Карпатських гір від півночи і сходу, а се мусїло мати місце десь в VI-VII вв. Тим поясняєть ся, що ми не маємо нїяких звісток про міґрацію Русинів за Карпати: переселення пізнїйшого не було, а при першім розселенню ми взагалї про словянську міґрацію маємо звістки тільки там, де Словяне в своїй кольонїзації приходили до конфлїкту з культурними державами. Переселення Русинів в Угорщину, почавши від Альма до Федор Коріатовича, які виказує пізнїйша угорська історіоґрафія для обяснення української кольонїзації [31]), се по части непевні, по части незначні факти, і вони, розумієть ся, не спроможнї обяснити сїєї масової кольонїзації, а про дїйсну українську міґрацію ми не знаходимо нїяких звісток в історичні часи.

По думцї звістного Анонїма — нотаря короля Белї (XII чи XIII в.), ватагу Русинів привів з собою Альм з під Київа, мандруючи до Угорщини через Русь, а провідниками його через Карпати (бо він нїби йшов з Галичини на верхи Уга) були руські вояки і селяни [32]). Коли ми зважимо обставини, серед яких мандрували Угри до теперішьої Угорщини — що се була спішна втїкачка від Печенїгів, і навіть, як каже Константан — Печенїги уганяли за Уграми [33]), то можемо напевно сказати, що анї Уграм не було в голові забирати з собою Русинів, анї Русини не мали тодї охоти до них прилучатись. Для нас Анонїм тут служить тільки відгомоном загального в XII (чи XIII) в. погляду, що Русини в Угорщинї такі-ж давні осадники як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непамятних часів — коли ще Угри мандрували до Угорщини. І по угорській міґрації вони мусїли зістатись довший час тут панами. Кудою прийшли Угри над Дунай, се річ неясна і суперечна [34]); по всякій правдоподобности вони з над нижнього Дунаю до Угорщини мусїли йти коротшими дорогами, заходячи туди від

полудня, а не від північи. Але кудою-б не йшли вони, в усякім разї вони на початках опанували тільки середно-дунайські землї і поволї тільки підбивали собі сусїдні краї. Підгірська карпатська країна остаточно війшла в склад Угорської держави ледви чи скорше XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгірєм, могла, бодай часами входити в круг полїтичного впливу Київа. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати звуть ся на Руси Угорськими горами вже в кінцї XI і на початку XII в., з огляду на їх полїтичну приналежність, тим часом як Угрин Симон Кеза, XIII в,. зве їх „Руськими горами“ (Ruthenorum alpes) [35])-з етноґрафічного погляду, чи може з огляду на закарпатську, галицьку Русь.

В Семигородї і на північнім побережу Дунаю виключною і єдиною українська кольонїзація не була. Не кажучи про Волохів, тут від часів початкового розселення мусїла стрічатись східно-словянська і полуднево-словянська (болгарська) кольонїзація. Угорська традиція говорить богато про болгарську зверхність в семигородських землях і хоч се зістаєть ся питаннєм ще не вповнї виясненим, чи Семигород справдї належав до Болгарської держави, — дуже правдоподібно, що в моменти особливої сили Болгарської держави, як напр. в 1-ій пол. X в., землї на північ від Дунаю входили в круг її полїтичного впливу. Про масову полуднево-словянську кольонїзацію на територіï Семигорода і Молдави джерела мовчать. Новійшими часами звернено увагу на словянські елєменти в мадярській і волоській мові — що вони в переважній чи значній части взяті з болгарських діалєктів, але се справа мусить бути ще докладнїйше розслїджена [36]). Останки семигородських Болгар (особливо в Чегредї), що звернули на себе особливу увагу останнїми часами [37]), уважають ся за пізнїйших осадників (XIII-XIV в.) — Богомилів або воєнних невільників.

Стріча з болгарською кольонїзацією зрештою не мала важного значіння: болгарська людність очевидно відпливала з сих країв. Важнїйшим був елємент волоський.

Вище я згадував за суперечку, о скільки волоська людність Семигорода зложилась з місцевих, перехованих з римських часів останків романїзованої людности, і скільки тут мала значіння пізнїйша румунська кольонїзація з балканських земель; там висловив ся як за найбільш правдоподібним, що романські останки тут були, але слабші- зміцнила їх уже пізнїйша міґрація

з балканських земель. Вона мусіла потопити не тільки словянську кольонїзацію Семигорода, але й теперішньої Валахії й Молдави. Її датують ріжно — і X, і XIII віком, а можна класти ще на давнїйші часи. Волохів (Blaci) в Семигородї стрічаємо в актах XIII в., але вони мусіли тут зявитись скорше, бо угорська традиція уважає волоську кольонїзацію дуже старою — старшою як угорська [38]). При кінцї XII в. маємо виразні звістки про Волохів на північнім боцї Дунаю. По упадку Половцїв, в 2-ій пол. XIII та XIV в., волоська кольонїзація мусіла зміцнитись тут ще більше, і вона залила тутешню українську кольонїзацію — останки старшої кольонїзації, ослабленої турецьким натиском X — XII в., і новійшу, що прибувала на Подунавє від XIII в. [39])

В результатї — українська кольонїзація в басейнї верхньої Тиси задержалась до наших часів (в масах на підгірю, острівцями на рівнинї), а в Семигородї і на Подунавю зникла цїлком. На се вплинула неоднаковість кольонїзаційшх обставин. Початкову українську кольонїзацію ми мусимо й тут, на сих західнїх окраїнах віповідно до її екстензивности представляли собі досить рідкою. Її крайні етапи могли заганяти ся далеко, — але вони могли бути тільки дуже слабкі. Тому як на рівнинї Дунаю й Тиси зявились Угри, полудневі українські осади, затоплені чужою людністю, стали винародовлятись під впливом полїтичної і всякої иньшої переваги мадярства. Так само згинули слабі останки української кольонїзації на Подунавю під волоським потопом. На карпатськім підгірю, полишені самі собі, в неінтересних для Мадярів місцевостях Русини протягом віків зміцнили ся й залюднили сї краї збитою масою. В Семигородських же горах вони не були полишені самі собі; східно-полудневу частину їх зайняли Мадяри (Шеклери) і Нїмцї, а головно, що конкурентами Русинів, специяльно охочими до гірського, пастушого житя, виступили Волохи. Українські елєменти, які заходили сюди, мусіли тут відразу перемішати ся з волоськими, а що сї припливали далеко інтезивнїйше, а українські кольонїї тутешні дуже слабко звязані були з територіями своєї масової кольонїзації, тож не удержались і тут. Але їх останки, як ми бачили, були тут ще досить значні в XV в. На нижнїм Дунаю також іще при кінцї XVI в. звістні останки „численної й відважної“ Руси: про них згадує папська інструкція лєґату Комуловичу 1593 р. [40]).

Примітки

[1]) Повіти: Новий Торг, Новий Сонч, Грибів, Горлиці, Ясло. Коросно, де по переписи 1900 р. значило ся коло 61 тис. руської людности. Українська кольонїзація починаєть ся від заходу ґрупою сіл за Попрадом; відрізані від своїх східних земляків польським містечком Північною, вони безпосередно притикають до українських, вже сильно пословачених сел в Спишськім комітатї. На схід від Попрада руські осади підходять під Грибів (Королева руська, Богуша), ідути правим побережем Ропи на північний схід, і з Вислоки переходять, уступаючи на полудень, на верхівя Вислока. За Вислоком, виключивши ту підгірську країну, нема Руси. Край між Вислоком і Сяном залюднений мішаною людністю, і український елємент чисельно слабшає в північно-західному напрямі, в міру віддалення від гір і Сяну; ґрупа „Замішанських" сіл в луцї Вислока між Коросном і Стришовим становить останнїй виступ: далї руськї осади слабшають і звужують ся до узенького окрайчика над Сяном низше Ярослава, а зараз по тім польська людність переходить і на правий бік Сяну в більших масах і стає майже одноцільною низше Лежайська по обох боках Сяну.

[2]) Важнїйша лїтература українсько-польської границї див. в примітках (7); більше в вид. 2.

[3]) Комітати Спиш, Шариш, Землин.

[4]) Майже від устя Боршови, трохи вище.

[5]) Комітати Унгвар, Берег, Уґоча і Мармарош.

[6]) Говорю про сю кольонїзацію як цїлість; місцями могла вона рухатись і просто горами — але хиба виїмково.

[7]) Процентова табличка в 2 вид.

[8]) От нпр. Дубецько, на лївім боцї Сяну. Се тепер чисто польське місто; коло нього село Руська Весь, але в XV в. ся Руська Весь зветь ся Руське або Старе Дубецько (Akta grodzkie i ziemskie XVI N. 1647). Очевидно, старе місто було руське („в Руськім Селї" і досї українська людність досить сильна), а коло нього засновалось місто на нїмецькім праві і спольщилосъ. Сей факт кидає нам світло і на значіннє такої-ж Руської Веси під Ряшевом,

звістної теж з XV віка, (ibid.N.1394): я мабуть не помилюсь, сказавши, що се — старий, український Ряшів (коло неї і „Старе місто“). Взагалі на цілім порічю Сянового коліна в околиці Дубецька і Динова українська людність уже сильно розведена й перебита польськими осадами. Вона малїє на наших очах, польщить ся і латинщить ся під напором католицьких духовних і світських чинників; латинські сьвященики рік за роком прилучають поодиноких осіб до латинської церкви й польської народности, а часом удаєть ся притягнути й цілі осади місцями людність ще держить ся по традиції „руської“ церкви, але вже стратила мову й говорить по польськи; місцями задержали ся приписні (філїальні) церкви в маленьких українських кольонїях, як памятка колись більших громад або самостійних парафій. В самім Дубецьку нпр., невважаючи на істнованнє руської парохії, українська людність малїє: за 70 літ (1883-1903), замість аби подвоїти ся, вона зменьшила ся о цілу третину. В Динові з колишньої парафії лишила ся горстка гр.-католиків, яких ледве держить іще при „руській вірі“ старенька церква. Церква, що стояла до кінця XVIII в. в Сяноку, була, як оповідає традиція, закуплена в Ясениці (між Диновим і Коросном)-а там уже давно нема Русинів. В сусїднім селї Веселій (також на захід від Динова), не знаю чи є тепер яка українська душа, але старі люди памятали в нїм ще недавно, що тутешнї люде були Русинами, і ще недавно „переробила“ їх на Поляків якась панї, збудувавши латинську каплицю, з котрої виріс потім костел. повище Динова с. Кремінна на Сянї; тут теж була давнїйше руська парафія, лишила ся старенька приписна церква і горстка гр.-католиків, що за останнї 70 літ також змалїла о цілу третину; церковцю пробували захопити католики за помочию підробленого ключа на костел, але унїятам удало ся її відборонити. Див. шематизми Перемишльської єпархії 1833 і 1908 р. Про латинщеннє тутешнїх сіл — брошюра Ром. Прислопского ПримѢръ лятинизаторской гакаты на рубежахъ Галицкой Руси, Перемишль, 1902: тут про Кремінну. Про Веселу Zbiór wiadonaości do antropologii krajowej XIII с. 151. Такі факти захоплювання руських церков, свіжі в памяти нашій по кількох процесах недавнїх літ, розуміють ся, не новина. Звісний цікавий лист властительки Динівського ключа Катерини. Вановскої з 1593 року, де вона подає до відомости, що пеклуючись про душі своїх підданих, насамперед спровадила на села єзуїтів з Ярослава, а потім позабирала на костели руські церкви в с. Іздебках. Лубній, Голоднім, Бахорі, Вару й на Динівськім передмістю та уфундувала на них латинські парохії, аби вони навертали Русинів на латинство й пильнували, аби руських дїтей не

хрещено у попів. Harasiewicx Annales eccltsiat ruthcnae s. 53-5. Правда, Русини в сих селах поставили собі нові церкви й є тут іще досї численні громади українські, але сей і подібні документи й факти дають розуміти, якими дорогами збільшало ся число тутешнїх латинників-Поляків. В луцї Сяна між Дубецьком і Переворськом українська людність ще в XVIII в. зовсїм инакше виглядала. В Порохницькім деканатї, що тепер числять одинадцять парафій, в XVIII в. було їх по над тридцять.Тепер нпр. в Кошичах, що тодї мали свою гр. кат. парафію, є всього 13 душ, Челятичах 12, Хлопичах 5 гр. кат. обряду, і хлопицьку церкву правительство віддало на костел. Шематизм перем. 1879 р. с. 325 і 452, (розпорядженнє про хлопицьку церкву). Зубрицький Знадоби для характеристики духовенства XVIII в. — Збірник іст.-філ. секції т. V с. 18. Церковні візити з середини XVIII в. дають місцями інтересні вказівки, як руські (унїятські) ґрупи переходили в руки латинників, що переставали давати датки на церкву. Під Ряшевом зацілів лише острівець з трьох сїл (Залїсє, Біла, Матисівка), облитий на около мазурською кольонїзацією; в Ряшеві держить ся традиція про руську церкву, на місцї теперішнього костьола, в сусїднїй Маляві і Луцї — також про руські Церкви перетворені на костели. „Руське село“ під Ряшевим — той правдоподібний Старий Ряшів, уже в 1-й пол. XIX в. мало кілька лише душ гр.-кат. (Див. ще в 2 вид.).

9) Опись Румянцевскаго музея с. 185, В Сендомирі також часто припускають руську церкву, опираючи ся на Іпат. с. 564, але тут мова йде мабуть про костел.

10) Starożytna Polska [2] II с. 385.

11) Mizleri Historiarum Poloniae et m. d. Lithnaniae scriptorum collectio I с. 418: quae Carpathios montes attingit non longe ab urbe Cracovia.

12) Michałowski Księga pamiętnicza с. 375-6. Акты южной и зап. Россіи III с. 557: городы по Вислу рЂку и въ которыхъ жили русскіе люди благочестивые и церкви были“. IX с. 167: „Русскій народ роздЂлися нынЂ въ различные страны людей... и съ другіе стороны отъ рЂки Вислы, и изъ третьей страды отъ Немана, и изъ четвертые страны отъ СЂвска и Путивля“.

13) Нпр. вибравши з сяніцьких актів XV в. згадки про руські церкви і

священників, бачу, що вони більше меньше припадають на села, ще й тепер зістались українськими. Лялин (теп. Ялин), українське село за Сяном, називаєть ся вже тодї Лялин Руський (Ruthenicalis), і коло нього сидить Лялин Нїмецький (Theutonicalis, Allemanicum), як поруч українських осад, бачимо вже засаджені чужими насельниками нове Дубецько, Ряшів.

[14]) Жерела до історії України-Руси т. II (люстр. 1565 р.).

[15]) Див. т. V с. 223 і далї.

[16]) На лївім боцї Буга констатують українську територію дальше, до м. Стердиня (Ріттіх); в ній бачать теж переходи від українського до білоруського (Соболєвский).

[17]) Див. т. II с. 369 і далї.

[18]) Jaroszewicz Obraz Litwy I с. 17; див. до сеї справи Барсова2 с. 41 (він кладе ятвязьку кольонїзацію на Нїманї й його полудневих притоках до вододїлу з Бугом і Припетю), Андріяшева Очеркъ ист. Волынской зем. с. 39.

[19]) В XIII в., коли ми дїйсно маємо звістки про Ятвягів, бачимо їх за Наревом і Бобром.

[20]) Головацький Нар. пЂсни I с. 743, Broch в Archiv fur sl. Phil. т. XVII на вступі, т. XIX с. 17.

[21]) Статї Шкультетого, Мишика, Цамбеля, Гнатюка.

[22]) Броневскій Путешествіе отъ Тріеста до С.-Петербуга въ 1810 г. (1828) I с. 192, теж I. 137, 159, 163-див. Ламанского Славяне въ М. Азіи й т. и., додатки с. 56.

[23]) Про се див. в примітках (7).

[24]) Див. мапку назв звязаних з Русю у Піча Die dacischen Slaven с. 253, Кочубинскій ор. с. с. 65.

[25]) Матеріал зібраний у Кочубинского I с. 15 і далї.

[26]) Др. Піч (Die dacische Slaven с. 257) бачить і в типі місцевої людности сліди руського елєменту, пор. Отчетъ Филевича с. 19.

[27]) Ще письменники XVIII (як Бенке, Едер) висловляли здогад, що Bisseni то Русини; Кочубинський догадувавсь, що ся назва в актах XIII-XIV в. означає Русинів (с. 63), хоч се імя значить властиво Печенїгів; Філєвіч переконав ся, що в ориґіналї грамоти 1324 р. замісь Bisseni стоїть Rutheni; з того виходило-б, що сї імена часом уживались без ріжниці (грамота у Филевича Отчетъ с. 27, див. про неї тамже с. 9-10, 12-13).

[28]) Quod in regno Ungariae illusque confinibus et Transsyluanis partibus nonnulli Rutheni nuncupati gens quidem satis populosa et grandis numero existant. Katonae Historia critica Hungariae ducum XIII p. 497.

[29]) На їх вказав ще Рeслєр ор. с. с. 325.

[30]) Про наддунайську Русь див. більше в т. II гл. 7.

[31]) Вони вичислені вир. у Черніґа (II с. 146): Русини приходять на Угорщину чотирма наворотами: з Уграми, за герцога Тоска, з Предславою-жінкою Кольомана і з Федором Коріатовичем.

[32]) Анонїм у Ендлїхера Rerum hungaricarum monumenta Arpadiana гл. 10: Similiter (як і Половцї) et multi de Ruthenis, Almo duci adherentes, secum, in Panoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernum diem Per diuersa loca in Hungaria habitat (пор. гл. 12).

[33]) De adm. 38.

[34]) Піч нпр. боронить і тепер оповідання Анонїма, що Угри прийшли через Карпати з півночи (Der nationale Kampf с. 65-5), Рeслєр вів їх через залізні ворота (162), Ґрот (с. 307) через гори в сусїдстві Зелїзних Ворот., і т. д.

[35]) Кн. 2 гл. l.

[36]) Про се нпр. розвідки Ашбота — Die Anfange der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung — Archiv XXII, Болгарское шт и славянскія заимствованныя слова венгерскаго языка — ИзвЂстія отд. рус. яз. и слов.

1902, IV. Також Яґіча Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache (Denkschriften віденські т. 47, 1902) II с. 376. Яґіч вказував в топографічних назвах Семигорода словянські неруські назви (Archiv XIX с. 237, .пор XX с. 22 — 3). Справа ся також вимагає близшого розяснення.

37) Окрім праць вичислених вище, згадати треба ще розвідки Конева і Мілєтіча, Бльгарски прѢгледъ 1894, XI і 1896, VI, статї Мілєтіча в Сборнику болгар, мініістерства: СедмиградскитЂ Бльгары (т. XIII) і Зеселението на католишкитЬ Бльгары въ Седмиградско и Банатъ — т. XIV, і рецензію Їречка в Archiv für slavische Phil. т. XX.

38) Анонїм гл. 24.

39) Цїкава згадка Длуґоша (ще досить близького часом до сїеї волоської міґрації на північний берег Дунаю): він знає про витисненнє Волохами з подунайської Волощини руських осадників, „давніх володарів і мешканців“ сих країв — Hist. Polon. X с. 277 вид. Пшездєцкого. Можна б підозрівати, що Длуґош тут виходить із згадки нашої лїтописи, як Волохи виперли з дунайських країв Словян; але бо Длуґош говорить про новійшу кольонїзацію Волохів, і не про словянських, а спеціально руських осадників, випертих відти ними.

40) Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de piu numero et piu feroci dell' altri — Русская историческая библіотека, VIII с. 57.

Турецький похід і кольонїзацийні утрати X в.:

ТУРЕЦЬКА МІҐРАЦІЯ, ХОЗАРИ, ХОЗАРСЬКА ДЕРЖАВА, ЇЇ ХАРАКТЕР І КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧІННЄ, ТУРЕЦЬКИЙ НАТИСК.

Так виглядає українська кольонїзація з доби великого словянського розселення. Її максимальне розширеннє одначе не було трівким і скоро поносить великі утрати, особливо в степовім поясї.

Рух східнословянських племен на полудень, прокинувши ся під час гунського походу, неустанно розвивав ся потім в V і VI віці, не вважаючи на трівожне тутешнє житє, серед невпинного руху нових турецьких орд і останків старої людности Чорноморя, що стихійним потоком сунули на захід і знову відливали на схід коли якась перешкода спиняла їх дальший похід. Серед сеї степової грози, не жахаючи ся її, словянські осадники до пол. VI в., як ми бачили, встигли опанувати все побереже від Дунаю до Подоня. Вони вміли, видко, приладити ся до трівожного, воєвничого тутешнього житя, вміли знайти ся в нїм, не гірше тих турецьких чи угорських орд, що блукали степами, по між словянські осади. Словянські добровольцї дотримували їм товариства в походах, прилучали ся до їх мандрівок, розбійничих походів на задунайські чи иньші краї. Потім, з переходом Аварів, наступило деяке заспокоєннє. Турецько-фінські орди на Подоню і Поволжу орґанїзовали ся під проводом Хозарської орди і загородили турецькому потокови дорогу з Азії до Европи на яких два-три столїтя і дали трохи спокійнїйше пожитє нашому Чорноморю

Було се явище не звичайне в житю чорноморських степів і варто придивити ся сим рідким ордам, яких роля в історії словянської кольонїзації і культури виїмково випадає позитивно, а не руїнно, як иньших. На жаль, відомости про Хозар дуже убогі і далеко не виясняють інтереснїйших питань звязаних з історією їх і відносинами до східно-словянського розселення.

Етнїчний склад орд, обєднаних під іменем Хозар, був неодностайний, Арабський ґеоґраф XIII в. Абульфеда каже, що між Хозарами були два цїлком відмінні типи — чорний і білявий; деякі иньші факти також підпирають гадку про помішаннє у Хозар етнїчних елєментів-що се був комплєкс досить ріжнорідного етноґрафічного складу, з ріжних орд, які в сїм турецько-фінськім потоцї племен приплили на Подонє. Був висловлений здогад, що основа Хозарської орди була фінсько-угорська, а підпала турецькому впливу-чи то культурно чи то через завойованє якоюсь турецькою ордою. Назви вищих урядів у Хозар-турецькі. Істахрі каже, що й мова хозарська подібна до турецької. Але могли бути тут і иньші ще етнїчні елєменти [1]).

Під їх пізнїйшим іменем стрічаємо Хозар вперше в персидській війнї Гераклїя, розпочатій 622 р.: вони виступають у нїй як союзники Візантиї проти Персів [2]). Але досить правдоподібно, що се той сам нарід, який

перед тим виступав під назвою Акацірів, відомою нам вже з середини V в. Ті Акацiри тоді сиділи десь в землях середнього Дону чи Волги, в близшім сусїдстві Болгарів [3]) Вже за Атилї вони трималиcь союза з Візантиєю й воювали з Атилею; але потім добровільно піддались Гунам [4]). Турецький натиск в середині VI в. дав себе почути і сим Акацірам: їх підбили собі Сараґури, потиснені Савирами — якась турецька чи мішана орда. Ся нова сполучена сараґурсько-акацірська орда входить теж в союз з Візантиєю, для добирання „дарунків“. Може в звязку з сим, в інтересах візантийської полїтики, розпочинає вона походи на Персію [5]). Тотожність політики сих Акацірів VI в. з пізнїйшою хозарською теж може служити доводом що під назвою Акацірів виступали тіж Хозари [6]).

Коли головні маси Болгар рушили з азовських сторін на захід Хозари розширюють ся тут на їх старих кочовищах, підбивають собі останки болгарських орд коло Дону [7]), опановують північно-східнє каспійське побереже, а навіть пробують підбити Закавказє. Ціле століте — від середини VII до пол. VIII в. переходить в завзятущій боротьбі Хозар (вже під сим їх іменем) з арабським каліфатом, що опанувавши персидську державу Сасанїдів, хотів прилучити й полудневий Кавказ. В результаті сеї боротьби Закавказє лишилось при Арабах. Хозарська границя від середини VIII в. не йшла далї на полудень за Дербент, де ще Сасанїди збудовали були стїну для оборони від Хозар [8]).

На жаль, дуже бідні відомости маємо про розпросторенне Хозарської держави на північ від Кавказу, як раз більше для нас інтересне. З подій кінця VII і поч. VIII в. бачимо, що Хозари були панами на Керченській протоцї (в Фанаґорії — Тмуторокани), і в східнїм Криму, — навіть в Корсунї зявив ся був на якийсь час їх намістник (тудун). Корсунь одначе зістав ся при Візантиї, але в східнїм Криму Хозари тримались довго [9]). Наша лїтопись каже, що певний час їх зверхність признавали східно-словянські племена, не тільки подонські, а й подальші, як Вятичі на Оцї, Радимичі на Сожу, а навіть і Поляне; Вятичі по її словам зіставали ся під зверхністю Хозар навіть ще в другій половині X в. В листї хозарського кагана Йосифа (ніби то з другої половини X в.) Хозарська держава на північи досягає кочовищ Угрів (Ганґрін), на північнім сході — Яіка [10]).

Але центром хозарської держави були прикаспійські землї — на устю Волги лежала їх столиця Ітиль; далї на полудень, недалеко устя Терека був славний своїми виноградними садами Семендер [11]). Тут при Каспійським морі мусїла сидїти й властива хозарська людність. Араб ібн-Хаукаль (X в.) каже, що вона жила в плетених з хащу хатах, обмазаних глиною; з оповідання кагана Йосифа виходить теж, що се була людність осїла, жила з хлїборобства й городництва; уживала головно рибу й рис, що мабуть сїяв ся на місцї [12]).

Державний устрій Хозар був дуалїстичний, досить звичайний у народів турецького кореня або культури: голова держави *каган* був окруженний надзвичайним поважаннєм, але не мав дїйсної власти, а правив державою властиво його намістник — *беґ*. В сим відгадували слїди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою; але може бути, що се було узурпацією власти з боку начальників війська — беґів. Як зазначують Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим з магометан і Словян [13]), і власть бега опирала ся на війську. Полїтичний устрій мав загалом визначати ся великою толєранцією для ріжноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповнї деспотичною.

Хозарські міста мали важне значіннє як посередники в торговлї й культурних зносинах Европи й Сходу. В Ітилї, як оповідає Масуді (1 пол. X в.), було сїм судів — два для магометан, два для Хозар, два для місцевих християн і оден для Словян, Руси й иньших поган. Подібне оповідаєть ся й за Семендер: магометани мали там мечети, християни — церкви. Жиди — божницї [14]). Хозарія провадила велику торговлю з Словянами й иньшими східно-европейськими народами й служила для них посередницею в зносинах з калїфатом і передньою Азією, подібно як і Болгар, столиця поволжських Болгар.

Ще важнїйше культурне значіннє мала Хозарська держава, як заборола східньої Европи проти азийських орд. Ми маємо докладнїйші відомости про се тільки з X в., але вони кидають світло взагалї на становище Хозарської держави. В X в. Хозари не дозволяли турецькій орді Узів переходити з-за Волги в чорноморські степи і рівнож не перепускали на схід европейських піратів-Русинів, що човнами ходили грабувати

каспійські береги [15]). В тім удержанню спокою був економічний інтерес Хозарської держави, що мала під своєю зверхністю і чорноморські і прикаспійські землї та вибирала доходи з торговлї сих земель. Тодї, в X в., Хозарія була вже на стільки слаба, що не завсїди могла служити таким, заборолом для сих розбійничих обосторонніх походів; але в VIII — IX в. була вона сильнїйша, й значіннє її в сїм удежанню спокою й опіцї торговлї було більше.

На жаль, маємо дуже бідні відомости про сю цїкаву боротьбу Хозар з турецькими ордами. Орда алтайських Турків, що в другій половинї VI в. опанувала була прикаспійські землї, очевидно, незабаром втратила свою силу на заходї. Натомість в IX в. починають натискати на Хозарів Угри і Печенїги. В арабських джерелах є звістки що в серединї IX в. на Хозар так сильно натиснули турецькі орди, що вони просили помочи у Арабів [16]). В кінцї IX в. Хозари, не мігши дати собі ради з Печенїгами, перепустили сю орду в Европу [17]), і дальша східня полїтика їх лежить в здержуванню орди Узів.

Взагалї почавши з кінця IX в. Хозарська держава хилить ся й упадає. Як бачимо з оповідання Константина Порфиродного, Хозари тодї мали проти себе з полудня кавказьких Алянів і Чорних Болгар, що були вже незалежні від них, зі сходу орду Узів, з заходу Печенїгів [18]). Візантия зміцнила своє становище в Криму і ограничила хозарські впливи з сього боку, а на Днїпрі формуєть ся Руська держава, що не тільки забирає словянські народи з під зверхности Хозарів, але й нищить їх державу своїми походами. Симптомом упадка Хозарської держави уже з IX в., крім згаданої звістки Арабів про їх безрадність в боротьбі з Турками, служить звістний епізод з побудованнєм Саркела на Дону за цїсаря Теофіля, переказаний у Константина Порф. Як нї толкувати сей, в подробицях досить загадковий епізод (чи так, що ту кріпость поставили Греки з власної ініціативи, як заборолο для своїх кримських земель против Хозар [19]), чи дїйсно — як оповідає Константин, зробили вони се на прошеннє своїх союзників Хозарів і для їх оборони), — в кождім разї сей факт показує, що тодї, в 1-ій пол. IX в. Хозари вже сильно підупали. Коли кріпость ставила ся для оборони Хозарів, як категорично каже Константин, то таким небезпечним сусїдом Хозарів від заходу були тодї Угри [20]), а може вже й

Русь починала непокоїти Хозарію, і поставлений на Дону Саркел міг мати спеціяльною метою — заступити їй дорогу з Дону на Волгу та на Каспійське море [21]): як раз сї походи страшенно нищили Хозарію в X в. і вкінці привели до останнього удару за Святослава, що звів до марних останків колишню славну хозарську державу.

Крім ворогів сторонніх на ослабленнє Хозарів в X в. вплинула якась внутрішня боротьба, звісна нам з короткої згадки у Константина Порфир.: по його словам, між Хозарами десь при кінці IX в. настала внутрішня війна і побита партия вийшла й прилучилась до Угрів [22]).

Примітки

[1]) Про Хозарів окрім старої книжки Френа (Frahn), де зведено декотрі арабські тексти про них — De Chasaris excerpta ex scriptoribus arabicis (1822) див. статї Ґріґорєва в збірнику його „Россія и Азія“: Обзоръ политической исторіи Хозаровъ і О двойственности власти у Хозаровъ. Далї S. Cassel Der chasarische Königsbrief aus dem 10. Jahrh, Берлїн, 1876, H. Howorth The Khazars ware the ugrians or turcs (Труды III междунар. съѢзда орієнталистовь въ ПетербургѢ, II 1879). Голубовского Болгаре и Хазары (Кіевская Старина 1888, VII, тут вичислена иньша лїтература). Tomaschek Die Gothen in Taurien. Куникъ О записи готскаго топарха с. 84. Гаркави Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan (Russische Revue 1875), Die Schicksale des chasarisceh Briefwechsels (ib. 1877) і Сказанія еврейскихъ писателей о Хозарахъ в Трудах петерб. археологич. общества т. XVII, також Еврейская библіотека т. VII, 1879, і в Трудах IV археол. зїзда I (НѢкоторыя даныя по истор. геогр. Россіи). Westberg Beiträge zur Klärung oriental. Quellen (ИзвѢстія петерб. ак., 1899) і Къ анализу вост. источниковъ (Ж. М. Н. П. 1908). Marquart Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (1903). H. Kutschera Die Chasaren, 1909 (2 вид. 1910)-слабка ділєтантська компіляція.

[2]) Теофан с. 315.

[3]) Пор. Йордан гл. 5.

[4]) Пріск — Excerpta hist. I. c. 180, 189 (298-9, 310 Hist. gr. min).

[5]) Пріск в Hist. gr. m. c. 341, 346 (158, 161-1 ed. Bonn.).

[6]) Акацірів мав за Хозарів вже Ґеоґраф Равенський: quos Chazaros suprascriptus Iordanis Agaziros vocat (IV, l). Маркварт, недавно на місце сього ототожнення поставив ряд иньших (що Акаціри се Угри, або знов що се Мордва — с. 40 і XXIV), але ніяких поважних арґументів за такі толковання, а против ототожнювання Акацірів з Хозарами він не вмів навести. Згадаю толкованнє Акацірів дане Говордзом, як „Білих Хозар“ (від тур. *ак*, білий). Иньше толкованнє, підтримане недавно Марквартом-„лїсові люде“ (від турецького *аґач*, дерево).

[7]) Теофан с. 358. Пор. лист кагана Йосифа (вид. Гаркаві як вище). В повнім тексті інтересна згадка, що Хозари зайняли місця народу Ванантар, вигнавши їх. Найбільш правдоподібно, що маємо тут варіант назви Огхондор-Болгарів (пор. вище на с. 158 варіанти: Вогхондор, Уну-гундур й ин.); иньші толковання: Венеди, Анти, Вятичі і т. и.

[8]) Про сї війни у Ґріґорєва с. 51 — 7.

[9]) Никифор ed. de Boor p. 41, 45. Теофан с. 378, 378. Катольоґ єпархій вид. de Boor (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1891). Житиє Кирила. Див. вище с. 100.

[10]) Ганґрін-vulgata, але правдоподібна; в перекдадї повного тексту виданім Гаркаві (Еврейская библіотека, VII с. 160, пор. Труди IV зїзда) маємо: Гаґрії. Між підвласними народами в сїм текстї бачимо „Велтит (або Венентин, Ванантят)..., Север (Савар, Суур), Славіунъ“; Велтит толкують як Вятичів, Север як Сїверу; але обидва імени можуть бути й анахронїчною ремісценцією тутешнїх Венантарів і Савирів. Лист сей не перестає бути загадкою; але як він сам по собі навіть і апокріф, то здаєть ся має якісь реальні підстави в традиції.

[11]) Вестберґ ор. с.

[12]) Див. у Гаркаві Сказанія мусульманскихъ писателей с. 92 і 220, лист. Йосифа — Евр. библ. с. 161. 5) Масуді — у Гаркаві с. 130.

[13]) Масуді — у Гаркаві с. 130.

[14]) У Гаркави Сказанія с. 129 — 130 і 220, пор. катальоґ єпархій де-Боора, де виступає епіскоп ὁ 'Αστήλ — правдоподібно Ітиль.

[15]) У Гаркави ор. с. с. 181, Каган Йосиф — Евр. биб. с. 160-1. Аналїз звісток у Маркварта с. 337 — 341.

[16]) Ібн-ель-Асір у Григорьева с. 58.

[17]) Константин Порфир. De admin. imp. c. 37, Константин тільки хибно толкує сей факт, що то Хозари навмисно, в спілції з Узами, прогнали Печенїгів в Европу.

[18]) De adm. 10-12.

[19]) Таку гадку висловив Успенский, переносячи заразом сей епізод 1-ої полов. IX на початок X в. (Византійскія владЂнія на сЂверномь берегу Чернаго моря въ IX и X вв., Кіевская Старина 1889, V). Хоч оброблена ним дуже делїкатно, ся гадка лишаєть ся все таки лише гіпотезою супроти категоричних свідоцтв Константина, що до фактичної вірности незбитих. Полєміка Успенского з Васїлєвским в сій справі в Ж. М. Н. П. і К. С. 1889. Див. іще Даманского Житіє св. Кирилла — Ж. М. Н. П. 1903, VI с. 353-4.

[20]) Пор. арабську звістку (IX в.): „Кажуть, що давнійшими часами Хозари, боячи ся Мадярів та иньших сусїднїх народів, копали рови на оборону“ (ИзвЂстія ибн-Даста с. 27).

[21]) Як місце Саркела вказують на городище на лївім боцї Дону, на грунтах с. Цимлянської, де розкопки показали слїди мурів з цеглі, фраґменти візантийських кольон (може церкви), хрести і монети візантийські і руські. Див. В. Сизовъ Раскопки близь Цимлянской ст. на Дону, Труды VI съЂзда т. IV; Поповъ ГдЂ была хозарская крЂпость Саркелъ — Труди IX археол. зїзда т.I і тамже т. II с. 102-діскусія; ЗвЂревъ Матеріалы по археол. Дона (Памят. кн. Воронеж. губ. 1894). Ласкинъ Сочиненія Константина

Багрянороднаго с. 223 і далї. Вестберґ ор. с. розд. 4 і Маркварт гл. I (инакші гадки).

22) De adm. 39.

МАНДРІВКА УГРІВ, ЇХ ПОБУТ НА ЧОРНОМОРЇ, НАПАДИ НА СЛОВЯН.

Я вже згадав, що в листї кагана Йосифа північна границя Хозарської держави протягаєть ся до Угрів; звістка ся в кождім разї правдоподібна, і може не без впливу хозарського натиску західня частина угорського народу, віддїлившись, пустила ся на захід, під іменем Угрів-Мадярів. Тепер знаємо зовсїм певно, що в Уграх, або Мадярах, як вони себе звуть, маємо нарід фінського кореня, найбільше зближений до теперішнїх зауральських Воґулів і Остяків (західнї сусїди — Зиряне й Вотяки досї звуть сї народи Jögra) [1]). Але як показує мова, сей фінський елємент підпав значним впливам турецьких елєментів, що могло стати ся чи то через зносини або мішаннє, чи то через завойованнє. Константин Порфирородний оповідає про хозарську зверхність над Уграми й прилученнє до них певної части Хозар; могло бути й більше таких фактів примішування до угорської орди елєментів турецьких або пановання над нею Турків [1]).

Нема ніяких певних відомостей про те, коли відлучились Мадяри від своїх земляків і пустили ся в мандрівку на захід [2]). Константин Порфирородний [3]) — одиноке більш певне джерело про угорську міґрацію оповідає, що „Турки“ (як він зве Мадяр) за давнїх часів сидїли коло Хозар, під їх зверхністю той край звав ся Лебедією, по імени головного угорського „воєводи“ βοεβόδου), і був на ріцї Χιδμάς инакше Χιγγουλούς . Під натиском Печенїгів Угри розбились на дві частини: одна зісталась на сході (у Константина — коло Персії), друга перейшла в край Ателькузу і звідти потім еміґрувала на середнїй Дунай. Але при тім виходить, що Угри сидїли коло Хозар тільки три роки; Печенїги прийшли в Европу при кінцї IX в., а вже 893 р. Угри емігрували на середнїй Дунай. Таким чином сей цїлий перехід Угрів через чорноморські степи виходить у Константина незвичайно швидким, щось подібно як у Аварів. Се само по собі досить

сумнївне і будило ріжні підозріння що до своєї достовірности. Тепер же не може вже бути ніякої непевности в нїм, що угорська мандрівка з над — Уралу над Дунай в дійсности розтягнула ся на довгий час, що найменьше яке столітє. Против пізнїйшої звістки Константина маємо сучасні арабські відомости. Ряд арабських письменників переказують нам звістки про Угрів з часів їх мандрівки, і йдуть сї звістки, очевидно, з джерела середини IX в., або другої чверти його; Угри тоді сиділи в чорноморських або прикавказьких степах і були звісні як воєвнича, розбійнича орда, що сильно докучала своїм сусїдам [5]). З огляду на се мандрівку Угрів з-за Волги приходить ся посунути назад против Константинової дати дуже значно, принаймнї на початки IX в. З тим набирають вірогідности й ріжні звістки про Угрів на західнїх границях в другій половині IX в. Очевидно, Константин в своїм оповіданню збив до купи факти з довшого часу [6]).

Що до місць, де Угри, по словам Константина, перебували в сїй міґрації, то Лебедию зовсїм не можна докладно означити ; уміщують її між Днїпром і Доном (Χιγγουλούς тоді міг би бути Орелею, „єгоже Русь зоветь Уголъ“) [7]), але все се зовсїм гіпотетичне. „Ателькузу“ ж безперечно означає край на лївім боцї Дунаю (від Дунаю до Днїстра чи аж до Днїпра — сього не можна знати). Саме слово толкують як „річка Кузу“, край над Кузу. Се була вже остання станція Угрів по дорозї до середнодунайських країв. Перед тим по словам арабського джерела вони сиділи над „двома ріками, що течуть в Римське (Чорне) море“, в сусїдстві Кавказьких гір, мабуть над Азовським морем (коло Кубани або Дону). Весь сей час вони пробували таким чином в безпосереднїм сусїдстві наших племен [8]); але се сусїдство Угрів, по словам арабського джерела, для наших племен було дуже гірке і мусїло прикро відбити ся на чорноморській кольонїзациї. „Вони панують над всїми сусїднїми Словянами, обтяжають їх тяжкою даниною і поводять ся з ними як з своїми невільниками. „Вони неустанно нападають на Словян“. „Воюючи Словян, вони забирають у них невільників та відводять їх берегом морським до одної з пристаней римських, що зветь ся Karch (мабуть Керч). Греки виходять їм на зустріч, Мадяри заводять торг з ними, віддають їм своїх невільників, а за те дістають грецькі наволоки, кольористі коври й иньші грецькі товари“ [9]). Наша Повість, знаючи про перехід Угрів, нїчого не каже за якесь „примучуваннє“ від них. Вона говорить тільки про один епізод, що якась ватага угорська йшла попри Київ, але й се оповіданнє

виглядає на книжне обясненнє того, як зявилось урочище Угорське в Київі [10]). Наш книжник, мавши нагоду кілька разів говорити про Угрів і знавши якусь память про них в традиції, очевидно нїчого не чув і не умів нїчого сказати про якусь біду від них, як росказав про Аварів. Біда дотикала більш полудневої кольонїзації, що мало інтересовала Киян, хоч без сумнїву дуже сильно відбила на тутешнїм українськім житю.

Побут Угрів в наших степах закінчив ся в 890-х роках. З своїх становищ над долїшнїм Дунаєм Угри на заклик Візантиї взяли участь у війнї Греків з Болгарами; але Болгари напустили на них Печенїгів, і попавши між два огнї, Угри пустили ся в гору Дунаєм- на колишнї кочовища Гунів і Аварів, і тут осїли. Тим закінчила ся їх мандрівка.

Примітки

[1]) Вінклєр у своїй статї на підставі язикових явищ уставляє такий ряд впливів, яким підпадала фінська основа Угрів: турецький, монгольський, дравідійський, іранський, кавказький. Дравідійські впливи, коли-б на них здатись, вказували-б на глубокий Іран, кавказькі — на краї прикавказькі, як на етапи сеї міґрації. Побут угорської орди в кавказьких краях доказує Зічі також і археольоґічними вказівками.

[2]) З лїтератури початків Угрів і їх міґрації занотую дещо для нас цікавійше: Hunfalvy Ethnographie von Ungarn, 1877, йогож Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreichs-Ungarns, 1881). Vambery Ursprung von Magyaren і критику Hunfalvy: Vambery's Ursprung der Magyaren, 1883. Гроть Моравія и Мадьяры, 1881, Géza Kuun Kelationum Hungaroram cum oriente historia antiquissima, 1895. E. Zichy La migration de la race hongroise, другий титул: Voyages au Caucase et en Asie, 1897. Westherg Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Bulletin de I'Académie de Spbg., V серія, XI, 1899, розд.: Magyaren). I. Hampel A honfoglálasi kor nazai emelékei, 1900 (памятки з часів як Мадяри осїдали на нижнїм Дунаю-реф. в Vĕstnik Slov. Fil. a Star. I), H. Winkler Das Finnenthum der Magyaren (Zeitschrift für

Ethnologie, 1901). Маркварт op. c., passim. Мункачі в Ethnographia 1904. Lüttich Ungarnzüge in Europa im 10 Jhrh, 1910.

3) De adm. 88.

4) Оповіданнє угорського Анонїма — нотаря кор. Белї зовсїм стратило кредит в науцї.

5) Вперше сї звістки опублїковано з ібн-Русте, письменника X в., але тодї не було відгадано їх походженнє; аж пізнїйше, коли прибули анальоґічні звістки у аль-Бекрі, і особливо у Кардізі, видані Бартольдом в 1897 р., стало вияснять ся, що маємо перед собою звістки з середини чи навіть першої половини IX в. Здогадують ся, що джерелом їх була ґеоґрафічно-полїтична праця про Римську (византийську) державу і сусїднї варварські краї Муслїма абу-Джармі — до нас вона не дійшла, але з неї користав і Джайгані, і ґеоґрафи X віку. Маркварт дає таку табличку сих ґеоґрафічних праць:

абу-Джармі
|
Джайгані

Ібн-Русте N Бекрі N

| |

Мухамед-і-Ауфі

трактат вид.Туманским Кардізі

Про особу Джармі і його писання деякі відомости подає Масуді — див. витяги у Васильєва Византія и Араби при амор. династіи, дод. с. 73.

6) Оден з новійших мадярських істориків Marczali (у Szilagyi A magyar nemzet türténete I с. 20 і далї), найдалї відходячи від Константинового оповідання, припускав, що Угри вже коло 700 р. прийшли до Лебедиї, пробули там довше як столїтє, і в Ателькузу сиділи довший час.

7) Іпат. с. 427. У всякім разї не Інгулом, як думають звичайно.

8) Про слїди старого житя з Словянами в мадярській мові і походженя їх B. Munkácsi Die Anfänge der ungarisch-slavischen Beruhrung (Die Donaulander, 2, 1899), статї Ашбота, цитовані вище, с. 224 і полеміка Мелїча против них в Archiv XXXI, також статя Janko про руські терміни в угорськім рибальстві — M. N. Mðzume nápr. oszt. Ertesitöje 1900 — реф. в Věstnik Sl. Star. IV с. 51.

9) ИзвЂстія ибн-Даста с. 27, Бартольда Отчетъс. 122 (Записи академіи VIII. I), ИзвЂстія аль Бекри с. 63 ; про сї звістки Вестберґ Beiträge с. 214 і Къ анализу с. 20, Маркварт Streifzüge с. 27 й ин. Про угорські походи на чорноморськім побережі в 860-х рр. также в житиї Константина-Кирила. Karch толкують іще як Тмуторокань, Каршну і т. д. Против Керчи підносять те, що в IX в. вона не належала до Греків; але можлива тут деяка недокладність у Араба, а можливі й ріжні полїтичні зміни в Керчи, нам незвісні.

10) „Идоша Угре мимо Киевъ горою, єже ся зоветь нынЂ Угорьскоє, и пришедше къ ДнЂпру, сташа вежами; бЂша бо ходяще яко и Половци“, каже Повість-Іпат. с. 14. Уграм, розумієть ся, не дорога було йти коло Київа, могла хиба якась ватага заблукати, але й се робить непевним та обставина, що лїтописець тим угорським походом хоче обяснити назву київського урочища. Отже сей похід непевний і трудно з того вимірковувати якийсь напад Угрів на Київ, як робить і тепер Лїтіх (кладучи його на р. 862). Натомість сї угорські вежі виглядають як реальна народня згадка про Угрів. Цїкаво, що вичисляючи орди, які переходили на Русь, Повість ставить наперед Печенїгів: „По сихъ бо (Обрах) придоша ПеченизЂ, и пакы идоша Угри Чернии мимо Кыевъ“ (с. 7), хоч в дальшім оповіданню Угри

випережають Печенїгів, бо приходять ще за Олега, а Печенїги аж за Ігоря. Се переставленнє Печенїгів перед Уграми свідчить, що перехід Угрів в руській традиції лишив дуже незначний слїд і злив ся з печенїзьким. В обох разах прихід Угрів датуєть ся на основі чужих джерел, і сї дати не мають значіння для історії Руси. Прихід Угрів оповідаєть ся в звязку з історією проповіди Кирила і Методия та з завойованнєм Морави Уграми, і дата 6406 (898) р., під котрою поставлена і ся проповідь, і прихід Угрів під Київ, і їх війни з Греками і Моравою, викомбінована, як правдоподібно пояснив Шахматов (Хронологія древн. рус. лЂтоп. сводовъ (Ж. М. Н. П., 1897, IV), з жития Кирила й Методия. В усякім разї вона не відповідає хрональоґії угорського походу.

ПЕЧЕНЇГИ, ЇХ МАНДРІВКА І НАПАДИ, ОСЛАБЛЕННЄ УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ НА ЧОРНОМОРЮ, БОРОТЬБА З ПЕЧЕНЇГАМИ В X-XI В., СКРІПЛЕННЄ ГРАНИЦЬ, ОСТАНКИ СЛОВЯНСЬКОЇ ЛЮДНОСТИ В СТЕПАХ.

Мандрівка Угрів та їх пустошення серед чорноморської кольонїзації були предтечею далеко грізнїйшого для неї походу. Вже в серединї IX в. сильно налягали на Хозар Печенїги. Хозари заступали їм дорогу на захід, тим часом зі сходу тиснули Печенїгів Узи (Торки наших лїтописей), а за ними ще сильнїйша орда Кіпчаків — Половцїв. По словам Константина Порфирородного, Печенїги тодї сидїли між Волгою і Уралом. Хозари, не витримавши натиску Печенїгів, нарештї перепустили їх; се мусило статись не пізнїйше 70-80 рр. IX в. [1]). Перепущена за Волгу, Печенїзька орда упала на Угрів і погнала з їх кочовищ. Розбиті Угри рушили на схід, і Печенїги, ступаючи по пятам їх, вже на початку 890-х років зявили ся над нижнїм Дунаєм, там винищали кочовища Угрів і тим примусили їх перейти в середно-дунайські краї [2]).

Печенїзький перехід зза Волги над Дунай виглядає як дуже скорий, справжнїй степовий оркан, щось подібне до аварського. Але Печенїги не перейшли далї на захід, як Авари, а зістались в наших степах.

Своїми ордами вони роскинулись на цїлій просторони від Дону до Дунаю. В першій половинї X в. „Печенїзька земля“ (Πατζιναχια) по оповіданням

Візантийців простягаєть ся „від нижньої частини Дуная, насупроти Дістри (Силїстрії) до хозарського замку Саркел“ (на Дону) [3]) . Константин оповідає, що з восьми колїн, з котрих складалась Печенїзька орда, чотири кочовали на схід від Днїпра, чотири-між Дунаєм і Днїпром. По його звісткам два печенїзькі колїна займали західнїй край степів, над Дунаєм, одно „в сусїдстві Руси“ — Полян, друге в сусїдстві Уличів, Деревлян і Лучан, значить між Днїстром і Днїпром. День дороги мав дїлити сї печенїзькі кочовища від русько-словянської поза-степової кольонїзації. За Днїпром печенїзькі кочовища притикали на сходї до земель Хозарів і Алянів, на полуднї-до кримських володінь Візантиї [4]). Місця Печенїгів за Волгою зайняли Узи-Торки.

Спільне пожитє з численною, дуже воєвничою й хижою Печенїзькою ордою для словянської степової людности було занадто тяжким. Зворохоблена вже перед тими угорськими погромами, вона тепер починає рішучо кидати небезпечні місця і в великих масах мандрує в спокійнїші краї. На жаль, весь сей процес іде поза нашими очима: не згадавши нї словом про пустошення угорські, наша лїтопись про Печенїгів починає говорити аж тодї, як вони своїми нападами стали пустошити околицї Київа, а се сталося вже в другій половинї X в. Одинока подробиця з степового житя, яку переказують нам джерела — се трудности, які робили Печенїги на степових шляхах. В оповіданню Константина про торговельні каравани Руси, що ходили з Київа Днїпром і морем до Царгорода в першій половинї X в., бачимо, що сї каравани мусїли ходити оборонною рукою, бо й на Днїпрі й на морськім побережу вистерігали їх Печенїги [5]). Кн. Святослав і загинув в степах від Печенїгів, що стерегли його коло порогів, прочувши про його богату здобич, і переловили в дорозі до Київа. Всю иньшу обстанову тодїшнього житя в степах і на степовім пограничу можемо доповнити хіба з пізнїйших, половецьких часів: неустанні набіги на міста і села, що мусїли жити в вічнім страху, на воєнній нозї; під час нападів забираннє в неволю великих мас невільників, що продавались в кримських портах на роботу в далекі краї, й вирізуваннє всіх нездалих до роботи, до продажі; нищеннє осад; в результатї — утеча людности й запустїннє цїлих країв. Не треба забувати, що два віки спокійного господарського житя відділяло сї степові тучі IX — X вв. від трівожливої епохи розселення. Часи розселення у полудневих українських осадників виробили були ворохобний і воєвничий характер, тодї вони могли, охоче ставати спільниками

розбійничих походів Гунів та Болгар; за два віки спокійнійшого житя вони відстали від того, і переважна маса не мирилась з таким трівожним пожитєм та вибрала ся з степів.

Ми бачимо тільки результати сього всього, та й то подекуди значно пізнійше, коли вже місце Печенїгів заступили в степах Торки й Половці (в другій половині XI в.), тож мусимо тут говорити про результат турецького пожитя взагалї, протягом X (почасти IX-го) і майже цілого XI віку.

Вже говорячи про кольонїзацію Уличів та Тиверців (в етноґрафічнім огляді), „Повість“ оповідає про неї в минулім часї: „сЂдяху по Бугу и по ДнЂпру (ДнЂстру)“, „присЂдяху къ Дунаєви“, “бЂ множество ихъ“. Вона додає, що міста (замки) їх ще й досї істнують („суть городи ихъ и до сего дне“), і тим виразнійше відтїнює, що сама кольонїзація чорноморська — справа минула: міста зістались, а самої кольонїзації, сього колишнього „множества“ вже не було.

Вище наведено звістку новгородської редакції Повісти про перехід Уличів з нижнього Днїпра за Бог в першій половині X в. і вказано, що й сей перехід став ся, по всякій імовіриости, під впливом печенїзького натиску. Ми малиб тут один епізод з історії уступання чорноморської української людности з степів на північ. Але тягнув ся сей процес довго, степи пустїли поволї, степенуючись від більше небезпечних околиць до меньше загрожених. По перших, сильнійших міґраціях, викликаних першими грізнійшими катастрофами, сей відлив руської людности тягнув ся мабуть не одну сотню лїт, і останки степової людности могли ще мандрувати звідси і в XI-XII в.

Уличі переходили в краї між Богом і Днїстром — певно на середній і верхній Бог, на північний захід. В сїм напрямі мусїла взагалї уступати степова людність. На півночи вона приливала до готової вже кольонїзації, помножала її людність і причиняла ся до відпливу її далї на північ; одним з результатів сього відворотного руху треба прийняти розвій кольонїзації лісових і багнистих просторів північної України, занедбаних, певно, під час вільного походу на полудень. На заходї лежали ще слабо кольонїзовані, теж занедбані в перших початках гірські околиці Карпатів; на їх кольонїзацію витисненнє українських осадників з-над моря мусїло мати теж рішучий вплив. Дуже правдоподібна думка, що сюди — в карпатські й закарпатські краї, пішла поднїстрянська, тиверська й дулїбсько-улицька людність [6]). На

сей час можна класти зміцненнє кольонїзації карпатської Руси взагалї.

Подібний процес повільного уступання української людности з чорноморських степів мусів мати місце і на лївім боцї Днїпра, тільки тут ми не маємо навіть тих скупих вказівок, як на правім. Можемо тїльки з одного боку (на підставі чужоземних відомостей) констатувати залюдненнє Подоня, мабуть до самого Азовського моря, перед приходом Угрів і Печенїгів, а з другого боку описи походів на Половців на початку XII в. показують вже сильне спустїннє степів на полудень за Посулєм, так що там зістались тільки слабі останки колишньої української людности. До XII віку степи взагалї спустїли вже так сильно, що треба аж виловлювати натяки на істнованнє там останків словянської людности. Лївобічна людність мусїла відти відступати переважно теж на північ, чи скорше на північний захід. Подібно як кольонїзаційний потік в Подонє при першім розселенню ішов з середнього Поднїпровя в полуднево-східнїм напрямі, так і відлив з Подоня й Азовського поморя, по старим торговельним дорогам, мусїв піти на північний захід, головно на Поднїпровє, особливо лївобічне (по части може і на правобічне — з країв нижнього Днїпра) [7]).

Про боротьбу чорноморської Руси з Печенїгами Повість нїчого не каже нам. Не знаємо й того, чи робили київські князї які небудь заходи для оборони степової людности, що вже стояла в більш або менш тїсній залежности від Київа. Одинока ляконїча згадка Повісти під 920 р. говорить тільки, що кн. Ігорь воював з Печенїгами [8]). Більше займатись Печенїгами лїтопись наша починає з того часу, як вони в другій половинї X в. стали сильно давати себе знати київським околицям. Під 968 р. вона записала: „Приидоша ПеченЂзи пЂрвоє на Рускую земли“, що має означати перший напад на Полянську землю, переказаний лїтописцеви традицією [9]). Але се був вже великий похід: Печенїги, використавши час, коли Святослав воював в Болгарії, великою ордою („бещисленноє множьство“) обложили Київ, перервали всякі зносини, і руські помічні полки, що прибули зза Днїпра, не відважались іти під Київ. Аж вість, що Київ на другий день має піддати ся Печенїгам, і страх кари від Святослава примусили їх іти на поміч Киянам. Та й тодї тільки припадок, як оповідає Повість, виратував Київ: Печенїги прийняли сих Заднїпрянців за військо Святослава й забрались.

В дійсности сю облогу самого Київа мусіли випередити менш голосні напади Печенігів, шарпанина Полянської землї й київської околиці. Тільки вони не заціліли в народній традиції, записаній лїтописцем. Взагалї він переповідає тільки ті епізоди з печенїзької біди, що звязані були з якимись народнїми переказами або місцевими памятками: така історія про нахід Печенїгів на заднїпранські околиці, „но оной сторонѢ отъ Сулы“ (під 993 р.), звязана з леґендою про побіду руського хлопця над Печенїгом і з іменем Переяслава, заснованого там де той хлопець „переяв славу“ у Печенїжина. Епізод 996 р. звязаннй з церквою Преображення в Василеві, бо коли Печенїги прийшли під Василїв і Володимир, не устоявши „з малою дружиною“, тїкав і ховав ся під мостом, він обіцяв поставити церкву за своє тодішнє спасеннє і поставив справдї церкву Преображення. Історія про облогу Білгорода (під 997 р.) звязана з мандрівним анекдотом (зціклю оповідань про дурних людей), як Білгородцї обдурили Печенїгів, переконавши, що вони з землї дістають кисїль, і тим примусили їх кинути облогу. Нарешті останнїй печенїзький похід за Володимира звязаний з смертю кн. Бориса і взятий з його жития.

Та нам від сих припадкових епізодів цїкавійші ті загальні уваги, що кинув при тих оповіданнях лїтописець. Приступаючи до оповідання про білгородський кисїль він каже, що з Печенїгами була повсечасна боротьба: “бѢ бо рать бес преступа“, і Володимир ходив в північні волости збирати війська на війну з ними („по вѢрхние воѢ“ -тут про верх Днїпра, взагалї північні волости) [10]). Оповідаючи про те, як Володимир будував „гради“ навколо Київа і сюди виводив осадників з північних земель (факт, що мусіли добре запамятати в народї), лїтописець поясняє також: „бѢ бо рать от ПеченѢгъ“ [11]). Сї по дорозі кинені уваги власне розкривають перед нами тодїшнї обставини, коли Печенїги, опанувавши степи та розігнавши з них переважну масу української людности, в другій половині й особливо — в останнїй чверти X та на початку XI в. здобули вільний приступ і до дальших земель та налягли на невинищені ще краї в районі середнього Днїпра, особливо на околиці голосного своїми скарбами Київа. Київські околиці були в неустаннїй облозї від них. Хоч лїтописець і каже, що Володимир „бѢ воюя ся с ними и одоляя имъ“ [12]), але самі наведені ним епізоди показують, як тяжка була ся боротьба. Місцевих сил не ставало, приходилось стягати війська з далеких північних волостей. Не ставало люду й для осадження новопобудованих міст — кріпостей в околиці Київа:

знов приходилось для залоги стягати („нарубати“) заможнійших людей з північних земель: „отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чюдий, и отъ Вятичъ, и отъ сих насели грады“ [13]). Очевидно, околиці Київа пустіли дуже швидко.

Місто Родня на устю Роси в Дніпро ще стоїть на початку третьої чверти X. в.; над Дніпром, що забезпечав зносини з Київом і північними землями, українська людність могла взагалї держатись довше. З оповідання Константина про українське пограниче з Печенїгами виходило-б, що в першій половині X в. відкриті Уличами „руські“, себ то полянські осади над Дніпром що досить далеко простягались в степ. Поодинокі замки могли держатись і по Роси. Але Поросє загалом при кінцї X в. було вже так ослаблене, що Володимир навіть пожалував праці укріпляти й боронити його від Печенїгів, а заходився коло будови замків в близших околицях Київа по Стугнї й Ірпеню. Про сю лїнію укріплень лїтопись каже виразно; про укріпленнє Білгорода на Ірпеню вона згадує під 992 р.: „Володимеръ заложи градъ БЂлъ и наруби въ нъ отъ инЂхъ градъ, и много людий сведе в онь, бЂ бо любя городъ ось“; місто певно було тут і давнїйше, тепер тільки укріплено його, розумієть ся — в звязку в цїлою системою кріпостей для оборони від Печенїгів [14]).

Ще більш зложену і сильнїйшу систему кріпостей — бодай судячи з слів лїтописи, вивів Володимир на лївім боцї Днїпра: „И рече Володимеръ: ‚се не добро есть — мало городовъ около Кыева“. И нача ставити городы по ДеснЂ, и по Устрьи (Острі), по Трубешеви (Трубежу), и по СулЂ, и по СтугнЂ“. Правдоподібно, лївий бік Днїпра взагалї ще більше підлягав печенїзьким нападам.

Як бачимо, тут ставлено в три ряди кріпости — по Сулї, по Трубежу, по Сейму. Лїнію Сули фортифіковано, але хто зна — чи не з стратегічних тільки причин: для утруднення доступу до Переяслава, одного з важнїйших полїтичних і торговельних центрів, і до самого Київа. Але кольонїзація Посуля мабуть була тодї вже в однаковім станї з Поросєм; принаймнї в оповіданню про переяславського отрока бачимо, що Печенїги йдуть від Сули, наче з степу, і Володимир стрічає їх аж на Трубежі.

Окрім кріпостей для оборони сеї границї служили лїнїї валів і ровів; звістний місіонер Брунон, бувши в Київі за Володимира, оповідає, як

самовидець, що Володимир окружив Київ від Печенїгів „дуже міцною й довгою огорожею“. Сю „огорожу“, з проробленими в нїй ворітьми, бачив Брунон десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів. Такі-ж вали маємо коло Переяслава. В лїтописи вали коло Стугни (на правім боцї) і вали переяславські згадують ся принагідно при кінцї XI в. [15]). Не згадують ся нїде більш полудневі лінії валів що маємо по Роси і по Сулї. Вони можуть бути фортифікаціями пізнїйших часів (XI в.) [16]).

Коли глянемо на мапу, то побачимо, що при кінцї X в. границя сильнїйше залюдненої території, не знищеної хвилями турецького потока припадає більш менш на границю лїсової полоси. Се не припадково; очевидно, лїсовий край давав захист людности від нападів кочовників. Дійсно слїдячи за пізнїйшими нападами Половців (нам більше відомими), бачимо, що вони дуже рідко майже, нїколи не забирались в лїсові краї Деревлян або Дулїбів, головно крутились в сусїднїй з незахищеним Поросєм околицї Київа, а ще більше в Переяславщинї, що лежала вповнї поза границею лїсової країни. Може ся безборонність Переяславщини й була причиною тих більш зложених фортифікацій Володимира на лївім боцї.

Одначе покинена київськими князями степова країна на полудень від Стугни та Сули не спустїла зовсїм одразу. Я казав уже що вона мусїла пустїти поволї, довгим рядом десятиліть. Навіть в XI — XII — XIII в., по всїх степових бурях і перемінах, які переживала полуднева границя хлїборобської осїлої кольонїзації, то відступаючи на північ під натиском степу і чекаючи спокійнїших і вигіднїйших часів, аби знову посуватись на полудень, то посуваючись дійсно при кождім поліпшенню обставин,-навіть, кажу, по тих всїх перемінах, в таких пізнїх часах знаходимо в степах значні останки словянської кольонїзації. В другій половинї X або першій пол. XI віку сї останки мусїли бути далеко значнїйші. Ми бачимо в XII — XIII в. досить численну степову українську людність — Бродників, що в тїснім союзї з кочовими ордами — панами степів, вміли жити в сих степах. Бачимо подунайських Берладників, промисловців і піратів, що виступають оден раз не більш не менш як полком в 6000 мужа, та галицьких рибалок, що перебували на нижнїм Дунаю. Бачимо такі міста як Олешє на нижнїм Днїпрі, важний торговельний пункт, приморський порт Київа, або Руський порт на устю Дона. Тмуторокань ще в другій половинї XI в. становить

руську волость, висовуючись островом за половецьким морем. В самім степу, здаєть ся, заціліли деякі осади. Всї отакі останки в перших часах по приході Печенїгів мусїли бути ще значнїйші.

Лїтописець, оповідаючи про колишнє множество Уличів і Тиверців, каже, що міста їх істнують і доси (в другій половині XI в.). Одна з її редакцій має варіянт: „градъ ихъ спы“ (вали), отже виходило-б, що були тільки спустїлі городища. Дійсно, Константин Порфирородний теж згадує спустїлі замки (ἐρημόχαστρα) між Днїпром і Дунаєм [17]). Але у редактора Повісти ледви можна припустити такий археольоґічний інтерес, щоб він застановляв ся над порожнїми городищами, і пригадуючи Олешє, Руський порт, Тмутаракань, можна скорше думати й тут за міста залюднені. Над морем і на більших ріках вони довго могли держатись, та і в степах взагалї певно ще довго по приході Печенїгів зіставались значнїйші маси людности. Вона по части далї відступала поволї з степів на північ, по части приладжувалась до спільного пожитя з кочовниками в степах і верталась більш меньш до того воєвничого, напів кочового способу житя, з яким виступали перед нами в часи свого Sturm und Drang-періоду їх предки, чорноморські Словяне, товариші походів Гунів та Болгарів в IV — VI в. [18]).

Примітки

[1]) Константин каже (De adm. 37), що те стало ся тому пятдесять або пятдесят пять лїт, а що ся частина укладась коло 950-го р. (в 951-2, як виводить Bury) то Печенїги мали б перейти Волгу в останнїх роках IX в. В дійсности Печенїги мусїли перейти Волгу скорше.

[2]) Про сей епізод і його суперечну хронольоґію див. у Ґрота ор. с. гл. V, Голубовского ПеченЂги гл. III, Маркварта с. 519 і далї, Bury § 13. Наша Повість дає для приходу Печенїгів дату 6423, себ то 915: „приидоша ПеченЂзи первое на Рускую землю и створше миръ съ Игорем, идоша къ Дунаю“. Але по правдоподібному обясненню Шахматова (Хронологія с. 473), лїтописець викомбінував її з оповідання Амартола про участь

Печенїгів в грецько-болгарській війнї 914 р., що слїдом і переказує: Мусів міркувати тавим чином, що як Печенїги ходили на Дунай, то мусили йти через „Рускую землю“, а коли при тім не звісно про війну їх з Ігорем, то очевидно „створивше миръ“.

3) De admin. imp. c. 42; про сю главу див. гадки в розвідцї Успенского: Византійскія владѢнія на сѢв. берегу Чернаго моря (Київська Старина 1889 IV, 263 (він уважає се реляцією з початку X в.) і Bury The treatise de administrando imperio-Byz. Zeitschr, 1906 § 14.

4) De adm. c. 37.

5) De adm, c. 9.

6) Пор. Барсов2 с. 100, Потканьский Lachowie с. 196 (гадка тут висловлена не зовсїм зручно).

7) Тому трудно прийняти гадку Шахматова (Къ вопросу о происх. рус. народностей с. 13-4, почасти і в новійшім: Юж. поселенія Вятичей), що подонська людність (котру він уважав за Сїверян, потім за Вятичів), відливаючи на північ, масами кольонїзувала землї по Оцї. Йому на се не вдало ся дати нїяких важних доказів, і така кольонїзація просто і виключно на північ досить неправдоподібна.

8) Іпат. с. 26.

9) В Повісти є два такі перші походи Печенїгів на Руську землю, записані навіть в тих самих словах, один під 915, другий під 968 (одна з кодексів-Хлєбніковский завважив сю суперечність і поправив під 968 роком: „пѢрвое на „второе“). Се могло зявитись таким чином, що напад під 968 р. був дійсно записаний в Повість, як перший відомий, але пізнїйший редактор викомбінував з грецького джерела і записав під 915 р. ще давнїйший прихід, як „первий“, не поправивши пізнїйшого.

10) Іпат. с. 87.

11) Іпат. с. 83.

[12]) 1. c

[13]) Іпат. с. 83. Варіянт: „и от всЂхъ град“ (1 Новгородська лїтоп, с. 65).

[14]) Про будову замків Володимиром є спеціальна (правда — не дуже богата змістом) розвідка Бережкова в Чтеніях київського історичного товариства т. II.

[15]) Іпат. с. 153, 158 і 159.

[16]) Про вали правобічні й лївобічні див. Максимовича Собраніе сочиненій II с. 240; Антоновичъ Зміевы валы в предЂлахъ Кіевской земли (К. Старина 1884, III) і йогож Археологическая карта Кіевской губ. с. 133 і далї, В. Ляскоронскій Городища, курганы и длинные валы въ басейнЂ р. Сулы (Труды XI съЂзда т. I), його ж Городища, курганы и длинные (зміевые) валы по теченію рр. Псла и Ворсклы (Труды XIII съЂзда т. I).

[17]) De adm. c. 37.

[18]) Про українську людність в степах в XI-XIII в. див. т. II гл. 7.

V. Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по нїм.

Господарство:

ДЖЕРЕЛА ДО ПІЗНАННЯ КУЛЬТУРИ І ПОБУТУ. ХЛЇБОРОБСТВО — ЛІНГВІСТИЧНІ ВКАЗІВКИ, РОДИ РОСЛИН, ТЕХНЇКА ХЛЇБОРОБСТВА, ГОРОДНИЦТВО І САДІВНИЦТВО, ІСТОРИЧНІ ЗВІСТКИ, ІСТОРИЧНІ Й АРХЕОЛЬОҐІЧНІ ВКАЗІВКИ.

Переходячи тепер до вияснення культури й побуту українських племен в

часах розселення, спинимо ся перед усім на тих джерелах які виясняють нам сей побут в найдавнійші часи — передісторичні і на початках історичного істновання. Маємо кілька родів таких джерел, що можуть себе посполу доповняти і контролювати, а в сумі — дати нам досить докладний образ їх житя.

Передо всїм мова. Порівняна словянська лїнґвістика відкриває перед нами спільний запас слів, що становив культурний добуток праслованства ще перед розселеннєм і остаточним відокремленнєм поодиноких племен, і таким чином виказує нам той культурний стан, в якім наші племена виступали на своїх займанщинах, на теперішнїй території, по своїм відокремленню [1]). Очевидно, що було загальним культурним добутком всього Словянства взагалї, то було добутком і наших племен з окрема. Розуміє ть ся, потрібне обережне відокремленнє нових назв, перейнятих словянськими народами вже пізнїйшими часами з спільного джерела. В деяких випадках така непевність лишаєть ся; там де я не був зовсїм певний, уживаю я замість назв: праслованський, пра-европейський, слова: загально-словянський, загально-европейсьський [2])

Друге джерело — археольоґічний матеріал. Там де можна на певно прийняти, що нахідки належать до наших племен, вони ілюструють культуру їх в часах перед тим, як запановало у них християнство, і з сього погляду особливо важні великі ґрупи розкопок, одна на території Деревлян, друга з полудневої Волини, третя з території Сїверян [3]). Остання має і дати — в виді монет IX — X в. Для ранїйшого часу, з перед-розселення мали-б велике значіннє розкопки похоронних піль з київської околиці, бо сю кольонїзацію теж можна вважати словянською напевно; на жаль тільки розкопки сї видані дуже недокладно [4]).

Нарештї дають нам відомости історичні памятки: з часів словянського розселення маємо ряд важних відомостей, переважно про чорноморських Словян взагалї (Антів і Словен разом), а почавши від IX в. тубильні й чужі джерела дають нам богатий запас відомостей вже спеціально про наші племена. Таким чином маємо матеріал дуже ріжнородний і з ріжних часів [5]).

Починаємо від, матеріальної культури, найбільш конкректної, тому

найлекшої для констатовання, і будемо виходити від вказівок лінґвістичних, в сфері матеріальної культури особливо інтересних.

Хлїборобство в епоху розселення стає вже підставою хозяйства, тому треба від його зачати. Початки його сягають правдоподібно ще праіндоевропейских часів, хоч можна вказати тільки слабі слїди його в мові [6]). Що в часах неолїтичної культури хлїборобство в східній Европі звістне, ми бачили теж. В крузї европейських мов для нього є вже значний запас термінів, і навіть скептичнїйші дослїдники признають у европейської ґрупи Індоевропейців досить розвинене хлїборобство: що найменше три рода хлїба — ячмінь, пшеницю й просо, терміни для оранки, сївби, жатви, мелення й відповідних прирядів [7]). Ще далї поступило воно в пізнїйшім пожитю словяно-литовської ґрупи, і таким чином вже при своїм відокремленню словянська ґрупа мала значно розвинене хлїборобське господарство. Краї словянської правітчини, особливо полуднева її частина надавалась для нього дуже добре. Тож не дивувати ся, що хлїборобство для Словян, судячи по лінґвістичним фактам, ще на правітчинї стало переважним джерелом поживи. „Ж и т о" — прасловянське слово, що означає поживу (від сл. жити), служить заразом загальним означеннєм хлїборобських продуктів, як головного предмета поживи [8]); у ріжних словянських народів воно спеціалїзуєть ся, прикладаючись до головного рода хлїба: таким чином у нас і у західнїх Словян воно означає secale, у полудневих пшеницю (а у Резян навіть кукурузу). На таке-ж значіннє хлїборобства як першого по значінню джерела поживи й достатку, вказують слова: збіже (українське й західно-словянське споріднене з біг, богатий), що означає в нашій мові і рухоме майно і хлїб [9]), лїтописне о б и л и е, що означає урожай хлїба, хлїб не зібраний (як в лїтописна і богацтво (у всїх словянських ґрупах); б о р о ш н о (старосл. брашьно), що значить в ріжних словянських діалєктах то їжу взагалї (а навіть подекуди — майно) то спеціально муку.

Разом з загальними, пра-европейськими родами знаходимо прасловянські назви для отсїх родів збіжа: р ъ ж ь (secale, прасловянську назву витиснуло, у нас спеціалїзувавшись загальне ж и т о), слово спільне всїм північно-европейським племенам (литовське rúgys, півн. нїмецьке růgr). П ь ш е н и ц а, від пьхати — товкти, як і пшено, — товчене зерно [10]) — одно з небогатьох звязаних з хлїбом слів, що сягають праіндоевропейських часів

(санскр. pish — розбивати): поруч з ним стоїть не тривке в своїм значінню [11]), але своїми ваганнями власне інтересне, бо може власне в тім дає себе знати його архаїчність, старе праевропейське п и р о (грець. πυρός . лит. purai — пшениця). Я ч м і н ь, ячьмы (неясне слово). П р о с о (слово неясне) і поруч нього иньша прасловянська назва проса — б ъ р ь: оден з найстарших і взагалї дуже цїнний в старім господарстві (і у Індоевропейців і у Турків), сей рід збіжа мав, видно, важне значіннє і в словянськім господарстві, бо крім сих двох назв маємо прасловянську назву ще й для товченого проса п ь ш е н о. Нарештї — овес, о в ь с ъ (литов. avižà, латин, avena, звязок не вповнї ясний) хлїб, як і жито, спеціально північно-европейський [12]).

Всї сї рослини сїяно для зерна, старосл. з р ъ н о (слово праевропейське, лат. granum, ґот. kaúrn). З рослин технїчних маємо: л е н (праевропейське слово-грецк. λίνον , лат. linum, ірл. lín, ґот. lein, литов. lìnai); к о н о п л я (теж слово загальноевропейське, — думають, що її перейняли з Скитії, бо її там бачив дику Геродот): слово п л о с к і н ь, широко розповсюднене (хоч не загальне) в словянських мовах, може теж належати до прасловянських часів (слово звязують з нїм. flachs лен) [13]). Для оброблення землї терміни: 0 р а т и (праевропейське, пор. 'αρόω. aro), р а т а й (всеслов., є і в давнїх руських памятках), н и в а, гр. νειός ; (поруч неї р і л я — староруське, спільне з західнїми Словянами); назви для необробленої землї — л я д а, ц ї л и н а, у г о р (схід. і захід., у полудн.-угор, крім того українське і західнє — переліг) — се слова всесловянські, що належать правдоподібно всї до колишнього спільно-словянського пожитя. Поруч з загальноевропейським л Ђ х а (наше леха) маємо друге загальне слово б о р о з н а (старосл. б р а з д а) [14]).

Для оранки уживали з початку примітивну деревляну кривулю, що служила для роблення борозни і за один кінець тягнулась,а другим, гострим кінцем бороздила. Се с о х а в одних словянських мовах слово се значить приряд для оранки, в иныпих вила, підпору, палю, або сї значіння стрічають ся разом, а виходять, очевидно, з понятя „ломаки для розкидання землї“ [15]). Але сю примітивну кривулю в прасловянськім побутї здавна заступив поліпшеннй п л у г ъ (північно-нїм. pfluog, лит. pliúgas) [16]), з осібним вже мабуть лемешом л е м е ш ь, від ломити. Крім нього уживалося р а л о

(себто: орало, праевропейське — грець. 'ἄροτρον , вірмен, araur, лат. aratrum, ірлядське arathar) і б о р о н а. Слово с ї я т и належить знов до праевропейських, латинське sero, ґот. saian, лит se'ti, так само і сїмя (старосл. sѢмя), насїннє (лат. semen, гор. нїм. sâmo, лит. sémů). Назви для осїннього й весняного посїву — я р, я р и н а й о з и м, о з и м и н а повторяють ся у Словян східнїх, західнїх і деяких полудневих (Сербів, Словинців), тав що сю господарську систему можна з певною правдоподібністю теж уважати ще прасловянським здобутком.

Слово ж а т в а прикладаєть ся у всїх галузях Словян до збирання хлїба. Збирали його з початку с е р п о м, се праевропейський приряд і праевропейське слово (старосл. сръпъ, грецьке 'ἄρπη, лат. sarpere); але і коса, і клепач до острення її належать до загально-словянського язикового запасу, так само як і г р а б л ї і с н і п. С ї н о теж слово прасловянське.

Назва пшениції може бути відгомоном тих часів, коли зерно споживалось товчене. Одначе прасловянський люд давно вже перейшов за сю стадію культури. Вимолочене зерно (слово м о л о т и т и в нашім значінню, широко розповсюднене в словянських мовах і могло се значіннє мати вже в прасловянські часи) мололось або ручними ж о р н а м и, або млином. Слово м о л о т и належить до праевропейських і переходить через всї ґрупи сих мов (пор. санскр. mar розбивати). Слово м л и н — прасловянське (від лат. molina), як також м у к а (споріднене з словом мягкий — старосл. мякъкъ). Приряди для просївання муки- с и т о й р е ш е т о належать до загальнословянських.

З сфери городництва назви рослин стручкових: біб- б о б ъ (лат. faba, прус. babo) належить до праевропейських рослин; г о р о х і с о ч е в и ц я — назви загальнословянські, але значіннє їх вагаєть ся в поодиноких мовах (перше значить горох, біб і фасолю, друге — сочевицю і стручки або городину взагалї). З цибульових — цибуля (л у к ъ) і часник (ч е с н ъ к ъ) належать до загально-словянських; словянська назва цибулї (витиснена у нас нїмецькою чи властиво — нїмецько-жидівською Zwiebel) належить до дуже розповсюдненого в північній Европі пня (гор. нїм. louh); дехто уважає се слово запозиченим від Нїмців, та трудно думати про таке запозиченнє з заходу, коли згадаємо культуру цибулї й часнику у Геродотових Алязонів.

Неясна справа ще двох прасловянських культурних рослин — х м е л ю (новолат. humulus, північнонїм. humall) і ріпи (грецьк. ραπύς , лат. rapum,

нїм rübe) — відки вони пішли і хто у кого перейняв їх імя; у всякім разї маємо тут дуже старий, ще прасловянський культурний набуток (досить правдоподібно, що від словянської назви хмелю пішли й иньші, з нею споріднені) [17]). Праевропейська рослина ще — м а к (грец. μήχων верхненїм. mâgo, прус. moke).

На городницьку технїку з лїнґвістики не багато можна витягнути вказівок. М о т и к а й л о п а т а належать до всесловянських слів, рівнож і слово п о л о т и, натомісь всесловянське п л е в е л значить і бурян, і полову.

Знайомість з овочевими деревами належить до праевропейських часів. Але передовсїм тут треба розуміти дикі породи, і анї лїнґвістика нї иньші вказівки не дають можности розвязати на певно сїєї справи — чи овочеві дерева культивовано ще в прасловянські часи, чи ся культура явила ся у Словян уже по розселенню, при близшій стичности з чорноморськими краями. Вправдї авторитетні історики культури уважали старонїмецький вираз для щіплення дерева перейнятим з словянського (intrusgjan Ульфіли з старослов. трѢснжти, як прищепа з чѢпати); таким способом щіпленнє дерева (перенесене вперше до Італії й звідси росповсюднене по цїлій Европі), а з ним, розумієть ся, і культура овочевого дерева переносилась би в прасловянські часи. Але опирати такий важний вивід на однім, і то гіпотетичнім лїнґвістичнім спостереженню занадто рисковно [18]). Хоч маємо загальнословянське слово с а д, але воно має занадто широке значіннє. Слово о в о ч і, овоштиє, як і я г о д а (що подекуди, як і у нас, з загального значіння спеціалїзовалось, нпр. для суниці) належать до прасловянського запасу (старосл. агода. лит. ůga). Але вони не вказують доконче на культуру садову. З поодиноких овочів маємо: я б л о н я, я б л о к о, яблъко (ір. aball, англ. aepple, лит. obůlas-відносини слів сього ряда неясні, і деякі припускають перейнятє слова, але дуже старе). Г р у ш а — словянолитовське (слов. груша і крушька, лит. kriáušia), як думає дехто, перейняте від Іранців, з прикавказьких країв. Загальнословянське ч е р е ш н я, сл.чрѢшьня, слово перейняте (грецьке κεράσιον гор. нїм. chirsa), хоч самий овоч в дикім станї звістний в середнїй Европі від неолїтичних часів. Пізнїйшої дати мабуть і слово, і самий овоч — вишня, як думають — з пізнегрецького (візантийського) (грец. βυσσινήα , сл.вишня, горіш. нїм wîchsela) [19]). Слива (верхненїм. slêha, лит. slýwas), дерен (г. нїм. tirnpoum)-слова північноевропейські; нарештї г о р і х — словянолитовське (сл.

орѢхъ, лит. rĕšutas).

Коли ми перейдемо від сього богатого культурного запасу, поданого нам лінґвістичною палєонтольоґією, до історичних звісток, з певним здивованнєм мусимо стрінути характеристику Словян, яку знаходимо в чужих джерелах при першій стрічі з Словянами. Подібно як Германці у Цезаря, Словяне у раннїх візантийських письменників, як Прокопій, Маврикій, малюють ся ще напів кочовничим народом, з дуже слабо розвиненою хлїборобською культурою. Прокопій в своїй клясичній характеристиці Словян каже, що вони „живуть в лихих хатках, селячись далеко один від одного та переміняючи зчаста свої осади“, „житє провадять суворе й некультурне, як Масаґети“, а Маврикій та Лев Мудрий виразно кажуть, що Словяне не люблять хлїборобської працї й хочуть лїпше жити в бідности та спокою, нїж, в богацтві та працї. Але такі характеристики поясняють ся тим, що з Греками стикались передові словянські осади, вони-ж серед міґраційного руху, серед небезпечного й неспокійного житя відставали від культурнїйших форм житя й вертались (на якийсь час) знову до колишнїх напів кочовничих форм; се факт, що повторяєть ся звичайно в подібних обставинах. Та не обійшлось в сих характеристиках і без побільшувань, бо нпр. в оповіданню про боротьбу Аварів з „Словенами“ в VI в. згадують ся словянські поля і т. и. [20]). Джерела, що знали Словян в нормальних обставинах, на насиджених місцях, виказують у них широко розвинену хлїборобську культуру, що положила глубокі знаки на весь словянський побут. Правда такі джерела маємо з значно пізнїйших часів IX, X і навіть XI віку, але широкий розвій хлїборобства в IX — X в. показує, що маємо до дїла не з якимсь свіжим, а дуже давнїм культурним здобутком.

Арабське джерело з середини чи першої пол. X в. [21]) оповідаючи про жнива у Словян, дає своїм оповіданнєм розуміти, що збіже було головною стравою їх (особливо улюблене просо — про особливе уживаннє його у Словян говорять також Маврикій і Лев). Хлїб і мясо — се звичайна жертва руських Словян, по словам Константина Порфирородного, а значить — і страва, і то споконвічна, не нова, бо жервуєть ся звичайно традиційне, віками усвячене. Жидівський подорожник X в., ібн-Якуб каже, що словянський край дуже богатий на всякі житєві запаси, що Словяне дуже господарні й пильнують хлїборобства. Є у нього навіть досить виразна звістка про культуру овочевих дерев [22]).

Докладнїйші вказівки дають наські джерела. В них бачимо, що хлїборобство в X в. було розповсюднене, як звичайна робота, навіть по найменше культурних землях, як от у Деревлян та Вятичів. „А вси ваши городи... дЂлають ниви своя и землю свою“ — каже до Деревлян Ольга. Вятичі платять дань „від плуга“ [23]). Хлїб звичайна й загальна страва староруської людности. Зелїзні серпи знаходять ся при небіжчиках київських похоронних піль, з часів перед розселеннєм. В поганських могилах Сіверян і Деревлян знайдено також серпи і зерна кількох родів хлїба (жито, овес і ячмінь або пшениця) [24]). В памятках XI в. — в лїтописи, в давнїйших частях Руської Правди, у Нестора (Житиє Теодосія) згадують ся всї важнїйші роди хлїбних і культурних рослин : пшениця, овес, жито, ячмінь (властиво — ячмінний солод), просо, горох, мак, лен (льняне насїннє на олій) [25]). Загальною назвою для хлїбного зерна було „жито“ [26]). З хлїборобських знарядь в українських памятках XI — XII в. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, рискаль, рогаліє, ціп [27]); з хлїборобських робіт-оранку („орати“), сївбу, жниво („снопи“), молоченє, віяннє [28]). Орали кіньми й волами [29]). Пожатий хлїб складали на гумнї й там молотили „на току“, а зерно ховали в коморах („клЂть“) [30]), певно — і в ямах. Зерно мололи (в наших памятках згадують ся тільки ручні жорна). Змелене просївали — згадуєть ся мука і отруби; розріжняєть ся мука чистїйша й гірша. Переховували її в засїках (сусЂкъ) [31]). Згадки про пшоно показують, що зерно споживали і товчене [32]), Сїно стрічаємо в давнїйших редакціях Руської Правди [33]).

Про городництво є виразні звістки в українських памятках XI в.: в Житії Ѳеодосія оповідаєть ся, як чернцї „в оградЂ копахуть зелиннаго ради растенія“, а в Вишгородї були не тільки „огородники“, а й старшина огородників (старЂй огородьникъмъ), мабуть чи не княжих; в усякім разї мусїла тут бути сильно розвинена городницька культура. В серед. XII в., в описи оборони Київа бачимо наоколо його теж „огороди на велику просторонь [34]). Про садівництво звістки дуже бідні: тільки в оповіданню Патерика (XIII в.) про чернців кінця XI в. бачимо при келїях городчики з „деревами плодовитими“ [35]); при тім, як і досї, слово г о р о д (огородъ, оградецъ, градъ — огорожене місце взагалї) уживалось однаково для

означення і города і саду, і можливо, що в вище поданих звістках про великі київські або вишгородські городи треба розуміти й сади.

Примітки

[1]) Хоч лїнгвістичні дослїди досї грають першу ролю в сїй справі. але лишають ще багато бажати. По коротких екскурсах в загальних працях, як Яґіча Historija knjiežvnaroda hrvatskoga i srbskoga і особливо Воцеля Pravěk země ěeské, прийшов просторий роздїл в працї Крека Einleitung 3 с. 108 — 188, спеціальна (не скінчена) праця Будиловича (Первобытные Славяне въ ихъ языкѢ, бытѢ и понятіяхь по даннымъ лексикальнымъ. ИзслѢдованія въ области лингвистической палеонтологіи Славянъ, ч. І. вип. 1 і 2, К. 1878 — ч. II в. 1,К. 1881) і моноґрафія про словянську фльору — Šulek Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a napose Hrvatah (Rad jug. akad., т. 39), Праця Будиловича була неприхильно оцїнена критикою, хоч дає богатий запас матеріалу. Креку О. Шрадер (Sprachvergleichung с. 84) закидав теж „занадто високу гадку про прасловянську культуру“. Але з другого боку й нїмецькі дослїдники культури часто знижали занадто рівень словянської культури, толкуючи язикові подібности як словянські запозичення з нїмецького. Се треба сказати й про новійші дослїди над спільними словами у Словян і Ґерманцїв: G. Uhlenbeck: Die germanischen Wörter im Altslavischen (Archiv für Sl. Philologie XV), H. Hirt Zu den germanischen Lehnwörtern im Slavischen und Baltischen (Paul u. Braune Beiträge zur Gesch. d. deutsch. Spr. XXIII), R. Loewe Altgermanische Elemente der Balkansprachen (Ztschr. f. vergl. Sprachforchung XXXIX, 1903). Peisker Die alteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren u. Germanen, 1905. Не свобідні від сього і такі незвичайно цїнні для студіовання давнього побуту загальнїйші працї як Hehn Kulturpflanzen und Hausthiere, 0. Schrader Sprachvergleichung und Urgeschichte, Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde. Словянські лїнґвісти, протестуючи против надуживань теорії запозичень, самі часто ідуть сею протоптаною стежкою — див. нпр. Brückner Cywilizacja i język 1901, с. 30 і замітки до його власних лїнґвістичних обяснень у Яґіча в Archiv XXIII с. 536 — 7. Інтересну пробу вказати на відворотну течію з

словянських мов в нїмецькі дав Шрадер в I. F. XVII: Slavische oder durch Slaven vermittelte Lehnwörter im älteren Deutsch.

[2]) З словянських праць про язикові запозичення — се незвичайно важне для культурно-історичних дослїдів явище, назву давнїйшу роботу Мікльосіча Die Fremdenwörter in den slavischen Sprachen, поправки до нього Matzenauer Cizí slova ve slovanskych řečech, С. Станоевича Гипотеза о славянськихъ заимствоваяныхъ словахъ изъ германскаго (Сборникъ статей посвященныхъ в. Є. Фортунатову, 1902 — про хронольоґію й історичну обстанову словянських запозичень з ґерманських мов). K. Štrekelj Zur slavischen Lehnwörterkunde (Denkschriften der Wiener Akademie L, 1904). 0. Schrader Die germanische Bestandteile des russischen Wortschatzes (Wiss. Beihefte zur Ztschr. d. allg. deut. Sprachvereines, серія IV ч. 28). Janko O stycich starých Slovanů s Turkotatary a Germany s hlediska jazykospytného — Věstnik česke akademie, 1908 і числені рецензії праці Пайскера; див. про сю полеміку мою статю в Записках львівських т. 103: Нові конструкції початків словянського і українсько-руського житя.

[3]) Антоновичъ Роскопки въ странѢ Древлянъ, 1893 (Матеріали по археологіи Россіи № 11), Гамченко Житомирскій могильникъ, Житомир, 1888, його-ж Древній поселокъ въ ур. Стуга (Чтенія київські т. XIII), мало дають його ж Раскопки въ бассейнѢ р. Случи (Труды XII съѢзда, т. I). Полуднева Волинь: Е. Мельникъ Раскопки въ землѢ Лучанъ (Труды XII съѢзда), Антоновичъ Роскопки гургановъ въ Западной Волыни (ib.). Сїверщина: Самоквасовъ СѢверскіе курганы и ихъ значеніе для исторіи (Труды III съѢзда), і нове виданнє його дневників: Могилы Русской земли, 1908. Новійші розкопки з горішньої Ворскли (коло с. Нїцахи) — Е. Мельникъ, Раскопки кургановъ въ Харьковской губ. (Труды XIII съѢзда, I)

[4]) В Хвойка Поля погребеній въ среднемъ ПоднЂпровьи — Записки рус. арх. общ. XII, 1901, предмети з сих розкопок — Древности ПриднЂпровья, IV. Пор. вище с. 53-4.

[5]) В науковій лїтературі використивувано головно історично-лїтературний матеріал. В своїй Історії Київщини, виданій в р. 1891, я старав ся дати начерк староруського побуту на підставі фактів історично-лїтературних і археольоґічних, і в де-котрих пізнїйших київських моноґрафіях поодиноких земель проявила ся така-ж тенденція. Поза тим рух на сїм полї останнїми

часами досить слабий. Археольоґічний матеріал, що зростає з року на рік, лишаєть ся дуже мало обробленим і не зведеним в систему. Загальний, але дуже коротенький і через те розумієть ся — побіжний образ східнословянської культури на підставі архельоґічного матеріалу дав пок. Антонович в виданню Б. Ханенка Древности ПриднЂпровья кн. V п. т. „Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамь“ (ст. 1-6). Інтересну тему порушив реферат предложений проф. Завитневичем на XIII архельоґичнім зїзді — О культурномъ вліяніи Византіи на бытъ русскихъ Славянъ курганнаго періода; але те що він подав під сим титулом зовсїм не цїкаве (побіжний переглад колєкцій херсонеського музею). Слабо йде і моноґрафічне обробленнє архельоґічного матеріалу. Взірцї такого моноґрафічного оброблення, дуже солідного, дав ще в 80-х рр. проф. Анучін — такі його реферати О древнемь лукЂ и стрЂлахъ — в Трудахъ V археол. съЂзда, О нькоторыхъ формахъ древнерусскихъ мечей в Трудах VI съЂзда; але робота в тім напрямі не пішла. На XI зїздї предложив велику працю про східноевропейську кераміку Городцов — Русская доисторическая керамика, Труды т. I, але за систематикою, дуже нескладною, заведеною ним, годї в тім матеріалї зорієнтувати ся. Тим треба по части оправдати, що історична наука все ще не сходить з історично-лїтературного ґрунту, на якім досліджували староруський побут старші історики в своїх курсах історії давньої Руси. З иньших словянських племен — почав був виходити закроєний на ширшу міру, хоч і досить механїчно зроблений курс I. Смірнова Очеркъ культурной исторіи южныхъ славянъ (1 частина вийшла осібно 1900 р. в Казани, далї друкували ся в Записках казанського унїверситету); легковажачи лїнґвістичний матеріал, він опирав ся окрім історичного матеріалу на фактах етноґрафії й фолькльору, а такоак археольоґії, хоч і не все зручно викоростовував їх. Для земель чеських виходить Піча: Starožitnosti zeme Česke, з III т. вона вступила в добу княжу (Čechy za doby knížecí, ч. I, 1909 (архельоґічний матеріал інтересний, історичне обробленнє слабше).

6) Я буду уживати назви „пра-індоевропейський“ для спільного добуту Індоевропейців перед їх розділом, „праевропейський“ — для культурних стадий спільних европейській частині Індоевропейців (без східньої, індо-іранскої ґрупи).

7) Schrader Reallexicon с. 8-10, Sprachvergleichung3 II с. 185 і далї. До історії

хліборобства див. вказану вище, на с. 39 лїтературу загально-індо-европейської культури, де за прикладом О. Шрадера все ширше втягаєть ся для висвітлення індоєвропейської культури поруч лінґвістичного й лїтературного також і археольоґічний та етнольоґічний матеріал; в сїм напрямі пішов в своїх численних студиях, зведених недавно в загальний курс, проф. Гірт і ряд спеціальнїйших праць, які будемо називати ще далї. Тут згадаю: Bücher Der wirtschaftliche Urzustand3,1897; Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, 1896; Höck Der gegenwärtige Stand unserer Kenntnis von der ursprunglichen Verbreitung der angebauten Nutzpflanzen (Geogr. Zeitschrift, V); Buschan Vorgeschichtliche Botanik der Kultur und Nutzpflanzen der alten Welt, 1895; Hahn Ursprungsgeschicnte und Entsehungsweise des Ackerbaues (Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde).

8) Паралєлї до сього факту див. у Шрадера Sprachvergleichung' с. 458.

9) Широке значіннє слова „збіже“ в нашій мові, думаю, доводить найлїпше, що воно не перейняте з польського, як думав Будилович I.95.

10) Як triticum від terere.

11) Воно значить far, milium, triticum repens, наше — перій. Ген5 с. 452 — З бачив в тім слїд перетворення тієї трави на пшеницю черезъ культуру; против того Шрадер2 с. 422.

12) Шрадер Sprachvergleichung3 II с. 189, Reallexicon sub vocibus

13) Здогади про запозиченнє-Ген5 с. 484, Шрадер Reallexicon с. 24, Гірт с. 843, Брікнер с. 28.

14) Ген5 с. 455 — 6. Pedersen Das indogerm. s im Slavischen — Indoger. For. 1895.

15) Miklosich Etym. Wörterbuch, Будилович I с. 115, Ген5 с. 455 Schrader Sprachv. 3 II с. 208-9, Pedersen с. 49, Мерінґер I. F. XVIIс. 116, Пор. ґот. hoha-плуг (звязь непевна). Про знаряд сам крім поданої низше лїтератури плуга ще: Зеленинъ Русская соха, ея исторія и виды, Вятка) 1908, і замітки Сержпутовского: ЗемледЂльческія орудія бЂлорусска-го ПолЂсья, в Матеріалах по этнографіи Россіи изд. музея Александра III.

[16]) Чи німецька назва лише споріднена з словянською, чи перейнята Словянами від Німців чи навпаки — справа дуже суперечна і неясна (див. Ген5 с. 457, Клюґе s. v., Шрадер8 II с. 210, Уленбек с. 490, Гірт с. 338, Брікнер с. 29, Мерінґер I. F. XVII, XVIII, Янко с. 180). Слово виводять з п л у — плисти, і з pflegen. Про деякі можливі запозичення Німців від Словян в сій сфері-Шрадер I. F. XVII с. 32. Плінїй (H. Nat. XVIII. 18. 48) згадує про плуг non pridem inventum in Rhaetia Galliae.. quod genus vocant plaumorati (поправка Байста: plorum Raeti), се вважають першою звісткою про плуг новійшого типу. Про розвій сього знаряду: Braungart Die Ackerbaugeräte, 1881. Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens I. Geschichte des slavischen Pfluges, Weimar, 1896. Behlen Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vorgeschichtlicher Zeit, 1904, Dillenburg. Bujak Studya nad osadnictwem Malopolski (Rozprawy hist. т. 47). E. Haha Die Entstehung der Pflugkultur, 1910, Гайдельберґ.

[17]) Брікнер с. 23. Шрадер в I. F. XVII с. 33.

[18]) Шрадер Reallexicon с. 430.

[19]) Див. Ген5 с. 351-2, Крек3 с. 133-4, Шрадер Reallexicon с. 582-6.

[20]) Менандр-Hist. gr. min, II с. 99, порівняти звістки Стратеґіки Маврикія XI. 5 і Тактики Льва XVIII. 106 (вид. Міня), що Словяне особливо годують ся просом.

[21]) Се той гіпотетичний абу-Джармі (вище, с. 233), див. Изв. ибн-Даста с. 30-1, Отчеть Бартольда с. 123.

[22]) Ібн-Якуб в вид. Розена с. 64-5, De adm. imperio гл. 30-l.

[23]) Іпат. с. 37 і 54. Про хлїб див. Іпат. с. 86, 88, 110, урок вирників в Руській Правдї-Академічний код. § 42, пор. Карамзинський код. § 7 і 108.

[24]) Хвойко Похоронныя поля с. 173, Самоквасова СЂверянскіе курганы с. 188, 191, 193 (Чорна могила і Гульбище), В. Антоновича Раскопки въ странЂ Древлянъ с. 15, С. Гамченка Житомірскій могильникъ с. 66 (тут. і рисунок серпа), Древній поселокъ въ ур. Стуга.

[25]) Іпат. л. с. 88 (овес, пшениця), Житіе θеодосія л. 9 об. (ръжанъ хлЂбъ), 21 (мак), 21 об. (в сЂмени льнянЂмъ избити масла), Рус. Правда- урок вирнику: солод пшено, горох; пор. Патерик вид. Яковлева с. 86, 100 (варіанти).

[26]) Житіє θеодосія л. 9 (пор. Іпат. с. 123).

[27]) Іпат. л. с, 42 і 54 (рало і плуг-у Вятичів), 138 (рискаль, мотика), 147 (рогалія-рукалія), 224 (борона), Р. Правда-Карамз. код. § 71 (плуг і борона. Слово о полку Ігоревім вид. Огоновського XII.

[28]) Іпат. л. 183, Слово о полку Ігор. вид. Огоновського XII.

[29]) Іпат. с. 183 (коні), про волів с. 7 (коли ними їздили, то певно й орали).

[30]) Іпат. с. 224, Р. Правда Карамз. § 40, Слово 1. с.

[31]) Житіе Теодосія л. 9 (пор. Патерик с. 168 жорна) л. 11, 22 (мука, отруби, сусЂкъ), 20 і 21 (хлЂби чисти сЂло), Іпат. с. 88 (мука і отруби).

[32]) Ж. Теодосія с. 20, Р. Правда Акад. § 33.

[33]) Академ. код. § 39.

[34]) Житіе Теодосія л. 9, Сказанія о БорисЂ и ГлЂбЂ (вид. Срезневского) с. 73 і 77, Іпат. с. 296.

[35]) Патерик с. 100 і 137. Звістки Патерика про матеріальну культуру вибрав (досить механїчно) також Д. Абрамович ИзлЂдованія о Кіево-печерскомъ патерикЂ, 1902.

СКОТАРСТВО, ЛІНҐВІСТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ, ПТИЦЯ, ПЧІЛЬНИЦТВО, АРХЕЛЬОҐІЧНІ Й ІСТОРИЧНІ ЗВІСТКИ, ЛОВЕЦТВО, РИБАЛЬСТВО.

Скотарство було головнійшим промислом пра-індоевропейського люду; як незвичайно слабі слїди хлїборобства в пра-індоевропейськім запасї слів, так богато спільних виразів що до скотарства. Коли додати, що судячи по фактам лїнґвістики і з побуту старших культурою народів (Греків, Індусів) за скотарством стратило було всяке значіннє ловленнє дикого звіря для поживи, що рибальство так як не істнувало — принаймнї не лишило слїдів в мові, то незвичайне значіннє скотарства в пра-індоевропейськім господарстві стане цїлком ясним.

Слїд того незвичайного значіння худоби, коли вона була єдиним богацтвом чоловіка, заціліїв і в словянській словниці: слово с к о т ъ — худоба в староруськім значить майно, гроші (пор. ґот. skatts — скарб), а „скотниця“ означає скарбницю; слово добуток, д о б ы т ъ к ъ в ріжних словянських мовах значить то майно, то худобу [1]).

І в прасловянськім господарстві невважаючи на широкий розвій хлїборобства, скотарство заховало далї першорядне значіннє: се відбилось в численности термінів, в прасловянських дублєтах і спеціальних назвах з сфери скотарства.

Бик і корова крім пра-індоевропейського загального: г о в я д о (санскр, gô, зенд, gâo, грець. βοῦς верхннїм. chuo) [2]) і другого праарийського імени т у р ъ (зендське staora, грецьк.ταῦρος, taurus), що в словянськім перейшло на дикого бика, — мають ще в прасловянськім назви б и к а, в о л а, к о р о в и, т е л я т и. Поруч праіндоевропейського: вівця, о в ь ц а (сапскр. avi, грец. 'όϊς, стар. горішнонїм. au, ou), маємо праевропейське ягня, старосл. агня, ягня (грец. 'αμνός, лат. agnus) для молодого звіряти; слово б а р а н (спільне до старослов., східнїх і західнїх діялєктів) правдоподібно належить для прасловянських. При означенню для домашньої кози — к о з а є прасловянське-ж означеннє і для дикої — серна, сръна. Пра-індоевропейське свиня, свиния (санскр. sûkará, грец. ῦς , г. нїм. sû) має коло себе ще праевропейське: в е п р, вепрь (лат. aper, г. нїм. ebur) і осібне слово для молодого зьвіряти — порося, прася (праевропейське — лат. porcus, ір. orc, г. нїм. farah). Для коня маємо прасловянські слова: конь, кобила і жрЂбя, але се останнє слово значить молоде звіря взагалї. Треба додати, що вже в праіндоевропейські часи був домашнїй пес, сторож стад, тим часом як кітка була вже дуже пізнїм здобутком европейської культури (кіт від лат.

catus) і в православянськім побутї мабуть не була відома [3]).

П а с т и, пастух (пастухъ і пастырь) слова загальнословянські. Для худоби збирало ся сїно, як ми вже бачили. Тримали її для мяса і для молока. Вже в пра-індоевропейській словниці знаходимо слова для сквашеного молока (щось нїби як сир), з чого, розуміється, виходить уживаннє й солодкого молока, а навіть масла. Загальнословянське означеннє м о л о к а вважають запозиченим з нїмецького (стар. г. нїм miluh) [4]), запозиченнє в кождім разї дуже старе, а поруч нього ще иньше слово, що безсумнївно входить в тойже старий праевропейський ряд: наше м о л о з и в о, грец. 'αμέλγω , лат. mulgeo, стар. гор.-нїм melehan, старосл млъзя, млѢсти (доїти). С и р слово словянолитовське, лит. Suris, звязують з стар. гор.нїм. sur квасний (sauer); поруч нього друге, хоч не так широко розповсюднене т в а р о г (з нього нїм. quark) [5]). Назва м а с л а (від мазати) показує, що уживалось воно з початку не для їди, а для мащення (тому є численні паралєлї иньших індоевропейських народів) [6]).

Користали і з шкір худоби (прасловянське — р у н о), і з в о в н и (старосл. влъна, слово праіндоевропейське, санскр. urna, гр. λᾶνος, ґот. wulla, литов. vilna).

Плеканнє домашньої птиці, цїлком незвістне старшим часам [7]), не прийшло і в прасловянські часи до більшого розміру, хоч розвій хлїборобства і господарської осїлости давали тому можливість. В загальнословянській словниці знаходимо назви для гуся, качки і курки. Перші два належать до пра-індоевропейських : санскр. hamsà, грец. χήν , нїм. gans [8]), для качки — санскр. âtí, лат. anas, нїм. ente, сл. яты. Назва для курки перейнята від Іранців (перс. churu, слав. куръ, кура) ; тільки про неї можна бути певним, що маємо до дїла з домашньою птицею [9]).

Новійший теж і судячи по фактам лінґвістики й історії незвістний старшим часам, уже між европейськими народами розвинений промисел-пчільництво теж мало де широко розвинутись на словянській правітчинї. Слова б ж о л а (в старосл. памятках бъчела і бьчела, виводять від *бък — гудїти), т р у т е н ь, м а т к а — загальнословянські, так само як і у л ї й, тим часом як слово мід належить до праіндоевропейських (санскр. mádhu, грець, μέθυ — вино, г.нїм. méto, слов. медъ), а в і с к (сл. воскъ, лит. waškas,

г.нїм. wahs) спільне північно-европейським мовам [10]).

В археольоґічнім матеріалї годить ся перед усїм згадати останки поживи в будовах з мальованою посудою: культура ся як не захоплювала Словян, то розвивала ся в такім близькім сусїдстві, що до певної міри може служити показчиком також і їх господарського побуту. Кости звірят домашнїх родів (бика, вівцї, кози, свинї) стрічають ся в них дуже часто [11]). В нахідках похоронних піль київської околицї при небіжчиках особливо часто стрічають ся кости баранячі, також свинячі, і навіть курячі [12]). В сїверянських і волинських могилах знайшли ся останки коней, овець, птичі кістки, лушпина курячих яєць [13]). В описи руського похорону у ібн-Фалдана жертвують ся бики, конї, пес, півень і курка, иньшим разом вівцї. Про жертвованнє птиць, і спеціально курей у Руси говорять Візантийцї [14]).

З джерел історичних арабське джерело IX в. говорить про годованнє у Словян домашньої худоби, спеціально свиней у великому числї („пасуть свиней нїби овець“) [15]). В наських джерелах згадують ся воли, конї, вівцї, свинї, кози, навіть осли [16]). Великі стада бачимо в князївськім господарстві, де згадують ся осібні „конюхи“, „овчюхи“ (пастухи коней, овець) [17]). Що скотарство було взагалї широко розповсюднене, показує широке уживаннє мясної страви. Їли мясо найчастїйше волове й овече, але споживали й коняче [18]). Крім мяса, користали з молока, знали сир, а волів та коней уживали й для їзди і до роботи. Тримали скотину в хлївах, зачинених зусюди [19]).

Супроти виразних звісток про широке розповсюдненнє домашньої худоби між нашим народом треба вважати непорозуміннєм звістку Константина Порфирородного, що Русь не має у себе волів, коней, овець, тож купує їх у Печенїгів [20]); тут стільки правди, що Русь дїйсно могла купувати часто худобу у своїх степових сусїдів, бо ті жили виключно з скотарства.

Про плеканнє домашньої птицї наші домашнї джерела (XI в.) говорять дуже виразно, не зіставляючи нїякої непевности, і то про годованнє на ширшу міру. Так Деревляне тримають голубів в осібних голубниках у себе на подвірю; в menu Ярославового вирника курка виступає такою ж невідмінною щоденною стравою заможнїйшого чоловіка, як хлїб та каша

[21]). В давніїйшій Руській Правді крім курки й голуба згадують ся, як рідші домашні птиці: качка, гусь, журавель, лебедь [22]).

Про пчільництво знаходимо теж дуже богаті звістки в історичних джерелах (археольоґія тут нічого сказати не годна). Про широке розповсюдненнє його говорить арабське джерело IX в. [23]). „Мід і скора“ (шкіри, футра), „скора челядь і віск“, „скора, віск, мід і челядь“ — се головні українські продукти X в., предмети богацтва й торговлї: ними дають дань, посилають дарунки й торгують з чужими народами [24]), Широко уживав ся мід і дома, особливо на питє: його пили всї, від низших до вищих верств; на празник Спаса у Володимира варили по 300 перевар меду [25]). Що до форми самого пчільництва, то Араби (з того джерела IX в.) докладно описують улї Словян, кажучи, що вони роблять ся з дерева, мов би збанки, там живуть пчоли і складають мід. Нема причини відкидати сїєї звістки про пасїчництво, особливо в краях степових. У свійськім джерелї — Руській Правдї мова йде скрізь про бортництво північного лїсового поясу: для пчіл робили штучні дупла в лїсї, в деревах-т. зв. бортях, досить високо і „лазили“ (технїчний вираз), вибираючи мід; саме слово б о р т ь (схід. і зах. слов.) означає штучно видовбане дерево (лат. torare, нім. bohren, наше бурав); поруч нього була у нас ще друга назва-свепет, в старих памятках рівнозначна з „диким медом“ [26]). В ширшій редакції Руської Правди знаходимо богато постанов про знищеннє знаків власности на бортях, або „бортної межі“, кражу меду з бортїв або попсованнє самого борта [27]). Се вже само показує широке розпросторeннє сього промислу.

Ловля звіря в богатих лїсом і звірем краях словянської правітчини теж мала де розвинутись; вона і дійсно була розвинена широко, особливо в старших часах. Мова одначе може дати тут тільки дуже бідні вказівки. Можна вказати, що слово л о в и т и, лови спеціалїзовалось для ловлення звіря вже в праcловянські часи; крім загальнословянського с ї т к а, сѢть, маємо кілька широко розповсюдненних назв: сило, тенето (старослов., східнє й західнє). Археольоґія також не дає тут майже нїчого, за то дуже богаті відомости дають історичні джерела. На погляд лїтописця лови були давнїм, споконвічним промислом його земляків — Полян; про леґендарних братів — осадників Києва він каже, що вони „бяху ловяще звѢрьє“ в великих лїсах наоколо Києва [28]). В арабських джерелах, почавши від IX віку, звірячі

шкірки становлять головний предмет вивозу з Руси і взагалї східнословянських земель: бобри, соболї, лиси, білки й ин. [29]). Але тут іще можна-б припускати, що Словяне збирали або куповали ті шкірки у сусїдних північних народів, тому важнійші звістки наших джерел, де йде мова про данину шкірками, збирану з самих наших племен: Поляне, Сїверяне, також Вятичі колись платили „по бЂлЂй вЂвЂрицЂ отъ дыма". Деревляне давали київським князям дань куницями, „по черьнЂ кунЂ" [30]). В Руській Правдї (ширшої редакції) знаходимо ряд постанов ловецького права: кари за зіпсованнє приряду до ловлення сїткою, за викраденого з сїтки сокола або яструба, за краденого бобра і взагалї виловлену чужу звірину [31]). З иньших джерел звістні нам ріжнородні способи ловів: уганяли за звірем конем, били його з руки, ловили сїтками, уставленими в вигідних місцях (перевЂсы, перевЂсища), або заганяли до них звіря; ловили псами, соколами, яструбами [32]). Особливо бавились ловами князї; про них маємо часті звістки в джерелах. Лови були їх звичайною розривкою, дуже частою, майже як занятє: по думцї Мономаха (в його науцї), відстоявши службу божу, князь має або зайняти ся державними справами, або „ловы дЂяти", або переїхатись, або лягти спати. Війна, лови, „пути" (подорожі) — се княжа діяльність по Мономаху [33]). „Наряд" ловецький, соколи, яструби — се цїлі віддїли княжого господарства. Істнували по ріжних місцях спеціальні княжі „ловища" і „перевЂсища". Не задовольняючись близькими місцями, князї рушали на лови часом в далекі, глухі пущі на окраїнах.

Звір був тодї далеко ріжнороднійший нїж тепер; от як оповідає про свої лови Мономах [34]): в „Чернигові зловив я (на узду взяв) в пущах 120 [35]) живих коней: по Роси теж ловив я диких коней власними руками; два тури раз взяли мене на роги з конем; олень мене бив рогами, а два лосї — оден топтав ногами, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч з пояса; медвідь віддер менї кусник сїдла з під колїна; лютий звір (барс?) скочив і перекинув мене з конем" і т. и. Крім теперішнїх і вичислених тут родів мусїло бути також богато бобрів.

Для розвою рибальства прасловянська територія була теж дуже придатна. Тим часом як ми не маємо майже нї одної загальноевропейської назви риби (хіба для угря, але й тут ся подібність не певна) [36]), загальнословянських

назв маємо вже кілька, хоч все ще не дуже богато — л о с о с ь (слово північноевропейське — г. нїм. lachs), л и н ь (слово словяно-литовське, а може і словяно-литовсько-нїмецьке), щ у к а, о с е т е р, у г о р ь, п с т р у г, о к у н ь. До загальнословянських слів належать такі як у д к а, м е р е ж а, н е в і д. З історичних джерел знаємо тільки, що риба була широко розповсюдненою стравою [37]). В сїверянських могилах разом з иньшими останками страви знайшли ся й рибячі кістки [38]).

Примітки

[1]) Будилович 1. с. 180 — 1. Про скот — skatts I. F. XVII с. 33 і новійша полєміка з приводу поглядів Пайскера.

[2]) Індоевропейські паралєлї для назв худоби у Шрадера2 II с. 154, і новійша полєміка з приводу праці Пайскера Die alteren Beziehungen і Корша О нѢкоторыхъ бытовыхъ словахъ заимств. Славянами изъ т. н. урало-алтайскихъ языковъ (Зап. рус. географ, общ. XXXIV), особливо статї Янко і замітки його і Яґіча в Archiv f. sl. Phil., XXXI і Narodopisny Vestnik 1909.

[3]) Ген3 с. 374, Engelmann Die Katzen in Alterthum — Jahrb. d. deutsch, archaol. Inst. 1899.

[4]) Перегляд, сього питання у Пайскера (с. 74-8) і Янко(с. 141 — 171).

[5]) Пайскер в названій праці на підставі того що слово „тварог“, як він приймає, запозичене Словянами у Турків, а слова „молоко,“ „скот“, „нута“ (худоба) і плуг — у Нїмцїв, розвинув смілу теорію: що Словяне в прасловянській добі, перед епохою розселення були в тяжкій неволї урало-алтайських кочовників, які не позволяли їм мати худобу, так що Словяне зовсїм не знали анї молока анї иньших молочних продуктів, і потім уже під панованнєм германським, що наступило по турецькім, стали знова уживати молоко, тримати худобу і т. и. Теорія ся зробила сильне враміннє і знайшла прихильників, хоч оперта на дуже слабких і непевних премісах, див. про

неї в цитованій статї в Записках т. 103, де вказана і викликана нею лїтература.

6) Шрадер Reallexicon с. 121.

7) Ibid.c. 390-1.

8) Против гадки, що назва гуся запозичена з нїмецького див. Archiv fur Sl. Phil. XXIII с. 626.

9) Пор. Будилович 1 с. 372. Против гадки про запозиченнє словянського імени від Іранців Шрадер Reallexicon с. 323.

10) Його також уважають за запозичене з нїмецького (Reallexicon с. 86), але се запозиченнє сумнївне.

11) Крім вказаної вище лїтератури ще спеціальна стаття: Duré, Untersuchungen über neolithische Knochenreste aus Ostgalizien (з кошиловецьких розкопок) — Ztschr. f. landwirtschaftl. Versuchwesen in Oesterreich, 1909.

12) Хвойка op. c. с. 186.

13) Самоквасов с, 188, 191. Мельникъ Раскопки въ землѢ Лучанъ с. 495.

14) Ібн-Фаддан в вид. Гаркаві с. 95, 98 — 9, Константин Порфир. De adm. гл. 9, Лев Диякон IX. 6.

15) Изв. ибн-Даста с. 29, Кардізі с. 123, анонїм Туманского с. 135.

16) Іпат. с. 7, 134, 135, пор. 119, Р. Правда Акад. § 26, 40, 42.

17) Р. Правда Акад. § 21, Іпат. с. 170, Лавр. с. 242 (Поученіе Мономаха).

18) Урок вирника, Іпат. с. 41.

19) Житіє Теодосія л. 22, пор. Р. Правду Карамз. § 72.

20) De adm. 2.

[21]) Іпат. с. 38, урок вирника — див. вище.

[22]) Академ. код. § 35 — 6.

[23]) Цитовані на с. 256 нотка 6.

[24]) Іпат. с. 34, 37, 40, 44.

[25]) Іпат. с. 86, Житіє Теодосія л. 22.

[26]) Етимольоґія його I. F. XXIII с. 126.

[27]) Карамзин, код. 82 — 7.

[28]) Іпат. с. 5.

[29]) Про се див. низше.

[30]) Іпат. с. 11 і 13, пор. як Деревляне, щоб перепроситись з Ольгою, заявляють, що готові їй давати дань „медомъ и скорою“.

[31]) Карамз. код. § 80 — l, 92 — 3.

[32]) Лавр. с. 238 — 42, Іпат, с, 35, 38, 49, 150 і ин.

[33]) Лавр. вид. 1872 с. 238 — 242; і низше цитую Мономахові писания з сього видання.

[34]) Се число попсоване: „10 и 20“. мабуть треба 120.

[35]) Лавр. с. 242.

[36]) Шрадер3 II с, 147,248. Гірт пробував довести, що леякі частинні назви належать до часів праівдоевропейських-I. F. XXII c. 65 sq.

[37]) Іпат. с. 86, Житіє Теодосія с. 18, 20.

[38]) Самоквасов с. 188.

ОБРОБЛЮВАННЄ ПРОДУКТІВ: КУШНЇРСТВО, ТКАЦТВО, ГОНЧАРСТВО, „ДРЕВОДІЇЛЄ“, МЕТАЛІЧНІ ВИРОБИ.

Переходячи до ріжних способів оброблювання продуктів, зачнемо від оброблювання звірячої шкіри та волося, що займає одно з найстарших місць в історії технїки й своїми початками сягає ще пра-індоевропейських часів. У европейських народів навіть на найнизших степенях культури бачимо скрізь одіж — зроблену з шкіри, переважно домашнїх звірят, особливо овець; в деяких краях у нас сї овечі убрання заховали своє значіннє й досі, та носять ся трохи не цілий рік. З усім тим для оброблення шкіри заховало ся досить мало термінів і в загальній індоевропейській словниці, і навіть в загальнословянській. Обяснити се треба мабуть тим, що оброблення шкіри було занадто примітивне і не йшло далї простих і елєментарних, мало спеціалізованих технїчних заходів. Для означення невиробденої шкіри маємо загальнословянські слова: ш к і р а (старосл. скора) й к о ж а, для виробленого — у с м а або усние; назва гарбара — усмар, уснар стрічаєть ся в ріжних словянських діалєктах (старосл., східносл., захід.) і хто зна чи не належить до прасловянського запасу. Далї маємо загальнословянські назви для шкіряного обувя — старосл. ч р Ђ в и й, наше черевик, для шкіряної одіжї — к о ж у х; сюди-ж належить міх, мішок — зпочатку ушита зі шкіри річ, шкіряна торба (міх — в ріжних діалєктах значить і футро і торбу); також певно й рукавиці, загальнословянське слово, що з початку означало, розумієть ся, примітивні шкіряні рукавиці на цілу руку.

Найпростійші способи утілїзації волося — се п л е т е н н є (пра-індоевропейське слово: санскр. praçna — щось сплетене, гр. πλέκω , г. нїм. flihtu) й збиванє його на п о в с т ь (старосл. плъсть, нїм. filz). З плетення поволї виробляєть ся тканнє й пряденнє; до звірячого волося дуже рано прилучаєть ся лико з дерева й ликуватих рослин — льну, коноплї й ин. На ґенетичний звязок ткання з примітивнїйшими процесами вказує сама термінольоґія: можна вказати нпр. славянське вити, звивати, що звязуєть ся з санскр. vâ — ткати [1]). Велике число загальних індоевропейських виразів для ткання і по части — для прадення показує, що вже в дуже раннї часи розвинулась і ся вища технїка; знаємо, що досить поширена вона була вже в

неолїтичній культурі. До загальних індоевропейських термінів належить слово т к а т и (лат. texo, звязують з санскр. taksh), на первісне значіннє вказує старосл. слово ткънжти, втикати), кросно (грец. κρέκω — ткати), н а в і й; пень *ста*, що приходить в індоевропейських назвах ткацького варстата (санскр. sthavi — ткач, гр. 'ιστός і ин.) переховав ся може в слові п о с т а в, що в ріжних діалєктах означає то варстат, то виткану штуку. Що до прядення, то тут нпр. оден індоевропейський пень *snēi — прясти заховав ся в слові н и т ь, нитка; иньший в назві витканого -сл. о п о н а (заг. европейське-гр. πηνίον ґот. spinnan); може не припадкова також подібність словянського в е р е т е н о (старосл. врѢтено — від вертїти) з иньшими назвами (санскр. vartana, г. нїм. virtil). До загальнословянського запасу належать вирази як к у д е л я, п р я с т и, далї — ряд назв для означення витканого, як п л а т ъ, п о л о т н о (старосл. платьно), п о р т ъ, р у б (рябъ), с у к н о і саме слово т к а ч.

В розкопаних сїверянських, деревлянськнх і волинських могилах знаходили ся останки вовняних тканин (навіть дуже ріжнородні), полотна льняного й конопляного, простїйшого й тоньшого, тканого з певним взором; далї т. зв. прясла, себ то камяні кружечки від веретен, що правдоподібно надївали ся на деревляну налічку, для розмаху. Стрічали ся нерідко також останки шкіряного обувя, ріжних фасонів, з шкіри грубшої й тоньшої; слїди ріжних ремінних виробів, поясів, шкіряних мішечків; верстви вовняних останків від кожуха й шапки, чи може грубих коців; ножицї до стриження вовни і т. й. [2]) В історичних памятках маємо досить бідні вказівки про сї галузи домашнього промислу. Із згадок лїтописи бачимо, що шкіру мняли руками, а для вироблення шкіри уживали квас (квасъ усниянъ-гарбарський квас) [3]). Шкіра звала ся ріжно — усньє, черевьє, хъзъ [4]); про вироби з неї будемо говорити ще при одїжи. Що до ткацтва, то бачимо згадки про пряденнє вовни, робленнє „платьна“, плетеннє ріжних виробів руками і т. и. [5]). В звістній леґендї про похід Ольги на Царгород [6]) Словяни проти вставляють грецькі шовки („паволоки“ і „кропини“) своїм домашнїм „толъстинамъ“ (на вітрила); одначе звідси ще не можна витягати виводів, що якісь тоньші ткацькі вироби не мали зовсїм місця на Руси.

Ліпленнє з глини ріжної посудини просто руками, без гончарського круга, йде ще з часів праіндоевропейської культури [7]). Але при кочовничім житї

глиняна посудина не вигідна [8]), і гончарський промисел розвивав ся тільки при осілій культурі, а в часах міґрації приходив в упадок. Тим мабуть треба толкувати, що як і в індоевропейській, так і в затальнословянській словниці гончарство зіставило дуже слабі сліди, хоч було сильно розвинене в наших краях в неолїтичній добі. Крім того на словянській правітчинї була широко розвинена п о с у д и н а (загальнословянська назва — „судъ“) деревляна і конкурувала з глиняною. Загальнословянське слово г о р н е ц ь (грънецъ) можемо уважати назвою спеціально глиняної посудини, а й саме слово: гончар, горнчар можна, уважати загальнословянським, і воно може належати ще до прасловянських часів [9]).

Археольоґія дає богатий матеріал про уживаннє глиняної посудини як в ранїйшій культурі, так і в культурі наших племен по розселенню; вироби показують, що тоді знали вже гончарський круг (чи може його простїйшу форму — гончарську дощечку), а не лїпили просто руками [10]). В історичних памятках не маємо майже нїякого матеріалу — самі загальні згадки ; з глиняної посудини особливо згадують ся корчаги: в них тримали і всяку страву і вино [11]).

Оброблennє дерева, що з самих обставин мусїло бути широко розповсюднене в прасловянськім побутї, зіставило слїди і в мові. Слово т е с а т и зачисляють ще до праіндоевропейських (санскр. takshan — тесля): т е с л а (сокіра) належить до словяно-литовських (г. нїм. dehsala); до загальнословянської словниці належать такі теслярські приряди, як д о л о т о, с в е р д е л, с т р у г, к л ї щ і, п и л а. До старих виробів „древодїля“ належить в і з: не тільки його назва, (від загального пня *vegh, санскр. vâhana, гр. 'όχος , г. нїм. wagan), але й назви його частей належать до загальних індоевропейських, між ним к о л о, о с ь, и г о (ярмо). Дуже старим виробом був і човен, видовбаний або випалений з одного стовбура звичайно; його знали ще в індоевропейські часи, і він довго жив в історичних часах; до загальнословянського запасу належать одначе тільки назви дрібнїйших прирядів до плавання, як ч о в е н (старосл. члънъ), л а д і я. Далї сюди належать роботи коло будови дома, що в лїсових прасловянських краях богато потрібував „древодїльської“ роботи і при самій будові і при урядженню. Численні загальнословянські слова для деревляної посуди показують, як широко розвинув ся був сей виріб; сюди належать напр. б о ч к а, б о д н я, д ї ж а, в і д р о, з б а н, к о р и т о, може й

ч а ш а.

Останки деревляних гробів та деревляної посуди дуже часті в могилах; особливо часто стрічають ся останки деревляних відер, з зелїзними обручами й дужками [12]). Але богатших останків деревляних виробів в могилах, розумієть ся, нема чого сподїватись. Більше дають нам наші історичні памятки. Тут Словяне взагалї славять ся своїм „древодїлєм“ з дуже давнїх часів: ще аварська держава підвластних Словян уживала до сієї роботи (мова йде спеціально про робленнє човнів) [13]). Константин Порфирородний в своїм клясичнім оповіданню знайомить нас з деревляним промислом наших земляків: підвластні київській Руси Словяне рубають зимою дерево й поробивши з нього корита човнів, спускають на весну Днїпром до Києва; там їх купують і доповнивши всякими приборами від давнїйших човнів, пускають ся цїлими ватагами до Царгороду [14]). І пізнїйше, як і досї, Днїпро служив дорогою для спроваджування дерева в полудневі краї; в Києві звісні спеціальні „ізвозники“, що перевозили дерево з пристани до міста [15]).

В староруських часах звісні осібні „древодїлї“ й навіть цїлі спілки, орґанїзації їх. В однім оповіданню з XI в. князь, задумавши збудувати церкву, кличе „старЂйшину древодЂлямъ“ [16]). На кождім кроці стрічаємо згадки про деревляні будови, стїни, мости; камяна будова зявилась під чужим впливом і була дуже рідка. Осібні продавці були на домовини в Києві XI в. (продающей корсты) [17]). Деревляна посудина-відра, бочівки, „кади“, „ладки“, „лукна“ [18]), мусїли бути дуже широко уживані, як і всяка деревляна домова обстанова.

Але і уживаннє металїв, так важне в культурній історії людства, зробило значний поступ перед роздїленнєм Словян. Загальним означеннєм для металю було руда, загальне індоевропейське імя міди (санскр. lôhá, пеглев. rôd, лат. raudus, староскандінав. raudi)- першого металю, звістного Індоевропейцям і заразом одинокого, знайомість з котрим можемо напевно сконстатувати вже в загальній пракультурі. Иньше, загальнословянське імя металю.- „крушець“ (від крухий). З поодиноких металїв маємо загальнословянську назву для м і д и (медь) — його звичайно звязують з нїмецьким smida, металь (відповідає словянському „кузнь“): се-б

характеристично вказувало на мідь як на перший звістний метал [19]). Загальнословянські-ж назви для з о л о т а (старосл. злато, спорідн. з нїмецьким ґотське gulp, і з словом „жовтий“), для с р і б л а (старосл. сърeбро, ґот. silubr, прус. siraplis) і з е л ї з а (желѢзо, прус. gelso, лит. geleźis, початок не ясний) [20]). Зillaннє сих чотирох металів належить певно до праcлoвянських часів. Натомість загальнословянське о л о в о вагаєть ся в значінню в ріжних словянських діалєктах, означаючи то олово (plumbum) то цину (stannum); очевидно сї два металї були мало звістні в праcлoвянські часи, як то зрештою можна бачити й у богатьох иньших народів [21]). З металїчної технїки маємо загальнословянське к о в а т и (бити-*ku*, лат. cudere, г. нїм. houwan), к о в а ч -коваль, м о л о т (лат. martulus, сюдиж-молотити). До назв металїчних виробів належить дещо з вищенаведених прирядів: теслярських, хлїборобських (тесла, долото, пила, рискаль, і т. и.), ріжні иньші припаси як г в о з д ї, ш и л а, ріжна зброя, рівнож туалєтні окраси — все се і в праcлoвянські часи вже мусїло вироблятись бодай по части з металїв, хоч уживаннє в дечім кости й каміня могло тягнутись довго, довго, особливо в глухих кутах.

В археольоґічних розкопках варті особливої уваги ознаки близшої знаймости українських племен з металїчною роботою в деревлянських могилах. Тут стрічаємо численні останки перегорілого зелїза (з горну), великі молотки і ріжнородні вироби з зелїза, що вказують на широке їх розповсюдненнє і загальну приступність: великі, хоч неформені зелїзні цвяхи, ковала, кресала стрічають ся дуже часто в могилах [22]). Очевидно, зелїзо оброблялось на місцї, правдоподібно — й добували його на місцї-ж, бо Деревлянська земля досить богата зелїзною рудою (болотяною), легкою до оброблення. Взагалї металїчні вироби — зелїзні, бронзові або мідяні, і срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах. З зелїзних виробів найбільше ремісничого знарядя (сокіри, долота, ножі) і всякіх річей з домашнього й особистого ужитку (кресала, ключі, щипцї, скоби), рідша зброя — мечі, ножі, списи, сокіри, кольчуги, шоломи, ковані щити (могили Полянської й Сїверянської землї). В славній чернигівській Чорній могилї, датованїй візантийськими монетами IX в., знайшли ся два оковані сріблом роги для питя, низькорізблена срібна оковка, досить високої вже технїки, з стилїзованим рослинним орнаментом і звірячими та людськими фіґурами, уважаєть ся за місцеву роботу [23]). В однїй могилї на Погориню знайшло ся

маленьке зелїзне ковало і молоточок, дві ваги з численними тягарками й оббита зелїзом скриночка — прибори якогось місцевого юбілєра [24]).

Дуже правдоподібно, що високо розвинена металїчна й юбілєрська техніка, яку ми помічаємо в поганських могилах нашого краю і яка в християнських часах була безперечно місцевою, була місцевою і в поганські часи, бодай в певній мірі, отже металїчна технїка вже тодї зробила великий поступ.

Супроти богатого археольоґічного матеріалу тратять значіннє небогаті історичні звістки про металїчні вироби наших племен. Випадає занотувати звістку ібн-Хордадбега, що з Руси везуть в Візантию мечі, та Джайгані, що між словянськими товарами згадує цину (чи олово, властиво не знати). З місцевих джерел можна одмітити хиба згадку про коваля в Житиї ѳеодосія [25]).

Примітки

[1]) Шрадер Reallexicon с. 937, там же иньші паралєлї, також його Handelsgeschichte с. 172 і далї.

[2]) Самоквасовъ с. 188, 191, 192, 198, 196. Антоновичъ ор. с. 14, 15, 16. Мельник с, 492 і далї. Нїцаха с. 701.

[3]) Лавр. с. 7, іпат. с. 84.

[4]) Іпат с. 84, 108.

[5]) Ж. ѳеодосія с. 9, 16, 19.

[6]) Іпат. с. 19.

[7]) Слїди її в мові — див. у Шрадера Reallexicon 277.

[8]) Кілька справедливих уваг про се у Флорінского Первобытные Славяне II.

1 с. 192-3.

9) Див. у Будиловича II с. 35; у полудневих Словян се слово вийшло з уживання.

10) Антонович ор. с. с. 13, пор. Самоквасов с. 191, Гамченко — Труди IX зїзда т. II, Мельник ор. с. с. 493, Нїцаха с. 695.

11) Іпат. с. 88, Ж. θеодосія с. 20 (се слово заступає грецьке κεράμιον , див. в словнику Срезневского sub voce).

12) Самоквасов 191, 195 і далї, Антонович ор. с. 8 14 і Курганы Зап. Волыни с. 137-8, Мельник с. 493, Гамченко Житомир, могильникь табл. 47.

13) Theophylacti Symocattae ed. de Boor p. 226

14) De adinin. imp. ст. 9.

15) Патерик с. 100, 169-170.

16) Сказанія о БорисЂ и ГлЂбЂ вид. Срезневского с. 32.

17) Лавр. с. 208.

18) Іпат. с. .84, 88.

19) Крек2 с. 182, Шрадер Reallexicon с. 726,

20) Звичайно звязують з грецьким χαλκός , проти сього див. Кречмер Einleitung с. 187 і далї.

21) Див. Шрадер Sprachvergl3. II с. 91, Reallexicon с. 96.

22) Антонович ор. с. 8, пор. Мельник с. 510, Самоквасов с. 195.

23) Толстой і Кондаковъ Русскія древности V с. 14 і далї, Кондаковъ Русскіе клады I с. 14 і далї.

24) Мельник с. 057.

[25]) Хордадбег вид. де Ґуе с. 115, Джайгані в Трудах III археол. зїзду I с. 347, Житіє θеодосія л. 4.

Побут:

ПОЖИВА І ПИТЄ — ФАКТИ ЛЇНҐВІСТИЧНІ, АРХЕОЛЬОҐІЧНІ Й ІСТОРІЧНІ; ОДЕЖА, АРХЕОЛЬОҐІЧНІ ОСТАНКИ СТАРОГО КОСТЮМА, ІСТОРИЧНІ ОПИСИ І ОБРАЗКИ, ЖИТЛО, ХАТНЄ УРЯДЖЕННЕ, ОБСТАНОВА ПОДВІРЯ, ЇЗДА, ЗБРОЯ, МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ Й ЗАБАВКИ.

Перейдїм тепер до побуту в тїснїйшім значінню. Почнемо від поживи.

Відповідно до ріжнородного господарства мусїла бути ріжнородною й прасловянська пожива. Вищеподане означеннє хлїборобських продуктів — жито, показує, що сї хлїборобські продукти в поживі грали вже головну ролю. З них вироблялась мука, а з муки робили хлїб: т ї с т о і х л ї б слова загальнословянські; для слова хлїб маємо інтересний ряд: лат. libum, ґот. hlaifs, ел. хлЂбъ, лит. klepas, одначе лїнґвістика з ним не дала ще собі доброї ради [1]). Слово п е к т и належить ще до праіндоевропейських (санскр. pac, гр. πέσσω) : уживаннє огня при готованню страви в праіндоевпропейські часи не підлягає найменшій непевности. Якийсь рід пляцків чи хлїбцїв мав з часта стрічатись в неолїтичних оселях передмікенської культури середнього Поднїпровя, але докладнїйшої аналїзи їх не зроблено.

Ще старшою від муки формою обробленого зерна була крупа ; після того як мука зайняла її місце при печенню хлїба, вона зісталась і на далї в уживанню-для варення; вирази в а р и т и і п р я ж и т и належать до загальнословянських, рівнож і к а ш а, що може сягати прасловянських часів.

Ще праіндоевропейських часів сягає слово м я с о (санскр. mâmsá, ґот. mimz, старосл. масо, лит. mesà). Істнованнє подвійного означення для

нього, і то так, що друге означеннє вказує на сире, кріваве (санскр. kravis, гр. κρέας — сл. кръвь, лат. cruor), привело до здогаду, що слово „мясо“ означає зготоване вже мясиво [2]). Початковий спосіб готовання мяса-печеннє; але вже праарийських часів сягає ю ш к а (санскр. yûsh, yûshan, лат. jus, сл. юха, лит. júše). Про уживаннє молока солодкого і квашеного ми вже говорили. Страва приправляла ся с і л ю — загальноевропейським культурним здобутком [3]).

Мід, як солодке питє, що пянить чоловіка, сягає ще праіндоевропейськйх часів, і у Словян з розвитком пчільництва уживав ся широко. Поруч нього істновало також сферментоване хлїбне питє; воно має в словянській не загальні, а лише часткові назви — б р а г а (східнє й західне, звязують з кельт. brace, крім. brag, солод) і о л ъ (старословянське, российське й західне — півн-нїм. öl); потім в сїм значінню специалїзовалось загальне п и в о (властиво напиток) [4]), слово д р і ж д ж и спільне північним народам (старосл. дрождиш, північнїм. dregg, прус. dragios). До загальнословянських належить і греко-italійське в и н о, але не знати, чи Словяне ще перед міґрацією своєю на полудень мали нагоду з ним зазнайомитись — чи доходив до них сей предмет чорноморської Середземної торговлї.

Археольоґічний матеріал до вияснення староруської поживи послужить нам мало. Згадаємо тільки останки тризни чи жертви в сїверянських могилах, де маємо кістки баранячі, птичі, рибячі, хлїбні зерна, шкаралупу курячих яєць [5]). Інтереснїйше приглянутись історичним звісткам. Звичайний круг стравних річей вичисляє оповіданнє про св. Володимира: він посилає розвозити бідним „хлїби, мяса, рибу, ріжнородні овочі (певне-городину), мід в бочках, а в иньших квас (сирівець)“ [6]). В печерськім монастирі XI в. звичайною стравою був хлїб (переважно житнїй), сочиво (варений горох й иньші стручкові овочі), або каша, та варена й помащена олією городина; в скоромний день сир, в пістний — риба, але се вже була присмака, і давали тільки „мало риб“; в свято їли часом хлїб з ліпшої муки або навіть якісь тїста (хлЂбы чисты зЂло, друзии же отъ нихъ съ медомь и съ макомь творени“); рівнож чимсь не зовсїм звичайним був мід [7]). Сухий житнїй хлїб, варена непомащена городина і вода — се вже була страва незвичайного аскета. Хлїб уважавсь чимсь більш роскішним,як сочиво, а на самім кінцї, як остатня з потрав стояла варена городина [8]). Се аскетичне

меню дає нам понятє про поживу біднійших верств суспільности. З стравою заможнійших, вищих верств знайомить нас нераз згадуваний „урок“ княжих урядників- „вирників“ : вирник має дістати для себе й для свого отрока (слуги) що дня хліб, по „уборку“ пшона й гороху (в иньшім варіанті хліба й пшона має дістати стільки, скільки зїсть), далї двоє курей, а крім того на тиждень бичка або „полоть“ мяса, що дня „головажню“ соли й відро солоду на пиво, в скоромний день сир, а в піст замість мяса — рибу [9]).

З того виходить, що хлїб, каша і варена городина (правдоподібно — рід борщу) були тодї головними стравами людськими, як і тепер; може тільки мясо, при богатій ще фавнї і вільних випасах, було тодї звичайнїйшою народньою їжою нїж тепер. Хлїб — був справжнїй вже хлїб, подібний до теперішнього, а не якісь опрісноки. Муку замішували на теплій водї (укропъ), місили, додаючи дріжджей (квасъ) і пекли в печи, не на огнищу, а таки в печи, більш подібній до теперішньої варистої печи, нїж до примітивного огнища [10]). Хлїб мусїв бути більших розмірів, судячи по тому, що його мало стати на день двом чоловікам; але були й малі („коврижькъ“, „коврижька“) [11]). З иньших страв лїтопись ще нам описує докладнїйше кисіль: муку розмішують у водї („цЂжь“), варять і підливають „сити“ -розведеного водою меду. Мясо звичайно варили — в казанї або горнцї; лїтописець оповідає за Святослава, як щось не звичайне, що він не варив мяса, а пік його на углях; з сього-ж оповідання бачимо, що їли і мясо домашньої худоби (вчисляючи й кінське) і дичину [12]). В сумі, як бачимо, страва в ті часи далеко не була примітивно-простою, а се важний культурний симптом, і для того я коло нього довше спинив ся.

Їли деревляними ложками: вередлива дружина Володимира зажадала срібних, але лїтописець оповідає про се як про нечувану забаганку [13]).

Серед напитків головне місце займає мід — напиток загально улюблений, від простого чоловіка до князя; про нього я казав вже. Поруч меду бачимо й пиво, а мабуть, пили й сирівець. Вино натомісь було річю досить рідкою, приступною тільки особливо заможним і значним. В Житиї Ѳеодосия вино нїде не виступає як питє і уживаєть ся тільки для церковної служби.

Одежа (о д ї т и — загальнословянське) мусїла бути ще дуже примітивна й

невибаглива. На се вказує той цікавий факт, що назви ріжної, одежі-то переважно спеціалїзовані назви тканини взагалї.

Так свита означає взагалї тканину чи плетенину, плахта в иньших діалєктах означає хустку, верету; опанча — від слова опона (тканина); сукня — від сукна; портки — від слова портъ, тканина (подібно як російське рубаха від рябъ). При тім сю спеціалїзацію тої чи иньшої назви для тої чи иньшої одежі бачимо в поодиноких діалєктах чи групах инакшу, а се вказує на пізнїйші вже часи сеї спеціалїзації.

З другого боку цїкаві численні перейняті назви для одежі, як кошуля з лат. casula, сорочка — новолат. sarca, жупан і шуба звязують з новолат. jupa, гуня з новолат. hunna [14]). Одначе перейнятє слова часто означало перейнятє фасону, як і тепер, а не самої річи, і запозичення в назвах убрання взагалї незвичайно часті й численні скрізь у всїх народів.

Загальнословянські назви для шкіряної одежі-кожух, і шкіряного-ж обувя — черевики; слово-ж чобіт запозичене з перського. Є загальнословянські назви для споденъ — варварського убрання північних країв, незвісного античним народам — г а ч і і н о г о в и ц ї; загальнословянські-ж слова п о я с, п л а щ. Слово ш и т и (праіндоевроп. sju -лучити, лат. suo, ґот. siujan, лит. siúti) мусїло належати як до шкіри, обувя, так і до одїжи, і загальнословянське швець в ріжних діалєктах прийняло значіннє то шевця то кравця.

З туалетних окрас до загальнословянських належать слова: п е р с т е н ь (від перст-палець), г р и в н а (від грива-шия).

В археольоґічних розкопках знайшлось дещо з старого костюму [15]). Такі останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнїрі або деинде кусничком шовкового, перетканого золотом або сріблом „оксамита“ ('εξάμιτος); застїжка робила ся з коралинки (пацьорка), застібненої на ремінну петличку або кільце. В недавнїх розкопках ніцахських по останкам одежі і ґудзикам вимірковано на небіжчиках „сорочку і якусь верхню одїж, шовкову, з високим ковнїром, обшитим оксамитною стяжкою, пазуха по середині грудей, до половини застібалась на дрібні ґудзики“ [16]). В чернигівських могилах особливо богаті люде мали цїлі убрання оксамитові з дорогими металїчними ґудзиками, але тут трудно відріжнити свійське від свіжо перейнятого або привозного. Пояси бачимо ремінні з бляшкою, або ткані, часом також з дорогших, золототканих матерій. Коло пояса бували

ремені для причіплювання підручних річей або шкіряні мішечки, мошонки; трапляли ся такі мошонки і з цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким бруском до гострення, кусничками сїрки й кількома баранячими астраґалами (до гри). Кремінь, огниво, ножик, брусок до гострення — се звичайні річи при небіжчику. В сїверянських могилах дуже часті кістяні гребінцї; вони часто стрічають ся також в похоронних полях київських і галицьких. З окрас маємо намиста шкляні, камяні, металїчні (здебільшого привозні), кульчики й перстнї з металїчного дроту (бронзового, срібного, а навіть і золотого), наручники (брансолєти). На голові у жінок бували шапочки чи наголовники з вовняної тканини, ушитої срібними й шкляними окрасами, на висках носили ся кільця, нашиті на шкіру, або нанизані на ремінець; в косу вплїтали ся також кільця — вони йдуть рядом часом від висків на чоло, часом від висків на груди, вказуючи тим на уплїт кіс-заложених або спущених [17]). В нїжинських розкопках всї жінки носять коси спущені, зате від чола до затилку повязують ся пасма шовкових шнурків, що сімулюють волосє, і в них, як і в коси вплїтають ся кільця, а крім того кільця бувають і на висках, цїлим жмутком [18]). Обувє заховалось досить добре в деревлянських і волинських могилах: се невисокі, гостроносі чобітки з тонкої вичиненої шкіри (сафяну) у двоє зложеної, або підложеної иньшою, грубшою шкірою, сшиті на підошві. В однїй чернигівській могилї знайшли ся великі чоботи, прошивані бронзовим дротом, як коментар до пізнїйшої описи костюма кн. Данила: „сапоги зеленаго хъза, шити золотомъ“ [19]).

Дуже інтересну опись костюму богатого Русина подає ібн-Фадлан: він мав на собі широкі споднї, панчохи [20]), чоботи, куртку, а поверх її шовкову свиту з золотими ґудзиками, на голові соболеву шапку з шовковим верхом [21]). Арабське джерело IX в. і пізнїйші Араби оповідають теж про куртки і свити, широкі споднї і чоботи Русинів [22]).

В наших домашнїх памятках можна набрати теж досить повний склад одежі X-XII в.: сорочка, свита, поверх того, може тільки у заможнїйших — „корзно“ (керея, плащ). На ногах плетені „копытьца“ рід панчїх, і чоботи-„сапоги“, або замість них постоли-„прабошни“, або „черевии“ (черевики); в деяких місцях мусїли носити натомісь личаки. На голові шапка-„клобукъ“, плетена або шкіряна. На шиї у богатих — золоті і срібні ланцюхи,

нашийники з грубшого чи тоньшого плетеного дроту (гривни), у жінок в вухах „колци“ [23]).

Нарештї — маємо й кілька образків староруських князїв. Так на звістній мінятюрі Святославового збірника 1073 р. (правда, дуже знищеній від часу) маємо малюнки князя, княгинї й їх чотирох синів — трох дорослих і одного малого хлопця. Чоловіки мають тут кольорові жупани, кафтани (синїй на старім, вишневі — на синах) [24]), довгі (низше колїн), на ковнїрі й рукавах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями. Сини підперезані золотими поясами, з золотими-ж кінцями. Старий князь має накинений зверху синїй плащ, обшитий золотом, застїбнений на правім плечі застїжкою; на головах шапки з тканим верхом і обшивкою, (з футра?), у синів вона має високий верх, синїй, у батька низький, округлий, ясний. На ногах чоботи — у батька синї, у синів червоні. Княгиня має ясно-червоний кафтан, обшитий якоюсь ясною обшивкою на грудях і подолї (прошва); рукави широкі, стяті навскоси, як у західнїх костюмах, а з них виходять вузькі рукави тої ж барви, обшиті золотом коло руки; на голові шапка висока, як у молодих князїв, і під нею біла намітка (серпанок, рантух); на ногах якісь (жовті?) сапянцї; підперезана вона золотим поясом. Малий має таку-ж одїж як і його старші брати, тільки на кафтанї золоті петлицї. Иньші малюнки княжої одежі-сїмї Ярослава на фресцї софійській і Ярополкової в Чівідальській псалтири не мають такого інтереса, через свою залежність від церемоніальних візантийських уборів: тут ще меньше надїй стрінути реальні подробицї сучасного костюму, як на мінятюрі Святославого збірника [25]).

Супроти наведеного матеріялу IX — X вв. мусимо так само обережно як звістку про слаборозвинене хлїборобство приймати звістки Прокопія про бідну одїж сусіднїх Словян VI в. Деякі з них, каже він, не мають анї сорочки, анї плаща, тільки в коротких споднїх ідуть на битву. Але се могла бути яка небудь погранична голота, а може й певний воєнний шик, щось подібне до голого Запорозця, змальованого Ріпиним.

Уряджуваннє якогось укритя для мешкання належить до праіндоевропейських часів. Словянське дім, д о м ъ належить до індоевропейського запасу слів: санскр. damá, грец. δόμος. Який би не був нещасливий сей праіндоевропейський дім, але все таки був справжнїй дім,

не купа ріща, з д в е р и м а (зенд. dvareni, грец. θύρα, сл. двьрь), хоч і без вікон. В загальнословянській словниці маємо вже досить богатий запас слів для дому і його урядження, що вказують на його значний розвій [26]). Поруч з тою індоевропейською назвою маємо загальнословянські: х р а м, х и ж а [27]), може й к у ч а (з *кут*). Хата була зверху вкрита (загальні назви — с т р і х а, *стрѢха, і к р о в — від крити); сю стріху держав брус, що має загальнословянську назву (старосл. слѢмя, лит., šelmů, грец. σέλμα). Ся словянська хата мала й вікна (окно від око, маленький отворець для ока, очко) [28]). Будувалась тільки з дерева або плелась з ріща (пор. нім. wand від „вити“ „звивати“);вся мулярська технїка — річ пізнїйша й оперта на чужих, перейнятих у Греків та Німців терминах. Як показує загальнословянська назва в а п н а (вап — кольор, фарба), вапно або кольорова глина здавна уживали ся для обмащення і декорації.

З хатнього урядження маємо такі загальнословянські слова як п і ч, л а в и, с т і л; слова сї інтересні особливо з огляду на новійші помічення, що словянське і взагалї індоевропейське житє з початку йшло просто на підлозї хати і тільки поволї підіймало ся над її поверхнею на „культурний горизонт“. Тому напр. означення стола мішають ся з назвою доски, що служила підставкою для їжи (слов. дъска, доска, лат.-discus, миска, і нїм. disc або tisc — стіл і миска), або те саме слово означає то стіл то миску, що грала ролю стола (слов. миса значить в однїх діалєктах миску, в иньших стіл, так само блюдо, гот. biup). Сучасний високий стіл, майже нерухомо уміщений на призначенім місці, являєть ся досить пізним явищем; в ріжних словянських діалєктах ся назва означає то стіл, то стілець до сїдання (пор. нім. stuhl)-у нас напр. се ваганнє замітно в терміні настолования, княжого с т о л а (та і в слові с т і л е ц ь для крісла). Не тільки вигляд обох родів меблїв був однаковий, а й один предмет служив очевидно для обох потреб.

Для подвіря (загальнослов. д в о р ъ, в звязку з д в е р и) крім мешкальної хати маємо старі означення для комори, к л ї т и (клѢть, ір. cléthe, може hleipra — дах), х л ї в и і к о ш а р и (від кіш) для худоби, г у м н о і ж и т н и ц ї для збіжа; для переховування збіжа часто служили також викопані в землї ями. Все се було обгорожено т и н о м (ст.півннім. tûn) або п л о т о м (загальносл., від плести).

В історичних памятках теж можемо одмітити кілька цікавих подробиць.

Розріжнялась кімната з піччю, тепла „истъба“, „истобка“, „изба“ від поміщень зимних, що мали ріжні назви — сѣни, одрина, клѣть, вѣжа. Уживаннє в наших памятом форми и с т о п к а показує, що сю назву толковано, правдоподібно, як хату топлену, опалювану (як кімната з caminata); але се слово походження чужого, виводять його звичайно з німецького stuba (слово початку неясного), що означало кімнату з піччю, відгорожену від первісного хатнього простору з огнищем [29]). Ся стара хата, чи покій без печи носить у нас назву с ї н е й. Одрина, очевидно, була хата для спання, вѣжа-хата горішня [30]). Клѣть бувала коморою, але служила і для мешкання [31]). Хата ставилась висока — „сѣни“ були на поверсї й мали під сподом тільки піддаше, на стовпах; в долїшній части хати могли бути комори-„клѣти“, й різні сховки [32]). Такі були одначе доми міські, богаті, а не звичайні, і на них могли відбивати ся і чужоземні моди (варязькі напр.). Піч в істбі, як я вже казав, була більш менш подібною до теперішньої, з накритим верхом. З иньшої хатньої обстанови фіґурує часто одръ, постіль, досить уже висока, так що на ній можна було сїсти-тим часом як первісна постїль була просто „підстїлкою“ на землї, або в ямі-логові [33]). Широко уживались килими-„коври“ [34]).

На подвірю згадують ся „клѣти“, пивниці-„погреби“, спижарнї-„бретяници“, хлїви й загороди для худоби, гумна для хлїба [35]). На княжім дворі згадують ся осібні „мовниці“ — банї, „медуші“ — пивниці для меду; се бувало, певно, і взагалї у заможнїйших людей. На вершках хати бували голубники для голубів [36]).

Їздили возомъ („возъ“, „кола“, або „телѣга“), запряженим кіньми або волами; погонич — „повозьникъ“ сидів сам верхи на конї [37]). Їздили часто верхи, навіть духовні особи [38]); з приналежностей згадують ся сїдло і „подклад“ [39]); в могилах стрічають ся металїчні части узди і стремена [40]). Зимою їздили на санях; але сей екіпаж уживав ся взагалї тодї далеко ширше, а мав і рітуальний ужиток- напр. при похоронах, як то подекуди й досї у нас задержало ся: се треба толкувати архаізмом сього екіпажа [41]).

На закінченнє нам треба переглянути ще дві категорії предметів з круга матеріальної культури.

Одна — се зброя, оржжіє (загальносл.). Серед нього, як і у иньших Індоевропейців в розвою оборони переважала зброя аґресивна. Найбільше значіннє мала стара, найстарша властиво зброя — спис; найпримітивнійшою формою його був гострий сук дерева, або обсмалений кілок, який приготував Одісей на Поліфема і які уживались на Україні ще в XVII-XVIII в. під час народнїх рухів, за браком ліпшої зброї [42]). Розумієть ся, і в праслов'янські часи уживались списи з зелїзними вістрями. Маємо для них дві загальнословянські назви — к о п и іє (того-ж самого пня що копито, копати — бити) і с у л и ц я (сунути). Далї маємо: ніж (ножь — ньзити, низати -протинати, слово се звязують з прус. nagis, кремінь, се виглядало-б як память колишнїх кремінних ножів, як нїмецьке sax — меч, лат. saxum камінь, але воно має деякі лїнґвістичні трудности) [43]). Меч (ґот. mêkeis)-слово уважають за перейняте з нїмецького, як иньше прасл. коръда (у нас забуте) виводять з перського kârd; треба сказати, що взагалї довгий меч в індоевропейській арматурі був чимсь пізнійшим в порівняннях з коротким, подібним до ножа. Далї сокіра — секыра (лат. securis, споріднене з словом сїкти, сѣкж), і поруч сеї друга загальнословянська, але перейнята назва — т о п і р (перс. tabar): к и й (від пня ku — бити, як і ковати); п р а щ а (тогож корня що пракъ, порок, машина до розбивання стїн). Л у к з т е т и в о ю (лит. temptýva), с т р і л а м и (спільне з нїм. strala) і т у л о м — сагайдаком для них становить теж зальнословянську і певно праслов'янську арматуру.

Дуже бідно на слова для другої катеґорії зброї-оборонної. Маємо загальнословянське, чи властиво европейське — щ и т (лат. scutum, кельт, scíath) [44]); загальнословянськими треба уважати б р о н ю, старосл. бръни (виводять з стар. г. нїм. brunja, спорідненого з кельтським bruinne — груди) та ш о л о м ъ (шлѣмъ, виводять з нїм., ґот. hilms). Але на тім і кінчить ся.

Сьому відповідають до певної міри й найстарші історичні звістки про словянську зброю. По словам Прокопія, Словяне ідуть на битву переважно піші, з невеликими щитами и списами, без бронї; Іоан з Ефесу оповідає про них, що вони доперва в балканських сторонах набрали зброї і навчили ся війну вести, а перед тим се були простаки, що не сміли й показати ся з лїсів і не знали нїякої зброї крім двох-трьох „льонхадій", списів до кидання [45]). Маврикій (а за ним Лев) кажуть, що словянські вояки мають кождий по парі коротких списів ('ακόντιον) — для битя й киданя, уживають деревяні

луки з дрібними затроєними стрілами, деякі мають добрі, але занадто великі й невигідні до ношення щити (як грецькі θυρεοί — великі, четверокутні, „як двери“). Подібно каже про Словян арабське джерело IX в.: арматура їх складаєть ся з пик до кидання, щитів і списів, иньшого не мають; але головною зброєю руської дружини й у нім виступає меч, а князї мають і кольчуги [46]).

Чернигівські могили дають богатий запас варязько-руської — боярської або й князївської зброї X в.: тут маємо вже великі мечі й шаблї, ножі довші й коротші, зелїзні списи й коротші копія,сокіри, зелїзні стріли, зелїзні, часом обложені мідею чи иньшим металєм шоломи, кольчуги, мідяни бляхи від кованих щитів [47]).

Меч став головною зброєю на Руси уже в IX — X в.; в лїтописній лєгенді про хозарську дань у Полян полянський з обох боків гострий меч противставляєть ся кривій, з одного боку вигостреній шаблї хозарській — взагалї турецькій. Розмінюючись з печенїзьким ватажком зброєю, воєвода Претич (з Сїверщини) дає Печенїгу броню („брони“ — кольчугу), щит і меч, а той йому коня, шаблю й стріли : се тодїшня типова зброя обох сторін [48]). З сим старим руським мечем (в розвою зброї властиво новим) знайомить нас добре одна з чернигівських могил: тут маємо широкий і довгий меч коло метра, з масивною ручкою, майстерно оброблено і мабуть посеребреною, і кілька мечів меньшої великости. Такі великі мечі, судячи по археольоґічних находках були тодї досить розповсюднені на всїм путї „з Варяг в Греки“ [49]). Крім мечів одначе уживались і шаблї; пізнїйше, в XII в., судячи по слову о Полку Ігореві, вони навіть взяли перевагу над мечем, бо вигнута шабля вигіднїйша до рубання як рівний меч. Не стратили свого важного значіння списи-копія, так само ножі (пор. ножі „засапожники“ Слова о п. Ігоревім, як гайдамацький „товариш“ засунений в халяву), сокіри („топорци“) [50]), луки. З оборонної зброї знаємо „червлениї“ щити і шоломи; натомісь кольчуги згадують ся рідко, й не знати, чи уживались рядовою дружиною. Прості люде ледви чи мали й ту повну зброю: звичайно могили містять в собі списи, ножи, стріли й сокіри [51]): се мабуть і була зброя звичайного вояка недружинника.

Зброя мусїла бути переважно власного виробу, судячи по значно розвитій на Руси металїчній технїцї: але заможнїйші пишались чужоземною зброєю.

Вже ібн-Фадлан каже, що Русь уживала мечі „франкської“, західньої роботи [52]). Слово о полку Ігор. говорить про латинські шоломи і навіть лядські сулиці. Згадані великі староруські мечі дійсно дуже близькі по формі до ґерманських (перейнятих Нїмцями від Кельтів, т. зв. spatha), хоч могли робити ся й на Руси [53]).

Друга катеґорія характеристичних річей — музичні інструменти для забави і танцю (загальнославянське — плясати). Сюди належать такі загальнословянські слова: сопілка — старосл. сопЂль, труба, гуслї, бубен. Сї інструменти згадують ся і в історичних джерелах, свійських і чужих [54]). Арабське джерело IX в. оповідало про восьмиструнні словянські лютнї, гуслї і довгі, на два ліктї дудки. З иньших річей до забави звістні нам ще кости до гри; баранячі астраґали знайшли ся в ріжних поганських могилах [55]).

Примітки

[1]) Питаннє головно в тім, що словянське слово хлїб іде від ґотського, чи самостійне. Див. Козловский Archiv XI. 386, Педерсен с. 50, Шрадера Reallexicon с. 111, Ягіч Archiv XXIII с. 537, Пайскер с. 84.

[2]) Шрадер Reallexicon с. 250, Крек2 с. 126.

[3]) Спеціальні розвідки: Гена Das Salz, 2 вид. 1901, Schleiden Das Salz, seine Geschichte, seine Symbolik und Bedeutung in Menschenleben, 1875, теж у Шрадера Reallexicon 700-1.

[4]) Нїм. bier вважають взятим з словянського Кун і Шрадер-І, F. XVII с. 32.

[5]) Самоквасов ор. с.с. 188, 191.

[6]) Іпас. с. 86.

7) Житіє Өеодосія л. 18, 20, 21, 22.

8) Ibid. л. 9, 20, пор. Іпат. л. с. 132.

9) Р. Правда Акад. § 42, Карамз. § 7, пор. § 108-9, варіанта див. у Калачова Предварительныя юрид. свЂдЂнія2 с. 187-9.

10) Про те як виглядала та піч, дає деяке понятє лїтописне оповіданнє про св. Ісакія — Іпат. с. 138: піч несправна, огонь виходить дірами, Ісакій вилазить на неї й гасить.

11) Ж. Өеодосія л. 11 (квасъ на състроение хлЂбомъ розливааху), 21 (тЂсто мЂсящемъ, и паки имъ лЂющемъ укропъ въ не), Іпат. с. 130, 138.

12) Іпат. с. 41, 86.

13) Іпат. с. 87.

14) Крек2 с. 175, Етимольоґічнї словарі sub vocibus.

15) Самоквасов,Антонович, Гамченко, Мельник ор. с. passim.

16) l. c. c. 701.

17) Мельник 1 с. с. 498-9.

18) 1. c. c. 607-9.

19) Іпат. с. 541.

20) Се слово в тексті ібн-Фадлана не зовсїм ясне що до свого значіння, але якийсь рід панчіх дійсно уживав ся на Руси.

21) Вид. Гаркаві с. 98. Супроти словянства ібн-Фадланової Руси досї не піднесено таких поважних закидів, які б змусили нас бачити в нїй Финів, як хочуть одні, або Варягів, як хочуть иньші. Але супроти таких підозрінь я все таки виріжняю її з поміж иньших звісток і ставлю осібно, тай иньші звістки, де з норманського становища можна бачити Русь скандинавську, відріжняю від звісток про Словян. Виключити їх або противставити

звісткам про Словян не можна, бо в кождім разї той „руський“ елємент IX-X в., як він виступає в джерелах візантийських і арабських, суцільно норманським бути не міг, і в звістках про нього видбиваєть ся сучасне східно-словянське житє, раз тому, що в тій „Руси“ безсумнївно були в кождім разї і Словяне та мішали ся під тою назвою з Варягами, а друге тому, що варязькі прикмети, коли прийняти давнє й інтенсивне розширеннє Варягів в східній Европі, мусїли відбивати ся сильно і на житю воєнно-купецьких верств словянської Руси.

22) Джайгані 1. с., ібн-Даст вид Хвольсона с. 39, Гаркаві с. 198, 276

23) Іпат. с. 56, 98 (пор. с. 248), 137, 170, Житіє Ѳеодсія л. 4, 9, Сказанія о БорисѢ й ГлѢбѢ с. 37.

24) Кольори, хоч про них згадую, мають досить проблєматичне значіннє, бо потерпіли від часу, та й з початку могли бути не всюди реальні.

25) Див. Кондакова Изображеніе русской княжеской семьи на миніатюрахъ XI вѢка, Я. Смирнова Рисунки Кіева 1651 г. (Труды XIII арх.съѢзда) і мої замітки в т. XCV Записок львівських.

26) Останнїми часами історії словянського дому і домового урядження незвичайно пощастило в нїмецькій лїтературі, заходами головно ґрацьких учених: Meringer Das volkstümliche Haus in Bosnien und Herzegowina, 1900 (Wiss. Mitt. aus Bosnien, VII), його-ж Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat, 1901 (Sitzungsb. der phil.-hist. kl. d. Akad., т. 144) і ряд заміток під т. Wörter und Sachen в Indogermanische Forschungen, 1904-7. Murko Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei der Südslawen, 1906 (Mitteil, d. anthrop. Ges. XXXV-VI). Rhamm Etnographische Beitrage zur germanisch-slawischen Altertumskunde, т. II ч. l: Die altslawische Wohnung, Брауншвайґ, 1910. Розвідки сї цїнні особливо тим, що орудують матеріалом і лінґвістичним і етнольоґічним. Написані всї з становища прасловянських запозичень з германського. Иньша лїтература про словянське домівство (головно сучасне) здебільшого зібрана в статї Мурка.

27) Се слово уважають за перейняте з нїм. hus, як хлїв з ґот. hlaiv, але справа не зовсїм ясна; див. Пайскер с. 68-71. Про клґть Мерінґер I. F. XVI с. 117.

28) Так і в иньших мовах, пор. у Мерінґера I. F. XVI с. 125.

29) Новійша розвідка A. Dachler Zur Geschichte der Heizung im Bauernhause (Ztschr. f. öster. Volkskunde, 1911) дає иньшу ґенеальогію- грецьк. τύφος , огнище, скит. (і потім сх. слав.) istuba, рим. stuba парня, відти нїм. stube.

30) Інтересний вивід „вежі“ дав недавно Мерінґер (1. F. XIX с. 427) від везти, як рухомий, перевозний дім (про такі рухомі доми, що заховали ся досї в Герцеґовинї, оповідає він там широко). Слово вежа дійсно уживало ся у нас також спеціально про кибитки кочовників.

31) Іпат. с. 38, 55, 138, 159, Сказанія о Бор. и Гл. с. 78.

32) Іпат. с. 55, пор. с. 120.

33) Ж. θеодосія л. 8.

34) Напр. Іпат. с. 49. 170, 180.

35) Р. Правда Акад. § 20, 38, Карамз. 40, 59, Іпат. с. 236 і 237.

36) Іпат. с. 36 і 37.

37) Житіе θеодосія л. 14 — 5.

38) Іпат. с. 147.

39) Іпат. с. 41.

40) Самоквасовъ ор. с. 188, Антоновичъ Курганы Зап. Волыни с. 137.

41) Іпат. с. 38, 128, 131, 144 і ин. Спеціальна розвідка Th. Volkov Le traiueau dans les rites tuneraires de l' Ukraine, 1896.

42) Як казав Осовский (Труды VI археолог, съЂзда I с. 55), такі сулицї уживають ся й досї в східнїй Литві.

43) Шрадер Reallexicon s. 538, Крек2 с. 152- 3.

44) Против виводу з нїм. — ґот. skildus, див Крек2 154, Шрадер Reallexicon с. 720 — 1 (тут вказані й лїнґвістичні трудности в рядї сих назв).

45) Прокопій De bello got. III. 13. Іоан з Ефесу вид. Шенфельдера с. 255.

46) Ибн-Даст Хвольсона с. 31 — 3, Бартольд і Туманский 1. с.

47) Самоквасов с. 188.

48) Іпат. с. 9, 43.

49) Подібні мечі знаходять ся в Київі, в Смоленщинї в Ґнєздовських могилах (оден з них зовсім подібний до чернигівського). Чимала колєкція (8) подібних мечів з Курляндської ґубернїї (з під Альшванґена) і оден з них дуже подібний знов до чернигівського, є в московськім музею де переховуєть ся і ґнєздовська, і чернигівська колєкція. Рисунки київських мечів в Древностях ПриднЂпровья V таб. 1, чернигівських у Анучіна ор. с.

50) Іпат. с. 123.

51) Збірку ріжної зброї з Київщини див. в Древностях ПриднЂпровья V табл. I — III; тільки її словянське походженнє не всюди певне.

52) Неясна звістка ібн-Русте, що Русини уживають „Сулейманові мечі“.

53) Порівняти напр. рисунки київських і чернигівських мечів і рисунки кельтсько-ґерманської „шпади“. В кождім разї нема причини конче уважати їх специфічно скандинавськими, як то роблять часом — див. нпр. Спицынъ ОбозрЂніе с. 268.

54) Іпат. с. 43, 136, пор. 120; ібн Росте, Кардізі, ібн Фадлан й ин. Дещо про сї лїтературні тексти див. у Айналова Очерки и замЂтки по ист. древнерус. искусства, Изв. отд. рус. яз. 1908.

55) Древности ПриднЂпровья с. 56-7, Самоквасов с. 188, Антонович с. 14, Мельник с. 495.

Торговля:

НАЙДАВНІЙШІ СЛІДИ ТОРГОВЛІ, ГОЛОВНІ НАПРЯМИ НАЙДАВНІЙШОЇ ТОРГОВЛІ Й КУЛЬТУРНИХ ЗНОСИН — ПОЛУДНЕВИЙ І СХІДНІЙ, ЗАХІДНІЙ; МОНЕТНІ СКАРБИ. ТОРГОВЛЯ В ЧАСАХ ПО ВЕЛИКІМ РОЗСЕЛЕННЮ: ДНІПРОВА ДОРОГА, ЧОРНОМОРСЬКА ТОРГОВЛЯ, РУСЬ В ЦАРГОРОДІ, ЗВІСТКИ ПРО СЕРЕДЗЕМНУ ТОРГОВЛЮ, ПРЕДМЕТИ РУСЬКО-ВІЗАНТИЙСЬКОЇ ТОРГОВЛІ; ТОРГОВЛЯ З КРИМОМ І СТЕПОВИМИ ОРДАМИ

В поданім вище огляді матеріальної культури східнього словянства ми не раз зустрічали сліди уживання чужих, завозних предметів, чужі, перейняті назви — сліди заграничних зносин, виміни продуктів, торговлї. Початки обміну — сеї початкової форми торговлї, ми можемо слїдити вже в правіковім язиковім запасї індоевропейських народів; слав. м Ѣ н а — обмін (санскр. mê, лат. munus), в Ѣ н о — ціна, заплата (санскр. vasná, гр. 'ωνή, лат. ven-) належить до сього правікового запасу; слав. п р о — д а т и має теж паралєлї в санскр. parâdâ (проміняти), лит. parduti [1]). З другого боку слїди обміну, торговлї ми бачимо вже в неолїтичній культурі наших країв, як чужоземні черепашки — cyprea moneta і середземні мушлї неолїтичних і раннїх металїчних могил, або вироби з чужоземних камінних родів [2]). Бронзова фабрикація вся оперлась на заграничному довозї: нї міди нї цини не добувано на нашій сучасній і на прасловянській території; золото і срібло також не було місцевим, а й зелїзна культура теж опиралась на заграничнім обміні, бодай по части, бо зелїзо добувало ся тільки в деяких місцевостях нашої території і то місцева скількість ледви чи коли небудь задовольняла всї потреби в сїм металї; досить розповсюднені шкляні вироби приходили всї з чужих країв: на широких зносинах, що виходили далеко за обруб своєї околиці, свого племени опиралось

розповсюдненнє певних культурних типів і навіть обрядів, як керамічна техніка передмікенської культури, її будови або обряд похоронного обсипування фарбою, і т. и.

Уже в часах перед словянським розселеннєм ми можемо з повною певністю зазначити ті три головні напрями — дороги торговлї і обміну, що з певними перемінами виступають потім у наших предків в історичні часи: полудневий, східнїй і західнїй. Полудневий, що виходив з фінїкийських, карійських, грецьких чорноморських факторій, був чи не найбільше важним з культурного погляду. Документальні слїди сеї торговлї маємо в численних нахідках грецької посуди, юбілєрських виробів і монет на середнїм Поднїпровю [3]); особливо інтересна пара пантікапейських монет Рижанівської могили, з полудневої Київщини, як хронольоґічна дата одної такої нахідки [4]), і безперечно, що культурний вплив сеї торговлї сягав і значно дальше на північ [5]).

В чорноморських степах він перехрещувавсь з східнїм шляхом, де посередниками в торговлї були племена іранські. Як приклади культурних перенять, що довершувались в ріжних сферах нашого житя сею дорогою, пригадаю з вищесказаного такі слова і річи як к у р к у, т о п і р, ч о б і т; сього вистане, аби показати, як ріжнородні бували сї перейнятя. Зрештою документи зносин сею дорогою ми маємо від найдавнїйших часів, для ріжнородних епох; поминаючи черепашки cyprea moneta, що ловлять ся на Червонім морі й Індийськім океанї, але могли приходити і з чорноморського побережа, або передмікенську культуру, котрої дороги також не вислїджені ще, — вкажу на т. зв. скитський тип в металїчних (особливо бронзових) виробах, що заходить у нас також в район середнього Поднїпровя, а з другого боку йде далеко в передню Азію і служить документальним слїдом зносин з нею й азійського культурного впливу в наших краях в часах перед словянським розселеннєм. Потім т. зв. меровінґський чи ґотський стиль в юбілєрській штуцї, що йде в нахідках від Ірану і західньої Европи, служить документом зносин і обміну зі Сходом безпосередно перед словянським розселеннєм, а далї маємо вже письменні й нумізматичні вказівки [6]).

З заходу йшли культурні впливи попереду з країв середнього Дунаю і центральної Европи, з кельтських і иньших огнищ культури, а пізнїйше від

Римлян. Богата середнедунайська культура, особливо бронзова її технїка, розширяла свої впливи й на північне згірє Карпатів, в сферу словянської кольонїзації. Західня кельтська культура з останнїх столїть перед Христом (т. зв. в археольоґії культура тенська, la Tene), розвинувши ся під впливом середземельної, значно випередила Ґерманців, мала великий вплив на культуру нїмецьку, і через неї, а може й безпосередно часом, впливала також на культуру словянську. Ще виразнїйше виступають, і сильнїйші були дїйсно впливи римської культури, коли розширяєть ся вона по провінціях центральної Европи, від I-II віку по Хр. Численні латинські слова в загальнославяаськім языковім запасї бачили ми вже вище (напр. в одїжи); в археольоґії римські впливи також слїдні дуже значно. Словяне могли підлягати їм перед своїм розселеннєм і в часї розселення безпосередно, на полудневім заходї, і приймали їх також за посередництвом Нїмців. Важне культурне значіннє словянсько-ґерманських стичностей і полягає на тім, що Нїмцї були посередниками в передаванню на схід і північ здобутків культури кельтської і римської. Слїди їх в словянськім языковім запасї незвичайно богаті — ми бачили їх нпр. в їдї, в домашнїм урядженню, в зброї; правда такі языкові подібности часто можуть толкуватись на обидва боки, а що обидва народи стояли на більш меньш однаковім культурнім рівенї й мали свої спеціальні огнища культурних впливів, то дещо могло переходити й до Нїмців зі сходу або полудня через Словян [7]), і докладне визначеннє західнїх впливів на Словянщину все ще зістаєть ся задачою будущини. Але безсумнївні вони в кождім разї.

Археольоґічними документами торговельних зносин Словянщини з заходом (а також і з полуднем) в часах перед великим розселеннєм служать передовсїм находки римських монет. Се дуже рідко консулярні, а переважно імператорські срібні монети кінця I, цїлого II і III в. по Хр. Особливо численні находки їх в полудневій частинї того району, що ми зазначили вище як прасловянську територію — в середнїм Поднїпровю, також на Волини й Поднїстровю; стрічають ся вони і далї на північ. Знаходять їх не тільки спорадично, а й цїлими скарбами по кілька десятків і соток монет. Рахуючи, відповідно прийнятій в археольоґії максимі, що монета, нїм опинила ся в землї, могла обертатись звичайно не довше як сто лїт, ми будемо мати в пізнїйших римських монетах слїди торговельних зносин з часів безпосередно перед великим словянським розселеннєм і з початків його. Сї зносини могли приносити римський гріш і з заходу — з нїмецьких

земель, і з полудня — з римських провінцій та чорноморських торговельних міст [8]). Кольонїзаційні завірюхи II-III в., очевидно, не були в силї зовсїм знищити сї межинародні торговельні зносини; тільки в IV-V в. вони слабнуть — монети з сих часів досить рідкі, хоч трапляють ся навіть більшими скарбами [9]).

В часах по розселенню маємо докладний образ торговельних доріг і зносин з IX-X в.; сї торговельні відносини утворились, розумієть ся, значно скорше (в певній части сягають ще праслов'янських часів) і кидають в кождім разї світло на попередні столїтя, себ то VII- VIII [10]).

Головною торговельною дорогою сих часів була „путь изъ Варягъ въ Грекы“ — Днїпро. Докладний образ торговельних зносин Днїпром з Візантиєю дає 9 гл. трактату зв. Про управу держави, Константина Порфирородного, що належить до самої середини X в. [11]). Кождої вессни, каже він, з усїх земель Руської держави споряджають ся торговельні ватаги до Царьгорода. Мешканцї лїсових країв, Кривичі й иньші, за зими запасають дерево та виробляють з нього човни. Сї човни в текстї звуть ся μονόξυλα, себто зроблені з одного стовбура, але сього не можна розуміти буквально, бо сї човни мусїли містити по кількадесять люда, подібно до пізнїйших козацьких чайок; як і в чайках з одного стовбура могла бути спідня частина такого човна. Весною сї човни пускають ся з водою в торговельні міста й тут продають ся руським купцям [12]). Сї купцї з ріжних торговельних міст в водній системі Днїпра — з Новгорода, Смоленська, Любеча, Чернигова, Вишгорода й ин. зїздять ся до Київа. Тут, поки споряджають ся човни всяким знарядом і припасом з давнїх човнів, поки зїздять ся купцї з ріжних міст,-можемо собі представити великий ярмарок, київські контракти перед тисячею лїт, коли купцї обраховують ся, запасають потрібні товари, перепродують продукти ріжних країв, і т. д. В червнї ватаги човнів рушають Днїпром: під Витичевом, трохи низше Київа, стоять ще зо два три днї, поки зберуть ся всї човни, і тодї вже остаточно пускають ся в дорогу. Плавати инакше як великою ватагою було неможливо: чорноморські степи залягали тодї Печенїги і в певних місцях засїдали та нападали на руські ватаги; Константин згадує, що Русь особливо стереглась Печенїгів коло Ненаситецького порога, де приходилось перетягати човни берегом на кілька миль, потім на Крарійськім бродї — зараз низше порогів (теп. Кичкас), і на устю Дунаю.

Пороги купецькі ватаги переходили взагалі з великими обережностями, бо дуже були небезпечні. Місцями приходило ся переходити берегом, а в найбільш небезпечнім місці переносили на плечах не тільки всі річи, а й самі човни; при тім треба було вартувати невільників, яких везли на продаж, аби не втікали (їх тому вели скованих), а заразом — стерегти ся нападу Печенігів. Діставши ся на устє Дніпра, перепочивали на острові св. Етерія (Березани) [13]) і потім їхали поуз берег Чорного моря до Царьгорода, де кінчила ся „бідолашна і небезпечна, тяжка і трудна дорога“, як каже про неї Константин.

Се „Гречеський путь“, як він зветь ся в XII в.; купці, що ним їздили називали ся „гречники“, або й просто — „Греки“, а їх торговельні ватаги — „гречник“ [14]). Колись, ще перед розселеннєм Словян, центром сієї грецкої торговлі з північними землями була Ольбія; пізнїйше ся роля мусїла перейти до подунайських міст (поки їх не знищила словянсько-болгарська буря VII-VIII в.), а ще більше — до кримських осад; головне місце між ними займав Корсунь-Херсонес, що зіставив сильну традицію в культурній історії Руси [15]). Одначе з часом руські Словяне вийшли з своєї початково пасивної ролї в сїй торговлї й поминувши кримські міста, увійшли в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Не знаємо, коли саме се стало ся [16]).Можемо тільки сказати, що воєнні походи Руси на Чорнім морі, звістні нам від початку IX в., а розпочаті може ще скорше, мусїли вплинути на сї зносини, проторивши їм дороги і здобувши для них особливо вигідні умови. В результатї Русь домінувала на Чорнім морі в IX-X в. Пишучи в другій чверти X в., Араб Масуді каже, що Чорне море — то Руське море, бо окрім Руси нїхто ним не плаває [17]). Назва „Руського“ для Чорного моря стала популярною й держала ся довго по тім, як Русь стратила давнїйший приступ до сього моря: „Днепръ втечетъ въ Понтское море треми жерелы, иже море словеть Рускоє“, каже Повість, і західнї письменники в XI, XII, XIII в. по традиції звуть його Руським морем — mare Rusciae, mare Rucenum, хоч тодї вже Русь давно втратила своє значіннє на сїм морі [18]).

Перші письменні звістки про руську торговлю на Чорнім морі сягають IX в. Ібн Хордадбег, писавши, як які доводять, в першій половині IX в,, говорить уже про руську чорноморську торговлю: „Русини з далеких словянських

країв їздять до Римського моря (так називає він Чорне море, розуміючи під Римом Візантию); вони продають там футра бобрів і чорних лисів та мечі, і римський цар бере з них десятину“ [19]), Ся неясно стилїзована звістка говорить, правдоподібно, про подорожі руських купців Чорним морем в византийські землї: нема причин розуміти тут самі грецькі міста Крима. На початку X в. ся заморська русько-візантийська торговля в кождім разї була вже дуже значна. З розміром, обставинами й прероґативами, які здобула собі вона наслїдком походів руських князїв на візантийські землї в IX і X в., знайомлять нас докладнїйше умови з Візантиєю кн. Олега в перших роках X в., особливо як ще їх доповнити звістками з умови Ігоря 944 р. і оповіданнєм Константина.

Бачимо з сих звісток, що в першій половинї X в. руські купцї перебували в Константинополї в дуже значнїм числї — не тільки по кілька десять, але й по кілька сот мужа, рахуючи разом із службою. Вони прибували, очевидно, з тими торговельними ватагами, що приходили що лїта описаним у Константина способом, й оселялись в спеціально призначенім для них передмістю Царгорода „у св. Мами“ (пристань і передмістє за мурами Константинополя, зване так від церкви св. Маманта); тут зіставались вони по кілька місяців. Властиво ся купецька кольонїя, видно, мала тенденцію стати постійною, але сього не хотїло візантийське правительство; воно очевидно з трівогою й підозріннєм дивилось на сю численну кольонїю воєвничого люду (можемо здогадуватись, що якісь дійсні факти викликали таке недовірє й страх воєнних нападів); та й без того се була досить звичайна в ті часи торговельна політика: не дати чужим купцям запустити корінне у себе. В результатї бачимо цїлий ряд ограничень зі сторони візантийського правительства. Воно жадає, аби руські купцї виказувались перед ним посвідченнєм руського князя, або тим відріжнити послів і купців від воєвничих авантурників; для сього посли мали приносити золоті печатки (княжі очевидно), купцї — срібні, але пізнїйше заведено, що з кождою торговельною ватагою київський князь посилав грамоту, де означав число кораблїв: „послах корабль селико“ (се факт дуже характеристичний, бо показує, як ся загранична торговля велась в тїснїй залежности і контролї руського правительства). Далї, постановлено було, що руські купцї в Царгородї можуть входити до міста тільки разом, одними воротами, в супроводї візантийського урядника, і не більш як 50 мужа нараз. Час, коли руські купцї мають право на удержаннє в Царгородї від візантийського

правительства, ограничено на шість місяців, а далї й зовсїм заборонено їм зимувати коло св. Мами. Таким чином руська купецька кольонія не була постійною, і купцї, прибувши лїтом, мусїли всї до кінця навіґації вернутись до дому [20]).

Про торговлю з иньшими заморськими містами, крім Царгорода, не маємо близших відомостей. Константин Порфирородний каже, що Русь з Днїпрового устя їздить в Чорну Болгарію (кавказьку), Хозарію і С и р і ю [21]), та той факт, що тут Сирія виступає поруч із прикавказькими краями, робить правдоподібною гадку, що тут іде мова про Серір-тсп. Даґестан. З пізнїйшого часу (XIII в.) маємо звістку, що руські купцї з кримських міст їздили на полудневе чорноморське побереже, в Малу Азію [22]). Жидівський подорожник XII в. Веніамин з Туделї згадує про руських купцїв в Александрії [23]). Чи плавали коли руські кораблї дїйсно по Середземному морю, не знаємо, а поодинокі купцї, розуміється, могли далеко заходити і через візантийські, і через арабські землї: в IX — X в. одначе морська торговля на Середземнім морі була взагалї в упадку.

Задавши страху Візантиї своїми оружними походами, київські князї здобули у неї значні вигоди для київської торговлї. В першій половинї IX в., по словам ібн-Хордадбега, руські купцї з свого товару, що спродавали в візантийських землях, платили десятину візантийському правительству. По умові-ж, датованій в лїтописи 907 р. [24]), вони в Царгородї вже „творять куплю“, себ то провадять свої купецькі операції, без всяких ограничень і без яких небудь оплат, „якоже имъ надобѢ“, „не платяче мыта ни в чемьже“. Далї, руські купцї, приїздячи до Царгорода, протягом шести місяців (а з початку може й протягом всього свого побуту, без ограничень) мали діставати від візантийського правительства всякий потрібний харч (місячину): „хлѢбъ и вино, и мясо, и рыбы, и овощемъ“, і уживати собі „єдико хотять“ публичних лазень (се була потреба грецького комфорту). На дорогу їм теж мали видаватись харчі і всякий потрібний корабельний припас: „якоря, и ужа (шнури), и прѢ (вітрила). Обмежень тодї руська торговля, мабуть, не мала нїяких; аж по нещасливім походї Ігоря 941 р. в ряді иньших ограничень її участи в візантийській торговлї для Руси поставлено і таке, що руські купцї не можуть куповати паволок дорожших як 50 золотих штука; сї паволоки, себ то роскішні шовкові матерії, були гордістю візантийської культури, одним з тих її виробів, що найбільш

подобались та імпонували варварам.

Предмети русько-візантийської торговлї можемо досить докладно уставити, порівнявши кілька звісток з IX-XI в. Описуючи торговлю Болгарії, де сходились товари Візантиї й Руси, Святослав каже, що від Греків ішли: паволоки, золото, вино и овощи разноличьнии“, з Руси „скора (футра), и воскъ, и медъ, и челядь (невільники)“. Із свого леґендарного похода на Царгород Олег привозить „золото, и паволокы, и овощи, и вино, и всяко узорочье“. Оповідаючи про обмін дарунків кн. Ольги з імп. Константином, лїтопись каже, що Ольга мала даровати „многи дары-челядь и воскъ и скору“, а Константин дав „золото и серебро, паволоки, съсуды разноличныя“. Так само й Святославу в лїтописній леґендї Греки посилають золото і паволоки [25]). Ібн-Хордадбег, як ми бачили, з руських товарів згадує дорогі футра і мечі. Константин, оповідаючи про дарунки, побирані Печенїгами у Корсунян, вичпсляє шовки та иньші тканини, перець і всякі присмаки [26]).

Отже від Греків ішли фабрикати: паволоки і взагалї всякі дорогі тканини [27]), вироби з золота і взагалї предмети славної на цїлий світ грецької золотарської штуки-„сосуды разноличныя“ і „всяко узорочье“. Далї — ріжні шкляні вироби; вони знаходять ся в давнїх руських могилах і взагалї в останках давнього руського житя и значнім числї й мусїли приходити як з візантийських так і з арабських країв. Нарештї продукти полудневих країв: вино, овочі й коріннє. Предмети сї вивозили ся з Візантиї як для власного ужитку Руси, так і для перевозної торговлї далї на північ і північний захід і схід. В українських землях дуже часто стрічаємо дорогі візантийські фабрикати, особливо золоті з каміннєм річи, філїґранові й емальові вироби; бачимо також, що візантийський артистичний промисел рішучо вплинув на наш місцевий XI-XII в., так що він вповнї переймає і візантийський стиль, і форми, і технїку (хоч не дорівнює красї й делїкатности своїх ориґіналів); се теж вказує, як популярні були візантийські вироби, як широко уживали ся вони (розумієть ся-в вищій, богатій верстві). Кусники шовку, брокатів стрічаємо в поганських могилах; в оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця на кождім кроцї стрічаємо візантийську паволоку (румський дібадж): лавку для небіжчика застелюють грецькою паволокою, обставляють його подушками з неї ж, одягають на небіжчика кафтан і шапку з паволоки-ж; очевидно, се була звичайна річ в заможнім побутї [28]).

Головними предметами українського вивозу були невільники, футра, віск і мід, не тільки до Візантиї, а і взагалі в усіх напрямах руської торговлї. Футра, віск і мід були найцїннїйшим з того, що взагалї продуковали землї Руської держави: від непамятних часів громади східньої Европи платили дань шкірами-„по бЂлЂй вЂверицЂ", „по черьнЂ кунЂ, „медомъ и скорою" [29]), і память сїєї дани держалась на Руси дуже довго: в XVI в. ще стрічаємо ріжні „куницї" — селянські податки, хоч уже здебільшого переложені на гроші.

Ганебний торг невільником проваджено тоді в великих розмірах всюди, і Русь тут не становила виїмку. Жидівський подорожник XI в. Веніамин Тудельський каже, що Жиди прозивали Словянщину Ханааном, бо її нарід продає „своїх синів і дочок всім народам, як і мешканцї Руси" [30]). Самі Жиди, як побачимо, відогравали важну ролю в вивозї словянських рабів — головно в західноевропейські землї, суходолом. В Царгородї чудеса св. Миколая з XI в. згадують спеціальний торг, „идЂже русстіи купци приходяще челядь продають" [31]). Вивозили невільників і на Схід, як побачимо. Часті війни IX-X в. — періоду творення Руської держави, постачали невільника в великих масах: „люди овЂхь изби, а другия роботЂ преда" [32])-се був звичайний фінал тодїшнїх війн.

Ті предмети руського експорту по части збірали ся з самих руських земель, по части вимінювались і куповались у дальших, північних народів, особливо дорогі футра. Сї то товари звозили руські купцї з ріжних сторон до Київа, щоб потім, як бачили ми, лїтом відправити до Царгорода.

З того часу як завязано безпосереднї зносини Руси з Царгородом, мусїла відійти на другий плян торговля з грецькими кримськими містами і з подунайськими краями; але й вона не перервалась: з вище наведених слів Святослава бачимо, що й у другій половинї X в. подунайські городи були місцем, де стрічалась торговля українська, візантійська і країв середнього Дунаю.

Не стратили своїх торговельних зносин з Русю і кримські міста. Крім морської комунїкації був сюди і сухий шлях — правдоподібно той, що в XII в. звістний нам з іменем Солоного. В XII в. торговельна дорога з Руси на полудень розділялась на три шляхи: крім „Грецького" путя, очевидно того, що вище описали сьмо — Днїпром аж до устя, був ще путь Солоний і

Залозний. Близше їх напряму літопись не означає. Залозний шлях ішов Дніпром вниз і мусїв звертати десь не вище Канева, найправдоподібнїйше — на полудневий схід; що до Солоного, то в нїм часто бачать шлях по кримську сіль. Про вивіз солї з Криму до Малої Азії маємо звістку вже з VII в.,-потім про добуваннє кримської соли згадує Константин Порфирородний [33]); правда про вивіз кримської соли саме на Русь не маємо ранїйших звісток яг з XIII в. (у Рюйсброка), а Патерик (XIII в.) оповідає про соляну крізу в Київі при кінцї XI в. в таких словах, мов би сіль привозилась туди тільки з Галичини [34]); але було-б неправдоподібним припускати, що сіль з Криму вивозилась в иньші сторони, а не вивозилась на Русь, в тих і попереднїх столїтях, бодай коли не було особливих неспокоїв у степах. Крім вивозу соли, в Криму мусїв провадитись такий самий обмін українських продуктів на грецькі і в взагалї полудневі, який, хіба в більшім розмірі, провадив ся в Царгородї. Пізнїйші звістки про кримську торговлю (Рюйсброк і ібн-ель-Атір з XIII віку) кажуть, що в Крим з руської сторони приходили футра і невільники, а з Греції і Малої Азії-матерії (шовкові й бавовняні) та ріжне коріннє [35]); се все з повним правом можемо перенести і на давнїйші часи. Сюди-ж можна прилучити ще звістку Константина [36]), що Херсонїти купували від Печенїгів шкіри й віск: Печенїги мали досить, шкіри, але віск певно йшов з словянських земель, бо Печенїги пчільництва не мали.

Взагалї хоч під час інтензивної торговлї з Царгородом кримська торговля мала для Руси другорядне значіннє, але в міру того як печенїзькі орди все більше відтїсняли Русь від моря, та заникала українська людність в степах і слабшала руська морська торговля, торговля посередня — через кримські і подунайські міста знову здобула першорядне значіннє для Руси і взагалї східньої Европи. Се дало себе виразно знати пізнїйше, в XII-XIII в., але початки такого повороту мусїли показати ся вже в другій половинї X в.

Щоб покінчити з полудневою торговлею Руси, мусимо згадати ще за торговлю з чорноморськими кочовниками. Константин, як згадував вже я, оповідав, що Русь купує у Печенїгів волів, коней і овець [37]). Правило м. Іоана (XI в.) закидає нашим купцям, що „вони имЂнья ради или скотолюбья ради“ (двозначно сказано, бо „скот“ значить і худобу і гроші) їздять до Половців і „сквернять ся“.

Важною торговельною стацією в сїй полудневій торговлї було Олешє — десь коло устя Днїпра, як думають звичайно — на місцї теперішнїх Олешків (Алешки). Ми маємо близші звістки про нього з XI — XII в., бачимо, що тут перебували гречники (чи Греки), і звідси вивозились ріжні товари. По всякій імовірности, про сю стацію іде мова і в русько-візантийській умові 944 р., де вимовляєть ся, аби Русь не зимовала на устю Днїпра, в т. зв. Білобережу (так звалось Днїпрове побереже) анї на острові сьв. Елеуферія (теп. Березань): візантийське правительство не хотїло бачити торговельного міста в сусїдстві своїх кримських міст, а могло боятись і воєнних небезпечностей звідти [38]).

Примітки

[1]) O. Schader Linguistisch historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Warenkunde Єна, 1886, особл. гл. II.

[2]) Порівняти, для західноевропейського неолїту: A. Groetze Über neolithischen Handel (Festsehritt Бастіана).

[3]) Диви вище с.55, 86-7,103-4. Про монетні нахідки див. археольоґічні мапи: Київської й Волинської губ. Антоновича (в показчику при них виказані монетні нахідки по катеґоріям). Подільської Сїцинського, Херсонської Ястребова (Опытъ обозрѢнія древностей Херсонської губ.), Харківської Багалїя (Труды XII съѢзда). БѢляшевскій Монетные клады Кіевской губерніи, 1889. Данилевичъ Монетные клады Кіевской губ. до первой четверти XV в. (Труды IX съѢзда т. I) і Карта монетныхъ кладовъ и находокъ отдѢльныхъ монетъ Харковской губ. (Тр. XII съѢзда, I). Ляскоронскій Находки римскихъ монетъ въ области средняго ПриднѢпровья (Труды XI съѢзда т. I). Марковъ Топографія кладовъ восточныхъ монетъ (давно зачала ся друком, але не вийшла досї). Самоквасовъ Исторія русскаго права, 1884, т. II с. 170-9 і О происхожденіи русскихъ и польскихъ Славянъ и причинѢ появленія кладовъ римскихъ монетъ въ землі древнихъ Руссовъ и Ляховъ-Труды XIII съезда т. III. Píč Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 276 і далї. Поодинокі важні нахідки див. іще: Россійскій историч. музей с. 598-600; Труды Кіев. дух. академіи 1880, VIII с. 585; Археологическая лѢтопись Южной Россіи 1899 р. с. 54, 1903 р. с. 60, й ин. Про нахідки грецьких чорноморських монет — Ольбії, Боспора, Херсонеса на середнїм Поднїпровю і Подоню див. археольоґічну мапу Київщини с. 25, 66 (bis) і 72, в статї Данилевича, у Піча (але тут джерела часом непевні), і Спіцина ОбозрѢніе губерній (Труды отд. сл. рус. арх. IV).

[4]) Zbiór wiadomości т. XII. Як далеко могли часом сягати торговельні впливи Чорноморя, може вказувати нпр. факт нахідки боспорської монети царя Інінтімея (III в.) в басейні Ками — Россійскій историч. музей с. 46.

[5]) Дуже інтересним слїдом торговлї балтийсько — чорноморської були б нахідки горючого камня (янтаря). Але горючий камінь окрім балтийськото побережа. знаходить ся і на східно-европейськім суходолї подекуди, між иньшим і в околицях Київа і на Волини, про се див. Кеппенъ О нахожденіи янтаря въ Россіи (відб. з Ж. М. Н. П.), Тутковскій Кіевскій янтарь (Юго-западный край, I). Плїній наводить звістку Філємона, що горючий камінь викопують у Скитії в двох місцях, в однім білий, в другім жовтий (XXXVII 2 (11)). Тому всї нахідки горючого каміня звязувати балтийським

побережем без близшого аналїзу нїяк не можна. Пор. статю Hedinger-a Die vorgeschichtliche Bernsteinartefacte u. ihre Herkunft (Штрасбурґ, 1903).

6) Див. вище с. 56-7. Про орієнтальні впливи в європейській штуцї особливо Кондакова Русскія древности II, III і V т. і Русскіе клады.

7) Нпр. ґотське stikls, кубок, правдоподібно походить від слов. стькло, шкло (не навпаки, як думають часто) — пор. Уленбек, P. B. Beiträge XII с. 191, Яґіч Archiv XXIII с. 536. Спірні питання про плуг, хміль і т. и. вказані були вище.

8) Самоквасов толкував сї монетні скарби тим, що їх рознесли Словяне, еміґруючи з над Дунаю (він приймає лїтописну теорію дунайської правітчини). Ляскоронський думає, що сї монети добували ся не так торговлею, як війнами і нападами на римські землї. Се друге обясненнє в части оправдане. Але люде з середнього й горішнього Поднїпровя на римські землї певно не ходили, і римські гроші до них доходили тільки через торговлю.

9) Як на визначнїйші вкажу нпр. нахідки коло Махновки (Бердичів. пов.), коло Плоського Сквир. пов., коло Чернобиля, Корсуня й Крилова на Днїпрі — по кілька сот монет, нахідки коло Нїжина 1873-80 рр. (більш тисячі, монети I-III в.), в Стольнім коло Чернигова, в Ромнї й коло нього в с. Вовківцях, коло Лунївки Обоянського пов., з-над р. Мерла в Богодухівськім пов. (200 золотих монет IV-V вв.), в Олександрівцї Ровенського повіту, в Валках, в порічю Дінця й ин. Середнє Піднїпровє взагалї найбільше дає сих нахідок. З більш північних можна вказати на стару нахідку коло Климовичів Могилів. ґуб. (близько 2000 монет).

10) Про давню східно-словянську торговлю з старших праць назву Rasmussen De Arabum Persarumque commerico cum Russia et Scandinavia, 1825 ; Stüwe Die Handelszüge der Araber unter den Abassiden durch Africa, Asien und Westeuropa, 1836; Савельевъ Мухамеданская нумизматика въ отношеніи къ Россіи, 1846; Григорьевъ О куфичесвихъ монетахъ находимыхъ въ Россіи (в збірн. Россія і Азія); Аристовъ Промышленность древней Руси, 1866, гл. 4; Бестужевъ-Рюминъ Русская исторія I с. 261 і далї; Хвольсонъ ИзвЂстія ибн-Даста 1869, спеціальний екскурс про східню торговлю с. 158 і далї. Далї: Heyd Geschichte des Levantehandels im

Mittelalter, I, 1879 с. 65 і далї (французький переклад Рено вид. 1885 р. в Липську з деякими доповненнями); ЗабЂлинъ Исторія русской жизни II гл. 7; Babelon Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades 1881 (не богато); Ключевскій Боярская дума 1883 і його-ж статї в Русской Мысли 1880 р.; Píč Zur rumänisch-ungarischne Streitfrage, 1886 с. 268 і далї; Iacob Der nordisch-baltische Handel der Araber, 1887 і пізнїйші виданння сеї працї-Welche Hadelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern, 1891, і Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter, 1891; моя Історія Київщини с. 385 і далї; Голубовський Историія СЂвер. земли с. 31 далї й Ист. Смоленской з. с. 100 і далї; Kuun Relationum Hungarorum cum Oriente bist. antiquissima, 1893-5; Labbé Sur les grandes routes de Russie entre l'Oural et la Volga, 1905; Szelagowski Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie byzantyńsko-arabskim, 1909.

11) Новійший дослїдник Bury (The treatise De admin. imperio, Byz. Zeitschrift 1906) кладе написаннє трактату на час від лїта 948 до 952 р.

12) Текст говорить про Київ, але очевидно, що в човнах потреба, була не тільки в Київі.

13) Недавно викрито інтересну памятку по тих спочинках русько-варязьких купцїв на Березани: камінну нагробну плиту з рунїчною написею: „Ґрані спорудив сю могилу (насип) по товаришу своїм Карлї“; по палеоґрафічним і язиковим прикметам зачисляють її одначе до пізнїйшого часу, XI-XII вв. (замітка Брауна в ИзвЂстіяхъ археолог, ком., XXIII: „Шведская руническая надпись найденная на о. Березани").

14) Іпат. с. 144 (див. в варіантах), 360 361, 368.

15) Ось як характеризує її сучасний історик штуки проф. Кондаков: „під назвою „корсунського“ в давнїй Руси розуміли все рідке, артистичне, але і давнє, старинне; в противність „царгородському“, що було симбольом вирафінованото, високого з технїчного погляду, „корсунське“ значило тільки, що архаічне“ — Русскія древности V с. 27. В землях Руської держави повно було тих „корсунських“ річей, хоч з них деякі були не більше корсунськими, як славні „корсунські“ церковні двері в Новгородї, що в дійсности зроблені були в Маґдебурзї.

16) Піч здогадував ся (ор. с. 292), що лїтописне оповіданнє про подоріж Кия до Царгорода може бути згадкою про змагання Руси увійти в безпосередні торговельні зносини з Царьгородом. Розумієть ся, треба дати спокій сїй подорожи, бо в нїй маємо комбінацію самого лїтописця.

17) У Гаркаві с. 130. Недавно пробував збити сю звістку Вестберґ Beitrage VI, пор. його ж Къ анализу с. 380-1: він доводить, що тут треба розуміти руське плаваннє на Балтийськім морі, і що се місце мусить бути попсоване. Воно одначе досить зрозуміле, і поки текст сей стоїть, так як тепер, його не можна толкувати инакше як про Чорне море.

18) Іпат. с. 4, Еккегард — Monumenta Germaniae, Scriptores VI c. 216, Гельмольд I гл. 1 ib. XXI. Иньші західнї згадки про Руське море збирає Кунїк — ИзвѢстія ал-Бекри т. II с. 84-6. Недавнїми часами були проби ослабити історичне значіннє Днїпрової дороги. Найбільш різко виступив з сею гадкою польський історик Шельонґовський, в цитованій розвідцї. Слїдячи за нахідками арабських монет в балтийських сторонах, і комбінуючи з ними деякі звістки він приходить до виводу, що Волга була давнїйшою „руською“ дорогою з півночи на полуднє, і тільки пізнїйше, навіть дуже пізно, десь від другої пол. X в. став дорогою на полуднє Днїпро. В тім же напрямі йде і Вестберґ, на користь норманської теорії толкуючи ріжні звістки про руські походи на полуднє так, що вони мовляв ішли з півночи волзькою дорогою. Поясненя їх по части натягнені, почасти можливі, але в кождім разї нїчого не можна вказати, що говорило б против важного значіння Днїпрової дороги ще перше нїж вона стала дорогою „з Варяг“, а се теж стало ся уже в IX в.

19) Ібн Хордадбег в вид. de Goeje c. 115. Про час написання сеї звістки ще Маркварт Streifzüge c. 390, Вестберґ Къ аналізу с. 375: вони не приймають старшої редакції сього твору, з 1-ої пол. IX в.

20) Сї постанови мають досить близьку анальоґію з пізнїйшою практикою Новгорода що до нїмецьких купцїв: ми маємо тут ту-ж саму купецьку полїтику.

21) De adm. 42.

22) Рюйсброк (Рубрук або Рубруквіс, як його звуть инакше) — в Recueil de

voyages IV с. 215; пор. з сим оповіданнє ібн-ель Атіра (у Тізенгаузена Сборникъ мат. къ исторіи Зол. Орды с. 28).

23) Вид. Марґоліна с. 138 (Три еврейскіе путешественники XI и XII ст., Спб., 1881.

24) Про сю умову див. низше — гл. VII.

25) Іпат. с. 19, 39-40, 44, 46.

26) ИзвѢстія ибн-Даста с 27. De admin. imp. 6; новійший коментар до сього трудного місця у Шестакова Пам. христ. Херсонеса III с. 69.

27) Пор. оповіданнє про похід Олега, де візантийські шовки (кропини) противставляють ся словянським „толъстанамъ“ Іпат. с. 19.

28) Антоновича Раскопки въ странѢ Древлянъ с. 15 (шовк), 17 (шкло), Курганы Зап. Волыни с. 139-9 (брокат, намисто), Мельник Раскопки въ землѢ Лучанъ с. 496 (шовк), Самоквасова-сїверянські розкопки с. 188, 192 (брокати), Нїцаха (шовк, брокати, шкло). Інтересна нахідка брокатів в Київі (Михайлів, мон.) Археол. лѢтопись 1903 с. 302-3. З шкляних виробів особливо були розповсюднені намиста й шкляні наручники — їх маса стрічаєть ся на місцї кождої старої руської осади.

29) Іпат. с. 11, 13, 37.

30) Ор. с. с. 146.

31) Вид. арх. Леонида (Памятники древней письменности, 1881) с. 85.

32) Іпат. с. 39.

33) Mansi Coll. Conciliorum, X с. 861-2. De admin. imp. 42.

34) Recueil de voyages IV с. 219, Патерик в вид. Яковлева с. 154.

35) Рюйсброк с. 215, виїмки з ібн-ель-Атіра у Тизенгаузена Сборникъ матеріаловъ кь исторіи Золотой Орды с. 26.

[36]) De adm. 53.

[37]) De adm. imp. 2. Тут треба згадати поправку одного неясного тексту у аль-Бекрі, зроблену Розеном; з тою поправкою він читаєть ся так: всї сї народи (Кипчаки, Хозари, Гузи й Словяне) сусїди Печенїгів і вони міняють ся з ними товарами (вид. Розена с. 59).

[38]) Иньшу гадку про місце, де було Олешє, висловив Бурачков (ИзвЂстія русскаго геогр. общ. т. XI. V і потім К. Старина 1886, IV) — він вказував на городище коло с. Знаменки, низше порогів. Сей погляд, прийнятий і деким ще (нпр. Іловайский Ист. Рос. I, 2 с. 529) має за собою текст 1 Новг., де дійсно Олешє виступає наче-б близько порогів, але иньші звістки промовляють за місцем недалеко моря; окрім того а priori ми мусимо сподіватись якоїсь торговельної стадії коло устя Днїпра, а одинока з звістних може бути тільки Олешє.

ПІВНІЧНА ТОРГОВЛЯ, ТОРГОВЛЯ З ЦЕНТРАЛЬНОЮ ЕВРОПОЮ

Система Днїпра, що збирала з ріжних сторін товари для того полудневого, візантийського експорту, розносила з поворотом візантийські і взагалї полудневі товари в ріжних напрямах, не тільки в землї Руської держави, але й далї. В очах лїтописця XI в. Днїпрова дорога передовсїм „путь изъ Варягъ въ Грекы“; путь ся розходить ся на двоє, одна дорога іде з верхнього Днїпра через річки системи Двини (їх поминає лїтописець в своїй описи) в р. Ловать, звідти в Ільмен, потім Волховом в Ладозьке озеро, а звідти Невою в Балтийське море: друга дорога іде з верхівя Днїпра Двиною в море. Лїтописець головний натиск кладе на першу — дальшу і тяжшу дорогу, бо її держав у своїх руках центр північної руської торговлї Новгород, тим часом як за Двину не знаємо, чи держала її коли Русь цїлу в своїх руках. Але проторили сю дорогу „з Варяг“ у Грецію варязькі ватаги певне не

скорше як по сформованню Руської держави, що служила їм переходовою стацією, з котрої сї вояки переходили потім часом і до Візантиї. Варязькі купці ледво чи коли проходили сю дорогу аж до Візантиї (виключивши таких Варягів, що служили на Руси і провадили свою торговлю), тим більше що головний напрям балтийської торговлї, судячи по монетним находкам, був тодї переважно східнїй, ішов Волгою до Болгара. Посередництво-ж в торговлї північних країв з Грецією, а в части і з Арабами держали в своїх руках руські купцї. З Руси в балтийскі краї йшли головно товари візантийські й арабські; на Русь окрім тих же сирових продуктів, що постачали для заграничної торговлї руські землї, та деяких балтийських спеціальностей (як горючий камінь), певно і тодї вже (як се бачимо пізнїйше — в XIII-XIV в.) йшли такі річи як сіль, металї та західно-европейські фабрикати, переходячи через руки нїмецьких і словянських купців — завязки того, що в далеко більших розмірах (з розвитком промислу північної Европи) бачимо ми в пізнїйшій новгородській торговлї.

Найдавнїйшу звістку про транзітну торговлю в західнїм напрямі знаходимо у Хордадбега, в 1-ій пол. IX в., але в нїй не вказані близше ті дороги. Хордадбег оповідає про жидівських купців, що „їздять з заходу на схід і зі сходу на захід, суходолом і морем, і вивозять із західнїх земель (на схід) евнухів, дївчат і хлопців, брокати, боброві, куничні й иньші футра та мечі; з Франції вони їздять на західнє море“; „вони говорять по арабськи, перськи, римськи франкськи, іспанськи й словянськи“ ; на иньшім місці він вичисляє предмети експорту з Маґріба (півн. Африки), а посередно — з „земель Словян і Аварів“ : словянські, римські, франкські, льонґобардські невільники, римські й іспанські дївчата, футра і перфумерія (стіракс і мастіки) [1]).

Иньші звістки говорять про західню торговлю безпосередно самих руських купців. В нїмецьких митних постановах коло 904 р. іде мова про словянських купців, що в міста середнього Дунаю приходять з Чехії й Руґії [2]); з їх товарів згадані: віск, невільники й конї [3]). Жидівський подорожник 2-ої половини X в. Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що в Прагу приходили руські й словянські купцї, Жиди й Турки, з ріжними товарами і „візантийськими червінцями“, а звідти вивозили невільників, цину і футра [4]). Потім про торговлю подунайських міст з Русю маємо ряд звісток з XII в.; тільки сї пізнїйші звістки говорять, здаєть ся, лише про торговлю

німецьких купців і їх подорожи на Русь, не Русинів, а Ібрагим ібн-Якуб виразно говорить про активну торговлю Руси і згадуючи про Краків виказує нам напрям сеї торговлї через теперішню Галичину [5]). Про транзитну торговлю через Польщу на Русь каже польський хронист Мартин Ґаль (XII в.) і згадує про давнї подорожи західнїх купців на Русь через Польщу [6]).

Як бачимо з наведених звісток Хордадбега й Ібрагима, і в сїй торговлї, як і в балтийській, Русь головно була посередником для товарів візантийських і арабських. З заходу приходили на Русь сирові продукти, невільники й деякі фабрикати (між ними могли бути й італїйські, й іспансько-арабські). З них маємо названі мечі, і ми дїйсно бачили вже кілька звісток про уживаннє на Руси західньої зброї (франкські мечі Русинів у ібн-Фадлана, шоломи латинські Слова о полку Іг.). Нема спеціальних звісток про вивіз на захід невільника з Руси; але сей товар експортовали з центральної Европи і спеціально з словянських земель в великім розмірі, отже мабуть везли туди його і з східно-словянських земель, хоч сї мали й свої місця збуту на полудню і сході. Важну ролю при тім відогравали власне ті жидівські купцї, про котрих оповідає ібн-Хордадбег; вони-ж спеціяльно займались кастрацією сих словянських невільників. Ібн-Хаукаль (X в.), оповідаючи, звідки беруть словянські євнухи, поясняє, що торг невільником іде в двох напрямах — на схід, в Хорасан (головно через Русь, очевидно), і на захід через Іспанію в Египет і Маґріб (півн. Африка), і невільників сього західнього експорту каструють Жиди [7]).

Примітки

[1]) Вид. de Goeje c. 115, для пояснення останього тексту служить парафраза його у близького своїм часом аль-Факіха (вид,, de Goeje c. 83-4).

[2]) De Rugis vel de Boemanis. Тут не може бути про мови якихось Руґів (вказували на Ріґен або на Мораву, колишню Руґію, але Ріґен за далека і дрібна країна, щоб про неї могла тут бути мова, а Морава згадуєть ся низше

з звичайним іменем — mercatum Moravorum). Русь же зветь ся Руґами і частійше, як у звістці продовження Реґінона про охрещеннє Ольги.

3) Рафельштетські митні постанови — Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I с. 72.

4) Сей текст має богато варіантів і толковань: замість невільників — мука, зам. цини — боброві шкіри, зам. футер — олово; вид. Розена с. 49, пор. Jakob-Welche Handelsartikel с. 9, Вестбергъ Комменгарій ч. 14.

5) Шельонґовский попробував довести, що дороги на захід через Галичину на Краків не було в IX-X вв., бо вона зявила ся аж пізнїйше. Він опираєть ся на покладах арабських монет, що ширять ся від балтийського побережа в порічю нижньої Висли, Варти, нижньої й середньої Одри і бачить в них сліди старих доріг з балтийського побережа на Дунай, а найстарших доріг з Польщі на Русь і Грецію шукає на Мазовшу. Одначе опирати все на самих монетних покладах не дуже безпечно, і згадка Ібрагима про руських купців, що приходять до Праги з Кракова (а Краків сам лежить по за територією арабських покладів і балтийсько-одрянської дороги) досить виразно вказує на підкарпатську дорогу.

6) Monumenta Poloniae hist. I с. 394.

7) Вид. де Ґуе с. 75, див. про торговлю невільником у Якоба Welche Handelsartikel с. 6 і далї, де зібрано й тексти.

СХІДНЯ ТОРГОВЛЯ, БОЛГАР І ІТИЛЬ, АРАБИ В КИЇВІ, ПРЕДМЕТИ СХІДНЬОЇ ТОРГОВЛЇ — РУСЬКИЙ ЕКСПОРТ, АРАБСЬКИЙ ІМПОРТ, УПАДОК ТОРГОВЛЇ, ЧАС РОЗЦВІТУ СХІДНЬОЇ ТОРГОВЛЇ — МОНЕТНІ ДАТИ

Торговлю України зі Сходом по монетним нахідкам можна констатувати почавши від VII в.: найстарші з східнїх монет, які знаходять ся в східній Европі, належать до VI в. (Сасанїдів) [1]), з VI ж віку маємо про неї оповіданнє Йордана [2]). Очевидно, вона не перервала ся нїколи. І коли сформували ся значнїйші торговельні центри українські, вони зараз же взяли в нїй участь. Ібн-Хордадбеґ, що писав в першій половинї IX в., знає „руську" торговлю вже в значнім розвитку: руські купцї їздять Каспійським морем і торгують з побережними містами, а часом з полудневих каспійських портів везуть свої товари на верблюдах і до Баґдаду [3]). Але поки українська торговля дійшла до такої активности, далеко скорше ще мусїв служити за посередника в тортовлї України і взагалї східньої Европи зі Сходом хозарський Ітиль на нижнїй Волзї, а до нього, мабуть згодом, прилучив ся і Болгар на середнїй Волзї. Обидва і в X в., коли Русь навязала безпосереднї зносини з арабськими краями, були важними торговельними огнищами. Трактат надписуваний іменем ель Балхі (1-ої пол. X в.) так означає головні напрями руської торговлї: „Русь провадить торговлю з Хозарією, Візантиєю й Великим Болгаром" [4]); Хаукаль каже, що перед походами Святослава Болгар і Хазран (Ітиль) були місцями руської торговлї [5]).

Болгар був головним торговищем північної Европи зі Сходом. Арабські купцї прибували сюди головно караванами, на верблюдах, з Туркестану, але також приїздили і Волгою, з Ітиля [6]); зовсїм правдоподібна звістка пізнїйшого ховарезмійського письменника ед-Діна каже, що вони не їздили дальше на північ як до Болгара [7]). Торговлю з фінськими народами державн в своїх руках Болгари і Русь, Русь же була головним посередником в торговлї Арабів з балтийськимн краями: торговля ся була дуже інтенсивна і полишила богаті слїди в монетних скарбах-найчастїйші скарби арабських монет, часом по кілька тисяч діргемів, припадають власне на волзько-балтийські краї й побереже Балтийського моря. Волга була головною артерією сїєї торговлї; на верхівя її була коротка дорога з верхнього Днїпра й балтийського побережа через Двину і верхівя Днїпра, або через ріки Ладозького озера. З полудневим заходом, себ то середнїм Поднїпровєм, Волгу звязувала система Оки, а туди легко було перейти з Днїпра через Десну; знаємо і сухий торговельний шлях, що йшов від Київа в напрямі на північний схід, на Курськ, і по всякій імовірности провадив теж на

Поволже [8]). Знов же Кама, що текла у Волгу під самим Болгаром, служила дорогою в уральські землї. Для торговлї футрами Болгар був мабуть найголовнїйшим ринком східньої Европи, а може й цїлого світу — він лежав найблизше до джерел сього важного експорту. Араби згадують про Болгарів, що вони вимінювали дорогі футра у північних фінських народів (з них вони особливо знають Вісу — Весь і Юру — Югру) [9]). Про Русь оповідає Хаукаль, що вона привозить в Болгар дорогі футра купуючи їх у поганських народів (він називає їх біблїйними іменами Гога і Магога, Яджудж і Маджудж в арабській формі); про „нїмий" обмін дорогих шкір за зелїзні вироби, що вели руські купцї з Югрою, за Уральськими горами, оповідає лїтопись: „кажють желѢзо и помавають рукою, просяще желѢза, и аще кто дасть имъ желѢзо, или ножь, или сокиру, и они дають скорою противу" [10]).

Як Болгар був головним торговищем для північних країв східньої Европи, так Ітиль грав такуж ролю в східнїй торговлї для країв полудневих. „Головна торговля Руси, каже Хаукаль, була в Хазранї (одна з частин міста Ітиля); там була велика сила купцїв (з иньших країв) і мусульман, і всякого товару" [11]). Східнї купцї прибували Каспійським морем, товари з Болгара і взагалї з північних країв приходили Волгою, з заходу — Доном і звідти в Волгу волоком (теперішнїм Царицинським). З середнього Поднїпровя на Дін був шлях суходолом — дуже можливо, що був се власне вищезгаданий Залозний путь [12]). Але була і річна дорога — Десною і Сеймом, а звідти коротким волоком в Сосну або Оскол [13]). Через Ітиль мандрували Волгою в Каспійське море українські купцї, що хотїли торгувати безпосередно з піднїми краями: руські купцї, оповідає Хордадбег, їздять Танаїдом, Словянською рікою, і через Хозарську столицю Камлідж (Ітиль) проходять в Джурджанське море (себ то Каспійське, особливо так знала ся його полуднева частина). Але Русини провадили великий торг і в самім Ітилю. Масуді каже, що в Ітилї одну половину міста займали Словяне й Русь, що тут були громади мусульман, Жидів, християн, і кожда мала двох судіїв, а крім того був судя для поганів [14]). Хазарський каган побирав десятину з товарів, що перевозились через Ітиль (се каже ібн-Хордадбег), а очевидно — і з тих, що спродавались на місцї.

В Ітилю чи в Болгарі бачив на початку X в. і описав руських купцїв ібн-

Фадлан; вони приїздять човнами і приставши до берега, будують собі на березі великі деревляні бараки, де їх збираєть ся по десять, по двадцять; очевидно, се були купецькі спілки, що жили і господарили спільно; вони привозили головно невільників і футра.

Як далеко з свого боку заїздили східні купці з своєю торговлею в сїм напрямі ? Вище ми бачили, що арабські купці на північ дальше Болгара по всякій імовірности не їздили; але вони бували в Київі, мабуть і в Новгороді і дальше на заході. Масуді каже, що в столицю Дира, в котрім мусимо бачити київського князя того імени, „приїздять мусульманські купці з усякими товарами“: з слів арабських письменників Істахрі, Хаукаля і т. зв. ель-Балхі, що говорять про Київ, виходить теж, що сюди їздили арабські (взагалї чужі) купці 15). У Ібрагіма ібн-Якуба мусульманскі й турецькі купці через Краків їздять до Праги, значить взагалї в центральну Европу; правдоподібно, дорога їх ішла через Київ і Галичину. Нема причини відкидати таких категоричних звісток, особливо останньої. Ми можемо прийняти, що в період найбільшого розцвіту східньої торговлї, що припадає власне на першу половину X в., східні купці дійсно їздили в Київ, і з руськими купцями мандрували дальше на захід. Тільки й тут не було, правдоподібно, постійних арабських кольоній. В кождім разї найважнїйшою стацією арабських купців в східній Европі був безперечно Ітиль.

Предмети, що закупалиль арабськими купцями в східно-европейських землях, досить повно вичисляє Мукадесі (з кінця X в.): „З Ховарезма вивозять соболїв, білки, горностаїв, „фенек“ 16), куниць, лисів, шкіри боброві, рябих заяців, кіз, віск, стріли, березову кору 17), шапки, рибячий клей, рибячі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, виправлену шкіру, мед, горіхи, яструбів 18), мечі, панцери, халендж 19), словянських невільників, овець і биків: все се з Болгару“ 20). До сього реєстру не додають майже нїчого оповідання иньших східнїх джерел (хиба згадку про олово, чи цину, та й тут звістки досить неясні, не знати, чи то мова про внутрішню торговлю, чи експорт) 21). Ми можемо сей реєстр товарів прикласти взагалї до східно-европейського вивозу на схід: ібн-Фадлан, вичисляючи товари, що вивозять ся на схід через порти Хозарської землї, вичисляє в головнім теж саме: невільники, мід, віск, футра 22). Бачимо

властиво і тут тіж самі предмети (поминувши деякі другорядні), що і в торговлї з Візантиєю: футра, мід, віск, невільники.

Про вивіз футер цікаві відомости подає Масуді: кораблї з землї Буртасів (тут розуміють звичайно Мордву) привозять Волгою шкіри чорних лисів, — се найдорожші й найціннійші футра; крім того вивозять звідти червоні, білі й чорно-білі лисячі шкіри; найдорожші чорні. Їх вивозять в краї Баб-ель-Абваба (Дербент), до Бердаї (в Вірменії) і до Хорасана, також в землї Франків і Іспанїю, і сї шкіри, чорні і червоні, привозять в Магріб (півн. Африку). Одна буртаська шкірка коштує 100 і більш червінців, принаймнї чорних лисів; червоні дешевші. Королї арабські й перські носять чорних лисів і один перед одним хвалять ся такою роскішю; вони роблять з них шапки, кафтани, плащі, і ледво чи знайдеть ся король, аби не мав кафтана або плаща, підшитого таким чорним буртаським лисом. При тім Масуді оповідає, що найбільшу теплоту чорних лисів довів каліф Магді (775-785), завиваючи фляшку з теплою водою в ріжні футра й виставляючи їх на мороз: анекдот інтересний, бо показує, що популярність північних футер у Арабів сягала досить давнїх часів [23]).

Східноевропейський невільник був теж важним предметом торгу. Чи не з нього і почалась знайомість Арабів з Словянами, котру засвідчив дамаський поет VIII в. аль-Ахталь своїм віршиком про „русих Сакаліба“ [24]). Східноевропейські і спеціально словянські невільниці мали попит і славились за свою красу. Персидські поети пишними словами вихваляють їх. „Всї мої біди“,-нарікає Насір-і-Хосро Енсарі, „приходять від Болгарів: вони тягом привозять любок з Болгару, аби спокусити чоловіка; вони гарні як місяць; їх губки й зубки не повинні бути так гарними, бо з запалу до їх губок і зубків чоловік мусить кусати собі губи зубами“ [25]). Хаукаль зазначаючи головні напрями торговлї білим невільником, як ми бачили, зазначає один через Іспанїю, другий — через Хорасан. В Ховарезм привозили в великім числї невільників словянських і хозарських, і з иньших сусїднїх земель, а також невільників турецьких; між сими певно, була теж чимала маса словянських, спродуваних Печенїгами: про анальоґічну торговлю пізнїйших Половців в Криму маємо звістку в Патерику [26]).

З иньших предметів Торговлї „рибячі зуби“ правдоподібно означають

мамутові і моржеві сїкачі; про мамутові сїкачі оповідає абу Гамід т. зв. ель Андалузі, що сам звідав Болгар в XII в.: в землї, каже він, знаходить зуби подібні до слоневих сїкачів, білі як сніг; нїхто не знає, від якого звіра вони; їх вивозять в Ховарезм, і там купують великою цїною та виробляють з них гребенї, скриночки й иньше, як з слоневої кости, тільки воно міцнїйше від слонової і нїколи не розібєть ся [27]). Але рибячим зубом у північних Словян звуть ся моржові ікли, і правдоподібно-під тим самим іменем експортувались обидва предмети. Вони були спеціальністю північних земель: смоленський князь XII в. обдаровує черниговського футрами і „рибїми зубами“: „соболми и горностайми, і черными кунами, и песци, и бѢлыми волки и рыбьими зубы“ [28]).

Експорт мечів виглядає досить неясно: як ми бачили, руські купцї, по словам Арабів, вивозили їх в Візантию, в другий бік ішли вони до Ховарезму,у самих Русинів бачили мечі „франкського виробу“, а й від Арабів, як побачимо низше, привозили до них мечі. Мабуть найбільш правдоподібним буде припущеннє, що Русь уживала мечі чужих фабрик, але й свої мала незлі, і від неї вивозили мечі її власного виробу і чужого ввозу.

Як богаті й докладні відомости Арабів про предмети їх експорту з східньої Европи, так бідні звістки про арабський імпорт, і ми можемо тільки в приближенню міркувати, які то були „ріжні товари“, що арабські купцї возили з Ховарезма в Европу (як каже Масуді). Сами Араби згадують властиво тільки два предмети, се намиста й мечі. Ібн-Фадлан оповідає, що найбільш улюблена окраса руських жінок — се зелене намисто з глини (себто — якоїсь порцелянової маси): Русь дуже розбиваєть ся за ними, купує їх по діргему за намистинку (пацьорок) і з них роблять намиста для жінок. Ся звістка, так як єсть, не конче докладна [29]), але намиста і взагалї шкляні вироби дїйсно могли приходити через арабські руки. Про мечі звістка також не досить ясна: абу-Гамід (званий аль Ґарнаті або ель Андалузі) оповідає, що в Болгар привозять мечі з Адербайджана (північної Персії) — не полїровані, сильно гартовані вістря; їх купують в Адербайджані по 4 за дінар (червінець), за сї мечі вимінюють у Ісу (нїби Веси) боброві шкіри, а ті добувають соболині шкіри у своїх північних сусїдів (варіант називає нарід Юру себто Югру). Потім у абу-Гаміда наступає оповіданнє, як на ті мечі люди ловлять в морі велику рибу [30]). З

сього догадувались, що тут мова не про мечі, а про гарпуни. Але абу-Гамід легко міг не зрозуміти оповідання про спосіб ловлї великих риб, що перейшло до нього через кілька уст, але не міг помішати мечі з гарпунами, оповідаючи про їх експорт з Адербайджана: очевидно звідси дійсно вивозились в східню Европу мечі.

З повною правдоподібністю можемо назвати ще, як предмети арабської торговлї, шовкові матерії, металїчні й спеціально — золотарські вироби, полудневі овочі й коріннє. Про вивіз металїчних виробів свідчать археольоґічні нахідки. Порівняннє річей з східно-словянських нахідок з нахідками країв, що стояли під повним впливом арабської культури, як Болгар і взагалї Заволже, а також і нахідки предметів разом з арабськими монетами дають нам підставу, бодай з певною правдоподібністю, виріжнити ґрупу мотивів юбілєрської штуки, що розвинули ся під арабським впливом — філїґранові вироби, горошковатий орнамент (зернь), бляшечки деяких типових форм (найбільш типову таку колєкцію дали нахідки з Ґнєздова, в Смоленщинї) [31]). Доставу матерії й коріння мусимо прийняти по анальоґії з звістками про царгородську й кримську торговлю.

В сїй східнїй торговлї волзькі Болгари й Хозари брали участь як посередники; в тій же ролї виступали Жиди. Але головно держали її в своїх руках руські купцї. Вони привозили великі запаси тих ріжних предметів купна, що приходили в руки князїв і їх дружини як данина і здобич, вони скупляли і вимінювали їх в своїх землях і у сусїдів, вони же держали в своїх руках заграничну торговлю, що переходила через східню Европу. Арабам Русь представлялась як нарід з самих вояків і купцїв: „вони не мають анї ґрунтів, анї міст, анї поля“, каже арабське джерело середини IX в. — „оден в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром“; „вони живуть тільки з того“, каже воно на иньшому місцї, „що візьмуть у Словян: наїздять, забирають невільників і везуть їх продавати в Хазеран і Болгар“ [32]). Хаукаль, як ми бачили, оповідає, що найкращі футра привозила в Болгар Русь — по части з своїх земель, а найлїпші вимінювала у поганських народів [33]). Руські купцї, описані ібн-Фадланом, привозять (в Болгар чи в Ітиль) на продажу невільників, спеціально дівчат, соболині шкіри й иньші товари. Яку велику торговлю провадили сї купцї, дає знати оповіданнє тогож Фадлана, що жінки тих купцїв носять на шиї золоті й срібні ланцюги: як купець має 10 тис. діргемів, купує жінцї ланцюг, як має

20 тис. — два, і за кождим десятком тисяч додає новий, „так що инша має багато ланцюгів на шиї“ [34]). Полишаючи на боці самий той рахунок ланцюгів, цікаво, що руських купців рахують тут на десятки тисяч діргемів.

Із східнїх монет, що знаходять ся в північній і східній Европі, найбільша маса припадає на першу половину X в. Коли ми зауважимо, що в 60-х рр. X в. головні огнища східньої торговлї — Ітиль і Болгар зруйнував Святослав і се мусїло тяжко відбитись на сїй торговлї, то з повною правдоподібністю можемо приняти, що як раз перша половина X столїтя була дійсно часом найбільшо розцвіту сїєї торговлї. З другого боку треба піднести, що головна маса сих монет, яких дві третини іде з міст сучасного Туркестану — вони вибивані в Самаркандї, Бухарі, Шаші (теп. Ташкент), Балку й ин. за Саманїдів — арабської династії, що панувала від останньої чверти IX в. і до кінця X в. в Трансоксанії (Мавераннегрі) і Хорасанї. Се вказує, що торговля з північними землями ішла головно звідси, з Туркестану, через Ітиль, а ще більше через Болгар-туди, як каже Масуді, безнастанно ходили каравани з Туркестану, а особливо з Ховарезма (теп. Хіви), головного огнища сїєї торговлї [35]). Мукадесі в своїм клясичнім текстї, вичисляючи північні товари, що вивозились в арабські краї з Ховарезма, каже, що вони приходили сюди з Болгара. Се була торговля суходолом, караванна.

Натомісь з Ітилем велась торговля головно Каспійським морем; торгував з ним Ховарезм [36]), але ще більше, певно, торгували міста каспійського побережа, а з полудневих каспійських портів товари йшли знову караванами на полудень в калїфат і далї на захід, як і з Ховарезма. Монети полудневого каспійського побережа й баґдадського калїфату стрічають ся в східноевропейських монетних нахідках у великому числї; на посередні торговельні звязки з дальшими краями вказують досить численні африканські монети. Ся морська каспійська торговля хто зна чи не була ще інтезивнїйшою від караванної: морська дорога була тодї безпечнїйшою, бо на сухій дорозї турецькі орди були такими ж небезпечними ворогами для ховарезмійських караванів, що ходили в Болгар, як і для руських караванів, що ходили в Грецію або в Хозарію [37]). Важною стацією в сїй торговлї мусїв бути полудневий хозарський порт Семендер, коло устя Терека.

В 940-х рр. отсї каспійські міста потерпіли від руського походу, і він мусїв сильно відбити ся на торговлї, а був вістником ще дальших нещасть. В 960-

х рр. Святослав зруйновав Болгар, Ітиль, Семендер, спустошив край Буртасів. Хаукаль, що писав яких десять літ по сім погромі, каже що від тих міст не зісталось і сліду, їх мешканці розбіглись [38]).

Ітиль по сім дійсно захирів. Його місце пізнійше заступає десь також в тійже місцевости положений Саксін [39]); але його торговельне значіннє- в руській торговлї спеціально, далеко не дорівнює Ітилеви. Турецький натиск унеможливляв правильний розвій торговельних зносин. „Вони сильно терплять від кіпчацьких орд“, каже про сї хозарські городи письменник XII в.

Безпечний від турецьких орд Болгар поправив ся досить скоро — вже з 980-х рр. чуємо знову перекази про заможність Болгарів. Але сильним ударом для сїєї торговлї був упадок династії Саманїдів при кінцї X в.; Туркестан опановали турецькі орди і тут розпочали ся замішання. Маємо, правда, й пізнійше звістки про торговельні каравани з Ховарезма в Болгар, але се були тільки слабі відгомони тієї інтензивної торговлї, яку ми бачили в X в.

Примітки

[1]) Пор. новійші нахідки харківські-Данилевич №. 53, 64. Срібні арабські діргеми в східноевропейських нахідках маємо, скоро тільки їх почали бити (в останнїх роках VII в., за халїфа Абдельмаліка), і Якоб справедливо піднїс, що сей факт виразно вказує на істнованнє торговельних зносин ще перед появою сеї монети (Der nordisch-baltische Handel c. 46- 9). Мідяні й золоті арабські монети істнували й перед тим, але взагалї в Европі стрічають ся майже виключно срібні-діргеми (арабська форма слова „драхма“). Се поясняють тим, що звичайною біжучою монетою було в Туркестанї срібло. Нахідку мідяних монет (почавши від VII в.) в Київі див. у Біляшевського Монетные клады с. 11, але нахідка ся дуже дивна своїм змістом.

[2]) Getica гл. 5

[3]) Вид. де-Ґуе с. 115.

[4]) Гаркаві с. 277, пор. аль-Джайгані І. с. (торговля з Хозарією).

[5]) Гаркаві с. 219.

[6]) Масуді Prairies d'or II. 15 і далї, Kitab et-tenbich в Хрестоматії де Сасї II, 18 (у Якоба Welche с. 38, Хвольсона с. 165).

[7]) Хвольсона Ібн-Даст с. 190. В ґеоґрафічнім словнику Якута (XIII в.) sub voce Ітиль згадуєть ся, що арабські купці їздять в землю Вису — „Веси“, як толкують — себ то на верхню Волгу; але ся звістка стоїть одиноко і непевна.

[8]) Про дорогу з Київа на Курськ Житіє Теодосія л. 5.

[9]) У Хвольсона ор. с. 188-190. Иньше толкованнє назви Веси у Вестберґа Beiträge 2.

[10]) Іпат. с. 164.

[11]) У Гаркаві с. 219. Про транспорт товарів з Болгара в Ітиль говорить ібн-Фадлан, див. у Хвольсона с. 162.

[12]) Іпат. с. 368, пор. 429: купецький караван іде „ис Половець“ на Хорол, на Переяслав.

[13]) Припускають ще й иньшу водну дорогу — з Днїпрової Самари в Міус або в Калміус і з нього в Азовське море, але се можна казати тільки гіпотетично; див. Бруна Черноморье I с. 98 і далї; Майков в Ж. М. Н. П. 1874, VIII с. 257, Барсов2 с. 21, Бурачков К. Ст. 1886, IV. 967 і далї.

[14]) Гаркаві 129. Християнська епархія в Ітилї (Ἀστήλ) дійсно згадуєть ся в катальоґу епархий VIII в., вид. de-Boor.-ом.

[15]) Гаркаві с. 137, ал-Бекрі вид. Розена с. 49. Сей текст має свої трудности:

аль-Джайгані, найстарший письменник (кінець IX чи початок X в.), у якого ми маємо текст про три головні руські міста, каже: „люде їздять в торговельних справах до Київа (Куяби), але ніхто досі не сказав, аби який чужинець поїхав туди перебувати, бо кождого чужинця, що туди поїде, вони зараз забивають“ (Труды III зїзда I с. 347, Виїмки с. 35). У всїх иньших письменників, що мають сей текст — Істахрі, Хаукаля, т. зв. ель-Балхі, аноніма Туманского, Ідрізі — звістки про недопусканнє чужинців прикладають ся тільки до Арти, і власне з сеї антитези виходить, що в Київ їздили чужі купці, але їх не бувало в Артї: Купці їздять до Куяби, в Арту ж ніхто не вступає, бо люде забивають кождого чужинця, що заїхав би до їх землї (Істахрі — у Гаркаві с. 193, див. ще с. 220 і 276). Правдоподібно, се поправнїший варіант, попсований копістами Джайганї. Що в Київі бували чужі купцї, і спеціально східнї, се виразно кажуть иньші письменники, і те значіннє, яке виходить з текстів Істахрі та ин., з огляду на се мусить бути прийняте що до змісту, без огляду на більшу або меншу авторитетність тексту.

16) Який се звір, не ясно. Якоб думає, що се canis corsak, Хвольсон перекладає: куниції.

17) Хвольсон: велику рибу.

18) Хвольсон: парди або хорти.

19) Дерево, досить часто згадуване у Арабів в оповіданнях про східню Европу; Френ і Хвольсон бачили тут березу, Якоб — клен.

20) Вид. де Гуе с. 324, коментар у Якоба Welche Handelsartikel (його перекладу я тримав ся в текстї) і Хвольсона 1. с.

21) У Джайгані, Істахрі, Хаукаля.

22) Хвольсон с. 162, див. ще Істахрі у Гаркаві с. 192.

23) Тексти (в перекладї) у Якоба Welche с. 23-4.

24) Гаркаві с. 2.

[25]) У Якоба Welche Handelsartikel с. 12.

[26]) Вид. Яковлева с. 93-5.

[27]) Казвіні, вид. Вістенфельда II. 413 — у Якоба Welche с. 18.

[28]) Іпат. с. 345-6.

[29]) Дуже ударяв на недокладність сеї й деяких Иньших звісток Спіцин — О степени достоверности ибнъ-Фадлана (Труды отд. слав. рус. археол. IV с. 164).

[30]) Казвіні II. 418, варіант у Якоба Die Waaren с. 28, пояснення У ньогож і у Хвольсона с. 190.

[31]) Вони переховують ся в Ермітажі і московськім Історичнім музею, див. Толстого й Кондакова Русскія древности V с. 61-4 і особл. Сизова ГнЂздовскій могильникъ (Матеріалы по арх. Россіи № 28, 1902). Про їх технїку див. ще Сизова О происхожденіи и характерЂ курганныхъ височныхъ колецъ, Археол. ИзвЂстія l895. Розкопки ведуть ся далї.

[32]) Ибнъ-Дастъ вид. Хвольсона с. 35, Кардизі — Отчетъ Бартольда с. 123.

[33]) У Гаркаві с. 219.

[34]) У Гаркаві с. 93.

[35]) Prairies d'or II с. 15 і далї, подібно й ібн-Хаукаль у Гаркаві с. 219.

[36]) Істахрі у Гаркаві с. 192.

[37]) Масуді Prairies II с. 15.

[38]) У Гаркаві с. 218, 220.

[39]) Вестберґ в своїх Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen (гл. XII) доводить з певною правдоподібністю навіть, що Саксін треба уважати новим іменем Ітиля. Вповнї правдоподібна його гадка, що під Саксінами, згаданими в лїтописях XIII в., треба розуміти останки Хозарів, що ґрупували ся коло своєї старої столиці.

ВНУТРІШНЯ ТОРГОВЛЯ Й ЇЇ ПРЕДМЕТИ, КИЇВ І ГОЛОВНІ ТОРГОВЕЛЬНІ ДОРОГИ, ВІДНОСИНИ ВВОЗУ ДО ВИВОЗУ, РОЗВІЙ КРЕДИТУ

Загранична торговля давала значний імпульс внутрішнїй торговлї Руси. Купцї розтїкались по всїх краях, скуповуючи потрібні для експорту місцеві продукти і взаміну ширили свої — заграничні і місцеві товари. Заграничні товари в переважній масї мали попит тільки у богатих і вельможних, але дещо і з заграничного експорту розходилось в дуже широкі маси народу, от як ріжні шкляні окраси, намиста, срібло.

Особливо визначну ролю у внутрішнїй торговлї мусіла мати сіль і металї, бо иньші потреби народнього житя задоволялись місцевими продуктами й виробами. Як ми згадували, сіль з чужих країв привозила ся з Криму і

Балтийським морем в Новгород; сї звістки, що правда, належать до пізнїйшого часу — XIII-XIV в., але нїщо не перешкаджає прийняти їх і для ранїйших часів. Свійська сіль ішла з галицьких, а мабуть і семигородських соляних жуп. Експльоатація солї в Семигородї сягає ще передісторичних часів; звістки про доставу соли з Галичини в Київщину маємо в оповіданню про події кінця XI в.: тодї стала ся недостача солї в Київі через те, що під час війни київського князя з галицькими перестали випускати купців з Галича й з під Перемишля, „і не стало соли у всїй Руськїй землї“ [1]).

Що до металів, то напевно можемо констатовати у себе тільки експльоатацію зелїза з болотяної руди в Деревлянській землї. В джерелах маємо звістку про торговлю оловом (чи циною): аль-Бекрі каже, що сей метал (чи обидва) привозили з західньої Европи, Джайгані — що з головних руських міст розвозили їх по всїх усюдах. Пізнїйше (XIII в.) маємо звістки про доставу в Новгород нїмецькими купцями зелїза, міди, олова й цини [2]). Безперечно сї металї від найдавнїйших часів привозили ся з чужих країв також і до полудневих, українських земель.

Широке розповсюдненнє окрас срібних і бронзових (перстенї, шпильки, намиста, ковтки й ин.), порцелянових і шкляних (намиста й наручники), навіть в народнїх масах-засвідчене розкопками. Сї вироби мусїли бути теж предметом широкої внутрішньої торговлї.

Торговельним центром як для внутрішньої, так і для заграничної торговлї був Київ, положений на головній торговельній дорозї — Днїпрі. Стоячи низше устя його головних притоків — Припети й Десни, Київ був збірним пунктом для всього, що йшло цїлою Днїпровою системою, а та знов збирала товари з сусїднїх систем, злучених з нею короткими волоками: Припеть лучила систему Днїпра з системою Буга й Висли, Сейм — з системою Дона, Десна — з системою Оки, верхнїй Днїпро лучить ся з Західньою Двиною, Волгою і системою північних озер.

В Київі-ж перехрещувались з водною важні сухі дороги — шлях з Волини і „з Ляхів“, що йшов звичайно на Пересопницю, Дорогобуж, Корческ, Звиждень, Білгород, і полудневий, що йшов з Чехів і Угор через Галичину на Володарів, Звенигород і Василїв [3]); шлях на північний схід — на Курськ, і на полудневий схід — на Переслав; на полудень же йшли ті три клясичні „пути“: „Грецький, Солоний і Залозний“ [4]). Київ був центром, де

обмінювались товарами сї ріжні шляхи, де вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і з свого боку впливаючи на неї; він був серцем східної Словянщини й великої східно-европейської рівнини. Не дурно іменем Руси, що було спеціальним іменем Київщини, у заграничних письменників (Константин, ібн-Русте) зветь ся спеціально купецько-дружинна верства, що держала в своїх руках східно-европейську торговлю.

Але цікавий факт! Полуднева Русь, Київщина особливо, судячи з письменних звісток, відогравала головну ролю в тодішній (IX-X в.) торговлї, а монетними скарбами того часу далеко богатші північні землї-волзькі, новгородські, балтийське побереже. При тім скрізь стрічають ся далеко частійше арабські монети (часом великими скарбами), нїж візантийські-переважно одиночні нахідки. Толвувати се самою припадковістю нахідок трудно, але так само не можна взяти голу статистику монетних покладів за міру і образ дійсних торгових відносин; треба мати на увазї й иньші причини. Очевидно, північні землї головно продавали свої продукти за готові гроші, полудень уживав багато заграничних фабрикатів, з сього вивід — потреби полудневого житя були вибагливійші, і штучні вироби та екзотичні продукти чужих країв мали тут більший попит — житє було культурнійше.

По друге — з трох імпортів очевидно найбільшим розмірно до свого експорту був грецький, найменьшим арабський, себ то Араби з усїх культурних народів, що вели торг із східною Европою, ввозили найменьше розмірно до того, скільки вивозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий иньший в монетних нахідках VIII-X в., і найбільше сей гріш осїдав в північних краях, меньше культурних, меньше інтересованих чужими виробами; вони взагалї меньше куповали як продавали. Так можна толкувати нахідки монет [5]).

Можна ще зробити здогад : торговля на Українї не обертала великими масами готових грошей, бо істнував вже значно розвинений кредит.

Київські правні памятки з XII в. виказують дуже значний розвій кредиту і пильну опіку для нього зі сторони власти й права. Се мусить іти ще з попереднїх столїть. Про постанови київського права в сих справах будемо говорити на иньшім місцї [6]), тут піднесемо лише такі вказівки нпр., що

купці торгували часто в кредит, або на позичені гроші, і право дуже улекшувало такі кредитові зобовязання. На кредит вели ся навіть великі торговельні операції: закони про банкротів обговорюють випадки, коли-б в операціях банкрота були гроші загграничних купців і місцевих людей, і самого князя (се теж цікава вказівка — про участь князів у торговельних операціях). При конкурсі уставляєть ся такий порядок: перше право має князь, по нім чужеземні претензії, нарешті свійські; закон, очевидно, піклуєть ся тут розвоєм широкого, заграничного кредиту. Улекшеннє кредитних операцій має на меті й иньший закон про банкротів, де відріжняєть ся банкротство винне і безвинне, що стало ся з нещасливих випадків (як потоне корабль, знищить товар війна, або пожежа): в такім разї кредитори не мають права продавати банкрота і довжнику даєть ся можливість сплачувати свої довги протягом якогось часу [7]).

Примітки

[1])Патерик с. 154.

[2]) Для новгородської торговлї (факти пізнїйші, але вони можуть служити для зрозуміння й давнїйших відносин): Бережковъ О торговлѢ Руси съ Ганзою до к. XV в., 1879 і статї його-ж і Тихомірова в Ж.М. Н. П. 1887 р.; Никитскій Історія экономическаго быта В. Новгорода, 1893 с. 24 і далї; Buck Der deutsche Handel in Nowgorod — Jahresbericht der Anna Schule, Спб. 1895.

[3]) Напрям шляху на Волинь видно з порівняння Іпат. с. 121, 170, 276, 284; шлях в Галичину — Іпат. с. 278-9, 300, 342-3.

[4]) Див. вище с. 289.

[5]) Треба одначе рахувати ся ще і з розширеннєм монети дорогою здобичи.

[6]) Т. III гл. 4.

[7]) Карамзінський кодекс § 44-5, 47-8, 66-8.

VI. Людність і її суспільний побут.

Чоловік:

ФІЗИЧНИЙ ТИП — ДАВНЇ ОПИСИ, АРХЕОЛЬОҐІЧНІ ДАНІ, КРАНЇОЛЬОҐІЧНЕ ПИТАННЄ, НОША ГОЛОВИ, ЧИСТОТА. ВДАЧА, АНТИЧНІ ЗВІСТКИ, ЛЮДЯНІСТЬ, ПИРИ, ВІЙНА. РЕЛЇҐІЙНИЙ СВІТОГЛЯД, БОГИ. СВАРОГ, ПЕРУН, ДАЖДЬБОГ І ХОРС, ВЕЛЕС, СВАРОЖИЧ, ТЕМНІ СИЛИ, ТЕОМОРФІЗМ, МЕНЬШІ БОЖЕСТВА, КУЛЬТ, ПИТАННЄ ПРО ЛЮДСЬКІ ЖЕРТВИ, ВОЛХВИ, ВІРА В ДОЛЮ

Від тої матеріяльної сфери, в котрій розвивала ся діяльність давнього Українця, перейдемо тепер до нього самого — до його фізичної й духової фізіономії.

Для фізичного типу наших предків маємо перед усїм клясичну звістку Прокопія про Словен і Антів (і при тім він виразно зазначає, що сї народи не ріжнять ся між собою виглядом): „всї вони високі і надзвичайно міцні, тїлом і волосєм не дуже білі або бльондинуваті, і не впадають зовсїм в чорне, але всї рудоваті“ [1]). Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби: і їм мешканцям чорнявого полудня, впадало в очі румяне тїло й русяве волосе Словян, так що й своїх русявих земляків вони прозивали часом „Словянами“. „Словяне — нарід червоної краски, з русявим волосєм“, характеризує їх абу-Мансур, „кріпкий тїлом“, додає Казвіні. Русь спеціально характеризуєть ся ними теж як великі тїлом, русяві, гарні люде [2]).

З сим сходять ся описи кількох наших князїв. Хоч можлива непевність, чи не маємо тут до дїла з чужою династією, у всякім разї цїкаво, що сї описи зходять ся вповнї з загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Диякон описує Святослава: „він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі синї, ніс короткий; борода була обголена, на верхнїй губі густе й довге волосє; голова зовсїм обголена [3]), з одного боку висїв чуб [4]), що означав значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалї він був дуже добре збудований“. В сїй інтереснїй описи (вона вказує й те, яка на Руси тоді була мода на волосє) на сей раз звертаю увагу тільки на яснї очі Святослава. З лїтописей наших вкажемо дві описи, одну Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): „бѢ же Мьстиславъ дебелъ тѢломъ, чермьномъ лицемъ, великома очима“; „сий же благовѢрный князь ВолодимѢрь возрастомъ бѢ высокъ, плечима вѢликь, лицемь красенъ, волосы имѢя желты кудрявы, бороду стригый, руки же имѢя красны (гарні) и ногы“ — отже знову маємо русяві, румянї, кріпкі фіґури [5]). З рисунків зовсїм виразно виступає румяний і русявий (може рудавий) тип на мінятюрі Ярополка Ізяславича чивідальської псалтири [6]).

Зібравши до купи письменні звістки про Русь і Словян, ми здобули характеристику русявих, румяних, великих зростом людей [7]). В декотрих пунктах вони вповнї потверджують ся й иньшими даними, в иньших лишають нас в непевности. Що до зросту, то й нинїшня українська людність досить висока (вище середнього зросту), вища від великоросийської, а в деяких місцях доходить таки дуже високого зросту (Кубанцї, Гуцули) [8]). Сюж прикмету виказують поміри костей з могил IX-XI в. Могили західньої Волини дали пересїчно 171 центиметрів для мужчин, 155 для женщин, могили погоринські — 169 цм. для мужчин, для женщин — 158 цм., могили з поріччя Тетерева — в середнїм 167 цм. Не так ясна справа кольору. Археольоґічного матеріалу для неї не маємо. Сучасна українська людність не має одностайного типу, як і цїла сучасна Словянщина взагалї має два окремі типи — ясний і темний; темний переважає на заходї й полудню, ясний на північнім сходї, й українська територія припадає на переходову : на півночи й північнім сходї її переважає ясний тип, на заходї (в гірськім поясї) й полуднї — темний; варіяцїї так значні, що не можна уставити ще, який тип переважає між

Українцями (матеріалу досї зібрано ще дуже небогато). З огляду на наведені вище історичні звістки виходило-б, що як раз ясний тип був початковий, основний, або переважний українсько-руський, тим більше, що він виказуєть ся на найстарших, найбільш законсервованих частинах нашої території — північних. Але і для того часу властиво може бути мова тільки про перевагу того чи сього типу, а не його виключність.

Цікава, а дуже неясна справа про краніольоґічний тип нашого народу, як і взагалї про тип словянський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібранім матеріалї (а він зібраний з деяких тільки місцевостей). Розкопки старих українських могил, X-XII в. — на Волини, в землї Деревлян, Сїверян виказують, що у старої української людности тип довгоголовий рішучо переважав над короткоголовим. Так могили західньої Волини дали 14 довгоголових (долїхо- і субдолїхо-кефалів) при 4 середнеголових і 2 суббрахікефалах (брахікефалів не було зовсїм); в численнїйшім матеріалї з Погорини було 74 довгоголових (долїхо- і субдолїхокефали) при 11 середнїх і 26 короткоголових (суб- і брахікефали); могили з над Случи дали 4 довгоголових (долїхо- і субдолїхокефали) і 2 середноголових [9]). Роскопки в околицях Тетерева також дали дуже мало виразнїйших брахікефалів [10]). На 65 сїверянських черепів було тільки 6 короткоголових. На 33 донецьких 26 довгоголових, 3 середнї, 4 короткоголові, і т. д. [11]). Про еволюцію антропольоґічного типу на підставі сих спостережень поки що було б передчасно говорити; Питаннє про початковий словянський тип — чи був він короткоголовий чи довгоголовий, стоїть тепер гостро в науцї, і рішити його вповнї дефінїтивно поки що нема можности, а без того і про еволюцію українського типу голови трудно говорити, і я обмежаюсь тільки зазначеннєм сих фактів. Супроти довгоголовости старої української людности в лїсовім поясї маємо поки що два огнища короткоголового й темного типу — оден в західнїм, карпатськім гірськім поясї, другий — на степовім шляху з Азії, де короткоголовий тип появляєть ся вперше в залїзній культурі. Коли зміни типу голови зводити на вплив самої метісації, то відси могли вийти елєменти короткоголового, темного типу. І знов про старий український антропольоґічний тип треба сказати, що про його одностайність, про „расу“ в VIII-X в., очевидно, так само не може бути мови, як і нинї; тип сей тільки мусїв бути тодї меньше комплїкований, меньше мішаний і меньше ріжнородний як теперішнїй.

Стільки б можна сказати про антропольоґічний тип, не забавляючи ся в гіпотези й здогади. Додати можна-б дещо про ношу голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: великі вуса, обголену чи сильно обстрижену бороду і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду й у пізнійшого князя — Володимира, з XIII в. Княжі портрети на монетах виразно показують замашисті вуса, а що до бороди, то на декотрих монетах з іменем Володимира, золотих і срібних, зовсїм виразно видно, що князь не має бороди, на иньших не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсїм низько обстрижену [12]). Князь на т. зв. монетах Святополка не має бороди. Ярослав на старих рисунках софійської фрески має коротку бороду. У Святослава Ярославича на рисунку його збірника борода низько обстрижена, так само у Ярополка Ізяславича. З того виходило-б, що загальна мода у наших князїв і може — вищої дружини була тодї на вуса, а бороду стригли [13]). Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русини носять бороди, а деякі голять;

Руська Правда між иньшими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів з Данилових вояків: „поженемъ на великий бороды“ можна здогадувати ся, що рядова дружина і поспільство XIII в. носило бороди довші [14]). Що до волося, чоловіки родини Святослава і так само Ярополк мають волосє обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до річи згадати ще одну подробицю зверхнього вигляду-чистоту. На тім пункті маємо про наших предків досить непохвальні характеристики. Прокопій каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні, а ібн-Фадлан, оповідаючи про руських купців, називає їх „найбруднїйшими божими сотворіннями“, прирівнює до онагрів, а ілюструє се оповіданнєм, що руські купцї мили ся в однім цебрі, не переміняючи води та сякаючи або плюючи туди. До певної міри сї звістки можуть бути правдивими: замилуваннє до чистоти се культурна привичка, і теперішня чистота, котрою визначаеть ся переважна маса нашої людности, могла виробити ся пізнїйше, але без ограничень сих старих звісток теж прийняти не можна. Прокопій писав про пів-кочову і меньш культурну, взагалї передову словянську кольонїзацію, а ібн-Фадлан свою характеристику опирає на тім, що Словяне не мають подібних рітуальних обмивань, як Магометани, і під

впливом сього міг дещо й побільшити в своїм оповіданню [15]). Подібним чином иньший арабський подорожник оповідає про сучасних Німців (правдоп. X в.): „нема на світі нічого бруднійшого від них, вони миють ся на рік раз або два-в холодній воді!“ [16]).

Про характер наших предків тойже Прокопій пише: „житє провадять вони суворе й не цивілїзоване, і дуже брудні, але зовсім не лихі і не підступні і в простоті (щирости) заховують гунські звичаї“ [17]). Похвальне свідоцво виставляє їм т. зв. Маврикій: „вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе і відпроваджують з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станеть ся якась шкода через недбальство господаря, то той, хто прийняв по тім того гостя, виступає против недбалого, уважаючи честю для себе обстати за гостем. Своїх рабів вони не задержують в неволї на завсїди, як иньші народи, але визначають їм певний час (служби) і потім дають вибирати-чи схочуть вернутись на вітчину з певною нагородою, чи зістати ся у них вже як вільні земляки (ἐλεύθεροι καί φίλοι). Жінки їх честні над всяке понятє, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну й добровільно задушують себе, бо для них жити вдовами-то вже не житє“. Він підносить також їх свободолюбність („не хочуть нікому служити або бути під властю“), їх терпеливість на всяку нужду-спеку, холод і дощ, на брак одїжи й поживи. Але закидає брак згоди (μισάλληλα), упертість і неохоту до підпорядкования своєї гадки гадцї загалу, наслїдком чого виходять кріваві бійки; далї-невірність в умовах і взагалї непевність: лекше їх удержати страхом або дарунками, як умовами [18]).

Сї характеристики дорогі нам тим, що мають на оці не тільки Словян, але й Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характера, які взагалї найбільш кидались у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язиціх; західні — німецькі письменники особливо підносять її: „нема народа гостиннійшого над них“, зауважає Адам Бременський про Поморських Словян [19]). Арабське джерело IX в. оповідає про Русь, що вона поважає і ласкаво поводить ся з чужинцями, які удають ся під її опіку, або часто у неї бувають, та боронить їх від всякої пригоди [20]), а наш найдавнійший кодекс світової етики-Наука Мономаха научає “особливо шанувати гостя“ [21]). Вірність чи відданість словянських жінок

була теж предметом загального здивовання (характеристики не мають самі одначе особливого значіння, бо виходять з рітуального звичаю самовбийства вдів). Свободолюбність словянську мали нагоду найліпше оцінити Німці під час боротьби Словян за свободу. Але заразом кидав ся усїм в очі й тяжкий брак солїдарности. Характеристику Маврикія ми вже бачили. Ібн-Якуб завважає, що Словяне нарід відважний та воєвничий, і нїхто-б не дорівняв їм в силї, як би не розріжненнє їх численних, відокремлених племен [22]). Тут давала себе знати причина і заразом результат слабости їх полїтичної органїзації, їх неохота до послуху якій небудь власти і підпорядкованнє всякого авторитету голосови загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавістю та тією щиростю, яку вище занотовав для нас Прокопій, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про уживаннє у нас ріжних музичних інструментів. Співолюбність Українців і взагалї Словян мусить сягати дуже давнїх часів; спів і музика були нерозлучними товаришами всяких видатнїйших хвиль життя. „Сплясаньемьи гуденьемь и плесканьемь" відправляла поганський шлюб Русь, вже після охрещення [23]); „довгими піснями" прощаєть ся з житєм жінка-Русинка перед смертю в описанім ібн-Фадланом руськім похоронї. „Игрища межю сели", і на них „плясанья" і „вся бЂсовьскыя пЂсни", про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сїверян і деяких иньших племен, мусїли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнїйше. Музика була звичайною утїхою князя: увійшовши одного разу до ки. Святослава, Теодосий Печерський застав „многая играющи прЂдъ нимь: овы гусльныя гласы испущающе, другія же оръганьныя гласы поюще, и инемъ замарьныя пискы гласящемъ, и тако всЂмъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прЂдъ князємь". А що всякі ігрища, скоморошества, музика, співи були звичайною утїхою народа, показують нападки пізнїйших християнських проповідників [24]). Візантиєць Скілїца, описуючи болгарський похід Святослава, каже, що його вояки не уважали на обережність, цїлими ночами пючи й упиваючись та забавляючись музикою та танцями [25]). „Игранье, плясаньє и гуденьє (музика)", „бЂсовьское пЂньє и блудноє глумленьє" (правдоподібно-нескромні співи або жарти) були звичайною приналежністю пира і взагалї забави [26]).

При тім всім, дійсно, любили й випити. Не дурно солодке і пяне питє з меду сягає ще пра-індоевропейських часів. Словяне мали час вправитись в його уживанню в своїй правітчині. Руський нахил до випивання кинув ся в очі ще ібн-Фадлану; описуючи руських купців, він каже: „вони дуже охочі до вина (правдоподібно одначе, тут мова не про вино, а про мід), пють його в день і в ночи, так що иноді їм трапляєть ся й умерти з кухлем в руках". Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не пючи: „Руси есть веселье пити, не можемъ безъ того быти", і се переконаннє піддержали веселі Володимирові пири, де головним елєментом був мід, що споживав ся в великих масах. Що се не можна прикладати до самої варязької дружини, показують инші подробиці Володимирового життя. Мід був такою неминучою житєвою потребою, що за Володимира, розсилаючи по місту припаси для убогих і калїк, возили і „мід в бочках" [27]). Арабське джерело каже про „Словян" (східнїх), що у них багато вина і меду, у одного чоловіка буває по сто збанків „вина і меду" [28]). Поганські свята не минались без питя; по згідному свідоцтву наших (пімста Ольги над Деревлянами) і чужих джерел (ібн-Росте й иньші про Словян) тризну по небіжчику справляли пирами і випивками; „за рік по смерти небіжчика," кажуть Араби, „беруть кухлів зо двадцать меду, більше-меньше, несуть на могилу, збираєть ся родина небіжчика, їдять, пють і потім ідуть собі". Сей звичай перенесено потім на християнські свята-почавши від празників, що уряджував Володимир. На празник у Василеві варили за Володимира 300 перевар меду. М. Іоан в своїх дорогоцінних „Правилах" (XI в.) нападає на росповсюднений звичай, що світські люди споряжали пири в монастирях, один перед другим похваляючись, хто ліпший спорядить, і на тих пирах гості упивали ся. Церковні оказії лучили ся з піяченнєм, що прикривало ся лише ріжними обрядовими покривками, і т. п. [29])

Цікаво одначе, що в нашім давнїм письменстві прийнятий делїкатний термін для пяного — „весел" [30]); се може натякати, що пили не так щоб запиватись, а властиво підохотитись; підохочуватись же таким способом — було річею звичайною, аби було чим [31]). Але що таким безневинним підохочуваннєм не все обмежались, нема що й казати; досить пригадати популярну інвективу на пянство: „піянство — вольний бЂсъ, піянство — дщи діявола, піанство — уму смерть, погубивий бо умъ скотины пущи

есть“, в відповідь на людський погляд, що в пяництві нема нїчого злого — ‚въ піянствѢ ничтоже зла творимъ“. Сей поблажливий для пянства людський погляд, з яким християнським духовним приходило ся воювати, теж дуже характеристичний для старої української вдачі.

Загалом вище подані прикмети складають ся на характер привітний, мягкосердий, щирий, веселий, поетично закрашений. На до-повненнє можна-б вказати, що звичаєве руське право не визначало ся суворістю, не знало лютих кар на тїлї і допускаючи кріваву пімсту, не мало кари смерти по суду; найвища кара — „поток (ви-гнаннє) і разграбленіє“ (конфіскація майна). З сього боку характери-стика Полян, дана в Повісти: „Поляне бо своихъ отецъ обычаи имя-ху тихъ и кротокъ“ [32]) може бути до певної міри прийнята. Тільки знов не треба собі тої кротости занадто ідеалїзувати. Ті „тихі і кроткі“ Русини вміли часом показати себе й иньшою стороною.

Взагалї словянському характеру не бракувало енергії. Вище на-водив я погляд на них ібн-Якуба: „Словяне люде відважні та воєвничі, і при солїдарности могли-б взяти гору над кимбудь“. Словянські напади на Візантию в VI-VII в., або боротьба балтийських Словян з Нїмцями, почавши від VIII в., повна фактів словянської відваги і воєвничости; бракувало до того лише полїтичної орґанїзації й солїдарности. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусїдів на воєвничість, сувору, нелюдську вдачу її: „нарід, як то всї знають, дуже жестокий і немилосердний, що немає жадного слїду ласки до людей; подібні до звірів своєю вдачею, не людські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони замилованнє до убийства“, описує Русь грецький ритор з 1-ої пол. IX в. „Вони відважні й сміливі; як нападуть на иньший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цїлком, а перемігши гнетуть, як рабів“ [33]), характеризує Русь арабське джерело з тогож часу. Подробиці руських походів — нпр. Ігоревих, на Візантию й на Каспійське море, або Святослава на Болгарію потверджують сю характеристику; правда, з норманїстичного становища се все складаєть ся на Норманів, але в усякім разї війська Ігоря та Святослава переважно в своїй масї складались не з Норманів, а з Словян; та й руські війни й усобиці XI-XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суворости й немилосердности. Очевидно à la guerre comme à la guerre, псіхольогія і звичаї війни гуманністю не визначають ся нїде, в тім нема нїчого дивного, і

нема чого тут дивоватись Руси, а я тільки підношу се тут супроти тенденції старих словянофилів виявляти Словян, в противність напастникам Німцям, тихим і ідеалїчно-спокійним народом, заразом — елєментом пасивним і позбавленим всякої полїтичної ініціятиви [34]). І те і друге — рівно побільшене.

Релїгійний світогляд нашого народу в перед-християнські часи мав в своїй основі культ природи. Перед ним відступив і поблід старий культ предків, одначе і культ природи не вийшов з примітивних слабо вироблених форм. Русько-словянська мітольогія взагалї досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабість: судячи по всьому, словянське племя не мало особливого нахилу до релїгійної творчости [35]).

Клясичну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає про Словян і Антів, що вони мають одинакові релїгійні погляди. „Єдиного бога, що посилає блискавку [36]), признають вони владикою всїх і жертвують йому коров і всяку жертву. Не знають долї (фатума) і зовсїм не признають, аби вона мала якусь силу над людьми; як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на війнї, обіцює за своє житє, як що не пропаде, жертву богу, і спасши ся, жертвує обіцяне та й думає, що тією жертвою спас собі житє. Шанують вони річки, нїмф і деякі иньші божества (δαιμόνια), жертвують їм усячину і з тих жертв ворожать собі“.

В сїй многоважній звістці можна зазначити два головні моменти словяиської релїґії: єдиний бог, єдиний владика світа, з котрим безпосередно звязують ся ріжні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібнїйші божества та взагалї надприродні істоти (по теперішньому кажучи), з другорядним значіннєм.

Сї звістки Прокопія потверджують ся иньшими свідоцтвами як про Словян взагалї, так і спеціально про Русь. Так Гельмольд (XII в.), оповідаючи про релїґію балтийських Словян, каже, що поруч численних другорядних богів признають вони одного великого, загального, що був заразом спеціально небесним богом [37]). Спеціальні відомости про Русь вказують, що перше місце в її культурі займав метеоричний біг владика грома й блискавиці.

Сей біг в X-XI в. на Руси зветь ся Перуном (лит. Perkunas), богом грома, як

показує його імя (пьрати — бити). [38]) Одначе у иньших Словян, крім східнїх ми не знаходимо вповні ясних вказівок на істнованнє бога сього імени: хоч се слово звістне там і часто стрічаєть ся в проклонах і ріжних назвах, але може означати просто грім небесний. Діло в тім, що бог грома Перун був, правдоподібно, розмірно пізнїйшою спеціалїзацією певних метеоричних проявів сили того головного словянського бога, про котрого говорить Прокопій: він спеціалїзував ся подібно як спеціалїзовали ся в осібні божества сонце й огонь — елєменти дуже близько споріднені з небесним огнем — блискавицею. Давнїйше той найвищий бог виступав мабуть під иньшим іменем.

В київській лїтописи під 1114 р. заведено мітольоґічний уривок з грецького хроноґрафа Малялі про Гефеста й його сина Гелїоса, і при тім додано поясненнє, що Гефест то Сварог, а Гелїос „сынъ Свароговъ, єже єсть Дажъбогъ". Пізнїйші діатриби проти поганства (відомі в кількох варіантах XIV в., а основа їх мусить тим самим бути значно старшою) докоряють людям, що вони „огневѢ молятся, зовуще єго Сварожичем [39]). Біг Сварожич відомий нам і у балтийських Словян [40]). Імя Сварога мало би вказувати, що се був бог неба і світу: його звязують з инд. svar — небо, сонце, соняшний світ [41]).

Досить правдоподібний здогад, що в сїм Сварогу маємо ми того старого головного, „єдиного бога" творчої сили цїлої природи, що виступає так виразно ще у Прокопія. Пізнїйше, в міру того як ріжні, найбільш видатні прояви сього бога спеціалїзовались в поглядах поодиноких словянських народів і означались осібними іменами, сї нові спеціалїзовані прояви, в ролї богів, заступали і відсували назад ідею того головного бога. Тому між іменами богів, шанованих на Руси в X в. безпосередно перед розповсюдненнєм християнства, ми не стрічаємо вже Сварога. Натомісь виступає Перун, бог блискавицї й грома, Хорс-Даждьбог, бог сонця, джерело всякого світового добра, Сварожич-огонь, й ин. [42]).

Та якби не було з іменем, нема непевности, що розвій мітольоґічних ідей ішов власне отсїєю дорогою — від „єдиного" бога неба й світа, спільного взагалї всїм індоевропейським народам, до спеціальних натуралїстичних богів, якими були Перун, Дажбог-Хорс, Сварожич й ин. [43]). Спеціалїзація божеств, бодай в значній части, розвинулась очевидно вже на східно-

словянськім ґрунтї: поодинокі словянські галузи йшли в сїй еволюції кожда своєю дорогою.

Перун безперечно займав перше місце в руськім культї X в.: кілька разів вичисляють ся боги в лїтописи, і ще важнїйше — в умовах з Греками, і все Перун стоїть на першім місці [44]). В умові 944 р. хрещена Русь має присягти перед Богом в церкві св. Ілї, що в поглядах Руси заступив місце Перуна, а поганська — перед Перуном. В умові Святослава на переступників кладеть ся клятва „отъ бога, въ негоже вЂруемъ — в Перуна и въ Волоса бога скотья“, а лїтопись вичисляє ідоли, поставлені Володимиром в Київі, в такім порядку: „Перуна и Хоръса и Дажьбога [45]) и Стрибога и СЂмарьгла и Мокошь“. При нищенню поганських святощей особливо зневажали Перуна — як найголовнїйшого очевидно [46]). Се відповідає словам Прокопія, що між метеоричними проявами божества перше місце займала блискавка (очевидно — з громом). Що Перун був бог грома й блискавки, показує окрім самої його назви, і значіннє сього слова у західнїх Словян (грім) та анальоґія з литовським Перкунасом. Перун се небесний бог, спеціальний володар неба, сила різна, але заразом творяща, що оживляє і дає нові сили природї своїм дощем та розганяє своїми ударами ворожі житю елєменти засухи, задухи, смерти. Його прикмети були потім перенесені в певній мірі на св. Ілю, що у Словян і у Греків був звязаний з старим культом небесного божества [47]) і перейняв функції Перуна, як володар грому й блискавки.

В вище наведенім лїтописнім ряді богів Хорс і Даждьбог в більшости кодексів стоять як два осібні боги, властиво — осібні ідоли. Тяжко рішити, чи тут автор, за давниною, узяв два імена того-ж самого бога за два осібні божества, чи дійсно сонечне божество двоїлось уже в поглядах поганської Руси; останнє також дуже можливо. Що і Даждьбог і Хорс означають сонечного бога, се ясно, коли звести згадану вище ґльосу київської лїтописи про сонце-Даждьбога з „великим Хорсом“ Слова о полку Ігоревім, що означає не що як сонце [48]), і в словенських перекладах часом заступає грецького Апольона [49]). Обидва імена не відомі нам в мітольоґії иньших славяиських ґруп; імя Хорса правдоподібно зближуєть ся з іранською назвою сонця (авестийське Khorshêtî); імя Даждьбога виводить ся від д а т и і б о г — добро, богатство, отаке означає подателя всякого блага [50]).

Можна здогадуватись, що тим часом як Хорс вказував на сонце як небесне світило, Даждьбог означав опікуна земного житя, роду людського, і тому співець Ігоревого полку називає Русинів Дажьбожими внуками 51).

До сеї сторони соняшного культу близько підходить иньший дуже поважний бог-Велес або Волос, „скотій богь“. Імя його неясне, традиція у иньших словянських ґруп слаба 52); в лїтописнім реєстрі київских ідолів його поминено, але він стоїть за те в оповіданню про присягу під 907 р. і в умові Святослава, разом з Перуном 53), а численні топоґрафічні назви з ним звязані й згадки в пізнїйшій традиції вказують на широку його популярність. Його значіннє обясняють лїтописні слова, що то був „скотій біг“, і се потверждує той факт, що його християнський іменник св. Власий заступив його в ролї опікуна худоби. Отже се біг богатства, достатку (скот і гроші в старій Словянщині-се синонїми), опікун господарства, щось дуже близьке до Даждьбога. Звичайно думають, що се був теж соняшний біг, вказують на анальоґії Апольона й Марса в сїй подвійній ролї-богів сонця і опікунів худоби. Се досить правдоподібно, і коли вже маємо один дублєт для сонця, може бути і другий; але можливо й иньше- що тут до значіння першорядного бога підняв ся якийсь низший „демон“. В Слові о полку Ігоревім Боян зветь ся „Велесовим внуком“, що вказувало-б на якийсь звязок між Велесом і співом, поезією; ана-льоґія з Апольоном така близька, що будить підозріня про просте перейнятє тут грецького погляду-приладженнє поетом міта про Апольона до словянських мітольоґічних традицій. 54)

Сварожич-огонь згадуєть ся у східнїх Словян тільки в пізнїйшій релїґійній лїтературі; але паралєльна традиція у Словян балтийських показує, що образ сього божества сформував ся ще в перед християнські часи.

Сї фіґури-Перун, Хорс-Даждьбог, Велес, Сварожич-то „боги“ у властивім значінню того слова. Слово богъ (санскр. bhága богач, податель добра, зенд. baga-біг 55), фріґійський Ζεύς Βαγαῖος) означає спершу добро, благо (звідти-богатий, богатство, збіже, і в неґативній формі-у*бог*ий), в дальшім рядї-се добродійна сила й податель добра. Отже боги-то добрі сили, прихильні людському житю й щастю. Чи їм відповідали в світоглядї наших предків сили й істоти темні, ворожі „житю Даждьбожого внука“, в формі теж поодиноких божеств? Скільки небудь виробленого дуалїзму в

словянськім релїґійнім світоглядї не помічаємо. Хоч між низшими, божеськими істотами стрічаємо небезпечні чоловіку сотворіння, одначе й вони тільки небезпечні, не злі принціпіально, і в словянськім Олимпі не можна вказати на певно якихось репрезентантів темного, злого принціпу [56]). З деякою правдоподібністю можна ще думати се за Стрибога, виводячи його імя від стрити-нищити, отже нищитель добра, біг негоди: в Слові о п. Іг. вітри звуть ся „Стрибоговими внуками“. Та й тут не знати, чи дїйсно сей Стрибог був наскрізь ворожою силою, ідеєю злого, а не простою персонїфікацією певних природних явищ.

Се були-б головні, вищі боги наших предків, про котрих можна щось певне сказати. Деякі иньші імена зістають ся. цїлком неясними або непевними [57]).

Сї головні боги до певної міри були персонїфіковані- на се передовсїм вказує істнованнє таких абстрактних імен як Даждьбог, Стрибог, істнованнє ідолів і можливість таких поетичних образів Слова о полку Ігоревім як Дажьбожь внук, Велесів внук, і под. Отже істнували певні елєменти теоморфізму. Опись Перунового ідола в лїтописи, а також ібн-Фадланове оповіданнє вказували-б на початки антропоморфізму: лїтопись оповідає, що за Володимира поставлено в Київі ідол Перуна-деревляний з срібною головою й золотими вусами; ібн-Фадлан оповідає, що руські купцї молились перед ідолом — деревляною колодою, з вирізбленим лицем, подібним до людського [58]). Але се були тільки слабі початки антропоморфізму, взагалї-ж індівідуальність словянськихбогів ще дуже слабо була розвинена. Ми напр. не знаходимо нїяких певних слїдів ґенеальоґії богів; ґльоса Київської лїтописи, що називає сонце — Даждьбога сином Сварога, підказана правдоподібно текстом хроноґрафа, що зве Гелїоса сином Гефеста. Автор Слова о полку Ігоревім, уживаючи таких виразів як Даждьбогів внук, Стрибогові внуки, очевидно не вкладає в них нїякого реального змісту, не виходить з яких небудь ґенеальоґій, тільки дає метафори, поетичні образи близькости до чоловіка того чи иньшого божества, улюбленности його і т. ин. Важний також з сього погляду факт — брак богинь в нашій мітольоґії: не можемо вказати на певно нї одної [59]). Очевидно, русько-словянські боги ще дуже слабо сперсонїфікувались і не затратили свого початковаго характеру — певних природних сил, метеоричних явищ, елєментів природи.

Окрім головних „богів“, давній Словянин, і Русин спеціально, бачив в природі наоколо себе множество підрядних істот. Не знати, чи не називались вони загальною назвою бісів — старим словянським словом, що в перекладах заступає грецьке δαίμων, δαιμόνια, і потім, під впливом християнства стало означати злих духів. Але як би не було з іменем, самий факт істновання в словянськім світогляді таких низших божеств, надлюдських істот не має найменьшої непевности. В вище наведенім тексті Прокопія бачили ми згадку за „німф і деякі иньші божества“. Такими німфами були полудневно-словянські віли і наші русалки, а властиво одна тільки, властива катеґорія русалок, бо під сим іменем розуміли потім не тільки водяних німф, але й утоплениць і похрещених дітей (мавок — навок, від навь — мерлець). Саме імя „русалка“ — пізнійше, пішло від лат. rosalia (як тепер приймають) і закрило початкове імя; але віра в водяних і лїсових німф мусить сягати прасловянських часів [60]).

Певні таємничі істоти жили в болотах, лїсах, горах, полях. Про шанованнє криниць, болот, гаїв — себ то тих божеств, що жили в них, згадують письменні памятки від XI в. М. Іоан згадує про тих „єже жруть бЂсомъ и болотомъ и кладеземъ“. Церковна устава Володимира між провинами вичисляє: „или кто молить ся подъ овиномь или въ рощеньи, или у воды“ [61]). В теперішнїх часах ще заховались в народї образи водяника, що живе в водї, лїсовика чи полїсуна — в лїсї, і всяких взагалї „дїдьків“ — хатнїх, болотяних, лїсових, що при всїх своїх пізнійших відмінах свій початок ведуть з перед-християнських часів. Сучасні чорти, чи дідьки, що сидять в дуплястих деревах, в старих покинених будовах, млинах і т. и., заступили місце давнїх перед-християнських „бісів“. Шанованнє криниць переховалось подекуди дуже живо [62]).

Ріжні категорії людей также мали певні надприродні прикмети. Такі вовкулаки — люде, що можуть обертатись вовком. Упирі, що по смерти виходять з могил і висисають у людей кров. Сюди-ж по части належать волхви і новійші відьми і відьмаки (від в і д а т и, рівнозначне з знахуром, знавцем) — люде, що знають маґічні тайни і вміють впливати на природні явища, знають надприродне. Всї сї вірування належать ще до передхристиянського світогляду.

Ласку вищих і низших божеств здобував собі Русин, як і кождий иньший,

молитвами, обітницями та жертвами. Се був натуральный наслїдок персоніфікації натуральних сил і явищ, і початки сих форм побожности сягають ще праіндоевропейських часів [63]). Ми бачили вище звістку Прскопія, що Словяне й Анти жертвовали і тому найвищому богу і тим низшим „демонам“ всяку худобу та обітницями жертв уважали можливим викупити свою душу в останнїй бідї. Константин Порфирородний оповідає про жертви подорожнїх Русинів на Днїпровім острові св. Георгія (Хортиці): там під превеликим дубом, спеціально поважаним, жертвовали вони живих птиць, хлїб, мясо і хто що мав; про птиць кидали жеребки — чи їх зарізати чи пустити живими. Ібн-Фадлан оповідає про молитви руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам всяку страву, хлїб, мясо, молоко, цибулю, напиток, і молить головного бога, щоб послав йому добрий торг; коли торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удаєть ся по протекцію до меньших ідолів з подарунками й поклонами; коли-ж попродасть легко, то уважає обовязком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на закопаних наоколо палях. Цїкаву молитву „Словян“ (руських) наводить старе арабське джерело (ібн-Росте й инші): під час жнив, каже воно, беруть просо в кірцї, підіймають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам страву, дай нам і тепер її подостатку!...“ [64]).

Як бачимо, Константин оповідає, що Русини молились і жертвували під великим, спеціально поважаним дубом. Спеціальне поважаннє дерев, як священних місць, де перебуває біг — се річ загальнозвістна у індоевропейських народів; нема нїчого дивного, коли й у Словян дерева заступали місце храмів або якихось образів. Для молитви, жертв, взагалї культу, звичайно служили ті місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, — де він уважав можливим зближитись до сеї таємничої сили як найблизше. В образку, поданім ібн-Росте, Словянин молить ся на полї до неба; в вище наведених місцях Правила м. Іоана або Володимирової устави він жертвує таємничим природним силам коло криниць і болот, молить ся в лїсї або коло води.

Але поруч таких нерукотворних святощів бачимо й рукотворні. Храмів, правда, у Словян не знаходимо, окрім балтийських (і то пізнїйшими часами), але згадують ся ідоли богів. Найранїйшу звістку для Руси маємо

під 945 р.: Ігор з дружиною присягає в присутности грецьких послів, — „иде на холъмы, кде стояше Перунъ“. Потім, оповідаючи за Володимира, лїтопись каже, що він поставив в Київі на горі, коло княжого двору ідоли Перуна, Даждьбога, Стрибога і ин.; Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород, поставив там над р. Волховим ідол Перуна. Іларіон і старе житиє Володимира, кажучи про його заслуги перед християнством, теж згадують про поганські ідоли і капища (жертвенні місця) на Руси. Яков каже навіть про „храми ідольські“, але ся одинока звістка певно — риторична фраза 65). Останнїми часами багато наробила галасу звістка про капище викрите в Київі коло старого княжого двора, під Десятинною церквою. Але ся купа каміння (відкопана і потім знову засипана землею) 66) не знати навіть, чи була якоюсь будовою, а рітуальне призначеннє її у всякім разї нї з чого не можна було констатувати.

Слова лїтописи, що оповідає, як Володимир ставив ідоли, наводили на гадку декого, що ті ідоли — то була новина на Руси, що то Володимир доперва починав їх заводити під чужим впливом (поморським чи варязьким). Але такий погляд неоправданий; лїтописне оповіданнє про Володимира хоче представити контраст його поганської безбожности й християнської побожности і для того кладе натиск на його відданість поганському культу. Иньші писання XI в., говорячи про Володимира, нїчого не знають про якісь його спеціальні заходи коло поганства. З рештою ідол Перуна бачимо ми ще за часи Ігоря; за руських ідолів згадує й ібн-Фадлан. Могли се, справді, бути тільки початки сїєї стадії поганського культу — шановання богів в формі антропоморфних образів; можливо, що сї ідоли бували тільки в більших центрах тодїшнього житя, тим часом як народня маса могла зіставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць; можна добачувати тут при охотї дещо й норманських впливів; але очевидно, не були сї ідоли якоюсь новиною, занесеною на Русь кілька років перед християнїзацією.

Лїтопись, оповідаючи всякі страхи безбожности перед охрещеннєм Володимира, каже також, що в Київі жертвували ідолам людей. Загальна згадка її мало що варта: „и жряху имъ (тим Володимировим ідолам), наричуще я богы, и привожаху сына своя и дъщери, и оскверняху землю требами (жертвами) своими, и осквѢрнися кровьми земля Руская и холмъ-тъ“. Виходило-б, що Кияне жертвовали своїх дїтей богам („привожаху“-

очевидно для жертви); але цілий текст взятий з св. Письма і може бути ужитий риторично, зовсїм без реального значіння [67]). Так само непевні подібні-ж вирази у Іларіона [68]). Важнійші були-б конкретні факти. Таке оповіданнє наводить лїтопись: Володимир, вернувши ся з щасливого походу на Ятвягів, з своєю дружиною „творяше требу“ (жертву); але „старци и бояре“ постановили кинути жеребки на хлопця й дївчину та їх жертвовати богам. Упало на сина Варяга християнина, той не дав свого сина і поганьбив поганських богів; довідавшись про се, Кияне-погани розкидали його двір і вбили його з сином [69]). Се оповіданнє оперте на місцевій традиції, тому має право на довірє, але може бути питаннє, чи ся справа жертви переказана добре: чи не було тут з початку тільки спогаду про убийство Варяга за ганьбу, кинену ним на поганських богів, а подробиця про жертву зявила ся при лїтературній обрібцї, під впливом книжних взірців.

Крім лїтописи про жертвованнє людей оповідає ще арабське джерело і Лев Диякон. Ібн-Русте каже: у Русинів є знахорі, що мають дуже великий вплив на князя; що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути; „знахор бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає, поки задушить ся; і каже: „от жертва богу“ [70]). Ся інтересна відомість має ту слабу сторону, що дуже близьке до нього оповіданнє знаходимо у ібн-Фадлана про Болгар [71]), і для того насуваєть ся питаннє, чи воно не приточене до Русинів через помилку? Лев Диякон оповідає, що Русини в Доростолї, палячи своїх покійників, „справляли жертви за мертвих: топили в Дунаю дїтей і півнїв, кидаючи в течію“; але й тут насуваєть ся сумнїв, чи Лев не помиляв ся з сим жертвованнєм дїтей за умерлих? бо анальоґічних жертв за умерлих ми не стрічаємо. Кінець кінцем істнованнє на Руси XI-X в. звичаю жертвовати людей навіть в певних важнійших обставинах представляєть ся менї не певним, хоч в давнїйшій індоевропейській минувшинї людські жертви мусили істнувати [72]).

Цікаво, що в поданих вище оповіданнях лїтописи про присягу, складану перед Перуном, про жертви богам і т. и. нїде не виступає спеціальна верства жерців. Вони взагалї нїде не згадують ся на Руси, як і в иньших Словян (окрім пізнїйших балтийських, з їх значно більше розвиненим поганським культом), через те можна з усякою певністю сказати, що в нас

їх не було, та се й зовсїм натурально при слабо вироблених формах релїґії й культу. Публичні жертви, від держави чи народу, справляє князь або заступники громади- бояри й старцї в поданім вище оповіданню лїтописи. Приватні жертви й молитви справляв кожний за себе чи за свою родину, як от в оповіданню ібн-Фадлана про руських купцїв. Ролю голови родини як заступника її перед богами показують нам сучасні, вже християнїзовані обряди — нпр. при різдвяній вечері, коли батько чи иньший старший править молитви і всякі релїґійні церемонії при побожній, пасивній асистенції домашпїх.

За всїм тим, хоч не було спеціальної кляси жерцїв, були одначе люде, що уважали себе й у людей уважались спеціалїстами й порадниками в усякого рода релїґійних справах. Се власне були-б згадані вище волхви-знахорі, звісні, взагалї ще з часів індоевропейських у всїх індоевропейських народів. З такими „волъхвами-кудесниками“ (чудотворцями) докладно знайомлять нас наші руські джерела. Віщий Олег мав запитатись волхвів, від чого він має вмерти, і волхви пророкли, що від свого коня; він залишив того коня, але дїйсно, каже Повість, вмер з сього, що вкусила його гадюка, вилїзши з черепа того, уже здохлого коня. З такими волхвами нараджувала ся в Полоччинї, вже по схрещенню Руси, мати звістного Всеслава про свого сина, що родив ся з „язвеном“ на голові, і вони прирадили, аби він носив те язвено на собі, і від, того він був „немилостивъ на кровопролитьє“. В Київі, вже в 2-ій пол. XI в. зявив ся був волхв, що оповідав, як йому зявило ся пять богів і заповідали великі переміни на світї [73]).

Сї волхви, предки пізнїйших відунів-чарівників і відьом, мають надлюдське знаннє тайного, укритого, через те вони „віщі“ (або „ведущии“). Вони, очевидно, найкраще могли знати, чого нїхто не міг знати — як покермувати таємничими силами природи, придбати їх ласку та поміч і відвернути шкоду. Але їх маґічні засоби обмежені в своїх впливах: давнїйша віра у всемогучу силу маґічних актів уступила ся перед новійшими ідеями незмінного божого „суду“. Волхви теж не можуть противити ся непереможної волї богів. Олега звали люде „віщим“, але волхви напророчили йому смерть від коня, й стало ся; віщий Всеслав, на що був кудесник, а „часто бЂды страдаше...“

Ми бачили вище звістку Прокопія, що Словени й Анти не признавали фатума. Очевидно, Прокопій виходив тут з того, зазначеного ним факту, що

Словени й Анти уважали можливим жертвами та обітницями визволити ся від біди чи смерти, отже не признавали якоїсь непереможної сили тієї долї, а підпорядковували її божій волї. Але ся панує над чоловіком всевластно. Віщий Боян, що очевидно, стояв ще вповні на ґрунті поганського світогляду, висловив се в афоризмі:

ни хытру, ни горазду ни птичю горазду суда божия не минути... (Слово о полку Іг. XI).

Волю божу він представляє, відповідно народнїм поглядам, в виді суду, декрету: „прийти на суд" значить умерти, підпасти останньому декрету. Теж бачимо і в народнїй мові: дївчина виходить за „судженого" їй долею чи богом. У нас і Великоросиян, у полудневих і західнїх Словян, є судильниці, судинушки, сужениці, судички, що заправляють людською долею. З ними зближують „рода і рожденицю", звістних в східно-словянській книжній лїтературі XII в.: канонїчні записки Кирика (новгородські) згадують, що люде „крають хлїби, сири, мід" роду і рожениці (рожяниця) і пють на честь рожениці [74]). Судячи по імени, тут можна бачити долю прирожденну, в противність полуднево-словянській припадковій „стрічі" (срїча). Кождий має свою долю, персонїфіковану в спеціальну істоту, і ті долї призначають ся богом чи якоюсь спеціальною вищою силою („Усуд" сербських казок) [75]).

Персонїфікують ся рівнож такі ідеї як Лихо, Злиднї, — початок тому бачимо вже в Слові о полку Ігоревім в образах Обиди, Нужди; але сї образи взагалї не прибрали, щоб так сказати, кости й плоти конкретних істот. А „род" і „рожаниця", сполучаючи до купи ідею долї з ідеєю опікунів, патронів роду, вже подають руку культови предків-небіжчиків.

Примітки

[1]) Ε'υμήκεις τε γάρ καί 'άλκιμοι διαφερόντως ε'ισίν 'άπαντες, τά δέ σώματα καί τάς κόμας ο'ύτε λευκοί 'ες 'άγαν 'ήξανθοί είσιν ο'ύτε πη 'ες τό μέλαν α'υτοῖς παντελῶς τέτραπται 'αλλ' 'υπέρυθροί ε'ισιν 'άπαντες De bello Got. III, 14.

2) Найдавнійша згадка про русих (чи рудоватих) Словян є у персидського поета VII в. Ахталя. Потім про волосє й румяну (червону) шкіру Словян говорять Масуді, Казвінї (XIII в.) і цитовані в ґеоґрафічнім Словнику Якута абу-Амру і абу-Мансур; про Русь — ібн-Русте і ібн-Фадлан. Арабські терміни уживані для волося значать і „рудий“, „червоний“, і „русий“, „білявий“, тож хоч Фадланові слова перекладають: „ рудий“, але скорше треба тут розуміти русих. Звістки див. у Гаркаві с. 2, 93, 138, 269 і 279, пояснення див. у ньогож с. 5-6, Jacob Welche2 с. 14-5, Niederle O původu Slovanů с. 38 і далї. Тою незвичайною для Арабів русявою краскою словянського волося мабуть треба пояснити звістки Арабів, що Русь фарбує волосє — се каже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосє на голові, як хорий вмре, або красять собі бороду), потім Хаукаль: „деякі з Русинів голять бороду, деякі з них звивають її як кінську гриву і фарбують жовтою (або чорною) фарбою“, і пізнїйші як Едрізі і Дімешкі — Гаркаві с. 121 і 232 і Труди III зїзду т. I с. 347. З другого боку назва Словянина, Саклаб, Сакалїба в орієнтальних кругах стає синонїмом білої раси взагалї і під назву Словян підтягають ся й инші білі народи північної Европи (докази на се зібрав недавно Вестберґ в статях Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной ЕвропѢ, Ж. М. Н. П. 1908, II, статя I).

3) 'Εψιλωμένος τόν πώγωνα , τήν κεφάλην πάνυ 'εψίλωτο — властиво з голою бородою і головою; се можна толкувати або — обголений, або обстрижений, та πάνυ 'εψίλωτο то мабуть скорше вказує на голеннє.

4) παρά δέ θάτερον μέρος α'υτῆς βόστρυχος 'απηώρητο — тут може бути непевність, чи чуб висїв по обидва боки, чи тільки на один, але останнє більше згоджуєть ся з звичайною фразеольоґією.

5) Іпат. с. 105 і 605.

6) Кольорова копія у Кондакова Изображенія русской княжеской семьи.

7) На сих пунктах, як ми бачимо, обопільно покривають ся характеристики Словян і „Руси“. Значить було б даремно в якійсь з сих прикмет — русявости, великім зростї і т. и., бачити доказ норманства Руси, чи руської династиї. Такі виводи стрічаємо і в сучасній лїтературі, але вони безпідставні. Прокопій в кождім разї не писав про Норманів, а його

характеристика вповні відповідає характеристиці Руси IX- X вв.

[8]) Деякі характеристики сучасного українського антропольоґічного типу і лїтературу археольогічно-антропольоґічну див. в примітці 8.

[9]) Антоновичъ Курганы Зап. Волыни с. 136-7, Мельникъ ор. с. с. 490, Гамченко Раскопки въ басейнЂ Случи с. 392.

[10]) В помірах сих черепів є деяка неясність — Антонович (Раскопки въ странЂ Деревлянъ с. 11) і Талько-Гринцевич (Charakterystyka с. 17- 9) значно ріжнять ся в результатах своїх помірів: Антонович рахує більшість брахікефалів (43 на 66, з середнїм показчиком одначе тільки 80,7, отже майже середнеголові), Т.-Гринцевич же не подає анї одного з показчиком вище 78. Антонович мав помірів більше, але що анї у нього, анї у Гринцевича скелєти не мають близшої метрики, не можна зорієнтувати ся в сїй суперечности. Рамченко опублїковав 7 довгоголових, 3 середнеголових і 1 короткоголовий (Житомірскій могильникъ с. 111 і Городище на р. Корчеватей с. 183).

[11]) Богдановъ Антропол. выставка II с. 183 III с. 350, Поповъ с. 48.

[12]) На сїй підставі неб. П. Лебединцев доводив, що Володимир має коротку бороду на монетах. Прегарні копії сих монетних княжих портретів у нумізматичних виданнях ґр. Толстого. Але на портретну вірність старих монетних образів не можна покладати ся.

[13]) Але мода мінялась чи не була одинакова на полудню і півночи; новгородський князь Ярослав Володимирович (внук Мстислава київського,) на фресцї Нередицької церкви кінця XII в. має довгу бороду і довге волосє (Прохорова Рус. Древности, VI).

[14]) Іпат. с. 535. Тексти Арабів подано вище (с. 306-7). Рус. Правда Академ. код. § 7.

[15]) Прокопій I. с. Ібн-Фадлан в вид. Гаркаві с. 91.

[16]) Jacob Ein arabischer Berichterstatter2 с. 12.

17) Δίαιταν δέ σκληράν τε καί 'απημελημένην, 'ώςπερ οί Μασσαγέται, καί α'υτοί, 'έχουσν, καί 'ρύπου 'ήπερ 'εκεῖνοι 'ενδελεχέστατα γέμουσι πονηροί μέντοι 'ή κακοῦργοι 'ως 'ήκιστα τυγχάνουσιν 'όντες, 'αλλά κ'αν τῶ 'αφελεῖ διασώζουσι τό Ούννικόν 'ῆθος — вид. Haury II с.358.

18) Маврикій XI. 5. Характеристику Маврикія в головнім повторює і Тактика Льва

19) Gesta Hammab. eccl. II. 19; иньші звістки див. у Крека2 с. 357-8, Котляревського Сочиненія III. с, 442.

20) Ібн-Даст с. 36-7.

21) „И боле же чтите гость, откуду же к вам придеть, или простъ или добръ или солъ"-Лавр. с. 237; утилїтарист автор при тім одначе не занехав вказати на утилїтарну сторону сїєї народньої чесноти: „ти бо мимоходячи прославять челов Ђка по вс Ђмъ землямъ".

22) Вид. Розена с. 53.

23) Правила м. Іоана § 30.

24) Житіє θеодосія л. 26. Іпат. с. 120 (чи належить ся проповідь до Руси-річ сумнївна, але що її на Руси уживали против забав, у всякім разї свідчить про їх розповсюдненнє на Руси). Кирило Туровський в вид. Сухомлїнова с. 410. Поученіе Георгія Зарубського-Срезневскаго СвЂдЂнія и замЂтки VII с. 56. ЛЂтописи рус. литературы (Тіхонравова) IV с. 90, 92, 110, і нова збірка проф. Вдадимірова в III т. Памятників церковноучит. лит. (1897). До лїтописного оповідання про ігрища (Іпат. с. 8) порівняти описи празників у поганських Поморян: erat enim nescio quis festus dies paganorum, queni lusu cantuque gens vesana celebrans, vociferaitione alta nos reddidit attonitos-Herbordi Dial, II. 14, пор. Ebbonis Vita III l.

25) Ά'υλοίς καί κυμβάλοις — дудками та бубнами-Cedreni II p. 385 ed. Bonn. Правда, що з Святославом, по словам Скіліціи, були тодї ще й Болгари, Печенїги та Угри, але вище подане оповіданнє його належить до Руси як не більше, то бодай не меньше як і до її союзників.

[26]) Правила м. Іоана § 16 і 24.

[27]) Іпат. с. 56 і 86.

[28]) Кардизі с. 123.

[29]) Іпат. с. 86, Правила м. Иоана § 12, див. іще в т. III гл. 4.

[30]) Про Вячеслава Іпат. (с. 325): „сеє ночи былъ веселъ съ своєю дружиною“, натомість Воскр. I с. 61-2: пилъ бЂ.

[31]) Іпат. с. 288, 336 і т. и.

[32]) Іпат. с. 7,

[33]) Житиє Георгія Амастридського гл. 43, ібн-Даст (Росте) — вид. Хвольсона с. 38-9, порівняти характеристики Фотия, Каганкатаваці, й ин. — див. Виїмки с. 23, 53.

[34]) Огляд сих теорий і остра критика, їх в книзї Ученія о національныхъ особенностяхъ Славянъ Собєстіанского, 1892; широка критика її в К. Старинї 1892, X-XII. На ново ся ідея одвічної словянської пасивности видвигнена Пайскером; див. мою статтю в Записках т. 103.

[35]) Для орієнтовавня в старшій лїтературі дуже добре служить Крек2 с. 378 і далї. З старшого згадаю: Jagić Mythologische Skizzen — Archiv für sl. Ph. IV i V. Brückner Mythologische Studien, ibid. VI, IX і особл. XV. Фамицынъ Божества древнихъ Славянъ, 1884. Кирпичниковъ Что мы знаемъ достовЂрнаго о личныхъ божествахъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1885, IX. Сырку — Славянско-румынскіе отрывки — Ж. М. Н. П. 1887, V. Шенпингъ Наши письменные источники о языческихъ богахъ русской миѳологіи — Филологическія Записки 1888, VI. Мочульскій О мнимомъ дуализмЂ въ миѳологіи Славянъ- Р. Филологическій ВЂстникъ, 1889, П. Сумцовъ Культурныя переживанія, 1890. Machal Nákres slóvanskeho bájesloví, 1891 і нове оброблennє (популярне) Bájesloví slovanské (1907). M. K. O religii pogańskich Słowian, 1894. Богдановичъ Пережитки древняго миросозерцанія у БЂлоруссовъ, 1895. Владиміровъ Введеніе въ исторію русской словесности 1896, гл. II і III, і Поученія противъ древне-русскаго язычества и народныхъ суевЂрій (Памятники древне-рус, церковно-учительной литературы, III, 1897). Анальоґічна ширша праця — Азбукинъ Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками

язычества въ русскомъ народѢ (Русскій Филолог. ВЂстникъ т. 35 і 37-39, головно т. 35). Лєже — ряд статей під титулом Etudes de mythologie Slave (від року 1896 друковані в часописи Revue d'histoire des religions, деякі вийшли осібно- три випуски), оброблені й видані разом п. т. La Mythologie Slave, par Luis Léger, 1901 (моя оцінка в Записках т. LX). A. Léfèvre Mythologie des Slaves et des Finnois (Revue de l'Ecole d'anthropologie, 1897 — популяризація в значній мірі оперта на Лєже). Яворский-статї про домовиків, опирів і т. и. в галицькім фолькльорі — Ж. Старина 1897. Ćerný Mythiske bytosće łuźiskich Serbov, 1898, Будішін. Милорадовичь ЗамЂтки о малорусской демонологіи (К. Старина, 1899, VIII). Гальковскій Миθологическій елементъ в сербской народной поезіи (Филологическія Записки 1900 і далї). Rożniecki Perun und Thor (Archiv f. sl. Phil. т. XXIII). Ивановъ Культъ Перуна у южныхъ Славянъ (Изв. отд. р. яз. 1903, IV). М. Дикарів Уривки з греко-славянської мітольоґії й иньші статї по мітольоґії — Збірник фільольоґічної секції Наук. Тов. ім. Шевченка, VI 1983. Петръ Объ этимологическом значеніи слова „Стрибогъ“-Изборникъ кіевскій, 1904. Ветуховъ Заговоры, заклинанія, обереги, 1907. Mansikka Uber russische Zauberformeln, 1909 (Гельсінґфорс). Zaborowski Origines de la mythologie ancienne des Slaves (Revue de l'école d. anthrop., 1907). F. Krauss Slawische Volksforschung, Липськ 1908 (пережитки старих вірувань у полудневих Словян). θ. Коршъ Владиміровы боги (Сборникь Харьк. ист. фил. общ., 1909). Borchling Aus der slawischen Mythologie (Prähist. Ztschr. 1909). Погодинь Лингвистическія и историческія замЂтки о богахъ Владиміра Вел., 1910 (відб. з збірника на честь Соболєвского.)

36) 'αστρπῆς δημιουργόν — Debello Got. III. 14.

37) Гельмольд I с. 83. Деякі скептичні замітки до його звісток — Nehring Der Name bělbog, Archiv XXV.

38) Ся загально признана етимольогія Останнїми часами стрічаєть ся одначе з певними сумнївами. Так напр. Ак. Корш вважає словянське імя етимольоґізацією чужої (ілїрийської) назви.

39) Іпат. с, 200, Тихонравовъ ЛЂтописи русской литературы IV — Слова и поученія направленныя противъ язычъ. вЂрованій с. 89, 92. Також Владиміровь Поученія противъ древне-русскаго язычества.

[40]) Thietmar IV. 17, Monum. Pol. hist. I c. 226.

[41]) Наросток *oi* = ga має означати небо, в його руху, метеоричних перемінах.

[42]) Мушу зазначити, що погляди на Сварога як на початкового найвищого бога у Словян новійшими часами були сильно захитані. Яґіч (Archiv IV) завзято виступив проти них, і його аргументи зробили сильний вплив. Фамінцин (с. 143), Махаль (с. 2121), Лєже (с. 235) скептично задивлюють ся на істнованнє його. Боронив його Крек2 с. 379 і далї, і я думаю, що правда лежить по сторонї оборонцїв — що противна сторона пішла задалеко в гіперкритицизм. Ширше в 2 вид.

[43]) Пор. начерк розвою релїґійних ідей Індоевропейцїв у О. Шрадера Reallexicon с. 669. В словянській мітольоґії, усуваючи Сварога, дослїдники або лишають відкрите питаннє про імя найвищого бога, або висовують на сю позицію котрогось з инших богів, або вкінцї припускають, що він звав ся просто я богом“. Таку гадку, висловлену вже давнїйше, підтримував Фамінцин (с. 141), і до неї же схиляєть ся Лєже (с. 50 — 1). Одначе ся теорія дуже слабка. Лишаю на боцї фолькльорні згадки про „вишнього бога“ або „бога-пребога“: вони не мають в собі нїчого характеристичного. Окрім них вказують на тексти умов Руси з Греками: “да будет проклят от Бога и от Перуна“ (с. 33), „отъ бога, в него же вѢруемъ, в Перуна и в Волоса бога скотья“ (с. 48); але в першім текстї йде мова, очевидно, про християнського Бога, з огляду на хрещену Русь, в другім “богъ“ може бути толкований яко загальне понятє, Перун і Волос — як спеціалїзація тієї ідеї. З инших божеств, яких хотїли поставити на чільне місце, згадаю теорію Рожнєцкого (Perun und Thor), що тим часом як культ Перуна розвинув ся під норманськими впливами, домашнїм словянським богом був передовсїм Волос-Велес. При умовах Олега 907 і Святослава 971 р. по його гадцї Нормани кленуть ся Тором, під іменем Перуна, а Русини-Словяне — Велесом. Ся підміна Перуна Тором одначе не може устоятись (пор. замітки Тіандера в його критицї статї Рожнєцкого в ИзвѢстіях отд. рус. яз. 1903, III), а з тим упадає й така виїмкова роля Волоса. Розвиваючи аргументи за істнованнєм на Руси культа Тора, Рожнєцкий толкує згадку Київської лїтописи про „Турову божницю“ в Київі (Іпат. с. 229) як “капище Тора“. Єсть ще й инше толкованнє, що бачить в нїм „храм бога Тура“. Але зовсїм

неправдоподібно, або християнську церкву називали храмом Тора чи Тура (анальоґії, які вказувано, нїчого не доводять, бо не можна вказати християнського дублета для Тора чи Тура, під покровом якого могло б держатись імя Тура або Тора, як приміром державось імя Волоса під іменем св. Власія). Шахматов дав недавно нове толкованнє сього тексту, опираючи ся на варіантї проложного жития св. Володимира: „церковь святую мученику Турова“: він вважає Тура іменем Варяга-мученика (Какъ назывался первый русскій святой мученикъ? 1907).

44) Рожнєцкий висловив досить правдоподібну гадку, що на Руси в двірських і дружинних кругах X в., коли таку визначну ролю грали Варяги, на розвій культу Перуна вплинула його подібність до скандинавського Тора. Се вважаю правдоподібним, хоч доводи Рожнєцкого за істнованнєм в Київі культу Тора, чи то під іменем Перуна, чи незалежно,-всї слабкі.

45) Так в полудневій і новгородській верзії (1 Новг.), а з суздальських в Академічнім (Троіцкім) і Переяславськім — Хоръса *и* Дажьбога, в Лаврентиєвськім і Радивилівськім (Кениґсберськім) без *и*; тяжко рішити, бо останнє — lectio difficilior.

46) Іпат. с. 33-4, 48, 52, 80.

47) На заміну Ілєю Гелїоса і Зевса Акрейського вказав Полїт (Ὁ Ἥλιος κατά τούς δημώδεις μύθους, 'υπό N.Γ. Πολίτος), і за ним Веселовский Разысканія въ области духовнаго стиха VII та Лєже в розвідцї Peroun et saint Elie. При сих паралєлях новогрецького й словянського фолькльору на жаль одначе зістаєть ся звичайно невисвітленим, що маємо ми тут перейняте з античної грецької традиції, і що треба уважати перейнятим Греками (як і Волохами, Албанцями) у Словян; се особливо треба б вияснити в питанню про поганські свята.

48) Всеславъ въ ночь влъкомъ рискаше, изъ Кыева дорискаше до куръ Тьмутараканю, великому Хрьсови влъкомъ путь прерискаше — XI.

49) Древности моск. арх. общ. I Мат. для арх. сл. с. 1.

50) Dans divitias, Spender des Wohlstandes як толкують Мікльосіч або Крек. Яґіч натомісь (Archiv, V) толкує як deus dans, der gebende Gott. Иньший

вивід (Срезневского, Буслаєва, Афанасєва) — від пня dagh, івд. dah. dáhati — горіти, отже бог огня; його підтримують і деякі новшпгі дослїдники (Махаль, Погодін). Проти сього підносив Крек форму Даждь бог (ор. с. 891), але можливий тут вплив народної етимольогії; важнїйша иньша обставина — що бог в сих coniposita не може означити божества, тільки мати початкове значіннє — добра, „б о г а т с т в а“.

51) Вид. Огоновського розд. VI і VII.

52) Вказують тільки у Чехів, але й то пізні й малозначні ремінїсценції, див. Крек 2 с. 454. А деякі учені навіть хотїли цїлого Велеса вичеркнути з між словянських богів, тому що се мовляв просто християнський св. Власий, подібно як в Святовитї бачили паґанїзованого св. Вита. Оборонї Велеса присвячений просторий і докладний екскурс у Крека2 с. 446-473. Новійшими часами Поґодін пробував відріжняти східно-словянського Волоса від Велеса, як відмінну назву.

53) Іпат. с. 18 і 48. Слова: „бога скотья“ в сїй умові може бути пізнїйшою ґльосою, але у всякім разї давньою, бо вона є в ріжних верзіях лїтописи.

54) З иньших кандидатів на словянських соняшних богів згадаю Тура (щось як грецький Пріап), див. про нього спеціальну розвідку пок. Голубовского НЂсколько соображеній къ вопросу о кн. ТурЂ-К. Старина 1891, X; докази наведені тут досить слабі, не вистають. Другий такий непевний сонїчшй біг, се Ярило. Його, як і Тура вважають образом лїтнього розцвіту творчих сил природи під впливом сонця. Про Ярила одначе є сильна традиція народня, але головно у Великоросиян (див. одначе у Афанасєва ор. с. III с. 727). Він відповідає таким символам лїтнього сонця, як Коструб, Купало; в письменнїй старо-руськӣй традиції не згадуєть ся, як і вони. При слабій індівідуалїзації русько-словянських божеств витичити виразну границю між сими „моментами лїтнього повороту сонця" та правдивими божествами, як то пробують зробити (нпр. Махаль с. 200 і далї), дуже трудно. Але з огляду, що ми маємо тут дїло з пізнїми (XVII-XIX в.) народнїми образами, не звістними, як я сказав, з давнїх джерел, обережнїйше буде не робити силоміць для них місця серед давнїх мітольоґічних образів.

55) Сей словянсько-іранський паралєлїзм піддав здогад, що словянське слово перейняте через Скитів від Іранцїв; див. Berneker Slav. etym. Wörterbuch, sub voce. Але провдоподібно корнї сього культу ідуть глубше. Див. Schroeder Über die Glauben an ein höchstes gutes Wesen bei den Ariern (Wiener Zeitschr. f. Kunde Morgenl. 1904).

56) Див. спеціальну розвідку Мочульського О мнимомъ дуализмѢ у Славянъ, також Крек 2 с. 404, Махаль op. c. c. 36-8, Брікнер-Archiv V c. 163, Нерінґ- Archiv XXV.

57) Про лїтописного Семарьгла нпр. досить принята гадка, що се біблїйні ідоли 'Εργελ і 'Ασιμαθ (Царств. IV, 17); Ґедеонов бачив тут єгипетського Σεμ-'Ηρακλῆς . Новійші мітольоґи уважають сї виводи непевними, та й не уважають можливими бачити тут якогось словянського бога; за те Вірт (Gesch. Asiens 182 й ин.) добачив тут вавилонський вплив на Русь! Мокошь зістаєть ся загадкою, в церковній лїтературі сим словом перекладають грецьке μαλακία, „иже есть роучныи блоудъ“. Див. Крек 2 с. 405-6, Яґіч в Архиві V c. 6-7. Крім лїтописи сї імена згадують ся ще в згаданих пізнїйших діатрібах (Тіхонравов і Владїміров op. c.).

58) Іпат. с. 52. Гаркави с. 95.

59) Всякі Весни, Лади, Морани й под. опирають ся почасти на непорозумінню, почасти на дуже непевних, звістках; непевна навіть Жива, хоч опираєть ся на словах Гельмольда — див. Крек 2 с. 403 і особливо Брікнер op. c. — Archiv XIV c. 164 і далї.

60) Давнїйше виводили русалок то від рус-ло, то від рус-ий, але Мікльосіч (Sitzungsberichte віденської акад., іст.-філ. т. XVI) і потім Томашек (ibid. т. LX), Веселовский Разысканія въ области русского духовнаго стиха, V) звернули увагу на латинське весняне свято rosalia (новогрецьке ρουσάλα), що припадало на часи русальних свят у Словян: подібно як було з calendae, так і ся назва легко могла перейти в словянський калєндар, а потім і на самих водяних нїмф — див. Крек 2 с. 407, Махаль с. 123.

61) Правила § 15, Устава-Чтенія Київ. II 2 с. 66 (XIII в.), теж у Тіхонравова і Владїмірова op. c. Поминаю характеристику Полян в 1 Новг.; „бяху же

погани, жруще озеромъ и кладяземъ и рощениємь, якоже прочіи погани“, бо се звучить як фраза шабльонова, навіяна книжністю.

62) Про сучасний культ криниць на Україні див. замітку Литвинової К. Ст. 1884, IV і реферат Ящуржинського на XIV арх. зїзді- ИзвѢстія с. 99.

63) Schrader Sprachvergleichung 3 II с. 446 і далї, Reallexicon 597.

64) Константин De admin. 9. Гаркави с. 95. Ібн-Росте в вид. Хвольсона с. 30-1, теж у Ґурдезі.

65) Іпат. с. 33-4, 52-3. Іларіон в Чтеніях Київ. с. 55, пор. 52-3, житие ibid. с. 15, 20 і 21. Інтересна аналїза лїтописних текстів про поганський культ у Рожнєцкого с. 503 і далї. Основні тексти й дописки лїтописи тут мають одначе майже однакову вартість, бо ідуть більше меньше з того-ж самого часу.

66) Модель в київськім міськім музеї, але наскількі вірно вона зроблена, не знаю.

67) Іпат. с. 25-пор. 61-2. Відносини сього оповідання до початкового тексту лїтописи неясні.

68) „Уже не закалаємъ бѢсомъ другь друга, но Христосъ за ны закалаємъ бываєтъ“-с. 52. Тут загальний образ переходу цїлого світа з поганства до християнства, отже детайлї образа не конче мусять бути українські.

69) Іпат. с. 54-5.

70) С. 38, теж у Ґурдезі.

71) „Коли вони бачать чоловіка оборотного й бистрого, то кажуть: сьому чоловіку випадало-б служити богу, і для того ловлять його, кидають йому на шию петлю й вішають на дереві, доки не розпадеть ся“- вид. Гаркаві с. 91.

72) Schrader Reallexicon, п. сл. Opfer, пор. ще ту цитовану працю Рожнєцкого, 1. с.

73) Іпат. с. 23, 109, 127.

74) Русская ист. бибіотека VI с. 31, Тїхонравов I. с. 89-90, 92, 94 й ин.

75) Важнїйша лїтература: Срезневскій Роженицы у Славянъ и другихъ языческихъ народовъ, 1855. Valjavec — O Rodjenicach ili Sudjenicach (Književnik, II). Афанасьевъ ор. с. III гл. XXV. Потебня: О долѢ и сродныхъ съ нею существахъ, Труды моск. археол. общ. т. I. Крек 2 с. 408-9. Krauss Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven, 1886. Веселовскій Разысканія въ области русскаґо духовнаго стиха, V (Сборникъ II отд. петерб. акад. т. 46). Machal гл. V. Гальковскій Миθологическій элементъ — II. Усудъ (Филол. Зап. 1900-1). Сонни Горе и Доля въ народ. сказкѢ (Eranos, 1906). Тексти про рожениць — словарь Срезнєвского III с. 141.

ІДЕЯ ПОСМЕРТНОГО ЖИТЯ, ПОХОРОННИЙ ОБРЯД — ІСТОРИЧНІ ОПОВІДАННЯ, АРХЕОЛЬОҐІЧНІ ФАКТИ: ПАЛЕННЄ Й ПОХОРОН НЕБІЖЧИКІВ; ТРИЗНА, КУЛЬТ НЕБІЖЧИКІВ ПРЕДКІВ

Житє чоловіка в віруваннях Словян, і Руси спеціально, не кінчить ся з смертю його. Про се маємо й безпосередні лїтературні звістки, а ще більш посереднїх. Русь, присягаючи на умові 944 р., заклинала себе між иньшим, як би не додержала тієї умови так: „да будуть раби в сий вѢкъ и въ будущий“ [1]). Се заклятє, хоч по стилїзації умови вкладаєть ся в уста християнської Руси, очевидно уложене відповідно поглядам Руси поганської. Ширше розвиває її погляди Лев Диякон. Русини, каже він, нїколи не віддають ся в неволю, скорше себе забивають самі, бо вірують, що забиті ворогами на війнї служать на тім світї своїм убийцям; боячи ся такої неволї, вони самі себе забивають, не хотячи служити тим, що їх забють [2]). Нам тут важне саме віруваннє про посмертне житє, хоч при тім

треба зазначити, що Л. Диякон дещо помішав: Русь очевидно вірила, що раби сього світу будуть рабами й на тім світї, і через те вони не віддавались в неволю. В оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця один присутний висловляє переконаннє, що небіжчик по спаленню його тїла переходить просто в рай, а дївчина під час похоронної церемонії в екстазї бачить своїх свояків і свого покійного пана „в гарнім зеленім садї“ (раю), і чує, як він кличе її до себе [3]).

Істнованнє віри в посмертне житє потверджують і такі факти як звичай надїлення мерця при похоронї річами, що були йому потрібні в житю і мусять знадобити ся в посмертнім продовженню його житя [4]), як культ духів предків і вірування, що мерцї можуть зявлятись часом між живими, а людська душа в певних випадках може перейти в рослину або звіря, — вірування сї переховались в нашій народнїй словесности й досї.

З огляду, що похоронні обряди дуже добре ілюструють сї вірування, ми подамо тут звістки про них, тим більше, що наші відомости про сї обряди богаті як рідко в сфері культурної історії, бо маємо окрім досить богатих письменних звісток ще й археольоґічний матеріал [5]).

Богацтвом змісту звертає на себе увагу передо всїм оповіданнє Ібн-Фадлана [6]). Він був присутним на похоронї богатого руського купця в котрімсь надволзькім містї (в Ітилї або в Болгарі) в 922 р., і описує сей похорон так. Небіжчика положили в могилу тимчасово, поставили коло нього напиток (правдоподібно — мід), овочі й гуслї (чи взагалї струнний інструмент), а самі зайнялись приготовленнєм йому одежі й усього иньшого потрібного. Се тривало десять день. Майно його, як звичайно, подїлили на три частини: третину дають родинї, третину уживають на спорядженнє одїжи небіжчику, третину- на напиток, що пють в день похорону. Спитали дївчат, невільниць небіжчика, котра схоче бути похороненою з ним; одна згодилась, і її від тодї пильно стерегли, а дївчина пила ті днї й веселилась.

В день похорону витягли човен на берег, оперли на підпори, а наоколо поставили ідоли в формі людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і виложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет; се робила баба, що доглядала всїх тих приготовань, вона-ж забиває дївчину; її звуть „ангелом смерти“. Небіжчика одягли як найбогатше: в шовкову свиту з золотими ґудзиками, на голову соболеву

шапку з золотим верхом, і посадили в наметі на лаві, підперши подушками; коло нього поклали напиток, овочі й пахучі рослини та зброю його; розтяли собаку й кусні її положили теж коло нього; теж зробили з двома кіньми, поганявши їх перед ним, з двома коровами, півнем і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини. Її підіймали тричи до чогось, що Арабу здалось подібним до дверної лутки — може над кирницю, й вона бачила там (в екстазі, а може й пяна) небіжчиків — своїх батьків і свояків, та свого господаря: „сидить він в саді, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведіть же мене до нього“, мала казати дівчина. Тоді її повели до небіжчикового човна; вона роздала свої окраси прислужницям і з чаркою, у піснях прощала ся з світом; після того її заведено до намету і там її задушила і ще ножем заколола та баба — доглядачка похорону.

Тим часом під човном згромаджено дерево. Найстарший свояк небіжчика запалив тепер дерево, й иньші стали за ним кидати теж запалені тріски. За годину згоріло те все. Тоді на тім місці зробили могилу, а в середині поставили березову палю, надписавши на ній імена небіжчика і руського князя. Оден присутний Русин сказав при тім ібн-Фадлану: „ви, Араби, дурні, що видаєте найдорожшогой найповажнійшого у вас чоловіка в землю, де його їдять гади й хробаки;

В сїм оповіданню інтересні згадки про посмертне житє людських душ у раю, „в гарнім зеленім саді“, після того як тіло пропало. На посмертне-ж житє вказують ті всї прибори до похорону: небіжчик переходить на той світ з цїлим інвентарем: човном, кіньми, волами, питєм і їдою, ба навіть і з жінкою. Значіннє сього останнього моменту в опвіданню ібн-Фадлана поясняють слова Масуді: як вмре чоловік, то разом з ним палять його жінку; як умре жінка, то чоловіка не палять; а як умре нежонатий, то його женять після смерти“ [7]).

Сей похоронний обряд, описаний у ібн-Фадлана, потверджуєть ся чернигівськими могилами. От як описуєть ся на їх основі тутешнїй похоронний ритуал: робило ся земляне підвисшенє (т. зв. точок), на нїм складали великий стіс дерева і збивали його зелїзними цвяхами: на стосї клали небіжчика і коло нього зброю, ріжні річи, гроші, зерно, домашию худобу; в певним віддаленню клали труп жінки; спаливши те все засипали землею [8]).

Се були похорони богатших, аристократів, в значній части прихожих Варягів. Але похорон звичайний, місцевий, описаний арабським джерелом ріжнить ся від нього тільки меньшими розмірами і меньшою пишнотою. Словяне покійників палять, каже ібн-Русте і Кардізі; жінки на знак жалю друть собі ножем лице й руки; коли котра з жінок небіжчика з особливої любови схоче вмерти з ним, її вішають коло трупа небіжчика і палять теж; другого дня по спаленню небіжчика ідуть на огнище, збирають попіл, складають в судину і ставлять на горбі; по році збираєть ся туди родина небіжчика, приносять яких двадцять кухлів меду, їдять, пють і потім розходять ся. Зовсїм подібне оповідає й Повість про Сїверян, Радимичів, Вятичів та Кривичів : „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимь і по семъ творяху кладу велику (стіс), и взъложать на кладу мертвѢца, и съжигаху, и по семъ събравше кости, вложаху в ссудъ малъ и поставляху на столпѢ [9]). Дійсно в Сїверщинї маємо поруч тих аристократичних могил похорони більш звичайні, де на горбку стоїть горнець з останками небіжчика і дрібних звірят, спаленими де инде і вложеними потім в сей горнець, а горнець присипано землею [10]). Такіж могили викриті й на Волини; широко розповсюднений такий тип похорону в землї Кривичів, й ин.

В наведенім вище оповіданню ібн-Фадлана Русин смієть ся з Арабів, що вони ховають в землю своїх небіжчиків. Але тим часом у самих Русинів був другий похоронний тип — ховання в землї, і то як раз і у Руси κατ' ἐξοχήν — Полян, також у Деревлян, Дреговичів, і у тих самих Сїверян. Повість, закидаючи нечестивий обряд, палення иньшим, не згадує про похоронний обряд Словян на правім боцї Днїпра очевидно власне через те, що тутешнє ховання мерця в землю було близше до пізнїйшого християнського обряду. Дослїди останнїх десятиліть познайомили нас з ним досить докладно. Бачимо в нїм відміни й варіанти, часто навіть в тій самій околиці, в могилах тої самої осади, а є й певна ріжниця в популярности тої чи иньшої форми в певній области або в певній осаді. В правобічній Українї — в порічях Тетерева, Случи, Горини найчастїйше ховають в ямі, рідше кладуть на поверхні землї, або на підвисшенню (точку). За Припетю навпаки переважає ховання на поверхні землї [11]). Досить часто стрічають ся останки огня: на приготованім для похорону місцї клали наперед огонь (може се ритуальне очищення могили огнем), і мерця клали на се

кострище, або обсипали попілом [12]). Часом висипали могилу попілом або якоюсь иньшою підсипкою (ясною глиною або що). Небіжчика клали або просто на сю підсипку і обкладали колодами, чи ставили над нїм рід деревляного склепіння, — або робили наперед поміст, або нарештї ховали в трунї. Вона має також ріжні форми. Часом се видовбана (або випалена огнем) колода, або дві колоди- одна за труну, друга за віко; часом щось як труна збиваєть ся зелїзними цвяхами з колод; або нарештї вона робить ся з дощок — сї труни непримітно переходять потім в приняті в християнських часах домовини, так що на завсїди можна їх відріжняти. Небіжчика ховали вбраного в повний костюм, і з ним звичайно клали ріжні предмети з господарства: ножики, огнива, кремнї для кресання огня, серпи, зелїзні знаряди, деревляні відра і глиняні судини, часом з виразними останками страви; річей взагалї не богато і обстанова звичайно досить бідна. Звичайно в могилї лежить тільки оден небіжчик. Лицем він звичайно обернений до сонця, головою на захід. Над ним висипали могилу-звичайно досить невелику, 1½-2 метри [13]). В насипу досить часто стрічають ся верстви попілу — останки огнища, і звичайно видно, що насипано могилу не зразу, а кількома наворотами, за кілька лїт. Правдоподібно, поминки по небіжчику бували злучені з досипуваннєм могили.

З лїтературних джерел цїкаву звістку маємо у ібн-Русте і ин. У „Словян“, як ми бачили, вони констатують паленнє мерців; у Руси натомісь — похорон в землї: „як умре хто небудь із значних, копають йому могилу як велику хату, кладуть його туди і разом з ним одіж і золоті обручі, що він носив, ставлять багато страви, судини з напитком і гроші, нарештї кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живу“, вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі“. Мушу одначе зазначити, що се оповіданнє трохи підозріле своєю близькістю до оповідання Масуді про Болгарів [14]). Наша лїтопись говорить тільки про поганський звичай сипати могилу над небіжчиком та дає подробиці про тризну: Ольга заповіла тризну над могилою свого чоловіка; Деревляне, „слышавше, свезоша меды многы зѢло“; Ольга поплакала над гробом свого чоловіка та сказала висипати високу могилу, і коли висипали, „повелѢ трызну творити“ ; тодї Деревляне засїли пити, доки не поупивались [15]). Сей образок близько підходить до оповідання ібн-Русте про роковини, справлювані на могилї, з стравою і медом. В чернигівських могилах на першій верстві землї, що покриває спалені трупи, знаходили ся

судини з паленими останками барана-мабуть жертви, і з ними ріжна зброя; може се останки тризни на могилї, присипані потім новою верствою землї.

Але тризна не обмежалась самим пированнєм на могилї; слово се означає боротьбу, битву, і можна думати, що бодай на похоронах богатших уряджувались на честь небіжчика якісь бої, гри. Такі воєнні церемонії при трупі чи могилї небіжчика, звісні у ріжних народів, насамперед мали на метї настрашити неприязні духи і відогнати їх від небіжчика, далї переходять у ріжні воєнні гри на честь його, і саме отсї воєнної гри звалися „тризною“. Вони робили ся перед похороном, зараз по смерти: „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимь“, і потім палили трупа, — так оповідає Повість про поганські звичаї Сїверян і иньших племен. Вже потім назву тризни перенесено на поминки після похорон [16]).

Не згинувши з смертю, небіжчики, н а в ь є можуть зявитись по смерти на землї між живими. В другій пол. XI в. ходила на Руси поголоска, що в Полоцьку зявляють ся по ночах мерцї, невидні оком:тільки чутно їх було, і слїди від коней лишались, а хто виходив з дому, щоб їх побачити, ті умирали [17]). Для покорму небіжчиків лишали страву на могилах і в хатах при поминках. Про те, де перебувають душі небіжчиків після смерти, погляди двоїлись, як то було з рештою і у иньших Словян та і в иньших народів. З одного боку всїм Словянам спільна віра, що предки — дїди живуть в своїй колишній оселї, стають тут домовими духами; з другого боку — є переконаннє, що душі живуть в иньшім світї, в раю. Ми бачили вище, у ібн-Фадлана, руські погляди, що небіжчики перебувають у „гарнім зеленім садї“. Рай-слово прасловянське (з ним звязують слово „ирий“, „вирий“, край тепла й світла, куди на зиму летять птиці), воно означає місце гарне, веселе, з гарною рослинністю [18]); але не знати, чи воно вже в передхристианські часи спеціалїзовалось для означення того місця, де перебувають небіжчики. Против сього промовляло-б, що воно й пізнїйше, за християнських часів означало взагалї гарну, утїшну місцевість, і князї ставлячи собі двори за містом називали їх „раями“ [19]); се вказує, що в понятю сього слова держалась ідея гарної природи, гаїв, садів, дозвілля. Воно ледво могло-б прикладати ся до таких місць веселого житя, як би було технїчним для небіжчиків, тим більше, що не мало того відтїнка блаженного пробування, який має ідея христианського раю.

Ідею такого блаженного посмертного житя принесло доперва християнство. В словянськім світогляді не знаходимо ніяких слідів ідеї моральної заплати по смерти, контрасту долї добрих і злих. Посмертне житє — се продовженнє сьогосвітнього. Як ми бачили вище, по поганським поглядам-хто панував на сїм світі, має пановати й на тім; хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної нагороди, чи посмертної кари принесена християнством. Хоч слово пекло (від п е к т и — огненне місце) прасловянське, та своє пізнїйше значіннє прибрало воно без сумнїву вже під впливом християнства [20]).

Відомости про культ предків дуже бідні. Він зблїд і ослаб супроти культу природних небесних явищ. Можемо властиво зазначити два моменти, один — се тризни в певнім часї по смерти небіжчика і загальнї поминки мертвих, другий-се культ домашнїх духів. Про поминки будемо ще казати низше. Що до культу духів — то тут ми оперуємо фактами сучасної етноґрафії; тільки в давнім культї рода і рожаниці можемо бачити елєменти культу предків, репрезентантів роду [21]). В етноґрафічнім же матеріалї український культ предків виступає слабо, далеко слабше напр. як у сусїднїх Білорусинів, де душі предків, „дїди“ вповнї заховали ще свій родовий характер і служать предметом виразного культу [22]). Правда, етноґрафічного матеріалу з українського Полїся, найбільш законсервованого, маємо мало, може воно ще дасть нам більш кольоритний образ сього культу. В старих записях з Пинщини маємо дуже інтересно описану трапезу душ в хатї, з одчиненими вікнами, щоб душі могли без перешкоди явити ся [23]);але на жаль в новійших записях нема докладнїйших потвержень сього.

В иньших частях України „дїдьки“ вже затратили свій родовий характер і помішали ся з ріжними місцевими духами: дїдьки домові, що мали властиво представляти духи предків, зійшли на одну лїнію з дїдьками млиновими, водяними, болотяними і т. и., стали капризними, більше злими духами, зарівно з бісами й чортами, нїж прихильними духами-покровителями (ся еволюція замітна і у иньших народів і крім впливів християнства, що все зводила до одного бісовського знаменника, толкуєть ся взагалї підозріливим і боязьким чутєм, яке будить небіжчик у первісного чоловіка). Культ же предків переважно не виходить по за останки святочного годовання небіжчиків на могилках в спеціальні днї, тепер

звязані з християнськими святами, а давнійше — з святами натуралїстичними.

Примітки

[1]) Іпат. с. 33.

[2]) IX. 8.

[3]) Гаркави с. 99.

[4]) Крім такого міркування в основі сього звичаю може лежати ще иньше, що витїкає з давнїх ідей маґічної сили, яку можна дістати над людиною, заволодївши чи якоюсь частиною її тїла чи предметом тїсно звязаним з нею. Той хто заволодїв би річами найблизшого ужитку покійника, здобув би тим самим маґічну силу над ним самим; тому льояльність для небіжчика наказує знищити, вийняти з уживання найблизші йому предмети, аби над ним не висїла така страшна небезпека.

[5]) Головною працею зістаєть ся написана тому більш як сорок лїт моноґрафія Котляревського О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ, 1868, передрукована в III т. його Собранія сочиненій (Сборникь II отд. петерб. академії, т. XLIX, 1891). Визначні прикмети сїєї працї і богатий зібраний в нїй фактичний матеріал були причинами, що після того словянський похоронний рітуал мало звертав на себе увагу дослїдників. Працю Котляревського належить одначе доповнити новійшим археольоґічним матеріалом (що тодї майже ще не істнував). Важнїйші публїкації дослїдів могил вичислені вище, с. 245-6. Див. також: Яроцкій Краткій отчетъ о раскопкѢ кургановъ РѢчицкаго могильника (коло Овруча) — Труды общества изслѢдователей Волыни, І. Йогож Могильники по среднему теченію р. Уборти — Археологическая лѢтоп. Ю. Р. 1903, тамже с. 329 короткий реферат йогож про розкопки на вододїлї Уші й Уборти. Еременко Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уѢзда — Труды отд. слав. археологии т. І. Самоквасовъ СѢверянскіе курганы — Труды XI съѢзда т. І.

Бобринскій II с. 179. Сперанскій Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ уѢздѢ — Археолог. извѢстія и замѢтки 1894. Антоновичъ Дневники раскопокъ въ Чернигов, губ. (Труды предв. ком. XIV съѢзда). Про досліди на дреговичський території — Ол. Грушевський Пинское ПолѢсье I с. 4 і далї. Загальні характеристики (одначе дещо довільні часом) в працях Спицына ОбозрѢніе губерній въ археол. отношеніи (Труды отд. слав. археол. т. I, II, IV) і Разселеніе древне русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. П. 1899, VIII). Про пережитки старого похоронного обряду в сучаснім побутї Ящуржинскій Остатки языческихъ обрядовъ сохранившіеся въ малорусскомъ погребеніи (Кіев. стар. 1890, 2)

6) Пригадую сказане вже вище (с. 271) про скептичні замітки що до приналежности сього оповідання до Словянської Руси (ЗамѢтки о Русахъ ибнъ Фадлана и другихъ арабскихъ писателей — Ж. М. Н. П. 1881, VIII, Спицынъ ор. с.); не можна виключити се оповіданнє з кругу матеріалів про Словянську Русь, як і иньші арабські звістки про Русь IX-X в.

7) Гаркави с. 129

8) Труди III зїзду I с. 205-6.

9) Котляревський (О погребальныхъ обычаяхъ — Собраніе соч. III с. 124-6) толкував се в звязку з санскр. stûp як горб, могила

10) Труди III зїзду I с. 206

11) В порічю Тетерева Антонович констатував з 282 могил 164 похоронів в ямі, 70 на поверхнї землї, 88 на підвисшенню. В порічях Горини й Случи — Мельник на 252 могил знайшла 164 похоронів у ямі, 54 на поверхнї землї, 83 на підвисшенню. За Припетию похорон на поверхнї землї має до 70%, при тім чим дальше від Припети, тим більше переважає сей тип. В полудневій Сіверщинї переважає похорон в ямі, в північній — на поверхнї землї.

12) Про сей обряд і його сучасні пережитки (паленнє свято-іванської трави при похоронї й т. и.) див. в Трудах XI съѢзда т. II с. 128.

13) Невисокі насипи і бідний інвентар могил сильно відріжняють сї

похорони від могил т. зв. скитської доби.

14) Ібн-Русте с. 40, 127.

15) Іпат. с. 36.

16) Іпат. с. 7.

17) Ibid. с. 150.

18) Так толкує його ще Беринда: „цвѢтникъ или садъ“.

19) Іпат. с. 336, 593 (пор. 549), пригадати можна теж і числені наші Рай-городки і городки.

20) Мікльосіч Christliche Terminologie с. 49, Крек [2] с. 422, Котляревський ор. с. 204.

21) Див. Афанасєва II с. 67 і далї, Махаль гл. VI, Веселовский ор. с. гл. XIII.

22) Матеріали Шейна в LI т. Сборника петерб. акад. Десь з білорусько-українського пограничя з Литвою записаний клясичний обряд годовання душу Менеція De sacrificiis et ydolatria veterum Borussorum, Livonum aliarumque vicinarum gentium (Scriptores rerum Livonicarum, II с. 391): подані туї обрядові реплїки виразно вказують на словянську людність. Пор. Котляревського О погреб, обычаяхъ с. 149.

23) Zienkiewicz O uroczyskach i zwyczaiach ludu Pińskiego (1853) с. 31.

ПОГАНСЬКИЙ КАЛЄНДАР, СВЯТА

Як релїгійні вірування епохи по розселенню взагалї, так і свята, східно-

словянські мали переважно натуралїстичний характер і виходили з головних моментів обороту сонця та звязаного з ним річного розвитку й упадку земного житя. При тім одначе й тут бачимо певні початки персоніфікації тих моментів і навіть антропоморфічного їх представлення: хоч багато тут можна рахувати на пізнїйшу, тисячлїтню еволюцію, але безперечно — початки таких представлень належать ще до передхристиянських часів. Згадаємо дещо головнїйше, поминаючи неясне або непевне і користуючи ся теж головно з сучасної етноґрафії (бо лїтературні відомости маємо пізні — XVI--XVII в., і то дуже бідні).

За Корочуном — найбільш коротким днем року наступає з зимовим поворотом сонця свято нового астрономічного сонїчного року. Воно злило ся з християнським Різдвом — що саме було (в античнім світї) положене на сей час для христіанїзації поганських свят новонарожденного сонця. На Різдво через те перейшла назва Корочюна [1]). Старе-ж поганське свято з його обрядовістю дістало під впливом грецько-римської культури й її новорічних свят, пізнїйшу назву коляди (римські calendae) [2]). Воно полишило богаті слїди в сучаснім святкованню Різдва, Нового Року, Водохрищ; сї слїди виразно вказують на хлїборобський, господарський характер свята: вечеря серед снопів, перед нагромадженою купою хлїбів; бажання і вороження урожаю та приплоду на будущий рік, запросини мороза на кутю — виразно мають сей характер.

Прихід весни витаєть ся веснянками і весняними грами, що тягнуть ся до Зелених свят. На сих святах злучило ся кілька. поганських : перше — свято розцвіту природи, коли весна стрічаєть ся з лїтом; подекуди вона при тім персоніфікуєть ся в молодій дївчинї („тополї“). Друге — русальний тиждень; ся русальна неділя часто згадуєть ся вже в Київській лїтописї; тодї русалки виходять з води і гуляють по берегах. При тім мішаєть ся свято властивих русалок з святом небіжчиків : четвер на зелених святах був заразом і „навським“ (мавським) або мертвецьким Великоднем і русальним. Навський день одначе ріжно кладеть ся — крім зеленого четверга також на перший понеділок вел. посту, або на „праву середу“ (Преполовеніє) [3]). Мабуть тут єсть память про кілька свят покійників і предків.

Лїтнїй поворот сонця — найбільший розцвіт природи і заразом заповідь її заникання, завмерання, святкуєть ся на Купайла, сполученого з

християнським Івановим днем (під 24 с. с. червня), і персонїфікуеть ся в парі Купайла і Марени. Се ніч повна чудес, коли тайни природи стають приступними людям, коли цвіте папороть, коли можна чути мову звірять, бачити поховані скарби. Купальний обряд маємо з XVII в. в оповіданню Густинської лїтописи: „съ вечера собираются простая чадъ обоєго полу и соплетаютъ себЂ вънцы изъ ядомого зелія или коренія и препоясавшеся быліемъ, возгнетаютъ огнь, индЂ же поставляютъ зеленую вЂтвъ и ємшеся за руцЂ около обращаются окрестъ оного огня, поюще своя пЂсни, преплетающе Купаломъ; потомъ презъ оный огонь прескакують, оному бЂсу жертву себе приносяще“ [4]) Все се й досї заховуєть ся в значній мірі.

На решті заниканнє лїтнього житя персонїфікуєть ся також в образї Коструба: його ховають під час лїтнього повороту сонця [5]).

Примітки

[1]) Новг. с. 134.

[2]) Паралєлї словянської колядки з римськими святами brumalia — saturnalia — calendae у Томашка Brumalia und Rosalia, Весєловского Разысканія VII.

[3]) Русальна неділя — Іпат. с. 386, 506, 459. Справа про се свято дуже трудна, бо тут входять впливи rosalia, з тим же мішаннєм весняного свята і поминок небіжчиків, див. лїтературу русалок (с. 324).

[4]) Полное собр. летописей II с. 257.

[5]) Важнїйша лїтература народнїх свят: Снегиревъ Русскіе простонародные праздники. Максимовичь Дни и мЂсяцы украинскаго селянина- Сбор соч. II. Hanuš Bájeslovny kalendář slovansky, 1860. Афанасєв III гл. XXVIII. Марковичъ Обычаи, повЂрья и кухня Малороссіянь, 1860. Галько Народныи звычаи и обряди зъ надъ Збруча, 1861. Труды экспедиции въ Югозападный край т. II. Machal op. c. гл. XIV. Владиміровъ Введеніе въ ист.

рус. слов. К. М. O religii pogańskich Słowan. Зубрицький Народнїй калєндар (звичаї й повірки) з Старосамбріщини — Матеріали до укр.-рус. етнольоґії, III, 1900. Дикарів Народнїй календарь Валуйського лов., ibid. VI, 1905. Народнї календарі иньших народностей: Сборник за нар. умотв. т. XVI-XVII. Gloger Kok polski w życiu, tradycyi i pieśni, -1900. Коринфскій Народная Русь, 1901.

Родина і суспільна організація:

ШЛЮБ — ОПОВІДАННЄ ПОВІСТИ, ФОРМИ ШЛЮБУ, ВКАЗІВКИ СУЧАСНОГО ВЕСЇЛЬНОГО ОБРЯДУ, ПИТАННЄ ПРО СЛЇДИ ПРИМІТИВНИХ ФОРМ СУПРУЖЕСТВА; ПАТРІАРХАЛЬНА РОДИНА

Як похоронні обряди тісно звязані з релїґійним світоглядом, так обряди шлюбні ведуть нас в сферу відносин родинних і суспільних.

Клясичне місце Повісти так оповідає про шлюб у руських Словян [1]):

„Поляне бо своих отецъ обычай имяху [2]) тихъ и кротокъ, и стыдЂнье къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ и матеремъ своимъ [3]), и снохы къ свекровамъ своимъ и къ дЂверемъ велико стыдЂнье имуще, и брачныи обычаи имъяху: не хожаше женихъ [4]) по невЂсту, но привожаху [5]) вечеръ, а заутра приношаху что на ней вдадуче. А Деревляни живяху звЂрьскымъ образомъ, жівуще скотьскы; и убиваху другъ друга, ядуще все нечисто, и браченья [6]) въ нихъ не быша, но умыкаху у воды дЂвица. А Радимичи и Вятичи и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лЂсЂ, якоже всякий звЂрь, ядуще все нечисто, и срамословьє в них передъ отци и передъ снохами; и бьраци не бываху у нихъ, но игрища межю селы; и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бЂсовьскыя пЂсни, и ту умыкаху жены себЂ, съ нею же кто свЂщавашеся; имяхуть же по двЂ и по три жены“.

В сїм оповіданню деякі дослїдники, під впливом теорій про примітивні форми пожитя, добачали у руських Словян ще на початках історичного житя істнованнє неунормованих супружих відносин — стадне житє й хапаннє жінок. Але сього нїяк не можна з нього вивести. Лїтописець монах признавав шлюбом тільки віддаваннє молодої її родичами нареченому і з

сього погляду хвалив собі рідні полянські звичаї, а деревлянської або сіверянської умички за шлюб не признавав. Але з його-ж власного оповідання виходить, що тим способом чоловіки брали собі жінок, отже супружество істнувало; брак „стида“ проявляєть ся в „срамословію“, тільки всього, і то найбільше лїтописець може закинути Сїверянам й иньшим — що вони мали по кілька жінок, а не те що вони не мали унормованих супружих відносин. Правда, покликують ся ще на варіант оповідання Повісти в Переяславській лїтописи, де представлено так, що сї відносини на „игрищах“ не вели до трівких супружеств: „иныхъ поимающе, а другыхъ поругавше метаху“, але варіянти сїєї лїтописи мають ясні прикмети пізнїйших моралїстичних вставок — мірковань аскета-книжника, і не мають значіння такого, аби могли поправляти або доповняти оповіданнє Повісти [7]). Міцні звязки чоловіка і жінки, їх обовязковість і нерозривність навіть по смерти, посвідчена ріжними джерелами (обовязкова смерть жінки на могилї чоловіка, кари за невірність і т. и.), не лишають місця для форм стадних, гетеристичних і т. и. в сю добу. Оповіданнє Повісти досить виразно дає знати, що хапаннє дївчат, де воно ще практикувало ся, було вже символом, пережитком, обрядом:

„умыкаху, съ нею же кто свѢщевашеся“, отже наперед дївчина давала свою згоду, і тільки в такім разї наступала та умичка — отмица, як її звуть полудневі Словяне (у них сей обряд місцями задержав ся в дуже свіжій формі до XIX в.). В сучаснім українськім весільнім обряді заховали ся тільки досить слабі відгомони його в виді оборони молодої її родом, від роду молодого, в згадках весїльних пісень про оружну боротьбу між ними і погоню матери і роду молодої за забраною боярами молодою, як от:

Будемо бити да воєвати, Марієчки не давати,

або:

Принадь, принадь, Марисуню, до стола,

Обступили боярчики довкола —

Киньми грають, двір рубають,

Шабельками витинають, Марисунї шукають і т. и. [8]).

В оповіданню Повісти про умиканнє XI в. сей обряд виступає в далеко реальнійшій формі. Але він і тоді був тільки обрядом. Сама обстанова, в який він виступає (сї ігрища межи селами, де сходили ся сусїдні роди), вказує, що умичка стратила реальний характер, приладила ся до певних забав, релїґійних церемоній (подібно як купальські обряди); значить за сим обрядом уже тоді лежали довгі часи розвою [9]).

Так само лише в пережитках держала ся форма купна жінки чоловіком. "ВЂно", що давало ся чоловіком, властиво значить ціну і було зпочатку оплатою за жінку її роду, ціною, якою жених зовсїм реально викупав для себе і свого рода жінку і її потомство у її роду. Але в епоху, що нас тепер інтересує, воно у східнїх Словян зійшло вже на просто шлюбний дарунок, що давав ся вже по довершенню шлюбу родинї жінки. Володимир, побравши ся з Анною, дає „за вЂно Корсунь ГрЂкомъ царицЂ дЂля". Ярослав, видавши сестру за польського князя Казимира, дістає від нього „за вЂно" вісімсот невільників. Ібрагім-ібн-Якуб (X в.) каже також, що у Словян жених дає батьку молодої значний дарунок [10]).

В нинїшнїм весільнім обрядї память про продажу жінки її родом виступає ще дуже виразно. Рід молодого торгує доньку у її матери і брата й купує за гроші й дарунки:

Ой темно, темно в полї, темнійше на дворі,

Там бояре ворітечка обняли.

Вийди, мати, й питай, коли торгують — то продай,

Чорниї чобіточки вимовляй...

Про брата:

Братчику, намисничку, сядь собі на крісличку,

прав собі червоного від пана молодого,

або:

хто нам червоним брязне, той собі дївку возьме...

і звісна співанка:

Татарин, братик, Татарин,

продав сестру за таляр,

русу косу за пятак,

біле личко пішло й так [11]).

Але се память реальних явищ значно давнїйших нїж XI вік. В оповіданню Повісти про Полян, здаєть ся, бачимо уже початки посагу — так мабуть треба розуміти се „приношаху что по ней вдадуче“ [12]). А посаг був явищем розмірно дуже пізнїм, і для становища жінки в родинї чоловіка незвичайно важним.

Умичка і купно жінки були взагалї основними формами шлюбу у індоевропейських племен і в більше або меньше сильних пережитках задержали ся у ріжних народів в історичних часах, так само як і у нас (вони з рештою не були якоюсь виключною прикметою Індоевропейців і загально звістні по цїлім світї) [13]). Бачучи їх лише в обрядових пережитках в перших історичних часах у наших племен, ми тим самим мусимо признавати їх шлюб і родинне житє взагалї дуже сильно виробленими. Се дійсно показують иньші — історичні й лїнґвістичні свідоцтва. Не тільки в початках історичного житя українських племен, а навіть в часах праслов'янських ми бачимо вироблену вже патріархальну родину й патріархальні родові відносини. Лїнґвістичні факти показують, що патріархальний побут панував уже в цїлій силї в часах перед роздїлом індоевропейських племен. Коли припустити, що індоевропейські племена дійсно перейшли через такі форми шлюбу й родинного житя, як стадна й родова спільність жінок, спільний шлюб братів і матріархальний рід, як то приймає певна школа соціольоґів, — то прийдеть ся заразом признати, що сї форми були пережиті предками індоевропейських племен десь давнїйше перед їх роздїлом, бо в часах безпосередно перед роздїлом, як свідчить язиковий запас, патріархальний тип мав повну перевагу.

Але се зістаєть ся взагалї великим питаннєм, чи індоевропейськими племенами були пережиті такі форми як стадна спільність жінок, спільний

шлюб братів, або матріархат. Звісна схема еволюції супружества, уставлена згаданою школою (Багофена, Морґана, Мак-Лєнана й ин.), парне патріархальне супружество чоловіка й жінки вважає кінцевим явищем в довгім ланцюху еволюції супружества, що вийшовши з неунормованих, стадних відносин чоловіків і жінок, переходило через спільність жінок родову, братську, взагалї форми поліандричні, характеризовані матріархатом, і аж вкінці дійшло до форм патріархальних [14]). Але ся схема має характер тільки гіпотетичний і зовсїм не може бути признаною за уніврсальну, инакше сказавши — про поліандричні й матріархальні форми родини напевно можна говорити лише у тих племен чи рас, де є виразні докази істновання сих форм, бо розвій супружих і родинних відносин не мусїв конче переходити у всїх племен через отсї форми [15]).

Для українських племен, і для словянських народів взагалї таких дуже певних доказів ми досї не маємо. Ті слїди й пережитки, які вказують ся в сучасній етнольоґії на доказ істновання у них поліандрічних і матріархальних фаз супружества, переважно дуже непевні. Належить памятати, що супружі відносини підлягають дуже сильним впливам ріжних економічних, культурних і релїґійних чинників, в них бувають кроки наперед і назад, і ніяк не можна всякі прояви ослаблення супружого союза й морального житя уважати без дальших церемонїй за пережитки початкового неунормованого супружества. Тому наприклад добачати в слабкости супружих звязей у козаків останки початкового стадного житя, а в куницях, плачених за дозвіл на шлюб дїдичеви, викуп за право, яке старшина мав до всїх жінок роду, або в великоросийськім снохачестві — останки сього права, досить небезпечно. Що було-б, як би ми не знали, що ослабленнє супружества у деяких великоросийських сектантів було випливом новійшої релїґіозної доктрини [16]), або наприклад, що поява зовсїм реального купна жінок у українських осадників Таврії стала ся найновійшими часами, очевидно під впливом татарських взірців, — та й схотіли б добачати тут пережитки колишнїх форм супружества?

З ріжних пережитків, на які вказувано, слїди старших форм супружих і родинних відносин в рітуалї українського весїля найбільше серіозні. Але й їх належить брати cum grano salis. Весїльний рітуал — се не скостенїлі обрядові схеми, донесені нам в непорушній цїлости, а поетична перерібка, амальґама ріжних обрядів, свобідно доповнена всїлякими побутовими

подробицями, не звязаними навіть безпосередно з шлюбним рітуалом (таким нпр. треба вважати ціле представленнє шлюбу в княжій обстанові — князь і княгиня, бояре, дружина молодого і т. д.) [17]). Тому коли нпр. в перезві бачать останок первісного гетеризму (стадного супружества), в церемонії частування-відгомони фратроґамії (спільного супружества братів), в важній ролї матери й брата (не батька) молодої у вступних церемонїях — образ матріархальних відносин [18]), то все се лишаєть ся не більше як інтересною гіпотезою, поки її не потвердять иньші факти і вказівки (як потверджують ся обряди умички й купна, відносини родові, й т. и.) [19]). В кождім разї, припускаючи навіть слїди таких старших форм супружества, їх треба признати значно старшими не тільки від прасловянських часів, а навіть від часів індоевропейського розселення [20]).

Примітки

[1]) Навожу з Іпат. с. 7, даючи в нотках варіанти Лавр. й ин.

[2]) Имуть.

[3]) и къ родителемъ своимъ.

[4]) зять.

[5]) приводяху,

[6]) брака

[7]) В Повісти противставляють ся моральні звичаї Полян „звірячому“ житю иньших народів; пізнїйший книжник, котрого роботу маємо в Переяславській лїтописи, чи не зрозумівши, чи тенденцийно перекрутивши, дає зовсїм инакший образ : словянські народи давнїйше жили морально (ся моральність характеризуєть ся оповіданнєм повісти про Полян), але пізнїйше „Латина“ (або в значінню католиків, або в значінню

західно-европейців), перейнявши неморальні звичаї „от худыхъ Римлянъ, а не отъ витязѢй“, передала їх і Словянам: „Словяне же отвращахуся ихъ, овіихь къ нимъ присташя мало“ (с. 3). По сїм наступає опись неморальности: тут вкупі маємо всякі страхи про ігрища, і уживаннє косметиків (начаша друга прѢд другою червити лице и белимъ тръти). В сумі сї моралїстичні нападки роблять вражіннє досить пізнїх додатків, підсичених фантазією черця про всякі страхи світського житя.

8) Труды экспед. въ юго-зап. край IV дод. ч. 61. Твори В. Навроцького I с. 46.

9) Ковалевский пробував відріжнити в оповіданню Повісти Сїверян, Радимичів і Вятичів, у яких умичка стала обрядом, і Деревлян, що нїби то практикували умичку зовсїм серіозно. Але се неможливо. A priori неправдоподібна така величезна культурна ріжнипя у так близьких собі племен, як Деревляне й Сїверяне, що перед якимись чотирма столїтями вийшли з спільної правітчини. Уважнїйше ж придивившися до тексту Повісти, побачимо, що автор не робить ріжниції між сими племенами: сказане про Сїверян і иньщих лише докладнїйше розвиває коротку характеристику Деревлян; „одинъ обычай имяху“ значить — „мали такий самий звичай (як і Деревляне). Противставляють ся лише — „кроткій обычай“ Полян і „звѢрскый образъ“ їх сусїдів.

10) Іпат. с. 80, 108, адь-Бекрі вид. Розена с. 5.

11) Zbiór wiadomości т. VII с. 158 X с. 29, Головацкій II с. 109.

12) Часто толкують се як віно, викуп за жінку. Але слова: я по ней“ вказують на посаг.

13) Див. паралєлї з ріжних країв і рас у Вестермарка Geschichte der menschlichen Ehe, 1893 розд. XVII, Hildebrand Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Culturstufen с. 9 і далї. Державинъ Обычай умыканія невѢстъ и его переживанія въ свадебныхъ обрядахъ у соврем. народовъ, 1905 (Сборникъ въ честь Ламанскаго). Про форми умички й купна у індоевропейських племен — Schrader Reallexicon sub vocibus Brautkauf, Baubehe.

14) Bachofen Muterrecht, 1861, Antiquarische Briefe, 1880. Morgan Ancient Society, 1877. Mac-Lennan Studies of ancient History, 1886. Giraud Teulon Les origines du mariage et de la famille, 1884, й ин. У нас сї погляди були спопуляризовані особливо книжкою Енґельса, виданою в українськім перекладі: Початок родини, приватної власности й держави, 1899 (Бібліотека Видавничої Спілки).

15) Див критику згаданої схеми в працях: Starcke Die primitive Familie in ihrer Entsehung und Entwickelung, 1888, Leipzig. Westermark Geschichte der menschlichen Ehe, 1893, Jena. Grosse Die Formen der Familie uud die Formen der Wirtschaft, 1896, Freiburg. Про Індоевропейцїв спеціально: Delbrück Die indogermanischen Verwandschaftsnamen, 1889, Leipzig, і Das Mutterrecht bei den Indogermanen (Preussische Jahrbucher т. LXXIX, I). Schrader über Bezeichnungen der Heiratverwandschaft bei den idg. Völkern (I. F. XVII) і також Reallexicon sub vocibus Polyandrie, Mutterrecht.

16) Згадаю нпр. ослабленнє супружих звязей у безпоповцїв, титулованнє сестрами жінок в деяких містичних сектах, протеґованнє гетеризму для ослаблення супружеств і формальні сексуальні оргії, до яких доходять декотрі з них. Щоб з того можна зробити, слїдячи їх методом переживань — як би не звісна була ґенеза сих явищ?

17) Крім загальних праць вказаних вище згадаю ще: Сумцовъ О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ 1881, Религіозно-миѳическое значеніе малорусской свадьбы (К. Старина 1885, III), Къ вопросу о вліяніи греческаго и римскаго свадебного ритуала (ibid. 1886, l). Ящуржинскій Свадьба малорусская какъ релипозио-бытовая драма (К. Ст. 1896, XI). Свадебный обрядъ въ Угорской Руси — Ж. Старина 1892. Буковинське весїлє — Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, 1901. Весїльні рїтуали з лївобічної України-Матер, до укр. етнольоґії т. I і III, галицькі ibid. т. X. Лїтература весїльного обряду у індоевропейських племен Schrader Sprachvergleichung [3] II с. 33.

18) Див. особливо працї Охримовича й Вовка.

19) значною правдоподібністю можна вилучити з сучасного українського й ино-словянського весїльного рїтуала також певні моменти, що належали до

старої шлюбної церемонії, як обрядовий перевід молодої з її оселї до оселї молодого, прощаннє молодої з її домом і домовими духами й вступна жертва духам рода її мужа, до котрого вступає, обрядовий хлїб (коровай) і обрядове деревце (гильце), й т. ин.

[20]) Виходило-б в такім разї, що їх відгомони, задержали ся на кілька тисячоліть в весільнім рітуалї,-і се вповнї можливо. Бачимо, що обряди купна й умички, які були о б р я д а м и, пережитками тому тисячу лїт, задержали ся в весїльнім обрядї до наших часів так свіжо, невважаючи на прискорене темпо культурної еволюції. Могли отже задержати ся й відгомони форм з часів перед-індоевропейських.

ФАКТИ ЛЇНҐВІСТИЧНІ Й ІСТОРИЧНІ; СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ, СУПРУЖА ВІРНІСТЬ, ЗАБИВАННЄ ЖІНОК, СТАНОВИЩЕ ВДОВИ, ВЛАСТЬ БАТЬКА

Лїнґвістика, як я вже спімнув, вповнї виразно показує панованнє патріархальних відносин в часах перед роздїлом індоевропейських племен: першенство батька в родинї й перевагу його роду супроти роду матери [1]).

Імен б а т ь к а є кілька: санскр, pitár — словянської форми бракує, санскр. tâtás, наше тато, і ще грецьк. 'άττα, лат. і ґот. atta, слав. отьць. Імя м а т е р и санскр. mātár-слав. мати, лат. mamma і наше мама; назв. с и н а санскр. sūnú, сл. сынъ, д о ч к и санскр. duhitár, сл. дъщи, б р а т а санскр. bhrātar, сл. брать, с е с т р и санскр. svásar, сл. сестра, с т р и я санскр. pítrvya, ір. tūirya [2]), — всї вони безперечно належать до спільного, праіндоевропейського запасу.

Так само знаходимо ряд імен для означення відносин жінки до членів родини її чоловіка, в котру вона вступала: для с в е к р а і с в е к р у х и, санскр. çváçura і çvaçrū, гр. 'εκυρός і 'εκυρά, сл. свекръ і свекры, для д е в е р

я санскр. dēvár, старосл. дѢверъ (брат чоловіка), для сестри — з о в и ц ї є паралєлї між европейськими мовами: гр. γάλως, загальносл. зълъва, для я т р і в к и санскр. yātar, сл. ѩтры (жінка деверя), для н е в і с т к и санскр. snushā, сл. і старорус. снъха.

Імена для свояків по жінцї в праіндоевропейськім запасї виражені далеко слабше, так само як і для рідних по матери 3). Факт важний, бо ся стріча явищ вказує виразно, що жінка входила в рід свого чоловіка, як не розриваючи з своїм родом зовсїм, то все ж значно ослаблюючи свої звязки з ним. Родство признавало ся головно в серединї батькового рода, рід матери зіставав ся більш чужим. Таким чином відносини патріархальні зазначені доста катеґорично.

Пізнїйше по части в кругу европейської ґрупи, по части в словянсько-литовській, деякі з давнїх загальних означень споріднення спеціалїзують ся для певних свояків по матери, як брат матери — вуй (лат. avus і avunculus), н е т и й (сестричич, санскр. — nápat, що значить взагалї потомка, сина, внука, так само як спеціалїзувало ся східнословянське племенник для сина брата або сестри), і т. и. Явище також інтересне, бо теж показує новійший характер сих відносин (або поворот до давнього, коли приймати істнованнє стадії матріархальної).

Інтересна теж стара назва для чоловіка санскр. páti — чоловік і пан, гр. πόσις , лит. pàts, для жінки — санскр. gna, гр. γυνή . слов. жена, від gen — рід, родити 4). Загальної назви для батька й матери не було, як нема її в нашій мові доси (батько-матїр). Тут відбились також дійсні відносини: чоловік і жінка — се в давнім супружестві величини неоднакові, чоловік був паном родини, призначеннє жінки передо всїм — помножати і забезпечати істнованнє роду.

Словянський термін для шлюбу в е с т и („водимая“ — жінка шлюбна) сягає теж праіндоевропейських часів. В ріжних індоевропейських мовах він дістав ріжні значіння, звязані в шлюбом-санскр. vadhu (молода), грецьке 'έδνον (шлюбний дарунок), лит. wedú (женитись і купувати). Він може вказувати на церемонїю переводу жінки з батькового рода в рід мужа — вираз „вести жінку“ в ріжних мовах задержав ся для означення шлюбу (теж значіннє маємо і в иньшим словянськім терминї — „сягати“, вести, з того посаг). Ще давнїйше він означав просто вивід жінки з її роду — те-ж

відокремленнє від її роду, що відбило ся в поданих вище фактах мови і в рітуальнім уведенню її в дім і рід чоловіка, та в богатих переживаннях заховало ся у ріжних словянських племен. Але при тім сей термін здобуває ще иньше, характеристичне значіннє — куповати (жінку), задокументоване в ріжних мовах зовсім виразно, як наведене вище литовське wedú, словянське вѢно, вѢнити, куповати, анґ. weotuma — викуп за жінку, і т. и.

Повна перевага чоловіка-мужа, зазначена вже сими язиковими виразами, потверджуєть ся иньшими фактами. В найранійших історично літературних звістках індоевропейських племен скрізь виступає ся перевага чоловіка, зазначена часом навіть дуже різко. У словянських племен взагалі, а українських зокрема, в найстарших історично-літературних і правних памятках чоловік стоїть все на першім пляні. В сім напрямі впливало потім і християнство, але воно, безперечно, не сотворило сеї переваги чоловіка: все сказане вище і те що буде далі сказано до сеї справи, не полишає сумніву, що християнство, ледви ще зявляючи ся, вже заставало у нас міцно сформовану патріархальну родину, а не якісь стадні форми пожитя. Християнство не стільки вже навіть скріпляло, як ослабляло остроту власти батька над жінкою й дітьми, передану поганськими часами. Задокументований нашою найдавнійшою літописею шлюбний обряд розбування чоловіка жінкою показує виразно, що жінка уважала ся слугою чоловіка [5]). Таке явище, як можність убивання жінки по смерти чоловіка, показує, що вона уважала ся його власністю, його інвентарем. Таке-ж понятє лежить в многоженстві, що в поганських часах широко практикувало ся у українських племен — при повнім виключенню поліандрії. Бачимо його в високих вимогах моральности від жінки при великій поблажливости, або й повній свободі для чоловіка, і т. и.

Викуплена від її роду або силоміць вхоплена жінка з початку була такою-ж власністю чоловіка, такою річю його інвентара, як і всяка иньша. Хотів він мати жінок більше, а ставало його на купно і удержанє більшого їх числа, ніщо не перешкоджало йому мати їх більше. З сього виникає повна свобода многоженства, а з другого та обставина, що се многоженство практикувалось тільки богатими, значними, а загал жив в одноженстві від непамятних часів. Так бувало в загалі в патріархальних відносинах, так було і у наших предків. Повість закидає Сїверянам, Радимичам і Вятичам, що вони мали по дві й по три жінки. Теж саме практикувалось і в Полянській землї. Історія руської княжої династиї дає тому приклади зовсім

виразні. Ярополк був оженений з якоюсь Грекинею, а сватав Рогнїду. Володимир мав пять жінок офіціальних (водимыя), окрім численних наложниць. Про многоженність у Русинів, і Словян взагалї, говорять і Араби; Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що словянські королї замикають своїх жінок; у одного чоловіка буває їх двадцять і більше [6]). Християнство вплинуло на те, що тільки одна жінка уважалась властивою, шлюбною, иньші звались „меньшцами", „наложницями", але й воно не знищило від разу многоженства, анї не зробило ріжницї між шлюбними й нешлюбними дїтьми. Як бачимо з Правила м. Іоана, ще сто лїт по Володимировім охрещенню було звичайним явищем, що деякі „безъ студа и бес срама 2 женѢ имѢють". Святополк не робив ріжницї між шлюбним сином Ярославом і не шлюбним Мстиславом; галицький Ярослав передав своє князївство нешлюбному сину Олегу, поминувши шлюбного Володимира і т. и. Про практикованнє розводу („розпусти") довідуємось з того-ж Правила м. Іоана; „иже своє подружье оставить и поимая иную, такожe и жены" [7]).

Словянські жінки мали репутацію дуже вірних -такі відзиви маємо від Візантийців, Нїмців і Арабів (Маврикій, Бонїфацій, аль-Бекрі) [8]). Очевидно на сю репутацію рішучо вплинув звичай, що жінка забивала себе по смерти чоловіка, але ся характеристика таки відповідала дійсности. Про тяжкі кари за переступ для жінки і співпровинника у західнїх Словян каже Тітмар. Кардізі каже про східнїх, що за інтриґу з замужньою жінкою провинника вбивають, „не приймаючи нїяких оправдань" [9]); кара над жінкою розумієть ся сама собою. В наших джерелах ми не стрічаємо анї одного факту зради жінки, і можемо се прийняти за доказ, що такі факти були дуже рідкі; що вони, розумієть ся, бували, доводять хоч би „урѢкаиія" Володимирової устави. Високі вимоги для жінки поруч із повною свободою конкубінату для чоловіка не повиннї нас дивувати: як я сказав уже, се консеквентнї виводи з погляду, що жінка то власність чоловіка, отже не може вийти з його волї й власности, тим часом як чоловік має повну волю над собою.

В сїм погляді мав свій початок дуже довго заховуваний звичай палення чи взагалї забивання жінки по смерти чоловіка: коли чоловік потрібував ріжних річей свого інвентаря на тім світї, і з ним ховали ріжні найпотрібнїйші річи: зброю, знарядє, забивали його коня, — зовсїм натурально було се зробити і з його жінкою. Пізнїйше сей нелюдський звичай прибирав инакше значіннє — доказу похвальної любови жінки до

чоловіка, мотивував ся й иньшими мотивами, як тяжке житє вдовиці й ин. [10]). Він істнував у ріжних індоевропейських народів і, видко, ще не зник у Словян IX-X в. Ібн-Фадлан був сам свідком, як одну з невільниць руського купця вмовили вмерти з ним і вбили та спалили з ним разом; крім нього ми маємо про се цілий ряд звісток, почавши від Маврикія (VI в.) і кінчаючи купою звісток з X в. „Їх жінки честні над людську можливість, так що більшість, не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задушують себе, не уважаючи житєм вдовиче житє“, каже Маврикій, і за ним повторяє се Лев; про західнїх Словян говорить Боніфацій (VIII в.) і Тітмар (X в.), про східнїх — арабське джерело IX в. (ібн-Русте і Кардізі), також Масуді [11]). Дивно, що наша лїтопись, вичисляючи ріжні иньші темні сторони поганського житя, нїчого про се не каже; може християнському аскету се самовідреченнє жінки не здавало ся вартим закиду, а може в XI в. сей звичай так основно вийшов з уживання, що й памяти про нього не було.

Масуді каже про східнїх Словян і Русь: „як умре чоловік, жінку палять живою; як умре жінка, чоловіка не палять; як умре нежонатий, то його женять після смерти; жінки хочуть бути спаленими для того, аби увійти в рай; се практикуєть ся й у Індийців, тільки у них жінку палять тодї тільки, як вона сама того хоче“. Таким ожененнєм по смерти, згаданим у Масуді був, правдоподібно, обряд описаний у ібн-Фадлана. В нїм, очевидно, відбили ся ті мотиви, які приводили взагалї до практики забивання жінки разом з чоловіком: на тім світї жінка потрібна чоловікови, через те хто був не жонатий, то треба його бодай по смерти оженити, аби мав жінку на тім світї [12]), Толкованнє, що жінцї сього потрібно, аби увійти до раю, вийшло або з непорозуміння, або з одного з тих пізнїйших мотивовань сього звичаю, про які згадував я вище.

Із слів того-ж Масуді виходило-б, що жінка мусїла вмирати обовязково; одначе воно ледве чи було так. Він сам каже, що жінки се чинили добровільно; з слів Маврикія виходить, що не всї жінки заподївали собі смерть, а у ібн-Русте смерть жінки виступає як акт любови, до котрої, розумієть ся, нікого не присилуєш: як у небіжчика було кілька жінок (він каже: три жінки), то задушуєть ся з них та, котра твердить, що набільше любила небіжчика.

Так благородні мотиви підсували ся з часом сїй неблагородній установі, як і

цілий круг супружих відносин взагалї, вийшовши з нелюдсько-реалїстичних початків, ідеалізував ся, ублагородняв ся з часом, переймаючись все більше елєментами симпатії, рівности, обопільного обовязку. Образ сих нових відносин, що утворив ся серед старих пережитків, дає нам нпр. наше Слово о полку Ігоревім в супружій парі Ігоря і його княгинї Ярославни. В часи сформовання Руської держави (а мабуть і ще скорше) первісні погляди на жінку як на власність і слугу чоловіка взагалї були вже анахронїзмом і держали ся лише в пережитках. Староруське право признавало жінку рівноцїнною чоловіку, й за убийство жінки (без вини її) чоловік платив таку-ж кару як за кождого иньшого [13]). Бачимо початки й економічної самостійности — завязки осібного майна жінки. Зрештою маєткові права членів родини за житя її голови — чоловіка-батька не нормують ся правом, бо майно признаєть ся не виключною власністю батька, а спільним майном цїлої родини: тим поясняєть ся, що право розпорядження ним було обмежене для самого батька. Взагалї відносини членів родини між собою, за житя її голови, право взагалї не мішаєть ся, в повній силї признаючи власть чоловіка супроти жінки й дїтей і тільки крайнї ексцеси змушують право до вмішання.

З смертю батька на перший плян виступає мати, як голова родини. Розклад родової орґанїзації поставив її на становище безпосереднє по чоловіці; опікуна дїти достають лише в такім разї, коли мати виходить вдруге замуж. Образ матери-вдови, розсудної, обовязкової, зручної й навіть суворої господинї або правительки рисуєть ся в нашім старім письменстві, як побачимо, сильними рисами. Він сам по собі каже припускати широку участь жінки в справах її родини й за житя чоловіка, і дїйсно ми маємо й безпосереднї вказівки про широку сферу інтересів і дїяльности жінок та досить широку свободу їх [14]).

Примітки

[1]) Див. Delbrück Indogerm. Vennandtschaftsnamen, Schrader Reallexicon sub

vocibus Ehe, Heiratd, Familie.

2) Про сей ряд див. I. F. XXIII c. 124.

3) Шрадер (ор. с.) доказував навіть, ідучи ще далї від Дельбріка, Що тих імен в індоевропейськім запасї нема зовсїм. Против сього виступає Гірт (Untersuchungen zur indogerm. Altertumskunde, I. F. XXI), доводячи, що назви вуя, зятя, шваґра й ин. належать теж до індоевропейського запасу.

4) В тій близькости виразів „жінка" і „рід" бачать слїд матріархату його оборонцї.

5) Іпат. с. 50.

6) Іпат. с. 50 і 53, Ал-Бекрі с. 54. Порівняти теж слова ібн-Русте: „як небіжчик мав три жінки"... Поминаю оповіданнє ібн-Фадлана (с. 101) про руського короля, що засїдає на тронї з своїми сорокома підложницями, бо се оповіданнє в дійсности ледве чи належить до Руси (може до Хозарів).

7) Правило м. Іоана § 6 і 21, Іпат. с. 117, 442.

8) Стратеґіка Маврикія XI. 5, Тактика Льва XIII § 105 (у Міня, er. gr. m. LXXXIX N. 760), аль-Бекри вид. Розена с. 18.

9) Отчета Бартольда с. 123.

10) Цезар Мотивує у Ґалїв істнованнє сього звичаю навіть безпечністю чоловіка, аби жінка його не звела зі світу.

11) Ібн-Даст с. 30, Кардізі, Масуді у Гаркаві с. 129.

12) Мотиви і звичай широко росповсюджені взагалї на індо-европейськім ґрунтї, про нього спеціальна студія О. Шрадера: Totenhochzeit, Єна, 1904.

13) Оглядь постанов права в т.III гл. 4.

14) Про родинні відносини і вплив християнства на них в XI-XIII в. див. тамже — в т. III гл. 4.

РІД, РІД „ПОВІСТИ“, ШИРША РОДИНА, ЗАДРУГА, ДВОРИЩЕ І ПОСЯБРИНА. ПЛЕМЯ. УПАДОК РОДОВОГО УСТРОЮ

Оперта на патріархальних основах родина входила в склад ширших родинно-економічних орґанїзацій.

У ріжних індоевропейських племен на початках їх історичного житя і гень пізнїйше бачимо сильно розвинений патріархальний родовий устрій. Родини, звязані спорідненнєм (по батьку) і ще більше — спільними сакральными, релїгійними звязками [1]), творять певні ґрупи, які служать підвалиною економічних і суспільно-полїтичних відносин. Словянські й спеціально — українські племена, безперечно, перейшли також через подібну стадию. Весїльний рітуал український виводить „роди“ молодого й молодої, численні, зложені з близших і дальших свояків:

Ой роде, роде богатий, подаруй товарець рогатий:

Ви, дайте, таточку, волики, а ви, мамонько, корову,

А ви дайте, братчики, баранцї, а ви дайте, сестрички, ягнички,

Ви, далекий родочку, червоні...

або:

Бо наш рід великий, щоб було чим обдїлити,

У нас роду много — не обдїлим всего... [2])

В ріжних явищах українського житя історичних часів ми стрічаємо слїди патріархального родового устрою, родових відносин-як нпр. ідею патріархального роду з його спільним майном у княжих відносинах

староруської династиї, як виключеннє доньок від спадку в староруськім праві, і т. и. Ми чуємо ще, так би сказати, близькість сих родових відносин. Можливо, що сей родовий устрій в добі праслов'янській і в часах слов'янського розселення ще був вповні живий. Але в початках історичного житя українських племен бачимо його вже тільки в останках і пережитках, в формах ослаблених або розмішаних уже иньшими ідеями й принціпами.

Правда, сей родовий устрій племен слов'янських і спеціально — українських довго був і в певній мірі досї лишаєть ся справою спірною ; але значна частина спору полягає на неоднаковім розумінню термінів. Те все що виходить за границї тїснійшої родини (зложеної з батька, матери й дїтей), розумієть ся, не конче ще рід, і ґрупа свояків, звязаних не родовими, а якимись иньшими (нпр. економічними) звязками, також не буде ґрупою родовою. Розуміючи рід як таку орґанізацію, де споріднені родини вяжуть ся силою чи принціпом сього спорідненя певними реальними звязками, ми мусимо признати, що в історичних часах у українських племен ми бачимо тільки останки такого устрою.

Оборонцї родової теорії вказували часто на саму термінольоґію нашої найдавнїйшої лїтописи.

В Повісти дійсно виступає як основа давнього руського, взагалї східнословянського побуту „рід“ : „Поляномъ же живущимъ о собѢ и владѢющимь роды своими, и живяху кождо съ родомъ своимъ на своихъ мѢстахъ, володѢюще кождо родомъ своимъ (вар.: роды своими)“, каже вона [3]). Одначе перше нїж робити якісь виводи з сього, треба, подивитись, як властиво розуміє се слово Повість чи взагалї лїтопись. Показуєть ся, що се слово уживаєть ся в дуже загальнім значінню. Воно значить часом цїлий нарід: „ми отъ рода Рускаго“ [4]), часом рід в значінню династиї, поколїння: „по сей братьѢ начаша дѢржати родъ ихь княжениє въ Полях“ [5]), часом родину: Кий „съ родомъ своимъ“ (сам оден, без братів) хотів осїстись на Дунаю, але йому не дали [6]); в новгородській верзії Кий осів ся на однїй з київських гір „с родомъ своимъ“, а його брати на иньших горах [7]). Очевидно, в сїм тїснїйшім значінню родини ужите се слово і в наведенім вище, клясичнім текстї лїтописи про Полян : кождий жив із своєю родиною й нею правив (пригадаємо індоевропейське означеннє для чоловіка-батька, як пана, володаря). Тільки ся родина не конче мусїла бути тїсною родиною в сучаснім значінню, зложеною з батька й недорослих дїтей, а могла бути родиною ширшою.

В землях українських, і иньших східнословянських (білоруських і великоросийських), у Словаків, Болгар, а найбільше — у західнїх Сербів додержали ся до наших часів ширші родини, зложені з кількох родин тїснїйших, звичайно звязаних між собою спорідненнєм в мужеській лінії, зі спільним майном, під управою свого старшини — найчастіше старшого в роді (хоч і не виключно). Нинї все ширше приймаєть ся погляд, дійсно дуже правдоподібний, що в сих родинно-економічних звязках, які відповідають ширшій индийській родинї (joint family, Grossfamilie) і звістні в ріжних часах у всїх майже індоевропейських племен, маємо пережиток не тільки словянської, а й взагалї індоевропейської старовини. Зрештою в певних економічних обставинах (нпр. де хлїборобство вимагає більшого числа рук до роботи) такі комбінації родин так практичні, і зрештою так прості, що диктують ся самими обставинами [8]). Не будучи такою складною й крухою інституцією, як орґанїзація родова, такі ширші родини могли зносити лекше всякі суспільні й кольонїзацийні переломи, могли безконечно довго держати ся як останки родових орґанїзацій, або й незалежно від них

завязувати ся.

З поміж словянських народів, як я вже сказав, найбільше й найживійше задержали ся сї ширші родини у західнїх Сербів, тут через те найскорше звернули на себе увагу дослїдників та стали вихідною точкою для дальших спостережень. В лїтературі звуть ся вони звичайно „задругами", хоч ся назва в дійсности стрічаєть ся тільки спорадично, і виробленого, технїчного імени ширша родина не має [9]). Зрештою тут імя не має значіння. Ним означають ширші родини, що складають ся з більшого числа властивих родин, спільного походження по мужеській лїнії — до третього, четвертого, часом пятого колїна. Посторонні особи також можуть увійти до такої ширшої родини через ожененнє або через умову, але взагалї така чужородна домішка незначна і такі мішані задруги стрічають ся рідше,-се передовсїм союз рідних по батьку. Його члени мають спільне майно, провадять спільне господарство й мешкають вкупі, в хатках, зібраних наоколо хати, де мешкає голова — домачин; в середнїх задругах буває 15-20 люда, найбільше, виїмково велике число, якого вони досягають, се 50-60. Править задругою звичайно старший віком — батько або старший в роді, але не конче; часом домачином буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли нема дорослих мужчин, домачином може бути й жінка (особливо мати — удова), навіть дївчина. Домачин заступає задругу перед всякими посторонніми, кермує господарством; одначе права його ограничені: у всїх важнійших випадках він не може рішати сам, а цїла задруга. Задруга має своє імя, переважно патронїмічне, що додаєть ся до імен її членів. Розростаючи ся, вона роспадаєть ся на дрібнійші задруги або поодинокі родини; подїл майна робить ся різно — по числу голов, чи по певним ґенеальоґічним лїніям, чи відповідно до більшої або меньшої скількости працї, вложеної в спільне майно поодинокими родинами. Цїлого села задруга не творить нїколи, а входить як складова частина його.

В гірських місцевостях галицької й угорської Руси заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки меньші числом: вони досягають до 25 душ, з недїленим майном, під управою „ґазди", або „завідцї", найчастїйше — старшого в родинї, що кермує господарством і заступає родину перед сторонніми. Такі-ж ширші родини стрічають ся, хоч дуже зрідка, і де инде на Українї, а в XVIII столїттю вони стрічались далеко

частїйше [10]). Крім того нам добре звісні форми, що здавна розвинулись у нас з сеї початкової ширшої родини.

В ріжних околицях України: в Галичинї, на Поділю, на Волини і в Полїсю ми стрічаємо в актах XIV-XVI в. т. зв. „дворища"; близші звістки про них маємо з XVI в., але тоді сї дворища (в латинських актах areae) були вже пережитком. Дворище меньше від тих великих задруг, по великости відповідає гірським ґаздівствам, Тільки виїмково стрічають ся більші дворища (як в однім випадку — 27 господарів). Кровний звязок лежить переважно в основі дворища (на се вказують і їх імена, часто патронїмічні, або виведені від імен своїх старшин), але чужеродна домішка тут частїйша: стрічаємо дворища зложені з двох осібних родин, що мають свої осібні призвища. Що до способів володїння у членів дворища звістки наші дуже бідні; безперечно, в спільнім володїнню зіставались луки, лїси то що; орна земля в XVI в., хоч не всюди поділена реально, здаєть ся, не була вже і спільною власністю: кождий має свою, бодай ідеальну частину, що відповідає спадщинному подїлу, ґенеальоґії членів, не загальному числу голов в данім моментї. Безперечно, давнїйше всї взагалї ґрунти були спільною власністю дворища. На зверх виступає дворище як цїлість, всякі повинности відбувають ся з дворища, а не з господарства.

Анальоґічне з дворищем явище-се посябрина, „себровство", спілка „сябрів". Се теж ґрупа господарств, звязаних переважно кровним спорідненнєм, часом з неподїльними ґрунтами, часом з правами на певні ідеальні частини в спільних ґрунтах і вигодах. В лївобічній Українї, де нова кольонїзація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз на ново цїлу еволюцію форм власности, сї посябрини були в силї ще в XVIII віцї [11]).

Як на пережитки подібного устрою вкажу ще на села околичної шляхти на Поділю, в Барщинї, де поодинокі кутки („части") сїл розвинулись із таких дворищ, і ще в XVIII в. не мали докладно поділених ґрунтів [11]). Лївобічний хутір у своїм початку був властиво теж нїчим иньшим як старим дворищем [12]).

Дворища або посябрини ми знаємо близше в часах, коли вони вже кінчили своє істнованнє. Для давнїйших часів ми мусимо в них припустити більше значіннє кровного звязку та спільне володїннє, так що сї форми стрінуть ся

з тими ширшими родинами, і вони разом будуть відповідати „роду“ нашої Повісти. Ми можемо означити його як родинно-господарський звязок ґрупи людей, звязаних кровним спорідненнєм по батьку (рідше — з домішкою чужеродців), що спільно провадять господарство під проводом свого старшини, чи „старця“, який „володіє“ сим родом. На обсяг сього староруського роду може вказувати постанова Руської Правди про пімсту: право мстити мають батько і сини, брати, сини брата і сестри [13])-се й буде звичайний склад такого тїснїйшого „роду“.

Память про спорідненнє, розуміє́ть ся, ішла далї сих тїсних границь. Але далеко не скрізь і не всюда тїснїйші роди чи ширші родини свідомістю самого спорідненя, чи певними традиціями, які сімулювали спорідненнє, вязали ся в ширші орґанїзації, які б можна назвати справдї родами у властивім значінню того слова. Ми бачимо їх у західнїх Сербів, де такі родові орґанїзації, під іменем братства і племени дожили до наших часів. В „братства“ входять цїлі села, чи поодинокі задруги з ріжних сел, що ведуть свій рід від спільного предка і носять спільне призвище; число таких братчиків часом рахуєть ся на кілька тисяч, але вони уважають ся своякам і до недавня не женились у своїм братстві [14]). З братств складаєть ся „племя“; з рештою братство, розростаючись, само може перейти в племя [15]). Українські племена, судячи з ріжних пережитків, також перейшли через таку стадію, коли в склад роду входили не тільки близші свояки, а й „далекий родочок“. Але в старій Руси ми вже не стрічаємо слїдів якихось ширших родових орґанїзацій, хоч дуже правдоподібно, що траплялись не раз ґрупи „родів“ і сїл, що виводили себе від спільного кореня і уважали себе спорідненим. „Братчина“ в найдавнїйшім східно-словянськім матеріалї се вже союз сусїдніх осель, звязаний релїґійними, сакральними звязками [16]). На традицію ще ширших родових ґруп вказує той загально-словянський факт, що старі імена племен дуже часто сформовані в патронїмічній формі на — ичі; таку форму приймають і назви, що мають на певно не родовий, а територіальний початок, от як наші Дреговичі (пізнїйше в тій формі прозивають ся люде навіть від імени міста, як Псковичі, Тверичі і т. д.). Сей факт, що має анальоґії й у иньших індоевропейських народів (у Ґерманців нпр. наросток inga), вказує, що племена в своїй основі з початку уважались ґрупами людей споріднених, спільного коріня; теж саме значить уживаннє слова „рід“ в значінню

племени, народу-„мы отъ рода Рускаго“.

Але се в IX-X в. був тільки неясний відгомін минулого. Старі родовоплемінні орґанїзації, правдоподібно, значно ослабли, або й потратили ся в часах словянського розселення й пізнїйших кольонїзаційних змінах. Ті племена, які виступають перед нами в X- XI, занадто великі, занадто екстензивні, аби в них могла держати ся традиція спільної ґенеальоґїї. Певні племінні імена могли бути принесені з правітчини; навіть основою нових племінних ґруп могли послу-жити старі родовоплемінні орґанїзації (особливо на територіях близших до правітчини, до вихідних точок розселення). Але на новій теріторії племена сформували ся безперечно під рішучим впливом ґеоґрафічно-кольонїзаційних обставин — тим більше рішучим, чим то було дальше від правітчини, а близше до кольонїзаційної періферії.

Примітки

[1]) Новійші соціольоґи кладуть сильний натиск на те, що в основі своїй родові орґанїзації не були (або не мусїли бути) звязані спорідненнєм, і ся звязь крови тільки пізнїйше входить в представлення членів роду.

[2]) Zbiór wiadomosci X c. 51, XI c. 137. Сей рід дослїдники (Охримович ор. с.) уважають матріархальним. Чи був він колись матріархальним, се лишаю на боцї (справа стоїть в звязку з питаннєм про матріархат у наших племен взагалї), а беру тільки вказівки на істнованнє родів. Иньші вказівки, з історичних часів, вказують на рід патріархальний. Чи він розвинув ся з матріархального, чи без нього сформував ся, се иньше питаннє. Так само не зачіпаю питання про ґенетичні відносини рода і родини, бо се питаннє спірне і вповнї виходить за наші історичні перспективи.

[3]) Сей текст лїтописи про полянські „роди“ дав підставу для теорії родового побуту, як основи суспільної орґанїзації давньої Руси. Її виставив, очевидно — під впливом науки історії нїмецького права, дорпатський професор Ґустав Еверс у своїй голосній працї Das älteste Recht der Russen,

1826. Потім сю теорію талановито розвинув, перевівши через цілу історію давньої Руси, Соловйов в книзї: О родовыхъ отношеніяхъ между князьями древней Руси, 1846, осібно п. н.: Исторія отношений князей Рюрикова дома, 1847, і потім в історії Росії (особливо т. I гл. 3 і т. II гл. 1). Другим впливовим репрезентантом сеї теорії був Кавелїн (статї, зібрані 1859 р. в його Сочиненіях, є й нове виданнє). Далї треба назвати Чічеріна (Опыты по истории русскаго права, 1858), Нікітского (Внутренняя исторія Пскова, 1873), по части Забєлїна (Исторія русской жизни, 1876). Против теорії родового побуту виступили славянофили, уважаючи основною формою руського суспільного устрою громаду (общину). Особливо важною була критика родової теорії (як її представляв Соловйов) у К. Аксакова (Сочиненія т. I). Потім ся громадська теорія положена була в основу праць сеї школи, як Лєшкова Русскій народъ и государство, 1858, БЂляєва Разсказы изъ русской исторіи, 1865. Як посереднїй погляд між сими двома теоріями явила ся потім теорія задружна чи родово-громадська. Вона о стільки була сильнїйша, що оперла ся на конкретнім фактї — анальоґіях полуднево-західнїх Словян.

4) Іпат. с. 19.

5) Іпат. с. 6.

6) Іпат. с. 6.

7) Новг. с. 3.

8) Schrader Reallexicon с. 218 і далї, Grosse Die Formen der Familie розд. IX.

9) Перший звернув увагу на суспільний устрій західнїх Сербів і покористував ся ним до реконструкції історичного побуту Словян взагалї Г. Іречек в працї Slovanske právo v Čechach a na Moravê. Спеціально до старо-руського устрою приложив його анальоґії Леонтович-О значеніи верви по Русской ПравдЂ и Полицкому стотуту сравнительно съ задругою юго-западныхъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1867, потім в статї Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Руси, Ж. М. Н. П. 1874 (статя нескінчена, і автор не пішов далї загальних фраз). Погляд Леонтовича був принятий Бестужевим-Рюміним в його Русскій Історії I, гл. I, 4, і потім його стрічаємо й у декотрих Иньших російських дослїдників. Туж

задружну форму клали в основу суспільної еволюції в історії иньших словянських народів — нпр. для Чехії Vacek Vývoj society a prava slovanského v Čechách (Aletheia, 1897), для Польщі — Balzer Kewizya teoryi o pierwotnem osadnictwie w Polsce (Kwartalnik hist. 1898) й ин. Задружну форму положив в основу словянського господарського житя й кольонїзації також Майцен в звісній своїй книзї A). Meitzen Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, der Kelten, Romer, Finnen und Slaven II, 1895). При тім одначе не обходило ся без довільностей і натягань задружної інституції, що мусїли викликати протести. Такі натягання нпр. у Леонтовича й ин. викликали критику Яґіча, Боґішіча, Собестіанского, Самоквасова. Фактично, задруга стала копальнею золота для ріжних будівничих суспільних теорій і кождий знаходив собі там, чого йому було потреба, наповняючи фантазією або натягаючи, чого бракувало. Тому такі критичні остороги були дуже на місці. Але деякі дослїдники пішли в противний бік і попробували викинути задружний устрій з історії давнього суспільного устрою, як форму пізнїйшу. Перший виступив з таким поглядом сербський учений Новакович в статї: Село (Глас. срп. акад. XXIV, 1891), добачаючи в задружній орґанїзації впливи візантийської і турецької податкової системи, отже явища пізнїйші. Потім розвинув його погляди і ще далї пішов в тім напрямі Peisker в статї Slovo o zádruze (Národopisny sbornik českoslovansky, 1899) і ширше по нїмецьки Forschungen zur Social und Wirtschaftsgeschichte der Slaven 3. Die serbische Zadruga, Берлїн, 1900 (Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VII); його підтримали також иньші дослїдники старословянського устрою як V. Levec (Vêstnik Slov. starožitnosti, III ч. 29), Рамм в Globus 1900, Zum Streite über altslavische Hausschipschaften „Zadruga“, Серґєєвіч в III т. своїх Юрид. Древностей (1903). Та попри деякі цїннї остороги й замітки, ся гадка — звести до самих пізнїйших фіскальних впливів ті родинно-суспільні форми, які між иньшим доховали ся в задружній орґанїзації, розумієть ся хибна. Критики, що виступили проти сього погляда — як Balzer O zadrudze słowiańskiej (Kwartalnik hist. 1899), Смирновъ — Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ (Зап. Каз. ун. 1900, V), Kadlec К „Slovu o zádruze“ (Narodopisny Sbornik 1900), Markovič Die Serbische Hauskommunion. 1903, Липськ, — стоять тут на міцнім ґрунтї фактів. Але там де починають ся доводи істновання задруги, се понятє береть ся нераз занадто широко, і під нього підтягають ся явища не конче відповідні.

[10]) Про ширші родини на українській території: І. Франко: Карпатські Бойки і їх родинне житє-Перший вінок, 1887. Pič Rodový byt na Slovensku a v uherské Rusi (Časopis musea král. Českého, 1878). Лучицкій Сябры и сябринное землевдадЂніе въ Малороссіи (СЂверный ВЂстникъ 1899, I i II i осібно, по нїмецьки в Jahrbücher Шмолєра: Zur Geschichte der Grundeigenthumsformen in Kleinrussland). Ал. Ефименко ИзслЂдованія народной жизни, 1884. А. Щербина Договорныя семьи (СЂверный ВЂстникъ 1888, IX). Самоквасовъ Семейная община въ Курскомъ уЂздЂ (Записки геогр. общ. по отделу этнографіи т. IV, 1878). Для полудневої Словянщини головний матеріал дає збірник В. Боґішіча Zbornik zadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena, 1874; з лїтератури назву Боґішіча D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates (Revue de droit intern. XVI, 1884), Гешова Задружно то владЂнне и работание въ България (Период. Списание 1889), Йовановича Историјски развитак српске задруге, 1896 (Білград), E. Miller Die Hauskommunion des Südslaven (Jahrb. der internat. Verbin. für vgl. Rechtswissen. III). Бобчевъ Българска челядна задруга, 1907 (Сборникъ за нар. умотв. XXII). Dopsch Die südslavische Hauskommunionen (Oester. Rundschau 1909). Для Словаків і Поляків — Цитовані праці Піча й Бальцера. Лїтературу й матеріал про ширшу родину у Словян подає книжка Кадлца (K. Kadlec) Rodinny nedil čili zadruha v pravu slovauskim (1898). Загальнїйше — G. Cohn Gemeinderschaft und Hausgenossenschaft (Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss. XIII. 1899).

[11]) Див. Архивъ Юго-зап. Россіи ч. VIII II, ч. 96.

[12]) Лїтература: В.-Буданова Формы врестьянскаго землевладЂнія въ Литовско-русскомъ государствЂ XVI в. — Кіевскій Сборникъ 1892, Єфименкової Дворищное землевладЂніе въ Южной Руси, в І т. зб. „Южная Русь“, Любавского Областное дЂленіе в. кн. Литовскаго с. 453-4, моє — Економічний стан селян на галицькім Поднїстровю (Жерела т. І с. 7-4, про дворища в Галицькій Руси), Лучицького Сябры и сябринное землевладЂніе.

[13]) Акад. код. § 1, варіанти у Калачова с. 178-9.

[14]) Bogišić Zbornik c. 511 і далї, Krauss розд. III.

[15]) Тут племя означає ширший рід. В старословянськім письменстві воно як і родъ значить свояків, рід, але також нарід і φύλη , tribus (сї слова в св. Письмі перекладають ся через „племя“), і в сїм останнїм значінню я його уживаю, в противставленню до „рода“ (gens, γένος).

[16]) Про се і звязані з сею справою неясности див. т. VI с. 500-2.

СЇЛЬСЬКА ГРОМАДА, ВЕРВЬ

З розвоєм осїлого житя на нових територіях, при значній екстензивности нової кольонїзації, родові звязи, очевидно, слабли далї, і за границями ширшої родини почуте споріднення все більше обмежало ся певним моральним значіннєм, без якихось реальнїйших прикмет. Над ним беруть гору мотиви територіальної близькости, сусїдства, солїдарности територіальної й економічної, принціп громадський і з другого боку-індівідуальний. За ілюстрацію може нам знову послужити наш весїльний обряд, де місце традиційного рода вкінцї заступають сусїди, члени сїльської громади, вже зовсїм не звязані спорідненнєм. Молода спрошує на весїлє всїх сусїдів, або й все село, і сї сусїди в обрядових піснях титулують ся по традиції родом.

Такий перехід від відносин родинних і родових до сусїдських і громадських був тим лекший, що сї відносини сусїдські й громадські розвивали ся таки на основі відносин родинних або родових, або з значною їх домішкою. Уже при першім розселенню дуже часто, або й звичайно рідні осїдали побіч себе ґрупами, і пізнїйше, як розростали ся й дїлили ся ширші родини, на старих займанщинах повставали нові родини, звязані спорідненнєм, і творили громаду, сусїдство.

Ширша родина в своїх ріжних формах (задруга, ґаздівство, дворище) звичайно нїколи не держить ся купи так довго, щоб з розростом своїм дати

ціле село, більшу осаду. Спільне господарство вести показуєть ся практичним і можливим тільки до певної границї. Розширяти його в рамах ширшої родини до безконечности — стає неможливим, і коли таке веденнє натрапляє на трудности, дїлить ся ся ширша родина на кілька поменьших, що осїдають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, а при нормальних обставинах розростають ся й дїлять ся потім далї. Такий звичай — осїдати родинами чи дворищами зокрема, подальше, серед своїх ґрунтів — очевидно споконвічний загальнословянський звичай. Тїсно скуплені многолюдні села, які бачимо тепер — були продуктом пізнїйших господарських і всяких иньших обставин. Стару практику представляють нам українські хутори, або села, які без змін задержали ся так, як розвинули ся з поодиноких відокремлених дворищ [1]); такі села гірські карпатські, де поодинокі хати стоять серед своїх ґрунтів, так що село буває розкидане на кількадесять квадратових кільометрів. Сей старий звичай — селити ся відокремленими родинами, очевидно, представляє нам Прокопій в своїм клясичнім текстї про побут Антів і Словен [2]), кажучи, що вони мешкають „розкиданими й відокремленими осадами“, „селячись далеко оден від одного“.

Ґрупа таких родин-дворищ, звязана сусїдством, економічними, а часто також і кровними звязками, творила з часом село, в нинїшнїм значінню (в старій Руси се слово такого значіння не мало). Кровний звязок, або память про нього лишали часто свій слїд в загальній іменній, патронїмічній назві, що прикладалась до цїлої ґрупи дворищ: численні патронїмічні назви осад на нашій території на ичі, вичі, вцї, зістали ся слїдом таких родових завязків. Память приналежности до одного рода мусїла довго жити в членах такої ґрупи, оживляючи ті звязки, які виникали з територіальної близькости, сусїдства й мотивів економічних. Лїси, сїножати, води довго зіставали ся в неподільнім уживанню всїх сих родів-дворищ і лише з часом (і то не вповнї) воно індівідуалїзовало ся. Таким чином і село часто було ґрупою звязаною родинно-економічними звязками, подібно як дворище, тільки сї звязки в селї були далеко слабші, нїж у ширшій родинї, а навіть у дворищу; домішка чужеродцїв могла бути тут далеко більша нїж в дворіщу; та й незалежно від сеї домішки самий принціп иньший — се вже не рід, а громада. Коли навіть в ширшій родинї не видержують ся вповнї принціпи патріархальних відносин, і до них подмішують певні елєменти громадські (як можливість вибору голови, ограниченнє його власти спільною радою

членів рода, право до спільного майна всїх членів, що в разї порушення своїх інтересів старшиною можуть скинути його або жадати роздїлу)-то в сїльскій ґрупі родин родовий елємент зовсїм іде на другий плян. Се громада зложена з правно і економічно самостійних господарств — дворищ, що самі роспоряджають, самі за себе відповідають і свої справи рішають на зборі старшин поодиноких дворищ. Певний рід, по родовим традиціям, або завдяки матеріальній перевазї може мати першенство чи особливий вплив в такій громадї; громада може лишати старшинї сього роду репрезентацію в певних нагодах, може передати йому якісь постійні функції, але все таки власть і управа лежать в руках громади. Спільне володїннє задержувало ся звичайно тільки що до меньш интересних та неподїльних земельних просторів, або мало характер лише переходовий. Властивого спільного володїння громади у нас у Словян загалом не виробило ся, і великоросийська земельна „община“ мусить уважати ся продуктом пізнїйших чинників.

Такий процес розвою громади з родини можемо слїдити в історичних часах наприклад на селах дрібної української шляхти, що в своїм житю могла розвивати ся свобідно, а знову для історії своїх околиць постачає нам документи часом з кількох віків за порядком [3]). З усякою правдоподібністю ми можемо перенести такий процес в головних його прикметах в сферу староруського житя: він вповнї згожуєть ся як з анальоґіями архаїчних форм у иньших Словян, так і з фактами староруського житя.

Сїльській ґрупі „родів“ — дворищ досить близько відповідає громада Руської Правди-„вервь“. Вона з одного боку на стільки не велика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, счинений на її території, з другого боку — се союз свобідний, її члени самі розпоряджають собою і укладають між собою свобідні умови. Так з руської Правди бачимо, що вервь платила за своїх членів „дикую виру“, коли не хотїла видати убийника, або убийство було припадкове. Але платила тільки тодї, як сей убийник належав до такого союзу,-коли він „вложив ся в дикую виру“, а як не вложив ся, то й сам відповідав за себе [4]).

Для зрозуміння внутрішнього житя такої громади за браком відомостей можуть послужити подробиці міського громадського житя в давній Руси: міське житє було тільки дальшим ступенем в розвою сїльського. Виключивши пізнїйші елєменти княжої адміністрації й дружинного

устрою, бачимо, що громадські справи порядкує в містї рада-віче старців (віче в Білгородї під 997 р., нарада київських старців під 983 р.). Сама назва останнїх показує, що се мусїли бути старшини родин-дворищ, переважно старші люде (у Болгар подекуди й досї так звуть ся визначнїйші господарі, яких 10-20, що держать управу села) [5]). Таку-ж назву мав часто старшина громади: в західно-руських землях дуже довго (ще в XVI в.) стрічаємо „старців", рівнозначних з отаманами або війтами громад; тодї їх вже іменувала власть, давнїйше вони бували виборними або дідичними. Як я вже сказав, старшинство в громадї могло в більшій або меньшій мірі привязуватись до певного роду; при тім могли бути ріжні варіанти: в західнїй Сербії нпр. в одних громадах старшину села вибирають, в иньших вибору не буває, а старшиною буває домачин одної й тої самої, найбільш поважаної задруги (кучі); коли ся задруга почне підупадати, а визначить ся натомість иньша, старшин (або князів як їх звуть) беруть з сеї нової, і т. д. [6]).

Примітки

[1]) Бачив я нпр. такі околицї української шляхти на Подїлю.

[2]) De bello Got. III. XIV.

[3]) З них видані дві збірки: Антоновича про овруцьку околичну шляхту в IV части Архива Юго-Западной Россіи і моя про барську шляхту тамже в ч. VIII т. I і II.

[4]) Карамз. код. § 4 і 6, варіанти у Калачова с. 186-8; про верв мова ще при оглядї суспільного устрою Руської держави (т. III гл. IV).

[5]) Богішіч Zbornik I с. 521.

[6]) Богішіч Zbornik I с. 522-3.

ГОРОД, ГОРОДИЩА; ГОРОДСЬКІ СОЮЗИ, СИСТЕМИ ГОРОДІВ, ВОЛОСТИ-ЗЕМЛЇ

Територіальний принціп, що лежить в основі такої льокальної сїльської орґанїзації, становить підставу в дальшім процесї суспільної будови. Вихідною точкою такої ширшої суспільної орґанїзації стає город [1]).

Город, як показує саме слово, се огорожене, безпечне місце. Територія нашого народа, особливо більш засижена — північна її половина, вкрита численними останками сих городів — „городищами" (сей термін приходить вже на перших сторонах Повісти: „городіще КиевЂць" [2]). Такі городища рахують ся у нас сотками: нпр. в теперішнїй Київській губ. їх рахують звиш чотирох соток (435), на Волини до півчетвертаста (348), на Подїлю понад півтретяста, в Чернигівщинї коло півтораста, і т. д., і з них значна частина сягає передісторичних або ранніх історичних часів. Не дурно Скандинави звали Словянщину краєм городів, Gardariki. Пробовано теперішнї городища розклясіфіковати хронольоґічно. Дійсно можна з них виріжнити пізнїйші, правильно-четверогранні городища, збудовані відповідно вимогам артилерійської стрільби і поза тим, полишаючи на боцї загадкові досї „розкопані могили" або „городища-майдани" [3]), лишають ся ще два типи: городища округлі, положені часто на рівнинї й окружені невисоким валом, а часом і ровом, — і городища на високих, крутих шпилях, на рогах між ріками та яругами, від приступнїйшого боку загорожені системою концентричних валів. Ся остання форма уважаєть ся типовою для князївсько-дружинних часів, перша — для давнїйших. Ся клясіфікація має за собою стільки, що дійсно остання форма стоїть безперечно вище з погляду інжінєрської штуки [4]), а між городищами округлими стрічають ся такі, що мають слїди ще камяної культури ; але на підставі сього уважати всї округлі городища давнїйшими було-б передчасно. Окрім валів город боронили часто деревляними укріпленнями в виді стїн [5]). Коли властивий

городчи замок не міг містити всїх осадників, то „передгородьє“ обводили деревляними палїсадами-частоколом (так званий „острогъ“). Камяних укріплень в давнїй Руси майже не було, навіть камяні брами і вежі згадують ся тільки пізнїйше і зрідка, як щось незвичайне.

Город ставив ся, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати своє майно і себе самого. Відповідно тому, в яких обставинах жило те чи иньше племя — більше або меньше безпечних, потрібувало воно й більш або меньше густої сїтки таких городів. Захисту треба було не тільки від стороннїх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами вели ся завзяті бійки і з огляду на них треба було мати якесь прибіжище. Для ґрупи з кількох сусїднїх сїл було доконечною потребою мати свій город, часом же і для ще дрібнїйших ґруп людности — для поодиноких сїл треба було свого городка. Як широка була ся потреба, видно з вступних лєґенд Повісти, — бо при своїй лєґендарности вони мають в собі образ дійсних обставин житя. Кий, кажуть вони, прийшовши з своїм родом над Дунай, поставив для себе осібний городок. Розумієть ся, яка ґрупа ставила собі городок, такий він і був. Поруч з великими городищами, на кілька моргів, стрічаємо й дуже невеликі, де могло зміститись ся хиба кілька родин з своїм майном.

Будова і поправлюваннє города утворяли певний звязок між участниками. Там де людність сидїла рідко і роскидано, поставленнє про небезпеку такого малого городка сусїднїми „родами“ дворищами могло бути першим або одним з перших завязків згуртовання їх в певну групу, яка відповідає нашим понятям про громаду сїльську. В инших випадках вона звязувала більшу масу осель, яка відповідає групі громад. В обох разах се був звязок чисто територіальний, незалежний від того, чи сї участники уважали себе членами одного роду чи нї. Поруч із справами будови і утримування городка повставали й иньші звязки — спільна оборона під час війни, збираннє потрібних засобів на спільні цїли, забезпеченнє публичного спокою, переслїдуваннє провинників і злочинців. В часах Литовської держави ми бачимо в наших землях зовсїм незалежні від урядової адмінїстрації союзи сусїднїх сїл — громад, в певних територіальних границях, що чинили суд в карних справах своєї території на осібних „вічах“, куди сходили ся господарі всїх сих громад; се так звані „копи“ [6]). В XVI в. вони вже доживають свій вік і початки сеї інституції лежать по всякій імовірности в староруських часах, в звязку з такими союзами

громад.

Для дальшої еволюції відносин мали значіннє ті городи, котрі звязували більші ґрупи осад, і тим більше було їх значіннє, чим більші були сї ґрупи й зайняті ним території. З сього погляду доля і роля городів була дуже неоднакова. Засновані для захисту в часи небезпечности, деякі городки зіставались і на далї тільки сховищами для невеликих ґруп сусїднїх дворищ чи сіл, порожнїми в часи спокою. Иньші-ж з часом ставали полїтичними і культурними центрами не тільки для своєї безпосередньої околиці, але й для сусїднїх городів та їх округів. На се могли впливати ріжні обставини. В одних випадках таке значіннє города могло бути сотворене давнїйшим життєм місцевости й тільки відроджувало ся на ново з новим розселеннєм; в инших випадках було сотворено новими відносинами. Там, де більш розвинений був родовий елємент, город найстаршого роду в певнім племени натурально міг стати й центром для иньших городків; але у нас, як я сказав, слїдів такого ширшого розвою родового елєменту не помічаємо в історичних часах, тож зіставляючи на боцї сю причину, як можливу тільки, вкажемо иньші, територіальні. Причиною значіння могло бути особливо міцне положеннє городка, міцнїйше від иньших, або його особливо важне стратеґічне значіннє, що примушувало брати участі в його обороні всї сусїдаї округи; взагалї потреби оборони мусїли тут відогравати важну ролю. Але не меньш важне значіннє мали торговельні мотиви: городок, положений на якійсь торговельній дорозї, ставав торговельним осередком ширшої околиці; в нїм з часом збиралась постійна людність торговельна і промислова; являлась потреба особливої оборони для нього під час війни. З тих чи иньших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людности, що осаджувала ся стало в його окопах, а коли ті тїсні окопи не містили їх, мешкала попід ними, і так виростав „острог“-огорожені оселї наоколо властивого „города“. Разом з тим такий город ставав центром ширшого округа: громада його „гражан“ набувала особливого впливу в усяких справах; її голос рішав для всього округа. Вона вела провід і задавала тон: „что же старѢйшии сдумають, на томьже пригороди станутьˮ [7]), старше місто рішає справу і для своїх пригороців, себ то для міст, що стоять під його полїтичним впливом, його геґемонією. Сей принціп суспільного житя старої Руси безсумнївно мав свій початок в житю таких дрібних округів „волостей“ і доперва з них був перенесений на ширші. На зверх така еволюція суспільних відносин давала себе знати

часом тим, що людність округа, котра „тягнула“ до сього центрального города, приймала його імя, що заступало й викидало з уживання стару племінну назву. Так являли ся Бужане і Червняне на території Дулїбів, або Полочане, Смольняне і Псковичі на території Кривичів, і т. и.

Сї системи, геґемонії міст були незвичайно важним творчим моментом в дальшім розвою руського суспільно-полїтичного устрою. Вонирозвинули ся не скрізь однаково, бо розвій залежав від більшої чи меньшої інтенсивности культурного й полїтичного житя, від більшого чи меньшого розвою городського устрою. Тим часом як в одних землях — нпр. у Сїверян, у Дулїбів, у Полян, сї городські орґанїзації від початків історичного житя заступають місце старої племінної, у иньших як Деревляне, Радимичі, Вятичі, не розвинулись такі сильнїйші городські центри, сї землї довго заховують свій аморфний племінний устрій і самі племінні назви живуть довше. Особливо се треба сказати про Вятичів, що ще в XII в. виступають все під своєю племінною назвою, в тім же аморфнім станї, без якихось визначнїйших полїтичних центрів.

Городський — чисто територіальний устрій стрічав ся з племінним подїлом, і з комбінації сих двох елєментів утворяли ся на місцї початкових племінних територій-земель нові землї-волости (волость — власть, підвластна територія, орґанїзація). Бачимо, що території племен з слабо розвиненим городським житєм, без сильних городських центрів, були притягнені до сусїднїх чужоплеменних центрів — Деревляне до Київа, Радимичі й Вятичі до Чернигова. З другого боку сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князївств: так Сїверщина подїлилась на землю Чернигівську й Переяславську, Кривицька територія — на Смоленську й Полоцьку (або й Псковську). Тільки тут треба застерегти ся: на зміцненнє звязків города з пригородами, на перетвореннє сих звязків в формальну залежність пригородів від города по всякій імовірности рішучо вплинув уже князївсько-дружинний устрій. Ми бачимо сї відносини у нас всюди уже так, як вони уложили ся за часів розвою сього нового полїтичного елєменту. Не знати, чи без нього геґемонїя города над пригородами була чимсь більшим як моральною перевагою, моральним впливом. Можливо, що вповнї конкретною залежність від „города“ його „пригородів“ стала аж тодї, як в городі“ засів князь, чи його намістник, з засобом військової сили для піддержання свого престіжу, і тому дальша полїтична роля города входить

уже в історію нового князївсько-дружинного устрою, котрою займемо ся в дальших главах.

Примітки

[1]) Про городи й городський устрій див. Соловйова т. І гл. III, Пассекъ Княжеская и докняжеская Русь с. 69 і далї, Самоквасова Древніе города Россіи, 1873, Ключевскій Боярская дума древней Руси-Рус. Мысль 1880 і коротше в книжковім виданю сеї працї, гл. I, Піч Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 148 і далї. Про клясіфікацію городищ — Самоквасовъ ор. с. с. 118 і далї, реферати Антоновича (резюме в Чтеніях київ. істор. тов. т. III с. 10 і далї і в Трудах X съЂзда т. III с. 104), Історія СЂвер. земли с. 52 і далї.

[2]) Іпат. с. 6.

[3]) Про них статя п. Мельник-Антонович в т. III Київських Записок-там подана лїтература і перегляд гадок про початок і призначеннє городищ сього типу.

[4]) Як приклади городищ сього типу можна вказати нпр. городище вишгородське під Київом, в Галичинї — коло Звенигородки. (пов. Бібрка), над с. Підгородищем, на незвичайно крутій горі, обведене кількома лїніями валів.

[5]) Про сю фортифікаційну технїку див. в т. III.

[6]) Лїтературу „кіп“ і їх історії див. в т. V с. 629.

[7]) Лавр. с. 358.

VII. Початки Руської держави

Завязки полїтичного устрою українських племен:

ПОЛЇТИЧНИЙ УСТРІЙ В ЧАСАХ РОЗСЕЛЕННЯ, ВЛАСТЬ У АНТІВ, ПЛЕМІННІ НАЧАЛЬНИКИ, ВІЧЕ, ШИРШІ ОРҐАНЇЗАЦІЇ

„Словени й Анти“, каже в своїй клясичній характеристиці Прокопій, „не правлять ся одною особою, але з давнїх часів живуть громадським правлїннєм, і для того у них всякі справи, в добрі чи в злї, рішає громада“. „Вони не мають правлїння й живуть в ворожнечі між собою“, каже трохи пізнїйший т. зв. Маврикій і далї поясняє: „у них богато начальників ('ρῆγες), які не живуть у згодї, так що добре притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо близших до наших границь, і тодї на иньших нападати, аби спільна війна не злучила їх до купи та не звела під одну власть [1]).

Сими дорогоцїнними звістками характеризуєть ся полїтичний устрій наших племен в часах розселення-найстарших часах, куди ми в розслїдї розвою полїтичного житя сих племен можемо сягнути скільки небудь надійно при теперішнїх наших наукових засобах.

Противставляючи полїтичне житє східно- й полуднево-словянських племен сильно сценталїзованому, монархічному полїтичному устрою імперії, обидва візантийські письменники з притиском підносять, що сї словянські племена не мають такої централїзованої монархічної власти [2]).

Се, очевидно, правда. Анї в прасловянській добі, анї в часах розселення, анї у сих анї у иньших словянських племен ще не виробило ся сильної монархічної власти, анї міцної і трівкої воєнної орґанїзації. Зрештою і у

иньших індоевропейських народів сильна і трівка монархічна власть являєть ся продуктом пізнійшої еволюції, часом навіть дуже пізньої. Як я вище сказав, в часах словянського розселення в українських і взагалі у словянських племен можна припускати ще досить живу родову й племінну орґанїзацію, і на них мусїла опирати ся їх полїтична орґанїзація в тих часах. Звістки античних письменників, які ми маємо про антські й сусїдні словянські племена сих часів належать очевидно до стадії такого родового і племінного житя. На підставі їх та з родово-племінного житя иньших індоевропейських племен можемо до певної міри уявити собі основи полїтичного устрою наших племен в сїй стадії суспільного розвою [3]).

Хронольоґічно йдучи ми повинні зачати від переказаної у Йордана звістки про війну Остґотів з Антами за Вінїтара, в останній чверти IV віку. Вінїтар воює з Антами, з початку його бють, але він потім поправляєть ся й бере в неволю та розпинає „короля Антів Божа з синами і сїмдесятьма старшинами“ [4]). Я вказував на своїм місцї [5]), що ся звістка про конфлїкт Ґотів з Антами має значні права на наше довірє, тільки, розумієть ся, до її лїтературної, стилїстичної форми не можна привязувати богато значіння. Тому титул короля (rex), наданий тому Божови, треба, розумієть ся, відложити на бік. Поминаючи титул, маємо перед собою якогось більшого антського проводиря, що розпоряджав більшими силами, так що міг побити Остґотів (сеї подробиці леґенда певно вже не видумала). Значить се голова більшого антського племени, або скорше — кількох племен, а поруч нього виступає велике число старшини, правдоподібно — начальників чи старшин родів антських.

В оповіданню про боротьбу Антів з Аварами, в серединї VI в. ми стрічали ся з иньшим чільним провідником Антів. Візантийський письменник називає його Мезамиром „сином Ідаризія, братом Келягаста“. Сей Мезамир був висланий в посольстві до Аварів після невдатної битви Антів з Аварами, аби викупити невільників. Але бувши чоловіком мовним і смілим в словах [6]), він вів себе й говорив перед Аварами занадто гордо як на посла, і ворожий Антам Болгарин використав се та намовив Аварів убити Мезамира, представивши, що сей чоловік має великі впливи у Антів і потрапить противстати кождому ворогови [7]). Отже перед нами чоловік з якогось високого роду — його брат і батько, очевидно, були також людьми, звістними, впливовими, коли їх називає грецький письменник; свої впливи

завдячав він очевидно не тільки особистим здібностям — що був добрим бесїдником і здібним вождем, але й значінню свого роду, що передовсїм видвигнуло його. Ми бачимо рід, династию, не якусь просто родову, а племінну, значінє котрої не обмежало ся, мабуть, навіть її племенем, а йшло ще далї. В „гордих словах“ її репрезентанта можемо відчувати чоловіка певного своїх сил і впливів. При охотї й відповідних обставинах, як дає зрозуміти автор, міг він відограти ролю Божа та стати на чолї більшої ґрупи антських племен і орґанїзувати більші воєнні сили.

Ми бачимо таким чином племінних начальників, що мали більше-менше постійну, династичну власть в своїм племени, чисто дїдичну, спадщинну або спадщинно-виборну (як то бачимо у ріжних народів, що члени певної династиї народнїм вибором дістають ся на становище племінного провідника). В певних хвилях, коли більші ґрупи племен поривали ся до солїдарної акциї, оден з таких начальників вибором народу міг проголошувати ся чи признавати ся спільним вождем і ставав на чолї тої ґрупи племен. У подунайських Словян, з котрими Греки стикали ся частїйше, а котрих полїтичний устрій сучасні грецькі письменники вповнї ототожнюють з антським (така однаковість сама собою вповнї правдоподібна в тодїшнїх обставинах), ми стрічаємо таких племінних начальників і головних вождів з досить виразними означіннями їх власти. Згадуєть ся напр. „земля Ардаґаста“, що в иньшім разї виступає вождем війська; називають ся такі особи як „Піраґаст племінний начальник (філярх), провідник ватаги (війська)“, „Музок в варварській мові званий рікс“ і т. и. [8]).

Таких начальників племен, очевидно, має на гадцї Маврикій, кажучи, що Словяне й Анти мають багато „ріксів“, 'ρῆγες, які звичайно не живуть в згоді між собою, і тільки спільна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи і висунути над ними одного проводиря.

Ужитий ним тут термін 'ρῆγες може бути не простим лїтературним означеннєм (лат. reges)-одним з тих якими античні письменники означали ріжних варварських начальників, не журячи ся тим, які титули в дїйсности вони носили. Можливо, що маємо тут транскріпцію дїйсного словянського титулу, уживаного між Антами й подунайськими Словянами для таких племінних вождів. Таку гадку піддає що йно наведена згадка (Теофілякта Сімокати, сучасника цїс. Маврикія) про того Музока, „званого в

варварській (значить словянській) мові 'ρήξ. Звістка, як ми бачимо, досить катеґоричиа, і хоч в історичних часах сей титул вийшов у Словян з уживання [9]), лишєть ся вповні можливим, що в часах прасловянських се слово уживало ся в такім значінню. Діло в тим, що се загально-індоевропейське слово (санскр. râj-раджа, лат. rex, старокельт. rîx), видно, було затратило ся в ґерманській і словяно-литовській ґрупі язиків, але під культурним впливом Кельтів пішло розповсюджувати ся між ними на ново. Від Кельтів прийняли його Нїмцї (з старокельтск. rîgs, ірл. ríg, ґотське reiks-начальник; ст. ірл. ríge, г. нїм. rîhhi — держава, Reich). Від Нїмців, може — Ґотів спеціально, прийняли його племена литовські, а разом з ними, можливо — і словянські: старопрус. rikis — пан, riks держава, русько-литовське рыкупья, господиня; тут би було місце й для словянської форми тогож слова, як титулу племінних начальників.

Иньший такий титул, перейнятий також від Нїмців (може Ґотів), ще в часах прасловянських, або при самих початках розселення — се князь, кънязь, з горішнонїм. chuning (властиво княжич, королевич, з *kuni, король, з патронїмічним наростком -ing), як і старопруське konagis, фінське kuningas — король, лит. kúningas — пан, священник, і т. и. В якім значінню було з початку перейняте се слово Словянами — чи значило воно найвищих, найбільших вождів, так як кілька столїть пізнїйше перейняте слово краль, король (з імени Карла Великого), чи мало ширше значіннє власти взагалї, трудно сказати. Ми бачимо пізнїйше се слово в дуже відмінних значіннях. Подекуди воно уживало ся, видно, як почестний титул взагалї і напр. у Поляків дало слова książe і ksiadz (так як литовське kúningas). У східнїх Словян означає володаря, державця, старшину певного теріторіального округа, більшого або меньшого (так у нас в XIII в. болоховські князї представляють собою старшин дуже дрібних міських округів). У полудневих „князь“ сходить на значіннє сїльського старшини : в такім значінню уживаєть ся воно тепер, і в такім же значінню перейшло в практику громад волоського права, де князь означає сїльського старшину (рівнозначного з jude, judec) [10]). При такій хиткости значіння сього слова, про його силу в прасловянських часах можна ставляти хіба ріжні гіпотези [11]). Не забігаючи далеко на се поле, зазначу тільки, що чужі терміни для власти дуже часто переймать ся для означення висшого степеня власти, і так могло бути з термїнами *chuning і reiks:* вони могли бути перейняті для означення визначнїйших племінних старшин чи вождів.

При родовій орґанїзації одначе начальники племен, як би вони не називали ся, зіставали ся властиво primi inter pares, головнїйшими між иньшими „старцями“ — старшинами родів племени, і всякий важнїйший крок їх мусїв настати за відомістю і згодою тих старшин. Тут перший прояв словянської „демократії“, як її називає Прокопій; розуміеть ся, демократією її можна було назвати лише в противставленню до візантийсько-римського монархізму, бо в дійсности се був устрій скорше патріархально-аристократичний, де могли мати голос самі старшини родів, як у пізнїйших, історичних часах (XI-XII в.), з упадком родового устрою, мали голос батьки родин. Далї — всякі справи, що виходили за границю домашнїх інтересів племени, потрібували згоди й рішення збору старців і народу з дотичних племен. Прокопій дає нам в кількох словах дуже цїнний образок такого ширшого віча Антів в епізодї про псевдо-Хилвудія. Коли розійшла ся чутка про того псевдо-Хилвудія між народом, каже він, зібрали ся майже всї Анти; вони рішили вести справу спільно, обіцюючи собі великі користи з того, що мають в своїх руках грецького воєводу Хилвудія [12]). На своїм вічу вони погрозами примушують псевдо-Хилвудія прийняти на себе ролю правдивого Хилвудія, і плянують якусь неясну близше акцію супроти Византиї й подунайських Словян, з якими тодї поріжнили ся були. На подібних ширших вічах мусїли рішати ся взагалї всякі справи, що вимагали солїдарної діяльности племен, чи ґруп родів, як спільна війна, орґанїзація воєнних сил, вибір спільного вождя з поміж племінної старшини, і т. д. „Всякі справи, добрі чи злі, віддають ся на рішеннє громади“, каже Прокопій.

Така солїдарна акція більшої ґрупи племен була не легка і не трівка. Прокопій, а ще більше т. зв. Маврикій підносять велике розріжненнє начальників, нездатність мас до субординації. Маврикій толкує сим браком карности навіть спосіб війни у Словян: що вони не знають бити ся в тїсних, правильно уставлених лавах, анї люблять виступати на місцях голих і рівних, а роблять охотнїйше засїдки: напади нечайні. Їх рішення змінні й не стійні, каже Маврикій, — бо одні одним перечать з зависти й амбіції та роблять на перекір, тому не можна спускати ся на їх умови й слова. Тільки моментальна, спільна небезпечність перемагала сї ріжниці й могла привести до підпорядковання своїх гадок власти одного (μοναρχίαν ποιήση). Та й то така солїдарність ледво чи обіймала коли нибудь всї антські племена. В наведенім оповіданню Прокопія ніяк не можна брати буквально

його слів про участь в нараді „майже всїх Антів“. Правдоподібно, мова тут про близші до візантийських границь антські племена, а не всїх Антів від Днїстра до Дону.

Так представляють ся нам полїтичні відносини українских племен в часах розселення. Бачимо ґрупованнє в численні невеликі ґрупи (мб. племінні), з начальниками на чолї; судячи по численности й ролї сих останнїх, були сї племена меньші від таких, які бачимо у нас в X-XI в., але мусїло се бути все таки щось більше як прості роди, хоч би й ширші. Постійної одностайної полїтичної орґанїзації нема, тільки від часу до часу повстають одностайні солїдарні заходи в спільній небезпечности чи в спільнім інтересї. Поруч старшинських династий широке значіннє віча. Від часу до часу ширші віча дають власть вибираним з поміж сеї старшини воєнним вождам, що ставали понад звичайними властями й орґанїзували більші воєнні сили.

Примітки

[1]) Τά γάρ 'έθνη ταῦτα Σκλαβηνοί τε καί 'Άνται ο'υκ 'άρχονται πρός 'αν δρός 'ενός, 'αλλ' 'εν δημοκρατία 'εκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καί διά τοῦτο α'υτοῖς τῶν πραγμάτων 'αεί τά τε ξύμφορα καί δύσκολα 'ες κοινόν 'άγεται — Procopii De b. G. III. 14. 'Άναρχα δέ καί μισάλληλα 'όντα ο'ύδέ τάξιν γινώσκουσιν ο'υδέ κατά τήν συσταδήν μάχην 'επιτηδεύουσι μάχεσθαι... Πολλῶν δέ 'όντων 'ρηγῶν καί 'ασυμφόνως 'εχόντων πρός 'αλλήλους ο'υκ 'άτοπον τινάς α'υτῶν μεταχειρίζεσθαι 'ή λόγοις 'ή δώροις καί μάλιστα τούς 'εγγυτέρω τῶν μεθορίων, καί τοῖς 'άλλοις 'επέρχεσθαι, 'ίνα μή πρός πάντας 'έχθρα 'ένωσιν 'ή μοναρχίαν ποιήση — Mauricii Strategicum XI. 5 (ρ. 218 ed. Scheffer).

[2]) Пайскер в цитованій працї своїй (Die ältere Beziehungen der Slawen c. 126-30) висловив гадку, що сї характеристики належать не до Словян, а до гіпотетичної „жупанської“ верстви урало-алтайських кочовників; але на се нема нїякого доказу, і взагалї його теорія споконвічного поневолення Словян, що нібито викривило індоевропейські основи словянського житя, немає під собою підстав (див. Записки т. 103).

[3]) Огляд праіндоевропейських, або лїпше сказати — загальноіндоевропейських підстав полїтичної орґанїзації у Шрадера Reallexicon, sub vocibus König, Staat, Volk, Volksversammlung. В своїй реконструкції індоевропейського побуту (Sprach vergl. u. Urgeschichte) він одначе не пішов далї родо-племінних форм, так само і Гірт (Die Indogermanen). Проби Ляйста (Leist Altrarisches jus gentium, 1889, Altrarisches jus civile, 1892-6), що намагав ся з памяток ріжних індоевропейських племен вивести конкретну основу спільного індоевропейського права досить скептично були прийняті в науцї. При певних індівідуальних прикметах, котрими визначав ся суспільно-полїтичний процес індоевропейських народів, належить бути обережним в конструованню спільної праіндоевропейської спадщини в сїй сфері; навіть порівнюючи суспільно-полїтичний уклад найблизших свояків: Словян, Литви і ґерманських племен, бачимо, як значно росходять ся вони. З другого боку порівняннє спільних основ індоевропейського укладу з житєм иньших примітивних народів остерігає, щоб сих основ не брати за щось індівідуальне, спеціальне індоевропейське. Див. етнольоґічний матеріал в працях Letourneau La guerre dans les diverses races humaines, 1895. Post Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz, 1895. Hildebrand Recht und Sitte auf verschiedenen Kulturstufen, 1896. Fraser Lectures on the early history of the Kingship, 1905. Mumford The origin of leadership (The American Journal of Sociology, 1906). На жаль бракує праць, які б поставили собі завданнєм прослїдити анальоґії в переходї племінного устрою до державного у ріжних словянських народів.

[4]) regem eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus — Getica cap. 48.

[5]) Див. ст. 165, пор. 177-8.

[6]) στωμύλος τε 'ών και 'υψαγόρας.

[7]) Менандр — Hist. Graeci minores II c. 5 — 6 (Excerpta historica ed. de Boor I c. 443).

[8]) τήν άμφί τόν Ἀρδάγαστον χῶραν — Theophylacti VI. 7 i I. 7. Πειράγαστος φύλαρχος δέ οὗτος τῆς πληθύος 'εκείνης — ib. VII. 4. Μουσώκιον τόν

λεγόμενον 'ρῆγα τῆ τῶν βαρβάρων φωνῆ — ib. VI. 9.

9) Але може з сею старою традицією стоять в звязи фрази Галицької лїтописи: „БЂла риксъ, рекъмый король угорьскый“, „риксъ ти угорьскый, рекше король“ — Іпат. с. 507 і 554. Лїтописець, очевидно, має на гадцї титул rex, але передаючи його в такій формі, хто зна, чи не робить се під впливом памяти старого словянського титулу?

10) Див. інтересну розвідку проф. Боґдана: Über die rumänische Knesen. Archiv für sl. Phil. т. XXV-XXVI.

11) Ставлено не раз здогади, що перейнятє слова „князь“ стало ся наслїдком панования Ґерманцїв, особливо Ґотів над Словянами. Вона, розумієть ся, вповнї довільна.

12) 'Επεί δέ 'ο λόγος περιφερόμενος 'ες 'άπαντας 'ήλθεν, 'ηγείροντο μέν 'επί τούτω 'Άνται σχεδόν 'άπαντες κοινήν δέ εἶναι τήν πράξιν 'ηξίουν Procopii De bello Got. III 14.

ЗВІСТКИ З X—XI ВВ.: ПЛЕМІННИЙ УСТРІЙ, ЙОГО ЖИВУЧІСТЬ, ГОРОДСЬКІ ВОЛОСТИ, КНЯЗЇ, СТАНОВИЩЕ КНЯЗЇВ СУПРОТИ ВІЧА, ШИРШІ ПОЛІТИЧНІ ОРҐАНЇЗАЦІЇ, МАСУДІЕВА ВАЛЇНАНА

По звістках Маврикія минає три столїтя, перше нїж знаходять ся джерела, які-б кинули світло на полїтичні відносини наших племен: якісь докладнїйші дати про них маємо не скорше як для X віку.

За сей час кольонїзація ствердла, значнїйші зміни викликав тільки поворотний рух людности зі степів під натиском турецьких орд; та й звістки наші з сього часу дотикають ся не тої рухливої напів-кочової періферії, як звістки про Антів Прокопія та Маврикія, а масивнїйшої,

інтензивнійшої кольонїзації північних земель. Родовий устрій за сей час ослаб, перейшов в стадію розкладу. Племінний устрій отяжів, і над ним беруть перевагу відносини територіальні, сотворені городським житєм. Все се мусїло внести певні зміни в полїтичний устрій і ми бачимо в нїм значні відміни в порівнянню з Sturm und Drang — періодом антських часів.

Племінне ґрупованнє сих часів ми вже знаємо. Повість наша як тільки могла виразно зазначила, що поділ на племена був тодї етноґрафічний. Племена ріжнились етноґрафічними прикметами: „имѢяхуть бо обычая своя и законы отець своихъ, и предания, кождо своя норовъ“, каже лїтописець і стараєть ся схарактеризовати ріжниці в звичаях, обрядах і побутї сих ріжних племен. Ся характеристика не скрізь випала щасливо, але для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значіннє сього подїлу ще не могло зовсїм забутись, — що се був етноґрафічний поділ. Дїйсно археольоґія виказує деякі ріжниці похоронного обряду й культурної обстанови у ріжних племен. Можливо, що з часом і діалєктольоґія викаже докладнійше слїди племінних ріжниць в мові, бо ріжниці діалєктів могли служити теж для відріжнення племен, так само як і ріжниці в культурі. Сї ріжниці могли істновати між племенами в зародку ще на правітчинї, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люде з певної місцевости відріжняли себе від сусїдів, як осібна ґрупа. Теорія, що староруський поділ на племена був полїтично-ґеоґрафічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і станї культурности не вистало-б на таке розріжненнє,-не може устояти ся. Полїтичне ґрупованнє бачимо пізнїйше, і тодї назви земель, взяті від імен полїтичних центрів, з часом заступають давнїйші — племінні, етноґрафічні назви. Так ми бачимо, що імя Дулїбів заступаєть ся новими назвами Бужан, Волинян, Червенських городів і т. п., і то вже дуже рано, тим часом як у иньших племен, як Деревляне, Вятичі, де не виникло таких полїтичних центрів, племінні назви живуть ще довго потім [1]).

При своїй великости й екстензивности, при величезних територіях, котрих части часом досить слабко були з собою повязані, сї племена для полїтичної організації були взагалї дуже важкою підставою. Тому вони в пізнїйшій полїтичній орґанїзації звичайно розбивали ся на дрібнїйші куснї. Деякі факти виявляють одначе живучість тих первісних племінних тїл, яка свідчить про істнованнє певної внутрішньої, бодай моральної звязи в

середині старого племінного тїла. Треба сказати, що се питаннє живучости старого племінного подїлу і його значіння в пізнїйшім полїтичнім ґрупованню взагалї не легке. В лїтературі висловлялись супротивні погляди на се і для вияснення сих питань маємо дуже мало матеріалу, а головне дїло — не знаємо докладно старих етноґрафічних границь [2]). Одначе деякі факти таки виразно свідчать, що старі племінні відносини не лишили ся без значіння в пізнїйшім. Такі слїди живучости їх, як напр. відокремленнє в осібне князївство київських Дреговичів в XII в., довга окремішність, під своєю племінною назвою Вятичів, до певної міри — й жива память про границї земель, що прокидала ся в пізнїйших рахунках, кажуть нам рахувати ся з старими етноґрафічними ґрупами як живою основою пізнїйших полїтичних орґанїзацій.

Правда, сї полїтичні орґанїзації далеко не вповнї відповідали етноґрафічним ґрупам. Не тілько, що з одного племени виходило часом кілька ґруп і навпаки — кілька племен лучило ся в одну ґрупу (напр. Чернигівське і Переяславське князївство на сїверянськім ґрунтї або Київське — зложене з Полян і Деревлян): полїтичні центри могли притягати й частини чужої етноґрафічної території (не треба при тім забувати про невиразні часом етноґрафічні границї, мішану кольонїзацію і т. п.). Але бути в певній мірі основами полїтичної орґанїзації се племенам не перешкоджало, і на прикладї тої самої Київщини ми можемо бачити, як гень-гень пізнїйше, в XII в. відріжнялась в поглядах сучасників властива „Руська земля“ — земля Полян, від „київських волостей“ — чужеплеменних округів, що залежали від Київа.

Творчим одначе елєментом в полїтичній орґанїзациї й полїтичних відносинах сих часів стало перед усїм городське житє, городські відносини. З комбінациї племінного підкладу з елєментом городським повстають нові „волости“, території звязані з певними городами, як їх полїтичними центрами [3]). Вони стають властивою підставою дальших полїтичних відносин і розвій сих міських орґанїзацій стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен. Де культурне житє, торговля, зносини і городське житє були більше розвинені, там розвинули ся й більші міста та стали центрами більших територій; де не було того культурного житя, там не виробили такі міські геґемонїї, й племінна територія складала ся з більшого числа дрібних міських громад.

Полїтичні відносини в серединї таких більших і меньших міських громад і між ними, — при всїх модифікаціях, внесених розвоєм міського житя, при перевазї територіальних принципів над родово-племінними, — одначе все таки близько анальоґічні з полїтичними відносинами антських часів. Як тодї племінні ґрупи, так тепер виступають перед нами волости городські, з „князями“ на чолї, і з тим же „громадським правлїннєм“ в своїм полїтичнім житю.

Київський лїтописець XI в. представляє собі, що перед київською династиєю князї істнували скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ин. Рід київських братів держав „княжениє въ Поляхъ“, „а въ Деревляхъ своє, а Дрьговичи своє, а Словене своє въ НовѢгородѢ, а другиє на ПолотѢ“ [4]). Хоч ся звістка стоїть в тїснім звязку і з леґендою про київських братів, сама по собі вона вповнї правдоподібна. Зрештою знаємо таки поіменно князїв, що не належали до київської династиї і були останками давнїйшого суспільного устрою, як деревський князь Мал, а може й вятицький Ходота, що з своїм сином робив якісь клопоти Всеволодови в 1080-х роках. На жаль близших подробиць про сих князїв маємо дуже мало; про Мала Повість оповідає лише, що повстаннє Деревлян на Ігоря стало ся по нарадї Деревлян „з своїм князем Малом“, і що потім вони пробували висватати за нього Ігореву вдову [5]). Про Ходоту знаємо ще меньше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіоґрафії Мономаха, що він двічи (двѢ зимѢ) ходив в „Вятичі“, на „Ходоту и на сина єго“ [6]).

Слова лїтописця про старі „княжения“ у ріжних племен звучать не ясно: не

видно, чи автор представляв собі по одному князю на ціле племя, чи по більше. Так само не ясно виглядає, чи той князь Мал княжив над цілою Деревською землею, чи було там кілька князїв. Говорячи про того князя Мала, лїтописне оповіданнє зве його просто „деревським“ князем, Деревляне звуть його „своїм князем“, — нїби виходить, що він був князем усїєї Деревської землї. Але від народнього переказу, записаного з народнїх уст по сто лїтах, не все можна жадати такої докладности, і леґенди взагалї люблять узагальняти. На иньшім місцї леґенда чи її редактор вкладає в уста послів Мала такі замітні слова: „*наши князи добри суть,* расплодили Деревськую землю“ [7]). Тут мова іде вповнї виразно про більше число сучасних деревських князїв (толкованнє про династию князїв, що наступали по собі, можна зробити тільки з натяганнєм тексту). Се відповідає і гадцї лїтописи про потомство всїх трох київських братів, що княжило в Полянській землї [8]). Реально беручи річ, також трудно, майже неможливо представити собі, аби величезні племінні території держали ся під властю одного князя, при браку воєнної й адміністрацийної орґанїзації, і при такім, досить другоряднім становищі князя попри віче, як то бачимо у таких не-дружинних князїв.

Що до ролї віча дуже цїнною і цїкавою ілюстрацією служить те-ж оповіданнє про деревлянську війну. Князь чи князї грають зовсїм другорядну ролю в цїлій історії, а всю справу ведуть самі Деревляне, „лучшіи мужи, иже держать Деревськую землю“. Повстаннє стало ся після того як „Деревляне“ „здумали з князем своїм Малом“; одначе рішають справу вони, і в дальшім оповіданню лїтописець (чи леґенда) зовсїм іґнорує Мала, а говорить за самих Деревлян; оженити свого князя з Ігоревою удовою знову постановляють „Деревляне“, і посольство до Ольги посилає в сій справі „Деревьская земля“. Се все вповнї відповідає старому „демократичному“ устрою Антів і зовсїм правдоподібне. Але власне при такій невизначній ролї князїв, при браку взагалї якоїсь міцнїйшої полїтичної орґанїзації на цїлу землю-племя дуже неймовірно, аби могла виробитись єдина княжа власть на цїлу землю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвиненою полїтичною орґанїзацією, от як і в Деревлянській, були князї в більшім числї, в міських волостях, щось як пізнїйші князї дрібних болоховських громад тої-ж Деревської землї, з слабою властю, з другорядним значіннєм побіч громади з її „ лїпшими мужами“, а поруч таких князївств могли істновати й округи- волости без

князїв, що правились самими тільки „ліпшими мужами“, земськими „старцями“: так і в пізнїйшім руху против князївсько-дружинного устрою (в серединї XIII в.) поруч болоховських князївств ми бачимо безкняжі громади на Побожу [9]).

В світлї сих спостережень дістає певну цїнність одна обставина, на котру зверну тут увагу. В оповіданнях лїтописи де йде мова про племена перед защіпленнєм у них князївсько-дружинного устрою, нема мови про князїв, тільки про самі племена: Поляне, Уличі, Деревляне воюють, нараджують ся, иньшими способами себе проявляють. З племенами воюють київські князї, — і нїде не сказано, аби вони ходили походом на князїв уличських, чи сїверянських, чи вятицьких. Очевидно в представленню пізнїйших поколїнь роля князя в переддружинних часах настільки никла перед волею й ролею волости-землї, її віча, що традиція не числить ся з князями. Одним одинокий виїмок, де князь названий — се той деревський князь Мал. Але ж на те є й виїмкова причина: народнїй переказ обертав ся коло глузливого представлення невдалого сватання деревлянського князя до київської княгинї. Та й тут, як ми бачимо, князь слїдом усунений на другий плян, і виступають самі „Деревляне“.

Навіть в порівнянню з полудневими антськими начальниками князї північних українських волостей IX-X в. грали мабуть ролю меньше замітну. В напів-кочовничім, воєвничім і розбійничім житю чорноморського розселення антських начальників мусимо представляти собі на чолї воєнних ватаг, дружин; сї дружини, близше звязані з своїми вождами, давали їм певну підпору й значіннє в усїх справах в серединї племени. В осїлім, хлїборобськім і господарськім житю північних волостей не було таких обставин для витворення дружин, а з тим — і для розвою князївської власти. Ґрупованнє волостей і князїв в ширші союзи, в солїдарні заходи, які-б обіймали цїле племя, з одним вождем на чолї, в обставинах північних, ліпше захищених країв IX-X вв. також, певно, йшло тяжше, мусїло перемогати більшу інерцію, як в рухливім житю VI в. Тільки з появою дружини в Київі підносить ся значіннє тутешнього князя й починаєть ся концентрованнє волостей коло нього. Чи було що небудь подібне перед тим по иньших племінних центрах, зістаєть ся невідомим.

Одинока звістка, що може піддати гадки про якусь ширшу полїтичну орґанїзацію по за Київом — се звістна вже нам згадка Масуді про державу

Валїнана й її короля Маджака [10]). Племя Валїнана, каже він, одно з основних, головнїйших племен словянських: давнїйше йому підлягали всї иньші племена, бо воно мало над ними власть, і його королеви підлягали королї иньших племен, але потім настали між ними непорозуміння, не стало порядку, племена відлучились і стали мати незалежних королїв. В сїм оповіданню, розумієть ся, богато побільшення, і в кождім разї про таку величезну державу, як зі слів Масуді виходидо-б, не можна думати. Його звістки про словянські племена взагалї не дуже докладні, а орієнтованнє в них незвичайно утрудняє велика заплутанина й непевність в іменах. Так і з сею звісткою. Вона незвичайно загальна, а імя Волинян і їх короля читають ся так ріжно, що властиві форми досї навіть не пробовано уставити на певно. До наших Волинян її можна прикладати з більшою може правдоподібністю, як до якогось иньшого словянського племени, чи краю [11]), але від сеї правдоподібности далека дорога до певности, тим більше що на попертє сеї звістки Масуді в приложенню до Волинян ми не можемо нїчого вказати окрім того, що місто Волинь знаємо, і імя Волинян було безсумнїву полїтичним, а не племінним терміном.

Коли прийняти звістку Масуді, виходило б що сей наш Волинь десь в IX столїтю (може при кінцї) став був на якийсь час центром полїтичної системи, яка обіймала сусїднї волости чи племена — в кождім разї, розумієть ся, не так широко, як то Масуді представляє [12]). Звістка про се могла на тій торговельній дорозї, що йшла з західньої Европи на Схід, дістати ся до Арабів в побільшених розмірах. Але судячи з неї ж навіть, ся полїтична система не держала ся довго і очевидно — особливо міцною орґанїзацією не визначала ся.

Але супроти вказаних вище прикмет Масудієвої звістки все се про наших Волинян можемо говорити тільки дуже гіпотетично. І в результатї до виступлення на перший плян Київа з його князями ми нїчого певного не можемо сказати, чи були якісь більші й міцнїйші полїтичні орґанїзації на нашій землї.

Перейдім отже до Київа.

Примітки

[1]) Теорію про політичний характер староруського племінного поділу виставив Барсов в своїй Географії Начальной лЂтописи гл. IV, вид. 2 с. 29 і далі: „при виясненню значіння т. зв. східно-словянських племен треба відсунути всяку гадку про етноґрафічні відміни; кожда галузь східнього Словянства була не етноґрафічною, а політичною одиницею“. Потім сей погляд розвивав, хоч не дуже зручно проф. Філєвіч в своїй Історії древней Руси с. 221-3 й на ин. місцях. Проти теорії Барсова виступив особливо Майков в своїй рецензії на його працю — ЗамЂтки по русской истор. географіи, Ж. М. Н. П. 1874, VIII.

[2]) Про вплив племінного поділу на пізнійший політичний уклад Руси виразно висловив ся В. Пассек в статях: Княжеская и докняжеская Русь. Потім сей погляд розвинув Костомаров і положив його в основу своєї звістної теорії про федеративний принціп давнього руського устрою (Мысли о федеративномъ началЂ древней Руси). Сей погляд ліг в основу і київської серії моноґрафій поодиноких земель зроблених по пляну пок. Антоновича. Против сього погляду з одного боку виступали ті, що признавали старий племінний поділ знищеним пізнійшим поділом на князївства: сей погляд виразно висловив уже Соловйов (т. III гл. 1, с. 691 стереот. вид.), йогож знаходимо і у Ключевского (Боярская дума2 с. 25 і Курсъ рус. исторіи I с. 158-9). 3 другого боку, виступали против нього противники етноґрафічного розуміння племінного устрою, як Барсов, Філєвич (див. попередню нотку).

[3]) В клясичній характеристиці городських відносин староруських часів, поданій Суздальською літописею (Лавр. 358), системи старших і меньших городів звуть ся „волостями“, себ-то політично-адміністративними тілами: „Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кыяне,и Полочане, и вся власти якоже на думу на вЂча сходятся: на чтоже старЂйшии сдумають, на томьже пригороди стануть“. Пор. аналїзу терміна „волость“ у СергЂевича Русскія юридическія древности I с. 3-5.

[4]) Іпат. с. 6.

[5]) Іпат. с. 34-5, 1 Новг. с. 9.

[6]) Лавр. с. 289; титулу князя він в сїй записцї не має, але се ще не рішає питання.

[7]) 1 Новг. 1. с. Варіант Повісти: „иже роспасли суть Д. землю“

[8]) „По сей братьи почаша держати родъ ихъ княжениє в Поляхъ“.

[9]) Про се в т. III гл. 2.

[10]) Варіанти: Махак, Маджаль, Бабак. Про звістку див. вище с. 208.

[11]) Вестберґ (1. с.) підносить против звязування сеї звістки з нашими Волинянами те, що мовляв по лїтописи ся назва зявила ся пізнїйше. Власне, що з лїтописею в руках ми можемо класти полїтичну ролю Волиня на кінець IX в., чи другу половину, не стрічаючи ся з ніякими трудностями (див. вище с. 208). Для Масуді-ж, що писав се в 940-х рр., і те що діяло ся в кінцї IX в. було „давнїйшим часом“, як він означає се при державі Волинян.

[12]) Про гіпотезу Маркварта, що в сїй звістцї криєть ся память про антську державу VI в. (Маджака він уважає одною особою з Мезамиром), і ся держава обіймала дійсно цїлий ряд словянських племен і панувала також і над степовими ордами вроді болгарської, — див. в прим. 4. В российській лїтературі звістку Масуді прийняв без застережень особливо пок. Ключевский, на її основі представляючи, що Дулїби панували над усїми східнїми Словянами і передали їм своє імя (Волинян), як пізнїше Русь, — і также поклав се на часи аварського нападу (Курсъ русской исторіи I с. 124).

Початки Київської держави:

КИЇВСЬКІ ПЕРЕКАЗИ, ТЕОРІЯ ПОВІСТИ ВРЕМЕННИХ ЛЇТ— ТЕНДЕНЦІЯ ВАРЯЗЬКА, ТЕНДЕНЦІЯ НОВГОРОДСЬКА, КОНЦЕПЦІЯ „ПОВІСТИ“, ХИТКІСТЬ ТРАДИЦІЇ, КОМБІНАЦІЇ, НЕДОРІЧНОСТИ „ПОВІСТИ“, ВАГАННЯ НОВІЙШОЇ

ІСТОРІОҐРАФІЇ, ПОПРАВКИ ВАРЯЗЬКОЇ ТЕОРІЇ

Історія початків Київської держави належить до найтяжших питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як завдяки своїй традиції, з котрою й досі наука не може собі дати ради. Розумію тут нашу київську літопись з її оповіданнєм про початки Київської держави. Як то виказано ширше в спеціальнім додатку про нашу Найдавнійшу літопись [1]), літопись писала ся в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для вияснення сього питання: „откуду єсть пошла Руская земля (себто Київське князївство, бо Київська земля — се Русь в тїснійшім значінню), кто въ КиєвЂ нача первЂе княжити, и откуду Руская земля стала єсть“. Се тоді вже було питаннєм без відповіди, і для його вияснення треба було пускатись на дорогу ріжних комбінацій та гіпотез.

В тодішнім громадянстві мусїли бути ріжні перекази в сїй справі. Так в самій літописи переказано леґенду про трох братів Полян Кия, Щека і Хорива, що збудовали спільно місто Київ, в імя старшого брата, і полишили свої імена в назвах урочищ Щековиці, Хоревиці і річки Либеди (названої по імени сестри). Від них київські мудреці XI віка виводили імя Полян і полянське племя [2]). Заразом в тих самих чи иньших обясненнях київських початків сї брати уважались предками київської династиї: слїди такого толковання зістали ся в оповіданню Повісти [3]), а в парафразї Длуґоша маємо, здаєть ся, слід досить старої й авторитетної компіляції, де київська династия включно до Аскольда і Дира представляла ся безпосереднїм потомством Кия і його братів [4]). Розуміє ть ся, ціле се оповіданнє про київських братів було тільки т. зв. етимольоґічним мітом: з імен місцевостей зроблено історичні особи, героїв-осадників міста. Поруч сього переказу істнував иньший анальоґічний, де оповідало ся, що Кий мав перевіз на Днїпрі, і звідси се місто звало ся Київ перевіз, а потім тут стало місто Київ. І сей другий міт теж міг служити людям для обяснення початку Київської держави не згірше як тисячоліття служила для подібної цїли напр. історія побудовання Риму Ромулом.

Але сї й правдоподібно — инші ще, нам не звістні перекази не задовольнили автора лїтописи і він уложив инакшу, дуже штучну комбінацію про чужоземний, варязький початок руського імени й київської держави та династиї. Моменти, на яких оперла ся отся теорія ще до справи „Руської“ держави, можна вказати виразно. Така традиція „варязького“ завойовання в північних землях (имаху дань Варязи приходяще изъ заморья на Чюди и на СловЂнехъ...). Присутність в X і XI в. в Київі значних ватаг Скандинавів, Варягів, як їх у Київі звали (Vaeringjar скандинавських саґ [5]). Те що вони в Київі, особливо в X в., грали значну ролю на княжім дворі, надавали йому часами до певної міри, навіть варязьку закраску. Нарештї — факт, що сї Варяги ще з X в. приймали імя „Руси“, по імени тієї держави, котрій служили, тим більше, що руське імя було особливо тїсно звязане з київською дружиною, і з іменем Руси переходили потім в иньші землї, так що в другій половині XI в. напр. в візантийських памятках Русь стає ідентичним іменем з Варягами: Βαράγγοι 'Ρω̃ς — Варяги Русь [6]).

Такі були загальні явища. Могли мати тут вплив і деякі конкретні випадки. Для прикладу вкажу на один, звістний нам близше: 979 р. (як я рахую) Володимир за помічю варязького війська опанував Київ; Варяги уважали Київ своїм здобутком і вимагали контрібуції: „се градъ нашь, и мы прияхом и“. Так оповідає переказ, записаний в лїтописи [7]). Він при тім памятає, що Володимир не був варязьким конунґом, а київським княжичем. Але ж би стало ся щось подібне столїтє перед тим, — як легко-б з того міг утворити ся переказ, що мовляв київські князї і дружина — то Варяги, що вони здобули силоміць собі Київщину, й перед ними тут не було князїв! Подібні факти могли вплинути й на комбінації автора лїтописи. Що то були вповнї, чи в дуже значній мірі його комбінації, а не готовий народнїй переказ про варязькі початки держави, виходить з того, що по за лїтописею ми не маємо ніде, нї в однім старшім утворі нашого письменства нї в устній традиції ніяких скільки-небудь виразних натяків на такі перекази про варязькі початки руського імени й Руської держави [8]).

Поруч тенденції варязької і в звязку з нею виступає ще друга — новгородська. В тїни варязької теорії, що перед усїм кидаєть ся нам у вічи, ся друга, з нею звязана, не звертала такої уваги, але з нею треба рахувати ся також. Проступає вона досить виразно. Зваряженнє Новгородців представлено як наслїдок добровільного покликання до себе варязької

династиї. Стара традиція варязького завойовання і пановання в новгородських землях нейтралізуєть ся тим, що Новгородці з компанією прогнали тих давнійших Варягів завойовників і напастників, і пізнійший варязький елємент не має нічого спільного з ними; тим способом честь Новгорода виратована. Натомість підчеркуєть ся, що Київ був завойований і опанований варязькими династами з Новгорода, богато разів — перший раз Аскольдом і Диром, потім Олегом і Ігорем — подібно як в пізнійших часах здобували Київ з Варягами і Новгородцями Володимир і його син Ярослав, правом меча. Ідея завойовання здіймаєть ся з Новгорода, що мовляв ніколи не був завойований з Київа, і цілою силою обертаєть ся против Київа. Дань, яку платили Новгородці київським князям — се не дань до київського скарбу: вона призначаєть ся місцевим, новгородським Варягам, їх родичам („суть новгородстии людіє отъ рода варяжска“). І князїв вони собі брали з Київа доброю волею (історія як Новгородці просили собі від Святослава котрогось з синів).

Ся тенденція стоїть очевидно в звязку з одного боку — з змаганнями Новгородців до політичної автономії (порівняти переговори князїв з Новгородцями, щоб прийняли князем Святополковича замість Мономаховича, в епоху закінчення Повісти). З другого боку вона опираєть ся на старій традиції Новгорода, як старшого по Київі стола, резиденції престолонаслїдника, звідки той переходить до Київа. В такій позиції бачимо Новгород уже за Ігоря, а пізнїйші факти як запанованнє Володимира і Ярослава над Київом підтримали і зміцнили се значіннє Новгорода в потомстві Ярослава. Новгородські князї фактично показали ся будучими київськими князями; Новгород се розсадник київських князїв, руська vagina regum.

Під впливом сих тенденцій охочі взагалї до штучних комбінацій укладчики нашої лїтописи в оконечнім результатї своєї колективної роботи, здогадів і спостережень дали нам такі виводи. Імя Руси принесли до Київа Варяги; се було імя варязького народу, що виеміґрував з початку до Новгорода, а потім прийшов звідти до Київа. Переселеннє се стало ся наслїдком того, що Новгородці закликали варязьких династів сього племени до себе князювати. Новгородці, Кривичі, Меря і Чудь були підбиті Варягами й давали їм дань, потім спромогли ся їх прогнати „за море“, але не було між ними порядку, і вічні усобиці докучили їм так, що вони звернули ся до Варягів же й покликали до себе на князїв і володарів. На сей поклик

прийшли до них три брати — Рюрик, Синеус і Трувор, „с роды своими“, і засїли в головних містах Новгородцїв, Кривичів і Чуди. З них вижив лише Рюрик. За сина його Ігоря до сеї варязької руської держави прилучені були поднїпрянські землї, й столицею став Київ. Став ся сей прихід Варягів до Київа в середині IX в., бо в другій половині IX в. Візантийцї вже знають Русь, а її автор Повісти уважав київською.

Лєґенду про київських братів Кия, Щека і Хорива укладчики лїтописи не відкинули, але обернули так, що, мовляв, потомки тих братів вигинули, й Київ в IX в. не мав князів (натомість вони рішучо виступили проти лєґенди про Кия перевозника). Київські князї Аскольд і Дир, що не належали до пізнїйшої династії (X віку), а мусїли істнувати, бо імена їх були звязані з київськими урочищами, стають в лїтописи Варягами, що відпросивши ся у новгородського князя, опанували позбавлений князів Київ, але мусїли уступити з місця перед своїм князем Ігорем, коли його привіз до Київа опікун Олег.

Зазначу, що иньша версія, дуже розповсюднена в пізнїйших компіляціях XVI-XVII в., пішла ще далї в тім напрямі й зробила самих київських братів виходнями з Новгорода: вони прийшли сюда, випросивши ся у кн. Олега, заснували Київ, а потім Олег їх забив. При тім Кий на нових оселях стає кондотієром, ватажком дружини, яку собі зібрав, і його „наймають“ Деревляне [9]). І сї версії тільки що пізнїйші, а стільки ж властиво варті, скільки й оповіданнє лїтописи про Аскольда і Дира: се останнє виглядає зовсїм як казка, а ріжні варіації історії про Аскольда і Дира, Олега і Ігоря, які тепер ще маємо, показують, як хитка взагалї була на тім пунктї традиція. Очевидно, не було ніякого скристалїзованого народнього переказу про початки київської династії, і кождий книжник укладав його собі як хотїв (подібно як лєґенду про київських братів). В однїй версії Аскольд і Дир — бояре Олега, Ігоревого опікуна, пущені ним на Грецію; друга нїчого не згадує про се, а самого Олега не уважає князем і активну ролю в опануванню Київа надає Ігореви; в третїй Ігор, або Олег, відберають Київ безпосередно від його осадників [10]). Правдоподібно, давнїйша версія звязувала пізнїйшу київську династию просто з Києм, і тільки пізнїйшими комбінаціями про Аскольда, Дира й Олега сей звязок був розірваний [11]).

Я спинив ся на сїм епізодї, бо тут ми застаємо комбінативну роботу наших

книжників з її матеріалами в руках, і се кидає нам світло на цілу теорію Повісти. Але й крім того маємо виразні вказівки на такий комбінативний її характер [12]). І так, хронольоґічне уміщеннє приходу Варягів в другій половині IX в. стоїть очевидно, в залежности від походу Руси на Візантию в 860 р. — факту перейнятого з візантийських джерел. Історія про те, як Рюрик, збираючи ся до Новгорода, забрав з собою „всю Русь“, має таку-ж виразну ознаку комбінації: автор мусів знати, що Варягів-Руси за морем нема (через те даремно її шукали там протягом півтора століття новійші норманїсти), — для того оглядно перевів її без останку на нові осади. Взагалі ся прикмета Повісти — широке уживаннє штучної комбінації, признана тепер в науці без ріжниці і т. зв. норманїстами і антінорманїсташи, і суперечка може йти тільки про те: чи прихід київської династії з Варягів до Київа через Новгород — се комбінація вірна чи нї, або як признати можливість, що тут автор ужив чийсь готовий переказ чи погляд, — то се чи вірний переказ, чи хибний здогад?

Над сим сушили голову поколїння за поколїннями істориків, і завзята боротьба велася від середини XVIII віку, а хоч новійшими часами (яких тридцять літ) полєміка притихла, то два противні погляди все стоять проти себе. На сїм місцї ми не будемо ширше входити в історію сього питання [13]), вкажемо тільки головні моменти.

Довгий час самий факт приходу до Київа заморської династії, закликаної до Новгороду, не викликав непевностей, і застановляли ся тільки над тим, хто були ті Варяги і як розуміти факт закликання варязької династії. Проти т. зв. норманїстів, що в Варягах бачили Скандинавів, виступали иньші з теоріями західно-словянської, литовської й иньшої дружини і династії, що мовляв були закликані на Русь і положили початок Руській державі й династії. Але серед сеї полєміки виявила ся з часом хиткість самої літописної традиції, виказав себе її штучний характер, ріжні суперечности й хиби в нїй, в результатї вона здіскредитовалась, й історики стали пробувати обійти ся без неї в реконструкції початків Руської держави.

Справдї, хронольоґія літописи (початок Руської держави в середині IX в.) показалась зовсїм хибною; Руська державна орґанізація мусїла завязатись далеко ранїйше, бо вже на початку IX в. звістні заморські напади Руси і їх князів на Чорнім морі, а грецький ритор з першої половини IX в. говорить про Русь як про нарід звістний своїми нелюдськими нападами (Житиє

Георгія Амастридського); тодіж знали добре словянську Русь і на далекім сході (ібн-Хордадбег). Такі ж сумніви викликає літописна теорія, що імя Руси було принесене з півночи варязькою дружиною. В самій Повісти з під редакторської руки, яка силкуєть ся скрізь одностайно і можливо категорично перевести погляд, що імя Руси було принесене покликаною варязькою дружиною, зовсім замітно видобуваєть ся погляд першого укладчика (чи укладчиків) літописи, що говорив про прихід на Русь Варягів, а не Руси, бо руське імя вважав традицією київською і прихід варязьких дружин до Київа вважав тим моментом, коли до них пристало руське імя [14]). Історикови ж приходить ся рахуватись з одного боку з тим фактом, що норманської Руси в скандинавських сторонах таки не вдало ся відшукати і через те прийнятий норманїстами вивід руського імени Варягів через їх фінське прозвище робить ся з великими натяганнями [15]). З другого боку він мусить мати на увазї, що імя Руси в наших тубильних джерелах все привязуєть ся спеціально до Полянської землї, і се виразно показує, що се імя належить не півночи, а полудню, було місцевим в Київщинї [16]). Нарештї важне і argumentum a silentio: північні саґи, що так богато знають про своїх земляків, які ходили на Русь, нїчим не натякають на скандинавський рід руської династиї, для них вона чужа, і Русь — чужий край; рівнож нїчого не говорять про варязький початок Руси иньші руські джерела, поза Повістю.

З другого боку одначе стоять далї перед дослїдниками ті факти, на яких оперла ся варязька теорія київських літописців, і підперті їх авторитетом, категоричним тоном їх оповідання, всею пізнїйшою історичною традицією, що оперла ся на їх виводах — вони не перестають впливати на напрям історичної мисли... Літописна теорія стала занадто привичною розвязкою проблеми початків Руської держави, занадто глубоко війшла в оборот наукової мисли і домашньої і західно-европейської, а ненаукові славянофільскі наскоки на норманїзм як на доктріну „непатріотичну“ призвичаїли наукові круги, особливо західні, дивити ся на антінорманїзм як певний симптом ненаукового мишлення. Се безсумнїву в дуже сильній мірі паралїзує наукову мисль і затримує її на утертих стежках традиції. Варязька теорія лежить все ще завали-дорогою на шляху дослїду початків полїтичного житя східного словянства — камінем соблазна, котрий історична наука так само вагаєть ся положити в цїлости основою історії Руської держави, як і перескочити через нього — боячи ся завадити о нього,

як билинний Васька Буслаєвич. Особливо же в останнїх часах, по десятилїтях скептичнїйшого настрою, стало помітне знова збільшене поважаннє для лїтописної традиції (під впливами головно фільольоґічних дослїдів) і в звязку з тим нерішуче становище історичних дослїдів перед загадкою варязтва, не здатного анї на те щоб покласти його во главу угла, анї охочого уступити своє місце реконструкціям без нього. Тим часом така реконструкція неминуча.

Норманїсти протягом близько двох столїть нагромадили великий арсенал доказів; між ними є деякі й справдї важні, та вони доводять тільки те, що на Руси в IX — X в. в княжій службі було богато Варягів, і що через се в Візантиї не відріжняли часом сих варязьких зайд від Русинів-Словян. Се доводять найважнїйші історичні свідоцва — Лїудпранд і особливо Бертинська хронїка, і фільольоґічні — норманські імена Олегових та Ігоревих дружинників і „руські“ імена Днїпрових порогів у Константина Порфирородного, що як не всї то бодай в части таки безперечно норманські. Але що варязький елємент грав велику ролю в двірськім і державнім житю IX-X в., ми й без того знаємо; се властне був той момент, що привів і авторів лїтописи до варязької теорії. Питаннє лежить в чім иньшім — чи вірні їх звістки, що київська княжа династия, котра творила Руську державу, була норманська, здобула полуднє завойовуючи з північних земель, і на праві завойовання, операючи ся на свої варязькі дружини, будувала суспільно-полїтичний уклад Руси ? Чи треба рахувати ся тільки з варязьким елєментом в еволюції місцевого житя, чи з варязькою державою заложеною на місцевім, словянськім ґрунтї?

Теорія варязької держави опираєть ся виключно на оповіданню лїтописи. Одначе серед сучасних дослїдників, навіть найбільше прихильних норманїзмови, дуже не богато знаходить ся охочих прийняти її оповіданнє в цїлости. Особливо скептично приймаєть ся сими норманїстами лїтописна історія закликання варязьких конунґів Новгородцями і їх союзниками; вона дїйсно настільки неймовірно сконструована, що її тяжко виратувати навіть найбільш поблажливою аналїзою, почавши від неймовірної фантазії сих північних полїтиків — запрошувати до себе на пануваннє тих самих насильників, котрих що йно прогнали вони від себе за їх насильства, — і кінчаючи сею предивною федерацією Новгородських Словен з фінськими племенами, що служили предметом економічної експлоатації і політичних аспірацій Новгорода в X-XI вв., але нїколи не могли представляти такого

союза племен разом з Новгородцями. Дослідники-норманїсти загально вважають сю історію невдалою комбінацією книжників, шукають в ній ріжних полїтичних тенденцій,-але за те в иньших частях лїтописної традиції, тому тільки що вони виглядають більш імовірно, хочуть бачити живу память і народнї перекази.

Так само відкидають вони теорію Повісти, що до Словян переселив ся цїлий варязький нарід і скупив ся по ріжних містах в більших масах, заслонивши собою тубильну словянську або фінську людність [17]). Сьому справдї рішучо противить ся факт, що норманський елємент не зіставив таких значних слїдів анї в мові, анї в праві, анї в побутї, як можна було-б сподївати ся при такій масовій міґрації, і тому приходить ся, ратуючи варязьку теорію, признавати, що на Русь прийшла династия з нечисленною горсткою дружини, і ту норманську горстку зараз же, без слїду майже, проглинув словянський елємент.

Тї теорії, що в противність норманїзму не хотїли бачити в Варягах Повісти Скандинавів, але виходили все таки з звістки про закликаннє князїв, також не годні були ратувати тим оповіданнє лїтописи. Важнїйшою з них була теорія балтийська; вона уважала тих лїтописних Варягів балтийськими Словянами, та мала против себе всї ті арґументи, які має норманізм, з додатком того, що против неї стояла сама Повість, бо вона безсумнїву уважає Варягів Норманами, а на Руси не можна навіть виказати присутности балтийської дружини, як се можна виказати для Норманів. Вся вага письменників, що виступали з балтийською теорією, лежала в полєміцї з норманїзмом, позитивна-ж частина їх розправ стояла занадто слабо, щоб мати яке небудь значіннє.

Друга теорія, яка взяла в спадщину певну частину норманїстів, була ґотська, чи ґотсько-герульська в своїй новійшій фазї. Досї одначе нїхто з її репрезентантів не виступив з цїлою конструкцією початків Руської держави, не пішов далї поодиноких натяків, і тї натяки звичайно не йшли дальше виводу самого руського імени.

Які поправки не робити в теорії чужоземного початку Руси й Київської держави, приймаючи її, приходить ся сей чужоземний початок прийняти на віру, з джерела досить пізнього, як показало ся — штучно укомбінованого, з цїлим рядом основних помилок.

Супроти такого характеру його — наукова обережність наказує в усякім разї не класти варязької теорії лїтописи підвалиною для реконструкції руської історії; її можна, скажім фіґурально, ужити собі для декорації, але нїчого на нїм не годить ся будовати, бо се була-б будова на піску.

З огляду на се постараємо ся розглянути ся в початках руського державного житя, по можности меньше опираючи ся на теорії Повісти, а оперуючи тими даними, які лїтописи дають незалежно від своєї тенденції, та звістками иньших джерел.

Примітки

1) Екскурс II.

2) Порівняти: „бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне, от них же суть Поляне Кияне и до сего дне“ (Іпат. с. 5). Кияне — тут очевидно, пізнїйша ґльоса, пор. Толстовський кодекс 1 Новгор. лїтоп.: „отъ нихже суть нынѢ Поляне и до сего дне“; з початку приписано було може тільки слово „Кыевъ“, як в Радивилівськім кодексї (Лавр. с. 9). Потім до сього тексту додано ще поправку: „яже и до сеи братья бяху Поляне“ — погляд просто протилежний, що заперечує, мов би Поляне походили від київських братів.

3) В Повісти: „по сей братьи почаша держати родъ ихъ княжениє въ Поляхъ“ (в новгородській того нема).

4) Absumptis deinde Kyg, Szczyek et Korew, filii eorum et nepotes linea directa succedentes principabantur apud Ruthenos annis multis, donec successio huiusmodi ad duos fratres germanos Oszkald videlicet et Dyr pervenit — кн. I с. 63. В пізнїйших компіляціях маємо версію, що Аскольда і Дира вважає „Києвими племянниками“ (Гилярова Преданія русской начальной лѢтописи ст. 140).

5) Се слово виводять звичайно з давнього норманського vár — віра,

обітниця, отже заприсяжена дружина — Томсен, відчит III.

6) Про сей дуже важний для вияснення ґенези лїтописної леґенди момент див. особливо у Васїлєвского — Варяго-русская и варяго-англійская дружина вь КонстантинополѢ XI и XII вѢковъ, 1874, передруковано в „Трудах В.Г. Василевскаго“, т. I, 1908.

7) Іпат. с. 53.

8) Ак. Шахматов, заговоривши в останнїй книзї своїй (Розысканія о древн. русскихъ лѢтоп. сводахъ с. 309-310) про те, що „упорная традиція указывала на варяжское происхожденіе кіевской княжеской династіи и княжескихъ дружинниковъ“, на доказ сього вказав на слова проложного життя Володимира: „съ бысть сынъ Святославль отъ племени воряжська князь Володимиръ“, і на наведену вже Ключевским апострофу слова на недїлю митаря і фарисея до „благородних“: „не хвали ся родом, не кажи батько у мене боярин і мученики Христові брати менї“: Ключевский толкував се як похваляннє своїм варязьким родом — спорідненнєм з київськими мучениками-варягами. Одначе перший текст треба вважати ґльосою проложного життя, бо маємо тексти без сього додатку (див. Чтенія київ. істор. тов. II с. 28), а наведена Ключевским апострофа, навіть приймаючи його толкованнє, говорить про дружинну моду — хвалити ся варязьким походженнєм, але не має нїчого до династиї. А хоч д. Шахматов наводить се тільки для прикладу, думаю, що більших і виразнїйших прикладів у нього не знайшло ся, коли потім ще покликав ся тільки на родинні звязки Ярослава з варязькими конунґами, мов би то вони „мають значіннє для питання про варязьке походженнє київської княжої династиї . Не тільки про „упорну“, а взагалї про яку не-будь традицію варязького походження династиї трудно говорити — поза лїтописю.

9) Див. Гилярова Преданія русской начальной лѢтописи с. 69 і далї, теж у Жданова Русскій былевой эпосъ с. 605, і Халанского Экскурсы въ область древнихъ рукописей — в Трудах предварит. комитета XII арх. съѢзда т. I с. 412-8, 422. В ширших версіях київські братя — розбійники новгородські, засуджені на смерть, але натомість пущені з землї; з тридцятьма иньшими Новгородцями вони приходять на Днїпро й засновують там місто. Цікаво при тім, що коротшу версію сього оповідання, де говорить ся тільки про побіду Ігоря (в иньших — Олега) над Києм і його братами (з поминеннєм

Аскольда і Дира) маємо в досить раннїх компіляціях (Гиляровъ с. 72), і вона повторяєть ся в великім числї збірників. Се промовляє за тим, що ми маємо тут не якусь пізнїйшу модіфікацію лїтописного оповідання, а самостійну версію, і вона аж пізнїйше була злучена з лїтописною, а з сеї контамінації вийшло, що пущених Олегом київських братів побивають Аскольд і Дир, посли Олегові, а сих побиває Олег (як в варіантї „ЛЂтописца вкрЂтцЂ) — Гиляровъ с. 70).

10) Другу версію маємо і в 1 Новгородській лїт., третю — нпр. у. Гілярова с. 139 (хроноґраф XVI в.).

11) Як вже згадував, в пізнїйших компіляціях (Гиляровъ с. 140) маємо версію, що Аскольд і Дир були „Кієві племянники". Звідси ще оден крок — і Ігор стане Києвим внуком. В новгородській версії Повісти Кий від Ігоря хронольоґічно стоїть зовсїм недалеко: оповіданнє дає таке вражіннє, що Варяги підбили Новгородців, а сї їх прогнали дуже скоро по часах київських братів.

12) Говорю тут про Повість в її остаточній редакції, але завязки сих поглядів бачимо і в початковій редакції.

13) Про неї дивись II екскурс.

14) Се звісна фраза, оцїнена вже норманїстом Соловйовим (I с. 115):„БЂша у него Варязи и СловЂни и прочи прозвашася Русью", і реконструована Шахматовим в такім видї: „БЂша у него мужі Варязи и оттолЂ прозвашася Русию" (Розыск. с. 542). Пор. вище с. 192.

15) Про се див. в екскурсї II.

16) Див. вище с. 190.

17) „Новугородьци — ти суть людье отъ рода варяжьска, прежде бо бЂша СловЂни", каже Повість.

ПОЧАТОК, РУСЬКОГО ІМЕНИ, ПЕЧАТКИ ПОЛЇТИЧНОЇ

ОРҐАНЇЗАЦІЇ В КИЇВЩИНІ, ДЕСЯТОЧНА ОРҐАНЇЗАЦІЯ; МОЖЛИВИЙ ПОЧАТОК ЇЇ, РОЗВІЙ ДРУЖИННИХ СИЛ КИЇВА, ЗВІСТКИ ПРО НИХ; ХРОНОЛЬОҐІЯ ПОЧАТКІВ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Наша держава зветь ся в свійських і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX і X в., Візантийці (Константин Порфирородний). Вони знають, що Русь — се загальна назва і заразом центр сїєї держави, головний нарід, нарід-володар; се імя переносить ся й на той елємент, що передовсїм звязував тоді собою сю державну орґанїзацію,-на дружинну верству, так що імя Руси пристає й до Варягів, котрі перебували на службі в сїй державі, і вони з сим іменем ідуть потім далї, хоч перед тим сї назви не мають. Але заразом імя Руси спеціально звязуєть ся з землею Полян, з київською околицею: се Русь, Руська земля χατ'ἐξοχήν, і під сим іменем вона противставляєть ся всїм иньшим, як „муж руський“ (Киянин) противставляєть ся під сим іменем людям з иньших країв [1]). Сю спеціалїзацію руського імени на Київі й Киянах з одного боку і на її державі з другого найприроднїйше можна обяснити тим, що імя Руси, яке-б не було його походженнє, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землї тоді, коли вона ставала центром тої ширшої „Руської“ держави і йдучи з Київа, як з її племінного центра, ся назва обіймала де далї ширші круги [2]). Уже з того одного виходило б, що й ся державна орґанїзація мусїла вийти з Київа, коли імя руське, що перейшло потім на цїлу сю державу, ішло з Київа.

Що Київ став такою вихідною точкою нової державної орґанїзації, се було зовсїм природно. Він був найбільшим торговельним і найбогатшим містом на цїлім просторі тієї пізнїйшої Руської держави. Його далека торговля документуєть ся находками монет римських, візантийських, арабських на його територіі [3]), а від IX в. маємо й письменні звістки про його широкі торговельні зносини. Торговля, богацтва вимагали оборони завсїди, а особливо в ті часи, коли племінна боротьба була звичайним явищем, і

Поляне, як пригадує собі Повість, „быша обидими Деревляны и инЂми окольными“. Київ, положений на границї Полянської землї [4]), на узькім клинї, висуненім між Сїверянами і Деревлянами, виставлений на напади всяких річних піратів, особливо вимагав для своєї торговлї і для своїх купецьких караванів такої оборони — певної, орґанїзованої, сильної. Певно, що про неї мусїли здавна подбати ті „лїпшиї мужі“, що „держали“ „Руську“ землю, богаті натриціанські роди Київа, безпосередно інтересовані в його торговлї. Тільки при забезпеченій оборонї могла розвинути ся торговля в такім пограничнім містї. Широка ж сїть торговельних зносин Київа, яку бачимо вже в IX віцї, була неможлива без орґанїзованих, завсїди готових до оборони воєнних дружин, і вони мусїли зявити ся тут дуже рано.

Як, при яких саме обставинах зявили ся в Київі дружинні полки, того ми докладно сказати не можемо й правдоподібно — нїколи вже не зможемо. Не пояснить нам того теорія Повісти, що Київ опановала прихожа варязька династия з своєю дружиною, бо певно в усякім разї (поминаючи повну непевність сїєї теорії), що Київ не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й организують в нїм оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и узрЂста на горЂ городок и въспрошаста, ркуще: чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдЂлаша городъ сий и изгыбоша, а мы сЂдимъ — роди ихъ и платимы дань Козарамъ. Асколдъ же и Диръ остаста въ городЂ семъ, и многи Варягы съвокуписта, и начаста владЂти Польскою землею“. Такої ідилї не можна собі представити на Днїпровім торговельнім шляху, у „обидимих сусїдами“ Полян. Не пояснить нам того і леґенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимольоґічний міт, всунений в переказ про часи, коли Київ не мав сильної орґанїзованої княжої власти і Поляне „живяху кождо съ родомъ своимъ“ [5]). Може найбільше привабна з усеї традиції подробиця пізнїйших хроноґрафів про Кия кондотієра, ватажка дружини — але вона занадто пізня, аби з нею що небудь зробити.

Припустивши навіть, що київська династия X в. була чужа, варязька (хоч, повторяю, ся звістка йде з дуже непевного джерела), се мабуть була-б тільки переміна династиї, як і представляла то собі старша редакція лїтописи: нова варязька династия заступила-б місцеву, київську. Що найбільше — дїдичні варязькі князї з своєю дружиною заступили місце

давнійшої воєнної орґанїзації, без котрої неможливо собі представити тутешнього житя. Київ і варязька династия з горсткою своїх Варягів, що скоро розплили ся в руській стихії, могла хиба прискорити темп тієї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, нїж собі Повість представляла.

Треба тут піднести один факт, що може бути пережитком перших кроків воєнної орґанїзації, коли Київ не був ще одиноким центром оборони на всю Полянську землю. Сей факт — істнованнє тисяцьких у Київщинї не тільки в Київі, але й у Білгородї й Вишгородї. Сю тисячну воєнну орґанїзацію стрічаємо готовою вже в перших відомих нам близше часах Руської держави (кінець X віка): земля поділяєть ся на сотки і на десятки, на чолї десятків стоять десятники, а на чолї соток — соцькі, і се все разом становить тисячу, на чолї її — тисяцький, инакше воєвода, найвищий воєнний урядник землї чи князївства. Початки і розвій отсеї десяточної орґанїзації, звістної у ріжних індоевропейських і иньших народів (Перуанцїв, Монґолів і ин.), мало відомі і в історичних часах вона виступає уже доволї слабо [6]). Після того як розвинулась дружинна орґанїзація і на неї перейшла вся вага в оборонї, тисячна орґанїзація тратить свій чисто-воєнний характер: в Новгородї напр. соцькі й тисяцький мають судові й адмінїстративні компетенції, на Волини XIII в. „сто" стає адмінїстрацийним і фінансовим округом. Ще пізнїйше — в XIII-XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходить на орґанїзацію сільської людности, безпосередно залежної від княжого замку [7]). В військовій орґанїзації XI-XII в. тисячна орґанїзація вже мало дає себе знати, крім того що тисяцький лишаєть ся головним воєводою. Слїд незвичайно високого значіння тисяцького зістав ся в тім, що події в Київщинї датують ся не тільки іменем князя, але також іменем тисяцького. Сї факти приводять до гадки, що ся воєнна орґанїзація була старшою від князївсько-дружинної; через те в період найбільшого розвою дружинного устрою, за династиї Володимира, ми застаємо ту тисячну, взагалї десяточну орґанїзацію в періодї упадку й роскладу.

Слїди сієї орґанїзації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та очевидно, вона не скрізь була місцевою, і коли взагалї державна орґанїзація йшла з Київа, то правдоподібно, що й ся десяточна орґанїзація не була з якої иньшої з східно-словянських земель перенесена

князями в Київщину, але навпаки — тут була переведена з давен-давна і звідси, бодай в деяких фраґментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. и.) переносила ся в иньші землї. Досить можливо, що то була місцева стара, перед-дружинна орґанїзація оборони в „Руській“ (Полянській) землї. І тут треба піднести сю цїкаву обставину, що тим часом, як по иньших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князївство [8]), на маленькім просторі старої Полянської землї бачимо трох тисяцьких — в Київі, Вишгородї й Білгородї; тим часом сї останні два городи грають тодї при Київі дуже скромну ролю й дуже рідко бувають княжими столами, а тисяцьких стрічаємо тут і тодї, як не було в них осібних князїв, і перше навіть, нїж вони стали осібними княжими волостями.

Се насуває питаннє, чи істнованнє в сих київських „пригородах“ осібних тисяцьких не було останком колишньої самостійної орґанїзації в городах Полянської землї, з тих часів, коли вона не злучила ся ще в одну воєнну орґанїзацію, коли Київ не здобув повної переваги над пригородами, і кождий значнїйший город сам орґанїзував військову оборону на тій територїї, що безпосередно до нього тягнула? Окрім Вишгорода — звістного ще в X в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозї на захід, може ще й яке з полудневих, пізнїйше знищених міст було центром такої орґанїзації, і ся орґанїзація була зроблена в формі подїлу людности чи городської волости на десятки й сотки? Аж пізнїйше, з розвоєм київської дружини, в такім разї стратила ся воєнна орґанїзація своє значіннє, й вожд київської дружини вповні підбив під свій вплив сї провінціальні центри та злучив Полянську Землю в одну воєнну й адмінїстраційну цїлість. Той факт, що в Київі й надалї зістались тисяцькі, вказував би, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось иньший став на чолї дружини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами: чи київський князь, що не задовольняючись земським військом завів свою осібну, від нього безпосередно залежну дружину; чи якийсь ватажок-кондотієр, свійський чи прихожий, взятий на службу громадою з його дружиною; чи такий узурпатор, що силоміць опанував Київ [9]).

То тільки певно: розвій воєнних сил Київа, що не міг стати ся инакше як з утвореннєм спеціального війська — дружини, почав ся далеко скорше, нїж

собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Р у с ь (οἱ 'Ρῶς) робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині сього столїтя була в Візантиї вже добре звістна, „як розбійничий і нелюдський нарід. Житиє Георгія Амастридського (писане в 1-ій полов. IX в., як тепер доведено), оповідаючи пронапад Руси на Амастру (тепер Амассера, недалеко Синопа), називає її „народом, я к т о в с ї з н а ю т ь, дуже суворим і немилосердим“. Житиє Стефана Сурозького (на жаль переховане тільки в перекладі) згадує про напад руського князя Бравлина на Сурож (теперішній Судак, на полудневім березї Криму), що мав стати ся десь в кінці VIII або, на початку IX в. [10]). А патріярх Фотий в своїм посланію (в 860-х рр.) зве Русь „народом загально звістним з своєї нелюдськости й воєвничости [11]).

Укладчики київської лїтописи приложили звістку про похід 860 р. [12]) до київської Руси. Се цїкаво-при її теорії про початок Руси, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь иньшої Руси і втиснула як могла між закликаннєм Варягів і приходом до Киïва Олега: очевидно, вона тут ішла несвідомо і навіть проти своєї теорії за загальним переконаннєм, що Русь — се Київщина. Ся подробиця має характер і вартість історичного документу. З сею вказівкою Повісти сходять ся вказівки иньших сучасних джерел. Патр. Фотий в своїй проповіди каже, що напастники (Русь) прийшли з краю, відділеного від Греків численними краями і племенами, морями й сплавними ріками [13]). Цїс Лев в своїй тактиці (писаній при кінцї IX в.) згадуючи про подорожі по Чорному морю „так званих північних Скитів“, себ то Руси [14]), каже, що вони уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо виїздять в Чорне море з рік і тому не можуть уживати більших кораблїв [15]). Сї пояснення показують, що в руських піратах IX в. не можна бачити мешканців самого морського побережа, бодай виключно, а похід 860 р., зовсїм певно, вийшов таки не з сього побережа, а з дальших країв. В оповіданню Бертинських анналів 839 р. про послів від руського кагана до візантийського імператора також, очевидно, йде мова про Русь не чорноморську, тільки дальшу від моря, київську мабуть. Сї посли „руського короля, прозвищем хакана“, післані до візантийського імператора не могли вернути ся безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали „варварські, незвичайно дикі та великі народи“ (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печенїги, як часто думають — бо вони зявились тільки при кінцї столїтя

тут). Тому візантийський імператор не схотїв їх пустити назад тією дорогою, а переслав до імп. Людвика Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому [16]). Се трудно прикласти до якогось чорноморського князя або до хозарського хана, тільки хиба до київського князя. Виходило б з того, що в 30-х рр. IX в. в Київі був уже мабуть якийсь сильний „король“ руський.

Але се ми й без того мусїлиб вивести уже з самих руських походів на початку X в. Очевидна річ, що коли сї походи на Чорне море йшли від київського князя, він мусїв тодї вже панувати над нижньою частю Днїпра й Чорноморським побережем, або принаймнї мати тутешню людність під своїм полїтичним впливом і в своїм розпорядженню тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князї, то вони звали ся руськими через те, що залежали від київського князя, бо приймаючи, що руське імя розходилось з Київа разом із залежностію від Київа, инакше сього обяснити не можемо. Отже в обох разах мусимо прийняти, що на початках IX в. в Київі була вже якась сильна воєнна орґанїзація, що розширила сферу своєї діяльности далеко поза околиці Київа.

І значить треба думати, що вже в VIII в. найпізнїйше, київські князї вийшли з ролї пасивних сторожів місцевого житя і безпечности київських зносин і торговлї та маючи значні воєнні дружини, які для самого свого удержання потрібували війни, почали воювати сусїднї племена та споружати далекі походи, на землї Візантийської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська застава.

До того-ж самого виводу прийдемо ми иньшою дорогою. В умові Ігоря з Греками посли висилають ся від імени двадцяти чотирох (або двадцяти пяти) князїв, на чолї котрих стоїть „великий князь руський“ Ігор; декотрі з них могли бути тільки членами династиї, без удїлів, але яких двадцять було князїв на князївствах [17]), що підлягали київському князеви, або намістників з титулом чи значіннєм князїв — те що умова Олега називає: „иже суть подъ рукою єго (Олега) свѢтлыхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Така велика державна система не може виробити ся протягом кількадесяти лїт, як представляє Повість, де руські князї одним махом опановують цїлий великий „путь із Варяг в Греки“, а знову протягом трох років підбивають полудневі племена. В дійсности на се треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісти зложені на купу на початку

князювання Олега (инакше сказати — виходили за границю історичної традиції), були здобутком мабуть цілого с т о л і т я а б о й б і л ь ш е.

Примітки

1) Див. вище с. 190-2.

2) Про обясненнє з фінського Ruotsi, особливо в новійшій редакції сеї теорії, даній ак. Шахматовим, див. в екскурсі I.

3) Історію Київа як міста див. в т. II гл. IV.

4) За Дніпром вже була Сіверщина, але пізнійше київські князї, здаєть ся, як побачимо низше (т. II), прилучили до Київа вузенький клапоть на лївім боцї Днїпра, щоб сим захистити Київ.

5) В Повісти Поляне живуть з початку „роды своими“, потім зявляють ся ті брати (по иньшій верзії — праотцї Полянського племени), вони „изгибоша“, і в результатї зістають ся знову „роды“ без княжої власти, що приносить ся на ново Варягами.

6) Дехто як Müllenhof Deut. Altert. IV с. 177, Leist Alt-arisches jus civile II. 224, Brunner Deutsche Rechtsgeschichte I с. 181, уважали десяточну орґанїзацію навіть пра-індоевропейською. Се непевне, і широке росповсюдненнє сеї орґанїзації поза індоґерманським світом показує, що вона могла виникати спонтанїчно, самосійно. Се треба мати на увазї супроти гадок про запозичаннє сеї тисячної, взагалї десяточної орґанїзації східнїми Словянами від Нїмцїв, спеціально східнїх, ґотської ґрупи, де звісні також тисяцькі в епоху по розселенню (і саме слово спільне — ґот. púsundi, старосл. тысАшта, лит. túkstantis). До тогож староґерманська десяточна орґанїзація представляєть ся так неясно, її останки в історичних часах такі фраґментарні і в своїм значінню непевні, що тяжко виробити собі суд про те, як виглядала вона в суцїльнім, початковім видї, і чи могла служити прототипом для східнословянської орґанїзації. Новійші дослїдники як

Schwerin Die altgermanische Hundertschaft (1907). Rietschel Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Hundertschaft (Ztschr. f. Savigny-Stift. 1907) дуже сильно виступили против теорії воєнно-териториального десяточного устрою, анальоґічного з нашим, і кладуть натиск на сотню як форму кольонїзаційно-аґрарну.

7) Грамоти Всеволода новгородського, нпр. в Христоматії В. Буданова І с. 226 і далї; Іпатська л. с. 613; про галицькі сотнї див. в т. V с. 147-8.

8) Звичайно кождий князь має тисяцького, що заразом буває тисяцьким його князївства й називаєть ся то по імени столиці, то по імени Князя, як то ми бачимо в XII в.

9) Против такого толковання десяточного устрою як перед-дружинного інституту, виступив недавно ПрЂсняковъ, з початку в осібній статї: „Кормилецъ, воевода, тысяцкій“ (ИзвЂст. отд. рус. языка 1908, І), а потім в книзї „Княжое право“ (1909). Опираючи ся на згаданих нїмецьких критиках, що мовляв „устраняютъ миражъ тысячно-сотенной орґанизаціи какъ основы и древнЂйшаго военнаго строя и разселенія“ в житю ґерманськім, він головний натиск кладе на сотню як фіскальну орґанїзацію, і вважає її дїлом княжого режіму. Але при тім зістаєть ся неясним, яким чином ся сотна орґанїзація завершила ся тисячею — бо в дійсности, очевидно, орґанїзація йшла не від сотнї до тисячі, тільки від тисячі до сотень. Зовсїм неправдоподібно, щоб з простого зложеня десяти сотень явило ся понятє їх цїлости — тисячі, і булоб даремно припускати, що тисяча в дійсности складала ся рівно з десяти сотень чи дванадцяти (бо в числовій системі можливе і ваганнє між десятьма і дванадцатьма — пор. Шрадера Reallexicon с. 969). Тисяча початково могла бути неозначеним словом для сили, маси, анальоґічним понятєм як полкъ — уоружений нарід, Volk (як слов. т ь м а і грецьке μύριοι), котре тільки потім по десяточній системі розчленило ся на сотнї й десятки. З другого боку теорія княжого походження орґанїзації не вияснить нам, яка потреба була княжому режімови творити сей уряд тисяцького-воєводи, коли князь сам властиво має бути вождем воєнних сил : се уряд в основі своїй для княжої власти конкуренційний, він асімільований кінець кінцем княжим устроєм, але орґанїчно з нього зовсїм не випливає (див. про тисячу в т. III с. 233-6).

10) Ἔφοδος 'ῆν βαρβάρων τῶν 'Ρῶς, 'έθνους, πάντες 'ίσασιν, 'ωμοτάτου καί

'απηνούς καί μηδέν 'έπιφερομένου φιλανθρωπίας λειψανόν — Житиє Григория Амаст. гл. 43-Васильевский Русско-візантійскія изслЂдованія (текста і коментар). Житиє Стефана Сурозького-ibidem c. 100-1, чудо 3; про нього ibid. c. CCLXXXIX і далї, і новійше: Вестберґ О житіи св. Стефана Сурожскаго (Виз. Временникъ 1907) чудо не має слїдів пізнїйшої фабрикації, виключивши слова : „изъ Новаграда" : „По смерти же святаго мало лЂтъ миноу, пріиде рать велика роусская изъ Новаграда, князь Бравлинъ силенъ зЂло".

11) τό παρά πολλοῖς πολλάκις θρυλλούμενον καί ε'ις 'ωμότητα καί μιαφονίαν πάντας δεύτερους ταττόμενον — властиво : „нарід, про котрий так часто говорено, котрий переходить всї иньші що до нелюдськости й охоти до убивання" — Photii epistolae ed. Valetta c. 178.

12) Вона була перейнята ними з візантийських джерел і хибно датована 866 роком.

13) Χώραις πόσαις 'εθναρχίαις τε καί ποταμοῖς ναυσιπόροίς καί 'αλιμένοίς πελάγεσι τῶν 'επελασάντων διειργμένων — Lexicon Vindobonense c.208.

14) Мізийських Словян і Болгар зве він їх власними іменами.

15) Τῶν 'εν πολέμοις τακτικῶν σύπομος παράδοσις, гл. 19, видана у Міня Patrologiae cursus, series graeca т. 107.

16) Annales Bertiniani в Monumenta Germaniae historica, Scriptores I c. 434. Лїтература сього важного доказу норманської теорії вказана в екскурсї II.

17) Низше побачимо, що се число — коло двадцяти досить трівко тримаєть ся в серединї X в.

ХОЗАРСЬКА ЗВЕРХНІСТЬ, ЗДОГАДИ ПРО ЇЇ ВПЛИВ НА ПОЛЇТИЧНУ ОРГАНЇЗАЦІЮ РУСИ. РОЛЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ ЦЕНТРІВ. ВАРЯЗКІ ДРУЖИН Й ЇХ ЗНАЧІННЕ, РОЗВІЙ КНЯЖОЇ ВЛАСТИ

В результаті завязки державного житя київського відсовують ся гень за межі IX віка, і орґанїзація сильного війська і князївської власти в Київі (що мусїла випередити всякі підбивання сусїдів і далекі походи) іде в глубину VIII в., або й ще далї. Ми таким чином, ідучи назад, наближаємо ся до тих часів, коли за першим Sturm-und Drang-періодом словянської кольонїзації наступили спокійнїйші часи на середнїм Поднїпровю — десь в VI-VII в., і могла розвинутись наново торговля й інтензивнїйший господарський промисел. Тодї м о г л а наступити на сам перед серед ріжних проб оборони та воєнна десяточна орґанїзація, а далї — мусів розвинутись і князївсько-дружинний устрій; се сталось би — найпізнїйше в VIII віцї.

Можна б ще піднести, як хронольоґічний момент, що в леґендї про хозарську зверхність над Київом виступає в ширшій версії київська громада — Поляне, про князя нема згадки. Коли б можна було покладатись на детайлї сеї леґенди, з неї виходило-б, що в ті часи, як Хозари підбили під свою зверхність Київ, там ще не було сильної князївської власти, хозарська-ж зверхність могла зявитись тут десь в другій половинї VII чи в першій половинї VIII в. -найдальше. Але на детайлї народньої традиції покладатись не можна, особливо на таку подробицю, як у данїм разї.

Що Поляне дійсно якийсь час були під зверхністю, чи полїтичним впливом Хозарів, се можна приймати за певне: крім народньої традиції про дань [1]), переказаної в Повisти, про се ж свідчить хозарський титул „кагана“, що прикладав ся до київських, взагалї до руських князїв (в слові Іларіона XI в.- великий каган Володимир, в Слові о полку Ігоревім — каган Олег, у ібн-Русте й ин. король Руси зветь ся хакан-Рус). Він і давнїйше, видно, уживав ся князями: руський король, призвищем хакан (себ то каган), що посилав 839 р. своїх послів до імператора Теофіля, був, правдоподібно, теж київський князь (про хозарського кагана нїяк не можна тут думати, бо з ним Візантия мала близькі й вигідні зносини через кримські провінції, й не потрібувала-б пересилати його послів аж через західню імперію, як то стало ся з тими руськими послами 839 р.). Про те, як Кияне вибили ся з під хозарської зверхности, автор Повісти вже не знав нїчого (сама леґенда про хозарську дань переховалась як приповідка, привязана до ріжницї меча й шаблї, й віщує пізнїйшу побіду Киян над Хозарами). Сей факт може свідчити тільки, що се стало ся дуже давно. В усякім разї на початках IX в., коли князївсько-дружинний устрій прийшов до значного розвою, хозарської

зверхности над Київом не могло бути.

В сїй хозарській зверхности пробувано вказати важний поворотний момент в утвореню Руської держави: коли стала упадати сила Хозарської держави, що опікувала ся торговлею, торговельні міста мусїли подбати самі про своє забезпеченнє, й се змусило їх до орґанїзації воєнних сил [2]). Се дуже привабне обясненнє дало-б нам і хрональоґічний вихідний момент, та тільки воно зовсїм ілюзоричне. Хозарська держава меньше всього була поліцейською новочасною державою і дуже мало могла впливати на відносини далеких словянських племен Поднїпровя [3]). Тутешнї богатші, торговельні міста мусїли дбати про забезпеченнє своїх інтересів і їх охорону зовсїм незалежно від хозарської власти, хоч би й були ще під хозарською зверхністю. І найбільший торговельний центр — Київ мусїв думати ще скорше, нїж упала сила Хозар, над забезпеченнєм свого місцевого торгу й свобідної комунїкації по торговельним дорогам, скоро тільки такий торговий рух почав розвивати ся, — а се вкінцї мусїло само собою привести до розвою воєнних сил й сильної княжої власти.

Виходячи з понятя про торговлю як движучу силу, що в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодїшнїх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і полїтичних, — ми можемо собі представити, як забезпеченнє торговельних зносин і вигід торговлї мусїло потягнути за собою утвореннє певної полїтичної системи. Забезпеченнє торговельних доріг само собою мусїло потягнути за собою будову в найбільше небезпечних місцях, або в більших центрах торговлї „городків“, де київські князї саджали „своїх мужів“, а найбільше неспокійні племена приходило ся при тім „примучувати“. Контрібуції й дани, які при тім зберали ся з них, і саме примучуваннє, получене з забираннєм людей в неволю, давало цїнний запас товарів київській купецькій дружинї, і се мусїло заохочувати київських князїв до розширення сих примучувань і - „полюдий“ — походів за данею на примучені і замирені вже територїї. В парі з тим ішли все дальші походи, морем і суходолом. І сї також теребили торговельні дороги (бачимо наприклад, що походами на візантийські землї здобували ся ріжні полекші для руської торговлї на Візантию), але ще більше мали на метї здобичу, та й добру службу служили поваზї київських князїв — зміцняючи їх власть і впливи. Так в тїснім звязку з охороною

київської торговлї виросла б державна система, що як з одного боку служила інтересам торговлї і зверхньої купецько-вояцької верстви, так з другого боку сама стає цїлею для правительства й дружини, що правила сею системою й жила з її доходів.

Такий характер має київська державна система X в. і се може служити на попертє гадки, що власне інтереси торговельні, потреби і рахунки київського купецького патриціату послужило тою пружиною, що пустила в рух полїтичне житє Київа і його системи [4]). Але так схематично-правильно під впливами одного торговельного фактора вона, розуміеть ся, не розвивала ся, бо він не впливав ізольовано-одиноко. Ті воєнні сили, на котрі опирала ся торговельна дїяльність Київа, вносила нераз сильні пертурбациї, бо були занадто незалежні від неї, приходячи в житє київської громади звідки инде.

На зустріч запотрібовуванню Київа в воєнних силах ішло їх предложеннє з далекої скандинавської vagina gentium.

Від першої половини IX в. він міг користувати ся для своїх сил найкращими дружинними контінґентами з скандинавських виходнїв-„Варягів“. Тим часом як одні ватаги Норманів прямували на береги Францiї та Анґлїї, иньші пускали ся за грошима й здобичею в „східні краї“ (Austrvegr). Наша лїтопись переказує, що на певний час Варяги підбили собі новгородських Словен, Кривичів і сусїдні фінські народи і збирали з них дань. Иньші ватаги їх пускали ся далї на полудень, шукаючи добрих оказій, воєнних успіхів і здобичи в самостійних воєнних заходах чи в службі місцевих династів та громад. Київські князї, чи може старшини, так само старшина иньших значнїйших торгових гнїзд на великім Днїпровім шляху могли брати їх для оборони своєї чи своїх караванів; сї гнїзда служили етапами, де збирали ся сї варязькі авантуристи і з них проторювали собі дорогу далї до моря і за море. Київ служив їм стацією до Візантиї, куди Варяги пускали ся в походи з київськими князями, а пізнїйше (особливо в XI в.) і на службу. Швендяло їх сею дорогою потім так багато, що Днїпро став „путем із Варяг в Греки“ уже в перший половинї X в., коли Константин з уст прихожих Норманів записав під іменем „руських“ кілька норманських назв Днїпрових порогів [5]). На сїм шляху Київ був головним пристановищем для Варягів і варязькі ватаги заважили тут велико і в ріжних ролях мусїли виступати. Завдяки тільки варязьким

дружинам завязки політичної орґанїзації, які були в Київі і його близших околицях, могли так скоро вирости і поширити ся, обхопити таку величезну просторонь і звязати її в досить міцну систему. Чи варязькі конунґи при тім засїдали і на київськім княжім столї, сього не можемо сказати напевно, не вірячи в лїтописні оповідання, але й незалежно від того варязькі дружини, приймаючи участь в місцевих відносинах, суперечках і війнах, не раз, певно, тримали в своїх руках правлїннє, роспоряджало долею міста й його людности. Згадати такі епізоди, як прихід Володимира або Ярослава на Київ з варязькою силою, або повстаннє Новгородцїв против варязьких дружин за Ярослава, що закінчило ся крівавою різнею, заданою Новгородцям Ярославом.

Навіть не приймаючи зовсїм лїтописної теорії про варязький початок Руської держави й княжої династиї, треба признати чимале, хоч би й служебне значіннє варязьким ватагам в процесї будови сеї держави в IX-X в. З Варягів виходили намістники в підвласні народи: між Ігоревими князями чимало мають норманські імена (що до декотрих імен зістають ся сумнїви — чи вони справдї скандинавські). Богато Варягів було в вищій і низшій дружинї, в близшім окруженню князя: варязький вплив був остільки сильний на київськім дворі, що молодим княжичам X в. давали варязькі імена; такий напр. „нетий“, се бто племенник кн. Ігоря Якун (руська перерібка скандинавського імени Гакон). Се почалось уже з 1-ої пол. IX в.: вже посли руського „кагана“, послані в Візантию десь 838-9 р., були правдоподібно Варяги. Тривало-ж воно до часів Володимира Вел., ба навіть ще й Ярослава, що в своїй боротьбі з братом Мстиславом найняв варязьку ватагу під проводом Якуна (Гакона). Аж в 1-ій пол. XI в., коли перейшла на їх мода на Руси, Варяги починають більше мандрувати далї на полудень і в 1-ій пол. XI в. часто стрічають ся на службі в Візантиї: до тих часів у Візантиї знали переважно таких Варягів, що служили у руських князїв і для того звали ся Русию (порівняти руські назви порогів). Не диво, коли автор Повісти під впливом сих обставин уложив теорію, що не тільки київська династия була норманська, але й сама Русь — то Нормани, Варяги (хоч цїкава річ — тодї як в Київі аж роїло ся від Варягів, члени київської династиї носять словянські імена, як Святослав, Ярополк, Володимир, а імена Олега, Ігоря, Ольги не зовсїм певні що до свого початку, хоч їх з правдоподібністю обясняють з норманських).

Крім воєнного значіння, варязькі дружини мусїли зробити прислугу

київським князям ще в сфері, про котру найменьше знаємо — внутрішньої управи. Чи київська династия вийшла з громадських князів, підпорядкованих колись волї громади, чи з яких узурпаторів, -в кождім разї в розвою її власти в серединї самої землї мусїли важну ролю відограти сї чужі, не звязані з громадою норманські дружини, на котрі операли ся князї в IX і X в. Дуже вони їм були наручні! Роля київського князя з кінця X і XI в. в своїй землї далеко відійшла від „демократичного“ устрою Прокопієвих Антів і деревлянської конституції: громадське віче, „старци градськии“ відійшли на другий плян перед князем і його дружиною, що взяли в свої руки і суд і адмінїстрацію.

При кінцї X віку сей процес уже вповнї закінчив ся, коли повірити зложеній кількадесять літ пізнїйше лїтописній повісти про Володимира; як відгомон давнїйшого виступають в його радї попри дружинниках-боярах „старци градскии“, але князь з дружиною править уже без них і без громадського віча. IX і X в. — се той час, коли мусїла сформуватись така княжа власть, а се власне час найбільшого значіння варязьких дружин в Київі і взагалї в Руській державі. Ми мусимо бачити тут щось більше, як припадкову хронольоґічну стрічу сих двох фактів.

Вже в 2-ій пол. VIII в. мусїли київські князї перейти до підбивання сусїднїх народів та далеких походів морем і суходолом. Сї походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу і сильнїйшу дружину, нїж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але „изодЂваючи оружьємь и порты“ свою дружину та помножаючи її, князь здобував в нїй силу, залежну тільки від нього самого, без усякого впливу громади; він сам таким чином визволяв ся з під опіки громади й земської аристократії — „лїпших людей“, і міг розширяти свої компетенції поза сферу воєнної оборони. Рядячи власновільно, через свою дружину, в підбитих землях, він поволї міг переносити тіж порядки і в саму „Руську землю“. Тим способом адмінїстрація, суд, фінанси могли по волї переходити від громадських репрезентантів усякого рода в руки княжих посадників, тивунів та ріжних иньших аґентів. Навіть самі тисяцькі та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з своєї дружини (знаємо се з XII в., але практика ся, певно, старша).

Аж ослабленнє княжої власти в другій половинї XI в. піднесло значіннє громади-віча, тай то воно не пішло у нас далї громадської контролї над

княжою управою, що в своїх руках держить і далї всї галузи адмінїстрації.

Примітки

1) Сама по собі ся традиція про дань могла-б вирости і з памяти про торговельні десятини, добирані Хозарами від руських купців на дорозї на Схід. Свого значіння вона набирає поруч иньших даних.

2) Ключевскій Боярская дума3 с. 23, Курсъ рус. исторіи I с. 150 і далї.

3) Ще меньше можна згодити ся з гадкою, висловленою иньшим поважним российським ученим, що початки руської державної орґанїзації були дані Хозарами-вони дали взірцї державного устрою й вищої культури руським Словянам (Ламанский Житіе св. Кирилла, Ж. М. Н. П. 1903. V с. 150 і далї, пор. VI с. 352). Культурність Хозар в порівняню нпр. з київською Русию переціню єть ся тут зовсїм не заслужено. Примітивний устрій півкочевої орди також зовсїм не надавав ся на взірець для орґанїзації оселих племен. Орґанїзація держави Олега чи Ігоря, при всїй своїй примитивности, була степенем вищим в порівнянню з устроєм Хозарської держави.

4) Против переціню вання значіння торговлї в історії старого житя висловлювали ся недавно Рожковъ (Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрЂнія I с. 25) и ПрЂсняковь (Княжое право с. 162); вони підносять, що в глубину народнього житя впливи торговлї не проходили, і се в значній мірі вірно (пор. вище с. 302-3). Але ролю полїтичного ферменту тим центрам, де виробляла ся справдї значнїйша купецька верства, ніяк не можна заперечити. На тлї бідного, інертного житя мас сїльських і пригородських сї невеличкі, але рухливі і засібні, повні енерґії й ініціативи купки городського купецтва не тільки сильно мусїли виріжнятись, але і витворювати сильні зміни в сїм життї.

5) Дуже часто представляють собі хибно, мов би Варяги самі собі утерли сю дорогу, і аж потім стали осїдатись на Руси. Легко сказати- ходити впоперек через цїлу східню Европу, без якихось опорних точок, без

жадного забезпечення від тих народів, серед котрих ішла та дорога. Цікаво прочитати описи подорожей скандинавських авантурників в Біармію (про них статя Тіандера ПоѢздки Норманновъ въ БѢлое море, ИзвѢстія отд. рус. яз. 1902, III): якими небезпечними, героїчними представляють ся сї напади на поблизу моря положені осади Фінів!

ЗВІСТКИ ПРО РУСЬ IX в.: ЖИТНЯ ҐЕОРҐІЯ АМАСТРИДСЬКОГО Й СТЕФАНА СУРОЗЬКОГО, ПОХІД 860 р., ПОХІД НА ТАБАРІСТАН, ДИПЛЬОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ: РУСЬКІ ПОСЛИ 839 р. І ЦЕРКОВНА МІСІЯ 860-х рр. НАЙДАВНІЙШІ КИЇВСЬКІ КНЯЗЇ, НЕПЕВНОСТИ ТРАДИЦІЇ, АСКОЛЬД, ДИР, ОЛЕГИ, КАТАЛЬОҐ НАЙДАВНІЙШИХ КНЯЗЇВ

По сих загальних увагах про початки Руської держави перейдемо до перегляду фактичних звісток про неї, які маємо. Бідні вони і мало їх, але тим більше випадає уважно перейти всї, скільки маємо.

Вони починають ся звістками про походи Руси на чужі землї; я про них уже згадував, а тепер виберу їх з цїлого IX віку [1]). На початку IX в. „погибельний учинками й іменем“ нарід Русь (οἱ 'Ρῶς) під проводом якогось неназваного на імя воєводи ('ηγέμων) пустошив малоазійські береги від Пропонтіди до Синопа. Довідуємось про се з Жития Ґеорґія Амастридського, з приводу чуда, яке над сими Русами стало ся в Амастрі (коло Синопа). Близших відомостей про Русь не знаходимо в сїм риторичнім утворі, крім одного натяку на Таврів, що може вказувати на північні береги Чорного моря, як край сеї Руси.

До тих же більш меньше часів — початку IX в. (а може навіть кінця VIII) може належати оповіданнє жития Стефана Сурозького (знову з приводу чуда) про спустошення, вчинені „руською ратию“ під проводом князя Бравлина на полудневім березї Крима „від Корсуня до Корча“ (Керчи) [2]).

Поясненнє, що сей Бравлин прийшов з Новгорода, треба вважати пізнїшим додатком, зрештою-ж се оповіданнє, хоч переховане тільки в словянсько-руськім перекладі, не має слідів пізнїйшої редакції [3]).

Коли зважити, що обидва напади стали нам відомі припадково, тільки тому, що були згадані в аґіоґрафічних утворах, з поводу звязаних з ними чуд, то се саме наводить на гадку, що таких нападів Руси на чорноморські береги було тодї далеко більше. Я навів вище слова житиия Георґія Амастридського (написаного в 1-ій пол. IX в.) про руський нарід, як добре звістний своїми погибельними вчинками: „Русь, нарід суворий, як то всї знають — вони не мають утїхи нї в чім людськім, тільки в убийстві".

Таким чином голосний похід 860 р., коли Русь, використавши се, що імператор Михаїл з військом пішов в Малу Азію, несподївано прохопила ся в Константинопольську протоку на двох стах кораблях і напала на сам Царгород, не був чимсь нечуваним. Нового було хиба тільки, що Русь відважила ся напасти на саму столицю і то може по довгім замиренню, до котрого привело візантийське правительство своїми дипльоматичними зносинами з Русю в 840 рр. [4]). Похід став ся лїтом 860 р.; в недавно віднайденій візантийській хронїцї він датований 18 червня. Русь встигла пограбувати околицї Царгорода, зруйновала передмістя і нагнала великого страху на саме місто, позбавлене всякої оборони. До наших часів дійшли проповіди патр. Фотія, проголошені ним під ту хвилю, і в них скрізь шумну візантийську риторику пробивають місцями досить живі відгомони тодїшнїх настроїв. Живо переданий сей несподїваний страх, коли перед неприготованим містом показали ся „варварські кораблї, дихаючи чимсь суворим, диким, погибельним — море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, їм даючи приємне і легке плаваннє, а на нас (Греків) підіймаючи грізні хвилї війни". „Вони йшли попри місто, несучи уоружених пловців, загрожуючи місту смертю від меча, і вся надія людська облишила місто, і воно держало ся тільки надією на Бога". „Чи пригадуєте ту темну і страшну ніч, коли житє наше збирало ся зайти з заходом сонця і світ нашого істновання мала поглинути глубока темрява ночи? переляк і темрява опанували розум, і ухо прислухало ся тільки до одної вісти: варвари вже перелїзли мур! вороги опанували місто! Чи пригадуєте той переляк, ті слези і лемент — як вдарило ся в них місто в останнїй розпуцї!"

Нагло Русь покинула облогу й забрала ся назад: правдоподібно, причиною

було те, що імператор на вість про руський напад поспішив ся з дороги назад, і Русь стратила надію взяти місто. Одно з джерел каже навіть, що Русинів побито, але ся звістка стоїть одиноко супроти иньших, що не згадують про якісь страти Руси. В пізнїйших хроніках X в. причиною стає вже буря, наслана на Русь, коли в море окунули одїж Божої Матери; але сучасник патр. Фотий, нїчого не згадує про чудо: воно було перенесене на сей напад з леґенди про аварський напад на Царгород 626 р.

Русь тодї знала дорогу не тільки на Чорне море. Десь по тім голоснім поході на Царгород став ся руський похід на полудневі береги Каспійського моря. Від пізнїйшого, але солїдного історика Табарістана (полудневого берега Каспійського моря) ібн-ель-Хасана (його історія написана 1216/7 р.) довідуємо ся, що за часів Хасана-абу-Зейда приходила Русь на Абесгун (славне портове місто в східно-полудневім кутї Каспійського моря), але військо абу-Зейда знищило напастників. Сей абу-Зейд володів Табарістаном між 862 і 884 р. [5]).

Як я вже сказав,сї звістки свідчать в першій лїнїї про значний розвій воєнних сил сїєї Руси. В поході 860 р. було, судячи по числу кораблїв, поданому візантийськими джерелами, 6-8 тис. мужа [6]), а й похід переказаний в Житиї Ґеорґія Амастридського не міг бути зроблений незначною ватагою. В дальшій лїнїї, як я вже сказав, сї „руські“ походи свідчать про якусь більшу державну орґанїзацію на середнїм і нижнїм Днїпрі. В посланії Фотия (860-і рр.) маємо й безпосереднїй натяк на се: Русь підняла ся на Візантію, каже він, „підбивши сусїдів і з того загородившись“ [7]).

Факти дипльоматичних зносин сеї Руси з Царгородом також дають доказ якоїсь більшої держави, з ширшим політичним світоглядом. Маємо їх два. Оден — се прихід послів від „руського короля, прозвищем хакана“, до візантийського імператора Теофіля в 839 р., для навязання дружних відносин [8]). Другий — се зносини Руси з Византиєю по поході 860 р. По всякій правдоподібности, сї дипломатичні зносини були результатом сильних нападів Руси на візантийські землї й ініціатива їх вийшла від Візантиї. Першим разом заходила ся вона зробити кінець нападам Руси на візантийські землї, що діяли ся в перших десятолїтях IX в., і встигла довести до якихось приязних відносити, мабуть — задаривши і закупивши

руського князя і його старшину, як се було в 860-х р. Сим другим разом Візантийське правительство постарало ся себе забезпечити від таких грізних несподіванок, яким був похід 860 р., — особливо небезпечних при тяжкій війнї, яку Візантиї приходило ся тодї вести з Арабами. Про сї другі переговори біоґраф імператора Василя оповідає, що сей імператор прихилив до згоди „нарід руський необорний і поганський, роздаючи йому одежі золоті, срібні й шовкові, а завівши з ним згоду і приязнь, намовив прийняти хрещеннє“. Висланий на Русь епископ, по його словам, зробив сильне вражіннє на Русинів своєю проповідю і багатьох охрестив; до сього вражіння, мовляв, особливо причинило ся чудо: проповідник, для переконання слухачів-Русинів, вложив в огонь євангелиє, і огонь не зробив на нїм нїякого слїду — се рішучо вплинуло на успіх проповіди (мотив такої проби огнем досить розповсюднений в леґендарній аґіольоґічній лїтературі) [9]) Про се завязаннє приязних відносин з Русю і висланнє до них єпископа каже також і сучасник Фотий в своїм окружнику, але без всяких близших подробиць. Фотий каже, що Русь, нарід загально звістний з своєї нелюдськости й воєвничости, змінила свою поганську віру на християнство, прийняла єпископа і з ворогів стала підвластною приятелькою імперії, — себ то стала її союзником й обіцяла воєнну поміч [10]). Ся Фотиєва згадка походить з-перед 866/7 р. і дає розуміти, що зносини розпочали ся не так за часів імп. Василя (що в маю 866 р. став соправителем імп. Михаїла, а від 867 правив сам), як може ще й скорше, слїдом по руськім поході 860 року [11]).

При тім в візантийських джерелах не називають ся анї правителї Руси, що вели сї зносини з Царгородом, анї провідники походу 860 року. Повість временних лїт каже, що то були Аскольд і Дир. Се приводить нас до реєстру київських князїв X віку. Річ се дуже неясна і непевна.

Повість, видно, знає добре Володимирового батька Святослава і дїда — Ігоря. По теорії її сей Ігор повинний бути сином новгородського князя — варязького конунґа Рурика, покликаного Новгородцями з-за моря. Через се всї иньші київські князї мусїли опинити ся. по-за династією: Олег став воєводою Ігоря, або в иншій верзії — його опікуном і далеким свояком: Рурик умераючи „предасть княжениє свое Олгови, отъ рода єму суща, въдавъ єму на руцѢ сына своєго Игоря, бяше бо молодъ вельми“. Аскольд і Дир стають варязькими боярами, що відпросились у Рурика „з родом

своїм“ до Царгорода, але по дорозї опановали Київ, що стояв без князїв: почали княжити над „Польскою“ (Полянською) землею, зібрали багато Варягів, з ними ходили на Царгород, та ледви не пропали від чуда, а Олег, що зараз по смерти Рурика рушає на полудень, підступом забиває їх як узурпаторів.

Олег в ширшій верзії Повісти править іменем Ігоря: забиваючи Аскольда і Дира, він відкликуєть ся до прав Ігоря: „„вы нѢста князя, ни роду княжа, но азъ єсмь роду княжа, и вынѢсоша Игоря — а се єсть сынъ Рюриковъ“ 12). Се поправка: коротша редакція не вважаючи Олега приналежним до династиї представляє його просто тільки воєводою Ігоря: „възрастшю же єму Игорю, и бысть храборъ и мудръ, и бысть у него воєвода, именемъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ“. В сїй верзії Ігорь сам каже забити Аскольда і Дира, покликуючи ся на свої права: „нь азъ єсмь князь, и мнѢ достоить княжити“ 13). Редактор ширшої верзії Повісти, що мав перед очима умову Олега з Греками, де він зве себе „великим князем руським“, не міг лишити Олега в титулї воєводи, і зробив його опікуном Ігоря, реґентом Руської держави, а за для того — і свояком Ігоревим.

Добра то опіка, що триває тридцять лїт, коли Ігор давно мусїв бути повнолїтнїм! Текст умови з Візантиєю рішучо противить ся сьому обясненню, бо Олег в нїй зовсім не згадує нїчого про того нїби правного князя — Ігоря: „мы... иже послани оть Олга великаго князя рускаго и ота всѢхъ иже суть подъ рукою его, свѢтлыхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Очевидно Олег не був анї опікуном, анї воєводою Ігоря, але таким самим князем, як і Ігор, його попередником на київськім столї. Які династичні відносини були між ними, ми того не знаємо, так само як і автор Повісти. Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо в такім разї наші книжники не зробили-б з Олега Ігоревого воєводи, для уратовання династичного принціпу. Щось мусїло бути таке, що не позволяло пристїбнути Олега до пізнїйшої династії — і звідти ті штучні пояснення його ролї правителя 14).

Не меньш підозріла справа Аскольда й Дира. Я насамперед мушу нагадати верзію, що Аскольд і Дир були потомки Кия: вона, очевидно, давнїйша від того що маємо не тільки в ширшій „Повісти“, але і в коротшій (новгородській) її редакції. Коротша редакція, в дусї тої династичної ідеї,

яка звучить в промові Олега (чи Ігоря) до Аскольда і Дира, уже представляє Аскольда і Дира Варягами-приходнями: „нарекоста ся князема“, самовільно і самозванно. Ширша Повість розвиває се далї: Аскольд і Дир не просто якісь Варяги, а люде Рюрикові, „не племени єго, но боярина“, з дружини Рюрика — Ігоря. Виходить все таки нескладно і тепер: Аскольд і Дир, відпросивши ся від свого „князя“, ідуть на Царгород, але по дорозї займають Київ, що зовсїм нїколи не належав їх князеви, і за се гинуть як узурпатори — яка льоґіка в тім узурпаторстві? Володимир, убиваючи Рогволода, теж Варяга по Повісти, не відкликуєть ся до своїх династичних прав, і се зовсїм натурально, бо династичної ідеї княжої в її пізнїйшій формі, в якій знали її лїтописцї другої половини XI в., як виключне право Володимировой династиї на князюваннє в землях Руської держави, в X в. ще не могло бути. Недорічність відчули пізнїйші компілятори і вставили поясненнє, що Олег післав Аскольда і Дира з дарунками до Царгороду, але ті не виконали своєї місії, лишились у Києві, і Олег розсердив ся за се спроневіреннє і постановив помститись [15]). Обясненнє се, розумієть ся, нїчого не варто, та цїкаво тим, що показує почутє недоладности в оповіданню Повісти. Так само неймовірне й згадане вже її оповіданнє, як Аскольд і Дир зайняли Київ: „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѢста на горѢ городокъ и въспрошаста, ркуще: чий се городъ? Они же (Кияне) рекоша: была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѢлаша градокъ сь, и изгибоша, а мы сѢдимъ, роды ихъ, и платимы дань Козарамъ. Аскольдъ же и Диръ остаста въ городѢ семъ, и многы Варягы съвокуписта, и начаста владѢти Польскою землею“. В коротшій (новгородській) верзії Повісти нема нїчого про те, як Аскольд і Дир зявили ся в Київі — се, очевидно нова і дуже нещаслива в своїй ідилїчности комбінація.

І ще дрібна, але характеристична подробиця: Аскольда і Дира убивають разом „злодѢи Игореви“ і несуть їх ховати „на гору“, але могили їх показують ся гень гень в ріжних місцях: „погребоша Асколда на горѢ, єже ся нинѢ Угорьскоє наричеть, идже єсть двор Олминъ, на той могилѢ постави Олма церковь святаго Николы“, — отже на теперішнїм Печерську, на Днїпровім березї, гень низше київської пристани, що була на устю Почайни. А „Дирева могыла за святою Ириною“, отже десь коло теперішньої Софійської катедри, добрих півмилї від Угорського. Очевидно, Аскольда і Дира не вбили разом, взагалї — вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповіданнє про їх смерть тратить ґрунт [16]).

Тай само по собі взявши, се князюваннє в Київі двох князів разом, що по словам традиції, не були анї братами, анї батько з сином, дуже неправдоподібне.

Аскольда поховано на Угорськім. Очевидно — він жив в тім княжім дворі, що стояв там: тут жив і був похований потім і Володимир Вел. (память, що Аскольд жив тут, привела автора до тієї подробиці, що Олег приїхав під Угорське з своїми човнами). Се промовляє за тим, що Аскодьд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилї поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і епізоду про охрещеннє частини Руси по тім поході, при умові: дуже ймовірно, що Аскольд був той князь, що ходив 860 р. на Візантию і потім при згоді з Візантиєю прийняв християнство. Тим зовсїм природно обясняють ся факти, що Повість звязала похід 860 р. з його іменем, і що на могилї Аскольда поставлено церкву.

Що до Дира, то його імя згадує Масуді (писав в 40-х рр. X в.). Перший між словянськими королями, каже він, то король аль-Дир [17]), він має великі міста, численні, залюднені землї; в столицю його держави приходять мусульманські купці з ріжними товарами [18]), Нема ніяких трудностей прикласти се до найбільшого полїтичного центра східньої Словянщини — Київа, що провадив велику торговлю із Сходом, — хиба те, що Масуді говорить про Дира, як сучасника, коли сучасником його був Ігор [19]); але можливе непорозуміннє, наслїдком котрого Масуді, не знаючи на імя сучасного руського князя (він нїде не називає його), прийняв Дира за сучасника. Звістка Масуді для нас важна, бо свідчить, що Дир був князем (бо що він дійсно був в Київі, за те свідчить традиция його могили „за святою Ориною"), Той факт, що в нашій традиції Дир звязуєть ся до купи з Аскольдом, так що вони скрізь в парі виступають, дає підставу думати, що в них треба бачити князів близьких хронольоґічно. Далеко відсовувати назад Дира не випадає з огляду, що Масуді його уважав сучасником (тай у традиції він все кладеть ся на другім містї", по Аскольдї) [20]), отже правдоподібнїйше буде Дира класти по Аскольдї, перед Олегом (хоч не виключено, що він княжив ще пізнїйше, по Олегу). Сей Дир жив мабуть на княжім дворі на старім городї, де був княжий двір в серединї X в., — тож там його й поховано.

Початок Олегового князївства можна трохи посунути на пізнїйше з огляду

на звістку про війну Дира (в лїтописи розумієть ся — Аскольда і Дира) з Печенїгами: до конфлїкту з Печенїгами у київських князів ледви могло прийти скорше як при кінці 80-х років IX в. Крім того аналїза лїтописної хронольоґії приводить до виводу, що в подіях кінця IX і початку X в. вона, правдоподібно, спізнюєть ся на 3-4 роки [21]). Отже Дир міг жити в 980-х рр.

Але коли пішло вже на могили, то треба ще згадати за одну могилу — Олегову. Що могилу сього „віщого“ князя показували в ріжних місцях („погребоша и на горѢ, иже глаголеть ся Щековица“, а знов „єсть могила єго в ЛадозѢ“) [22]), то ще не велике диво; але-ж бо і в самім Київі було аж дві Олегові могили — одна на Щекавиці, друга десь недалеко старих „Жидівських воріт“ (як думають, на місці теперішньої обсерваторії). Се наводить на гадку — чи не було у Київі двох князів того імени, одного на початку X в., а другого перед тим, напр. десь в першій половині IX в.? Се могло-б нам почасти пояснити й те, чому в лїтописи так богато скуплено подій коло Олега [23]).

Нарештї міг бути київським князем той Бравлин, що ходив на Сурож, але так само міг бути якимсь князем на полудні, залежним від Київа, або київським воєводою [24]).

Отже по тих наших елюкубраціях реєстр старших київських князів виглядав би так:

Олег??

Бравлин??

Аскольд — правив між 860 і 867, може й довше.

Дир — при кінці 880-х рр. правдоподібно ще княжив.

Олег — одинока певна дата його князївства се 911 р. (умова з Греками), умер правдоподібно яких 4-5 лїт по тім.

Ігор, вмер по 944 р., а перед 948-9 рр.

Ольга — реґентка в 940-950 рр.

Святослав — вмер 972 р.

Примітки

[1]) Про ранійші ніби то згадки про Русь див. прим. 9: Непевні або хибно до Руси прикладаю звістки VII-IX ст.

[2]) Про обидва епізоди дивись вище с. 393. Література: Васильевскій: Русско-византійскія изслЂдованія (основні моноґрафії про обидва жития: давнійші розвідки по них стратили значіннє); новійше: Халанскій Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ ОлегЂ ВЂщемъ, Ж. М. Н. П. 1902. VIII (сурозьку леґенду вважає він руською перерібкою амастридської); Шахматов (Корсунская легенда и крещеніе Владиміра — Сборник Ламанского і осїбно, с. 121) пробував відновити давнійшій погляд, що сурозька леґенда говорить про корсунський похід Володимира; против сього замітки Шестакова в Ж. М. Н. П. 1908, I, і в новійшій редакції своїх виводів (Разысканія о древн. лЂтоп. сводахъ) Шахматов уже не повторив сього погляду. Вестбергь О житіи св. Стефана Сурожскаго (Виз. Врем. 19 7) поправки до студії Васїлєвского.

[3]) Саме імя Бравлина (вар.: Бравалинъ, Бравленінь, Бранливъ) як імя власне, признаєть ся не всїма. Востоков (Описаніе Румянцевскаго музея с. 689) висловив гадку, що правдива лєкція — се „князь бранливъ“ (отже — воєвничий князь). Се толкованнє було піддержане Голубінским (Ист. рус. церкви I. 1 с. 59) але воно було збите арґументами, що сей варіант — поправка пізнійших копістів, і в старім письменстві слова „бранлив“ не знаємо. Новійшими часами дано нове толкованнє — що Бравлинъ вийшло помилкою з Мравлинъ. Таку гадку підніс Веселовский — Мелкія замЂтки къ былинамъ, Ж. М. Н. П. 1890, III с. 22, пор. Карловича Germanische Elemente im slavischen Mythus und Brauch (Archiv fü r Religionswissenschaft, 1900), а розвинув далї Халанский (Въ исторіи поэтическихъ сказаній объ ОлегЂ ВЂщемь с. 313). Веселовский се „Мравдинъ“ розумів як словянську перерібку грецького Μυριμδών Халанский — як стягнену форму Моровлинъ — Муровленинъ — Мурманинъ, розуміючи тут князя мурманського (норманського) Олега, котрого дублетом признає він Ілю

Муромлянина — Муромця. Обидва сї толковання одначе більше дотепні нїж певні. Простїйше з них толкованнє проф. Халанского, але й воно опираєть ся на цїлім рядї гіпотез, дуже рисковних — як перерібка народньої форми Моровлин в народнїх устах в абсурдне Боровлин, потім штучна архаізація його в Бравлин, опущеннє імени князя, а долишеннє самото епітету, і т. и.

4) Про джерела й лїтературу сього походу див. в примітках (10).

5) Текст у Дорна — Каспій с. 5 і 464, над близшим означеннєм року сього походу застановляв ся тамже с. XLVIII Кунїк, але не прийшов нї до якого певного виводу, а хоч і прихиляв ся до гадки, що то мало бути коло 880 р., але при тім виходив з хронольоґії Повісти, так що сї його виводи не мають ніякої цїни. Дорн (с. XLVIII) пробував підперти сю гадку вказівкою на монети абу-Зейда 880-3 р., що говорять про побіду над поганами: він догадуєть ся що то була побіда над Русю, але сам далї наводить комбіновану звістку Зегір-ед-Діна (XV в.) і ель-Хасана про побіду абу-Зейда над поганами-Турками в 873|4р.

6) Лїтопись рахує на корабель по 40 мужа в походї Олега. Похід леґендарний, але сю подробицю можемо прийняти як вповнї реальну.

7) τούς πέριξ α'υτῶν δουλωσάμενοι κακεῖθεν 'υπέρογκα φρονηματισθέντες — Photii epistolae, ed. Valetta, Londini 1864 p. 178.

8) Quos rex illorum chacanus vocabulo, ad ce amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat — див вище с. 394.

9) Біографія імп. Василя в Corpus hist. Byz. XXVII гл. 97. Оповіданнє про руську місію перейшло потім до ріжних пізнїйших візантийських компіляторів — Кедрина, Зонари, Ґлїки і до російських збірок, як Никонівська Завдяки тотожности імени імп Василя Македонянина з іменем Вододимирового шваґра в деяких грецьких компіляціях се оповіданнє дуже характеристичним способом скомбіновано з охрещеннєм Руси за Володимира — див. повість видану Бандурієм, нове виданнє в Analecta byzantino-russica ed. Regel, Спб., 1891, і компіляцію патр. Макарія — уривок при виданню Яхї бар. Розена с. 222. Про Бандурієву повість див. новійші замітки ак. Ламансного — ор. с. гл. XVII.

[10]) Photii epistolae p. 178.

[11]) Біоґрафія зрештою виразно суперечить з окружником Фотия, бо каже, що єпископа на Русь післав патр. Іґнатий, що настав по упадку Фотия в 867 р., а Фотий згадує про висланнє єпископа в своїм окружнику, ще перед своїм уступленнєм. Ламанский в своїй розвідці про св. Кирила старав ся довести, що Русь навязала зносини з Візантиєю зараз по невдалім поході, під вражіннєм царгородських процесій, але се тільки здогад: хронольоґічно воно можливо, але довести, що се стало ся десь в р. 861, нема чим. При тім Ламанский висловив гадку, що в тій Фотиєвій місії на Русь був післаний св. Кирил, і його т. зв. хозарська місія, що привела до хрещення „до двухсоть чадій", була в дійсности місією на Русь. Гіпотеза інтересна, хоч і лишаєть ся невиясненим, чому наші джерела (Гавдерік і Панонське житиє) говорять про Хозар замість Руси, що в тім часї мабуть не стояла вже під хозарською зверхністю. Можливо одначе, що місія на Русь і диплльоматичні зносини з Хозарією були складовими частинами тої самої диплльоматичної акції, яку розпочало візантийське правительство по інциденті 860 року для забезпечення себе від подібних несподіванок, і тому злили ся до купи.

[12]) Іпат. с. 13.

[13]) 1 Новг. с. 5. Ся форма слів Ігоря зістала ся в ширшій верзії, як найліпший доказ компромісу в справі Олега.

[14]) Шахматов пробував довести, що в первісній редакції літописи Олег таки й був князем (Розысканія с. 318). A priori вважаю се зовсім можливим, навіть правоподібним, але вислїдити сеї заміни конкретно доси не удало ся.

[15]) Гиляровъ Преданія Начальной лЂт. с. 70-72 (рукописи XVII в.).

[16]) Сю недорічність відчув був Ламбін і через те, ратуючи традицію, викинув з текста, як пізнїйшу приписку, звістку про Дирову могилу — Источникь лЂтописнаго сказанія о происхожденіи Руси (Ж. М. Н. П. 1874, VI).

[17]) Аль — арабський член, Дир — імя. Варіант: аль Дин.

[18]) Вид. Гаркави с. 137.

[19]) Вестберґ (Beiträ ge IX), признаючи, що держава Алдира відповідає Київській державі, так і поправляє без церемонії Аддира на Ігоря, пор. Къ анализу с. 396.

[20]) Придоста два Варяга и нарекоста ся князема: одному бѢ имя Аскольдъ, а другому Диръ (1 Новг. с. 4).

Бяста у него (Рурика) два мужа: Асколдъ и Дирдъ (Іпат. с. 11).

Иде Асколдъ и Диръ на ГрѢки — Іпат. с. 12.

воєваша Асколдъ и Диръ Полочанъ — Никон. I с. 9.

избиша множество ПеченѢгъ Осколдъ и Диръ — Никон. I с. 9

и увидѢ Олегъ, яко Осколдъ и Дирдъ княжита...

и убиша Асколда и Дира — Іпат. с. 13.

[21]) Про се низше і в екскурсї I.

[22]) Іпат. с. 24 і 1 Новг. с. 7.

[23]) Здогад про двох Олегів висловив пок. Антонович — Публичныя лекціи с. 57; про Олегову могилу в Київі і її місце спеціальна розвідка пок. П. Лебединцева в Чтеніях київського історичного товариства т. I.

[24]) Про поправки імени Бравлина див. вище с. 401-2.

Сформованне Київської держави:

ФОРМОВАННЄ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: СХЕМА „ПОВІСТИ“, РЕҐРЕСИВНИЙ МЕТОД ДОСЛІДУ, РІЖНІ ФОРМИ ЗАДЕЖНОСТИ ВІД КИЇВА, ПРИЛУЧЕННЄ ЗЕМЕЛЬ НА ДНІПРОВІЙ ДОРОЗЇ, КОЛЬОНЇЇ В ФІНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ, ЛЇВОБІЧНІ ЗЕМЛЇ, ПОДОНЄ, АЗОВСЬКЕ ПОБЕРЕЖЕ, ДЕРЕВСЬКА ЗЕМЛЯ І ДАЛЬШІ ЗАХІДНЇ;

НОВГОРОД І ПІВНІЧНІ ЗЕМЛЇ, ЗНАЧІННЄ НОВГОРОДА В РУСЬКІЙ ПОЛЇТИЧНІЙ СИСТЕМІ

Вертаємось до історії Київської держави.

Вище ми сказали, що звістки IX в. про Русь натякають на істнованнє вже більшої полїтичної орґанїзації, скупленої коло „Руської“ — Полянської землї. Патр. Фотий же говорить виразно, що Русь перед своїм походом на Візантию в 860 р. уже „підбила своїх сусїдів“. Попробуємо тепер розглянути ся в сїм питанню.

Почнемо від Повісти. Очевидно, її автор мав дуже слабі відомости про сформованнє комплєкса земель Руської держави. Він вийшов з сїеї трудности, зложивши сю історію на части півмітичного Олега. Не можемо знати, чи йшов він тут за народнїми традиціями, що говорили про війни й завойовання Олега (або Олегів), чи на власну руку скомбінував сю ґрандіозну окупацію. Новгородські Словени, полоцькі й ізборські (пізнїйші псковські) Кривичі з словянськими кольонїями в землях Чуди, Веси і Мери становлять у нього державу Рурика; Олег окрім того підбиває в своїм поході на полудень: смоленських Кривичів, середнє Подніпровє (Любеч — тоді визначне торговельне місто) і Київщину: „поиде Олегъ, поємъ вои свои многи — Варягы, Чюдь, СловЂны, МЂрю, Весь, Кривичи, и прия городъ Смоленескъ, и посади въ немъ мужь свой; и придоста къ горамъ киевьскымъ...“ По сїм, похід за походом, подбиває він Деревлян, Сїверян і Радимичів (в хронольоґїчній схемі Повісти се уміщено під 883- 5 р.)-„и бЂ обладая Олегъ Деревляны, Полянми, Радимичи, а со Уличи имЂше рать“. На тім кінчать ся придбання Олега, але в його поході на Візантию беруть участь ще Хорвати, Дулїби й Тиверці в ролї союзників („яже суть толковины“ — помічники) [1]), а в північній верзії приписані ще Вятичі. Крім того на сї ж часи треба б положити прилученнє Дреговичів, бо пізнїйше нїде нема згадки про се. По сїй Олеговій роботї його наступникам мало що зіставалось робити з східно-словянськими народами. Ігор „примучив“ Уличів і воєвав ся з Деревлянами, Святослав підбив на ново

Вятичів, а Володимир знову підбив Полочан, Радимичів і Вятичів і привернув західні землї.

Розумієть ся, укладчики лїтописи мали лїпші відомости про походи Володимира й Святослава, ніж з кінця IX в. Про походи другої половини X в. могла бути розмірно свіжа память в другій половині XI в., коли укладала ся Повість. Дійсно, походи Святослава напр. потверджують ся иньшими джерелами досить докладно (крім подробиць, розумієть ся); але вже всї походи Ігоря звязані з ріжними леґендами і на стільки й переховали ся в памяти, на скільки були звязані з якоюсь леґендою. Походи-ж Олега, виключивши його звістний похід на Візантию, не мають навіть і леґендарної закраски, а виглядають всї на комбінацію автора. В кождім разї, навіть припускаючи тут якісь перекази, традиції, все-ж таки завоюваннє цїлої Сїверщини (найбільшої з етноґрафічних територій!), завзятих в своїй свободолюбности Деревлян і ще Радимичів в три походи, розумієть ся, лишить ся повним абсурдом. Не краще виглядає похід Олега з Новгорода на Київ, де він без противлення опановує міста на дорозї, скидає своїх бояр узурпаторів з київського стола, а на Новгородцїв, що по словам лїтописи „суть отъ рода варяжьска, преже бо бЂша СловЂни“, зараз накладає дань — „Варягом даяти“. Коли зважити ще й недорічність історії з Аскольдом і Диром і їх убитєм, і той цїкавий факт, що в хронольоґічній таблицї, на иньшім місцї Повісти, зовсїм іґнорують ся й Рурик, і князївство Олега в Новгородї, а рахунок іде „отъ пЂрваго лЂта Олгова (до сього дописано потім: „понелЂже сЂде в КиєвЂ“, щоб погодити з лїтописною теорією)-то мусимо усунути з сфери фактів цїлий той Олегів похід з Новгорода на Київ, як — дуже сумнївну вигадку [2]).

Відкидаючи з огляду на се, як непевну комбінацію пізнїйшого книжника, лїтописну традицію про зґрупованнє земель Руської держави, попробуємо порадити собі иньшими способами. Передовсїм ми мусимо виходити з вище поставленого виводу, що ті здобутки Київської держави, про які нема мови в 2-ій пол. X в., мусїли, по всякій правдоподібности, бути зроблені перед серединою сього столїтя — коли якісь спеціальні міркування такому припущенню не противлять ся. Що вже тодї Руська держава була велика, зложена з великого числа ріжним способом звязаних з Київом країв і племен, на се вказує й дуже мале число пізнїйших територіальних здобутків, і велике число підручних князїв за часів Ігоря, і нарештї деякі безпосередні, зовсїм певні вказівки.

Способи, якими поодинокі землї чи племена могли бути, тодї звязані з Київом, були ріжні — мушу се особливо піднести. Ми можемо більш меньш, бодай приблизно, здавати собі справу з того, які землї входили в круг полїтичного впливу Київа скажім-на початку X в., але рідко де зможемо докладнїйше означити, в яких саме відносинах, в якій степени залежности стояла та чи иньша земля до Київа. А в тих відносинах могли бути найріжнїйші відміни. Ми стрічаємо напр. племена, про котрі сама Повість додає, що вони були тільки „толковинами" київського князя, се-б то добровільно чи не добровільно — наслїдком „примучування", підпали його полїтичному впливу, посилали з київським князем в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дани, анї не мали иньших зобовязань супроти нього, чи якихось ограничень своєї управи. Иньший нарід наслїдком „примучувань" обовязувавсь платити дань, але при тім заховував своїх князїв і внутрішню управу в цїлости, ненарушену. Деревляне нпр., примушені здавна (по Повісти — за Олега) платити дань київському князеви, заховують до середини X в. своїх власних князїв, що, очевидно, правлять ними по давньому („наши князи добри суть", кажуть про них Деревляне, противставляючи київським здирщикам), а роля київського князя обмежалась періодичними походами туди за данею („полюдиє"). Знов иньше племя чи земля могла дістати осібного князя з руки київського великого князя, але такий князь правив своєю землею зовсїм самостійно, обовязаний тільки помочию або що найбільше — даниною київському князю. Нарештї (і се вже найвища степень залежности) київський князь замість князя міг послати своїх „мужів" в ролї намістників — „посадників" і задержати управу безпосередно в своїх руках.

Вертаючи ся по сїм поясненню до річи — передо всїм візьмемо під увагу нашу той факт, що, виключивши леґендарне оповіданнє про похід Олега (або можна сказати-як видно власне з сього оповідання), в народній памяти не зістало ся нїякої памяти про те, як прийшли до полїтичного звязку з Київом міста на великій водній дорозї днїпровсько-балтийській, на тій „пути із Варяг в Греки". Се служить доказом, що то стало ся дуже давно, і воно само по собі зовсїм зрозуміло, і так мусїло бути. Коли ми пригадаємо, що Київ був перед усїм торговельним містом, що як раз торговельні інтереси, по всякій правдоподібности, мусїли дати тут ініціятиву до державної орґанїзації і взагалї кермували полїтичним житєм, то мусимо прийняти, що київська полїтика була перед усїм звернена на забезпеченнє

торговлї, а слїдом — на опанованнє своєї найважнїйшої торговельної дороги. В гору Днїпром найважнїйшими стациями на сїй дорогі були — полянський Вишгород, Любеч на середнїм Днїпрі, Смоленськ на верхнїм Днїпрі, там де з нього переходили торговельні шляхи на Двину, на Волхов і на верхню Волгу, далї Новгород-на північній дорозі до фінської затоки, Полоцьк — на західнїй дорозї, Двиною. Дорогу Днїпром на полудень від Київа знаємо дуже мало, бо сї краї застаємо в періодї упадка під напором Печенїгів, можемо тільки вказати зараз низше Київа Витичев, далї Родню на устю Роси; на нижнїм Днїпрі знаємо славний торг — Олешє.

Ми можемо з усякою певністю прийняти, що вже в 2-ій пол. IX в. сей великий торговельний шлях був в руках київських князїв, племена і городи на нїм — під полїтичним впливом Київа, чи підбиті і обсаджені київскими „світлими і великими князями", чи звязані союзами з Київом, під київською геґемонією. Сьому фактови дала вираз Повість временних лїт, представивши як здобуток першого київського князя — підбитє торговельних міст і цїлих племен на Днїпровій дорозї. /dd>

З нижнїм Днїпром се певно стало ся ще до початків IX в., про се свідчать руські походи на Чорнім морі з IX в.

В лїтописній традициї війни з Уличами, що сидїли низше Полян по Днїпру, звязують ся з найдавнїйшими князями: в ширшій верзії Повісти Олег „имЂяше рать" з Уличами й Тиверцями, в коротшій, новгородській воюють з Уличами Аскольд і Дир [3]). Не знати, чи се память про давні війни за торговельну дорогу, перенесені на яке століте пізнїйше, чи реальна згадка про якісь війни з Уличами при кінцї IX в.; в такім разї се не були перші проби: нові війни могли вести ся київськими князями наслїдком порушень здавна уставлених відносин, чи для зміцнення свого впливу та власти над територією нижнього Днїпра. Але тодї Уличі ще не були опановані або приборкані вповні: Ігорь звів з ними нову боротьбу, і аж вона привела до повної переваги Київа над ними. Память про неї переховала ся досить добре, завдяки ріжним подіям і леґендам, звязаним з нею. Боротьба була завзята, облога улицького міста Пересїчна тривала три роки, вкінцї здобуто його; Уличів примучено нарештї на стільки, що вони мусїли згодити ся давати дань. Управу сеї нової провінциї чи властиво збір дани передав Ігор свому воєводї Свенедьду [4]). В звязку з сею кампанією лїтописець згадує про перехід Уличів з над Днїпра в землї між Богом і Днїстром.

Хронольоґічні відносини сеї міґрації до кампанії неясні; коли кампанія стала ся по міґрації, як то можна уважати правдоподібнійшим [5]), то можна думати, що вона могла бути наслїдком міґрації — що помандрувавши з над Днїпра, Уличі хотїли виломити ся з уставлених київськими князями форм залежности, й се привело до сеї війни, що й закінчила ся капітуляцією Уличів.

Ослаблене переселеннєм Уличів Поднїпровє вимагало тим більшої охорони від Печенїгів, що десь в 80-х рр. IX в. розпросторюють ся в чорноморських степах, і вже в 90-х рр. зявляють ся над Дунаєм. Про перші конфлїкти з ними — очевидно на нижнїм Днїпрі, говорить звістка, перехована тільки в однім пізнійшім лїтописнім збірнику (Никонівськім): „избиша множество ПеченЂгъ Оскольдъ и Диръ“ [6]). Нема нїякої причини помітувати сею запискою, тільки по вище висловленому сю подію скорше можна приложити до кн. Дира. Після того Повість містить під 920 р. ляконїчну фразу, що Ігор воював з Печенїгами. Оповісти щось більше про сю боротьбу вона змогла тільки від 2-ої пол. X в., коли печенїзькі напади безпосередно стали досягати київських околиць; перед тим мусїли бути війни, але вони для нас пропали. Але що й серед тяжкого печенїзького натиску в серединї X в. Русь ще тримала ся на устю Днїпра, бачимо з умови Ігоря з Візантиєю 944 р.: тут Русини обовязують ся не перешкаджати Корсунянам в рибальстві на устю Днїпра і не зимувати там собі (очевидно іде мова головно про руських рибалок і промисловців).

Що до верхнього Днїпра і взагалї тих північних доріг, які вели з Київа до північних земель, то тут повторяю, важно, що Повість залїчує опанованнє їх до найперших здобутків київської династії: уже на самім початку вони взяли в свої руки Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Любеч. В парафразї умови з Греками під 907 р. межи „руськими городами“, де сидїли „велиции князья, подъ Ольгомъ суще“, стрічаємо Полоцьк і Любеч [7]). Очевидно, хто мав в своїх руках Любеч і Полоцьк, мусів мати й Смоленськ. Дійсно, Константин Порфирородний, оповідаючи про Русь в 40-х рр. X в., між підвластними Руси народами згадує Кривичів, а між містами „провінціальної Руси“ — Мілїнїску, що не може бути нїчим иньшим крім Смоленська. Тут же, між „руськими“ містами, стрічаємо і крайню стацію на днїпровсько-балтийскім шляху, Новгород (Νεμογάρδη), „де сидїв Святослав, син руського князя Ігоря“.

Другою важною торговельною дорогою, може не меньше як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи з Київа на схід, суходолом і ріками — на Болгар, Ітиль і через нього далї в закаспійські землї; вже-ж у IX в. руські купцї користали з них (як каже ібн-Хордадбег). Сї шляхи йшли через землї Сїверян та Вятичів, і се звертало полїтику київських князїв у сей бік від дуже давнїх часів, не кажучи вже про той мотив, що Сїверяне держали в своїх руках на значній просторони Днїпровий берег і були безпосереднїми сусїдами Київа.

І Сїверяне і Вятичі і Радимичі підлягали колись хозарській зверхности, як і Поляне. Увільнивши ся від Хозарів сам (а се мусїло стати ся в кождім разї не пізнїйше VIII в.), Київ мусїв зараз взяти ся до боротьби з хозарським впливом на лївім боцї Днїпра, особливо у Сїверян і Радимичів; підпорядкованнє сих народів київській полїтицї мусїло йти в парі з визволеннєм їх з залежности від Хозарів. Се визволеннє, розуміє ть ся, мало свої приємні сторони для тутешнїх громад, і вони улекшували справу київської полїтики на ґрунтї: треба було тільки забезпечити сї племена від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею для київських князїв не мусїла бути надто тяжкою.

Сїверянські центри — Любеч, Чернигів і Переяслав Повість представляє уже на початку X в. обсадженими намістниками й залогами (парафраза Олегової умови). Чернигів (Τζερνίγωγα) і мабуть Любеч (Τελιούτζα) виступають між руськими містами у Константина Порфирородного [8]). В дійсности ся наддніпрянська окрайка сїверянської територiї мусїла ще далеко скорше прийти в залежність від Київа, коли зважити, що в першій половинї X в. київські князї вже — з одного боку стояли міцною ногою на устю Дона, з другого — завели в круг свого полїтичного впливa Вятичів.

Вятичів згадує Повість між участниками Олегового походу на Візантию, хоч се імя читаєть ся і не у всїх кодексах [9]); але що в XI в. розпросторённє зверхности руських князїв на землї по р. Оцї дійсно уважалось фактом ранїйшим від походів Святослава і клало ся на початки X в., се потверджує оповіданнє Повісти, що вже Рурику підлягав Муром, центр словянської кольонїзацiї в землях фінської Муроми (на середнїй Оцї), північно-східнїх сусїдів Вятичів [10]). Але тодїшня залежність Вятичів від Київа була досить поверховна, бо полїтичний вплив Хозарів тут ще не був знищений: Вятичі,

стоячи вже під київською геґемонїєю, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, і аж походи Святослава на Хозар та зруйнованнє Хозарської держави увільнили Вятичів зовсїм від Хозарів [11]). Се зміцнило київські впливи і в басейнї середньої й нижньої Оки, де за часи Володимира напевно звістна київська волость в Муромі. Що в тїснїйшу залежність від Київської держави Вятичі дійсно були приведені розмірно досить пізно, показує те, що ще при кінцї XI в. тут були свої князї (отой Ходота з сином), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племінну назву і якось на узбочи стоять в тодїшнїм полїтичнім житю. Але нам тут досить того факта, що в поглядах київських лїтописцїв в першій половині X в. під полїтичним впливом Київа стоять навіть Вятичі: супроти того для сїверянського Поднїпровя початки залежности від Київа треба посунути гень назад за межі X в.

Що до Подоня, то передовсїм тут важні походи Руси на схід; ми починаємо про них чути з останньої чверти IX в., від того походу Руси на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Руси, коли вона страшно пустошила полудневий берег Каспійського моря, і в 944-5 рр. знову [12]). Русь при тім звичайно проходила на човнах Доном і звідти, переволочивши їх суходолом через нешироку шию, плила Волгою в Каспійське море. Хоч Масуді в оповіданню про похід 912/3 р. каже, що хозарське правительство тодї перепустило Русь в Каспійське море добровільно за обіцяну половину здобичи, але очевидно, сї походи зовсїм не були хозарському правительству милі, і коли воно їх не спиняло, то тому, що не мало сили: сї походи свідчать про повний упадок Хозарської держави почавши з кінцем IX в.

З другого боку, сї походи на Каспійське море для Руси не були-б можливі, як би вона не почувала себе дома на нижнїм Дону, — подібно як чорноморські походи свідчать про її панованнє на нижнїм Днїпрі. І дійсно, ми маємо виразні вказівки з 1-ої пол. X в. про київські впливи в землях нижнього Дону й Азовського побережа: в умові Ігоря з Візантиєю 944 р. руський князь обовязуєть ся не перепускати на кримський бік Болгарів Чорних, що жили на кавказькім березї Азовського моря: „а о сихь иже то приходять Черьнии Болгаре и воюють въ странЂ Корсуньстий, и велимъ князю рускому, да ихъ не пущаєть: пакостять странЂ той“ [13]). Виходить, що київський князь чи безпосередно, чи то через якого підручного держав в

руках Керченську протоку, коли міг пускати або не пускати тих Болгар з Кавказу до Криму. Стара Фанаґорія, що від VIII в. в грецьких джерелах зветь ся Τυμάταρχα, τά Μάταρχα [14]), в руських — Тмуторокань, виступає в числї руських волостей вже за часи Володимира, але наведений параґраф умови Ігоря показує, що ті краї належали до київського князя вже в 1-ій пол. X в. Иньший параґраф тієїж Ігоревої умови з Греками, де „князї руські“ зобовязують ся не воювати грецьких городів в Корсуньским краю і не мати на нього претензій, а за те Візантия обіцяє Руси поміч — очевидно в тих азовських краях,-натякає, що руське князївство переходило й на кримську сторону протоки, а руські князї пробували його розширити далї, забираючи візантийські городи. Сюди-ж належить звістка Льва Диякона [15]), що Ігор по своїм нещасливім поході на Візантию утїк до дому „ледви з десятю човнами до Кімерийського Боспору“ (Керченської протоки).

Взявши се все разом, бачимо ясно, що Русь держала Азовське море, а з тим разом, очевидно — і Подонє в своїх руках вже в першій половині X в. А що власне часи по приході Печенїгів як найменьше надавали ся до нових здобутків у сих краях, мусимо зміцненнє впливу і власти київських князїв в них відсунути на другу половину IX в. Очевидно, се розширеннє руських впливів на Подонє мусїло стояти в звязку з боротьбою Київа з хозарською зверхністю на лївім боцї Днїпра, було її дальшим продовженнєм.

Не так уже торговельні інтереси, як передовсїм оборона спокою і безпечности кермовала відносинами Київа до сусїдів на заходї. Так важна пізнїйше торговельна дорога на захід тодї далеко не могла рівняти ся значіннєм із східньою та полудневою. За те відвічні пограничні бійки і напади Деревлян, що ще в непамятні часи „обиджали“ Полян, мусїли вже в найперші часи привести Київську державу до боротьби з сими сусїдами. Коротша верзія Повісти каже про боротьбу з Деревлянами Аскольда і Дира, ширша говорить, що Олег, осївши ся в Київі, перш за все розпочав з ними війну, „и примучивъ я, поча на нихъ дань имать по черьнЂ кунЂ“ [16]). Як і иньші звістки про Олега, й ся значить стільки, що в переконанню лїтописця Деревляне вже дуже давно, перед X в., були примучені так, що мусїли давати дань київським князям. Що в першій половинї X в. Деревляне дійсно були вже данниками київських князїв, се ми на певно знаємо з двох джерел, що себе посполу потверджують: леґенда про смерть Ігоря памятає, що Ігор ходив збирати дань до Деревлян і там наложив головою; Константин Порфирородний між підвластними Київу народами, куди київські князї ходили по дань (на полюдиє), згадує й Деревлян [17]).

Сї данні відносини, певно, уставили ся не від разу. Деревляне сильно борюкались проти київської зверхности; лїтописцї знали, що за Ігоря було деревлянське повстаннє, а результатом його — заміна Олегової данини ще тяжшою, потім нове повстаннє, що закінчило ся смертю Ігоря; початок же сього деревлянського примучування виходив не тільки за границї X, а може й IX столїтя. В половинї X в. Деревляне платили дань, але мали ще своїх князїв і власну управу; повстаннє 940-х рр. закінчилось, правдоподібно, знесеннєм деревлянської автономії, й Святослав посадив уже „въ ДеревЂхь“ [18]) свого сина, чи властиво когось з своїх бояр, що мав правити іменем малолїтнього княжича. В 1-ій пол. XI в. Деревлянська земля вповні прилучаєть ся до Полянської ї не має вже осібних князїв, хоч би і з київської династиї.

Разом із зміцненнєм власти над Деревською землею мусїло йти розширеннє полїтичного впливу Київа над дальшими землями на захід і західню північ. Коли підбивались Кривичі (смоленські і полоцькі) і Деревляне, не могли довго зістатись поза сферою київського полїтичного впливу клином між ними уміщені Дреговичі. Ніяких звісток про боротьбу з ними не зістало ся

в лїтописи, правдоподібно тому, що втягнуто їх під зверхність київську давно і без великих трудностей [19]). Константин Порфирородний згадує Дреговичів між підвластними Київу племенами, а Володимир посадив вже свого сина у них в Турові.

Західнї сусїди Деревлян — Дулїби, та полудневі — Тиверцї по словам Повісти мали бути втягнені в круг київського впливу ще за Олега: всї вони виступають в поході Олега на Грецію як „толковини“, себ то автономні племена, обовязані до висилання своїх військ на поміч київському князю. Про Тиверців ще згадує Повість, що Олег воював з ними, але ся війна не привела до яких небудь острійших форм залежности від Київа крім посилання своїх полків. Лучан (Λενζένινοι) стрічаємо між підвластними Київу народами вже в 1-ій пол. X в. (у Константина Порфирородного). Але полуднево-західнї землї стратили свій інтерес для київських князїв після печенїзького потопу, що розігнав тутешню оселу кольонїзацію. Натомість західнї українські краї здобували більше значіннє, але й тут, на західнїй окраїнї Київська держава мусїла конкуровати з впливом иньших, подібно як вона молодих, повних агресивної сили держав — Польської, Чеської й Угорської, і ся конкуренція вимагала пильної уваги київського правительства. На жаль, авторів Повісти доля сих західнїх країв інтересувала также мало як і чорноморська або донська Русь; тому трудно сказати з якоюсь певністю, наскільки змагання Володимира коло привернення сих західнїх україн були явищем новим, або тільки відновленнєм, чи приверненнєм того, що вже перед тим, в IX- X в. було раз приведене в залежність від Київа.

На сам кінець відложив я справу Новгорода і північних земель. Супроти полудневих земель, безпосередно звязаних з Київом, се иньший світ, друга полїтична система. На полуднї ми не стрічаємо слїдів істновання ширшої полїтичної системи, опертої на анальоґічних основах з київською: поодинокі землї, племена, городські системи (що найбільше) мабуть безпосередно підбивали ся київськими князями. Але на півночи була, очевидно, анальоґічна система, котрої полїтичним центром і дружинним осередком послужив Новгород, історичне гнїздо варязьких дружин, що звідси поширювали свої полїтичні впливи і данні відносини поміж фінські народи Поволжа і озерних країв. Не будемо входити тут в темну, мало відому і слабо вислїджену минувшину сеї системи. Вкажемо зате характеристичний паралелїзм в історичній традиції, чи конструкції

початків новгородської традиції з київською. Як тут поруч леґенди про київських братів теорія варязького завойовання, так там поруч варязького завойованая Гостомислова леґенда про свійський, своєземський початок [20]), не скомбінована, а відкинена потім зовсїм під впливами варязької теорії,-бо ся друга була приладжена ad majorem gloriam Новгорода і його полїтичних тенденцій супроти Київа.

Про сї впливи новгородських тенденцій на конструкцію повісти про початки Руської держави говорив я вище. За сими тенденційними конструкціями, що мали підчеркнути споконвічну автономність Новгорода, а для того доказували його так сказати — історичне старшинство перед Київом, що був мовляв здобутком Новгорода, а не навпаки,- заникла память про реальні відносини обох систем, київської і новгородської. Пропав для нас майже безслїдно сей многоважний в історії Руської держави момент — стріча і сполученнє сих двох полїтичних систем, що було вихідною точкою пізнїйшої великої, обєднаної полїтичної системи, як вона представляєть ся нам в звістках і фактах X віку. Очевидно тільки, що для лїтописцїв XI віку се був момент так би сказати-передісторичний; він випередив собою ту історію Руської держави, про котру вони могли щось росповісти; сполученнє обох систем на днїпровській дорозї-се вихідний момент, від котрого ведуть вони сю історію. Центральне значіннє, яке мав Новгород в тім моментї на півночи (незалежно від того, які могли бути ранїйші центри чи етапи в розвою тої північної системи) виявляеть ся в самім напрямі сеі історичної „пути з Варяг у Греки“: лишаючи на боцї близшу і простїйшу дорогу двинську з старим Полоцьком, що відходить зовсім на другий план (через те може так і відокремив ся він пізнїйше), ся головна артерія простує кружною дорогою на Новгород, бо він являєть ся ключем до всеї тої північної системи волзько-озерної. Становище Новгорода як старшої з київських волостей, де сидить наслїдник київського престола за Ігоря, підчеркує се значіннє його як другого стола в новій, великій східно-словянській системі.

Але з другого боку звістки про новгородську дань, що проскочили під руками київських лїтописцїв, обясняють нам дїйсний характер сього сполучення обох систем. Олег в той момент, як стає князем в Київі, накладає на Новгород данину — „от Новгорода гривенъ 300 на лЂто мира дЂля“ [21]); инакше сказавши — данні відносини Новгорода до Київа теж

виходить за всяку історичну давність — вони являють ся одним з історичних атрібутів Руської держави X в. Се доповняє звістка про Ярославове повстаннє против батька: „Ярославу же сущю НовЂгородЂ и урокомь дающую Кыєву двЂ тисячЂ гривенъ отъ года до года, а тысячю НовЂгородЂ гридемъ роздаваху“ (до сього поясненнє: „й тако даяху вси посадници новгородськии“) [22]). Новгород платив дань до київського княжого скарбу від непамятних часів, від хвилї свого включення в київську полїтичну систему аж „до смерти Ярослава“. Се обертає до гори лїтописне оповіданнє про відносини Новгорода до Київа, і дає зрозуміти, що в дійсности не Київ був здобутком Новгорода, а навпаки-Новгород здобутком Київа, і Смоленськ послужив не етапом в руху новгородського князя на полудне, а навпаки — київським ключем до новгородської системи, яким він зіставав довго і пізнїйше — опорною базою київської системи супроти озерних країв і Поволжа.

Що до хронольоґії то тут має ціну отеє переконаннє лїтописця, що звязок Новгорода і Київа виходить за границї епохи князїв Ігоря- Святослава-Володимира: се факт старший від них. Натяк на залежність Новгорода можна бачити і в звістцї Джайгані (писав при кінцї IX або на початку X в.), що Русь, себто Руська держава, складаєть ся з трох частин — київської (столиця Куяба, Київ), „Славії“ і Танії (чи Табії) [23]); досить правдоподібно приймають, що ся Славія — то новгородські Словене.

Як бачили ми, Ігорів син сидів в Новгороді за житя батька; він був тодї о стільки малий, що розумієть ся, правив тільки номінально. Се наводить на гадку, що практика — посилати в Новгород, як на значнїйший стіл, одного з синів київського князя, часто — найстаршого, могла уставити ся ще скорше, нїж за Ігоря, і малого Святослава післано тільки за сим звичаєм.

По за сим трудно щось більше сказати.

Примітки

[1]) Так найправдоподібнїйше пояснив се слово Григорович на підставі ґльос

азбуковника: Александръ — помощникъ людемъ, сирѢчь толковникъ, АлексѢй — пособникъ, толковникъ. Труды III съѢзда I с. LIII.

2) Див. вище с. 381 і екскурс. I.

3) l Новг. с. 4, Іпат. с. 14.

4) 1 Новг. с. 7-8.

5) Див. ст. 204.

6) Никон. I с. 9.

7) Можливий сумнів, чи сї городи стояли в умові, чи може се додаток лїтописця, бо низше в уривку сеїж умови вичислено тільки: „отъ города Києва, и паки ис Чернигова, и Переяславля, и прочий городы“, а тут: „на Києвъ, также и на Черниговъ, и на Переяславль, и на Полтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая городы“. Можливо, що Полоцьк, Ростов і Любеч — се амплїфікація лїтописця; але і тодї інтересний погляд редактора, що ті міста належали до Київа за перших князїв.

8) Τελιούτζα, розумієть ся, дуже мало подібна до Любеча, але таке толкованнє сього слова (загально прийняте) має більше за собою, нїж може здавати ся на перший погляд: иньшого подібнїйшого імени на середнїм Днїпрі не можна вказати, а Константин, видно, вичисляє важнїйші міста на Днїпровій дорозї в напрямі з півночи на полудень.

9) Іпат. с. 11.

10) Іпат. с. 42.

11) Вятичів бракує в кодексах полудневої редакції найдавнїйшої лїтописи (Іпатськім й ин.), в Переяславо-суздальській і пізнїйшій Архангелогородській компіляції; тому імя Вятичів в сїм оповіданню дехто вважав пізнїйшим додатком — Ламбін Ж. М. Н. П. 1878, VII, Багалїй Исторія СѢвер. з. с. 34.

12) Про сї походи і їх хронольоґію низче.

13) Ламбін в своїй розвідці О Тмутараканской Руси (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, I) читав: „пакостять и странЂ єго“ (с. 66,); він думав, що тут мова про тмутороканського князя, і той володїв землями по обох боках Боспора, а заснованнє сього князївства Л. покладав на часи Олега (с. 70 і далї). Васілєвский прикладав до сього князївства оповіданнє арабського ґеоґрафа про той „острів великости на три днї дороги“, „вкритий лїсами й болотами, нездоровий та такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то аж трясеть ся“, де по словам його жила Русь (Ібн-Росте с. 34)-Васильевскій Русско-византійскіе отрывки VII, Ж. М. Н. П. 1878, I с. 111-2, пор. Гаркави в Трудах IV зїзда II с. 242. З рівним, або й більшим правом можна б приложи се оповіданнє до днїпровських плавнїв і Запорожа.

14) Катальоґ епархій виданий De Boor-ом (Zeitschrift für Kirchengesch. 1891) (Τυμλάταρχα), Константин Порфир. De adm. c. 42.

15) VI. 10.

16) 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 13.

17) Βερβιάνοι De adm. 9 (Тиверців, як деякі толкують, трудно тут бачити); на иньшому місцї Δερβλενίνοι- гл. 37.

18) Іпат. с. 45.

19) Сей брак відомостей пробували обяснити тим, що мовляв Дреговичі належали до Полоцька і з ним разом прийшли в залежність від Київа (Соловйов I с. 117, Завитневич — Область Дреговичей с. 586 й инш.).

20) Про Гостомислову лєґенду кілька новійших, побіжних правда, заміток у Шахматова, Разысканія с. 218, 308, 517.

21) Лавр. с. 23, пор. Новгор. с. 6 (тут замість Олега, розумієть ся, Ігор).

22) Лавр. с. 127.

23) Труды III съЂзда I с. 279, пор. вище с, 196 і 296.

ТЕРИТОРІЯ ДЕРЖАВИ В ПОЧАТКАХ X В., СОЮЗ ДЕРЖАВНИХ І ТОРГОВЕЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ. КНЯЗЇВСТВА СЕРЕДИНИ X В., РОЗВІЙ ЇХ ЗАЛЕЖНОСТИ, ОРҐАНЇЗАЦІЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ X ВІКУ, ЦЕНТРАЛЇСТИЧНІ І ДЕЦЕНТРАЛЇСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ, СТАНОВИЩЕ КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ

Таким чином протягом IX і на початках X віку Київ опанував уже майже всю ту територію, що входила потім в склад Руської держави. Всі східно-словянські племена, з де якими фінськими сусїдами на півночи, тим чи иньшим способом залежали вже від нього. Та ся залежність в переважній части була ще дуже слаба: значна частина народів була тільки під геґемонією Київа, а не під властю його, звязана союзним, а не державним звязком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сидїли „велиции князи подъ Ольгомъ суще“ [1]), Повість називає Чернигів, Переяслав, Любеч, Полоцьк і Ростов. Коли додати сюди ще Новгород, де сидів, як знаємо, Ігорів син, і Смоленськ, куди нїби то Олег мав посадити „мужа“ свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. X в. були-б обсаджені з руки київського князя як раз: а) словянські волости по головним торговельним дорогам, де крім князїв — намістників мусїли сидїти й київські залоги, що боронили сї дороги і торговлю а заразом вели торг з місцевою людністю; б) словянські кольонії по фінських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів), — вони мали теж важне торговельне і економічне значіннє, збираючи дань з околичних громад, особливо „скору“ — їх можна прирівняти дуже добре до пізнїйших московських „острогів“ в Сибіри, що мали головною метою збираннє „сибірської казни“, а для того мусїли мати якусь воєнну силу і представляли собою нїби якусь адмінїстрацію. Ся схема о тільки правдоподібна, що ми дїйсно можемо прийняти вичислені Повістю резиденції київських намістників чи князїв за приблизно-реальні для початку X в.

Взагалї як початки київської держави мусїли бути тїсно звязані з

інтересами київської торговлї, так і пізнїйше інтереси державні переплутували ся з торговельними, а купецька верства з правительственною. Се найвиразнїйше відбило ся в оповіданню Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торговля й управа, княжа дружина й купецтво зливають ся зовсїм до купи. Князї з цїлою Русю (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полюдиє в підвдастні словянські землї, там цїлу зиму збирають вони дань, на весну Русь збираєть ся до Київа, споряджає торговельну фльоту й їде в Царгород (розумієть ся — не тільки сюди, а взагалї в ріжні грецькі торговельні центри), з предметами дани й торговлї. Се представленнє вповнї потверджуєть ся автентичними умовами київських князїв з Візантиєю, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омеґу дипльоматичних зносин. Руські князї і бояре — заразом правительство і купецькі підприємцї. Київська державна полїтика стоїть на послузї у торговлї, а торговля становить знову ту економічну підвалину, на котрій опирають ся князї й правительство.

Та система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила наче скелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всї тутешні князї були поставлені з Київа (хоч се досить правдоподібно); досить того, що вони приведені були в безпосередню залежність від Київа, а дружинна верства, що спеціально носила імя руської, Руси, як репрезентантка сього державного звязку — принадежности до „руського“ центра, була тим елєментом, що держав усї сї „волости“ в звязку з торговельним і державним осередком сїєї системи-Київом, і заразом як кров обігала по всїй системі держави, оживляючи її й удержуючи в цїлости. В сучасних джерелах візантийських і арабських імя Руси надаєть ся спеціально дружинній верстві, що панує в сій Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що у нього Русь — се дружина, і він розріжняє отсю Русь і підвластних „Словян“. З арабських письменників се найбільш виразно виступає у ібн-Росте: Русь — се воєнна верства, що не має анї ґрунтів, анї господарства, живе з того, що забирає у Словян і спродує сусїдам; війна — їх промисел; новонарожденому кладуть меч і кажуть: „не дістанеш від мене нїякої спадщини, матимеш тільки те, що здобудеш сим мечем“ [2]).

Разом з дружиною імя Руси, що було заразом іменем полїтичного центра і зверхньої верстви держави, переносило ся і на підвластні землї. Тойже сам

Константин Порфирородний називає київські волости, противставляючи їх Київу, „провінціальною Русию“ (ή 'έξω 'Ρωσία). Джайгані, і за ним пізнійші східні письменники імя Руси прикладають не тільки до Київщини, але й до приналежних до неї земель. Повість временних літ, очевидно, виходить теж з того погляду, що імя Руси в X в. було загальним іменем для земель Київської держави : в парафразї умови 907 р. Чернигів, Переяслав й ин. звуть ся „руськими городами“. Ними володіла Русь.

На скільки розгалужена була вже в 1-ій пол. X в. система безпосередно звязаних з Київом волостей, показує умова Ігоря 944 р.: в нїй виступає що найменьше двадцять князїв. Їх реєстр має свій інтерес, тому його наведу. Наперед тільки завважу, що сей склад держави з яких двадцяти князївств можемо уважати досить трівким для середини X в.: коли тринадцять літ пізнійше прибуває Ольга до Царгорода, з нею бачимо знов 20 або 22 посли, очевидно — від сучасних руських князїв.

В умові 944 р. виступають:

великий князь руський Ігорь з жінкою Ольгою

син його Святослав (новгородський)

два племенники — Ігорь і Якун (норманське Акун, Гакон)

Предслав [3])

Сфандрь, жінка Улїба (очевидно — якась вдова по князю, що мала свою волость, як Ольга, бо самого Улїба не згадано)

Турд (норман. Dórdr)

Аръфастъ (норм. Arofastr)

Сфиркъ

Тудко (може зменьшене від Тудор)

Тудор

Евлиск (чи Ерлиск, мабуть попсоване імя)

Воік (теж)

Яминд (Аменъдъ, норманське A'mundi)

Гунар (норманське Gunarr)

Берн (норм. Bjorn)

Алдан

Елек

Етон (мабуть попсоване)

(одно імя мусить бути опущено тут, бо є тільки імя посла)

Гуд

Тульб чи Тулоб (вар. Туад, Тулд)

Ут (прикм. Утинъ, Успинъ).

Цікаво, що між сими іменами „княжья“ 944 р. не знаходимо ми імен відомих нам з Повісти — анї воєводи Свенельда, котрому передав Ігор Деревлянську землю, збирати з неї дань, анї деревлянського князя Мала. Можемо тут спустити ся на лїтопись, що такі особи тоді дійсно були, бо імена Свенельда і Мала були звязані з памятною подією — як Ігоря убили Деревляни. З тої неприсутности їх тут виходило б, що в вище поданий реєстр не включено тубильних князїв і князьків, які далї правили своїми округами під зверхністю київського князя (се й само собою зрозуміле, бо сї князї не входили безпосередно в державну та дружинну орґанїзацію), анї не заведено тих київських бояр — дружинників, що не сиділи повсечасно в волостях, а тільки виходили періодично на полюдє до тих чи иньших підвласних, але не приведених в безпосередню залежність від Києва волостей, бо вони, що-б так сказати, числили ся при київськім штабі [4]) і тільки висилали ся для збирання данини, або мали призначену з певних волостей дань на удержаннє своєї дружини.

Число таких земель, де непорушною зіставала ся свійська управа і свої князї, і тільки від часу до часу (раз на рік найчастїйше) прибував, з полком дружини для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціальний) чи котрий з бояр на полюдє, збирати данину, — число таких земель, кажу, мусїло бути ще дуже велике в 1-й пол. X в. Але були

цілі племена, звязані тільки обовязком помочи, що ніколи й не бачили на своїй теріторії київських князів чи бояр, навіть тимчасово; в такім стані були, по всякій правдоподібности, всї західнї краї — Тиверці, Дулїби і дальші, а на крайнім сході — Вятичі, взагалї землї що лежали осторонь; їх звязок з Київською державою був зовсїм хисткий, майже номінальний.

Власне еволюція Руської держави в X-XI в. полягала в зміцненню сих звязків, розширенню сїєї системи „руських" намістників і залог та розгалуженню її в усїх напрямах, в середину волостей, з часом все далї. В оповіданнї Константина Порфиродного території словян Новгородських, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сїверян і иньших Словян — се волости, куди тільки на час, зимою приходять руські дружини з князями „на полюдиє". Образ зовсїм вірний, тільки з тою поправкою, що князї не ходили всї з Київа, бо вже був цїлий ряд провінціальних центрів, де сидїли князї з руки київского „великого князя". В таких землях громади правили ся собі по своєму, як хотіли, тільки обовязані були віддати відповідну данину князеви на „полюдию" і виживити дружину екзекутників під час збору сеї данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князї з „усею Русю" йдуть на зиму в „словянські" землї й там перегодовують ся до весни). Тільки поволї до сього збору дани почали прилучатись і ріжні адмінїстраційні та судові компетенції. Се дуже добре ілюструє пізнїйше оповіданнє лїтописи під 1071 р.: в Білоозеро приходить для збирання дани в імени кн. Святослава Янь Вишатич, і йому при тій нагоді заносять скаргу на безправности, які діють ся з причини „кудесників" : безправности сї, очевидно, діяли ся за згодою місцевих властей (які-б вони не були), і скарга була певного рода апеляцією на них; Янь переводить слїдство й чинить екзекуцію. Те що в другій половинї XI в. діяло ся може тільки в далеких фінських аннексах, в X в., певно, практикувало ся і в словянських волостях. Навіть ще за часів Ярослави бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий аґент) тільки періодично приїздить у волость („урок вирнику" в Руській Правдї), — о скільки ж меньша мусїла бути участь центральної власти в управі і суді волости столїтє перед тим! Очевидно, вона була мінїмальна, і за границею міста, де резидував князь чи намістник, та його найблизшого округа — властиво її не було зовсїм.

В тїснїйше звязаних з Київом землях самоуправа зіставала ся непорушеною тільки в границях дрібнїйших округів; в головнїйших центрах землї сидїли

князї чи намістники і служили якимись судовими чи адмінїстраційними інстанціями, бодай у важнїйших справах, бодай часом. Але у иньших племен, як у Деревлян, Вятичів, може Дреговичів, на цїлих етноґрафічних територіях в 1-ій пол. X в. не було нїяких повсечасних резидентів, і весь давнїй устрій землї зістававсь непорушеним. Напр. у Деревлян: Ігор примучив їх і примусив давати дань, сю дань він передав Свенельду на удержаннє його дружини, але Свенельд анї сам, анї його відпоручники не перебувають в „Деревах“ (нема слїду того). Очевидно, Свенельд вибирав собі дань підчас осїннього полюдя („й приспѢ осень“), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі воєнні порученя; в Деревах же по давньому правили „добрі“ деревлянські князї, „иже роспасли суть Деревськую землю“. Аж по великій війнї з Деревлянами в половинї X в. скінчилась ота давня управа. Теж і у Вятичів: в другій половинї X в. їх оподаткував київський князь, а ще при кінцї XI були тут якісь свої князї-правителї. На такі території дивили ся в Київі головно як на джерела дани, як се характеристично (хоч і побільшено) відбило ся в оповіданню про зачіпку Ігоря з Деревлянами. Вся київська полїтика супроти сих підвластних племен кінчить ся на змаганню здерти як можна більше.

Як і в сучасній державній полїтицї мілїтарних держав, все обертало ся коло удержання армії — княжої дружини. Розширеннє підвласної території, побільшеннє дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів, а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержаннє цїлому корпусови дружини, що мав тримати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні залоги, що мали удержувати ся з добираної дани й натуралїй в своїм окрузї, князь мав на поготові воєнні кадри, що в потребі могли бути змобілїзовані і вислані куди треба, зіставивши на місцї мінїмально потрібні контінґенти; при тім сї залоги забезпечали торговлю, що була важним джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшеннє-ж воєнної сили, vice versa, давало можність київському князеви все далї розширяти круг свого полїтичного впливу, зміцняло становище князя, його перевагу над підручними „світлими і великими князями“ та воєводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воєводи, що від себе удержували цїлі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціальні князї — були часом занадто сильні і могли вирости над голову київському князеви; він мусїв держати свою власну значну дружину

та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воєвод могло часом вивязувати ся певне суперництво, і київський князь мусів уважати, щоб служба у котрого з його воєвод не стала для дружинника привабнійшою, як у нього; коли Свенельд дістав деревлянську дань, Ігорева дружина почала завидувати: „се далъ єси єдиному мужевЂ много: отроци СвЂнельжи изодЂли ся суть оружиемъ и порты, а мы нази“, и князь мусів добувати для своєї дружини якийсь новий дохід, аби собі не марикувала, не вважала становище Свенельдової дружини кращим від свого.

Підручні „світлі князї“, зовсїм природно, мали тенденцію своє князївство уважати дїдичним і не раз приходили до повної фактичної незалежности. Ілюстрацію дає історія з Полоцьком. Сю волость, як ми бачили, Повість зачисляє ще до Рюрикових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часів Святослава там сидів князь Рогволод; по лїтописи він „пришелъ изъ заморья“. Чи прийшов він дійсно зза моря чи нї, не знати, але певно, що Полоцьку волость, яка входила вже в руську державну систему, він дістав з руки київського князя, хоч може не сам особисто, а ще якийсь його батько чи дїд. Але по смерти Святослава Рогволод займає зовсїм рівнорядне становище з Святославовими синами, і князь з київської династиї тільки оружною силою його приборкує. Такі епізоди мусїли трапляти ся не рідко. Київський князь все мусів удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазї, аби мати змогу користати з своєї правної прероґативи — власти великого князя і зверхника.

Певну опору в сїм давало йому значіннє самого Києва — центра торговлї й культури для всеї держави, головного дружинного гнїзда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізнїйше мусїли тягнути. Але се все служило до певної міри тільки. Звязок, що звязував державу, навіть в тій її примітивній формі був дуже слабкий. Його треба було відсвіжати, відновляти — походами, змінами намістників і підручників, аби державна будова не отяжіла й не розсипала ся.

Не мале значіннє мусїли тут мати далекі походи, особливо в культурнійші краї полудня і сходу. Дати ініціятиву, скупити відповідні, дуже значні сили міг тільки голова держави — київський князь: він мобілїзував залоги, покликав до участи полки від підвласних племен, спроваджував варязьких кондотієрів і т. и. Похід в разї успіху давав великі користи; з них головна

пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з фраґмента, вставленого в Повість під 907 р., не забувано при тім і про дружину не тільки змобілїзовану до похода, але й полишену на залогах. Таким чином сї походи, що були вінцем тодїшньої дружинної орґанїзації, злучали в одно тїло всю дружинну верству, розкидану по цїлому просторі держави, давали відчути однїсть державної орґанїзації, і тим були для неї дуже користні. Не диво, що сї походи повторяли ся досить часто, поки не отяжіла державна орґанїзація, ставши більше діференціованою, глубше розгалуженою. Далекі дружинні походи заникають разом з тим, як на перший плян виступає внутрішня земська орґанїзація і в управі лучать ся з князївсько-дружинними елєментами елєменти земські. Сей процес розвиваєть ся особливо в другій половинї XI в., і з того часу нема вже тих дружинних походів.

Примітки

[1]) Треба уважити сї слова цитатою з умови, не поясненнєм Повісти: сама Повість не говорить нїде про таких великих князїв; натомість деякі імена городів міг додати й редактор Повісти.

[2]) Вид. Хвольсона ст. 35.

[3]) Не Предслава, бо при жінках спеціально се зазначено, що то жінки.

[4]) Дрібнїйші бояре також і при иньших, провінціальних центрах.

VIII. Від Олега до Святослава

Часи Олега:

ЧАСИ ОЛЕГА: ТРАДИЦІЯ ПРО ОЛЕГА; ПОХІД НА ВІЗАНТИЮ, РУСЬКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ УМОВИ, РУСЬ У ВІЗАНТИЙСЬКІМ ВІЙСЬКУ; ПОХОДИ НА КАСПІЙСЬКЕ ПОБЕРЕЖЕ, БИЛИНИ ПРО ВОЛЬГУ Й ПОХІД НА ІНДИЙСЬКЕ ЦАРСТВО, КІНЕЦЬ ОЛЕГА

По загальних замітках про Руську державу X віку перегляньмо факти з політичної історії Руси X в. в їх хронольоґічнім розвою, в порядку князів,

Початок X в. — се час „віщого“ Олега, час великих успіхів київської політики, вінчаних незвичайно щасливим походом на Візантию, з нечуваною здобичею й торговельними вигодами для Руси. Богато переказів звязано було з сим походом — про дивні способи, на які взяв ся Олег коло Царгорода, поставивши свої човни на колеса та підїхавши під вітрилами під царгородські мури, про всякі його вибаганки — як пошитє на руські кораблї шовкових вітрил з грецької здобичи або повішеннє на царгородській брамі щитів на знак побіди. Треба собі уявити чар Царгорода, сього „нового Рима“ з його виштукуваними формами житя й побуту, з його високою технїкою промислу й штуки, буйною, квітчастою амальгамою античних і східнїх елєментів, що для словянських і взагалї східно-европейських народів був не менший як чар старого, більш консервативного й стильового Рима для Ґерманців. Тільки уявивши собі сей чар, зрозуміємо як вражали сї леґенди про Олегові успіхи народню фантазію, — „и прозваша Олега: 'вѢщій', бяху бо люди погани и невѢголоси“ [1]).

Звязані з іменем Олега в Повісти здобутки Київської держави — се, як я сказав, майже виключно тільки учена комбінація київського книжника, і ми, зіставивши її на боці, взяли се як результат розвою Київської держави кінчачи першими десятками X в. Але той віщий князь, що в поставлених на колеса човнах підїздить під стіни Царгорода, що шиє своїй дружинї

шовкові вітрила на кораблї й умирає від власного коня, як жива ілюстрація „припівки“ Бояна (Слово о полку Ігоревім):

ни хытру, ни горазду ни птичю горазду суда божия не минути,

сей віщий князь — то не мертва концепція пізнійшого книжника, а живий утвор народньої творчости. Виразно відбиває він від витворених в ретортї київського книжника гомункулів, якими заповнена в Повісти друга половина IX в., і з сим Олегом народньої традиції мусимо рахувати ся, дарма що на нього були мабуть перенесені певні традиції про иньших осіб подібного імени — від якогось Олега старших часів, а також від кн. Ольги [2]).

Одинока дата, звязана напевно з особою Олега — се 911 р., дата умови його з Греками. По хронольоґічній схемі Повісти він умерає слїдом, тієї-ж осени, але се тільки результат непевних хронольоґічних рахунків, мабуть в залежности від того, що сей рік 911 був датою, поза котру не можна було відсунути Олегової смерти назад. В дійсности наоколо сієї дати 911 р. бачимо кілька далеких, сміливих походів Руси в чужі краї, що як найбільше відповідають фіґурі віщого князя і дають привід думати, що жив він довше, нїж каже лїтописна хронольоґія.

Але насамперед спинимо ся над сим походом на Візантию. Ширша верзія Повісти оповідає широко про нього під 907 р. Оповіданнє се наскрізь леґендарне в своїх подробицях: відкинувши навіть чисто анекдотичні прикраси його, не можна бути певним і в тім, щоб так сказати — скелєтї його, який лишаєть ся по такім очищенню. Що більше: з огляду на повне мовчаннє грецьких джерел стає дуже неймовірним, аби Олег дійсно ходив на самий Царгород, і ся подробиця в дійсности могла бути перенесена на нього з походу 860 р. або розписана детайлями з оповідань про похід Ігоря. Натомість дуже ймовірно, що були якісь походи Руси на візантийські землї на початку X в., і мабуть не оден, подібно як то ми бачили на початку IX в.,- походи щасливі, здобичні, що дали повод до розцвічення їх народньою фантазією, а Візантию примусили до оплати контрибуції й заведення нових, дуже вигідних для Руси умов [3]). Останнїй факт в русько-візантийських відносинах перед тим — се угода з Русю, заведена в 860-х роках, тодї правительство, як висловляєть ся біоґраф імп. Василя, не жалувало „одїж золотих, срібних і шовкових“, попросту — купило угоду і

спокій у руських князїв. Редактор нашої Повісти мав якусь умову, подану ним під 907 р. і уложену в усякім разї перед 912 р. (себ то перед смертию імп. Льва, що в нїй згадуєть ся); тут Руси признаєть ся одноразова контрібуція і дуже великі торговельні вигоди (обмежені потім в 944 р.). Фраґментів і парафраз сеї умови нїяк не можна вважати фантазією чи фальсіфікатом [4]), а так само трудно вважати сї уступки результатом страху, заданого Русию Візантиї пятьдесять лїт перед тим. Отже вповнї правдоподібно, що Олег чинив десь в початках X в. напади на візантийські землї, хоч і не на самий Царгород. В такім разї не було-б дивним, що в візантийській хроноґрафії (дуже слабій взагалї для 1-ої пол. X в.) про сї походи не знаходимо згадки [5]).

В згаданих фраґментах умови говорить ся, що Греки пристали на контрібупію для Олегового війська і „уклади" (контрібуції) для руських князїв, Олегових підручних; руським купцям дали право вільної торговлї без оплати мита; протягом шістьох місяців сї купцї мали діставати удержаннє в Царгородї й потрібні корабельні припаси на дорогу. Але вони мали мешкати не в самім Царгородї, а на передмістю коло церкви св. Маманта („у св. Мами"), візантийські урядники мали вести їм реєстр, і до міста дозволялось їм вступати ватагами не більше 50 люда і без зброї (можливо, що перед тим руські купцї в Царгородї щось наброїли і се було причиною таких поліцийних ограничень).

Крім сих фраґментів маємо повну умову з 2 вересня 911р.; правдоподібно, вона мала служити доповненнєм до попередньої. Ся нова умова спеціально займаєть ся уставленнєм правних норм в ріжних справах, що могли заходити між Русю і Греками в їх торговельних зносинах, особливо в купецьких кольонїях по грецьких і руських містах. Тут уставляють ся форми процесу і кари для таких мішаних процесів; спеціальні постанови дано що до корабельних пригод коло руського берега, про викуп невільників і про спадщину по Русинах, що перебували на службі візантийського імператора: на випадок смерти без тестаменту застерігаєть ся, що спадщина має йти своякам небіжчика на Руси; в осібній статї руські князї обіцяють не боронити своїм дружинникам вступити до візантийського війська. Умова становить незвичайно важне джерело для історії руського права і дає виразне свідоцтво ріжнороднях і живих зносин тодїшньої Руси з Візантиєю [6]).

Заведена тепер нова згода Руси з Візантиєю трівала довго, і Візантия користала з руських військ в ріжних своїх потребах. Так припадком довідуємо ся, що руський полк, в числї 700 мужа, був в візантийськім морськім походї Імерія на Арабів, коло р. 910. Заплачено йому за сей похід 100 лїтр золота (7200 золотих) [7]). З кореспонденції царгородського патріарха Миколая Містика так само припадково довідуємось, що в своїй тяжкій боротьбі з болгарським царем Симеоном Візантия забезпечила ся тодї, десь коло р. 920, також помічю Руси. Чи дійсно була тодї послана поміч з Руси, не знати, але се дуже правдоподібно [8]).

Звістка про участь руських вояків в походї Імерія позволяє нам уставити трохи близше час руських походів на Візантию: походи Руси на візантийські землї мали місце десь перед 909-10 роками, коли бачимо руських вояків в візантийській службі. В 909-10 рр. руському правительству також було не час нападати на Візантию тому, що воно було зайняте походами на схід.

909/10 р., оповідає пізнїйший історик Табарістана ібн-ель-Хасан, приходила Русь на 16 кораблях на Абесгун, встигла богато пограбовати й коло Абесгуиа і на противнім березї моря, поки наспіла поміч від Абуль-Абаса ґубернатора Табарістана (що тодї належав до халїфата Саманїдів); покріплений сею помічю начальник Сарі (столиці сього полудневого берега) напав на Русь несподївано в ночи, розбив її, а взятих в неволю порозсилав по ріжних околицях Табарістана [9]).

Так оповідає наше джерело. В нїм одначе богато непевного. До такого далекого походу і смілого піратства в чужім краю треба було більшої ватаги, і 16 човнїв в звістції ель-Хасана рішучо мусить бути помилкою, або мова йде про часткову ватагу з більшого війська; не знати теж, чи дійсно результат цїлого походу був так дуже нещасливий, бо слїдом як раз бачимо новий похід.

По словам ібн-ель-Хасана Русь повторила другого року свій напад, але й сим разом їй не повело ся, бо її погромили в Гіляни, і потім руських нападів не було [10]). Се закінченнє дає підставу звязувати сю звістку з походом Руси оповідженим Масуді, далеко докладнїйше, хоч і з ріжницею в датї. По словам Масуді, після 300 р. геджри (912/3), 500 руських кораблів, 100 мужа на кождім, пройшло з Дону в Волгу, і звідти з Каспійське море, пообіцявши

хозарському каганови половину здобичи за перепущеннє (властиво мабуть вони не так купили той пропуск, як змусили кагана їх пустити). Діставши ся на Каспійське море, Русь почала грабовати полудневі береги, т. зв. Табарістан та дальші землї на захід (Адербайджан) і на північ аж до р. Кури. Запускаючи ся досить далеко від берега, „Русь лила кров, брала в неволю жінок і дїтей, грабувала майно, розсилала кінних і палила". Звязуючи се оповіданнє з звісткою ібн-ель-Хасана, сей похід кладуть на 301 р. гіджри (913/4) [11]) і такий брак всякої оборони краю від руського нападу толкують тим, що в Табарістанї було тодї повстаннє, військо Саманїдів розбили повстанці і дати сильний опір руському війську не було кому. Протягом кількох місяців воно панувало на цїлім побережу, і нїхто не міг противити ся Руси. Нарештї, по кількох місяцях такого господарования, Русь пустила ся назад. Та тут чекала її біда: наємне військо хозарське напало на Русь при повороті, в числї 15 тис., і по словам Масуді побило до 30 тис. Руси; иньші втїкли Волгою в гору (дорога з Волги на Дін, очевидно, була загорожена), але й сї останки були знищені по ріжних місцях- в Буртасах (Мордві) і в Болгарії [12]). Масуді каже, що то була пімста мусульман-хозарських наємників; але правдоподібнїйше, що хозарське правительство, не здужавши здержати Русь в її поході на море, натомісь постаралось її знищити, коли вона верталась, ослаблена довгою війною і обтяжена здобичею. Одначе чи дійсно руське військо знищено так зовсїм, як оповідає Масуді, не можна твердити. Хоч число сього війеька, подане у Масуді на 50.000, може й побільшене, але воно мусїло бути велике, й знищити його цїле в дійсности було не так легко.

Про такі походи на Візантию і Схід говорять нам ріжні, незалежні від себе джерела. Вісти заховали ся досить припадково, в дійсности тих походів могло бути більше. Досить правдоподібно, що всї сї походи припадали на кінець князювання Олега: вони наступають оден по одному, а для орґанїзації їх треба було такого впливу й власти над тодїшньою полїтичною системою Руської держави, котру київський князь набував аж по роках правлїння: не дурно звістні нам далекі походи на чужі краї припадають не на початок, а на дальші, чи останні роки князювання того чи иньшого князя, коли він міг змобілїзовати потрібну для того армію [13]). Се піддає гадку, що смерть Олега в дійсности могла стати ся трохи пізнїйше, нїж датує Повість, а як побачимо низше, спізненнє на кілька років приходить ся констатувати, дійсно, і в деяких иньших датах Повісти.

В лїтописи з Олегових походів заховала ся память тільки про похід на Візантию. Память про східнї походи задержала ся, очевидно, в північній билинї про похід Вольги Святославича на Індийське царство, або як у иньших версіях воно зветь ся — Турец-землю, Золоту орду. В лїтературі нераз підношено гадку, що сей Вольга розвинув ся з лїтописного Олега. Дійсно є чимало прикмет, що можуть вказувати на нього: Вольга — київський князь, вожд дружини, збирає дань з громад, що спротивляють ся і бунтують; він химерник — кудесник; він щасливо ходить походом в далеке Індийське царство. Його імя Вольга — Олег, з спірантним в на початку, а патронїміка Святославич, як досить правдоподібно здогадують ся, могла зявити ся під впливом оповідань про голосного Олега Святославича сїверського з XI в. Його прикмети химерника-чудодія могли розвинути ся під впливом помішання переказів про Олега з переказами про Волха-Волхва (се імя через подібність мішаєть ся з іменем Вольги) та про його чуда. Могло тут дещо примішати ся і з переказів про Всеслава та його химери (припускають і иньші впливи — нпр. повістей про Олександра Вел.).

Обернувши ся пташкою, вислухує в сїй билинї віщий князь пляни „турецького солтана“, або царя індийського; обернувши ся вовком — душить він його коней; обернувшись горностаєм перегризає тетиви на луках, нищить иньшу зброю в арсеналї, і таким способом зробивши ворога зовсїм безпомічним, веде потім на нього з Київа свою дружину, бере в полон солтанову силу й здобуває несчисленну здобичу й полон:

а що було при подїлї дешево — то жіночий рід:

старушечки по полушечцї

молодушечки по дві подушечцї,

а краснї дївчаточка по денежцї [14]).

Подібних переказів про Олегові походи на схід в часах утворення „Повісти врем. літ“ мусіло бути й більше. Крім того сї всї оті походи, притемнені дальшою історичною перспективою, могли зложити ся в народнїй памяти на той розмальований фантазією поколїнь образ походу віщого князя на світову столицю — Царгород, дати йому краски й подробиції.

У всякім разї похід на їндийське царство — не царгородський похід, як думають звичайно — се може бути тільки каспійський похід, і при тім на традицію про нього могли зложити ся не самі лише Олегові, а й пізнїйші походи Руси на схід.

Примітки

1) Іпат. с. 19.

2) На помішаннє Олега з Ольгою в народнїй традиції дав позір Халанский в статї: Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ ОлегѢ ВѢщемъ, ст. III. На жаль, праця лишила ся не скінчена; в виданих своїх частях (Ж. М. Н. П. 1902, VIII, 1903, XI, ИзвѢстія 1903, II і посмертна публїкація Ж. М. Н. П. 1911, IX: Отношеніе былинъ объ ИльѢ МуромцѢ къ сказаніям объ ОлегѢ ВѢщемъ) вона дає деякі цїкаві спостереження, але грішить своїм змаганнєм підтягнути все можливе до переказів про Олега, не відріжняючи справжнїх переказів від простих помилок, книжних комбінацій і т. и. Особливо звертає на себе увагу його теорія, що Ілїя Муромець-се Олег мурманський (норманський) князь (див. також по нїмецьки в Archiv XXV: Ilias von Reussen und Ilja Muromec); одначе епітет мурманського для Олега лишаєть ся зовсїм непевним, бо опираєть ся на такім непевнім джерелї як т. зв. Йокимівська лїтопись, де він зветь ся „урманським“, а самий перехід імени Олега в Ілю, при таких формах як Олег, Вольга, дуже сумнївний (пор. замітки Яґіча, 1. с.).

3) Згадаю, що пок. Васїлєвский „якийсь натяк“ на руський похід з поч. X в. добачав у тім фактї, що у Симеона Льоґотата „там, де треба було бути

оповіданню про похід „Олега“, стоїть текст про лєґендарного руського, епоніма — 'Ρῶς σφοδρός (Рус.-виз. изслЂдованія с. CXXXVII). Сей натяк одначе в дійсности не істнує, бо згадка про Русь прийшла в оповіданнє Симеона в цілім комплєксї фільольоґічних елюкубрацій. Про лїтописне оповіданнє про похід Олега ще статя Ламбіна Походъ Олега на Царьградъ сказка или нЂть? (Ж. М. Н. П. 1873, VII).

4) Що парафраза русько-візантийського трактату під 907 р. Повісти має фактичну основу, найважнїйший доказ бачу в тім, що ся частина, де містять ся уривки і парафрази умови, від слів. „и начаша ГрЂци мира просити“ і до слів „И рече Олегъ“..., зявила ся як вставка. Се доводить і порівняннє з текстом 1 Новг. і є слїд вставки в повторенню заяви Греків, що вони готові давати дань (се справедливо зазначив Шахматов-О начальн. сводЂ с. 48). У сїй вставцї можуть бути додатки самого редактора; так взято з лєґендарного оповідання й повторено тут про контрібуцію до 12 грив. на чоловіка (цифра неймовірна, і ся подробиця могла заступити загальну згадку про контрібуцію в умові). Могли бути додані декотрі імена міст, як я вже сказав (с.), але що лишаєть ся по за тим, то не має найменьших познак непевности. Що до становища сеї справи в науцї, то Еверс і Тобін уважали сї фраґменти прелїмінаром умови 911 р., і (до сього погляду прилучив ся недавнїми часами Васильевъ Византія и Арабы II с. 165). Серґєєвіч уважав цїлу сю умову сумнївною — див. перегляд сього питання в його статї: Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками X вЂка (Ж. М. Н. П., 1882, передрукована в Лекціях и изслїдованіях по исторіи рус. права, вид. 1903 р. с. 616). Переважає одначе нинї погляд про осібність і автентичність умови 907 р. — див. нпр. В.-Буданова Історія рус. права й ин.

5) Про русько-візантийські відносини X в., окрім спеціальних моноґрафій, що вказую принагідно, згадую тут ще загальні — стару розвідку Вількена в Abhandlungen d. Berliner Akademie 1829: Ueber,, die Verhä altnisse der Russen zum Byzant. Reiche; Ламанскій НЂсколько сковъ объ отношешяхъ русскихъ къ Грекамъ (Рус. БесЂда 1858, IV); Самоквасовъ Свидетельства современныхъ источниковъ о военныхъ и договорныхъ отношеніяхъ словяно-руссовъ къ Грекамъ до Владиміра (Варшав. унив. изв. 1886, VI), відчит Успенского Русь и Византія въ X вЂкЂ, 1888, і статю Г. Величка в Записках Н.. т. ім. Шевченка т. VI: Полїтичні і торговельні взаємини Руси і Візантиї.

[6]) Про русько-візантийські умови див. іще — статї Срезнєвского і Бєляева О договорахъ кн. Олега съ Греками, 1852 і 1854 (в ИзвѢстіях Академіи наук. т. I і III), Лавровского О византійскомь элементѢ въ договорахъ Русскихъ съ Греками, 1853; Сокольского О договорахъ Олега съ Греками (київ. Унив. изв. 1870, IV); Мик. Шухевича О договорах Руси з Греками (Часопись правнича т. II, 1890); Димитріу Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Визант. временникъ 1895, оцїнка в Записках наук. тов. ім. Шевченка т. XVI), Некрасовъ ЗамѢтка о двухъ статьяхъ въ договорѢ Игоря съ Греками 945 г. (ИзвѢстія отд. рус. языка 1902, III, оцїнка в Записках т. LV); Лонгиновъ Мирные договоры русскихъ съ Греками, 1904 (Записки одеські)

[7]) Рахунки сього походу заховали ся в збірнику Константина Порфирородного, т. зв. De cerimoniis aulae byzantinae (ed. Bonn. p. 651 sq.), але без дати. Новійші дослїдники датують сю експедицію 909-911 роками. Див. особливо Васильевъ Византія и Арабы II с. 165, також Ламанскій Житіе св. Кирилла (Ж. М. Н. П. 1904, I с. 148).

[8]) Листи Миколая в Patrologiae cursus сош. s. graeca т. CX, див. лист 23; про них Злагарски Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до блъгарския царь Симеона — Сборникъ за народни умотворения т. XII с. 153 і далї. Лист Миколая з згадкою про руську поміч Златарский приблизно датує 922 роком, Успенский кладе на часи коло р. 920 (К. Старина 1889, IV с. 282).

[9]) Дорнъ-Каспій с. 5 і далї і 464 (текст); про сей же похід, очевидно, згадує коротко ще пізнїйший історик Табарістана Зегір-ед-Дін (XV в.) (Дорн с. 28 — 9, иньші прикладали сю звістку до походу 913/4 р.). Про сї походи ще розвідки-Григорьева О древнихъ походахъ Руссовъ на востокъ, в збірнику його „Россія и Азія“ с. 12 і далї, Вестберґа Beiträge IV і Къ анализу 5 і Маркварта Streifzüge с. 330 і д.

[10]) Тексти у Дорна Каспій с. 6 і 464. Добиває Русь в сїй звістцї „шірван-шах хозарський“; ся згадка володаря хозарського дає до думання, може Дорн упростив своє поясненнє, толкуючи се як простий титул шірван-шаха: може тут відгомін погрому Руси в землї Хозар?

[11]) Григорьевъ с. 19. Дорн (с. 16) кладе його на кінець 913 або ще правдоподібнїйше-на першу половину 914 р. Вестберґ виводив з початку осїнь 913-але в новійшій статї (Къ аналїзу) пересуває вже на 920 — і роки, не вважаючи вказаним звязувати його з другим походом ібн-ель-Хасана, бо сей вказує на 298 р. гіджри.

[12]) Масуді — вид. Барбє де Мейнара і Куртейля (Prairies d'or, Paris, 1861 sq.) II. 18, переклад з коментарем в збірнику Гаркаві і в моїх Виїмках, новий переклад у Маркварта 1. с.

[13]) Див. вище с. 428.

[14]) Лїтература: Миллеръ Илья Муромецъ гл. IV. Костомаровъ Преданія нач. лЂтописи гл. VII. Ждадовъ Русскій былевой эпосъ с. 403 і далї. Веселовскій Мелкія замЂтки къ былинамъ Ж. М. Н. П. 1890, III і Южнорусскія былины II с. 237. Кирпичниковъ Исторія всеобщей литературы II с. 230. В. Миллеръ Очерки рус. народной словесности с. 166. Халанскій Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ ОлегЂ ВЂщемь-Ж. М. Н. П. 1903, XI.

Ігор і Ольга:

ІГОР І ОЛЬГА: ТРАДИЦІЯ ПРО ІГОРЯ, ВІЙНИ З УЛИЧАМИ ТА ДЕРЕВЛЯНАМИ, ПОХІД НА ВІЗАНТИЮ, ТРАКТАТ 944 Р. І ДРУГИЙ ПОХІД ПОВІСТИ; ПОХІД НА КАСПІЙСЬКЕ ПОБЕРЕЖЕ, УКЛАД ДЕРЖАВИ ЗА ІГОРЯ І ХАРАКТЕРИСТИКА ЙОГО; ХРОНОЛЬОҐІЯ

Відповідно до сказаного вище, смерть Олега ми повинні положити дещо

пізнійше, ніж датує її ширша редакція Повісти — мабуть не скорше як на рр. 914-5 [1]). По його смерти в Повісти безпосередно наступає Ігор (в старшій версії її, як знаємо, Олег тільки воєвода Ігоря). Як саме перейшов стіл від Олега для Ігоря, лїтописцям зістало ся зовсїм неясним і незвісним. А ми хоч не маємо виразної причини катеґорично заперечувати безпосереднього наступства Ігоря по Олегови, мусимо зазначити, що всї ті факти, які напевно знаємо про Ігоря, укладають ся в значно пізнїйші часи-в сорокові роки X в.

З часів Ігоря ми знаємо одну серію фактів з місцевої традиції. Вона звязана з траґічною історією його смерти і тому мала всї шанси добре заховатись в народнїй памяти. Иньша серія відома нам з чужих, сучасних джерел. І перші і другі факти, о скільки можуть бути датовані докладно, повторяю, припадають на сорокові роки X в. [2]), і вповнї можливо, що Ігор в дїйсности став київським князем значно пізнїйше, нїж то подає хронольоґія Повісти, і в її катальоґу київських князїв між Олегом і Ігорем є прогалина. Вище я зазначив, що між Олегом і Ігорем міг княжити Дир; хоч правдоподібнїйшим здаєть ся вважати Аскольда і Дира сусїдами, з огляду на київську традицію, але звістка Масуді про Дира може вказувати і на пізнїйший час. Закінчило ся правлїннє Ігоря можливо теж трохи пізнїйше нїж маємо в лїтописи.

Династичні відносини між Олегом і Ігорем зістають ся нам зовсїм невідомими, як невідомі були вони й редакторам Повісти.

Факти, переказані лїтописю з внутрішньої управи Ігоря, належать до того процесу зміцнення залежности від Києва підвластних словянських народів, про котрий я говорив вище. Лїтопись оповідає, що Деревляне, примучені перед тим Олегом, по його смерти підняли ся проти київського князя, але Ігор їх приборкав на ново і „възложи на ня дань большю Ольговы". Другу війну веде він з полудневими сусїдами Полян — Уличами. По довгій війнї приборкано й їх; місто Пересїчен взято по трьохлїтнїй облозї, й Ігор перемінив попередню лекшу форму залежности Уличів від Київа на тяжшу: перед тим вони, правдоподібно, признавали тільки київську геґемонїю й обовязані були помагати на війнї (бо про дань не згадуєть ся), тепер мусїли давати дань. Сю дань віддав Ігор Свенельду, одному з видатнїйших своїх воєводів, що вів ту війну з Уличами, — на удержаннє його дружини. Але улицька дань не вдоволила Сневельда; в тодїшнїй міґрації Уличів від Печенїгів і результати кампанії і доходи від улицької дани могли легко

стати ілюзоричними.

Щоб нагородити Свенельда, Ігор дав йому деревлянську дань. Ся мусїла давати значно більший дохід, бо Ігорева дружина почала робити свому князеви закиди, що він забогато дав одному воєводі, а потім стала нарікати, що Свенельдова дружина має тепер краще удержаннє, як вона сама: „отроци СвѢнделжи изоодѢли ся суть оружьємъ и порты, а мы нази“. Дружина стала підбивати Ігоря, щоб він над відступлену Свенельдови дань зібрав з Деревлян полюдє й на себе. Ігор здав ся на се й пішов у Деревлянську землю. Се було, розуміє̃ть ся, надужитєм відносин, уставлених „в Деревех“. Повість каже, що всякими насильствами Ігор вимучив у Деревлян нову контрибуцію, але не задовольнивши ся тим, а лише розохотившись, він іще раз пішов до них з невеликим віддїлом дружинників, аби не дїлитись новою контрібуцією з цїлою дружиною (виглядає се як дальша леґендарна амплїфікація на тему Ігоревої користолюбности). Кінець кінцем одна з деревлянських громад-міста Іскоростеня, прийшовши до розпуки від сих здирств, повстала, напала на Ігоря й знищила його дружину. Самого Ігоря, по словам Льва Диякона, Деревляне привязали до двох нагнутих стовбурів дерева, що випростувавшись, роздерли його на дві частини [3]). Лїтопись не знає сеї подробиці, вона просто каже тільки про смерть Ігоря в битві і згадує його могилу коло Іскоростеня, котру знали ще за часів писання лїтописи [4]).

Розуміє̃ть ся, війною з Деревлянами й Уличами не вичерпувала ся внутрішня діяльність Ігоря: стільки лише донесла народня память, і то завдяки тому, що сї війні звязані були з смертю Ігоря. Крім того Повість ще ляконїчно згадує про війну Ігоря з Печенїгами: „Ігор же воеваше на ПеченѢгы“ (під 920 р.). Звістка виглядає неконче певно — скидає на комбинацію книжника і не має тому певности, хоч війни з Печенїгами могли вести ся і не раз певно вели ся.

В чужих джерелах знаходимо вісти про два далекі заграничні походи. 941 р. Ігор з великою фльотою пішов на візантийські землі. Про сей похід маємо цїлий ряд джерел: окрім хронїки сучасного візантийського хронїста Симеона Льоґотета (й тих компіляцій, що звідси сю звістку зачерпнули) [5]), маємо оповідання про нього в житиї сучасного сьвятого Василя Нового (ум. 944), написанім його учеником Григорієм, далї — в хронїцї Лїудпранда, що

користав з оповідання наочного свідка — свого вітчима, нарешті — у сучасного арабського ґеоґрафа Масуді [6]).

Доповняючи одним друге (бо кожде джерело підносить лише певні моменти в сїй кампанії), дістаємо досить докладну історію походу, але причини війни лишають ся незвістні. Недокладні й відомости про сили Ігоря. Симеон Льоґотет і иньші візантийцї числять Ігореве військо на 10 тисяч човнів, що дало-б до 400 тис. війська — число розуміє́ть ся, не можливе; иньший сучасник — Лїудпранд каже, що човнів було звиш тисячи, що дало-б яких 40 тис. мужа, число теж мабуть побільшене. В усякім разї фльота мусїла бути дуже значна. Час для походу вибрано дуже зручно, бо візантийська фльота вислана була тодї проти Сараценів. Тим пояснясть ся, що візантийський імператор, як каже Житиє Василя Нового, завчасу дістав вістку про сей похід від свого херсонеського намістника (стратіґа), але правительство не зуміло задержати руського походу на дорозї. Фльота Ігоря без перешкоди зблизила ся до Царгорода, чи властиво до Царгородської протоки (Ιερόν), а заразом може була й якась сухопутна діверсія [7]), Але фльотї не повело ся. Царгородська протока була замкнена грецькою ескадрою. Ігор почав палити й руйнувати береги протоки, але на його кораблї напала грецька ескадра човнів з т. зв. „ясним огнем“ — горючою хемічною масою, що кидала ся на чужі кораблї (як тепер виходить, се був по просту таки наш порох) [8]). Руська фльота, богато стративши, мусїла завернути ся, й Ігор пустив ся грабувати чорноморське побереже М. Азії. Тут пустошили землї почавши від Боспору далї на схід — береги Бітинії й Пафляґонії, як оповідає Льоґотет. Ігореві вояки при тім задавали тяжкі муки людям: розпинали на хрестах, прибивали до землї, забивали залїзні цвяхи в голову. Але поки Ігореве військо господарувало тут, Візантия стягнула свої сили: корпус македонської кавалерії винищив руські віддїли, післані в глубину Бітинії за припасами; надтягнув корпус зі сходу, а з моря фльота під проводом патриція Теофана. Руське військо попало в бльокаду; забракло йому припасу, і в вереснї воно мусїло силоміць пробиватись кріз візантийські кораблї. В битві Руси не пощастило, богато її кораблїв пропало. Останок встиг потай викрастись і пустив ся плисти до берегів Тракії, може сподіваючись там себе нагородити. Але греки скоро се спостерігли, пустились на здогін і догнали частину руських кораблїв (переднї встигли втїкти). Греки знов ужили „ясного огню“ й цїлком знищили сю частину. Деякі, боячись огня, кидались

в море і тонули. Чимало Русинів взято було в неволю. Лїудпранд, вітчим історика, бувши тоді в посольстві у імператора, бачив як рубали голови руським невільникам у Царгороді.

Ігор з останкама фльоти втік, кинувши ся в Азовську протоку. Хто знає, чи на Дніпрі не приготовано було йому те саме, що потім спіткало Сьвятослава в повороті його з походу на Грецію.

Се розмирє з Візантиєю закінчило ся 944 р., коли відновлено згоду й уложено союзну й торговельну умову, в цілости переховану в Повісти. Візантия й руські князї обовязали ся посполу не нарушати володїнь другої сторони в Криму й на Азовськім морі, навпаки помагати їх удержувати. Руські князї обовязували ся посилати помічне військо імператорови, як би він попросив. Відновлено торговельні постанови, одначе з деякими ограниченнями давнїйших вигід для руських купців, признаних за Олега; загострено також контролю над руськими купцями у Візантиї, заборонено їм зіставались на зиму в Царгороді й т. п. Можемо здогадувати ся, що Візантия могла мати знов якісь прикрости від сих купців: можна думати навіть, шо зза сього вийшло й розмирє з Візантиєю, подібно як се стало ся за Ярослава: „вийшла у Візантиї суперечка з якимись скитськими (себто руськими) купцями, й одного значного Скита вбито", як оповідає про сей пізнїйший розрив сучасний хронїст. З другого боку, застереження, які робить в умові Візантия проти руських претензий на її кримські землї, наводять на гадку, що вже тоді Русь підіймала руку на тутешні візантийські землї. Се зовсім зрозуміло: стоючи одною ногою на устю Днїпра, а другою — на Азовській протоцї, мореходна й торговельна Русь мусїла все звертати завистне око на Крим, і пізнїйший похід Володимира на Херсонес певно мав свої прецеденти.

<Війна Ігоря з Візантиєю, як бачимо, була зовсім не щаслива. Редактори лїтописи знайшли в якійсь хроноґрафічній збірці коротку звістку (грецького походження) про сей невдалий похід і з початку скомбінували її з переказом про щасливий похід Олега на Царгород: так маємо в новгородській версії, де сей Ігорів похід стоїть під р. 920, а під 922 р., як реванш,-щасливий похід Олега. [9]). Потім коли прийшло ся сей Олегів похід з усїм його князюваннєм перенести наперед Ігоря, а для нещасливого Ігоревого походу знайшли ся ще докладнїйші відомости в продовженню Амартола й иньших джерелах, редактори Повісти пошукали реванша в

иньших оповіданнях, — тим більше що знайдений ними трактат Ігоря з Візантиєю навів їх на гадку, що перед тим трактатом мусів бути иньший похід, котрим Ігор відбив свою неудачу й примусив Греків до нової умови. До оповіданя про такий новий похід автор використав народній переказ; не знати тільки, чи сей переказ ходив і в народі з іменем Ігоря і був покрученим відгомоном нещасливого походу 941 р. (як похід Святослава в народній памяти здобув зовсім небувале, щасливе закінченнє), чи був анонімний. На підставі його оповідаєть ся в Повісти, що Ігор, аби помстити ся за неудачу, з новими силами, з печенїзькими ватагами пішов на Візантию 944 р. Імператор, настрашивши ся, вислав до нього послів з дарунками, обіцяючи більшу контрібуцію, нїж яку взяв Олег. Посли перестріли Ігоря в поході коло Дунаю — Ігор став радити ся з дружиною, і дружина пристала на візантийські умови: „что хощем боле того, не бивши ся имати злато, и сребро, и паволоки? Єда кто вЂсть, кто одолЂєть, мы ли, они ли? или с моремъ кто свЂтенъ?“ По такім розважнім міркованню Ігор пристав на візантийську пропозицію й вислав Печенїгів на Болгар [10]), а сам вернув ся зі здобичею до дому [11]). /dd>

Ся подробиця, що Ігор вертаєть ся, не дійшовши Царгорода, могла-б вказувати, що тут маємо народнїй переказ про той самий похід 941 р. У всякім разї ся історія з двома походами Ігоря дуже характеристична для історичної манєри Повісти. Що походу 944 р. в дійсности не було, в тим не може бути непевности; численні джерела, що говорять про похід 941 р., не замовчали-б мабуть руського реваншу, а головно — що сама умова 944 р. сьвідчить проти якої небудь переваги руської сторони над грецькою. Щасливий похід за те відбула Русь на Каспійське море; про нього оповідає сучасний вірменськїй історик Мойсей Каганкатаваці в своїй Історії Агван, і пізнїйший (XIII в.) арабський письменик ібн-ель-Атір; короткі звістки є у богатьох пізнїйших письмеників, а славний персидський поет XII в. Нізамі, родом з околиці, де господарила Русь в той похід, обробив сей епізод поетично, в казочній обставі в своїй Александрії (Іскендер-наме): на Русинів, що зруйновали околиці Бердаї й узяли в неволю її царицю Нушабе, виступає Олександр Македонський, аби покарати їх за се. Руський король Кінталь [12]), з помічними військами Буртасів, Аланів і Хозарів, іде на зустріч; його армія виносить над 900 тисяч мужа, його вояки виїздять на бій на слонях, центр становить Русь, „розбійники подобні до вовків і львів“,- немилосердні, вони не мають нїчого людського крім зверхнього

вигляду. Війська виглядали так страшно, що й сам премудрий Плятон, побачивши, втік би з перестраху. По семи нерішучих битвах Олександр бере гору, Кінталь з 10 тис. своїх попадає в неволю, але Олександр пускає його на волю, задержавши собі богату здобич — особливо дорогі шкіри.

При всїй фантастичности свого оповідання, Нізамі дає в нїм одначе й цікаву вказівку про дорогу, кудою прийшла Русь: вона, йшла берегом до Дербента й не можучи пройти далї сим проходом пустила ся на кораблях морем: дуже правдоподібно, що памятаючи хозарський підступ попереднього разу, руське військо пустилось на сей раз вже суходолом і по дорозї потягло з собою деякі кавказькі народи (Алянів згаданих у Нізамі, Лезгинів про яких говорить Бар-Жид). Кораблями вона прийшла на устє Кури й поплила рікою в середину. края, що звав ся Альбанїєю в античній ґеоґрафії (у Птолємея), у Вірмен Агованією, а у Арабів Арраном (тепер Карабаг); столицею його була Бердаа, на однім з полудневних притоків Кури (Тертері), недалеко від його устя в Куру. Се було велике й богате місто: ібн Хаукаль, звідавши Бердау чотири роки по руськім погромі, каже, що не вважаючи на руське спустошеннє, се місто мало ще й тодї багато торгів, каравансараїв і публичних лазень; тепер від нього лишили ся тільки останки глиняних стїн і цвинтарі, а серед них сїльце Берда чи Берде [14]). В середині X в. Арран належав до калїфата, що тодї був в повнім розстрою, й се могло власне привабити Русь до нападу. Русь пішла на Бердау, розбила мусульманську залогу й опановала місто; людей вона помиловала й поводила ся з ними добре; коли піднялося повстаннє в містї, то Русь з початку гамувала його, а далї, коли люде не слухали, звелїла їм протягом трох днїв вийти з міста, і тих, що не виконали сього, забрала в неволю; при тім багато народу було побито й майно заграблено. З Бердаї руське військо робило напади на сусїдні місцевости. Але воно поносило сильні страти від дісентерії, що розширила ся в нїм, бо Русини забагато їли полудневих овочів. Тим часом намістник сусїднього Адербайджана став збирати сили на визволеннє Бердаї; перша битва, де він виступив на чолї 30 тис. люда, була програна, але в новій битві, завдяки зробленій ним засїдцї, йому удало ся побити багато Руси й обложити її в бердайськім замку. Та усобицї в землях калїфату примусили його залишити облогу Бердаї. Але пошість тим часом ще сильнїйше нищила руське військо і воно нарештї постановило само кинути Бердау, пробувши в нїй шість місяців. Забравши на себе що лїпше, Русь вийшла на берег Кури і з богатою здобичею поплила назад:

задержувати її або догоняти ніхто не відважив ся [15]).

Похід сей ібн-ель-Атір уміщує під 332 р. геджри (вересень 943 — серпень 944); одначе судячи з подробиць самого оповідання виходило-б, що Русь пішла назад не скорше аж десь при кінці 945 р.; правдоподібно, похід тривав більше року, й у самій Бердаї Русь пробула далеко довше, як півроку [16]).

Дивним мусить здавати ся, що сей казковий похід, як і пізнійший похід Сьвятослава на схід, як би судити з Повісти, не полишив слідів в народній традиції, тим часом як візантийські походи були в ній так богато заступлені. Правда, традиція візантийських походів піддержувалась пізнійшими походами й зносинами, тим часом, як Схід, загорожений турецькими ордами від другої половини X в., вийшов скоро з круга народної традиції; але можливо, що автори літописи по просту занедбали сю сторону традиції — Схід не цікавив їх та й не мали вони тут опертя в літературних і дипльоматичних памятках, що звертали увагу на народні перекази про походи на Візантию [17]). Я вище вказував можливі сліди памяти про східні походи в народній поезії: на поетичну традицію про походи на „Індийське царство“ могли зложити ся перекази про ріжні походи на Схід, не самого тільки Олега.

На тім кінчать ся наші відомости про політичні події на Руси з часів Ігоря. Умова 944 р. кидає світло на внутрішній склад держави. Бачимо, яка то велика вже й складна була політична система: яких з двадцять „світлих і великих князів“, що сиділи по ріжних волостях і землях, признавали зверхність „великого, князя руського“, не рахуючи земель, що правили ся тубильними князями, з обовязком дани, і земель союзних. Малий син Ігорів — Святослав княжив (номінально, розумієть ся), в Новгороді; не знати, де сиділи племенники Ігоря Ігор і Якун. Жінка — Ольга мала своїм уділом Вишгород. Иньші тодішні князі не належали до династії Ігоря, або деякі хиба в далекій лінії були посвоячені з нею; богато з них мають виразні норманські імена, очевидно — се були намістники київського князя, як пізнійший герой Еймундової саґи; декотрі (як Продслав) мають імена словянські — сї могли бути дружинниками або тубильними князями, такими що війшли в систему руського державного устрою, стали її членами.

В Повісти Ігор, встромлений між двома героїчними князями — Олегом і Святославом, змальований, по контрасту, невиразно й неприхильно : він не має тої воєвничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолюбний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новійшій історіоґрафії здавна зложила ся характеристика Ігоря як нездалого й несимпатичного князя. Характеристика ся одначе належить в цілости до сфери белєтристики; на характеристику народнїх леґенд не можемо покластись, а те місце, яке Ігор займає в еволюційнім процесї Руської держави, промовляє рішучо проти сеї характеристики. Се мусїла бути енерґічна й здібна людина, коли не дала розвалити ся державній будові, такій скомплїкованій і хисткій. Скорше можна прийняти сю коротку характеристику старшої версії Повісти: „и возрастшю же єму Игорю, и бысть храборъ и мудръ“ [18]).

Його одруженнє з Ольгою „от Плескова“ (може донькою псковського „світлого і великого князя“) коротко згадане в старшій версії („приведе себѢ жену отъ Плескова именемъ Ольгу, и бѢ мудра и смыслена“) описане в пізнійшій леґендї, звістній в кількох варіантах XVI в. і очевидно — в кождім разї старшій. Ігор на ловах у Псковщинї захотів переїхати річку на якогось звіря і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човнї була Ольга -селянська дївчина; вона впала в око молодому князеви, й він „нѢкіє глаголы глумленіємъ претворяше къ ней“, але на свої „студная словеса“ дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що він потім посватав собі сю дївчину за жинку [19]). В ширшій версії Повісти, відповідно до її поправки, що Ігор був під опікою Олега, сей сватає йому жінку, але подробиць про сватаннє не подано нїяких. Одинокий син Ігоря Святослав родив ся по хронольоґії Повісти 942 р., а 945, слїдом по умові з Греками, мав вмерти Ігор. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбінаціами, і не конче докладними, але вони не богато розминають ся з правдою.

Правдоподібно, Ігор в дійсности прожив трохи довше, особливо як що сам ходив походом на Бердау. Відповідно до сеї дати й загального спізнення дат в лїтописи, про котре буду говорити на иньшім місцї) [20]), ми повинні продовжити Ігореве життє до 947-8 р. Але з слів Константина Порфиророднаго виходило-б, що в 948-53 рр. Ігоря вже не було на світї: в 9 гл. трактату званого „Про управу держави“ він говорить про часи, як

Святослав сидів у Київі, в часї минулім, значить Святослав тодї вже перейшов до Київа, а матеріали для сього трактату, по новійшим розслідам, були зібрані в рр. 948-53 [21]).

Повість каже, що Святослав по смерти батька зістав ся малим, і було реґентство. На сю звістку можемо покладатись: се й сто лїт пізнїйше в Київі мусїли добре памятати.

Примітки

[1]) Не надаючи тому особливого значіння, пригадую все таки, що по хронольоґії новгородської редакції Повісти Олег умирає по р. 922.

[2]) В короткій версії Повісти, при хронольоґізації її, облога Пересїчна й війна з Уличами розірвана зовсїм не до річи, і початок облоги Пересїчна має дату 922 р., а кінець 940, і в середину вставлено 17 порожнїх років (хоч текст говорить, що облога тривала 3 роки). В ширшій редакції прогалина між початком Ігоревого князювання і 941 роком заповнена витягами з візантийських джерел, що до Руси не належать.

[3]) VI. 10.

[4]) Недавно ак. Шахматов в статї: „Мстиславъ Лютый въ русской поэзіи“ (Сборникъ Харьков, ист.-фил. общ. т. XVIII) і потім в новім обробленню в Разысканіяхъ о древн. лЂтоп. св. гл. XIV поставив дуже смілу і в смілости своїй дуже привабну гіпотезу, що в старшій редакції лїтописи смерть Ігоря була оповіджена зовсім инакше: против Ігоря за безаконно забрану дань виступив Мстиша Свенельдич і в битві з ним поліг Ігорь; се був оден з епізодів дружинного епоса, який оспівував сього Мстишу під іменем Мстислава Лютого; пізнійше одначе такий скандальний з двірського погляду епізод був заступлений історією пімсти Ольги за Ігоря, де провідником Деревлян виступив князь Мал, а Свенельд с сином Мстишею представлені були вірними слугами київського князя. Таку заміну автор пояснює впливом иньшого переказу, що повідав про смерть Мстислава

Лютого (Люта) з руки деревлянського князя Олега, з чого вийшли війни між Киянами і Деревською землею: використавши се оповіданнє для історії усобиці Святословичів, оден з укладчиків лїтописи викинув оповіданнє про війну Мстислава Свенельдича з Ігорем. Слїд першої редакції задержав ся у Длуґоша, де князем деревлянським, провідником повстання виступає Miskina-Мстиша, і в згадцї лїтописи (по смерти Ігоря) про Свенельда — „тьтже отець Мьстишинъ". Гипотеза як бачимо, сконструована дуже зручно. Я міг би навіть вказати ще одну подробицю, яка ішла б в лад їй: старий волинський рід Киселїв, що виводив себе від „Святолда", воєводи київського, мав своїм родовим маєтком село Нискиничі (в Володимирським повітї), котре виводив з надання Ягайлового (див. Нєсєцкого під словом Kisiel, також статю Новицького про Киселїв в Кієв. Старинї 1885, IX). Святолд — се очевидно русько-литовська форма Свенедьда, і ся комбінація „придомка" Святолдичів з родиним гнїздом Нискиничами може наводити на гадку про істнованнє на Волинї якоїсь традиції про Нискину Святолдича (Свенельдича), котрого дїйсно можна бачити в Длуґошевім Нискинї (не Мискині отже, як приймає Шахматов для зближення з Мстишею, з котрим одначе і „Мискину"' дуже трудно звязати звуково). За всїм тим допустити істнованнє популярного переказу в 1-й пол. XI в., який би повідав про смерть Ігоря з руки Свинельдича, що боронив батьківських прав, вважаю незвичайно трудним, супроти істновання безсумніву популярних переказів про пімсту Ольги над Деревлянами. Події не булі таки давнї для другої чверти XI в., і той факт, що Свенельд і його син займали високе становище на дворі Ігорового сина, робить досить сумнївним і самий факт і істнованнє традиції про смерть Ігоря з руки Свенельдича.

5) Текст, т. зв. Симеона Льоґотета в Corpus hist. byzantinae t.. XXXVIII, там же оперті на нїм компіляції — продовженнє Теофана і Ґеорґія Монаха чи Амартола. Лев Граматик в Corpus hist. Byz. т. XL і в вид. Муральта при виданню хронїки Амартола. Про відносини сих компіляцій до себе див. лїтературу в прим. 10. Уривки з джерел про похід 941 р. з коментарем в моїх Виїмках розд. 20 і далї.

6) Епізод житиия Василя Н. про руський похід, проминений в Acta Sanctorum, видав з рукоп. XIV в. Олекс. Весєловский в Журн. Мин. Нар. Просв. 1889, I (повторено в Разысканіяхъ в области русскаго духовнаго стиха V, додатки, особл. с. 90 і далї — Сборн. II отд. т. 46); тут вказано й на

подробиці сього епізоду спільні з Повістю. Оповіданнє нашої Повісти виглядає на контамінацію продовж. Амартола і епізода Жития, але з деякими відмінами, які ледви чи можна вважати роботою автора Повісти (напр. на місце р. Риви Жития приходить Бітинїя, де вона тече); правдоподібнїйше, що тут було якесь подібне, але иньше джерело. Лїудпрандова Antapodosis в Monumenta Germ. hisiorica Scriptores III; його звістка широко коментувала ся в розвідках про початок Руси, але тільки що до самого імени Руси, — з норманського і антінорманського погляду. Звістку Масуді опублїковав Гаркаві в Журналї Мин. Нар. Просв. 1872, IV. Про поворот Ігоря — Льва Диякона VI гл. 10.

7) Звертають ни себе увагу згадки про Печенїгів і Болгар в оповіданню Масуді, але вони так неясні, що їх можна різно собі толкувати: або, що Русь ходила на Візантию вкупі з Болгарами й Печенїгами, або — і на Болгар і на Печенїгів. Далї маємо: Русь підбила византийські міста й Бурджан (дун. Болгарів): дуже привабно зіставити з сим звістку Повісти про похід 944 р., що тоді Ігор наняв собі до походу Печенїгів і наслав їх, помирившi ся з Візантиєю, на Болгарів.

8) Се видно з рецепти його в тактиці Льва — Krum bacher c. 636.

9) Шахматов (Разысканія с. 99) влучно вказав на записки хроноґрафа при Палєї, де читаєть ся записка про похід Ігоря в такій стилїзації, що з неї нїби виходить дата 920 р., як датована ся запись в новгородській версії.

10) Можливо, що тут маємо відгомін якоїсь помочи, котру Ігор дійсно післав Візантиї на Болгар.

11) Про леґендарність другого походу Ігоря див. старі замітки Костомарова Преданія первоначальной лѢтописи, Монографіи т. XIII. Декотрі одначе і потім рахували ся з звісткою Повісти, як би з автентичною, напр. Кунїк в Каспію Дорна с. 520. Задалеко йде Шахматов (1. с. с. 395) називаючи сей похід „явно сочиненнымъ“.

12) Се імя правдоподібно толкуєть ся як покалїчене „Кандавль“ Александрії.

13) Дорн описує се місце, звідавши його 1861 р., в Каспію ст. 473-6, пор. ib.

с. XXXV і 67.

[14]) Лїтература: Григорьевъ — Европа и Азія (О древнихъ походахъ Руси на востокъ), Bulletin hist.-phil. IV с. 182 і далї (статі Шармуа і Броссе), Дорнъ — Каспій с. 495 і далї: тут подані тексти з коментарем. „Історию Агван“ Каганкатаваці видав в рос. перекладї Патканов (Спб. 1861), Нізамі — Charmoy Expedition d' Alexandre le Grand contre les Russes, Stbg., 1827.

[15]) Каспій с. 521-2.

[16]) Каспій с. 521-2.

[17]) Характеристично, що в старшій версії Повісти з часів Олега й Ігоря маємо тільки один похід на Візантию, а в ширшій, що користала з візантийських джерел і мала умови Руси з Візанитиєю-вже три!

[18]) Новг. с. 5.

[19]) Степенная книга І с. 6 sq., иньші варіанти — у Гилярова ст. 155-6, також Халанскій ор. с. гл. III.

[20]) Див. екскурс I.

[21]) Bury The treatise De administrando imperio — Byz. Zeitschr. 1906. Rambaud L'empire Grec au X siècle c. 171-2.

РЕҐЕНТСТВО ОЛЬГИ: ОЛЕГ І ОЛЬГА В ТРАДИЦІЇ, ДЕРЕВСЬКА ВІЙНА, ЛЕҐЕНДИ ПОВІСТИ І СУЧАСНІ ВІДГОМОНИ, ПОДОРОЖ ДО ЦАРГОРОДА — ЛЇТОПИСНЕ ОПОВІДАННЄ, ЇЇ ОХРЕЩЕННЄ, ПОБУТ В ЦАРГОРОДЇ ПО ВІЗАНТИЙСЬКИМ ЗВІСТКАМ, ЛЇТОПИСНІ СПОМИНИ, ПОСОЛЬСТВО ДО ОТОНА, ХРОНОЛЬОҐІЧНІ ДАНІ, ВНУТРІШНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ

Управу земель, що стояли в безпосередній власти київського стола обняла по Ігорі його жинка Ольга. З її реґентства в традиції перехoвало ся два факта: оден-її війна з Деревлянами, другий-її охрещеннє. Обидва факти густо приодягли ся леґендарним покровом і прикрасили ся ріжними анекдотичними подробицями, що нагадують перекази про Олега і Володимира, особливо про Олега. Олег і Ольга се леґендарна пара премудрих і хитрих князів, котрі вміли постояти за себе і діпняти свого тою примітивною хитрістю, яку так цінить примітивна суспільність. Нема сумніву, що подібність імени помагала такому уподобленню сих двох фіґур в народній традиції і давала притоку переносити ріжні перекази з Олега на Ольгу і навпаки, як ми то бачимо в пізнійших книжних перерібках літописних переказів в особливо різкій формі [1]). Поза тим одначе лежала глубша созвучність в обох типах київської традиції і в розвою й обробленню їх вела її анальоґічними дорогами. З-поза церковної закраски, яка налягла на образ Ольги в літописи завдяки сполученню церковної традиції з леґендарною народною, виступає виразно стать хитрої княгині змальована сею останньою — такою виступає Ольга в своїх переговорах і з темними лїсовими недоріками Деревлянами і з всесвітніми хитрунами й крутїями царгородськими Греками, і так її прославляє потім київська суспільна опінія в Володимировій леґенді: „Ольга яже бѢ мудрѢйши всѢхъ человѢкъ“. Але вона жінка — не просто голова держави, і се порушує повну симетрію з Олегом. Як жінка Ольга завзято боронить своєї жіночої чести — з початку дївочої (в пізнійшій леґенді про залицяння Ігоря), потім вдовиної чести (сватання Мала й грецького саря) — привабна і пожадана всїма, а заразом неприступна, що кождому вміє дати відповідну відправу: найвища похвала для неї як жінки.

Війна, що вела Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, була правдоподібно першим визначним актом її реґентства. Вона була здатна і закінчила ся значним обмеженнєм старої деревлянської автономії. Зникли старі „добрі“ князї, край сильно спустошено, нарід обтяжено ріжними контрибуціями, — ще й крім дани до київського князївського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як „годовщина“ за вбитого чоловіка („възложи на ня дань тяжку, и двѢ части идета Киеву, а третья Вышегороду, къ ОльзѢ, бѢ бо Вышегородъ Ольжинъ городъ“) [2]). Се була-б

фактична основа леґендарного оповідання. В його коротшій, старшій редакції повстаннє й потім війна з Ольгою представлені загально-деревлянською справою: вона воює з Деревлянами взагалї й приводить до покори Деревську землю. Ширша редакція оповідає крім того про спеціальне завзятє Ольги на Іскоростень і поясняє його тим, що тутешнї люде вбили її чоловіка. Тому по приборканню Деревської землї („вси ваши городы передашася мнѢ, и ялися по дань“, каже Ольга Іскоростянам), Ольга хотїла особливо помстити ся на Іскоростянах; через те не прийняла їх покори, а спалила місто: „старѢйшины же города ижьже, а прочая люди овѢхь изби, а другия работѢ преда мужемъ своимъ, а прокъ остави платити дань“.

В народнїй традиції ся війна Ольга з Деревлянами прикрашена була ріжними леґендарними подробицями. Такою прикрасою передо всїм треба уважати сватаннє до Ольги деревського князя Мала: убивши Ігоря, Деревляне постановляють одружити свого князя з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава, — „и сотворимъ ему якоже хощємъ“ [3]). Сама по собі ся подробиця дуже неймовірна, введена більше для комізму. Ольга не вирікаючи ся віддавати ся, побиває деревських послів одних по других; штучні способи підступного побивання сих послів знову виразно зраджують леґенду. За першим разом Ольга намовляє деревлянських послів жадати від Киян, щоб несли їх до Ольги на авдієнцію в човнах, в яких вони приїхали, і їх несуть в тих човнах і вкидають в глубоку яму та засипають живими [4]). За другим разом Ольга каже їм іти до лазнї перед авдієнцією, і там їх палять разом з лазнею. Потім урядивши нїби перед весїлєм тризну на могилї свого чоловіка під Іскоростнем, Ольга побиває деревлянську старшину, коли та упила ся на тризнї. На останку вона йде походом на Деревлянську землю, воює її, а не мігши здобути силою Іскоростень, знову уживає підступу [5]) каже, що обмежить ся данею по три голуби і по три горобцї від хати, аби лише покорили ся, а коли урадовані Іскоростяне сповняють се, вона запалює Іскорость, пустивши на місто тих голубів та горобців з привязаним до них запаленим трутом-мотив дуже старий і розширений, почавши від Самсона, що попалив подібним способом поля Филистимлян, і до переказу, що Татари здобули Київ „голубами“ (у Далїміля) [6]). Деякі епізоди сеї деревлянської війни могли бути перенесенї на Ольгу з циклю полянсько-деревлянських війн, що мусїли зіставити

богаті сліди в народній традиції з віків пограничних суперечок, а представляли Деревлян дурними людьми, обдурюваними Полянами [7]). За всїм тим цікава та загальна характеристика, яку надає ся традиція Ользї — фіґура суворої героїнї, нелюдської, підступної местницї за свого чоловіка, притемнена потім в книжній традиції образом „начальницї руських синів“ в християнстві, релїґії любови й пробачення, що так мало відповідає тому леґендарному характерови.

Иньша серія фактів з житя Ольги оброблена леґендою — се її подорож до Царгороду і охрещеннє. Про розширеннє християнства на Руси буду говорити на иньшім місцї, а тут обмежу ся на самім фактї охрещення Ольги і звязаних з ним леґендах. В лїтописи він також густо приодягнений леґендою: коли Ольга приїхала до Царгороду, „цар“ покликав її до себе і тут „видЂвъ ю добру сущю лицемъ и смысленну велми“, залицяв ся до неї й хотїв оженитись; але Ольга обдурила його: сказала, що вона „погана“ — значить цар не може з нею звінчати ся, а коли хоче, щоб вона вихрестила ся, то нехай сам буде її хрещеним батьком, инакше вона не вихрестить ся. Цар послухав і „охрестив її“, але тепер, бувши кумом, не міг уже з нею женитись. „И рече цар: переклюкала (перехитрила) мя Олга!“, і мусив її пустити до дому. Попробував за те поживити ся від неї принаймнї чимсь иншим: взаміну дарів, які дав їй, як своїй хрещенницї, взяв з неї обіцянку, що пришле йому багато челяди, воску і шкір і військо в поміч. Прислав до неї послів до Київа, як вона вернула ся, і нагадав їй сю обіцянку — „много одарихъ тя, ты бо рекла ми єси тако: яко аще возвращуся в Русь, многи дары пришлю ти — челядь и воскъ, и скору, и вои в помощь.“ Але й тут викрутилась Ольга — сказала послови: „скажи ти цареви: прийди та постій у мене на Почайнї (пристани київській), скільки стояла я у тебе в Судї (пристани царгородській) — тодї тобі дам“ [8]).

В сїм лїтописнім оповіданнї про побут Ольги в Царгородї й охрещеннє там пробували знайти ріжні спомини про реальні факти, але се діло пусте: пред нами очевидно чиста леґенда, якій не поможуть нїякі коментарі нїякі поправки: мудра княгиня зручно дурить хитрих Греків, як. обдурила темних Деревлян. Сватаннє грецького царя — просто леґендарна паралєля до сватання деревського князя; нема чого й говорити, що в дійсности се не могло мати місця: тодішнїй імператор Константин Порфирородний [9]), звістний лїтерат і книголюбець, мав тодї живу жінку і був у таких

шановних лїтах, що певно не думав з нею розводити ся за для варварської „архонтісси“. Тріумф мудрої княгинї над Греками се паралєля до тріумфу Олегового; з другого боку подробиця лєґенди, як Ольга хитрощами намовляє царя, щоб її охрестив, впадає в тон Володимирової лєґенди — як той здобуває собі у Греків охрещеннє оружною рукою. В тім дусї в пізнїйших перерібках лїтописних оповідань стрічаємо дальшу комбінацію сих мотивів — оружний похід Ольги на Царград (з подробицями Олегового), котрим вона приводить до перестраху Греків (палить Царгород за помічю горобцїв) і вкінцї хрестить ся. [10]).

Тим часом як в Повісти подорож Ольги до Царгорода так тісно звязано з її охрещеннем, — сучасні візантийські двірські зібрані з ініціативи тогож Константина Порфиродного і звісни під назвою De cerimoniis aulae Byzautinae [11]), докладно оповідаючи про всяки церемонії, з якими приймали Ольгу в Царгородї, нїчого не згадують про її охрещенує. З другого боку звістка Повісти не стоїть і одинокою: сучасні й пізнїйші нїмецькі анали, візантийський хронїст Скілїца, XI віку, і руські похвали Володимиру й Ользї кажуть теж, що Ольга охрестила ся в Царгородї [12]). Згідність ся може зробити вражіннє. Але як подумати, як легко могло звязати ся з подорожю Ольги до Царгорода її охрещеннє у всїх тих джерелах, далеких то місцем то часом свого написання, то мовчаннє двірських протоколів про ті церемонії, які були-б, певно, звязані з такою визначною подією, як охрещеннє руської княгинї, — стає фактом більше важним, нїж всї ті численні звістки. Правдоподібно, Ольга охрестилася в Київі, і без особливого розголосу, так що сей факт не лишив особливої памяти на місцї і був оцїнений тільки ретроспективно, по схрещенню Руси за Володимира. Се охрещеннє її мусимо класти десь коло часу подорожи до Царгорода, але скорше по нїй, як перед нею, бо візантийські протоколи нїчим ще не натякають, що Ольга була християнка (між її двором був вправдї священик, аке се що найбільше може тільки показувати, що вона інтересувалась тодї християнством, а міг він служити по просту й товмачем). Не сталось се мабуть і пізнїйше як 958 р., бо приймаючи її послів 959 р., в Нїмеччинї знали вже, що Ольга охрещена [13]).

Хоч би подорож Ольги до Царгороду дїйсно стояла в певнім внутрішнїм звязку з її заміром охреститись, то на зверх мала характер дипломатичної визити, і була такою по всїй очевидности [14]). Між двором її згадують ся

посли ('αποκδισιάδιοι) руських князїв і купцї (зовсім подібно як при посольстві Ігоря 944 р.); очевидно, Ольга мала метою якісь переговори з візантийським двором. Часу приїзду до Царгорода в записях не вказано; перша авдієнція відбула ся 9 вересня 957 р. [15]). З Ольгою був її племенник, на жаль-не названий на імя, кілька своячок — руських княгинь і бояринь, і взагалї значний двір: протокол називає крім племенника і згаданого священника Григорія (що дістав подарунки меньші від товмачів, отже не грав особливої ролї) ще 12 близьких до княгинї жінок, 18 осіб з двірського жіноцтва, 20 (на иньшім місцї 22) послів, 42 купцїв і 12 товмачів, очевидно — крім низшої служби. Приймано Ольгу на дворі в подібній обстанові, як перед тим посла від володарів сирійських — Гамданїдів. Але як особа висока і шановна, вона була увільнена від ріжних поклонів і чолобить, які мусїли робити перед лицем імператора посли. Перша авдієнція відбула ся в великій силї Маґнаври, призначеній на принятє визначнїйших „іґемонів". Се була роскішна саля з ріжними чудами візантийської роскоши і премудрости, призначеними на те, щоб приголмошити приїзжих варварів величністю Грецької держави і грецької культури. Золотий трон, на котрім засїдав імператор, мало того що був роскішно прикрашенний всякими оздобами, мав ще хитрий механїзм, що міг подносити в повітрє сей трон, вправляти в рух фіґури львів, що були розміщені в ріжних місцях, і давати їм голос, так що льви „страшенно ричали", птахи гармонїйно співали, і подібні механїзми були пироблені також до иньших оздоб, що прикрашали сю салю [16]). В сю салю була введена начальниками церемонїй Ольга з найзначнїйшими жінками свого двору — йшла сама на переді, за нею по рангу йшли її дами, потім посли і купцї. Коли вона стала на призначенім місцї, царський льоґотет (мінїстр заграничих справ) обміняв ся з нею „звичайними" запитаннями — етикетальними питаннями про дорогу, здоровє, та всякими компліментами. По тім звичайно наступала продукція тих всяких чуд палати — звіри рухали ся і ричали, птахи співали, орґани грали; далї цісареви підносили ся дари привезені чужінцями і на тім авідієнція кінчила ся, і чужинцї виходили знову при реві львів і музицї орґанів. Ольга вийшовши з цїсарскої авдієнції перепочила в залї трофеїв і потім введена була до салї Юстінїана, де чекала її на тронї цариця з невісткою, окружена своїм двором. Тут іменем цариці препозіт знову розміняв ся з Ольгою подібними ж етикетальними питаннями і по сїм вона, з двором своїм знову вийшла до салї трофеїв, де могла сїсти (на авдієнції мусїла стояти). Потім була введена до салї кенургія, де могла спочити, а

потім була покликана на приватну авдієнцію до цїсаря, що приняв її в покоях цариці разом з царицею і дїтьми, саму без її двору. Ользї тут сказано сїсти і оповісти цареви, що мала йому сказати. По сїм правдивім послуханню був парадний обід, Ольга з княгинями і дамами своїми обідала в салї Юстінїана у цариці, а мужчини — свояки Ольги, посли і купцї у імператора в золотій палатї. Ольга війшовши уклонила ся цариці, що з невісткою засїла на тронї; потім введені були иньші княгинї й дами Ольги — вони поклонили ся до землї. Ольга обідала за осібним столом з найвищими двірськими дамами, „зостами“: їх було дві, одна при самій імператриці, друга при її невістцї. За обідом співцї з двох значнїйших візантийських церков — св. Апостолів і св. Софії співали співи на честь царської фамлії, показувано якісь сценїчні представлення і штуки скоморохів.

Після обіду Ольга була запрошена на десерт до тіснїйшої родини цїсарскої, до їдальної палати: сюди принесено малий золотий стіл і до нього засїли обидва царі: Константин і його соправитель Роман, невістка і дїти царськи, і з ними Ольга. При тім княгинї візантийським звичаєм піднесено гроші: 500 драхм на золотим емальованім тарілю (драхма варта близько франк), і її люде також дістали: племенник 30, иньші свояки і своячки по 20, посли і купцї по 12, ріжна служба по 3 до 8 драхм. Подібно і сирійським послам пред тим дано кождому по 500 драхм. Значіннє сеї практики не ясне: як на дарунки виглядають сї суми за малі, тому вислювано здогад, що се прожиточні гроші, дієти, які візантийське правительство було обовязане виплачувати — „слебноє“ умов 907 і 944 р

Потім 18 жовтня був знову парадний обід правдоподібно — прощальний. Імператор знов обідав з мужчинами-Русинами в золотій палатї, а цариця з дїтьми й невісткою обідали з Ольгою й її дамами в „пентекувуклїї“, великій салї при церкві св. Павла, і знову роздано гроші, тілько в меньших сумах: Ользї 200 драхм, племеннику 20 і т.п. [17]).

Про відїзд Ольги, як і про приїзд не сказано нїчого. Як памятку її побуту пізнїйше довго ще показували у св. Софії прочанам руським золотий, перлами прикрашенай таріль, з різбленим образком Христа, подарований до тої церкви Ольгою [18]).

З двірських записок виходить, що Ольгу приймано досить чесно як на

двірську етікету і пізнїйший Скілїца переказує правдиву память сього факту, згадуючи, що вона була „пошанована гідно“. Але можливо, що реґентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподївалась собі на візантийськім дворі ліпшої чести, нїж яка була показана сирійському послови. Записане в лїтописи оповіданнє, як Ольга казала візантийським послам, щоб імператор стільки постояв у неї в Почайнї, скільки вона настояла ся в Судї, чекаючи принятя, може бути слїдом таких переказів; тільки в лїтописи сї перекази взагалї покриті подробицями Ольжиного хрещення, зачерпненими з якогось церковного джерела. Друга ще інтереснійша подробиця в сїм оповідани се — згадка про обіцяну Ольгою військову поміч; я навязую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгорода мала полїтичний, дипломатичний характер, а не робила ся для охрещення.

В нїмецьких анналах згадуєть ся, що 959 р. прибули до імператора (властиво — римського короля) Отона І посли від „королеви Руси Олени“ (Helenae reginae Rugorum). Сї посли мали просити для руського народа епископа й священиків, але потім виявило ся, ще се все було непорозуміннє: руські посли ficte ut post claruit venientes, і висланий на Русь єпископ вернув ся нї з чим [19]).

Сю загадкову місію пробувано обяснити ріжними способами. Одні здогадувались, що ті нїби посли Ольги були прості обманцї; за сим толкованнєм промовляв би буквальний зміст звістки, тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважнїйше обясненнє, — що Ольга дійсно просила прислати епископа на Русь; вказують для аналоґії на болгарського князя Бориса, що не діставши єрархії для своєї землї від константинопольского патріархату звернув ся по неї до папи, але потім, діставши епископа від патріарха, відослав латинського епископа. Та в такім разї треба наперед відповісти на питаннє: чи Ольга, охрестившись сама, забирала ся до якогось ширення християнства на Руси і орґанїзації християнської церкви?

На се питаннє можемо дати тільки неґативну відповідь: судячи по всьому, охрещеннє Ольги було її особистою справою; наші джерела не дають підстави думати про якісь заходи її, подібні до пізнїйших Володимирових. Лїтопись каже тільки, що вона пробувала навернути до християнства свого сина Сьвятослава та що сама жила по християнськи і не позволила ховати

себе по поганському обряду: „бѢ бо имущи презвутера и тъ похорони блажену Ольгу“ [20]). На якогось епископа, орґанїзацію єрархії нема найменьшого натяку, і певно їх і не було. Правда, стара „Похвала“ каже, що Ольга, приїхавши з Царгорода, „требища бѢсовськая съкруши“, але коли се й не простий lapsus linguae, під впливом оповідання про Володимира, подібно як і проложна згадка про „сокрушеннє кумирів“ (Похвала ся взагалї написана дуже риторично й фразисто, без фактів), — то й тут хиба треба розуміти якісь домові, приватні „требища“, бо сама „Похвала“ нїчого не може сказати про якісь заслуги Ольги для християнства по за її приватним житєм.

Тим самим стає неправдоподібним, аби Ольга просила у Отона латинського епископа, бо з того мусїло-б вийти, що вона заходила ся коло орґанїзації християнської церкви на ширшу міру. Найбільш правдоподібним мусимо вважати обясненнє, що Ольга посилала посольство до Отона в полїтичних справах, але Отон схотїв використати сю нагоду для місіонерства, чи з власної ініціативи, чи тому що посли на власну руку щось таке сказали, що могло заохотити його до такого місіонерства. Не треба забувати, що Отон взагалї з запалом заходив ся коло навертання на християнство Словян: християнство служило його полїтичним цїлям.

Дальша історія того непорозуміння була така:

На другий рік висвячено на епископа для Руси монаха Лїбуція й поручено йому їхати туди, але він умер, нїм вибрав ся в сю дорогу, і на його місце посьвячено і вислано вже 961 р. Адальберта, пізнїйшого маґдебурського архиепископа; як прикрою уважали сю місію, видно з того, що визначеннє на неї Адальберта объясняли інтриґами проти нього. На другий рік Адальберт вернув ся назад, „не змігши нїчого зробити“ на Руси. Очевидно, непорозуміннє виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов нїякого спочутя для свого місіонерства. Посольство Ольги для Отона тим часом зістаєть ся першим відомим нам фактом дипльоматичннх зносин Руси з Нїмецьким цїсарством.

З звістки про посольство Ольги до Отона виходить, що ще 958 р. була вона реґенткою. З сим згоджуєть ся й оповіданнє Повісти, що по своїм схрещенню Ольга даремно намовляла на християнство Святослава, той не слухав і гнївав ся, але Ольга, не вважаючи на те, любила його і молилась

Богу за нього і за нарід, „кормячи сина своєго до мужества его и до възраста єго“, а се „мужество“ Святослава аж згодом наступило. Відповідно до сього, а також і з огляду на те, що для приготовання до ґрандіозного походу чи походів на схід в 966-7 р. Святослав мусів мати килька років часу, ми повинні класти кінець Ольжиного реґенства й початок правлїння Сьвятослава на початок 960-х рр.

Про внутрішню діяльність Ольги лїтопись виїмково упустила кілька слів в звязку з її розпорядженнями і ріжними слїдами діяльности в приборканій Деревлянській землї: по Деревлянській землї єсть її становища і ловища, і по иньших сторонах; по р. Мсті вона уставила „погости“ — центральні адмінїстративні місця для громад, і розложила дань „по всій землї“: від неї зістали ся погости, ловища і „знамения“-ловецькі знаки, і ріжні слїди діяльности, нпр. в Пскові є її санки, на Деснї є село її імени — Ольжичі, на Днїпрі „перевісища“ (ловецькі місця) й села [21]).

Істнованнє таких слїдів Ользкиної діяльности в Новгородських краях дав привід лїтописцеві викомбінувати її подорож на північ, „к Новгороду“, в сих адмінїстрацийних справах [22]). А старе проложне житиє Ольги в звязку з сим характеризує її діяльність взагалї, що вона „обиходяще всю Руськую землю, дани и уроки льгькы уставляющи“ [23]). В сїм привязанню до Ольги ріжних слїдів княжої діяльности по ріжних сторонах безсумнївно відбила ся память про неї як про визначну правительку, хоч декотрі з тих традицій і назв могли йти не конче від Ольги, а від Олегів.

Державну систему руську Ольга без сумнїву держала сильною і зручною рукою. Ся система не ослабла і не розвалилась в часї між Ігорем і Сьвятославом, коли сей останнїй, як тільки до нього управа перейшла фактично, міг забрати ся до далеких походів, що вимагали таких сил і правильности в державній машинї. Він не потрібував гаяти часу на „примучуваннє“ непослушних племен, що користали з перемін на київськім столї, з ослаблення державної власти, аби вимкнути ся з київського ретязя — з рук матери прийняв він державу в повній силї й порядку. Княгиня, що лишила таку вікову память своєю пімстою за смерть чоловіка, видко, вміла його заступити.

Примітки

[1]) На сї пізнїйші мішання звернув увагу поп. Халанский в своїх цитованих статях Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ ОлегЂ ВЂщемъ, Ж. М. Н. П. 1903, XI-XII, і Матеріали и замЂтки къ исторіи русскаго героическаго эпоса, ИзвЂстія отд. русск. яз. 1003, II. Але він не пішов далї побіжних заміток. Один з таких характеристичних переносів — се оповіданнє пізнїйших компіляцій про облогу деревлянського міста Кольця — вона прикладаєть ся то до Олега то до Ольги — Гиляровъ ор. с. с. 141 і 250.

[2]) Іпат. с. 38.

[3]) Під час коректи сих сторін появила ся статя С. Корфа: Древлянскій князь Маль (Ж. М. Н. П. 1912, II); він розвиває тут гадку Г. Піпінґа, що імя Мала вийшло з непорозуміння, з хибного розуміння скандинавської формули (!), котрою Деревляне сватали Ольгу за одного з своїх князїв-отже не було ніякого князя Мала. Згадую сей здогад не вважаючи на його фантастичність

[4]) Сей мотив несення в човнах і т. д. лишаєть ся неясним. В нїм бачили традицію про хованнє в човнах, але такого обряду не знаємо анї у Полян анї у Деревлян

[5]) Сього епізоду в новгородській версії Повісти нема-історія кінчить ся тут походом Ольги з Святославом на Деревську землю. Пімста Ольги над Іскоростянами-дальша амплїфікація лїтописного оброблення леґенди

[6]) Цікаві паралєлї до сього мотиву дає вірменський історик Асохік: він оповідає, що багдадський емір ібн-Хосров (кінець X в.) спалив місто, добувши звідти псів і пустивши їх назад обмащених нафтою й запалених, і з тої нагоди згадує окрім Самсона ще Олександра Вел., що запалив деревляне місто, положене на високій горі, пустивши птиць з огнем; епізоду сього нема в романї Псевдо-Калїстена, а він цікавий своєю близькістю до лїтописного (див. у Васїлєвского Варяго-русская дружина Ж. М. Н. П. 1875, II с. 403). Треба згадати ще, що подібний мотив приложений в саґах до Ярославового зятя Гаральда: він подібним способом мав

запалити одно місто в Сицилії; колись се служило одним з арґументів норманської теорії, що сей мотив Повісти — норманський.

7) Свого часу д. Коробка опублїкував перекази про Ольгу з околиць Іскорости (Сказанія объ урочищахъ Овручскаго уѢзда и былины о ВольгѢ СвятославичѢ, Житомир, 1898). В основі вони далеко відходять від лїтописної леґенди: Ольга тут посварена з чоловіком шукає і вбиває його. Але є де що дуже близьке: „Потом вона сама воювала тай звоювала тих, що воювала, і вони стали юй коритьця, то вона не просила грошей, а зловила по парі горобцов тай привязала серники тай пустила, тай полетєли вони по хлївах, по своїх хатах, тай попалили усе. І єсть тут могила, де єє чоловік закопаний" (в Іскорости). Сї незвичайні близькі до Повісти подробиці, при загальній відмінности переказів, признаю ся, минї здають ся дещо сумнївними — чи не ідуть вони з книжної традиції.

8) Нов. с. 13-5, Лавр. с. 59-61.

9) Коротша версія приложила сю звістку хибно до Цимісхія, ширша поправила сю похибку.

10) Гиляров ор. с. 250 — 3. Шахматов прихиляєть ся до гадки, що сей варіант істнував уже в епоху лїтописи і до нього ведуть деякі подробиції лїтописної леґенди (Разысканія с 113). З сього погляду звертають увагу на себе досить неясні слова Антонієвого хожденія до Царгороду (див.низше) про дань взяту Ольгою „ходивши ко Царюграду."

11) Бонський Corpus scrip. hist. Byz. VIII. II. 15.

12) Похвали — нпр. в Чтеніях київ. іст. тов. II. 2 с. 18 і 20, Скілїца — в компіляції Кедрена II с. 329 ed. Bonn.; нїмецькі аннали див. низше с. 455.

13) Шахматов, застановляючи ся над датою охрещеная Ольги, подає, як він його називає „совершенно элементарный способъ согласованія обоихъ греческихъ источниковъ" (De ceremoniis і Скілїци): Ольга хрестилася в р. 955, а до Царгорода їздила в 957 р. хрещеною. Одначе дата 955 р. у Скілїци-Кедрена безпосередно звязана з приїздом Ольги до Цартороду і коли охрещеннє відділяти від приїзду, то для датовання охрещення вона не дає нїчого. А як дата приїзду вона суперечить далеко певнїйшій даті De

cerimoniis. Тому й не може служити до потвердження лїтописної дати 955 р., як її уживає Шахматов: він уважає її „першою достовірною датою“ лїтописи, і на тїй основі признає достовірною і дату смерти Ольги, але думає, що сю дату смерти рік і день лїтописець узяв з повісти про Ольгу, а дата охрещення самостійна (с. 117-8). Що день — то можливо, але роки мають туж прикмету опізнення, як і деякі иньші лїтописні дати X віку.

14) Недавно Знойко в своїй статї про Святослава (Ж. М. Н. П. 1908. XII с. 293) здогадував ся, що сею подорожею Ольга хотїла поправити лихі торговельні умови, сотворені Ігоревим трактатом; торговельні мотиви підозрівав ще ранїйше Успенский ор. с.

15) Лїтописне оповіданнє натякає, що Ольга довгенько ждала авдієнції, значить приїхала ще лїтом або й весною 957 р., може бути, що тут є реальний спомин. З другого боку Айнолов (див низше) піддав недавно думку, що час побуту Ольги можна б вирахувати з ріжниць між другою виплатою їй (за 49 день) і першою від приїзду. Але між тими і сими виплатами не видко постійної пропорції.

16) Загальний церемоніал принять — De cerim. p. 589.

17) Про подоріж Ольги до Царгорода, окрім загальних курсів (Соловйова, Ґолубінскаго й ин.) ще Rambaud L'empire Grec au X siécle і спеціальні статї: W. Fischer Die russische Grossfürstin Helga am Hofe von Byzantion (Zeitschrift für Geschichte und Politik herausg. von Zwiedineck-Südenhorst, Штутґарт, 1888. XI — головно коментарій до описи авдієнції) і Д. Айналовъ Св. княгиня Ольга въ ЦарьгородѢ (теж коментарій до оповіданя De cerimoniis, в Трудах XII археол. зїзду) і О даражъ русскимь книзьямъ и посламъ въ Византіи (Изв. от. рус. яз. 1908, II). Загальні коментарі De cerimoniis давнїй — Райске в Corpus scrip. hist. B. т. IX, і новий — Бєляєва Byzantina I і II, 1891 і 1893 (особливо т. II-спеціально про авдієндії).

[18]) „Блюдо велико злато служебное Ольги руской, к о г д а в з я л а д а н ь, ходивши ко Царюграду... во блюдѢ же камень драгій, на томъ же камени написанъ Христосъ... у того же блюда все по верхови жемчюгомъ учинено“-Путешествіе арх. Антонія, вид. Савваитова с. 68-б, про сю звістку статя Айналова: Даръ св. кн. Ольги въ ризницу св. Софіи, в Трудах XII зїзду, т. III. Можливо, що в звязку з сими царгородськими памятками по Ользї стоїть приписка „Слова о том како кристилася Ольга“: „но посла злато патріарху Царяграда“-Чтенія київ. іст тов. II с. 68.

[19]) Продовженнє хронїки Реґінона під р. 959 (сучасне) — Monumenta Germaniae hist., Scriptores т, I с. 624; теж (під 960 р.) в пізнїйших анналах — Гільдесгаймських (кінця X в.) (посли руського народу — Rusciae gentis), Отенбурґських, Кведлїнбурґських і Лямберта (XI в.) — ibid. т. III с. 60-1, VI с. 4, і згадка в Mon G. h., diplomata I N 366. Висловлена була гадка, що тут іде мова не про Русь, а про острів Ріґен, але сю справу рішає добре обзнайомлений з руськими справами Тітмар Мерзебурський (II. 14), бо каже, що наслідком того посольства висьвячений еп. Адальберт (у нього — Етельберт) висвячений був для Руси (Ruscia — як скрізь він зве Русь). Тексти (в перекладї) див. у моїх Виїмках XXIII.

Лїтература: Соловйов 1. с. 141. Rambaud Empire Grec au X siecle с. 380 і далї. Вороновъ О латинскихъ проповѢдникахь на Руси Кіевской въ X и XI вѢках — Чтенія київ. істор. тов. I. Голубинскій Исторія рус. церкви I с. 81. Фортинскій Крещеніе кн. Владиміра и Руси по западнымъ извѢестиямъ Чтенія київ. II.с. 120. Скобельський Згадки о Руси в жерелах нїмецьких — Справозданнє львівської акад. ґімназії 1881 р. В. Пархоменко Древне-русская княгиня св. Ольга (вопросъ о крещеніи ея), 1911 (проба рішення питання на основі прод. Реґінона).

[20]) Іпат. с. 44, пор. проложне житиє її — Чтенія київські II с. 68.

[21]) Новг. с. 12, пор. Іпат. с. 38.

[22]) Шахматов бачить тут новгородську приписку, зроблену в новгородській перерібцї київської лїтописної записи: він думає, що новгородський лїтописець міг прийняти Деревську землю київської лїтописи за свою новгородську „Деревську“ околицю, де був і свій Коростинь, і тому

приписав до деревських роспоряджень Ольги звістки про сліди її діяльности на Мсті і Лузї і по всїй землї. Початковий текст київської літописи він реставрує в такій формі: „И иде Ольга по ДеревьстѢ земли съ сыномь своимь и съ дружиною, уставляющи уставы и урокы; суть перевѢсища ея и ловища по вьсей земли, и по ДънѢпру перевѢсища и по ДеснѢ и есть село ея Олъжичи и доселѢ“, і з того робить вивід, що літописець зачислив і Подесенє до Деревської землї (Разысканія с. 110-1, 171-3, 444, 632 і статя До питання про північні перекази за княгиню Ольгу в київських Записках т. II). Одначе як історично неправдоподібне, щоб київський літописець XI в. зачисляв до Деревської землї Подесенє, відрізане Вишгородською (полянською) волостю Ольги від Деревської землї, а новгородський літописець XI в. помішав Деревську землю, де воювали Ігор і Ольга, з свою Деревською землею (се могло бути неясним пізнїйшим книжником XVI-XVII вв., котрих цитує Шахматов, а не літописцеви XI в., хоч би й новгородському)-так і зроблена Шахматовим реконструкція літописного тексту не зовсїм мене переконує. Згадка про наддніпрянські ловища і Ольжичі не може вважати ся текстом початковим, се додаток, відділений від деревського епізода певним фіналом; здаєть ся що новгородські Ольжині сліди приписані були скорше і доперва ними були викликані спомини про дніпрянсько-десенські сліди її діяльности; а новгородські згадки — се одна з звичайних контамінацій звісток новгородських з київськими, які проходять далеко в глубину літописної концепції. В кождім разї „устави і уроки“ деревлянські і „перевѢсища и ловища по всей землѢ“ дві річи зовсїм відмінні, і сї другі не належать до Деревської землї.

23) „кумиры сокрушающи“ додано недорічно — 1. с.

Святослав:

ХАРАКТЕРИСТИКА СВЯТОСЛАВА В ТРАДИЦІЇ, СХІДНЇ ПОХОДИ, ВІЙНИ З ВЯТИЧАМИ, ПОГРОМ ХОЗАРІЇ, ВІЙНА НА ПОДОНЮ, „УРИВКИ ГАЗЕ“, УПАДОК ХОЗАРІЇ, РУСЬКО-ПЕЧЕНЇЗЬКІ

ВІДНОСИНИ.

Не вважаючи на недовге своє правлїннє (яких небудь десять літ фактичного правлїння, або й меньше), Святослав належить до найбільш виразних і характеристичних фіґур між давнїми руськими князями. Се, щоб так сказати, maximum дружинности між київськими князями. Роля князя — правителя, голови держави зовсїм сходить на другий плян перед воєвничим ватажком. Се чистий запорожець на київськім столї, і він прегарно схарактеризований з сього боку в класичнім текстї нашої лїтописи: „Коли князь Святослав виріс і став чоловіком, почав збирати богато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард і богато воював. Не возив за собою возів, нї казана, не варив мяса, але нарізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, а підстилав на спаннє конячу опону, а в голові сїдло, і такі-ж були й його вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „іду на вас!“

З сею артистичною в своїй ляпідарнїй короткости характеристикою, зачерпненою з народної традиції й консеквентно переведеною в дальшім оповіданню лїтописи, згоджуєть ся вповнї й те, що оповідає про Святополка історик його війни з Греками Лев Диякон: на зїздї з імператором Святослав імпонує Грекам незвичайною простотою свого убрання й поводження, а от як каже у нього Святослав в остатнїй бідї, в своїй нещасливій війнї з Цимісхією: „Пропала слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусїднї народи та тримало в неволї цїлї краї, не проливаючи й крови — пропала, коли тепер так соромно поступимось Ромеям, Від предків одїдичили ми мужність; пригадаймо-ж, якою необорною до сих часів була руська сила, й міцно биймось за своє спасеннє. То не наш звичай — втїкачами йти до дому, але жити побідивши, або славно вмерти, доказавши дїла, як слїд сміливим мужам“ [1]).

До сих слів сама напрошуєть ся в порівняннє славна промова Святослава в лїтописи, коли його підступом обступили з переважними силами Греки: „вже нам нема де подїтись, волею чи неволею мусимо стати до бою, тож не осоромимо Руської землї, а поляжемо тут кістьми: однаково мертвому нема сорому, а як втїчемо, то тодї сором. Не побіжим же, але станьмо міцно, і я піду вперед вас, а як поляже моя голова, тодї самі за себе промишляйте“ [2]).

В характеристицї сього князя, як бачимо, народня традиція зістала ся вірна

фактам. Иньша річ, чи за тими зверхнїми фактами, підхопленими нею, не лежали якісь ширші і серіознїйші полїтичні пляни; лїтописна промова Святослава, де він мотивує своє завзятє до болгарських плянів („хощю жити в Переяславци на Дунаи, яко то єсть среда земли моєй, то ту вся благая сходятся“) принайменї показує, що гадки Святослава йшли дальше від чисто воєнних, руїнних утїх. Може б при більшим запасї фактичного матеріалу сї полїтичні пляни виступили перед нами виразнїйше. Але фактів характеристичних для Святославової полїтики маємо дуже мало, а. лїтописна традиція стала на становищі київських полїтиків, які осудили сї широкі ширяння князя, що занедбував за ними близші київські інтереси -. „ты, княже, чужей земли ищешь и блюдешь, а своя ся лишив“, — і з сього становища обробила лїтопись його історію [3]).

З усеї дїяльности Святослава ми знаємо тільки дві ґрупи походів: східнї війни і грецько-болгарську кампанїю; ними майже вичерпуєть ся його полїтична дїяльність.

Останнїм ділом Ігоря був похід на схід — на схід же звертає свою увагу й син його. На жаль про сю сторону його дїяльности, дуже важну своїми наслїдками в історії східньої Европи, знаємо незвичайно мало.

Повість каже, що Святослав ходив походом на Оку і на Волгу; по дорозї він надибав Вятичів і довідавши ся що вони дають дань Хозарам, пішов на Хозарів, побідив їх кагана в битві, взяв Білу Вежу (Саркел), побідив Ясів і Касогів і після того новим походом підбив (побЂди) Вятичів та примусив їх давати дань. Оповіданнє се механїчно розбито роками на кілька нїби осібних походів. Приглянувши ся близше, бачимо, що крім того воно скомбіновано принаймнї з двох осібних оповідань [4]).

Перше оповіданнє, в епічнім стилю, продовжуючи характеристику Святослава, росповідало, як він пішов на Хазарів, пісдавши своїм звичаєм наперед оповістку про сей похід. Почувши Святославову оповістку Хозари вийшли против нього з князем своїм каганом і зіступили ся битись; стала ся битва і подолїв Хозарів Святослав і взяв город Білу Вежу; і Ясів побідив і Касогів і вернув ся до Київа [5]). І по сім наступало оповіданнє про Святославів похід на Болгарів.

Потім до оповідання про похід на Хозарів прилучено похід на Волгу:

„Святослав надибав Вятичів, і спитав їх: ‚Кому даєте дань', вони сказали: ‚Козарам по шелягу від рала даємо' (тут пропала відповідь Святослава, в стилю Олегових наказів Радимичам та Сїверянам: не давайте Хозарамъ, но мнЂ давайте), і побідив Вятичів Святослав і наложив на них дань“.

Почнемо від сеї звістки. Вище я сказав, що Вятичі правдоподібно вже з кінцем IX в. стояли в сфері полїтичного впливу Київа, але при тім зіставались далї в близшій залежности від Хозарів [6]). В Повісти Святослав не вибераєть ся спеціальним походом на Вятичів, „вятицьке питаннє“ виникає у нього під час походу на Оку і Волгу; підбивши Хозарів — зверхників, Святослав приводить і Вятичів до тїснїйшої залежности від Київа. Се все зовсїм можливе; походи Святослава на середню Волгу натурально потягнули за собою тїснїйше прилученнє до держави тамошнїх земель, не тільки самих Вятичів: зміцненнє руської зверхности в фінських землях Оки й середньої Волги, де зявляєть ся кілька княжих волостей за Володимира, мусимо положити теж на часи Святослава, як результат сих його походів. Але чи обмежали ся сим ті походи на Волгу?

Звістки сучасного арабського ґеоґрафа (писав в 970-х рр.) ібн-Хаукаля доповняють нашу лїтопись. З них довідуємо ся, що Русь знищила тодї Болгар і спустошила Буртаси — часто згадуваний в звістках про арабську торговлю край на середнїй Волзї (Мордва як думають). „Тепер не зістало ся й слїду анї від Булгара, анї від Буртаса, анї від Хозара“, каже Хаукаль, „бо Русь знищила всїх їх, забрала від їх всї ті краї й загорнула собі; а ті, що спасли ся з їх рук, розтїкли ся по близьких місцях, бажаючи зістати ся поблизу своїх країв та сподїваючи ся прийти до згоди з Русию та піддати ся їй“ [7]). Сей удар для Болгара одначе не був таким фатальним, як представляв ібн-Хаукаль: волзька Болгарія скоро знову приходить до сили: вже Володимир знову ходив на її походом, а Болгар, як богате торговельне місто істнував до XV в., передавши потім своє значіннє сусїднїй Казани.

Далеко тяжшим, майже смертельним ударом був натомість похід Святослава для Хозарської держави, що слабла й хилила ся до упадку вже протягом двох столїть. Лїтопись каже, що Святослав взяв Білу Вежу — Саркел [8]), важну кріпость на шиї між Волгою й Доном, що тодї ще, видно, була в руках Хозарів, хоч залюднювала її також і словянська людність. Хаукаль оповідає, що Русь пограбувала тодї Ітиль і Семендер, богате

хозарське місто на берегу Каспійського моря. Разом з тим ціла Хозарська держава від краю до краю була зовсїм спустошена. Люде з Ітиля розбігли ся по каспійському побережу. Чи була ся руїна така безповоротна, можна сумнївати ся; маємо згадку (в науковій лїтературі, правда, досї помітувану) про війну з Хозарами Володимира. Але в кождім разї істнованню колись сильної Хозарської держави задано удар фатальним, і потім протягом XI в. вона стратила всяке значіннє. Автор Повісти, пригадуючи, як Хозари колись брали дань з Полян і мали напророкувати собі, що Поляне їх переможуть, додає, що се й збуло ся тепер: „володѢють бо Козары русьтии князи и до днешняго дня“ [9]). Останки Хозарів на нижнїй Волзї, під іменем Саксинів, не грали вже нїякої важнїйшої ролї. Якусь значнїйшу кольонїю Хозарів лїтопись згадує в XI в. також у Тмуторокани [10]).

В звязку з сим погромом Хозарської держави стояла війна Святослава з кавказькими народами — Ясами (себто Осетинами, останками Алянів) й Касогами (Черкесами — по осетинськи Черкеси і тепер звуть ся Кäсäг). Дуже правдоподібно, що тут іде мова про Касогів нижньої Кубани, а про яські оселї здогадують ся, що вони в степах тодї далеко висувались на північ, аж у Подонє [11]). Таким способом ся війна стояла-б в тїснім звязку з хозарською війною на Подоню і з інтересами Тмутороканської волости; пізнїше таку боротьбу з кавказькими сусїдами вів далї тмутороканський князь Мстислав.

По хронольоґії лїтописи сї походи відбувають ся в 964-6 р. Зовсїм правдоподібно, що війна на таким великім просторі і такі сильні побіди не були осягнені одним походом, а забрали кілька років. Тільки хронольґія лїтописи тут спізнюєть ся, як і в иньших фактах. Хаукаль каже, що спустошеннє Булгара, Буртаса і Хазара стало ся 358 р. геджри, себ то 968-9 р., перед походом Руси на Візантию. Тут очевидно мова про перший похід Святослава на Болгарію, що став ся 968 р., як я рахую, — бо в перерві між болгарськими походами Святослав певно не пустив ся-б у далекий похід на схід. Уважаючи знов, що Хаукаль, пишучи кілька років пізнїйше, не міг зробити дуже значної помилки, найбільш правдоподібним буде положити сї війни десь в р. 965-7, а може займали вони і початок 968 р. [12]).

Що до мотивів сих походів, то на оден показує сама лїтопись — зміцненнє Руської держави на сходї, скріпленнє залежности від Київа земель на Оцї і

Волзї й Азовськім побережу. Далї можна вказати на другий мотив: Хозари стояли на перешкоді походам на каспійське побереже; в 913 р. Хозари і „Буртаси" знищили руський похід, і в 944 р., як ми бачили, Русь ходила вже не Волгою, а суходолом, обминаючи Хозарів по їх підступі. Знищеннє Хозарської держави відкривало вільний шлях на схід для руських походів. Правдоподібно, як би не влїзла нагло болгарська справа в пляни Сьвятослава, ми слїдом почули-б про руський похід на полудневе каспійське побереже.

Але головним і безпосереднїм мотивом зіставалась мабуть все таки богата здобич в торговельних містах болгарських, буртаських, хозарських.

Розумієть ся, зруйнованнє сих міст, як і походи на каспійське побереже, своїми дальшими наслїдками були дуже шкідні для руської торговлї. Вони не зістали ся без впливу на упадок торговлї Руси зі Сходом, що дає себе знати з кінцем X і в XI в. (між иньшим — і на монетних скарбах), хоч тут вплинули й иньші причини — упадок торговлї в закаспійськім Ховаресмі, непорядки в каліфатї, рух турецьких орд на захід, в чорноморські степи.

З огляду на сей турецький похід особливо шкідним був упадок Хозарії, що становила протягом кількох віків заборолo Европи против турецьких орд; зносячи се заборолo, Русь робила собі дуже злу прислугу. Що правда, се заборолo останнїми часами само стало дуже слабе й мало що значило; воно не задержало Печенїгів і ледви чи довго могло-б задержати дальші орди — Торків і Половцїв. Торки слїдом присувають ся до українських земель (бачимо їх в походї Володимира на Болгарів).

Супроти сього турецкого руху в чорноморські степи зовсїм малозначні були успіхи Руси в азовських і кавказьких краях, бо сї руські волости з часом все більше ставали островами, відрізаними від решти Руської держави турецьким потоком, а сей ширшав і зміцняв ся рік за роком, забераючи все більші територїї у осїлої словянської людности та придавлюючи головні артерії руської торговлї з полуднем і сходом. З оповідання Константина Порфирородного бачимо, яка тяжка стала торговельна комунїкація під печенїзькою грозою вже в 1-ій пол. X в.: нижнїм Днїпром і чорноморським берегом приходилося йти не инакше, як під воєнною охороною, „оборонною рукою". Очевидно, те саме було і з східнїми дорогами.

На сю сторону чи київські князї чи лїтопись, чи обоє разом, вдаєть ся за

мало уважали. Літопись оповідає, що під час походу Святослава в Болгарію Печеніги ледво не взяли Київа і обложили його „в силЂ тяжцЂ“ (великим військом), так що в місті „изнемогаху людье гладомъ и водою“, а війську з Задніпрянщини хоч і удало ся пройти в місто, але Печеніги тримали Київ і далї в тїсній бльокаді (й не бЂяше лзЂ коня напоити: на Лыбеди ПеченЂга), так що прийшло ся викликати Святослава з Болгарії. І що-ж? По словам Лїтописи Святослав обмежив ся тільки тим, що „събра воя и прогна ПеченЂги в поле“ — себто в чорноморські степи, від київських границь.

Се характеристично; очевидно, в XI в. нїчого не памятали про якусь енерґічну боротьбу з Печенїгами Святослава або Ігоря (про боротьбу котрого згадано тільки ляконічною і не дуже певною звісткою під 920 р.). [13]) Се може до певної міри свідчити, що дійсно київські князї не вели в сїм напрямі енерґічної боротьби, хоч певно мали часті конфлїкти з Печенїгами, призабуті народом. Київське правительство може й справдї держало ся більш пасивно супроти печенїзького потопу (хоч не так пасивно як виходило-б з мовчання Лїтописи), а енерґічнїйше заходилось до боротьби з ним тільки тодї, як Печеніги почали дошкулювати київським околицям (за Володимира). До пояснення такої пасивности київських князїв можна вказати, по перше, на те, що від Печенїгів поки ще терпіли чорноморські племена, связані тільки слабшим полїтичним звязком з Русию й може не дуже охочі до київської зверхности (як судити по Уличах), — тому київські князї могли не дуже ними журити ся й пильнували тільки торговельних доріг. По друге, на сих торговельних дорогах торговля провадилась далї під військовою охроною, і сї обставини, що передавали монополь заграничної торговлї в руки князя й дружини та усували конкуренцію свійську чи заграничну, ще були й на руку князю й його дружинї, тож вони може й тому не дуже старались усунути сї обставини, хоч розумієть ся — така полїтика була-б дуже близькоока.

Досить того факту, що особливої енергії в боротьбі з Печенїгами не помічаємо — скільки можемо судити по мовчанню лїтописи і взагалї по сучасним нашим джерелам, дуже бідним.

Примітки

1) IX. 7.

2) Іпат. с. 45-6.

3) Єсть певна глубша ріжниця в загальнім тоні оповідання про воєнні подвиги Святослава, держаного з становища дружинних переказів про удатного князя-героя, і в сім епізоді боярських докорів Святославу, і так само далї — в Свенельдовій радї, котрої Святослав не послухав і загинув через те в Порогах. Тут мабуть лїтопись комбінувала два ріжні джерела, а може маємо і пізнійшу вставку. Шахматов уважає історію болгарської війни запозиченою з якоїсь болгарської хронїки; але се здаєть ся минї мало правдоподїбним. Про се гіпотетичне болгарське джерело нашої лїтописи див. в екскурсї I.

4) Див. мою статю: „До питання про розселеннє Вятичів“ (Записки львівські т. 98)-против толковання сього тексту даного Шахматовим (Южныя поселенія Вятичей — Изв. акад. 1907, теж Разысканія с. 119).

5) Шахматов уважає пізнійшою допискою також Ясів і Касогів (Разысканія с. 426), але се не дуже мене переконує.

6) С. 415-6.

7) Ібн-Хаукаль в збірнику Гаркаві с. 218. Недавно Вестберґ (Beiträge V) висловив згадку, що згаданий у Хаукаля погром Болгарів і Хозарів вийшов не від Святослава, а від якоїсь ватаги норманської Руси. Він виходить з того, що в 969 р. Святослав не міг сього походу вчинити, та вказує на слова Хаукаля, що ся Русь по погромі пішла „в Рум і Андалузію“ і припускає, що ті норманські напастники з Волги дійсно поплили через Середземельне море до дому. Цїла обстанова такого норманського походу одначе, як бачимо, дуже фантастична, а з невеликою поправкою оповіданнє ібн-Хаукаля, як я вказав у текстї, вповнї годить ся з лїтописними звістками. Андалузія однаково мусить бути непорозуміннєм або хибною комбінацією, а „Рум“ вповнї відповідає пізнійшій війнї Святослава з Греками. До тогож ібн-Хаукаль каже, що Русь не тільки пограбила, а й загорнула собі краї

Болгарів і Хозарів; про мандрівних Норманів як можна було се сказати ?

8) Біла Вежа — се переклад на руське назви Саркел: сар — білий, кел — дім по вогульськи, а Константин Порф. толкує Серкел як раз 'άσπρον 'οσπίτιον — De adm. 42. Про її місце див. вище с. 221.

9) Іпат. с. 9.

10) Іпат. с. 143-4.

11) Миллеръ Осетинскіе этюды III с. 67-8 (він вказує на звістку Іпат. л. с. 204, де війна з Ясами звязуєть ся з походом на Дін, і пробує з осетинського витолкувати назву Сугрова як сурх гаý — червоне село). Кулаковскій Христіанство у Аланъ, і йогож Аланы гл. VII-VIII. Спицынъ Истор. археол. разысканія. Пор. вище с. 127

12) До походів Святослава на подонські краї часто привязують т. звані уривки Газе. 1819 р. славний свого часу візантист Газе видав в додатку до хроніки Льва Диякона два чи властиво три фраґменти знайдені ним в однім кодексї, що після того невідомо де подів ся. По письму він зачисляв їх до X в. і уважав автоґрафом, судячи по поправкам (текст передруковано в бонськім корпусї, при хроніцї Льва Диякона, т. XI). В них оповідаєть ся про переправу якогось грецького відділу через Днїпро і дальшу подорож в варварських краях, про якусь спустошену варварами країну, що тут зветь ся τά Κλήματα, та про будову кріпости для її оборони. Нїяких хронольоґічних вказівок оповіданнє не має, окрім астрономічних і то не дуже докладних: звичайно бачили в них вказівку на Сатурна в зодіаку водолія, констеляцію, що повторяєть ся по близько тридцятьох лїтах і тріває по півтретя року (в астрономічних рахунках, які бували подавані у розвідках, є ріжниця щось на два-три роки, і тим часом як по одному рахунку се будуть 874-6, 903-5, 933-5, 964-6, 993-5 роки, по другому — 961-8 і 991-2, а розвідка Вестберга і його викладки обертають сю справу ще инакше: така констеляція від кінця IX. і до кінця XI в. мала б місце лише в р. 963 і 1080-2; Крім того в датованню оповіджених в фраґментах подій виходили з палєґрафічного означення часу рукописи, даного Газе, але його не можна брати за дуже докладне. Ґеоґрафічні вказівки — згадка про Днїпро та про якогось κατά τά βόρεια τοῦ Ἴστρου βασιλεύων, міста Μαυρόκαστρυν та Βοριών і тi κλήματα можуть теж давати місце ріжним толкованням. Κλήματα звала ся

візантийська провінция на кримськім згірю і тому переважно прикладалось се оповіданнє до Криму. Через усї ті напевности толковано се оповіданнє найріжнїйшими способами. Сам Газе прикладав його до походу Володимира на Корсунь, Гедеонов і Кунїк до походів Святослава на Азовське побереже, Васїлєвский — до болгарського походу Сьвятослава, Ламбін до походу на Крим Олега, Успенский — до візантийсько-хозарьских відносин на початку X в., Вестберґ і Шестаков — до тих же відносин в 960-х рр., Мілюков до болгарсько-руських відносин при кінцї IX в., Піч противно переносив се на пізнїйший час — на 991-2 р. і бачив тут згадку про болгарську державу на північ від Дунаю, і т. д. Так як справа стоїть тепер, оповіданнє фраґментів може давати матеріал до ріжних гіпотез, може гіпотетично приточуватись до ілюстрації того чи иньшого епізоду, але нїяких певних вказівок при тій повній неясности витягнути з них не можна, і більше спиняти ся коло них не буду. Лїтература: Гедеоновъ Отрывки изъ изслЂдованій о варяжскомъ вопросЂ — Записки петерб. академіи I с. 66 і далї; Ламбинъ О Тмутараканской Руси, Ж. М. Н. П. 1874, I с. 79 і далї; Куникъ 0 запискЂ готскаго топарха (так називав він сї фраґменти) — Записки пет. акад. т. XXV; Васильевскій — Русско византійскія изслЂдованія II: Записка греческаго топарха, Ж. М. Н. П. 1876, VI; Бурачковъ О запискЂ готскаго топарха — Ж. М. Н. П, 1877, VII; Pić Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht, 1882, c. 83-5, теж Die Dacieschen Slaven (Sitzungsberichte der bömischen Gesellschaft, 1888, c. 278-9); Успенскій-Византійскія вдадЂнія на сЂверномъ берегу Чернаго моря, К. Ст. 1889, V, і полєміка Васїлєвского і Успенского в Ж. М. Н. П. 1889 і К. Ст. 1889; Милюковъ Время и мЂсто дЂйствія записки греческаго топарха — Труды VIII зїзда т. III; Westberg Die Fragmente des Toparcha Goticus, 1901 (Memoires de l'acad. de St. Petersbourg, Vin série, V). Шестаковъ Памятники Христіанскаго Херсонеса, III,1908.

[13]) Завважу, що в деяких пізднїйших лїтописних перерібках Ольга також ходить походом на Печенїгів — Гиляровъ с. 250.

БОЛГАРСЬКА СПРАВА. ПРОПОЗИЦІЯ ВІЗАНТИЇ СВЯТОСЛАВУ, ПЕРША БОЛГАРСЬКА ВІЙНА, СВЯТОСЛАВ У КИЇВІ І СМЕРТЬ ОЛЬГИ, ПОДІЛ РУСЬКИХ ВОЛОСТЕЙ, ДРУГА БОЛГАРСЬКА

ВІЙНА, ПОЛЇТИКА ЦИМІСХІЯ, РУСЬКО-ВІЗАНТИЙСЬКА ВІЙНА 971 Р., ОБЛОГА ДОРОСТОЛА, ЗГОДА, СПРАВА ПЕЧЕНЇГІВ, СМЕРТЬ СВЯТОСЛАВА.

Я казав, що по тих грізних походах на середню й нижню Волгу ми могли-б зараз сподїватись походу на дальші каспійські побережа: щасливий похід 944 р. заохочував до сього, й ті Святославові походи до певної міри могли служити просто приготованнєм до такого походу. Але несподївана пропозиция з иньшої сторони відвернула увагу увагу Святослава від сходу на полудневий захід — на Болгарію. Справа була незвичайно привабна. Ґрандіозні перспективи відкрили ся перед Святославом. Болгарська кампанїя, хоч невдатна, варта уваги супроти тих великих змін в житю Руської держави, які могла б принести, як би пішла щасливо; Руська держава готова була загорнути під себе полудневе словянство й стати сильним соперником Візантиї [1])

Ініціатива, болгарської кампанії Святослава вийшла з Царгороду.

Візантия в першій половині X в. пережила тяжку й нещасливу боротьбу з молодою Болгарською державою. Болгарський цар Симоон (893 † 927) не жартом був забирав ся до підбитя цїлого Балканського півострова, що пересяк словянською кольонїзацією і мав приготований ґрунт для рішучої переваги словянства над елєнїзмом. Як ми знаємо, Візантия в сїй боротьбі звертала ся й по руську поміч (згадка коло 920 р., а потім звістка Повісти при мітичнім поході 944 р., що Ігор наслав Печенїгів на Болгарію). Але енерґічної участи в нїй Русь, правдоподібно, не брала: нема на се вказівок. Вкінцї ґрандіозного свого пляну Симеон перевести не подужав, чи не відваживсь, але Візантия мусїла уложити з його наступником Петром дуже не гонорову для себе угоду (927 р.): мало того що вона признала за ним цїсарський титул, а болгарській церкві — патріархат і повну незалежність мало й того що за Петра видано візантийську царівну (річи страшні для візантийських понять!), — але візантийський імператор обовязав ся платити Болгарам річну данину, і за Візантиєю лишили ся, крім околиць Царгорода, тільки узькі побережа Еґейського й Іонийського моря моря та Пельопонес — решта зістала ся Болгарії.

Ті соромні відносини Візантиї до Болгарії задумав зірвати войовничий імператор Никифор Фока (963 † 969), користаючи з нездарности

Симеонового наступника на болгарськім престолі — Петра, та з ослаблення Болгарії, що поділила ся на два царства-східнє (Петрове) й західнє (Шішманове). Никифор вирік ся на далі платити дань Болгарії, покликуючи ся на те, що Болгари не охороняють Візантию від нападів Угрів, як була умова, й позабирав сусїдні болгарські замки. Але маючи на голові тяжку війну на східнїх границях держави — в Сирії, Никифор не хотїв сам запускатись у війну з Болгарією, а постановив ужити для сього Руси. Попередні проби ужити її для боротьби з Болгарією дорогою союзів не дали особливих результатів; недавні переговори з Ольгою (судячи по тих натяках, які маємо) не привели теж нї до чого конкретного. Тож Никифор взяв ся до иньших способів. Він вибрав для сїєї справи якогось Калокіра, „чоловіка сміливого і хитрого“, до того обізнаного з руськими справами, бо він був сином херсонського протевона, і поручив йому завезти богаті дарунки Святославу (по словам Льва Диякона — півтори тисячі фунтів золота, 108 тис. червоних), та звабити перспективою завойовання Болгарії для себе. Не знати, чи теж з поручення імператора-ж, щоб увійти в довірє Святослава, чи на власну руку, Калокір повів перед Святославом річ так, що се мала бути спілка: Калокір буде добувати собі імператорську корону, а Святослав при тім, помагаючи йому, здобуде Болгарію. Пізнїйше Калокір, як кажуть, дійсно зрадив Никифора і думав за корону, обіцяючи Святославу Болгарію й великі суми за поміч [2]); але се не виключає можливости, що з початку сам Никифор поручив йому удавати претендента, аби певнїйше звабити Святослава [3]). Калокір, вперед обдарований титулом патриция за сю місію, прибув до Святослава, доручив йому богаті дарунки й розвинув перед молодим князем свої привабні перспективи [4]). „Палкий і сміливий, відважний та діяльний“ Святослав, як його характеризує Лев, не потрібував, аби його довго намовляли. При нездарности болгарського царя, при помочи з сторони Візантиї не тяжко здавалось опанувати Болгарію, а се значило захопити в свої руки цїлу подунайську торговлю, присунути ся до самої Візантиї, а в дальшій перспективі — чому не відновити пляни Симеона: взяти в свої руки цїлий Балканський півостров і саму світову столицю — „Царгород“. Але й без тих далеких плянів сама по собі Болгарія була дуже привабною здобичею: „нелюбо ми єсть в КиєвЂ, жити“, каже в лїтописи Святослав, коли його намовляють лишити ся в Київі для оборони землї: „хощю жити в Переяславци на Дунаи, яко то єсть среда земли моей, яко ту вся благая сходятся: отъ ГрЂкъ паволоки, золото, вино и овощи

разноличьнии, и исъ Чеховъ и изъ Угоръ серебро и комони (конї), изъ Руси же скора й воскъ и медъ и челядь" [5]). Се торговельне значіннє Болгарії, розумієть ся, було Святославови вперед відоме і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династії.

По словам Льва, Святослав не гаючи ся зібрав велике військо — 60 тис. мужа, не рахуючи обозу, і рушив в Болгарію разом з Калокіром, з котрим дуже заприятелював. Дійсно, приготовання мусїли бути короткі, бо ще десь 967-8 р., судячи з звістки Хаукаля, Святослав воював на Волзї, а вже в тім же 968 р. бачимо його в Болгарії. Звістки про сю першу війну дуже бідні. Лев і лїтопись згідно кажуть, що Болгари пробували боронитись, але не могли устояти ся; по Льву, їх сили були значно слабші (він рахує їх на 30 тис.), і вони програли битву на Дунаю, під Доростолом (тепер Силїстрія). Петра се так вразило, що він захорував і небавом вмер. Святослав опанував частину Болгарії [6]). Лїтопись каже, що він взяв 80 міст по Дунаю й осїв ся в Переяславці [7]), себто малій Преславі, на південь від Дунаю [8]). Ся цифра завойованних Святославом міст виглядає підозріло [9]), але дуже правдоподібно, що він опанував зразу край між Дунаєм і Чорним морем.

Одначе слїдом Святослава відкликали на Русь вісти про Печенїгів — що вони тримають в бльокадї Київ. Київське боярство при тім мало докоряти Святославу, що він шукає нових здобутків, а трохи не занапастив Руси: „ты, княже, чюжей земли ищешь і блюдешь, а своєя ся лишивъ: мало бо насъ не взяша. ПеченЂзи, и матерь твою, и дЂтей твоихъ". Його умовляли лишити ся в Київі, та Святослава занадто заінтересовали нові полїтичні перспективи, й він рішучо не згодив ся кинути свої болгарські пляни. Стара Ольга, що правила, очевидно, і далї в Київі в неприсутности сина, вже збирала ся на той світ; вона задержала, сина при собі і вмерла на його руках. Таке оповідає лїтопись, спиняючи ся довше на обставинах смерти Ольги — що вона заповіла поховати її не поганським, а християнським обрядом, та присьвячуючи їй похвалу, зачерпнену з якогось книжного жития, що величало її яко предтечу християнства на Руси і відкривало дорогу її пізнїйшій канонїзації [10]).

Святослав, маючи плян дальшого завойованая Болгарії, постановив орґанїзувати на Руси правительство в імени своїх малих синів. Старшого Ярополка посадив князем в Київі, меньшого — Олега у Деревлян, в

Овручу.

Новгород, що був теж в безпосередній залежности від Святослава, ще з його дитячих літ, мав правити ся намістником, але Новгородці, оповідає се літописне оповіданнє, очевидно — з новгородського джерела, — рішучо спротивились тому. Вони зажадали, аби Святослав у них посадив когось з синів, инакше грозили ся найти собі иньшого князя. Тоді Святослав сказав Новгородцям, аби самі умовили собі котрого з його синів. Та ні Ярополк анї Олег не схотїли йти в Новгород (можливо, що на скільки сам Новгород був важним ключем до торговельних доріг і полїтичних впливів в руках київського князя, на стільки сам по собі, як княжий стіл, вже в тих часах не був привабним). Тоді оден з Святославових бояр, Добриня з Любеча, брат Святославової підложниці Малуші, порадив Новгородцям просити собі князем Володимира, сина сїєї Малуші від Святослава. Лїтопись каже, що Малуша була донька Малка Любчанина і називає її улюбленицею (милостницею) Ольги [11]): є варіант, що вона була ключницею її, але правдоподібно, се толкованнє стоїть в звязку з тим, що пізнїйше Рогнїдь називала Володимира сином рабинї („робичичем“). Судячи по високому становищу в дружинї її брата Добринї, трудно вважати Малушу звичайною служницею (ключницею) або рабинею. [12])

Урядивши управу на Руси, Святослав міг вернути ся до своїх болгарських плянів. Ситуація там ставала трудною. Никифор, напускаючи Святослава на Болгарів, розумієть ся, не мав зовсїм заміру дати йому опанувати Болгарію — треба було її тільки ослабити. Святослав від разу розбив Болгарську державу, і Никифорови треба було спішити ся зберати овочі з своєї полїтики, поки вона не обернула ся против нього самого. Він енерґічно забрав ся до скріплення Царгорода (очевидно — боячи ся морського походу Руси на саму столицю, як за давнїйших князів). Розпочав переговори з болгарським правительством, приймаючи на себе ролю вже опікуна Болгар. Але серед сих заходів спіткала його двірська революція: в грудни 969 р. вбито Никифора, й імператором оголошено Іоана Цимісхія, його убийцю, Вірменина з роду, зручного правителя і воєводу [13]).

Цимісхій переняв управу в трудних обставинах: в Візантиї панував голод, треба було боронити Сирію від Арабів, а з півночи насувала ся руська гроза.

На жаль, за другу болгарську кампанїю Святослава ми ще меньше знаємо як за першу, можна сказати — нїчого не знаємо. Оповідає нам про неї тільки наша лїтопись, але те що вона дає тут — се народна традиція про війну Святослава з Болгарами й Греками взагалї, без ріжницї першої і другої кампанїї (в новійшій редакції вона скомбінована з умовою Святослава з Візантиєю й відповідно до того дещо змінена). Роскішний епічний розмах і величава простота роблять її одним з найцїннїйших епізодів — з лїтературного боку, але з фактами стоїть вона в повній суперечности й історичної вартости не має нїякої. Оповіданнє лїтописи починаєть ся облогою Переяславця. Болгари вийшли на бій і вже перемогали, але Святослав підбодрив дружину: „прийдеть ся нам тут полягти, потягнїм же мужно, братя і дружино", і переміг Болгар та взяв місто „копієм" — віддав пограбувати. По сїм він заповів похід Грекам, але ті хитрим підступом довідали ся про число його вояків: прислали послів сказати, що не годні з ним бити ся, дадуть йому дань, питають лише, скільки має війська, аби вирахувати дань, а як він сказав — вони виставили десять разів сильнїйше військо („суть бо Греци льстиви и до сего дне", додає при тім оповіданнє). Руське військо настрашило ся чисельної переваги ворогів, але не тратить духа Святослав: він держить свою славну, наведену вище промову до війська, і одушевлене військо відповідає йому, що готове полягти з ним разом („гдѢ, княже, глава твоя, ту и главы наша сложимъ"). Греки побиті, тїкають; Святослав, розбиваючи міста („иже стоять пусты и до днешнето дне") іде під Царгород. Греки пробують його зманити богатими дарами, але Святослав не звертає уваги на золото й паволоки, за те як посилають йому в дарунку ріжне оружє, приймає його з великою утїхою. Греки переконують ся, що мають до дїла з дуже твердим вояком, і рішають згодити ся давати йому дань, скільки, він скаже — „бо мало що не дійшов Царгорода". Святослав вертає в Переяславець „с похвалою великою", але що військо його понесло великі страти, постановляє удати ся на Русь за свіжим військом, та на дорозї гине від Печенїгів [14]).

Се тільки далекі й покручені відгомони війни з Греками як її з большою фактичною вірністю оповідають візантийські джерела [15]).

Святослав, ідучи з Болгарії ратувати Київ, певно, не кинув її на ласку божу, лишив у нїй своє військо й не потрібував на ново підбивати з поворотом,

хиба скріпив та розширив перші здобутки. Він опанував тепер не тільки передбалканську Болгарію [16]), а переніс війну за Балкани, терором державчи Болгарів в послуху: казали, що взявши Филипоподь, він вбив на палю 20 тисяч люда. Розумієть ся, се чутка у всякім разї сильно побільшена.

Візантийці кажуть, що Цимісхій з огляду на сирійську війну хотів з початку полагодити справу з Святославом без війни, та не знати, о скільки він дійсно надіяв ся на можливість такого полагодження. У Льва Диякона він жадає від Святослава, щоб той взяв собі нагороду, „яку обіцяв йому Никифор за напад на Болгарію“, і залишив її, бо вона, мовляв, належить Візантиї. Та коли справді така була пропозиція, то вона хиба могла провокувати Святослава: йому наперед предложено було взяти Болгарію собі, а тепер кидали подачку як муринови за роботу й відсилали до дому. Він відповів, що пристане, коли Візантия дасть йому відповідну оплату за здобуті ним богаті краї, за підбиті міста й забраних на війнї в неволю Болгарів, а як нї — то нехай Греки завчасу забирають ся з Европи до Азії, лишивши цїлий Балканський півострів Святославу: инакше мирити ся він не буде. А коли Цимісхій на се мав пригадати йому невдатний похід Ігоря й його нещасливу смерть та грозив Святославу, що пропаде тут в Болгарії, розгнїваний Святослав мав заповісти, що прийде під Царгород. Так оповідає Лев. Се може бути реальною основою тої заповіди, яку дає Святослав Грекам в лїтописи.

Про дальші перипетії війни Візантийцї не дають нам докладних відомостей; руські війська спустошили Тракію й може справді були недалеко Царгорода, як пригадувала собі київська традиция. Для оборони візантийських земель Цимісхій, занятий тоді передовсїм азіятськими справами, вислав против Святослава маґістра Варду Склїра з військом. На сю вість рушило на Склїра військо руське, разом з ватагами Болгарів, Угрів і навіть Печенїгів [17]). Коло Аркадіополя (недалеко Адріанополя) стала ся битва, де по словам Візантийців Греки завдяки засїдцї мали страшно побити Русинів: пропало більш як 20 тис. Руси, а Греків тільки 55 (чи навіть 25) мужа, і тільки богато покалїчено. Очевидно, ся звістка не богато більше варта, як оповіданнє лїтописи про ту світлу побіду Святослава з 10 тисячами над 100 тисячами Греків. Що грецькі справи не стояли дуже добре, показує дальше оповіданнє Льва: Цимісхій слїдом послав нове

військо в Европу, поручивши йому перезимувати в Тракії й Македонії, очевидно — для їх оборони, а на весну обіцяв прибути сам для походу на Русь [18]),

Та замірови Цимісхія перешкодило повстаннє братанича імп. Никифора Варди Фоки в Малій Азії. Цимісхій не тільки сам не міг піти на Русинів, але й Склїра мусїв відкликати до Азії. Коли Склїр пішов, Русь знову почала господарити в візантийських землях: особливо терпіла Македонїя, котру вони „немилосердно грабували й руйнували“ [19]). Аж зловивши Фоку, Цимісхій з початком 971 р. міг забрати ся до боротьби з Святославом [20]). Він вислав брандери („огненосні кораблї“ — з грецьким огнем) на устє Дунаю, .щоб загородити Руси дорогу до дому, як каже Лев, а скорше — аби не пускати. до них нїяких помічних сил, а сам рушив під Адріанополь — пограничне місце Візантиї з Болгарією. Тут він довідав ся, що Русь против всякого сподївання зіставила балканські проходи незанятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала занадто рисковним дальший похід, Цимісхій постановляє використати руську необачність та скоренько йти за Балкани, щоб від разу опанувати Болгарію. При тім він іде слїдом полїтики Никифора, бере на себе ролю опікуна Болгарів супроти Руси і тим перетягає їх на свою сторону.

Похід Цимісхієви удав ся. По словам Візантийців, він мав меньші сили, нїж Святослав (Лев рахує Святослава на 60 тис., а Цимісхія на 15 тис. пішого і 13 тис. кінного війська, а Скілїца рахує Цимісхієве військо, що з ним рушило наперед, навіть тільки на 9 тис.). Але хутким нападом Цимісхій застав неприготованою болгарську столицю Преславу. Там сидїв з руським військом „Сфенкел“, як його називають візантийські джерела — „що мав третє місце по Святославу“, мабуть Свенельд, що в лїтописній транскріпції трактату 971 р. виступає поруч Святослава. В Преславі ж був болгарський цар Борис та Калокір. В битві Русь не устояла ся, замкнула ся в містї, але по двох днях, по сильній обороні, його взято в велику пятницу [21]). Руська залога майже вся загинула: останки її замкнули ся в царськім дворі і сильно боронились, але двір запалено, й огонь примусив Русинів вийти. Сфенкел з незначним числом удав ся до Святослава. Взятого в полон Бориса Цимісхій признав болгарським володарем і заявив, що прийшов боронити Болгарію від Руси.

Взявши Преславу. Цимісхій поспішив ся на Святослава, що з головним військом стояв в Доростолї, на Дунаю. Взятє Преслави й проголошеннє Бориса зробило своє вражіннє в Болгарії: по дорозї болгарські міста передавали ся Цимісхієви, і Болгари взагалї переходили до нього. Святослав, заклопотаний тим, хотїв, по словам Візантийцїв, ратувати ся терором, арештовав значнїйших Болгар і богато їх повбивав. Та Цимісхій не гаяв часу з приверненнєм Болгарії, а пішов просто на Святослава. По кріпкім бою йому удало ся перемогти Святославове військо, що мусїло замкнути ся в містї, і Цимісхій розпочав бльокаду Доростода. Як раз наспіла й фльота та обступила Доростол брандерами від Дунаю. Русь, боячи ся тих брандерів, повитягала свої човни до міста. Розпочала ся тяжка тромісячна облога Доростола, широко описана і у Льва і у Скілїци [22]).

Русь зчаста виходила з Доростола й пробувала розбити бльокаду, але їй не удавало ся перемогти Греків. В містї не ставало запасів; дуже тяжко було пробитись за припасами під доглядом грецького сухопутного війська й фльоти. Попробувано одного дня попалити грецькі машини, але се не вдалось, і Русь, заложивши на спини свої великі щити, мусїла поволї відступати по невдатнім бою до міста. Богато загинуло її при тім: в ночи при світлї місяця збирала Русь трупи земляків на рівнинї і потім палила їх на огнищах над Дунаєм, забиваючи при тім невільників на службу небіжчикам, а в Дунай кидаючи дїтей та півнїв, як оповідає Лев Д. Але й Грекам було не весело: побіди над Русию коштували дорого, Русь била ся завзято, і то не тільки чоловіки: оповідають, що Греки, роздягаючи убитих Русинів, знаходили між ними й жінок. Великі страти і безконечна облога дуже гризли Цимісхія. Скілїца оповідає інтересний переказ, що Цимісхій заохочував Святослава закінчити війну поєдинком замість тратити свої війська; Святослав мав дуже гідно відповісти, що він свої обовязки лїпше знає, як його ворог, а коли імператорови не хочеть ся жити, то може собі вибрати котрийсь з тисячних способів смерти.

По тих великих стратах коло машин, Святослав мав нараду з своєю старшиною; де-хто мав радити викрасти ся по ночи через грецьку фльоту; иньші, уважаючи се неможливим, радили прийти до згоди з Греками; але Святослав постановив ще раз спробувати щастя в бою. Другого дня — 24 липня став ся сильний бій: Греки поясняли, що тільки чудом, під проводом самого св. Федора, удалось їм перемогти Русь. Лев рахує страти Руси в сїм бою на півшіснадцятої тисячи (його числа одначе мусять бути сильно

побільшені); сам Святослав мав дістати рану, й трохи його не взято в неволю.

По сій остатній пробі Святослав постановив залишити дальшу боротьбу й другого-ж дня розпочав переговори з Цимісхієм, годячи ся віддати Грекам невільників і уступити ся з Болгарії, а жадаючи вільного пропуску до дому і потрібних для війська припасів. Цимісхій, розуміє ть ся, дуже радо прийняв згоду. Уложено трактат, де Святослав вирікав ся всяких претензій на кримські землї Візантиї („власть Корсуньскую и єлико єсть городовъ ихъ") і на Болгарію, заповідав, що занехає боротьбу з Візантиєю й буде її союзником. Крім того Лев каже про відновленнє торговельної умови з Візантиею; з огляду, що перехована в Лїтописи умова нїчого про торговлю не каже, приходить ся думати, що попереднї торговельні умови були потверджені осібним трактатом. Русь дістала по дві мірки (медімни) збіжа, бо потрібувала припасу. Лев каже, що хлїб видано було на 22 тис. Руси, а втрати Руси в війнї рахує на 38 тисяч.

По закінченій умові Святослав захотів побачити ся з імператором. Цимісхій прибув над Дунай з великим відділом кінноти в богатій, позолоченій зброї; Святослав же приплив на човнї, гребучи разом з иньшими і нїчим не визначаючи ся з поміж них крім чистоти своєї полотняної одежі; одинокою окрасою у нього був золотий ковток в усї. Про його вигляд, як його описує Лев, ми вже говорили: був він середнього зросту, кремезний і сильний, мав короткий ніс, синї очі, густі брови і виглядав понуро й суворо; мав обголену бороду, довгі вуса і чуб на голові, „що означало значний рід". Сидячи на лавцї свого човна, він поговорив трохи з імператором і відїхав.

Так закінчила ся болгарська війна. Візантийська полїтика осягнула своє: східня Болгарія була прилучена до Візантиї, тільки західня заціліла на якийсь час в руках нової династиї Шішмана. Пляни Святослава пропали. Лише руська традиція, переказана в лїтописи, запамятала собі щасливі початки сїєї кампанії і зіґнорувала невдатне закінченнє; тому текст умови, заведений в ширшу редакцію лїтописи, стоїть в дивній суперечности з її оповіданнєм.

Завівши умову з Греками, Святослав міг потїшати себе богатою здобичею, що зістала сь йому з болгарської війни, а хто зна, чи не мав він і дійсно заміру з свіжими силами вернути ся назад, як то каже лїтопись: „и рече: поиду в Русь и приведу боле дружини". Се дуже можливо. Сю можливість

могло провидіти й візантийське правительство та постаратись її усунути.

Скіліца каже, що Святослав по згоді просив Цимісхія попосередничити у Печенігів, аби його перепустили до дому без перешкоди. Тоді імператор послав до них свого посла, заохочуючи їх до союзу, з тим, аби вони не нападали на Болгарію і перепустили Святослава. Печеніги пристали на все, тільки не згодили ся перепустити Святослава, бо занівались на нього за те, що він помирив ся з Греками [23]). Ся звістка дуже підозріло виглядає: виходить, що Печеніги були до останньої хвилї ворогами Греків (одначе не помогали Святославови в в останній війні!) — щож за розум був у Святослава просити Греків, аби посередничили у них? З другого боку виходить, що Цимісхій висилав послів не так в інтересах Святослава, як для забезпечення Болгарії від Печенігів, а в справі Святослава Печеніги як раз постановили не перепускати його, і Греки, мовляв, мусїли се прийняти до відомости. Воно виглядає так, як би Скіліца своїм оповіданнєм хотїв закрити дїйсний предмет переговорів.

Коли Святослав надплив із своєю фльотою, показало ся, що Печеніги завчасу залягли Днїпрові пороги — те місце, де купцям приходило ся перетягати суходолом човни й переносити на руках всякі багажі, і де Печеніги звичайно нападали на торговельні ватаги. Лїтопись каже, шо Печеніги дістали вість від Переяславців — себто з Малої Преслави, що Святослав іде з великою здобичею та малою дружиною, і тому залягли дорогу. Питаннє, чи треба тут розуміти Болгарів, чи Греків, що опанували тоді Болгарію, вигнавши Святослава? Дуже правдоподібно, що мова тут про Греків, і се відповідало-б тій недоговореній звістці Скіліци, а можна до того навязати звістку (вправдї — дуже загальну), що пізнїйші відносини Руси до Візантиї не були добрими, аж до Володимирового шлюбу: підступне поведеннє Греків супроти Святослава могло дїйсно уневажнити угоду уложену ним з Візантиєю.

Підійшовши до порогів, Святослав переконав ся, що сили Печенїгів занадто великі, аби йому можна було перебити ся з своєю сильно зменьшеною дружиною і великими баґажами. Свенельд радив покинути човни, багажі й піше військо на нижнїм Днїпрі та на конях промкнути ся степом до Київа. Але Святослав не пристав на се: се-ж значило стратити всю здобич з війни. Він вернув ся на устє Днїпра, на так зв. Білобереже [24]), й тут зістав ся зимовати, сподїючись, що або Печенїгів відтягне що небудь

від порогів, або наспіє поміч з Київа. Але тут не стало запасів (знаємо, що вже в Болгарії Русь пішла з дуже малим припасом); почав ся сильний голод, „яко по полугривнѢ голова коняча“ (продавалась). Перебідувавши зиму, Святослав з весною рушив Дніпром. Печеніги чекали. Святослава, очевидно, притисла біда, і він рішив ся рискувати — іти пробоєм. Проба випала нещасливо; сам Святослав наложив головою. На Руси оповідали, що печенізький ватажок з пихи зробив чашу з голови Святослава; пізнійші компіляції додають, що на тій чаші була зроблена напись в дусї боярських упімнень Святославови: „чужихъ ища, своя погуби“ [25]). Свенельд промкнув ся в Київ, не знати — човнами чи суходолом — на конях.

Се стало ся 972 р., як я рахую. Святослав мусїв бути ще дуже молодим тоді, мав яких тридцять літ з лишком.

Примітки

[1]) Про джерела до болгарської кампанії Святослава й спірні питання її див. примітку 11.

[2]) Скіліца у Кедрена с. 384.

[3]) Успенскій (Русь и Византія въ X в.), и за нимъ Знойко (О посольствѢ Калокира) здогадують ся, що Калокір задумував заснувати собі самостійне володіннє в Криму; Знойко думає, що Калокір тільки для відвернення уваги Візантиї нарадив їй пустити Святослава на Болгарію і взяв собі те золото, що Никифор дав йому для Святослава, і т. и. Все се здогади, для яких наші джерела властиво не дають ніякого опертя.

[4]) Лев IV. 6, V. 1, Скіліца (Кедрен) с. 372.

[5]) Іпат. с. 44.

[6]) Лев VI. 1.

[7]) Іпат. с. 42.

[8]) Тепер село Преслав коло Тульчі. Велика Преслава, столиця Болгарії була недалеко Шумли — тепер Преслав, по турецьки Ескі-Стамбул.

[9]) Її обясняють книжним джерелом, нпр. з Прокопія, але де хто боронив і її реальности-нпр. Васілєвский; про здогад Шахматова в екск. І.

[10]) Іпат. с. 44. В XI віці Ольга канонїзована ще не була, і коли се наступило, докладнійше не звістно — тільки стрічаємо її пізнїйше між руськими сьвятими перед-татарських часів. Правдоподібно Володимир переніс її мощі до київської катедри, де вони буди предметом поважання уже в XI в. — лїтопись (1. с.) і Похвала (Чтенія київські II с. 20-1) підносять, що її мощі лежать цілі, і так її Бог прославляє. Про кононїзацію — Васильевъ Исторія канонизаціи русскихъ святыхъ (Чтенія московські 1894), Голубинскій Исторія канонизаціи святыхъ въ русской церкви, 1894 (замітки до попередньої) і нове оброблєннє тої-ж теми, під тим же титулом, 1902 р. (Чтенія московські).

[11]) „МилостьницѢ“-Іпат. і Переясл.-Сузд.; Лавр., 1 Новг. і пізн. зводи натомісь — „ключницѢ“. Про Малушу були дві давнїйші спеціальні статейки, надруковані в Записках петербур. академії т. V: Д. Прозоровского О родствѢ св. Володимира по матери, і Срезневского О МалушѢ, милостницѢ в. кн. Ольги, матери в. кн. Владиміра. Прозоровский висловив здогад, що Малко Любчанин був не хто иньший як звістний деревлянський князь Мал, що сватав колись Ольгу: під час її походу на Деревлянську землю він, мовляв, попавсь у неволю й оселено його в Любечі. П. тим поясняв, що Володимир був признаний сином Святослава рівноправним з иньшими; розумієть ся се поясненнє мало потрібне, бо нешлюбні княжі сини займають рівне становище з правними і пізнїйше, без огляду на становище своїх матерей. Але його здогад про Малка прийняв і доповнив недавно цїлим рядом дальших міркувань Шахматов (Разыск. с. 374 і далї). Лїтописного Малка Любчанина він поправляє на Малка Кольчанина — князя міста Кольця пізнїйших компіляцій (Шахматов вважає се місто за Клеческ, але се мало правдоподібно, як минї здаєть ся); призвище Добринї „Микитич“ він поправляє на „Мистинич, і думає, що се місце читало ся з початку: „отець же бѢ има Мистиша СвѢнельдичь“ (або: Мистиша

Деревлянинъ); дійсне імя Володимирової матери було Малфрідь (згадка про її смерть без всякого пояснення под 1000 р.), а Малушею літопись її охрестила в звязку з заміною імени Мстиші іменем Мала в літописнім оповіданню про деревлянське повстаннє. Таким чином Володимир стає правнуком Свенельда, Добриня внуком. Одначе вся ся ґенеальоґія збудована на дуже крихкій підставі. Щоб літописець хотів переробляти цілу ґенеальоґію Володимира, даючи йому в діди нещасливого деревлянського Мала, замість славного Свенельда, се дуже неймовірно; коли б Малка він уважав справді Малом деревлянським, мабуть не зіставив би без пояснення, хто був сей Малко Любчанин; и дивне б було призвище робичича для Володимира, коли б він був потомком такого найпершого боярського роду як Свенельдів.

12) В пізнійших компіляціях маємо таку подробицю: „бЂ роженіе Володимеру в БудутинЂ вЂси, тамо бо въ гнЂвЂ отслала ея (Малушу Ольга, село бо бяше ея тамо и умираючи даде єго святЂй БогородицЂ“ (Никон. I с. 35); ся остання подробиця — про запись того села св. Богородиці дає певну авторитетність сій звістці, а вона, як бачимо, представляє Малушу властителькою села. Брат її Добриня лишив глубокий слід в народній традиції, ставши одним з виднійших „богатирів“ Володимирового циклю в великоруськім билиннім епосї. Але його імя обросло найріжнійшими казковими і леґендарними мотивами, і майже нїщо не говорить нам про його фактичну діяльність (хіба роля Володимирового свата, переказана зрештою в літописній леґенді про одруженнє Володимира з Рогнїдою, але й сей мотив дійшов в дуже ослабленій формі). Лишила ся тільки загальна характеристика його, як чоловіка двірського, вихованого, аристократа з високого роду. (Літературу див. на с. 436 і низше).

13) Лев Диякон VI. 2 і далї.

14) Іпат. с. 42-8.

15) Лев VI. 8 і далї, Кедрен с. 372 і 388 і далї.

16) Так згадану у Скіліци(П. 401) Κωνστάντεια Васілєвский уважав Константіолею коло теперішнього Білграда — Ж. М. Н. П. 1876, VI. 434.

17) Про Печенїгів говорить тільки Скіліца; пізнійшу ворожнечу їх до

Святослава він поясняє тим, що вони гнївали ся за його згоду з Греками (с. 413). Число Святославового війська у нього зовсім неможливе — до 308 тисяч. Лев рахує у Святослава 30 тис., у Скліра 10 тисяч.

[18]) Лев VI. 11 і далї, Скілїца-Кедрен с. 384 і далї.

[19]) Лев VII 9.

[20]) Лев VIII. 1 і далї, Скілїца-Кедрен с. 392 і далї.

[21]) 971 р. припадала вона на 14 цвітня.

[22]) Лев IX. 1 і далї, Скілїца-Кедрен с. 397 і далї.

[23]) У Кедрена с. 412.

[24]) Білобережем звали ся Днїпрові береги починаючи від устя аж гень вище порогів, див. Архивъ Юго-Запад. Россіи V. I с. 127, VII. I с. 86, VII. II с. 11, Лясота — в Мемуарах Южн. Руси I с. 162, Воскрес. л. I с. 241. Білобереже, де зимував Святослав — се усте Днїпра, пор. умову Ігоря з Греками „да не имЂють Русь власти зимовати въ устьи Днепра, БЂлобережа, ни у св. ЕлеуфЂрья“ (острів св. Евтерія -о.Березань, як звичайно думають).

[25]) Гиляровъ с. 319, Львовська лїт. с. 61, Стрийковский I. с. 123,ще у Шахматова с.132.

IX. Закінченнє будови Руської держави; часи Володимира Великого

Святославичі:

ЛЇТОПИСНА ТРАДИЦІЯ ПРО ВІЙНУ ЯРОПОЛКА І ОЛЕГА, ЇЇ ПРИЧИНИ, СТАНОВИЩЕ ВОЛОДИМИРА І ЛЄҐЕНДА ПРО РОГНЇДЬ, ВІЙНА З ПОЛОЦКОМ, КОНФЛЇКТ З ЯРОПОЛКОМ, ЛЇТОПИСНЕ ОПОВІДАННЄ ПРО ПОХІД ВОЛОДИМИРА НА ЯРОПОЛКА, ОПОВІДАННЄ ЯКИМІВСЬКОЇ ЛЇТОПИСИ І НОВІЙШІ ПРОБИ ОСВІТЛЕННЯ СЕЇ ВІЙНИ

Сïмолïтня (як я рахую) перерва між смертю Святослава і Володимировим князюваннєм в Киïві зайнята в лïтописи самою боротьбою синів Святослава [1]). Боярські правительства, що правили іменем малих князïв, пильнували, зовсïм природно, кожде своєï волости; полïтична система руських земель стратила почутє своєï одности й розпала ся фактично на ґрупу самостïйних волостей, поки з поміж Святославичів не виступила наперед найбільш енерґічна і здібна індівідуальність та взяла ся до скріплення ослабленоï державноï системи.

Ярополк, як старший, як князь киïвський, був в першій лïниï покликаний до сієï ролï. Правдоподібно, він і мав до неï охоту; принаймнї так складають ся лïтописнї відомости. Але він не показав потрібних до того здібностей і його збив з позиціï молодший брат.

Лïтопись оповідає, що насамперед вийшла війна у Ярополка з його сусïдом Олегом. Лïтописець, очевидно — за голосом традиціï, причиною сього уважає Свенельда, одного з видатнïйших киïвських бояр: в умові 971 р. Святослава він названий разом з князем, чи то як його відпоручник, чи як найважнïйша по нïм особа, і при Ярополцї він мабуть стояв на чолї правлïння. Лïтопись оповідає се так: Лют, син Свенельда, на ловах заïхав на територію другого Святославича Олега, деревлянського князя; той надïхав на се, бо теж бавив ся тодї ловами, і довідавши ся, що се син Свенельда, вбив його; лïтопись не поясняє — чи була се якась ворожнеча до Свенельда, чи тільки кара за переступленнє границї. Щоб помститись, Свенедьд намовив Ярополка до війни з Олегом, зманивши його переспективою прилучення Деревськоï волости. Ярополк дійсно пішов війною на Олега; в битві під Вручим (Овручом) військо Олега розбито й сам він загинув серед утïкачки: зіпхнули його з греблї й забили конї й люде, падаючи в рів. Ярополк мав гірко дорікати Свенельдови за такий результат війни, але таки взяв собі Олегову волость. Володимир, прочувши про се, втïк за море, і Ярополк посадовив своïх посадників і в новгородських волостях, „и бѢ володѢя единъ в Руси“ [2]).

Розумієть ся се оповіданнє, що ініціатором того всього був Свенельд і

причиною війни послужила така фамілійна історія, не виглядає дуже серіозно. Досить виразні прикмети вказують на те, що вся історія про убийство Свенельдового сина, як причину війни, була пізнійшою вставкою в літописне оповіданнє, яке знало тільки звичайне боярське підмовлюваннє: „пойди на братъ свой и прими волость єго“ [3]). Історія Ярополка ціла обробляє оден сей мотив — як гинуть князї від злих дорадників бояр: послухав Ярополк Свенельда і розпочав усобицю, котра кінець кінцем на нього ж обернулась (Володимир местник за пролиту кров); послухав Блуда — позбавив себе помочи землї й мусїв віддати ся на заріз. В дійсности мати під боком осібного князя в Деревській землї, сидячи в Київі, само по собі не було Ярополкови вигідно, і се одно могло дати тисячні поводи до конфлїкту. А може й не треба було нїяких поводів до того, що властиво випливало з самої традиції київського стола як центра руської полїтичної системи і на київського князя клало як певного рода обовязок чести — взяти знова в руки спадщину попередників. Що кінець кінцем Яроподк свідомо взяв ся до сповнення сього завдання, в тім нема сумнїву. Инакше не було причини Володимирови кидати свій Новгород, і не було-б чого Ярополкови посилати своїх посадників в його волости. Мусїло бути ясно, про що йде справа. Процес збирання руських волостей і зміцнення ріжними способами полїтичного звязку між ними мусїв повторяти ся не раз уже по смерти київського князя, і був явищем добре знаним, так що симптоми його всякий раз не трудно було відгадати сучасникам і по ним зміркувати, що київський князь береть ся до збирання батьківських земель.

Але і роля Володимира в дійсности не була така припадкова, як представляє лїтопись.

По словам лїтописи здібний і енерґічний „робичич“ тїкає з Новгорода, побоявшись крівавих заходів Ярополка, але не має заміру капитулювати перед ним. По якімсь часї [4]) він вертає в Новгород з сильними варязькими ватагами, змовленими за морем, виганяє з своїх волостей Ярополкових посадників з їх залогами і зараз потім посилає Ярополкови вість про войну: „Володимеръ идетъ на тя, пристраивай ся противу бити ся“ [5]), але сама дає зрозуміти, що в дійсности воно мусїло йти не так хутко. Каже, що Володимир „събра вои многы — Варягы и Словены (Новгородцїв) и Чюдь и Кривичи“, і аж тодї пішов на Ярополка. І тут же пізнїйша вставка

вставляє війну з полоцьким князем.

Ся історія війни Володимира з Полоцьком рано була оброблена як поетична тема і дійшла до нас в сій поетичній формі. Володимир і Ярополк в однім і тім самім часї сватають Рогнїдь, доньку Рогволода, полоцького князя, що прийшов зза моря. Батько питає доньку, кого вона волить; донька каже, що не піде за „робичича“ (сина рабинї — гіперболїчний натяк на нешлюбну матїр Володимира), вона волить Ярополка. Сю відповідь переказали Добринї, братови Володимирової матери; той загнївавсь і постановив пімститись. Серед приготовань Рогнїди до весїльної подорожі до Київа Добриня з Володимиром впадають в Полоцьку землю з великим військом. Добриня наругав ся над родиною Рогволода за зроблену зневагу; Рогволода з двома синами вбито; Рогнїдь узято й вона неволею мусїла стати жінкою Володимира, що слїдом пішов на її жениха Ярополка і вбив його. За такі нещастя Рогнїдь прозвано Гориславою. Від Володимира родивсь у неї син Ізяслав, але потім він мав иньших жінок, став її упускати: прискучила вона йому. Завість прилучила ся до всїх тих гірких почуть, які перед тим Рогнїдь мала на Володимира, і думка про пімсту її опанувала. Якось в ночи, коли Володимир ночував у неї, вона хотїла його зарізати ножем, але Володимир прокинувсь і вхопив її за руку; вона призиала ся, що хотїла помстити ся за батька, коли Володимир перестав любити її з дитиною. Володимир постановив її вбити за се; він звелїв їй прибрати ся „во всю тварь цесарскую“, як була вбрана при шлюбі, і чекати його, сидячи на ліжку; мабуть ся святочна обстанова мала побільшити вражіннє кари. Але Рогнїдь дала голий меч свому малому синови, і коли Володимир увійшов до покою, той виступив перед батьком та сказав, як його мати навчила: „батьку, ти думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши малого оборонця (і на випадок-местника за матїр), Володимир кинув свій меч, що наготував на Рогнїдь, і сказав: „а хто ж тебе тут сподївав ся?“ Бояре задля сина відрадили йому убивати жінку, а намовили дати їй з сином батьківщину. Володимир так і зробив. „І від того часу Рогволожі внуки підіймають меч на Ярославових внуків“, кінчить ся повість „вѣдущих“ в лїтописнім переказї.

Як я сказав, вона має виразні ознаки поетичного оброблення [6]). Оповіданнє лїтописи під 980 р. — се початок повісти, в цїлости-ж вона подана в Суздальській лїтописи під 1128 р. Тут має вона пояснити традицийну ворожнечу династій Ізяслава полоцького і Ярослава київського, але складала ся вона очевидно зовсїм незалежно від сеї тенденції і мало

надавала ся для сеї мети, бо Ярослав, син Рогнїди, був так само „Рогволожим внуком“, як і Ізяслав. Приладжено її до сеї тенденції вже пізнїйше, і в тім напрямі може змінено й деякі подробиці, але початок її старший, нїж та династична ворожнеча, з котрою звязувано її потім [7]). Вона входить в цикль переказів про Володимира, як великого і ненаситного женолюбця, пересказів безсумнївно богатих і розроблюваних con amore і сучасниками і пізнїйшою творчістю (такий еротичний темперамент в представленнях тодїшнїх являв ся прикметою енерґії й сили, і не мав в собі нїчого непочестного з не-церковного погляду),-тільки переховали ся вони в убогих останках, переважно на услугах побожної леґенди [8]). Поетична поволока одначе не підриває значіння історичного факта, з котрим звязала ся леґенда- війни Володимира, перед його походом на Київ, з сусїднїм полоцьким князем, що в сї переходові часи прийшов був до фактичної самостійности й хилив ся на сторону Ярополка. Чи влучно одначе умістив редактор повісти сей епізод між поворотом Володимира з-за моря і його походом на Київ, се иньше дїло. Може воно в дїйсности було й инакше.

Подібно як з усеї дїяльности Ярополка на полуднї маємо припадком тільки його війну з братом Олегом, хоч на сїм його полїтична дїяльність мабуть не кінчила ся, і подібних війн, котрими він змагав ся підбити собі старі київські волости, могло і мабуть таки було далеко більше, — так і з дїяльности Володимира чи Володимирового двору полоцька війна, захована нам припадком леґендою про Рогнїдь, мабуть теж не була єдиною. Тим часом, як Ярополк збирав волости на полуднї, Володимир чи його амбітний реґент Добриня мабуть не дармували на півночи і займали ся тимже, поки нарештї сї два володарі — полудня і півночи — не стріли ся і не звели рішучої битви між собою за те, кому з них володїти усею руською державною системою. Утеча Володимира з Новгорода і Ярополкове посадженнє намісників у Новгородї показують на конфлїкт далеко ранїйший від Володимирового походу на Київ. Конфлїкт Володимира з полоцьким князем, що хилив ся на сторону Ярополка і шукав у нього помочи против претенсій новгородського князя, теж міг значно випередити стрічу Володимира з Ярополком, може навіть викликав або прискорив сю стрічу і боротьбу двох представників двох дружинних гнїзд — полудневого і північного. По лїтописи Ярослав був одним з молодших синів Володимира від Рогнїди — ставить ся звичайно на третїм місцї [9]), а вмер на 76-ім роцї житя в р. 1054, так що все се (коли нема тут де помилки)

відсуває шлюб Володимира за Рогнідю на кілька років перед його походом на Київ — десь на 976 або 975 р.

Сама війна Володимира з Ярополком відома нам дуже мало. Літопись знає з неї властиво тільки зраду Блуда, „воєводи Ярополча“, що здавши ся на обіцянки Володимира, став йому „пріяти“ й своїми підступними радами привів Ярополка до погибели, та оповіданнє про Варягів, участників Володимирового походу.

Володимир, каже літопись, прийшов на Ярополка „съ вои многыми“. Ярополк не почував у себе відповідних сил до відпору й засів у Київі. Володимир розпочав облогу і з часта приступав до міста, а підмовлений ним Блуд старав ся під час сих боїв вбити Ярополка. Але між Киянами не можна було найти людців для того; Ярополк у Київі, очевидно, мав повагу і популярність, тому Блуд лихими радами старав ся поставити його в можливо трудне становище, а потім нарадив втікти з Київа, настрашивши, ніби то Кияне мають зносини з Володимиром і хочуть Ярополка видати. Ярополк втік в замок Родню на полудневій границі Київщини, але тут його в облозї притис голод і всяка біда. Тоді Блуд намовив його піддати ся Володимирови. Ярополк послухав; але коли прибув до Володимира, тут Варяги на даний знак пробили його мечами. Володимир по тім опанував Київщину; Похвала Володимиру дає день сеї події — 11 червня [10]). Головну заслугу в тім покладали собі Варяги: вони зажадали, щоб Володимир дав їм контрібуцію по дві гривни від кождої душі в Київі, замість грабовати місто, — бо на се давало їм право оружне здобутє („се градъ нашь и мы прияхомъ и“). Володимир жалував грабувати свою нову столицю; він пообіцяв зібрати гроші за місяць, а тим часом, очевидно, зібрав військо проти Варягів, Тоді вони, зрозумівши до чого йде, сказали: „обдурив ти нас, пусти-ж до Греків“ (на службу). Володимир зіставив у себе на службі здібнійших, а решту виправив до Візантиї, ще й перестеріг імператора, аби не тримав їх в столиці, „а то зроблять тобі, що тут зробили“, та аби не пускав назад на Русь. Оповіданнє, як бачимо, дуже наівне, ловить леґендарні перекази, зверхні подробиці, не входячи глубше в причини і зміст сеї боротьби. Новійші дослідники пробували освітлити його певними прінціпіальними мотивами. Оповіданнє т. зв. Якимівської літописи, що Добриня в війні з Ярополком рахував на його непопулярність в народі, „зане христіанамь даде волю велику“ [11]) — дав привід перенести

сю боротьбу і на релїґійний ґрунт: Ярополк був прихильником християнства, Володимир виступив против нього як прихильник поганства, завдяки сьому знайшов прихильників серед самих Ярополкових боярів, які тримали ся поганства, і повалив тим способом Ярополка, а ставши князем Київщини, приложив всї старання до того, щоб поганський культ підняти, оживити, зробити поганську віру жизненним нервом сучасного житя, і коли се не вдало ся — бо поганство показало свою мертвоту і нездатність до конкуренції з иньшими релїґіями, які здобували собі прихильників на Руси — Володимир рішив пошукати иньшої віри для сеї ролї. Одначе, незалежно від дуже малої авторитетности самої „Якимівської лїтописи“ [12]), таке обясненнє боротьби Володимира з Ярополком не знаходить собі нїякого потвердження в наших відомостях. Ми не маємо слїдів опозиції християнству в Київі, і лїтопись досить виразно говорить про популярність в Київі Ярополка, а якесь спеціальне манїфестованнє своєї прихильности для поганства з боку Володимира також не має підстави в джерелах. Нема нїякої причини його боротьби з Ярополком переводити на иньший ґрунт з того дійсного, на якім вона розвинула ся — ґрунту полїтичного, на котрім стрінули ся два збирачі Святославової спадщини, як півстолїття пізнїйше стріли ся так само знов два збирачі Володимирової спадщини — так само київський і новгородський. Все той самий момент київсько-новгородського суперництва, що полишив глубокі слїди і в історії нашої лїтописної традиції.

Утечею Ярополка з Київа і смертю його справа не була порішена. Київ прийшло ся здобувати силоміць. Сю подробицю лїтописного оповідання можемо прийняти за певну, як і те, що головну ролю відограли при тім норманські ватаги, приведені Володимиром. Вони хотїли використати сю свою заслугу, жадали контрібуцій і мабуть хотїли вчинити якийсь бунт проти Володимира, але той встиг, не доводячи до конфлїкту, сю справу полагодити й зіставити Варягів з нїчим. Мандрівка Варягів від Володимира в Візантию по сїй кампанії сама по собі можлива [13]). Але може бути, що ми маємо тут відгомін дещо пізнїйшого факта — як Володимир послав корпус війська на поміч Візантиї [14])

Примітки

1) Про хронольоґію сих років в. примітці 11.

2) Іпат. с. 49.

3) Шахматов у своїх „Разысканіяхъ“ с. 353 і далї уґрунтував се досить основно, вказавши, що в новгородських редакціях читаємо: „Ярополкъ княжа въ КievѢ и воєвода бѢ у него Блудъ“, і се безпосередно вяжеть ся з дальшим оповіданнєм про Блуда, іґноруючи Свенельда. Інтересно також, що в Длуґошевім оповіданню про сї події нема нїчого про убийство Люта і намови Свенельда, а Ярополк іде на Олега просто за для principandi maioritate (с. 129).

4) В лїтописи се стоїть під 980 р., але тут, очевидно, зібрані події з кількох років.

5) Іпат. с. 50. ·

6) Давнїйшу лїтературу епізода про Рогнїдь, як поетичний утвір див. у Довнара-Запольского Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской з. с. 71, з новійшого: Лобода Русскія былины о сватовствѢ, 1904, гл. VI, Шахматовъ Корсунская легенда гл. XII.

7) Так мусить бути змінений здогад дослїдників, що толкували сю лєґенду, як символизацію династичної боротьби київських Ярославичів з полоцькими Ізяславичами — див. праці Д.-Запольского, Лободы ор. с., Голубовского НѢсколько соображеній о кн. ТурѢ.

8) Здогад Шахматова (Корсунская легенда 1. с.), що лєґенда про Рогнїдь являєть ся перерібкою лєґенди про.сватаннє грецької царівни здаєть ся менї зайвим — се два самостійні епізоди з цїлого циклю, що могли запозичати ся певними мотивами, але мають самостійний початок.

9) Новг. с. 30, Іпат. с. 53.

10) Про рік сеї події див. примітку 11, тамже про відносини Похвали до

літописи. Видання Похвали (новійші) з ріжних кодексів в Чтеніях київ. істор. тов. II с. 17, в Записках петерб. акад. т. 72 (1893) і в Записках академії иньшої серії (серія VIII т. I, 1897).

11) Ся „літопись"оповідає, що назустріч Володимирови, коли він рушив на Київ, Ярополк вислав своїх послів, намовляючи його до згоди, а заразом військо в землю Кривицьку; Володимир злякав ся і хотів вертати, але Добриня заспокоїв його наведеними вище міркуваннями, а з висланими Ярополком воєводами завів зносини, перетягнув на сторону Володимира і вони прилучили ся до нього недалеко Смоленська (Татищевъ, I с. 38). Соловйов, не рішаючи питання про автентичність сього оповідання, таке поясненнє Володимнрової побіди релїґійним роздвоєннєм і боротьбою поганства з християнством уважав правдоподібним і дотепним, навіть як би воно було видумане; не тільки ставленнє ідолів. але й славне Володимирове женолюбство він уважав його демонстрацією против християнства (I с. 158-9). Новійшими часами Сркуль (ор. с.), iґноруючи Соловйова і критичні замітки, піднесені против виводів Соловйова Ґолубінским (I2 с. 148 і д.), висловив анальоґічні гадки, але вони майже нїчого не дають нового понад те, що висловив свого часу Соловйов, і в повній силї против його виводів можуть бути повторені виводи Ґолубінското.

12) В тій формі, в якій її маємо — себто в виривках надрукованих Татїщевим (ориґінал зник), ся „літопись" має виразні сліди ученої руки XVIII в., тому її екстраваґанції не мають навіть такої вартости, як літописні перерібки XVI-XVII вв., котрими тепер користуємо ся cum grano salis. Найбільш гостра оцінка сеї літописи — Ґолубінского (О такъ наз. Іоакимовской лЂтописи — Прибавленія къ твор. отцевъ церкви 1881. IV). Історія питання у Сенигова Ист.-крит. изслЂдованія (1887) і у Иконникова Опытъ русской історіографіи II с. 330-l.

13) Інтересно, що як раз на той час, коли по літописній хронольоґії мали податися з Київа до Царгорода Варяги, на четвертий рік царювання імп. Василя, припадає звістка візантийських джерел про прихід якогось німецького князя: Πέτδος 'αδελφός τοῦ βασιλέως Φδαγγίας (на иньшім місци 'ο γνήσιος 'ανέψιος τ ό ῦ 'ρηγός Γεδμανῶν) (Cecaumeni Strategicum ed. Wassiliewski et lernstedt — Записки петерб. унів. т. 38, § 224). Знайти такого прінца між німецькими трудно, але й бачити тут варязького конунґа теж не

легко. Див. коментар до сеї звістки Васїлєвского в Ж. М. Н. П. 1881, VIII.

[14]) Меньш правдоподібним здаєть ся минї новійший здогад Шахматова (Разыск. с. 481), що се факт перенесений сюди з усобиці Володимировичів.

Відбудованнє держави:

ЛЇТОПИСНЇ ЗВІСТКИ ПРО ВОЛОДИМИРОВІ ПОХОДИ, ВІЙНА З ВЯТИЧАМИ, РАДИМИЧАМИ Й БОЛГАРАМИ; СКЛАД ВОЛОДИМИРОВОЇ ДЕРЖАВИ І УДЇЛИ СИНІВ. СПРАВА ЗАХІДНЇХ ЗЕМЕЛЬ: ПРИЛУЧЕННЄ ЗАБУЖА, СПРАВА ПРИНАЛЕЖНОСТИ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ ДО ПОЛЬЩІ І ЧЕХІЇ, ВАРТІСТЬ ЛЇТОПИСНОЇ ТРАДИЦІЇ, ЗАХІДНЇ ГРАНИЦІ ВОЛОДИМИРОВОЇ ДЕРЖАВИ, РУСЬКО-ПОЛЬСЬКІ Й ИНЬШІ ЗАХІДНЇ ВІДНОСИНИ. БОРОТЬБА З ПЕЧЕНЇГАМИ

Перші роки князювання Володимира мусїли піти на збираннє „розсипаної храмини“ Руської держави, що дуже потерпіла за часи десятолїтнього (від смерти Ольги) правлїння боярських реґенцій і вимагала радикальної направи. На жаль, з сього періоду дїяльности Володимира, з сїєї роботи його дійшли до нас тільки уривкові відомости, що дають хиба дуже далекий образ її. В перших пяти роках князювання Володимира в лїтописи маємо зареєстровані отсї події:

Під 981 р. Володимир привертає західнї українські землї: „иде Володимиръ къ Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червенъ и иныи грады“ [1]).

Під 983 р. похід Володимира на Ятвягів, звязаний з історією київських мучеників. Володимир спустошив землю Ятвягів („взя землю ихъ“) [2]). Про

сї західнї походи поговорю далї.

Під 981-2 р. стоїть боротьба на сходї: Вятичі, примушені Святославом до дани, очевидно, скинули по його смерти київську зверхність; Володимир мав їх побідити й примусити давати дань, яку давали за батька, але вони підняли нове повстаннє, і Володимир на другий рік мав знову ходити на них і побіждати їх „второє“ 3). Вони одначе заховали, мабуть, і на далї свою самоуправу, примушені були тільки до дани.

Під 984 р. війна з Радимичами, давнїми підданими Руси. Не знати, чи вийшло з послушности се взагалї не визначне нїчим племя, чи було яке спеціальне повстаннє, чи (може найскорше) був се похід на якогось князя чи намістника, котрого треба було привести до послушности, як Рогволода. Радимичі були, розумієть ся, побіджені. З сею війною звязана приказка, що „Піщанцї (Радимичі з над р. Пісчани) від вовчого хвоста тїкають“, і пояснено, що „вовчий хвіст“ — було імя воєводи Володимира. Правдоподібно одначе, що сей вовчий хвіст був собі звичайний вовчий хвіст, і ним від непамятних часів дражнили Піщанцїв їх сусїди, а воєвода з нього вийшов як лїнґвістичний міт — обясненнє певної фрази через дїєву особу, якогось героя. Одначе мусїла бути за часи Володимира якась війна з Радимичами, коли сей вовчий хвіст не відсунено в часи Олега.

Під 984 р. подано похід на Болгарів. В лїтературі були ріжні здогади, які се Болгари, але ясно, що не иньші, як волзькі. На се вказує участь в поході Торків, котрих в тім часї представити над Дунаєм не можна, і похвала Володимиру (і Володимирове житиє, котре вважаєть ся за джерело похвали) сих Болгарів зве „Сребреними Болгарами“, а се було призвище Болгар волзьких 4). Тут маємо, очевидно, продовженнє походів Святослава на схід. Володимир виправив своє військо човнами (по Оцї і Волзї), а взяті до сього в союзники приволзькі орди Торків, що по знищенню Хозарської держави появили ся в сих краях, прибули суходолом. В лїтописи при тім росказана анекдотка. Добриня каже Володимиру: я оглянув взятих в полон Болгарів, вони в чоботях (себ то — за великі пани як на нас), дани нам давати не будуть, лїпше шукаймо „лапотників“ (таких, що в личаках ходять), і Володимир помирив ся з Болгарами. Ся анекдотка показувала, що Володимир по Святославовій руїнї, коли Болгари почали знову поростати в пірє, хотїв привести їх до становища данників Руси, але хоч їх побіджено, пляну сього прийшло ся виріктись, і Володимир укладає з ними згоду й

вертаєть ся назад. Старе житиє Володимира поруч сього походу його на „Сребрених Болгар“ має ще похід на Хозарів [5]), і хоч в лїтературі сю звістку легковажать, вважаючи за схиблену згадку про походи Святослава, одначе я не бачу причин так нею помітувати і в звязку з сформуваннєм Тмутороканської волости і кримськими справами така війна з хозарськими недобитками вповні можлива.

Потім з дальших років маємо в тімже житиї (і в Похвалї) ляконїчну згадку про якийсь похід „на Пороги“, другого року по охрещеннї, може для забезпечення свобідної комунїкації Днїпром з Кримом і Візантиєю, з огляду на тодїшнї зносини, а в лїтописи ще похід, на Хорватів під 993 р.

З принагідної звістки лїтописи про волости, роздані Володимиром його синам, бачимо, що Володимир доконав великої роботи. Він не тільки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих волостей привів до тїснїйшого звязку з Київом, розсаживши своїх синів в їх центрах, замість колишнїх „світлих і великих“ князїв, що часом набували забогато значіння й ставали фактично самостійними князями, і таким чином скріпив звязь земель династичним звязком. Велика родина Володимирова зробила йому тут важну прислугу; він мав від своїх численних жінок дванадцять синів і ще замолоду розсажав їх в головнїйших містах, очевидно — під опікою ріжних бояр, як сам замолоду правив в Новгородї. Лїтопись виказує у Володимирових синів отсї волости: Новгород Вишеслава, потім Ярослава, Псков Судислава, Полоцьк Ізяслава, Смоленськ Станислава, Туров (Дреговичська земля) Святополка, Володимир (Волинська земля — очевидно разом з карпатською Русю і польським пограничем) Всеволода, Тмуторокань (Подонє, кримські і кавказькі волости) Мстислава, Ростов (центр мерянських кольонїй) Ярослава, потім Бориса, Муром (центр поокських кольонїй) — Глїба [6]). В безпосереднїй управі Володимира зістало сь середнє Поднїпровє — землї Полян, Сїверян і Радимичів, та новоприборкані Вятичі; сї останнї платили дань, але, правдоподібно, заховали своїх князїв (іще столїтє пізнїйше бачимо тут якогось загадкового „Ходоту і його сина“).

Коли порівняти сю територію, взяту під близшу власть Володимиром, з тією, яку бачимо обсадженою київськими династами за Святослава (землї Полян і Деревлян, може Сївера, та Новгород), бачимо значний поступ з

розвою державної одности. Ся робота мусїла зайняти довший час, не могла обійти ся без боротьби; звістки про війни з Полоцьком, Радимичами, Вятичами, походи на західнї окраїни — то тільки уривкові й припадкові відгомони сїєї сторони в діяльности Володимира.

Спеціально про західнї походи лїтопись повинна-б була оповісти далеко більше; тепер же маємо тільки ті коротенькі записки про три походи: на Ляхів, на Ятвягів і на Хорватів, і по них наступає звістка, що Володимир жив (в другій половинї свого князювання) в згоді „съ киязи околными єго: съ Болеславомъ лядьскымъ и съ Стефаномъ угорьскымъ, и съ Андрихомъ чешьскимъ“ [7]), та ще пізнїйша Галицько-волинська лїтопись, з нагоди походів Данила від Калїш, завважає, що перед Данилом нїхто не ходив так глубоко „в землю Лядську“, тільки „великий Володимир“ [8]). Стільки дає нам наша історіоґрафія. Західня знає тільки, що між Володимиром та польським Болеславом були напружені відносини: 992 р. Болеслав не міг прийти в поміч імператору Отону, бо сподївав ся великої війни з Русю [9]), а Тітмар згадує про похід Болеслава на Русь 1013 р., з невідомих причин і з невідомим результатом. От і все.

Во главі угла тут лежить наведена вище звістка лїтописи під 981 р.: „йде Володимиръ къ Ляхомъ и зая грады ихъ Перемышль, Червень и ины грады, иже суть и до сего дня подъ Русью“ [10]) — звістка, що задала великого труду історикам.

Значіннє сих слів ясно: Володимир ходив походом на Ляхів і відібрав у них Перемишль, Червень і иньші міста. Не мучачи й не натягаючи тексту не можна инакше зрозуміти: розуміє̈ть ся, при тім польськими сї міста могли бути на погляд лїтописця тільки полїтично, а не етноґрафічно, бо стільки про руську кольонїзацію на заходї він мусїв знати. Проби такого читання: Володимир зайняв лядські городи, а також Перемишль, Червень і ин. („грады ихъ, Перемишль“ і ин.), не відповідають вимогам старої складнї, бо в нїй інтерпункція не мала нїякої ролї; се тільки натяганнє для виратовання лїтописної відомости через виключеннє з „лядських городів“ Перемишля й ин., але таке натяганнє нїчого не виратує.

Але без такої поправки, коли Перемишль і Червеиь і ин, мають бути польськими городами, відомість нашої лїтописи натрапляє на иньшу трудність. Дїло в тім, в 980-х р., коли Володимир мав відбирати від

Польської держави Перемишль и Червень, Краківська земля сама була в руках Чехів. Се каже чеський хроніст Козьма Празький [11]); його відомомість польські історики були поставили в непевність [12]), але знайшлось свідоцтво у сучасника — ґеоґрафа Ібрагима ібн-Якуба, що теж зачисляє Краків до чеських міст, а польського князя Мешка зве „володарем півночи“ [13]). Чи Краківська земля належала до Польської держави перед тим, не знати. Знаємо, що основою сеї держави були великопольські землї, а Краків належав до Мешкового наступника Болеслава. Тим часом українські городи між Сяном і Бугом могли дістати ся під Польську державу тільки в такім разї, коли вона володїла Малопольщею: дуже мало правдоподібно, щоб вона могла захопити в свої руки сей український клин, не володїючи Малопольщею, або затримала його по тім як Чехи опанували Малопольщу [14]) і володїла Перемишлем, не володїючи Краковом. Тому звістка нашої лїтописи, що Володимир відбрав сї руські городи „від Ляхів“, стає досить сумнївною.

Але може вони належали до Чехії, й під лїтописними Ляхами треба розуміти Чехів ? Чеські історики дїйсно втягають в границї тодїшньої Чеської держави прикарпатську Русь. Підставою до того їм служить фундаційна грамота празького біскупства, видана в 1086 р. цїсарем Генрихом IV, як потвердженнє, мовляв, давнїйшої фундації, з часів Отона. В нїй справдї границями празького біскупства на сходї названі ріки Буг і Стир [15]). Таке незвичайне розширеннє празької дієцезії на схід толковано тим, що границями її служили границї Чеської держави, отже Буг і Стир виходять границями Чеської держави за часів заснования празької епископії, себ то в 970-х рр. тільки що річку Стир для більшої імовірности декотрі при тім поправляють на Стрий [16]).

Тепер одначе не можна сумнївати ся, що ті границї празької дієцезії не автентичні, що такої фундаційної грамоти з Отонових часів не було, і що маємо тут витвір останньої чверти XI в., подиктований тодїшнїми претенсіями празької катедри на моравську дієцезію [17]). Але яким титулом втягнено сюди Галицьку Русь (порічя Буга і Стира — се пограничне Галицької Руси від північного заходу, від Волини),-се все таки зістаєть ся загадкою і про се можна робити хіба тільки здогади [18]). Що се стоїть в звязку з традицією про чесько-моравське панованнє в малопольських

землях, вповні правдоподібно. Може бути, що в X в. разом з Краковом до Чехії належали й деякі пограничні українські землї. Але припускати, що дійсно ціла Галицька Русь належала в X в. до Чеської держави, дуже трудно, можна сказати — неможливо. Не поможе тут нічого й таке толкованнє лїтописної записки 981 р., що тут під Ляхами треба розуміти Чехів: на се давно вже було висловлено справедливу увагу, що лїтопись добре вміла відріжняти Ляхів від Чехів.

Нема одначе потреби брати нашу лїтописну звістку дуже серіозно що до кождого слова. Лїтопись в сїй части походить десь з кінця XI в., а хоч деякі оборонцї сеї звістки (особливо в польській історіоґрафії), щоб збільшити й авторітетність, висловляють здогад, що редактор лїтописи використав тут якусь, давнїшу лїтописну записку, то на се нема нїякої вказівки нї в сїй звістцї, нї взагалї в сїй части лїтописи [19]). А навіть приймаючи, що лїтописець виходив тут з старшої традиції, ми не можемо знати, як виглядала ся традиція в своїй старій формі: чи там сї городи також відберали ся „від Ляхів“. Маємо на кождім кроцї слїди власних комбінацій редакторів лїтописи, і „Ляхи“ в сїй записцї могли також дуже легко зявити ся наслїдком такої комбінації.

Мусимо памятати, що лїтопись укладала ся по свіжо пережитій боротьбі наших князїв з Польщею за „Червенські городи“ й иньші західної України. Зовсїм природно, що лїтописець міг перенести таку боротьбу на кількадесять лїт назад і захотївши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землї за Бугом, догадав ся, що він відобрав їх „від Ляхів“, тим більше, що мусїв знати за походи Володимира на Польщу, коли памятає їх автор галицької лїтописи в XIII в. [20]). Самої звістки лїтописи про походи Володимира на початках його князювання на захід для привернення західнїх україн, ми через се ще не відкидаємо. Ті західнї україни могли вже давнїйше стояти під полїтичним впливом Київа, але потім вийти з під нього, і Володимир їх прилучав би на ново. Чи стояли вони в тім моментї, бодай в части під певним впливом Чехів? Се можливо, але ми про се нічого не знаємо на певно. Полїтична же залежність їх від Польщі супроти сказаного вище представляєть ся сумнївною.

Західню границю сих Володимирових надбань виказує звістна запись вдови Мешка Оди з 990-х (992-6) рр., де вона означаючи границї Польської держави, веде їх від Балтійського моря границями Прусів „аж до місця

званого Русь і границями Руси аж до Кракова“ [21]). Північний граничний пункт сієї лінії поясняє й заразом потверджує сучасник Тітмар, кажучи, що св. Бруно загинув в 1009 р. на границях Прусії й Руси“ [22]). Розуміє ть ся, імя Руси в сих звістках прикладаєть ся до тих україн тільки через те, що вони належали до Руської — київської держави; наданнє Оди вичисляє границі не етноґрафічні, а політичні. Взявши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побуже (на Ятвягів), мусимо бачити тут границі Володимирової держави, хоч можливо, що сї границі були ним тільки привернені, відновлені, а не на ново здобуті. На заході й західній півночи сї границі досягали границь східно-словянської кольонїзації, може й забравши дещо до тієї території від литовських племен, та містили в собі й мішані польсько-українські погранича. Опанованнє Перемишля, Червна й ин. городів та боротьба з Ятвягами — се тільки де-котрі моменти в сїм доконанім Володимиром ділї. Чи були при тім якісь конфлїкти з Польщею, не знаємо.

На певно про конфлїкти з Польщею можемо говорити з того часу, як на княжім столї в Польщі засїв Болеслав Хоробрий (992) [23]). Але близше про тодїшню боротьбу Польщі й Руси не знаємо нїчого, і я тільки позволю собі висловити здогад, що причиною могли бути забрані Володимиром пограничні землї з мішаним залюдненнєм, або може й які польські землї. Але як і в відносинах до Чехії, де Болеслав не задовольняєть ся тим, що відбирає забрані Чехами польські землї, а пробує прилучити до Польщі й землї чеські, — так було і з Русию. Заміри Болеслава стають нам ясними з подій по смерти Володимира: Болеслав забирає тодї т. зв. Червенські городи, себто верхнє Побуже, а правдоподібно й землї верхнього Днїстра. Мабуть на сїм же ґрунтї розвинули ся перед тим ворожі відносини між Болеславом і Володимиром, за його житя. Можливо, що вони стояли в певнім звязку і з польсько-чеською боротьбою, коло котрої обертала ся тодїшня польська політика. Вже в 992 р., як ми бачили з нїмецьких джерел, заносило ся на війну між Русию и Польщею. В нашій лїтописи є під 993 р. похід на Хорватів; може ся „хорватська війна“ лишила ся відгомоном боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомоном і якоїсь иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за карпатську Україну [24]).

Пізнїйший наш лїтописець згадує про походи Володимира в глубоку Польщу. Їх найвідповіднїйше буде як раз тут умістити. Чим воно скінчило

ся тоді, не знати, але ся згадка про глубокі походи Володимира, котрої нема причини легковажити, свідчила-б за тим, що в сій боротьбі гору брав Володимир. Се й само по собі досить правдоподібно, коли візьмемо на увагу сили Володимирової держави й ті иньші політичні справи, що займали тоді Болеслава та розділяли його сили й розбивали енергію (боротьба з Полабськими Словянами й Чехами, потім з Німеччиною [25]). Згадку літописи про пізнійшу згоду Володимира з Болеславом я уважав би натяком, що по першій боротьбі настала згода між Володимиром і Болеславом, коли він мусів, з усіма силами звернутись против німецького цісаря (1003). Се потверджує зовсім певна звістка сучасного німецького хроніста Тітмара, що Болеслав видав свою доньку за Володимирового сина Святополка.

Але сей шлюб не поправив відносин між сватами, і згода не була трівка. Той сам Тітмар оповідає, що Святополк увійшов в потайні зносини з Болеславом і за його намовою готовив повстаннє проти батька, але Володимир завчасу довідав ся і увязнив сина разом з його жінкою та її духовником еп. Райнберном, приданим їй Болеславом: очевидно, Володимир підозрівав Райнберна, що й він приложив рук до сієї справи [26]). Дуже правдоподібно, що посіваючи таку фамілійну війну в руській династії, Болеслав сподівав ся здобути сею дорогою інтересні для нього українські землї, і дійсно осягнув був свого — тільки пізнійше, вже по смерти Володимира.

Коли викрили ся ті інтриґи в родині Володимира, не знаємо. Бачимо тільки, що незадовго перед смертю Володимира прийшло у нього до нового конфлікту з Польщею: 1013 р. Болеслав завів згоду з цісарем і рушив на Русь, прибравши собі до помочи Німців і Печенїгів. Але під час походу прийшло до бійки між Поляками й їх союзниками Печенїгами, Болеслав казав вирізати всїх Печенїгів, і похід на тім скінчив ся, очевидно — не мавши иньшого результату крім спустошення руських земель [27]). На иньшім місці Тітмар згадує, що Болеслав уступав ся за свого зятя Святополка [28]). Не знати, чи не мав і похід 1013 р. сеї мети [29]); але Болеслав при тім мусів мати й загальнїйші мотиви, що виступили на верх кілька літ пізнійше, і його вмішання в родинні справи Володимира могли бути тільки приводом для політичних плянів — територіальних здобутків.

Так стояли справи з Польщею. Ще меньше, а властиво нічого ми не знаємо, як було з українськими землями на полудень від Карпатів. З українськими землями на їх північних згірях землї закарпатські вязались орґанїчно, і прилученнє перших було прилученнєм, певно, і тих других до Київської держави — по скільки в тім часї могла бути якась трівка і скристалїзована українська колонїзація — чого властиво з певністю сказати не можемо. В вище згаданім лїтописнім текстї говорить ся, що Володимир в другій половинї свого князювання жив у згоді „с князи околными“ — з Болеславом польським, Стефаном угорським, Олдрихом чеським [30]). З Чехією Володимир мусїв бути в безпосередній стичности, як вона володїла Краковом (за Болеслава II); хто зна, може були й які конфлїкти; може тут лежить зерно тої звістки про похід Володимира на Хорватів [31]). Коли з Угорщиною Володимирова держава теж стикалась безпосередно й були які полїтичні стрічі між ними (а на се може натякати ся згадка лїтописи), то се могло б мати місце і за Карпатами [32]). Але і тут може бути у лїтописця ретроспективне освітленнє, з становища пізнїйших відносин до Угорщини.

Примітки

[1]) Новг. с. 31, Іпат. с. 54.

[2]) Шахматов вважає історію мучеників, зачерпнену з книжного сказанїя, за механїчно причеплену до сеї ятвязької війни (Разыск. с. 26, 27, 147), але може бути і навпаки — що ятвязький похід був звязаний з історією мучеників в старій традиції і завдяки їй для нас захований.

[3]) Шахматов висловив здогад, що другий похід на Вятичів се дублєт першого (Розыск, с. 175), але виразних вказівок на се нема.

[4]) Пор. Іпат. с. 423. Новійшими часами бачили в них дунайських Болгарів нпр. Ґолубінский Ист. церкви І с. 167, Линниченко в Трудах К. Дух. Акад. 1886, XII, Успенский в Ж. М. Н. П. 1884, IV с. 295 (поправляє Сребреныя на Сербяны), Шахматов (Разыск. с. 175). Приймаючи, що се був похід на

Болгар Дунайських, виходило б, що Володимир уже перед пізнійшими переговорами з Візантиєю вмішав ся до боротьби Візантиї з Болгарією й виступав як раз по стороні Візантиї; тим часом Яхя виразно каже, що перед тими переговорами між Володимиром і Візантиєю відносини були ворожі.

5) Ятвигы (зам Ятвягы) взять и Сребреныя Болгары и на Козары шедъ побЂди я и дань взять на нихъ" — Чтенія київськ. іст. тов. II, с. 16.

6) В старших кодексах (з ґруп Іпатської, Лаврентиївської й 1 Новгор.) Псков і Смоленськ не згадують ся, тільки в 1 Софійській, Воскресенській, Никоновській і Тверській. Що Судислав дійсно сидів в Пскові, се видно з дальшого (під 1036 р.), а се знову робить правдоподібною й звістку про Смоленськ.

7) Лавр. 124, Іпат. с. 87.

8) Іпат. с. 505.

9) Гільдесгаймські аннали Monum. Germ. h., Script. III p. 69 (iminebat quippe illi (Болеславу) grande contra Ruscianos bellum); Тітмар VI. 55.

10) Новг. с. 81, Лавр. с. 80, Іпат. с. 54.

11) I. 33. На сїй підставі вже Репель (I с. 144) підозрівав тут в нашій лїтописи помилку, що Червенські городи були відібрані від Ляхів.

12) Małecki Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce — Przewodnik nauk. i liter. 1875 c. 197, Kętrzyński Granice Polski w X w. c. 3 (відб. з XXX т. краківських Rozpraw).

13) ИзвЂстія ал-Бекри с. 47. Звістка його належить до третьої чверти X в., в близшім датованню його подорожи дослїдники не згожують ся: однї приймають 965, иньші знов 973 р.; виказ чималої спеціальної лїтератури про Ібрагіма див. у Якоба Ein arabischer Berichterstatter, 1896 с. 9, і ще новійший у Вестберґа Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба, 1903 ст. 3 і далї; про ріжні виводи року подорожи Ібрагима тут с. 72 і далї. Останнїми часами С. Закшевский пробує (властиво поки що — заповідає пробу) поставити в сумнїв звістку Ібрагіма про Краків (Sprawozdania z

posiedzeń akademii 1910, 7); але поки що ся звістка стоїть не захитана.

14) Такі здогади висловляв краківський професор, тепер уже покійний К. Потканьский, порушуючи сю справу в ряді своїх праць: Kraków przed Piastami, 1898 — Rozprawy wydz. hist.-filoz. XXXV, і знову, в новій редакції, під тим же титулом — Rocznik Krakowski, т. I, далї — Granice biskupstwa krakowskiego (Rocznik т. IV) і вкінці — Przywilej z 1086 roku (Kwartalnik histor. 1903). Він стояв при лїтописній записцї 981 р., а з фактом приналежности Кракова до Чехії старав ся її погодити такою комбінацію, що Краков належав до Чехів тільки з близшею своєю околицею, а східню Малопольщу, і з нею західню Русь забрав Мешко, й задержав її й після того, як Чехи забрали Краків, і тільки в 981 р. відібрав ті руські волости Володимир. Шельонґовский в своїй недавній працї Najstarsze drogi z Polski na wschód (l909) старав ся доказати можливість прилучення західньої України до Великопольщі через Мазовше, перше ніж була прилучена до неї Малопольща, Все се одначе довільні гіпотези, що не мають иньшої підпори окрім тоїж лїтописної звістки і грішать штучністю й довільністю. Як припускати, щоб Чеська держава при своїй екстензивности в другій половині X в. обмежила ся близшею околицею Кракова, і під носом у неї Мешко володів протягом десятолїть східньою Малопольщею й Галицькою Русию? Як неправдоподібно виглядає роспросторенне Мешкової держави під Карпати, клином між Чеською державою й Руською! Приналежність східньої Малопольщі до Мешка в серединї X в. виводить ся тільки з того, що коли до Мешка належали Червенські городи, то мусїла й Малопольща до нього належати. Володїння Чехів обмежають ся тїснійшою околицею Кракова знову з огляду на туж звістку. Wiadomość t. zw. Nestora, który ja podaje, jest pewną i prawdopodobnie nawet się opiera na jakiejś rocznikarskiej zapisce (Kw; hist. c. 25) — більше того на її потвердженнє Потканьский не міг нїчого сказати (Див. ще в моїх рецензіях в т. XXVI і LIX Записок Наук. тов, ім. Ш.).

15) Inde ad orientem hos fluvios habet terminos Bug scilicet et Ztir cum Cracovia civitate — Cosmas I. 87; крім Козьми фундація відома в в копії монахівського державного архива, де в чім відмінній, виданій Штумпфом (Acta imperii III ч. 76).

16) Palacki Dìjiny I. l c. 252, Dudik Mä hrens allgemeine Geschichte I. 383 sd.,

Tomek Dìjiny I § 12 й ин.

17) Dümmler Pilgrim von Passau, Lösert Der Umfang des böhm. Reiches — Mittheilungen des Instituts für österr. Gesch. II, иньшу лїтературу старшу див. в статї Реґеля Учредительныя грамоты пражской єпархіи, в Сборнику учеників Ламанского, і у Кентжиньското op. c. с. 4. Новійше: Bachmann Beiträge von Böhmens Geschichte und Geschichtsquellen — Mittheilungen des Instituts XXI (він підозріває автентичність і привилея 1086 р.), Kalouśek O listine cisare Indricha z roku 1086 (Českičasop. historicky, 1902), Potkański O przywileju z 1086 г., Pekar K sporu o zaklädaci listinu biskupstvi piražskeho (Č. č. hist. 1904). Szelągowski Kwestya ruska w świetle historyi, 1911.

18) Найбільш правдоподібним здаєть ся менї, що редактори фундаційного привилею прилучили до Кракова західнї руські землї, які недавно перед тим пробував прилучити до Польщі Болеслав Сміливий, під впливом свіжої памяти про се. Сю гадку, висловлену мною в 1-му виданню сеї книги, розвинув Потканьский в статї Przywilej z 1086 r., толкуючи границю по Буг і Стир, як означеннє земель, які забрав був Болеслав Сміливий. На реальну границю одначе се означеннє в такім разї не надаєть ся, та й зістаєть ся взагалї дуже непевним, чи Болеслав Сміливий забрав західнї руські землї дійсно (див. т. II гл. 2).

19) Див. ще низше, в І екскурсї.

20) Шахматов в своїм аналїзї лїтописи теж прийшов тепер до виводу, що записка про прилученнє забузьких земель мабуть оперта „на пригадках викликаних подїями 1081 р., коли Ярослав і Мстислав ,заяста грады Червеньския опять'“; вказуючи що між 981 р. і сею запискою 1031 р. рівно 50 лїт, він думає що й рік 981 зявив ся тут через відрахованнє сеї круглої цифри від подїї 1031р. (с. 461-2). При тім одначе він зачисляє записку до першої редакції лїтописи (1039 р.), а се не певно — могла зявитись вона і при хронольоґізації лїтописи. Варто завважити, що старе житиє (і Похвала), вичисляючи походи Володимира, не має сього походу на Ляхів — так само і на Хорватів.

21) a primo latere longum mare, fine Bruzze usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Craccoa et ab ipsa Craccoa usque ad flumen Oddere. Документ, властиво його зміст, захований в збірцї кард. Deusdedit з

останньої чверти XI в., був богато разів виданий, останнє виданнє (1905): Glanvell Die Kanonensammlung des Kardinals Deusdedit I с. 199. Новійша студія про сю запись: Lodyński Dokument „Dagome iudex“ a „Kwestya sardyńska“ w XI w. (Rozprawy w. hist. filoz., LIV, 1911); тут вказана й лїтература.

22) in confiinio predictae regionis (Pruciae) et Rusciae — VI. 58.

23) Про конфлїкт з Мешком говорить ще т. зв. Якимівська лїтопись (у Татїщева І. 38), але се джерело занадто непевне, аби на нїм щось будувати.

24) На сю звістку про хорватську війну пробує потрохи перенести вагу Шельонґовский, признаючи комбінативний характер записки 981 р. (Granica Polski i Rusi w X-XI w.-Sprawozd. akad. 1910, II, i Kwestya ruska — здогади переважно слабо уарґументовані і зроблені з невеликим знаннєм порушених питань).

25) Короткі звістки пізнїйших хронїстів — Нїмця Гельмольда (І. 15: omnem Slaviam quae est ultra Oderam tributis subjecit, sed et Russiam et Prussos) і Поляка Кадлубка (II. 12), що Болеслав підбив Русь, — очевидно, тільки побільшені відгомони його походів на Русь по смерти Володимира.

26) Тітмар VII. 52.

27) Тітмар VI. 55.

28) in quantum potuit vindicare non desistit — Тітмар VII. 52.

29) Линниченко (Взаимныя отношенія Руси и Польши с. 85) здогадував ся, що похід Болеслава 1013 р. мав результатом арештованнє Святополка; правдоподібнїйше може буде уважати арешт поводом до походу.

30) Андрихомъ в Лавр., в иньших хибно — Андроникомь.

31) Див. вище (с. 202) про Хорватів чеських.

32) Шельонґовский в цитованій книжцї (Najst. drogi), доказуючи брак безпосереднього сполучення між українською Галичиною і порічєм

горішньої Висли, веде західні дороги з України через Угорщину, але се дуже натягнено.

Християнїзація Руської держави:

РУСЬКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ВІДНОСИНИ, СОЮЗ, ИАПРУЖЕННЄ І ПОХІД НА ХЕРСОНЕС, КАПІТУЛЯЦІЯ ВІЗАНТИЇ І ШЛЮБ ВОЛОДИМИРА; ОХРЕЩЕННЄ ВОЛОДИМИРА, ЙОГО ЧАС І ОБСТАВИНИ

Я зазначив уже, що лїтопись збирає війни Володимира для відбудовання Руської держави головно на перших роках його князювання (перші пять років). Як нї бідні й припадкові подані нею відомости, як нї конвенціональне може бути розміщеннє Володимирових походів між тими роками, але в головнім таке ґрупованнє Володимирових війн на перших роках його правлїння мабуть не довільне. Пізнїйше дві річи опановали увагу Володимира й усе иньше віддалили на другий плян. Одна — то боротьба з Печенїгами; я говорив про неї вище [1]) і вказав, якого незвичайного напруження вимагала вона від Руси і якою повсечасною грозою висїла над нею. Переказані лїтописцем епізоди — то тільки припадково заховані в памяти подробиці сієї важкої боротьби: „бѢ рать велика бес переступа“, і добре як у Володимира ставало по за нею сил утримувати попередні територіальні набутки. Другу многоважну сторону в діяльність Володимира несподівано приніс 987 р. Вона виплила з відносин до Візантиї.

Останнїй факт в сих відносинах, зареєстрований нашими джерелами — се угода Візантиї з Святославом 971 р. Все дальше ховаєть ся в пітьмі.

Можемо здогадувати ся, що угода обома сторонами укладалась нещиро й не привела до добрих відносин: на Візантию спадало підозріннє що до смерти Сьвятослава, і добре обзнайомлений сучасник ібн-Яхя каже, що по смерти Святослава Русь з Візантиєю була в неприязних відносинах [2]). Але нагла біда примусила Візантию звернути ся за поміччю до Руси. Се зрештою була не новина, і ми знаємо такі факти в ріжних формах почавши від часів Олега і до візвання Святослава проти Болгар. Тільки на сей раз помочи треба було против внутрішнїх ворогів, ще більш страшних і небезпечних. Звістний вже нам своїм попереднїм повстаннєм Варда Фока (братанич імп. Ннкифора Фоки) знову забунтував. Імператор Василь, внук Константина Порфирородного, що правив разом з братом Константином від смерти Цимісхія, послав був Фоку проти звістного нам теж Варди Склїра, що оголосив себе в М. Азії імператором зараз по смерти Цимісхія (976). Фока переміг Склїра і зайняв всевластне становище в М. Азії, але коли відносини його до імператора попсовались, сам оголосив себе імператором — у вереснї 987 р. Повстаннє пішло йому добре, й при кінцї того року військо його вже стояло над Босфором. От у сїй великій небезпечности імп. Василь і звернув ся до свого могутного сусїда Володимира.

Володимир згодив ся помогти, але зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру. Василь поставив умову, щоб Володимир в такім разї охрестив ся, і він пристав на се. Ся угода мусїла статись при кінцї 987 або що найдальше в перших місяцах 988 р., бо весною чи лїтом того року Володимир послав вже помічне військо Василю, і той з ним взяв гору над Фокою, витиснув його з побережа, а на другий рік на весну в битві під Абідосом, де знов брало участь і руське військо, Фока наложив головою [3]). Руський помічний корпус, зложений мабуть з ріжноплеменних вояків — словянських, норманських і всяких можливих, зістав ся й на далї в Візантиї. Два сучасники — Сирієць ібн Яхя й Вірменин Асохік згадують про участь його в візантийських походах в Азії в 999-1000 р. й Асохік каже, що се було те військо, котре випросив цар Василь у царя Руси, як видав за нього сестру; тодї-ж, каже він, Русь „увіровала в Христа“. По його словам, сїєї Руси було „шість тисячів пішаків, узброєних списами й щитами“ [4]). Почавши від сього часу „руський“ чи то „варязький“ корпус стає повсечасним явищем в візантийській армії й невідмінно фіґурує аж до останньої чверти XI в. Сї Варяги становили двірську ґвардію, прибічну сторожу імператора; пізнїйше їх місце заступають західнї вояки, особливо

Анґлійці, що переймають і імя Варягів [5]). Але осягнувши своє — діставши поміч від Володимира і з нею перемігши Фоку, імп. Василь не спішив ся виконати свою обіцянку — видати свою сестру за Володимира. В поглядах Візантийців їх імператор в порівнянню з володарями всього сьвіта, які-б вони сильні і славні не були, стояв на недосяжній висоті; руський же князь, не вважаючи на свої сили, в дипльоматичних візантийських кругах не цінив ся високо: з візантийського двірського формуляра середини X в. бачимо, що до руського князя писало ся з меньшою етікетою ніж до хозарського кагана, не кажучи за болгарського царя [6]). Видати „порфирородну доньку порфироролного імператора візантийського“ за сього північного варвара — се була така тяжка нечесть, на яку можна було зважити ся тільки в остатній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немилою справою.

Щоб змусити його, Володимир звернув ся до ахілевої пяти візантийсько-руських відносин — кримських земель Візантиї. Ми бачили, як ще в середині X в., за Ігоря, і потім знову за Святослава візантийське правительство застерегало ся від претензій руських князїв на його кримські землї, до которих ті підходили з півночи і зі сходу, від країв хозарських. Тепер Володимир взяв ся до сього слабого місця. Він пішов походом на Крим, обложив його столицю — Херсонес (Корсунь) і по довгій та тяжкій облозї взяв його. Лїтописна повість, і незалежна від неї друга повість т. зв. корсунська леґенда, що поруч поетичних і взагалї лїтературних елєментів, заховали, очевидно, також і деякі вповнї реальні подробиці сеї війни, оповідають, що Володимир, приступивши до міста, пробував здобути його приступом, і для того звелїв сипати „приспу“ під мури міста, але Корсуняне зробивши траншею під мурами, забирали землю, і так сей замисел не удався. Плян виголодити місто і змусити до піддання також не удавав ся, облога тягла ся 6 місяців без усякого успіху, аж поки зрада одного чоловіка з міста не дала змоги відібрати обложеним воду, і се змусило місто піддатись [7]). Корсунська леґенда називає тим виновником Варяг Жберна, що запискою, пущеною на стрілї в стан Володимира, звернув його увагу на те, що корабельники проносять запаси і воду до міста, і Володимир, перекопавши дорогу їм, перервав сей довіз і змусив місто піддатись. Лїтописна повість, повторяючи сю звістку про осторогу, пущену на стрілї Володимирови, позиває її автором попа Анастаса, пізнїйшого соборнаго священика київськаго, взятого туди Володимиром, після того як місто

піддало ся; по її оповіданню, більш правдоподібному, Анастас вказав Володимирови напрям міських водопроводів, і той перекопавши їх, відібрав воду у міста і тим змусив Корсунян, щоб йому піддали ся [8]). З хронольогічиих вказівок грецьких джерел виходило б, що взято Корсунь десь лїтом 989 р. [9]).

Володимирова демонстрація осягнула своє; немила вість про неї спіткала імператора серед дуже трудних обставин. Після смерти Фоки Склїр вийшов знову на верх і підняв нове повстаннє, а з півночи все сильнійше долягали Болгари: син Шішмана Симеон по смерти Цимісхія підняв східню Болгарію, опанував її, а далї почав воювати візантийські землї під час повстання Фоки; майже разом з упадком Корсуня, болгарські війська опанували Верію, сильну пограничну візантийську кріпость в Тесальоніцькій темі, й стали страшні самому Солуневи, другому місту по Царгородї. Приходилось імп. Василю „зложити пиху з серця“. З Склїром увійшов він в переговори й обсипав його всякими ласками [10]), а Володимирови мусїв виконати свою обіцянку: царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбуло ся весїллє її з Володимиром, а той відступив назад Корсунь Візантиї: „власть же за вѢно Корсунь ГрѢкомъ царицѢ дѢля“, як оповідає лїтописна повість.

Так представляєть ся розвій сих подій з комбіновання звісток наших джерел з візантийськими й арабськими. Важна вказівка, яку дають сї джерела, — що по першій умові Василя з Володимиром наступило між ними непорозуміннє, і Володимир, виславши вже поміч Візантиї, потім взяв Херсонес [11]). Яка тому була причина, джерела не кажуть, але коли зважити, що головне джерело — Яхя відріжняє факт умови про шлюб Володимира від самого шлюбу і каже, що руська поміч прийшла після сїєї умови (не після шлюбу), а наші українські джерела кажуть виразно, що аж по корсунськім походї цїсарівну Анну віддано за Володимира [12]), то не може бути сумнїву в тім, що власне проволока зі сповненнєм шлюбної умови — так прикрої візантийському дворови [13]), була причиною війни Володимира з Візантиєю.

Серед сих подій якось, видно, непримітно стало ся саме охреценнє Володимира. Не тільки чужі джерела не дають докладнїйших відомостей в

сій справі [14]), але, що дивнійше, й на Руси при кінці XI в. про се ходили найріжнійші оповідання: „се же не свЂдуще право глаголють, яко крестился єсть в КиевЂ, инии же рЂша: въ ВасилевЂ, друзи же рЂша инако сказующе“, каже літопись і запевняє, що Володимир охрестив ся в Корсуні, після того як приїхала його наречена. Одначе иньше джерело — старе житиє Володимира (включене і в „Память“ мнїха Якова) чи властиво уміщена в нїм хронольоґічна табличка Володимирових діл, виразно каже, що він ходив на Корсунь „на третеє лґЂто“ по охрещенню; корсунський же похід в сїм Володимировім житию має на меті тільки здобути християнських людей для проповіди й священників для охрещення Руської землї. Згадана хронольоґічна табличка в усякім разї не меньш певне джерело, ніж літописна повість, автор котрої не дає нам ніякої запоруки, що його версія автентичнійша від тих „инако сказующих“. Коли зважимо ще, що з огляду на відтягання і вимівки імператора Володимир з свого боку мусїв усувати все, що могло дати візантийському дворови оправданий повод до таких відтягань (а таким було б певно в першій лінїї його поганство),-зовсїм певно стає, що він мусїв охрестити ся ще перед своєю оружною демонстрацією против Візантиї — перед корсунським походом.

До сього-ж приводить і хронольоґія. Літопись оповідає про охрещеннє Володимира під 988 р., але тут зібрані в однім праґматичнім оповіданню події богатьох років і тим самим виключаєть ся докладне датованнє їх. Згадана хронольоґічна табличка в житиї каже, що Володимир охрестив ся на десятім роцї по смерти Ярополка (що по її хронольоґії умер 978 р.) і по охрещенню жив 28 років († 1015);

се приводить нас до 987 р. Корсунь взято десь літом 989 р. по візантийським джерелам; по табличцї воно сталось на третій рік по охрещенню, отже 989 р. Як бачимо, табличка і чужі джерела досить близько сходять ся в своїх рахунках і обопільно себе потверджують. Тому можна з повною правдоподібністю прийняти, що Володимир дійсно охрестив ся перед походом на Корсунь, і то значно скорше. Чи як раз так, як каже табличка — повних два роки перед походом? Се не дуже певно, бо судячи по вищеподаним джерелам, між повстаннєм Фоки і взятєм Корсуня не минуло двох літ [15]). Але рахунок таблички можна виправдати, прийнявши, що Володимир охрестив ся на початку 988 р, (мартівський 987 р.), що автор таблички перекладав роки від сотворення світа на роки між

подіями, і як часто бувало, порахував при тім неповні роки [16]).

При хресті дістав Володимир імя Василя — очевидно, на честь свого проєктованого шваґра.

Де саме охрестив ся Володимир-не знати [17]). Вище чули ми поговірки, що він хрестив ся в Києві, иньші говорили, що в Василеві (теперішнїм Василькові), иньші — що де инде. Може найпростїйшою і найблизшою до правди гадкою буде, що таки в Києві. Гадка про Василїв, містечко, що могло як раз від нового імени Володимира дістати своє імя, дуже привабна, але власне така комбінація й могла ще в XI в. насунути гадку, що там охрестив ся Володимир.

Хрещеннє стало ся без великої помпи і розголосу-хоч і нема підстави думати, що було воно т а й н и м, як думають деякі дослїдники, толкуючи тим непевність наших джерел на тім пунктї [18]). Для такої тайности також не можна добачити ніяких важних причин.

Примітки

[1]) С. 289 — 41.

[2]) Вид. Розена (Императоръ Василій Болгаробойца) с. 177. Одначе звістка ся, кинена принагідно, може бути й загальною характеристикою русько-візантийських відносин, тому не треба перецінювати її значіння. Деякі, як Успенский, пробують знайти у Візантийців натяки на те, що Володимир з початку піддержував болгарський рух против Візантиї, аж доки не увійшов з нею в союз. Але таких натяків властиво нема. Успенский вказує у Льва Диякона (X. 8) назви „ скитський“ в описи подій 986 р. (Σκυθική συνήδεια, μάχαιρα Σκυθική) і розуміє тут під Скитами Русь, але сам признає, що у Льва „скитський“ прикладаєть ся раз і до Болгар (с. 123); отже се й не можна уважати доказом. Про те що похід Володимира на Болгар не можна прикладати до Болгар Дунайських, як робить Успенский і иньші, див. вище с. 486.

[3]) В літературі знїмало ся питаннє про те, чи Володимир посилав військо, чи сам ходив в Візантию. Се друге виходить з ібн-ель-Атіра (див. низше); те-ж каже ель-Макін і латинський переклад Скіліци. Правдоподібно, се все такіж недокладности компіляторів, яку бачимо у ель-Макіна. Яхя й Скідіца-Кедрен нічого не кажуть, щоб Володимир сам прибув з своїм військом; оповіданнє Яхї тут особливо важне, воно не лишає можливости припускати особисту участь Володимира, як би навіть звістки Атіра і ель-Макіна були свідомими поправками, а не помилками. Васілєвский (Ж. М. Н. П. 1876, III) добачав на се натяк і в тексті Пселя, але менї здаєть ся — зовсїм безпідставно. Успенский (Ж. М. Н. П. 1884, IV) признавав похід Володимира в Константинополь, але не з помічним полком, а пізнїйше; але се вже буде зовсїм довільним здогадом (правда, що й Успенский висловив його дуже неясно, див. с. 308-9). Бертє-Деляґард думав, що Володимир вирушив був на чолї свого полку — і се той похід „к порогам“: Володимир чекав на нижнїм Днїпрі царівни, а не дочекавши ся, звернув своє військо на Корсунь, і вже потім як здобув його і діждав ся приїзду царівни, післав військо в Візантию. Се вже зовсім суперечить нашим джерелам.

[4]) Яхя в вид. Розена с. 40, Асохік в рос. перекладї Еміна (1864) с. 200-1.

[5]) Про се див. основну розвідку Васїлевского: Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ КонстантинополѢ XI и XII вѢковъ — Ж. М. Н. П. 1874-5, передрукована в „Трудах“ його, т. I (1908).

[6]) До руського князя писалось так: „Лист Константина і Романа, христолюбних римських імператорів, до руського князя“ (Γράμματα Κωνσταντίνου και 'Ρωμάνου πρός τόν άδχοντα 'Ρωσίας), і печатка привішувала ся завбільшки в два золотих. З такою-ж етїкетою писалось до угорського і до печенїзького князя. Але хозарському кагану посилала ся грамота з печаткою в три золотих і надписувалась: „В імя Отця і Сина і св. Духа, єдиного й єдино-правдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозї римські імператори, до найблагороднїйшого й найславнїйшого кагана Хазарії“ — De cerimoniis II. 48.

[7]) Цїнний коментар до наших повістей про корсунську облогу дав недавно Бертє-Деляґард в статї Какъ Владиміръ осаждалъ Корсунь (давнїйша робота Голицына РѢчной и морской походъ Владиміра — Русская Старина 1886, X); його замітки цїнні докладним знаннєм театра війни, топоґрафії старого Херсонеса і його околиць, хоч з самим трактованнєм джерел в сїй студії переважно не можна згодити ся.

[8]) Сї дві паралєльні епізоди корсунської леґенди і лїтописи треба, очевидно, вважати двома обробленнями одної і тої самої теми; тяжко прийняти їх разом — як то робить Бертє-Деляґард, думаючи, що з початку Володимир був остережений Жберном і перервав довіз припасу, потім став робити приспу і нарештї Анастас порадив йому перекопати водопроводи.

[9]) Огняні стовпи на небі, видані 7/IV 989 (Яхя с. 28-9), по словам сучасника Льва Диякона (X 10), провіщали біду, і дійсно Русь взяла Херсон, а Болгари Верію. З огляду на те, що комета 27/VII 989 провіщає у Льва вже землетрус (що став ся в жовтнї тогож року), правдоподібно здогадують ся, що Корсунь взято скорше, нїж появила ся та друга комета, див. Васїлєвского Русско-візант. отр. 1. с. с. 156-8, Розен Яхя с. 214-5.

[10]) Се порозуміннє з Склїром стало ся в вереснї 989 р. — Яхя с. 25. Очевидно, відносини з Володимиром тодї ще не були полагоджені, инакше імператор мабуть не став би так понижати ся перед бунтівником.

[11]) У Кедрена; з доводу згадки про участь Руси в війнї з Фокою, поясняєть ся: 'έτυχε γάρ (імператор) συμμαχίαν προσχαλεσάμενος 'έξ α'υτῶν καί κηδεστήν ποιησάμενος τόν 'άρχοντα τούτων Βλαδιμηρόυ 'επί τῆ 'εαυτοῦ 'αδελφῆ 'Άννῆ. Як би брати буквально, то виходило-б, що Володимир вислав військо по шлюбі, але від такого парентетичного пояснення не можна вимагати повної докладности. Ще загальнїйше каже Зонара. Більш катеґорично висловляєть ся ібн-ель-Атір: імператори „просили у нього (Володимира) помочи й оженили його з своєю сестрою; і вона не схотїла вийти за чоловіка иньшої релїґїї і тодї він прийняв христянство, і було се початком християнства у Руси; оженив ся він з нею і пішов на Варду і вони бились і воювали“. Але коли ми зважимо, що Атір тут компілює, то зовсїм зрозуміло буде, як легко він міг помішати умову про шлюб перед висланнєм помочи і довершеннє шлюбу по тім. Яхя висловляєть ся дуже докладно, він говорить про умову: „і оженив ся цар Руси з сестрою імператора, після того як йому поставлено умовою, аби він охрестивсь... І післав (імператор) до нього сестру свою. І коли умовились вони про шлюб, прибули війська від царя Руси...“. Як бачимо — докладно, але при найменьшій недокладности в висловленню вийшло-б, що Володимир вислав військо по шлюбі: так воно вийшло вже у компілятора Яхї ель-Макіна, — нема нїчого дивного, що вийшло так і у ібн-ель-Атіра. З огляду на се не можна надавати ваги сим звісткам, а супроти виразних вказівок руських джерел (про них низше), що шлюб Володимира відбув ся по поході на Корсунь, вони зовсїм відпадають.

[12]) На сїй точцї сходять ся незалежні від себе й суперечні в иньших точках наші джерела: лїтописне оповіданнє про охрещеннє Володимира і Память чи її джерело.

[13]) Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia . in purpuro nata, gentibus misceatur, сказали в Царгородї за Никифора на таку пропозицію Отона В. (Corpus h. В. XI с. 350). ;

[14]) Візантийцї — не тільки Лев Диякон та Псель, але й Скілїца (Кедрен) та Зонара, що згадують про шлюб Володимира з царівною, промовчують зовсїм охрещеннє його й Руси.

[15]) Щоб ратувати сей рахунок, умову цїсарів з Володимиром пересувають на кінець 986 р., ще перед повстаннєм Фоки. Але Яхя досить виразно каже,

що по руську поміч цїсарі звернули ся після повстання Фоки.

16) Вихідна точка сього рахунку теж непевна, як я виказую в примітцї 11, бо не знати, чи Ярополк дійсно загинув в 978 р. Але вона нам важна як рахункова підстава таблички; її хибність не буде мати значіння, коли будемо виходити з гіпотези, що автор таблички виходив з дати охрещення, означеної роком від сотворення світа. Зрештою можлива й якась инакша помилка при рахунку; в усякім разї лишаєть ся головне: хрещеннє Володимира стоїть перед походом на Корсунь, віддїлене від нього певним часом.

17) Лїтературу про час і обставини охрещення Володимира див. в примітцї 12.

18) Сркуль недавно пішов так далеко в сих здогадах, що вважає тайним не тільки хрещеннє Володимира, але і трактат цїсарів з ним і обіцянку руки царівни, і думає, що похід Володимира став ся за змовою з цїсарями: його діверсія на Корсунь мала оправдати в очах візантийського громадянства таку негідну річ — відданнє царівни за Володимира; тому й Анастас, передаючи місто Володимирови, поступав згідно з волею цїсарів і т. и.

ЛЇТОПИСНА ПОВІСТЬ ПРО ОХРЕЩЕННЄ, ЇЇ КОМБІНАТИВНИЙ ХАРАКТЕР, ОСТАНКИ ПОЕТИЧНИХ ОБРОБЛЕНЬ ІСТОРІЇ ВОЛОДИМИРОВОГО ШЛЮБУ, ПОЛЇТИЧНІ МОТИВИ ШЛЮБУ Й ОХРЕЩЕННЯ; ЗАХОДИ ВАРВАРСЬКИХ ВОЛОДАРІВ КОЛО ВІЗАНТИЙСЬКОГО ДВОРУ; ЛЄҐЕНДА ПРО КОРОНАЦІЮ ВОЛОДИМИРА; ІСТОРИЧНІ ДОВОДИ

Наші давнї письменники охрещеннє Володимира виводять виключно з релїґійно-моральннх мотивів, як се й зовсїм натурально для них. „Прийде нань посѢщениє Вышняго“, каже найстарший з них — Іла-ріон, ...„и въсия

разум в сердци єго, яко разумѢти суєту идольскыя лсти, и взыскати єдиного Бога, сътворышаго всю тварь видимую и невидимую“. На тім же становищі стоїть і Нестор (в житиї Бориса і Ґліба) натякаючи на якусь „спону“ (перешкоду, прикрість), наведену на нього Богом, щоб спамятати його і навернути на праву віру — „явлениє божие быти ему крестьяну створи ся“. Такі ж загальні натяки на боже просвіщеннє, вплив Святого Духа повторяють ся в иньших старих памятках; вони проходять провідною гадкою і через лїтописне оповіданнє, що до недавна було вихідною точкою й для сучасної історіоґрафії, і тому варта особливої уваги. В нїй Володимир малюєть ся запаленим прихильником поганської віри, нечуваним женолюбом і розпустником, але ласка божа стереже його. До нього приходять місіонарі ріжннх релїгій, намовляючи його кождий на свою віру: Болгари-Магометане, „Нїмці от Рима“, хозарські Жиди, нарештї грецький „фільософ“. Володимир одначе не здаєть ся. Він постановляє „испытати о всѢхъ вѢрахъ“. По нараді з боярами й „старцами градскими“ посилає десять мужа на звідини; вони оглядають ріжні обряди і вернувши ся, захвалюють перед Володимиром грецьку віру; бояре підтримують їх оповіданнє прикладом покійної кн. Ольги, „яже бѢ мудрѢйши всихъ человѢкъ“, і Володимир постановляє охреститись, але нїби для більш відповідної форми іде на Корсунь, змушує імператора видати за нього сестру, а при тім заявляє готовність охреститись. Але хоч при облозї Корсуня Володимир прирік охреститись, як що візьме місто, і з тим йому прислали цїсарі свою сестру, — він ще вагаєть ся, і аж чудо — що очи йому чудесно загоїлись, приводить його до охрещення. Охрестивши ся в Корсунї, він побрав ся з царівною, і забравши з Корсуня священників і ріжні святощі, вернув ся до Київа. Тут насамперед нищить ідоли, а далї збирає з цїлого Київа людей на Днїпро, і так стало ся всенародне хрещеннє [1]).

Історичну нестійність сього оповідання виказано тепер вже вповні. Ми бачили, що в дійсности ініціятива в зносинах Володимира з Візантиєю вийшла не від нього, але від Візантиї, й проєкт шлюбу був не оконечною, а вихідною точкою в справі охрещення Володимира. З психольоґічного становища беручи, поступованнє Володимира в лїтописи зовсїм неймовірне [2]). Лїтопись комбінує ріжні перекази, ріжні виводи і мотивовання Володимирового хрещення, громадить одні на другі, так що одно другому входить в дорогу і перебиває. Намови грецького місіонера, невважаючи на всі свої арґументи, котрі мусїли очевидно в своїй версії

переконати Володимира і привести до хрещення, — кінчать ся нічим, бо Володимир переносить справу на раду бояр, а з сеї наради виходить проба вір через посольства. Мотив посольств збирає всякі арґументи за перевагою грецької віри, але всї заходи кінчать ся новою оцїнкою бояр, яка завертає справу назад до пункта, який сам по собі без всяких проб міг рішити справу — посилають ся на приклад, мудрої Ольга (мотив, з якого виводить Володимирове охрещеннє „Память" Якова). По сїм похід на Корсунь мав би значіннє тільки як простий спосіб здійснення вже міцно прийнятого рішення (так як в старім житиї Володимир просить Бога „дати" йому сей город, аби звідти дістати попів і учителїв християнства „на всю землю"). Одначе з дальшої історії походу виявляєть ся, що ніякого певного рішення у Володимира нема; в оповіданнє вривають ся мотиви з тих версій, де корсунський похід, очевидно, служив провидїнню способом, щоб провести Володимира на християнську віру незалежно від його замірів і плянів: він ухиляєть ся від охрещення до останнього, але хороба і чудесне одужаннє нарешті приводять його до хреста.

Сей мотив — приведеннє Володимира провидїннєм до охрещення против його волї і свідомости, здаеть ся, був розвинений в старій традиції на тлї народнїх і поетичних оброблень його женолюбства, еротизма, кажучи по теперішньому. Через прізму книжної, церковної письменности пройшли тільки деякі уривки сього старшого Володимирового епосу [3]). Лїтописна повість описує йото монструальну похоть, котра потрібувала не десятки, а сотнї жінок, так що не вдоволяючи ся своїми гаремами, він ще забирав мужнїх жинок і дївчат у своїх підданих [4]). Ріжні фраґменти старих переказів і пісень описують його „сватання"-заходи дістати жінку то з того, то з другого високого, неприступного роду, — заходи закрашені суворою, жорстокою закраскою, що кінчать ся наругою мстивого князя над гордою красунею, яка не хотїла його. Так сватає він (в наведеній вище записи) Рогнїдь, княжну полоцьку, і зневажений нею, здобуває її силоміць — силою бере місто і вхопивши Рогнїдь, безчестить її на очах батьків, а потім убиває її батька. Далї — в корсунській лєґендї — посилає „воєводу свого Олега" до „корсунського князя", просити за себе дочки його; корсунський князь посміваєть ся з такої фантазії „поганого", тодї Володимир іде під Корсунь, стоїть під ним девять місяцїв і таки здобувши город, знов безчестить княжну [5]), котрої руки добивав ся, і збезчестивши, вже помітує нею — віддає за Варяга Жберна, що йому поміг здобути місто, а сам бере собі ще

вищу ціль — царгородську царівну: посилає Олега і Жберна до Царгороду, просити царівни, грозячи, як не дадуть, зробити з Царгородом те саме, що зробив з Корсунем. І виманивши царівну у братів хоче і з нею „безвЂріє (вар. беззакониє) сотворити“ — аж тут мішаєть в се рука божа і наславши сліпоту на нього змушує замість того хрестити ся. „Прельщенъ бысть женою и наконецъ обрЂте благодать божию“, резюмує провідну гадку один з варіантів — через похоть жіночу рука божа справила Володимира до правої віри і спасення.

Полишаючи на боці такі надприродні, провіденціальні обяснення Володимирового навернення, мусимо пошукати більш реальних і конкретних мотивів в обставинах Володимирової діяльности, в його становищі володаря і полїтика. Ми бачили до тепер Володимира в ролї полїтика, державного мужа в повнім значінню того слова — одного з видатнїйших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсипану руську державну систему. Він, далї, звязав сю слабко злучену систему земель династичним звязком, і се значно зміцнило її в порівняннюю з попереднїми часами. Не виключаючи моральних елєментів, ми і в иньшім многоважнім його дїлї — перейнятю християнства мусимо на сам перед пошукати тих. самих державних мотивів: у таких полїтиків з поклийкання все перед усім обертаєть ся наоколо тих державних інтересів.

Ми бачили, що ініціятива союзу вийшла від Візантиї. На прошеннє помочи Володимир відповів жаданнєм руки візантийської царівни. Се на око зовсїм марне жаданнє набере для нас значіння, коли ми перенесемо ся в сьвітогляд людей X в. Не тільки Рим Старий і Новий (Візантия) вірили в своє вибране становище між державами й народами, як держави над державами, як центри світового житя, — але сим поглядом перейняті були і „варварські“ народи. Для них Візантия була ідеалом блеску, слави, культурности, візантийський імператор — недосяжним ідеалом могутности, власти, впливу, престіжа, щось як Людовик XIV в очах сучасних европейських потентатів і потентатиків, тільки ще в значно більшій мірі. За сим императором стояла традиція „вічного Риму“, авреоля високої культури, слави, могутности, недосяжної величи, від простих смертельників відрізаної стіною штучної, вередливої, невимовно привабної для варварської фантазії церемонії й етікети, де дивним способом лучили ся в чарівнім фокусї елєменти античні з східнїми. І варварські володарі навипередки запобігали візантийського двору, щоб у нього перейняти для

себе щось із сеї авреолї: як плянети світять відбитим сонечним світом, так вони хотїли взяти на себе щось із сього світового огнища, щоб ним засвітити перед очима своїх варварських підданих і піднести в їх очах себе, свою власть і повагу. Тут була не сама тільки дитяча охота до блискучих цяцьок: орґанїзація варварських держав вимагала передо всїм піднесення престіжу власти, бо вона звичайно в сих примітивних орґанїзаціях занадто низько стояла. З сих мотивів розщибають ся варварські королї й князї за візантийськими реґалїями, візантийськими титулами, візантийсьними царівнами. Трудно знайти европейську державу, щоб між її інсіґнїями не було якоїсь „римської“ корони, чи чогось такого иньшого. Русь не була виїмком.

Пізнїйший візантийський полїгістор Гріґора (XIV в.) каже, нїби й якийсь руський володар ('ο Ρωσικός) дістав титул стольника (τοῦ 'επί τῆς τδαπέζης) ще за часів Константина Вел. [6]). Для часів Константина се, розуміється ся, неможливо, але тут може крити ся память про якийсь факт надїлення подібним титулом руського князя дуже давнїх часів.

В своїх поученнях синови дїд імп. Василя, Константин Порфирородний дуже докладно застановляєть ся над тим, як вимовлятись від того рода варварських жадань. Се поученнє о стільки характеристичне і для русько-візантийських відносин, що варто його зацитувати, тим більше, що між тими претендентами на візантийські гонори Константин виразно називає й Русь.

„Коли Хозари, або Турки (себ то Угри), або Русь, пише Константин, або який иньший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевнятись, аби прислано йому царських убрань, або корон, або орнатів (στόλαι) за якусь прислугу або поміч, то так вимовляти ся, що такї орнати і корони, звані у нас камелавками, не людьми зроблені, але прислані від Бога ангелом імп. Константинови і не можуть бути взяті коли будь з св. Софії, анї кому небудь дані“.

„Але перейдім, пише император, до иньшого рода абсурдних і ганебних жадань, аби послухав і довідав ся ти, як на них гідно й відповідно відказати. Коли який з сих невірних і невизначних північних народів почне допевнятись, аби посвоячити ся з імператором Ромеїв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку видати за імператора або його сина, треба тодї

такими доводами відмовити на се недорічне жаданнє, що й на се є заборона, страшна і непорушна постанова святого і великого Константина". Вона забороняє імператорови своячити ся з чужими, особливо невірними народами, — виключивши тільки Франків, додає імператор супроти шлюбу Отона з візантийською царівною. Коли-ж би хто покликував ся на факт, що імп. Роман видав свою внучку за болгарського царя Бориса, то на се відповісти, що Роман був чоловік неучений і неписьменний, не був вихований на дворі, і за той шлюб він мав велику ганьбу та й досї мають йому то за зле [7]).

Як бачимо, Константин також згадує за руських князїв, що вже перед тим допевнялись собі інсіґнїй від Візантиї. Нїчого дивного, що й Володимир, будуючи руську державу, забажав для сїєї будови візантийського цементу. Він захотїв стати шваґром візантийського цїсаря, захотїв приодягнутись авреольою царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цїсарських реґалїях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченнєм з візантийським двором вязалось наданнє якогось візантийського титулу, візантийських інсіґнїй. Се нас приводить до дуже інтересної з з культурно-історичного погляду лєґенди — про т. зв. Мономахові реґалії; я мушу спинитись тут коло неї, хоч би як найкоротше [8]).

В XVI — XVII в. була широко розповсюднена лєґенда про перенесеннє на Русь царських реґалій з Візантиї. Найбільш популярна версія, уложена в літературні форми великоруськими книжниками в 1-ій чверти XVI в. і слїдом перейнята московським правительством, що положило її в основу прав на царський титул [9]), оповідає, що Володимир Мономах вислав військо на Греків, ідучи за прикладом давнїйших походів на Візантию; се військо пустошить візантийські землї; настрашений імператор Константин Мономах посилає в Київ послів з дарунками і з царським вінцем, вони коронують Володимира, і той передає царські реґалії своїм потомкам. При тім в деяких версіях додаєть ся, що Володимир поручив своїм потомкам переховувати сї реґалії, але не короноватись ними, аж до часу, коли поставить Бог царя, — таким був цар Іван IV, що власне використав сю лєґенду для санкції свого царського титулу [10]).

Ся лєґенда, безперечно, досить нової дати. Вона має в собі богато

анахронїзмів, як в титулах послів, так і в імени імператора: Константин Мономах умер, коли Володимир Мономах мав тільки два роки (тому в деяких пізнїйших компіляціях імя Константина поправляєть ся на Олексія Комнена). В „Слові о погибели Руської землї“, зложенім десь у в другій половинї XIII в., бачимо що йно перші завязки леґенди: тут імператор (Мануїл) посилає Володимирови дарунки, аби він „под ним Цесарягорода не взялъ“ [11]). Свою пізнїйшу форму вона дістала очевидно в дальших столїтях.

Поруч сеї версії, прийнятої вкінцї в московськім письменстві, були й иньші. Одна говорить, що Володимир Мономах здобув ті інсіґнїї під час походу в Крим, від ґенуезького ґубернатора м. Кафи [12]). Друге оповіданнє говорило, що царською короною короновано св. Володимира; при тім його війна з Греками перетворила ся в похід на Царгород [13]).

Коли поставити коло себе всї звістні нам перекази, то стає дуже правдоподібним, що вони розвинули ся з початкової леґенди про те, як Володимир Вел. здобув інсіґнїї своїм походом на Крим; з сієї початкової леґенди пішло дві версії: одна говорила про похід на Крим (що був потім модернїзований, і замість Херсонеса і Греків зявилась Кафа і Ґенуезцї), друга оповідала про похід на Царгород, а імя „старого Володимира“ заступила іменем його славного правнука-іменника, що теж був посвоячений з візантийським домом і мав війну з Візантиєю [14]). Початкову версію — про Володимира Вел. ми маємо тепер тільки вже в скомбіновану з Мономаховою; але се власне промовляє за її давністю [15]).

Сей лїтературний вивід вповні відповідає історичним обставинам. Чули ми вище, як руські князї просили у Візантиї інсіґнїй; дуже правдподбіно, що й Володимир з рукою візантийської царівни дістав якісь інсіґнїї, не царські (се меньш правдоподібно), але напр. корону кесаря, і нею коронував ся. A priori се зовсїм правдоподібно. Пробувано підперти сю правдоподібність і позитивними фактами.

Так в патріаршій грамотї 1561 р., що потверджувала права московських царів на їх титул, пробувано прочитати в вишкробанім місцї згадку про коронованнє Володимира Вел., одначе річ ся зістаєть ся непевною [16]). З другого боку недавно пробувано довести, що найважнїйша з

„Мономахових“ реґалій — корона (т. зв. шапка Мономаха), відкинувши пізнійші части, дійсно візантийська корона десь XI — XII в., в такім разї було-б можливо одно з двох, або — що се шапка Володимира Вел., яка в пізнійшій традиції була надана його іменнику Мономаху, предку московської династії, що переховала сю памятку, або — се корона Володимира Мономаха — і сей факт власне міг замінити імя Володимира Вел. іменем Мономаха в леґенді. Одначе візантийська ґенеальоґія корони зістаєть ся непевною, й иньші боронять її східнього, і то пізнійшого початку [17]). Отже сї доводи поки що тільки гіпотетичні. Третій факт маємо певний: се портрети Володимира в царських реґаліях на його монетах. Але доказова сила його слаба, бо царські портрети були на візантийських монетах, що служили тут моделями. Отже з історичного становища коронація Володимира зістаєть ся поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною.

Примітки

[1]) Іпат. с. 56-80.

[2]) Сю сторону свого часу докладно виясняв Ґолубінский в своїй аналїзї лїтописного оповідання.

[3]) Пок. Голубинский пробував раціоналїзувати сї сотнї підложниць, толкуючи, що тут може бути мова про невільниць призначених для торгу (I с. 146). Але в дійсности маємо тут поетичний гіперболїзм, який зовсїм не потрібно раціоналїзувати.

[4]) В сучасній билинній поезії заховали ся тільки ослаблені відгомони сеї теми, въ билині про те, як сватав Дунай за Володимира доньку литовського короля: саме сватаннє Володимира відійшло в сїй билинї на другий плян супроти її другого епізода — поєдинку Дуная з „поляницею“, сестрою Володимирової нареченої. В більшости варіантів її всетаки литовський король відмовляє ще своєї доньки Володимирови — в деяких відзиваєть ся

досить непочестно про нього (напр. Гильфердинга II с. 102. БЂломор. былины 79 і Дунай змушує його до згоди силою, побиваючи його і його людей. Але в деяких варіантах сей головний мотив атрофірував ся зовсїм, і король відразу дає згоду на шлюб (лїтературу див. вище с. 436, спеціальна праця Лободи: Русскія былины о сватовствЂ, 1904).

5) Леґенда описує се з особливою суворою докладністю: „князя корсуньсково и со княгинею поималъ, а дщер ихъ к себЂ взял въ шатер, а князя и княгиню привяза у шатерныя сохи, и съ ихъ дщерію пред ними безаконство сотвори, и по трех днех повелЂ князя и княгиню убити, а дщер их за боярина Ижберна дал“. Тексты у Шахматова, Корсунская легенда с. 46-8.

6) Corpus hist. Byzant. т. XXIV с. 239.

7) De adm. 13.

8) Важнїйша лїтература: Оболенскій Соборная грамота духовенства; Вельтманъ Царскій златой вЂнецъ і т. и. — Чтенія московські 1860, I; Макарій Исторія рус. церкви II с. 288, 1860,I; Прозоровскій Объ утваряхъ ириписываемыхъ Владиміру Мономаху — Записки отд. рус. и слав. арх. русскаго археологич. общества т. III і Труди III зїзду т. II (в додатках); Терновскій Изученіе византійской исторіи, II с. 155 і далї; Васильевскій Русско-византійскіе отрывки, I — Ж. М. Н. П. 1875, XII. Regel Analecta byzantino russica с. LVII і далї; И. Толстой О древнЂйшихъ русскихъ монетахъ — Записки ими. рус. археол. общ., н. серия т. III; БЂляєвъ Byzantina II с. 216; Ждановъ Русскій былевой эпосъ гл. I; Кондаковъ Русскіе клады I с. 60 і далї і його ж Русскія древности т. V с. 40 і далї; особливо інтересні тут працї Реґеля і Жданова. Див. ще мою Історій Київщини с. 126, і вказану низше на с. 509 новійшу полєміку з Кондаковим в справі Мономахової шапки. Окрім того, з лїтературного боку — статї Веселовского в Исторіи русск. словесности Галахова 1880, I с. 409 і далї, Разысканія въ области духовнаго стиха — Записки петерб. акад. т. 45, Пыпина Исторія русской литературы, II гл. 1.

9) Вона вирізана була 1551 р. на царськім місцї в московській катедрі.

10) Найранїйша редакція сеї версії — Спиридона Савви, у Жданова ор. с.

додаток IV, варіанти в закінченню див. у Карамзіна II прим. 220 і Жданова с. 127.

[11]) Вид. Лопарьова с. 24 (Памятники др. письм. ч. 84).

[12]) Герберштайн, пер. Анонїмова с. 37 (пор. с. 16), Стрийковский вид. 1846 т. I .с. 188, ту ж історію повторяють Петрей, Ґерера, Де Моріні — Жданов ор. с. 120.

[13]) Сборникъ русскаго истор. общ. т. LIX с. 437, 474, 504, 527 і тексти у Жданова ор. с. с. 62-3.

[14]) Про неї див. в моїй Історії Київщини с. 127.

[15]) До такого виводу прийшов Жданов ор. с. с. 123 і далї; тільки він при тім думав, що царське вінчаннє було відгомоном шлюбного вінчання Володимира (с. 144-5). Посереднїм моментом для переходу від Володимира Вел. до Володимира Мономаха він уважає похід Володимира Ярославича за часів Константина Мономаха, але імя сього імператора легко могло зявитись за для його іменника — руського Мономаха.

[16]) Реґель Analecta с. LXX — I, против того замітка Мілюкова Главныя теченія русской исторической мысли I с. 157 прим. 2 і Жданова ор. с. 142.

[17]) Візантийського характеру корони боронив Кондаков в вище згаданих працях; вкінці він зачисляв її, з огляду на деякі дрібні технїчні детайлї, до XII в., але сього погляду не мотивував (Клады с. 75). Його виводи викликали ряд закидів: Соболєвский (Мономахова шапка и царскій вѢнецъ — Археол. извѢстія 1797, III) уважав її перебіркою княжого клобука. Анучін (Археологическое значеніе „Мономаховой шапки“ ib. V — VI) боронив можливости оріентальної роботи. Нарештї покійний уже Філїмонов (О времени и происхожденіи знаменитой шапки Мономаха — Чтенія моск. іст. товариства 1898, II) категорично заявив, що се шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана звідти 1317 р. Узбеку, а той подарував її Калитї. Його праця одначе, скільки минї відомо, не вийшла досї в цїлости, й не можна оцїнити його арґументації.

ОХРЕЩЕННЄ РУСИ: ЙОГО ПОЛЇТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ, ХРИСТИЯНСТВО НА РУСИ ПЕРЕД ВОЛОДИМИРОМ; ВАРЯГИ-ХРИСТИЯНЕ, ЗАХОДИ ВОЛОДИМИРА КОЛО ХРИСТІАНЇЗАЦІЇ; ОХРЕЩЕННЄ КИЯН, РОЗПОВСЮДЖЕННЄ ХРИСТИЯНСТВА; ХРИСТИЯНСТВО НА ПРОВІНЦІЇ

Вертаю ся до попереднього.

Імп. Василь поставив умовою шлюбу з царівною, щоб Володимир охрестив ся. Яхя каже навіть, що він зажадав, аби Володимир охрестив весь свій нарід, але се могло зявити ся як вивід з пізнїйшого, хоч і в такім жаданню теж нема нїчого неможливого. Для Володимира не було трудности нї в тім нї в сїм. Християнство було найважнїйшою складовою частиною візантийської культури, в певній мірі — і державного укладу Візантиї, тож зближаючись до Візантиї, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсїм природним і льоґічним — приподобитись до неї і в сїм многоважнім моментї, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного полїтика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне полїтичне значіннє буде мати розповсюдненнє з княжої руки серед народів його держави з їх ріжнородними, але примітивними, слабо виробленими релїґійними формами, релїґії нової, культурної, з її богатим змістом, виробленими формами, міцною ерархією, релїґії що мусїла-б опиратись, як на свою підпору, на княжу власть і звязувати новим культрним узлом ріжнородні народи і области його держави. Розумієть ся, не маємо права при тім відкидати зовсїм мотивів морального характера: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо вповнї прийняти, що він сам стояв потім під щирим впливом нової релїґії, але не можемо й іґнорувати сїєї полїтичної сторони релїґійної справи, навпаки — мусимо як раз з неї виходити.

Справа нової релїґії стояла тим лекше, що на Руси християнство не було чимсь зовсїм новим. Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних

часів мусїла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цїлими місяцями пересиджували в Царгороді „коло св. Мами“, в кримських грецьких містах, в Тмуторокани, — ті Русини, що служили вже в початках X в. в Візантиї або ходили туди помічними полками, нарештї — навіть ті руські полки, що грабували візантийські землї — всї вони аж надто мали нагоди пізнати близше християнство; а при тім впливі, який взагалї мала візантийська культура на перенятливу словянську натуру, при слабости й невиробленности словянської релїґії — легко могли підпадати впливу християнства. Жития (Стефана Сурозького, Ґеоргія Амастридського) оповідають в формі чуд про вражіннє, яке робило християнство на руських розбишаків; чи не мали місця такі впливи, такі враження, тільки в звичайнїйших, буденнїйших формах, скрізь де стикав ся світ русько-словянський з грецьким?

Ібн-Хордадбег ще в 2-ій пол. IX в. оповідає про руських купців, що вони називали себе християнами [1]), і нема причини приймати се скептично. Християне могли вже й тоді бути між ними.

Так само нема причини відкидати звісток про наверненнє на християнство якогось значнїйшого числа Русинів по поході 860 р., заходами візантийського правительства і єрархії. Охрестив ся мабуть і сам князь Аскольд. Патр. Фотий каже про висланнє на Русь епископа [2]). Епископська катедра була і в руській Тмуторокани [3]).

Від 860-х рр. можемо датувати істнованнє в Київі якоїсь більшої громади християнської Руси, що не лишила ся без значіння в пізнїйшим розвою християнства й християнської культури. Справедливо вказують, що дуже швидкий розвій християнства, духовної верстви, словянського письменства від Володимирових часів не можна собі представити без попереднього — без значнїйших християнських громад в X в. [4]). Наша Повість згадує церкву св. Ілї в Київі на Подолї над Почайною в пертій половинї X в. [5]). Цїкаво, що ся київська церква присвячена як раз тому святому, що в релїґійнім світоглядї Словян і Руси спеціально заступив місце бога-громовника Перуна: се вказує на певне приладженнє нового релїґійного світогляду до давнього.

В трактатї Ігоря з Візантиєю 944 р. християнська Русь виступає поруч

поганської, навіть на першім місці. Очевидно між княжою дружиною, в двірських кругах і взагалі між вищими верствами в Київі було тієї хрещеної Руси вже досить богато. Тим пояснюєть ся факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга, охрестила ся сама. Лишаючи на боці питаннє, де вона охрестилась, мусимо в усякім разі признати, що познайомилась вона з християнством на ґрунті, в Київі; їдучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою з Київа якогось свого священника Григорія. Святослав, як оповідає літопись, не схотів охрестити ся, хоч як намовляла його мати, але християнству не було ніяких перепон далі розвиватись: „аще кто хотяше волею креститися, не браняху, но ругахуся тому (насмівались)“, зауважає літописець, і тут можуть бути реальні спомини. Християни згадують ся в Київі і в перші роки Володимирового князювання: літопись переказує історію, як в жертву ідолам хотіли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивленнє забили і батька і сина [6]). Новійші розкопки коло Десятинної церкви викрили чимале християнське цвинтарище з часів перед Володимиром, в близшім сусідстві княжого двору.

До річи. Автор літописного оповідання має то переконаннє, що перші київські християне були Варяги: „мнози бо бЂша Варязи кристьяни“ поясняє він з поводу згадки про церкву св. Ілї. Легко пояснити, як склалось у нього таке переконаннє: княжа дружина, що по умові з Візантиєю присягала в церкві св. Ілї в 944 р., була на його думку варязька; згадані мученики християне, забиті за Володимира, були теж Варяги [7]). Але, розумієть ся, в дійсности такої національної виключности не могло бути: коли Варяги, приходячи на Русь і з Русинами ходячи в грецькі землї, знайомились з християнством і приймали його, то з самими Русинами мусїло се початись ще давнїйше, бо вони ще частїйше знайомили ся з християнством, і християнської Руси мусїло бути далеко більше, як тих Варягів.

Таким чином ґрунт для християнства в Київі був уже приготований, і в самій київській княжій династії були християне. Володимир сам мусїв близше знати християн, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Тому перехід на християнство не був для нього чимсь незвичайним. Важнїйше було те, що перемінивши сам релїґію, він — чи під впливом Візантиї (як каже Яхя), чи з власної ініціятиви — доложив усяких старань до того, щоб ту нову релїґію розповсюднити в своїй державі й

можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала глубока політична ідея.

Наші відомости про заходи Володимира коло розповсюднення християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумнїву, що він дїйсно заходив ся коло розповсюднення його по своїй державі, і то дуже енерґічно, не спиняючись і перед певним натиском, Іларіон, що сам, правдоподібно, був свідком сих заходів, виразно свідчить, що Володимир, охрестивши ся сам, „подвиже ся паче и заповЂда по всей землЂ своєй хрестити ся во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всЂхъ градЂхъ славити ся святЂй ТроицЂ... и небысть ни єдиного же противяще ся благочестному єго повелЂнию: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелЂвшаго крещаху ся, понеже бЂ благовЂриє єго съ властию съпряжено, и въ єдино время вся земля наша въслави Христа съ Отцомъ и съ св. Духомъ“. Не меньш катеґорично висловляєть ся старе житиє і з ним мнїх Яков. Володимир, кажуть вони, „всю землю русскую крести отъ конца и до конца, храмы идольскыя и требища всюду раскопа и посЂче и идолы вся съкруши и всю землю русскую й грады честными церквами украси“. Лїтописнь оповідає про все се ширше. Володимир скоро прийшов з Корсуня до Київа, зараз звелїв понищити ідоли: одні порубали, иньші попалили, а ідол Перуна привязавши коневи до хвоста стягнули з „гори“ на Дніпро; при тім дванадцять мужа били його палицями; потім викинули ідола в Дніпро, й Володимир звелїв відпихати його від берега, аж доки пропливе за пороги; за порогами його викинуло на мілину, „що й досї зветь ся Перуня рЂнь“. Після того Володимир заповів по Київу, аби всї без виїмку йшли на ріку, хреститись, і люде радісно сповняли се велїннє, покладаючись на те, що нова віра мусить бути добра, коли її прийняли князь і бояре. Другого дня грецькі священники з Корсуня і з Царгорода, що приїхали з царівною, охрестили в Днїпрі нарід, а Володимир після того звелїв ставити церкви на місцях, де були ідоли, „й нача ставити по градомъ церкви и попы, и людиє на крещениє приводити по всемъ градомъ и селомъ“ [8]).

Де що в сїм оповіданню оперете, очевидно, на місцевих переказах і має в собі реальне зерно. Так про якесь всенароднє охрещеннє людей в Київі говорить ще й Нестор в житиї Бориса і Глїба [9]), і ми, правдоподібно, маємо тут факт. Про нищеннє ідолів з усякими глазуваннями в Новгороді оповідає

Новгородська лїтопись [10]). Але маємо й таке, що нїяк не може бути прийняте. Як не звістне було-б у Київі християнство, скільки-б не покладав ся Володимир на вплив своєї власти, про котрий говорить Іларіон, — все таки нагло кликати нарід до хрещення на ріку без всякого попереднього приготовання було б дуже дивно і не тактовно з боку Володимира, а нищити ідолів перше, нїж люде були приєднані до християнства, було-б уже чистою провокацією. Саме лїтописне оповіданнє припускає, що бояре Володимирові охрестили ся скорше, і се зовсїм правдоподібно : скорше можна було привести до хрещення двір, як ціле місто; мусимо припустити довші заходи Володимира коло приготовання та прихилення до нової віри народу. Все се не стояло зовсїм у звязку з походом на Корсунь, бо він, по всякій імовірности, мав одинокою метою — змусити імп. Василя, аби вислав нарештї царівну до шлюбу, і виник зовсїм несподівано. По лїтописи справа виглядав так, що аж після сього походу з Корсуня та Царгороду здобув Володимир священників для охрещення, і старе житиє Володимира представляє нїби то де инде крім Корсуня Володимир не міг знайти попів і учителїв християнства для своїх людей. Але в дійсности він мав їх і в Київі, міг понад те дуже легко дістати скільки йому було потрібно і з Греції, і з Болгарії, і не потрібував для того ходити походом на Греків, а міг свої заходи коло приготовання людности до нової віри повести зразу, як рішив охрестити ся сам.

Не маючи причин приймати безпосередню звязь християнської проповіди з походом на Корсунь, ми одначе тратимо разом з тим і підставу для хронольоґії київського хрещення. 988 рік, під котрим уміщена в лїтописи ціла історія від походу на Корсунь і далї, вправдї може бути роком охрещення Киян, але певности в тім нема. Охрестивши ся сам, Володимир м і г, розумієть ся, зараз забратись до приготовання до християнства бояр і київського люду, та протягом року привести його до всенародного хрещення. За тим, що се досить скоро стало ся по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещеннє Руси безпосередно вяжеть ся з охрещеннєм самого Володимира: натяків на якийсь довший час між ними нема. Більше тут поки що не можна сказати.

Що не вважаючи на приготовання, не всї люде йшли так радісно й легко до хресту, як то представляє лїтопись, нема що казати: для того хіба потрібно-б було чуда, яке й припускає Нестор, Іларіон натомісь підносить вплив страху. Се певно; тільки ледви чи уважав Володимир відповідним брати ся

до гострих репресій. Та по за границями більших міст вони були й неможливі.

По більших містах, де були більші осідки дружини й купецтва, що провадило заграничну торговлю, ґрунт був до певної міри приготований, як і в Київі. Се особливо могло бути в містах на великій грецькій путі: по містах близших до чорноморського побережа та по таких великих купецько-дружинних гнїздах, як Переяслав, Чернигів і т. и. Тут навіть могли бути й церкви. Хрестячи Киян, Володимир, певно, зараз же заходив ся коло росповсюднення християнства по тих иньших більших центрах, наскільки ставало в нього для того відповідних сил — проповідницьких і взагалї церковних. Але безпосереднї відомости з них маємо тільки про Новгород. Тут теж оповідаєть ся, що ідоли понищено, а Перуна з усяким соромом вкинено в воду, але вже про всенароднє хрещеннє нїчого не сказано. Досить популярна в науцї звістка т. зв. Якимівської лїтописи оповідає, що Новгород охрещено силоміць, що люде пробували боронити ся проти присланого для того Добринї, але він їх приборкав, запаливши місто, і з того пішло приспівє: „Путята (тисяцький Володимира) хрестив мечем, а Добриня огнем“ [11]). Але на сїй Якимівській лїтописи лежать слїди дуже пізньої руки, і з звісток її трудно користати. В усякім разї треба піднести що про всенароднє охрещеннє нїде окрім Київа нема мови, — так і в Новгородї.

Се має своє значіннє. Київ був найбільшим гнїздом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусїв бути вплив князя й його двору. Що можна було зробити тут, було дуже трудно, а може й не можливо робити по иньших містах, а особливо тих, що слабко й недавно звязані були з Київом. Самі громадки навернених до християнства мусїли меньшати в міру віддалення від Київа, від християнського свїта, і в міру зменьшення в них „руських“ кольоній. Таке саме ослабленнє впливу нової віри ішло знову „по провінції“ в міру віддалення від більших центрів. Далекі, позбавлені більших торговельних центрів Вятичі ще в другій половинї XI в. були поганами, заховували поганський похоронний обряд і десь при кінцї XI чи в першій половинї XII в. вбили св. Кукшу і його ученика Никона, що проповідували християнство в їх землї [12]). В Ростові, судячи по аґіоґрафічним памяткам, перші два епископи були зовсїм in partibus, третїй — св. Леонтий доперва в 2-ій пол.

XI в. встиг ріжними заходами привести частину міської людности до християнства, між иньшим — збираючи дітей і научаючи їх християнській вірі, але при тім богато натерпів ся всякої муки, а по деяким версіям навіть був замучений; аж пізнійшому епископу Ісаї надаєть ся охрещенне краю [13]). Та не кажучи вже за такі „ведмежі кути“ Володимирової держави, маємо дуже проречисте свідоцтво для Новгорода, як там слабко трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгороді виступив волхв „хуля вѢру крестьянскую“, то по стороні епископа і християнства став тільки князь із своєю дружиною, „а людьє вси идоша за волъхва“ [14]).

І на Україні по всякій імовірности християнство на початках стало релїгією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо дальші від культурних центрів. При кінції XI в. мніх Яков, що жив сам здаєть ся в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оції місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчаннє річею тільки бояр і князів, а самі побераають ся без церковного благословенства. Рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереженнє митрополита в тій же памятці про жертви людей „бЂсомъ, болотомъ и кладезомъ“, не кажучи вже про прояви двоєвірства — укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великій мірі і досі [15]). Правда, лїтописець каже, що Володимир „нача людиє на крещениє приводити по всемъ градомъ и селомъ“ [16]), але коли зважимо, що між сим простим людом одинокою можливою проповідею була устна, і подумаємо, як то тяжко було приготовити потрібне для таких місій число відповідних проповідників, то сю звістку лїтописи про села мусимо прийняти з великим скептицизмом; хіба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст [17]). Християнїзація народа в масах поза межами більших культурних центрів мусіла поступати дуже поволі і про неї за часи Володимира не можна ще було й думати. Вона могла бути осягнена тільки протягом довгих віків, спільними силами правительства і єрархії, а ще більше — силою натурального впливу християнства, як релїгії вищої і більш виробленої, втіленої в конкретні форми й обряди.

Примітки

[1]) Вид. де Ґуе с. 116.

[2]) Див. вище с. 404--5, 408. 3) Див. низше.

[4]) Ламанскій ор. с. гл. XXV.

[5]) Повість називає її: „сборная церкви“ : Се очевидно переклад грецького καθολκή 'εκκλησία в оригінальнім тексті умови 944 р., — в умові говорить ся про парохіальну, публичну церкву (в противність домовій). Трудність заходить тільки в тім, що умова говорить теж про присягу християнської Руси в церкві св. Ілї, — отже чи се мова йде про одну, чи про дві церкви св. Ілї, одну в Київі, другу в Царгороді, де — б мали присягати відпоручники при уложенню умови? Менї здаєть ся, що тут іде мова про одну церкву — київську, і в умові наперед заведено церемонїал, як має бути потверджена умова в Київі. Але чи сяк чи так, тільки київська церква св. Ілї зовсїм певна: за се ручать докладні топоґрафічні вказівки Повісти.

[6]) Іпат. с. 54 — 5, пор. вище с. 326 — 7. Ламанскнй припускає, що при тій нагоді був погром християн в Київі, і що се привело до напруження між Візантиєю й Русию, яке згадує Яхя. Я думаю, що про такий погром, коли б він був, наша лїтопись потрапила б нам сказати де що більше як про убийство Варяга, а для напруження з Візантиєю були й иньші причини.

[7]) Сей погляд лїтописи розвивув у своїй історії руської церкви пок. Ґолубінский (І гл. 2), уважаючи Варягів учителями Руси що до християнства. Він знайшов собі в тім прихильника в пок. Малишевскім, що піддержав і далї розвинув сей погляд в своїй рецензії на працю Ґолубінского (Записки пет. ак. XLI с. 52) і в спеціальній статї: Варяги въ начальной историі христіанства въ КievЂ, 1887. Замітки против сеї теорії новійше у Ламансвого ор. с. гл. XII.

Окрім лїтописи Ґолубінский покликував ся ще на саґу про Олава Тріґвасона, що оповідає, як сей Олав, вихрестивши ся в Греции, привіз звідти на Русь епископа і намовив Володимира й його жінку Аллоґію (себ то Ольгу) охреститись — Antiquités russes d'apres les monuments historiques

des Islandais et des anciens Scandinaves, I, 1850 (тут подані три редакції сїєї саґи). Се оповіданнє одначе звістне нам в значно пізнїйших редакціях (XIII в.) і при загальній тенденції саґ — побільшати ролю й значіннє своїх героїв, не має важною значіння; тим більше що одна з сих редакцій — редакція Гаймскрінґлї нїчого не говорить про участь Олава в охрещенню Руси. В новім виданню (I с. 256) Ґолубінский сам уже не привязував до сеї саґи особливого значіння.

8) Іпат. с. 81.

9) У Нестора вся історія виходить рядом чудъ. Володимир охрестив ся через якусь чудесну пригоду: „сему Богь спону нЂкаку навЂды и створи быти ему христьянину, яко же древле ПлакидЂ“ (низше він се називає: „явлениє божиє“); хрестивши ся сам, Володимир зараз велить хрестити ся, „вельможамъ своимъ и всЂмь людемъ“ і се теж виходить моментально: „слышите чюдо исполнь благодати, како вчера заповЂдая всЂмь требу приносити идоломъ,а днесь повелЂваєть хрьстити ся“... Рівнож чудом було те, що нїхто не противив ся тому велїнню, „но акы издавна научени, тако течаху радующе ся къ крещению“ (виданнє Срезневского с. 6 — 7).

10) l Новтор. с. 65.

11) 1 Новг. с. 65, 8 Новг. в Полн. собр. лЂтоп. III с. 207, оповіданнє Якимівської лїтописи у Татїщева Ист. Рос. I с. 38-40.

12) Іпат. с. 8, Патерик в вид. .Яковлева с. 96-7.

13) Патерик с. 90, Макарий II с. 27-9, Ґолубінский I с. 199.

14) Іпат. с. 127.

15) Правила м. Іоана § 15 і 80, також в т. III гл. 4.

16) Іпат. с. 81.

17) Катеґоричні фрази старого жития і Памяти Якова про хрещеннє „всеї Руської землї“ мабуть не розуміють тут Руську землю в ширшім значінню.

Справи другої половини Володимирового князювання:

ОРҐАНЇЗАЦІЯ РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ, ПОЧАТОК МИТРОПОЛЇЇ, МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦЕРКВИ

Взагалї коли зважити перевагу церковних інтересів над всякими иньшими в нашім старім письменстві, то аж ударяє ся обставина, що найдавнїйша наша лїтопись і иньші повісти про Володимира дають такі мінїмальні звістки про початки церковної орґанїзації й заходи князїв коло неї. Оповівши, як Володимир привів на Русь „попів" з Корсуня, лїтопись зовсїм нїчого не каже про орґанїзацію церковної єрархії, аж до поставлення митрополитом звістного Іларіона. Новгородська лїтопись (т. зв. Перша) говорить під 989 р. загально про охреще́ннє „всеї землї Руської" й тут каже, що в Київі поставлено митрополита, в Новгородї архіепископа, в иныших містах епископів, попів і дияконів [1]). Згадка про новгородського архіепископа сама виявляє пізнїйший час сеї звістки, бо архіепископи новгородські почали ся тільки з XII ст., і низше в реєстрі митрополитів тоїж лїтописи не знаходимо нїякої традиції про володимирових митрополитів: першим названий Феопемпт, з 1030-х рр. Ще грубійший анахронїзм містять собі записки иньших лїтописних компіляцій про заснованнє митрополії Володимиром: тут уже помішано охрещеннє Руси за Володимира з охрещеннєм за патр. Фотия і імп. Василя Македонянина, і Володимир бере митрополита від патр. Фотия: се баламуцтво поширило ся головою з церковної устави Володимира, почавши від старших редакцій її [2]), і воно дає сильне свідоцтво того, як неясно представляв ся початок руської єрархії.

Імення перших митрополитів були також незвістні і зістають ся незвісними

й нам [3]). Більшість компіляцій [4]) першим митрополитом ставить Леона — його то Володимир узяв „від Фотия патріарха". Але сього Леона знаємо тільки з полємічної лїтератури, де оден полємічний утвір проти Латинян надписуєть ся в деяких кодексах іменем Λέοντος μητδοπολίτου τής έν Τωσία Πρεσδλάβας — Леона митрополита переяславського на Руси. Не тільки близше не відомий час його правлїння, але навіть висловляли ся підозріння, чи не був він в дійсности митрополитом болгарським (Преслави болгарської) [5]). В пізнїйших катальоґах (від XV в.) першим митрополитом пишеть ся Михаіл, і ряд митрополитів до Іларіона виглядає так: Михаіл, Леон, Іоан, Теопемпт, Кирил, Іларіон. В Києві стрічаємо ся з пізнїйшою (XVII в.) традицією про мощі „першого митрополита Михаіла", що лежать тепер в Печерській лаврі, але тяжко сказати, чи ся київська традиція про мощі вплинула на появу сього першого митрополита в катальоґах, чи навпаки. Очевидно, тільки, що в катальоґи київських митрополитів Михаіл попав на перше місце в звязку все з тим же перемішаннєм охрещення Руси в IX і X в., бо в деяких компіляціях говорить ся, що при першім охрещенню Руси за Фотия післано на Русь митрополита Михаїла [6]). Стрінувши ся з традицією старших катальоґів про першого митрополита Леона, він потім уміщуєть ся то на першім місцї, то на другім, по Леонї [7]).

Я спинив ся трохи коло сього, аби показати, як неясно стоїть справа з початками церковної орґанїзації за Володимира. До Ярославових часів не маємо нїяких сучасних відомостей про митрополитів руських: в памятках XI-XII вв. стічаємо тільки отсих трьох митрополитів, або архіепископів: Іоана (десь в 1020-х р.), Теопемпта (в 1030-х) і Іларіона, поставленого 1051 р. [8]). Титул Леона митрополита переяславського дав привід до здогаду, що з початку митрополія була не в Києві, а в Переяславі [9]), бо і лїтопись знає Єфрема єпископа переяславського з 2-ої пол. XI в. з титулом митрополита, а оден з кодексів (лаврентиївський) при тім поясняє се:

"бЂ бо прежде в Переяславли митрополья" [10]). Так поставлена була гіпотеза, що за Володимира резиденцією митрополита був Переяслав, аж Ярослав переніс митрополію до Києва, збудувавши Софійську катедру, тим більше, що деякі пізнїйші лїтописні компіляції, оповідаючи про будову Софійської катедри, кажуть при тім, що Ярослав „устави митрополью" в Києві [11]). Иньші йдуть іще далї, припускаючи, що до Ярослава взагалї не

було на Руси ніякої митрополії, і тільки при нїм зявила ся вона [12])

Одначе старші джерела не дають підстави для таких здогадів. Стара лїтопись каже тільки, що Ярослав побудував в Київі митрополію, себ то катедральну церкву св. Софії [13]), а не заснував її яко інституцію, і взагалї нїчим не можна довести, щоб у Київі не було митрополії перед Ярославом; agrumentum a silentio лїтописи нїчого не значить, бо й взагалї вона нїчого не каже про єрархічні справи. Навпаки, сучасник Тітмар згадує навіть виразно київського „архіепископа" при київській кампанії 1018 р.; правда на таке далеке джерело трудно покладати ся [14]), але і старе житиє Володимира (включене в „Память і Похвалу" Якова), досить високо оцїнене в новійшій літературі, теж говорить про митрополитів при Володимирі, і то так, що тяжко розуміти тут митрополитів якихось инакше, а не київських [15]). Традиція про київську митрополію при Володимирі уставила ся міцно і вчасно, уже від XIII в. Всї лїтописні компіляції і взагалї всї ті джерела, що кажуть за уставленнє єрархії за Володимира, вказують на Київ і ніяких натяків на Ярославову фундацію або на перенесеннє митрополії з Переяслава до Київа не дають [16]).

Не можна також легковажити і того факта, що константинопольський патріархат в XIV в., застановляючись над перенесеннєм резиденції руських митрополитів до Москви, нїчого не згадував про перенесеннє митрополії до Київа, хоч такий прецедент був би йому дуже на руку: очевидно, він уважав Київ споконвічною митрополичою резіденцією [17]). Що переяславські епископи мали колись титул митрополитів — се можна вважати певним; та коли еп. Єфрем в 2-ій пол. XI в. мав титул митрополита тільки гоноровий, як се всї признають, то могло се мати місце й перед тим, не уймаючи значіння київського епископа, як старшини руської церкви. Піднесу тут, що Яхя каже про „митрополитів і епископів", післаних на Русь до Володимира для схрещення, в числї многім [18]); може ся звістка має реальний характер — може митрополитів послано від разу й кількох на Русь.

Але про те, коли саме зявили ся на Руси митрополити й почала ся орґанїзуватись церква, як бачимо, нема ніяких докладних вказівок. Виходити з лїтописних дат 989 або 991 р. про орґанїзацію церкви — не

можна, бо звістки під сими роками занадто сумаричні, мають пізнійші познаки та до того заходить ще й суперечка між тими датами. Само собою ясно, що Володимир, заходячи ся коло охрещення Руси, потрібував епископів, що візантийське правительство не мало причини робити в тім трудности в тодїшніх обставинах, і коли вже поставлялось для Руси кількох епископів, могли від разу поставити їм і митрополита чи митрополитів. Хоч лїтописна повість, оповідаючи; як Володимир хрестив Русь, мовчить про епископів, але з другого боку з Яхї виходить, що ще перше, ніж поїхала на Русь царівна, вислано туди численних „митрополитів і епископів". Правда, покладатись дуже на деталїчну докладність Яхї не можна, можна одначе вважати за вповнї правдоподібну річ, в кождім разї, що вже за Володимира засновано митрополію і кілька епископій на Руси, а правдоподібно — що се сталось дуже скоро після того, як взагалї виникла справа християнїзовання Руси (може ще й перед походом на Корсунь).

Не маємо ніяких певних підвалин і для розвязання питання, які єпископії засновано вже за Володимира, й скільки їх було. Над сим питаннєм застановились книжники тільки в XVI в., але не дали (бо й не могли дати) ніякого позитивного результату: по їх думці, за Володимира поставлено епископів в Новгород, Чернигів, Ростов, Володимир [19]), Білгород (коло Київа), „и по инымъ многим градомъ епископы постави" митрополит Леон [20]). Сей здогад звичайно кладеть ся тепер в основу всяких комбінацій про те, скільки було епископій за Володимира, і при тім звичайно причислюють до вичислених вище ще катедри: тмутороканську, полоцьку і туровську [21]). Все се, розумієть ся, має тільки гіпотетичну вартість; якась традиція про епископів з часів Володимира є властиво тільки для Новгорода (в Новгородській лїтописи) і ще хиба для Ростова (в житиї Леонтия, десь з XII в.). Імена перших епископів чернигівського, володимирського, білгородського, які стрічаємо в тих пізнїх компіляціях, мають дуже проблєматичну вартість; в сучасних джерелах маємо згадки про провінціальних епископів тільки в другій полов. XI в. Що за Володимира було поставлено більше число епископів — се само собою правдоподібно, і се кажуть ріжні джерела — Іларіонове Слово [22]), лїтописна повість і житиє. З огляду на вище сказане про розповсюдненнє християнства можна вважати правдоподібним, що епископів було поставлено в більші центри дружинної управи, торговлї й культури в Володимировій державі: до сїєї

категорії дійсно належать крім Київа Новгород, Чернигів і Переяслав ; Тмуторокань мав епископа ще й перед тим [23]). Для Ростова є місцева традиція, як я згадав; нічого не можна закинути проти можливости володимирської й білгородської катедр, але то вже сходить на ховзьку дорогу можливостей. Круг епископських катедр в головнім уставив ся в середині XI в., по тім прибуло їх дуже небогато: на-певно знаємо як новозасновані тільки смоленську (1137), рязанську (між 1187 і 1207), володимирську на Клязмі (1226) і угровсько-холмську (за Данила); до тих же новозаснованих можна з певною правдоподібністю зачислити галицьку й перемиську. Иньших десять катедр (крім київської ще білгородська, юрївська, володимирська, туровська, чернигівська, переяславська, полоцька, новгородська й ростовська) мусїли бути засновані до половини XI в. Але котрі з них істнували за Володимира, котрі зявили ся вже за Ярослава, докладно означити не можна [24]).

Память про заходи Володимира коло матеріального забезпечення руської церкви зістала ся в звістці про десятину, надану ним київській церкві Богородиці. Літописна повість оповідає, що Володимир, коли докінчено сю церкву, сказав: „се даю церкви сей святѢй БогородицѢ отъ имѢния своєго и отъ моихъ градъ десятую часть" [25]), а т. зв. церковна устава Володимира поясняє се так: „от всего княжего суда десятую вѢкшю, а ис торгу десятую недѢлю, а из домов на всяко лѢто отъ всякого жита" [26]). Очевидно, тут ішла мова про дотацію київської митрополії, і їй мала б іти десятина від доходів княжого господарства, від торгових і судових доходів з цілої Руської, себ то Київської землі. Той факт, що ми пізнійше стрічаємо ся з десятиною княжих доходів як звичайною формою наділення катедр і по иньших руських землях (в Новгороді, Смоленську), насуває гадку, що десятина княжих доходів вже за Володимира стала загальною формою забезпечення епископських катедр. Чи була ся форма дотації підказана безпосередно біблійною практикою, чи був тут і вплив західньої церковної орґанїзації, лишаєть ся неясним, бо дуже мало знаємо про західні впливи у нас в тих часах [27]). Великі ріжниці десятини, заведеної на Руси, від десятини західньої промовляли-б скорше против таких впливів: у нас десятина не була загальним податком, а дотацією з княжих доходів, і то лише для епископських катедр.

Крім того пізнійше стрічаємось і з нерухомою власністю катедр чи иньших церковних іституцій, але виказати час надання сих дотацій не можна.

Примітки

[1]) 1 Новгор. с. 65, під тимже роком в 1 Псков, і 2 Новгор. (в додатку).

[2]) Устава Володимира в Кормчій, писаній коло 1282 р. Проф. Суворов одначе оголосив сю уставу за пізнійшу приписку і се досї не провірено.

[3]) Важнійша лїтература: Макарій Ист. рус. церкви I с. 32 і далї, Ґолубінский

ор. с. І с. 277 і далї, Малышевскій Кіевскіе церковные соборы (Труды К. Дух. Акад. 1883, XII). Лебединцевъ Къ вопросу о кіев. митр. МихаилѢ (Чтенія київ. істор. тов. т. X). Павловъ Догадка о происхожденіи древне-русскаго преданія, которое называетъ перваго русскаго митрополита Михаиломъ Сириномъ (ib. т. XI., і тамже „ПримѢчаніе" до сього Лебединцева). Шахматовъ Общерусскіе лѢтописные своды гл. V і йогож Корсунская легенда (гл. VIII).

4) Воскр., Софійськ., Тверськ. й и.

5) Шахматовъ Одинъ изъ источниковъ лѢтописиаго сказанія о крещеніи Владиміра с. 72-8.

6) Як митрополит висланий за Фотия Михаіл виступає нпр. в Палїнодії — Рус. истор. библ. IV с. 971, Густинськїй лїтоп. с. 253, в пізнїйшім. Житиї Володимира — в Чтеніях київ. іст. тов. II. 2 с. 37. Як на джерело сеї звістки Лебединцев вказав на сербський переклад Амартола, де посланий Фотиєм епископ називаєть ся Михаілом; иньша гадка Павлова, що імя Михаіла зявилось на руськім ґрунтї, через те, що Михаіла Сінкела, автора внесеного в лїтопись исповідання, даного Володимирови, прийняли за руського митрополита, що мовляв дав йому се исповіданнє. Шахматов поставив давнїше здогад, що Михаіл зявив ся як перший митрополит в московськїй митрополичій компіляції поч. XV в., і відти перейшов в пізнїйші компіляції. В новійшій своїй праці (Корсун. легенда с.67) він думає, що імя Михаіла як першого митрополита зявилось уже в корсунськїй леґендї, ще в XI в., відти перейшло в деякі редакції Володимирової устави; при тім він приймає здогад Ґолубінского, що так дійсно звав ся митрополит післаний на Русь в IX в., але той проповідав „таврийським Русам" (гіпотетичним).

7) Напр. при 1 Новгор. с. 443, Воскрес. І с. 239 etc.

8) Сказанія о БорисѢ и ГлѢбѢ с. 26, Іпат. с. 108 і 109.

9) Лїтература: Макарій І с. 87-8, Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церквою с. 423, Голубинскій І с. 328 і далї, Малишевскій Кіевскіе церковные соборы; Лебединцевъ гдѢ жили первые кіевскіе митрополиты, въ ПереяславѢ или КіевѢ? — Кіев. Старина 1885, I; Шахматовъ Одинъ изъ источниковъ, 1. с.

[10]) Лаврент. с. 202, иньші кодекси сїєї редакції не мають сїєї ґльоси, анї пізнійші компіляції, тілько Никонівська розвиває її: „й живяху множае тамо митрополити кіевскіи и всея Руси, и епископи поставляху тамо" (I. 116). Натомість иньші поправляють дивний титул Єфрема на епископа, нпр. Воскрес. I. 5, Хлєбнїковський код. — Іпат. с. 146.

[11]) Софійськ., Воскр., Никон., Твер. й ин.

[12]) Так Шахматов Корсунская легенда с. 68.

[13]) Іпат. с. 106.

[14]) Володимир „праздноваше честно праздникы господскія и три трапезы поставляше в дому своємъ: пръвую митрополиту съ епископы и черноризцы и съ священничскимъ чиномъ, вторую нищимъ и убогымъ, третію себѢ и боляромъ и всѢмъ мужемъ своимъ" (Чтенія київ. II с. 15 і 21) — очевидно автор розуміє тут пири в київській резіденції Володимира.

[15]) VIII. 16. Архіепископами руські митрополити XI в. звуть ся не тільки у Тітмара, але і в иньıпнх старих памятках, нпр. Несторовім Житиї Бориса і Глїба, в заголовку слова Леонтия). Се дало привід Голубінскому до гіпотези, що з початку руська церква мала незалежного від патріарха архіепископа (в візантийській церкві архіепископ значить стільки, що автокефальний епископ, отже більше як митрополит), аж пізнійше стратила свою незалежність, і її сенїор став тодї звати ся тільки митрополитом.

[16]) Устава Володимира з рукоп. XIII в.; „взяхъ перваго митрополита Леона Києву" (Чтенія київ. II. 2 с. 65).

[17]) Акт 1354 р. — Рус. истор. библ. VI 2 с. 63==Acta partriarchatuc Constantinop. I с. 351. Сю обставину справедливо піднїс Лебединцев у згаданій розвідці.

[18]) Вид. Розена с. 24.

[19]) Не знати про котрий вони думали, але Володимира на Клязмі тодї ще не було, отже міг би бути тільки Володимир Волинський.

[20]) Никоновська л. І с. 65, Степенная книга І с. 114.

[21]) Филарет — Исторія рус. церкви І с. 113, Макарій І с. 40, Голубинскій І с. 333.

[22]) „Пастыри словесныхъ овець Христовъ сташа епископи и прозвітери и діаконіи".

[23]) В катальоґу епископій з VIII в., що видав de Boor, є й ό Tυμάταδχα.

[24]) Див. особливо огляд єпархій у Ґолубінского І2 с. 664 і далї.

[25]) Іпат. с. 85, І Новг. с. 72.

[26]) Чтенія київські II. 2 с. 66. Саму уставу, безперечно, ми маємо в пізнійших редакціях, але де що в нїй по всякій правдоподібности належить ще до практики Володимирових часів, див. лїтературу сеї справи в т. III гл. 3, Шахматов недавно поставив здогад, що устава входила в одну з редакцій „житія особаго состава" (корсунської леґенди) (Корсун. лег. с. 70).

[27]) Про західнї впливи особливо Суворовъ СлЂды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Ярославль, 1888 і Къ вопросу о западномъ вліяніи на древне-русское право, 1893 (відповідь на критику Павлова). Західнї впливи на заведеннє десятини на Руси Володимиром признав і Ґолубінский в новім виданню своєї історії І2 с. 505-6.

ПОШИРЕННЄ ОСВІТИ І КНИЖНОСТИ, ПОШИРЕННЄ ВІЗАНТИЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Заходячи ся коло розповсюднення християнства, Володимир підтримував

заразом і звязані з ним сторони культурного житя, що були з ним нерозлучні — штуку і книжню освіту; і освіта і артистична творчість в Візантиї, як і на Заході, тоді передовсім служили релїґійним потребам, і тому християнство було заразом ключем, можна сказати, до цілої тодїшньої цивілїзації. З огляду на се становище, яке Володимир зайняв взагалї супроти візантийської культури, трудно сказати, з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елєменту, чи з змагань до присвоєння самої візантийської культури, котрої основу становило християнство. В тім і в другім разї результат був би той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одноголосно кажуть, що Володимир по охрещенню Киян забрав ся до будови церков, але не дають майже нїяких близших подробиць про се. Лїтопись оповідає, що Володимир „повелѢ рубити церкви и поставляти по мѢстамъ, идеже стояша кумиры"; так в Київі поставлено церкву св. Василя, Володимирового патрона, на місці, де стояли ідоли Перуна й иньші, коло княжого двора. Каже вона також, що ставлено „по градомъ церкви и попы". Ще загальнїйше кажуть про се иньші джерела (Іларіон, житиє, „Память і похвала"). Близші відомости подає лїтопись тільки про будову церкви Богородиці в Київі [1]): вона каже, що будовали її майстри з Візантиї, прикликані для сього, далї що Володимир передав до сеї церкви взяті в Корсунї ікони, церковні річи й хрести, і призначив до неї священників, приведених з Корсуня.

При сїм оповіданню треба мати на увазї істнованнє у нас широко розновсюдненої корсунської леґенди. Як я згадував уже, в землях Руської держави повно було ріжних корсунських річей, з яких декотрі зовсїм безпідставно називали ся корсунськими [2]); тому з усякими оповіданнями про корсунські святинї треба бути обережним, і нам далеко інтереснїйші иньші подробиції лїтописного оповідання. І так лїтописець і автор жития підчеркують, що церква Богородиці була камяна: про иньші церкви, ставлені зараз по охрещенню, лїтопись каже, що Володимир їх „повелѢ рубити", себ то ставити з дерева. Отже кладуть ся початки камяного будівництва на Руси. Далї — для сеї церкви спроваджують ся майстри з Візантиї, переймаєть ся церковна архітектура.

Нема причин легковажити сї важні культурно-історичні вказівки лїтописи,

тільки їх не треба брати занадто абсолютно. Так камяне будівництво було вже й перед тим: лїтопись оповідає про камяний княжий „терем" за часів Ольги, отже у всякім разї уважає його давнїйшим від Володимира [3]); і візантийські майстри могли бути на Руси давнїйше. Але в звязку з новими, церковними течіями візантийське мистецтво на довго бере перевагу над течіями східнїми, що конкурували тут з ним давнїйше.

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополїєю, і була нею аж до побудовання нової „митрополїї" — св. Софії заЯрослава; инакше не можна собі витолкувати її богатої фундації. Завдяки Володимировій дотації вона звала ся спеціально „Десятинною". Церква ся не істнує, бо завалила ся в 1240 році, але розкопки її фундаментів в XIX ст. показали, що церква була справдї велика: навіть беручи її внутрішній, основний „корабель", вона була не богато меньша від пізнїйшої Софійської катедри [4]), але збудована инакше, в простїйшім плянї, як потім будовали ся звичайно тільки поменьші церкви; теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в XIX столїтю, далеко не займає цїлої площі давньої церкви і не дає понятя про стиль і вигляд старої будови, про котру деяке понятє починають давати нові розкопки її фундаментів: останки старої підлоги, фресків і т. и.

Можна вважати вповнї правдоподібним, що Володимир будував і більшекамяних церков, тільки на певно не можна їх вказати: всї такі традиції більше або меньше сумнївні.

Що Володимир хотів прищепити на Руси візантийську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує переказаний лїтописею факт, що він звелїв узяти з Корсуня до Київа чотири бронзові фігури коней та дві бронзові статуї — „капища" [5]), і вони були поставлені в Київі в сусїдстві Десятинної церкви і княжого двора [6]).

Про заходи Володимира коло освіти ми маємо властиво одну згадку в оповіданню лїтописи про працї Володимира для християнства: „нача поимати у нарочитои чади дѢти и даяти на учениє книжноє". Справедливо було завважено, що коли йде мова про дїтей „нарочитої чади", себ то вищих верств суспільности, значнїйших родин, то очевидно, що тут мало ся на метї не приготовленнє клїриків — що виходили не з тих аристократичних, а з иньших кругів, а щось більше — прищіпленнє тодїшньої візантийської

освіти, культурного виховання вищим кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — візантийського світа, І сї змагання не були марні — ми маємо уже з перших поколїнь учеників чоловіка, що стоїть на висоті тодішньої візантийської культури — се митрополит Іларіон, автор похвального слова Володимирови.

Сама по собі книжна освіта і наука абсолютною новиною на Руси певне не була: коли істнували перед Володимиром значнійші християнські громади на Руси, то мусіли бути завязки книжности й школи [7]). Але з орґанїзацією християнської церкви і з опікою правительства попит на неї мусїв зрости дуже значно, і вона мусїла розвинути ся на далеко ширшу міру. Як саме подавала ся наука, як орґанїзоване було научаннє — се справа, за браком виразних звісток джерел, неясна й суперечна, і я про неї буду говорити ширше на иньшім місцї [8]). Мусимо собі представляти колєктивну науку, то значить певного рода школи на візантийський взір у „дідаскалів" і „маістрів" при епископських катедрах та більших церквах. Вища державна академія в Царгородї, зложена з кількох професорів, під проводом свого ректора, була в упадку в другій половині X в. і до середини XI в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимирової доби — хіба для грецької місії давнійших часів, але про неї нїчого не знаємо [9]).

Ще одну подробицю візантийської культури, пересаджену на руський ґрунт за Володимира тут пригадаю, а то монету [10]). Перед Володимиром ми не маємо якоїсь битої руської монети [11]), за Володимира зявляєть ся золота й срібна, роблена на взірець сучасних візантийських (копіовано штампи монет імп. Василя і Константина). Золоті монети важать як і візантийські солїди коло 1/72 візантийського фунта („золотник"), Вони мають з одного боку образ Спасителя, з другого — дуже нефоремну сидячу фіґурку Володимира в царських інсіґнїях, з хрестом в руках; коло нього геральдична фіґура і напись: „Вламиръ (Владимиръ) на столѢ"; одна монета (примірник через се не зовсїм певний) має инакше: „Владимиръ а се єго злто". Золоті монети взагалї стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті ріжними штампами — отже не було їх дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховало ся богато (кілька соток); є їх кілька типів, і в науцї ведеть ся суперечка, чи всї вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям сього імени. Перший тип їх

дуже подібний до золотих і приналежність його Вододимирови не підлягає сумнїву. Важать вони ріжно, напись: „Владимиръ на столЂ", або „Владимиръ, а се єго с(еребро)", з ріжними відмінами. Иньші монети з іменем Володимира ріжнять ся виконаннєм фіґури князя (на декотрих — особливе т. зв. IV типа, вона зроблена вже далеко лїпше), а ще більше тим, що з другого боку вони мають замість образа Спасителя геральдичну фіґуру і наоколо неї напись: „Владимиръ на столЂ", а з другого боку: „а се єго сребро" [12]). Походженнє й значіннє тієї геральдичної фіґури досі не відгадане, але вона повторяєть ся, і на иньших тодішнїх виробах — на цеглї Десятинної церкви. З огляду на неформенність роботи в порівняннію з візантийськими взірцями, матриці всїх типів Володимирових монет уважають роботою руських монетників.

Отсе й усе більше меньше, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення візантийської культури на Україну. Розумієть ся, се дуже мало в порівняннію з великим значіннєм сього моменту в культурній історії українського народу — того повороту, який він тут витворив. В перших віках свого історичного житя Україна займала посереднє становище між впливами оріентальної культури й візантийської — що зрештою й сама була аліяжем античних і оріентальних елєментів. В другій половині X в. на Україні робить ся несвідомий зворот від Сходу до Візантиї. Торговля й культурні впливи Сходу по части ослабляли ся самі, по части були підкопані походами руських князїв; заразом Руська держава приходить у все тїснїйшу стичність з Візантиєю — полїтичну й заразом культурну. Володимир свідомо і енерґічно попхнув Русь в сїм напрямі. Се було як раз тодї, як культивована західно-римською культурою Німеччина підбивала своїм полїтичним і культурним впливом західню Словянщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантиї. Се було зовсїм природно — Візантия була близша ґеоґрафічно, а культура її — і духова і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоб так сказати — був горячий ясний день, тим часом як над Німеччиною сходила блїдонька зоря. При тім візантийська культура була близша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східнїми елєментами, до котрих Україна була призвичаєна безпосередно, а й словянськими. А предвидїти, що західнїй культурі призначено було рости, а візантийській — малїти, тодї не можна було. Візантия стояла і полїтично і культурно в зенїтї своєї сили й слави.

Зворот до візантийської культури в тодішнїм становищу Руси був отже

вповні природним. В оцінці його супроти пізнійших результатів нинїшнїми часами ріжнять ся значно: одним сей зворот до Візантиї, а не до Заходу представляєть ся дуже спасенним, иньшим — фатальним, що затяжів потім над всею дальшою долею східно-словянської культури. Перший погляд стрічаємо особливо у російських славянофилів, другий — у приклонників західньої культури й католїцизму. Ми ж у самім сїм звороті не бачимо нїчого анї особливо спасенного анї фатального. Що ми особливих користей через нього не здобули вкінцї, се ясно; але сам по собі сей зворот не був нїчим і шкідним. Візантийська культура сама по собі в кождім разї була не гіршою підставою для дальшого культурного розвою, як культура римсько-нїмецька; згірдливі погляди на „візантийщину" нинї стали в науцї пережитком. Коли у східнього словянства ся візантийськакультура виродила ся в візантийщину, в тім винна не вона, а ті обставини, що не дали можности присвоїти візантийську культуру в усїй глубинї й повнотї, в усїх її благороднїйших прикметах, а потім не дали сим позитивним прикметам її відповідно розвинути ся. Зрештою підданнє візантийській культурі не потягало за собою зовсїм якоїсь виключности супроти культури західньої; як побачимо в своїм місцї — в дальших столїтях Україна, особливо західня все більше зближала ся до неї, і візантийські основи цивілїзації її не перешкаджали присвоєнню елєментів цивілїзації західньої.

А з становища історичного процесу вистане властиво уже того самого сконстатовання — що зворот Руси до візантийської культури в її тодїшнїх обставинах був вповнї природним.

Примітки

1) Іпат. с. 83.

2) Див. вище с. 283.

3) 1 Новг. с. 10, Лавр. с. 54, Іпат. с. 35: се місце читаєть ся з варіантами, але камяний терем є у всїх версіях.

[4]) Середній корабель старої Десятинної церкви по плянам зробленим в 1-ій пол. XIX в. має 20x38 метрів, ціла площа старих фундаментів 33x46, давні части Софійської катедри 33x30. Результати нових розкопок ще не опублїковані.

[5]) Про значіннє сього слова див. Матеріалы для словаря Срезневского sub voce.

[6]) Іпат. с. 79.

[7]) Ламанский в недавній своїй праці поставив гіпотезу, що словянська книжність була принесена на Русь Кирилом уже в 860-х роках.

[8]) Т. III гл. 4.

[9]) Про тодїшнє візантийське шкільництво див. статю Скабаллановича Византійская наука и школы въ XI в. — Христіанское чтеніе 1884 кн. III — VI, сюдиж відчит Соколова о О народныхъ шяолахъ въ Византіи съ пол. IX до пол. XV в. (дод. до час. Перковныя вЂдомости, 1897, VII).

[10]) Важнійша лїтература: И. Толстой ДревнЂйшія русскія монеты вел. княж. Кіевскаго 1882, йогож О древнЂйшихъ русскихъ монетахъ X — XI в. в Записках имп. русскаго археол. общества, нова серія т. III (се головні праці), Н. Черневъ — ЗамЂтки о древнЂйшихъ русскихъ монетахъ — ВЂстникъ археологіи и исторіи т. VI (1888) і йогож статї в III і IV ввп. Сборника снимвовъ съ предметовъ древности, находящихся въ КіевЂ; Н. Л. О древнЂйшихъ русскихъ монетахъ в. к. Кіевскаго, 1889; ще розвідки Кунїка й Бартоломея в III і IV т. ИзвЂстій археологич. общества.

[11]) Поминаючи суперечне питаннє про болгарську монету Святослава — див. прим. 11.

[12]) Приналежність золотих і срібних монет I типа Володимирови на мій погляд доводить ся основно двома фактами: подібністю до штампів сучасників — Василя і Константина (гр. Толстой неформеність Володимирової фіґури досить правдоподібно поясняє тим, що взірцем для неї були поясні портрети на монетах сих цїсарів) і друге — псковським скарбом, де кусничок срібняка I типа знайшов ся з кусничками иньших

монет, що не йшли далї перших років XI в. Срібняки сього типа знайшли ся в київськім скарбі 1877 (було їх там більше як сто). Монети иньших типів з іменем Володимира належать до катеґорії „ніжинських срібняків" (велика нахідка коло Ніжина 1856 р.) Чернєв доводив, що то мусїли бути чернигівські монети, бо вони не стрічають ся в Київщинї; його арґументація не особлива, але розумієть ся, може бути непевність, чи се не монети котрого небудь иньшого Володимира. Гр. Толстой, бороначи приналежности і сих типів до Володимира Св., вказує, що монети II і III типа стріли ся в скарбах разом з монетами X і початку XI в. (Шванський і Могилївський скарби), а всї разом — в ніжинськім скарбі; монети Шванського і Могилївського скарбів дїйсно не йшли далї першої чверти XI в., і се справдї факт важний. Хронольоґія типів виясняєть ся перебитими монетами: є монета з штампом II типа на штампі I типа, і монета з штампом III типа на штампі II типа. Але треба сказати, що на монетах II типа імя Володимира читаєть ся з такими натяганнями, що воно дуже непевне

КОНФЛЇКТ З СИНАМИ, СМЕРТЬ ВОЛОДИМИРА, ЗНАЧІННЄ ВОЛОДИМИРОВОЇ ДЇЯЛЬНОСТИ

Для другої половини Володимирового князювання лїтопись, головне наше джерело, дуже бідна відомостями: маса років пустих, особливо від 1000 р. почавши. Нїчого дивного. Про те, що наповняло сю другу половину, розповів лїтописець сумарично під кількома роками (988, 996-7), а докладно датованих поодиноких фактів він не мав. В тій половинї скупила ся многоважва, многостороння, інтензивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави; дещо дала для її характеристики лїтопись, дещо мусимо доповнити, комбінуючи свій матеріал.

Передовсїм се була християнїзація й защіпленнє візантийської культури на Руси. Ми сконстатували, що пляни Володимира були широкі: християнство

було тільки одним з моментів у культурній еволюції Руси, до котрої змагав Володимир, хоч заразом — моментом так важним, що він давав переважну закраску цілій тій еволюції. Коротка характеристика лїтописи, уміщена в кількох рядках — хрещеннє городів і сел, ставленнє церков, научаннє дїтей — се проґрама роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусїла коло себе скупляти енерґію й увагу свого керманича.

Не мало містить в собі також і коротеньке оповіданнє лїтописи про Володимирових синів, розсаджених в ріжних руських волостях. Сих синів приходило ся розсаджувати не на порожні крісла; се був цїлий переворот у внутрішнїй орґанїзації держави. Поволї підростали сї сини, й крок за кроком переводила ся система династичного звязку на місце давнїх адмінїстрацийних відносин. Поруч із тим мусїла йти многоважна робота коло иньших справ внутрішньої орґанїзації. До нас від неї долинули тільки глухі, невиразні відгомони. Володимир, оповідає принагідно лїтопись, „думав" з дружиною „о строєньи землинемь, и о уставѢ земленемь, и о ратѢхъ", — про справи устрою й порядку в землях і справи воєнні. Вона дає нам і приклад того, які то справи виникали в тих „думах" над „земським устроєм". Намножили ся розбійники, і епископ запитав Володимира, чому він їх не карає? Володимир відповів: „бою ся гріха". На се епископи сказали : Біг поставив тебе на „казнь" лихим, а на ласку добрим, треба тобі карати розбійників, тільки докладно розбираючи справу. Володимир після сього скасував „вири" (грошеві кари) і почав розбійників карати (смертю). Але згодом епископи і „ старцї" (земська старшина) сказали: багато приходить ся воювати, здались би „вири" на коней та на зброю. І Володимир пристав на сю раду, і відновлено давню практику кар грошевих [1]).

Се оповіданнє в лїтописи має характеризувати побожний настрій князя, переміну, що стала ся з колишнїм грішником. Але вона дає нам характеристичний виривок з тих реформ, які при участи дружини, земських заступників і нового культурного елєменту — духовенства, переводили ся сильною рукою Володимира у внутрішнїм укладї руських земель, для приладження його до нових полїтичних і культурних вимог. Тих реформ ми не можемо вислїдити навіть в приближенню, але можемо констатувати їх істнованнє.

Ми мусимо тут піднести ще одну сторону у внутрішнїй діяльности

Володимира.

Лїтопись, житиє, пізнїйші билини залюбки і дуже богато оповідають нам про Володимирові пири: вони стали епічною характеристикою його доби [2]). Лїтопись або житиє бачать в них знов таки прояв християнського милосердя, дослїдники — прояв гуманної, ясної вдачі Володимира; але може бути, що сї „пировання" мали й трохи глубший підклад.

Я зверну увагу на те, що сї славні пири робили ся „по вся дни", „и при князѢ и безъ князя", значить — не мали на метї самої утїхи князя, друге — що в сих пирах брала участь не тільки дружина, а й громадські люде. На церковні празники Володимир спрошував „старѢйшины по всимъ градомъ и люди многы". Правдоподібно, „старци градскии" засїдали не тільки в радї Володимира, а й на його пирах [3]). Як в радї, так і на трапезах стрічали ся репрезентанти суспільности з дружинними й церковними, тут зміцняли ся відносини сих елєментів та заглажував ся антаґонізм їх, що відчував ся, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна його виказати наочно. В такім разї гроші, що видавали ся на сї пири, а такі потрібні були на „рать многу", не були викинені марно і з полїтичного погляду.

Та інтензивна робота коло внутрішньої організації держави вела ся серед „рати великої бес переступа" проти Печенїгів, до котрої Володимир мусів скупляти на полудню сили з цїлої держави. Не повторяючи сказаного про се на иньшім місцї [4]) пригадаю тут тільки, що при кінцї X і на початку XI в. київська околиця була попросту в бльокадї від Печенїгів; що боротьба з ними, при всїм напруженню, вела ся з дуже перемінним щастєм, з небезпечностями для особи самого Володимира; що для оборони загрожених околиць вели ся ґрандіозні фортіфікаційні роботи на великій оборонній лїнії й примусова кольонїзація полудневих погранич.

Легко зрозуміти, що за сими двома справами — внутрішньою роботою і боротьбою з степом у Володимира не ставало анї охоти анї спромоги заходити ся з иньшими сусїдами Руської держави. Його задачею супроти них мусїла бути оборона, захованнє в цїлости набутого. Важнїйших війн тут не було, в тім можемо покласти ся на нашу лїтопись, що почавши від 988 р., поза війнами з Печенїгами, нотує однїський похід під 993 р., як вона каже — на Хорватів [5]). В дійсности, розумієть ся, було таких фактів більше — такі були війни з Болеславом в 992 і 1013 р., про котрі я казав вище; ще

більше, очевидно, вело ся війн поодинокими Володимировими синами з ріжними сусїдами їх волостей; але чогось важнійшого тут, мабуть, не було — ми знали б певно хоч дещо.

Та боронити цїлости держави Володимирови приходило ся не тільки від заграничних ворогів: на зладжену ним державну систему підіймали руку часом і свої. Династичний звязок, положений Володимиром в основу сїєї системи, хоч був міцнійший від давнійшого, не забезпечав її вповнї від непевностей і порушень. Останнї роки житя Володимира власне були охмарені повстаннями його синів. Вище я розповів за якісь замисли одного з старших Володимирових синів — туровського князя Святополка на свого батька. Одиноке наше джерело в сїй справі — Тітмар оповідає, як ми вже бачили, що Святополк за намовою свого тестя Болеслава польського забирав ся до повстання на батька, але Володимир, завчасу довідавши ся, увязнив Святополка. Потім його випущено: перед смертю батька він перебував в Київі на волї, але мабуть без волости, або може мав для резиденції й удержання Вишгород — принаймнї бачимо якісь близші відносини й особливу прихильність до нього Вишгородцїв.

За Святополком виступив з послушности батькови Ярослав, теж оден з старших Володимирових синів. Лїтопись поясняє, що давнійші новгородські посадники обовязані були виплачувати річно новгородській залозї (очевидно, висиланій сюди з Київа) тисячу гривен, а дві тисячі присилати батькови до Київа, і се саме мав чинити Ярослав, але перестав присилати гроші до Київа. Володимир постановив оружною рукою приборкати непослушного сина й почав робити приготовання: звелїв прорубати в лїсах дороги для війська та мостити мости через ріки й болота. Ярослав не відступив перед сїєю перспективою боротьби й спровадив собі в великім числї Варягів з-за моря, як колись його батько на Ярополка. Але похід не прийшов до кінця, „Богъ не дасть дьяволу радости", каже лїтопись — Володимир вмер серед сих приготовань і усобиця відограла ся вже по його смерти.

Смерть застала Володимира ще не в старих лїтах — він ледви чи мав і 60 лїт [6]), і застала зовсїм не приготованим, а се поставило його державу в дуже трудні обставини.

Володимир, здаєть ся, призначав на своє місце одного з молодших синів —

Бориса; перед смертю він покликав його до себе в Київ з його Ростовської волости. Але позиція Бориса в Київі не була відповідно приготовлена, а до того в момент смерти Володимира самого Бориса не було в Київі: його вислано з військом на Печенїгів, що вступили в Переяславську волость [7]). Натомість в Київі перебував на вільній стопі Святополк посварений з батьком, а в Новгороді приготовляв ся до війни Ярослав. Се все витворило сильні замішання зараз по смерти Володимира і захитало державою.

Володимир умер 15 липня 1015 р., в своїм дворі на Берестовім (над Дніпром коло пізнїйшого Печерського монастиря). Смерть його кілька днїв держали в секреті супроти непевних обставин, вкінці вивезено його тїло в церкву Богородиці Десятинної, і тут поховано в марморянім гробі поруч його жінки Анни, що вмерла 1011 р. [8]). В 1240 р. церква упала в київській руїні, й з нею пропали гроби похованих там руських князїв. В 1635 р., за митрополита Петра Могили, забравши ся до реставрації Десятинної церкви, мали знайти в її руїнах кости Володимира, „въ мраморномъ гробѢ, идѢже древле положени быша", але не маємо ніяких близших звісток про ті прикмети, по яким констатували тоді, що се гріб Володимира, а тепер і самого гроба вже не маємо. Могила задумував перенести ті Володимирові кости з церемонією до Софійської катедри і просив московського царя прислати для сього новий гріб, але гроба з Москви не прислали, і той Володимирів гріб і мощі (окрім кількох костей, що в виді реліквій по тій Могилиній нахідці переховують ся по ріжних місцях) самі незнати де поділи ся [9]).

Примітки

[1]) „И живяше Володимиръ по строєнью дѢдню и отню", кінчить лїтопись (Іпат. с. 87); думаю, що сї слова по контексту належать спеціально до карної практики, хоч можна б їх брати й незалежно від неї, як загальну характеристику.

[2]) Чтенія київські с. 15 і 21, Іпат. с. 91.

3) Лїтопись каже, що ті щоденні пири Володимира робили ся „бояромь, и грыдьмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемь". Як би виходити з термінольоґії поч. XII в., коли лїтопись закінчувала ся, то се б була мова тільки про дружину, але чи „бояре, соцькі, десятники" були в X в. тільки дружинниками, можна сумнївати ся a priori, так само яв і при загальнім напрямі Володимирової полїтики досить неймовірно, аби сї прийнятя робило ся тільки для дружини.

4) С. 240-242.

5) Іпат. с. 83.

6) Се виходить з того, що його батько по смерти Ігоря був „велми дЂтескъ".

7) Іпат. с. 80.

8) Іпат. л. 89-90, Тітмар VII. 52. Скілїца-Кедрен одначе кладе смерть Вододимирової жінки на пізнїйше.

9) Акты Южной и Зал. Россіи III с. 29, Terathurgima с. 4, Голубевъ Петръ Могила II с. 426 і далї, Закревскій Описаніе Кіева I с. 281 і далї. Слова Могили про морморяний гріб Володимира уневажняють здогади, що гріб з червоного шіферу, знайдений в фундаментах Десятинної церкви, в 1824 р., може бути Володимировим гробом, знайденим Могилою. Тепер як Володимирові останки переховують ся: голова в київській Лаврі, рука в Софійській катедрі, нижня щока в московській Успенській катедрі.

ЗНАЧІННЄ ВОЛОДИМИРОВОЇ ДОБИ, ТРАДИЦІЯ ПРО ВОЛОДИМИРА

Не вважаючи на Володимирові заслуги християнству, що підносять всї, хто

писав про нього в XI в., порівнюючи їх із заслугами Константина, канонїзовано його досить пізно. В лїтописи й старім житиї маємо натяки на певну опозицію канонїзації Володимира: житиє боронить Володимира від закиду, що він не творить чудес, лїтопись закидає людям, що йому „не воздають почести противу оного воздаянью“, та взиває сучасників, аби молили ся за Володимиром, аби його Бог прославив (чудами). Очевидно, брак тих чуд був головною причиною, чому отягали ся з канонїзацією Володимира. Дуже правдоподібно також, що на перешкоді стояли й тодїшнї аскетичні погляди на християнську святість, бо з ними не мирила ся память про веселі Володимирові пири й взагалї память сього „ласкавого князя“. Його стали признавати святим, коли ослабла ся традиція — перші згадки про нього як признаного святого походять з другої половини XIII в. [1]).

Старе порівняннє Володимира з Константином дуже відповідне — подібність між ними не обмежуєть ся їх заслугами християнству. Константин також передо всїм був полїтик, і з полїтичних інтересів виходив в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, відродив її. Се можна, mutatis mutandis, сказати й про Володимира.

Він розпочав свою роботу тим, що відбудував розсипану державу, але заразом заходив ся коло того, аби звязати її міцнїйшою внутрішньою звязею. Досї властиво одиноким звязком у нїй була купецько-дружинна верства, що як кров по жилах, розбігала ся по цїлій системі Руської держави і звязувала та удержувала її своєю однїстю й однїстю своїх інтересів, що вимагали власне можливого розширення й удержання в цїлости сїєї системи. Володимир дав нові, иньші звязи.

Передовсїм — звязок династичний. Він полягав на тім, що в землях Руської держави посаджено синів одного батька, членів одної династії. З сього розвиваєть ся потім погляд, що династія Володимира має монополь, виключне право князювання в землях його держави, що всї землї Володимирової держави — то отчина Володимирової династії; що всї князї мусять солїдарно боронити цїлости сїєї отчини, і в тім їх інтерес, бо кождий князь по свойому роду, по своїй приналежности до династії має право на волость в сїй отчинї. Таким чином заложена була хоч слабенька, але все-ж жива центріпетальна тенденція (кажу — слабенька, бо значіння сього моменту не треба перецїнювати, і поруч нього стояло змаганнє

кождого князя відокремити свою волость і вибитись з під впливу київського князя).

Сильно заважив звязок релїґійно-культурний. Володимир запровадив в своїй державі нову віру й доложив рук, аби можливо її роспросторити; разом з релїґією роспросторювалась візантийська культура. І та віра й та культура на цілій просторони Володимирової держави опирались на авторитеті Володимира, потім — на його династії, і прихильники їх тим самим мусїли бути прихильниками династії, оборонцями, проповідниками її прав і значіння, як се було з християнством в державі Константина і повторялось потім в ріжних варварських державах, де росповсюдненнє християнства ішло з гори, від правительства. Чи мало при тім правительство на меті перенести на Русь і те релїґійне освященнє власти, яке було в Візантиї, се тяжше припустити, бо для такої програми треба було занадто близького знатя візантийських відносин, і в кождім разї пересадити на Русь сї погляди в значнїйшій мірі не удало ся.

Не треба легковажити й впливу того нового права, яке витворювало ся тепер із звичайового (головно руського, полянського) через приладженнє його до нових державних вимог (справа вир за Володимира) [2]). Змодифіковане відповідно до державної практики київське звичайове право потім протягом віків популяризуєть ся династією й дружиною в землях Володимирової держави й стає підвалиною місцевих прав і практик: ми стрічаємо постанови київських князїв в північних кодексах Руської Правди, і ще пізнїйше одні й тіж правні норми повторяють ся в місцевих правних памятках ріжних земель, що колись належали до Руської держави, а давно вже стратили звязь між собою. Глубокі впливи й пережитки київського права Руської Правди в Литовськім Статутї дають найбільш виразисте свідоцтво в сїм напрямі, бо право Литовського Статута розвило ся з практики земель полоцьких, найбільш відокремлених в системі Руської держави, найбільш ізольованих від київських впливів і тим часом, бачимо з сього — й вони стояли вповнї під впливами київського права, так само як і письменности й культури.

Се все одначе були звязки більш моральні, культурні. Вони не в силї були удержати Володимирову державу в формі міцно сконсолїдованого полїтичного тіла, одначе жили, відчували ся, мали свій вплив, і їх не можна легковажити. А в їх еволюції епохальне значіннє має князюваннє

Володимира.

Дід Володимира наложив головою як звичайний Raubritter за свої „примучування“ в Деревській землї,-„бяшеть бо яко волкъ въсхищая и грабя“, як кажуть про нього Деревляне в лїтописній леґенді [3]). Батько Володимира загинув, як лицар аваитурник в далекім походї, зіставивши память відірваного від ґрунту войовника-волоцюги. Володимир умірає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люде „снидоша ся бещисла и плакаша ся по немь — бояре акы заступника земли ихъ, убозии акы заступника и кормителя“ [4]). В сих трох моментах відбиваєть ся еволюція Руської держави в X в. За князями-войовниками, що збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака, прийшов князь, що заходив ся коло того, аби під сю будову підложити якісь культурні фундаменти. В тім полїтичне значіннє діяльности Володимира і його право на імя Великого, котрим називає його Галицька лїтопись [5]).

В книжній лїтературі зістала ся про Володимира традиція головно як про апостола християнства, та память про його християнські чесноти. Джерела свої й чужі сходять ся на тім погляді, що той колись роспустний поганець в високій мірі перейняв ся потім духом християнства, як релїґії любови й милосердя. Почавши від Тітмара, що опираєть ся, правдоподібно, на українській і взагалї східно-словянській репутації принесеній в Німечину вояками, що ходили з Болеславом на Київ, — Іларіон, лїтопись, старе житиє. Похвала Якова — всї сї старші джерела підносять сю сторону характеру Володимира [6]). На рахунок сїєї чесноти йдуть і ті пири Володимира, котрих глубше полїтичне значіннє пробував я вище вияснити. „Кто исповЂсть многыя твоя мощныя милостыни и дивныя щедроты, яже къ убогимъ творяще, къ сирымъ же и бодящимъ“, кличе Іларіон, додаючи, що ті „щедроты и милостыня до нинЂ въ человЂцЂхъ поминаемы суть“. Лїтопись і житиє близше знайомлять нас із сими переказами „въ человЂцЂхъ“. Житиє оповідає про празникові „трапези“ в Володимировім дворі — ставив він три трапези: одну митрополиту з епископами й иньшим духовенством, другу нищим і убогим, третю собі і боярам своїм і всїм мужам своїм (вар.: всїм людям). Ширше росповідає лїтопись: Володимир, каже вона, казав усїм старцям і убогим приходити на княжий двір і брати собі всякі потрібні припаси й гроші, але що хорі і калїки не могли самі приходити на княжий двір, то він звелїв возити возами всякий припас: хлїб,

мясо, рибу, всяку городину, мед і квас в бочках і питати, де є хорі й убогі, що не можуть ходити, та давати їм усе потрібне. Що дня, чи при князеви, чи без нього, уряджував ся пир на дворі, в „гридниці“, для „бояр, гридей, соцьких, десяцьких і нарочитих мужів“, і не жаловано там нїчого [7]). Трапило ся раз, що дружина на підпитку почала відказувати на князя: „зло єсть нашимъ головамъ, да (дав) намъ єсти древними лжицами, а не серебряными“, і Володимир казав задоволити й сю забаганку, зробити срібні ложки, кажучи: „серебром і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду й золото й срібло: і дїд і батько мій здобув з дружиною золото й срібло“. Як бачимо, оповіданнє кладе особливий натиск на ласку Володимира до дружини — відгомін спеціально дружинної традиції.

При особливих нагодах, каже лїтопись, споряжав Володимир пири для великої маси народу: на свято Спаса, на храм церкви в Василеві (виставленої на память, як він виратовав ся від Печенїгів), Володимир робив великий пир, скликав бояр, посадників і „старійшин“ з усїх міст „и люди многы“, частував і обдаровував їх: на пир готували 300 перевар меду, убогим роздавано 300 гривен срібла. Вісїм день трівав сей празник, а по нїм безпосередно наступав на Пречисту храм у Київі — Десятинної церкви, й тут знову робив ся „празникъ свѢтелъ“ для „безчисленного множества народа“. „И тако по вся лѢта твораше“ Володимир.

Народня память ухопила найбільше сї Володимирові пири. В Володимировім цїклю, що переховав ся тепер в народі великоросийськім та (в фраґментах) білоруськім, але веде свій початок очевидно з полудня, центром все виступає двір Володимира і на нїм „почестний пир“. Коло сього центра ґрупує той епос ріжні походи Володимирових „богатирів“, але в них сам Володимир відограє зовсїм пасивну ролю: він тільки, пируючи, загадує ріжні поручення своїм „богатирям“, які й поносять всякі працї для Руської землї:

„А й у солнышка да у Владиміра

Пированьицо было по третій день.

Солнышко идетъ на вечери,

А почестный пиръ идетъ на весели,

Вси-то на пиру да напивалиси,

Вси же на честномъ да наЂдалиси,

Вси же на пиру и поросхвастались.

И спроговóритъ солнышко Владимірь стольне-кіевской:

,НечЂмъ солнышку Владиміру похвастати!

,Не выправлены дани выходы

,За двЂнадцать годъ да за тринадцать лЂтъ,

,За тринадцать лЂтъ да съ половиною.

Сидять же тутъ три руськіихъ могучіихъ богатыря:

Старый козакъ да Илья Муромецъ,

Мóлодой Добрыня сынъ Никитиничъ,

Михаилъ Потыкъ сынъ Ивановичъ.

Испрогóворитъ Владимірь стольне-кіевской:

,Ай же вы три русьскіихъ могучіихъ богáтыря!

,Старый казакъ да Илья Муромецъ,

,Вы съЂздитé-тко въ Каменну Орду,

,Въ Каменнýю-то Орду въ большу землю,

,Повыправте-тко дани выходы

,За двЂнадцать годъ за тринадцать лЂтъ;

,За тринадцать лЂтъ да съ половиною.

,Молодой Добрыня сынъ Нивитиничъ!

,СъЂздитé-тко вы да нé-в-большу землю,

,Не въ большую-ту землю да въ Золоту орду,

,Тамъ выправтé-тко дани выходы

,За двѢнадцать годъ за тринадцать лѢтъ,

,За тринадцать лѢтъ да съ половиною.

,Третьии могучи бога́тырь да Михайло Потыкь сынъ Ивановичъ

,Ты съѢзди-тко въ землю во Подольскую,

,Тамъ повыправь-ко ты дани выходы

,За двѢнадцать годъ да за тринадцать лѢтъ,

,За тринадцать лѢтъ да съ половиною'." [8]).

При всїх глубоких змінах, які ся билинна традиція перейшла на великорускім ґрунтї [9]), хто зна — чи не переховала ся в сїм моментї реальна память про ті пізнїйші роки Володимирового князювання, коли він перед усїм віддавав ся внутрішнїм культурним справам своєї держави, зложивши воєнні справи на синів і бояр.

Примітки

[1]) Малышевскій Когда и гдѢ впервые установлено празднованіе памяти св. Владимира (Труды кіев. академіи 1882, I), Голубинскій Исторія канонизаціи с. 63-4, Исторія церкви I2 с. 185-6.

[2]) Недавно ролю Володимира як реформатора правних відносин Руси особливо різко поставив Ґец (Goetz) в своїй книжцї Das russische Recht (1910), але його виводи мають сильно гіпотетичний характер і прийняті досить скептично в наукових кругах.

[3]) Іпат. с. 35.

[4]) Іпат. с. 90.

[5]) Іпат. с. 505.

6) Тітмар VIII. 52, Іларіон — Чтенія київські II с. 56-7, Житиє і Похвала Якова ibid. с. 21-2 і 15, лїтопись — Новг. с. 73-4, Іпат. с. 86-7.

7) Лїтопись Переяслава Суздальского розмальовує далї се оповіданнє: „И бываше на обЂдЂ томъ множество отъ мясъ-и отъ скота и от птиць и от звЂрины и от рыби драгоцЂнны и овощіа от ласла (sic) и от всякого учиненія рукъ теловЂчь и от питіа вина разна и от мЂд разныхъ, перцю же выходила колода безо князя, а при князи 3 колоды на недЂлю, а колода 8 бочекъ“ (с. 34).

8) Билина про Михайла Потика-Гильфердингъ I с. 63.

9) Про се особливо праці Халанскаго Великорусскія былины кіевскаго цикла і Миллера Очерки русской народной словесности.

ПРИМІТКИ.

1. Грецька кольонїзація північного берега Чорного моря.

Грецькі оселї північного берега Чорного Моря мають велику лїтературу, з котрої вичислимо тілько дещо важнїйше або новійте (деяка дрібнїйша лїтература в другім виданню).

Загальнїйше: моноґрафія Бека в II т. Corpus inscriptionum Graecarum (розд. XI). Koehler Gesammelte Schriften I — II, 1850. Уваровъ ИзслЂдованія о древностяхъ южной Россіи, 1851 (теж по французьки 1855). Кене Описаніе музеума кн. В. Кочубея I — II (теж по французьки 1857). E. Muralt Les colonies de la côte nord-ouest de la mer Noire depuis le Danube jusqu' au Boug — Mémoires de la société d' archéologie de St. Petersbourg, П. Беккеръ Берегъ Понта Евксинскаго отъ Истра до Борисθена — Записки одеські т. III. Thirion De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Thaurica conditae fuerunt, 1884. Bürchner Die Besiedelung der Küsten des Schwarzen Meeres durch die Milesier, 1884. G. Herzberg Kurze Geschichte der altgriech. Colonisation, 1892

(Gütersloh). E. Meyer Geschichte Alterthums II § 286 — 9, 419. Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. І. Кулаковскій: Прошлое Тавриды, 1906. Stern Die griechische Colonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung (Klio, 1909). Латишев — ряд більших і меньших статей зібраних в збірнику Ποντικά, Спб, 1909.

Для Мітрідатової доби: Meyer Geschichte des Königreichs Pontos, 1899, Niese Straboniana (Rheinisches Museum 1887). Th. Reinach Mithridat Eupator, нїм. пер. Strazzula Mitridate VI. gli Sciti e il regno Bosporano fino al 62 d. G., 1903 Мессіна. Domaszewski Die Entwickelung der Provinz Moesia, N. Heidelb. Jahrb. 1891. Premerstein Die Anfänge der Provinz Moesia (lahreshefte d. öster. arch. Inst. 1898). Ростовцевъ Римскіе гарнизоны на Тавричеекомъ полуостровЂ (Ж. М. Н. П. 1900, III), і в другій редакції: Römische Bestatzungen in der Krim und das Kastell Charax (Klio, 1902). \540\ B. Filow Die Legionen der Provinz Moesia, 1906, Також Момзена Römische Geschichte т. V гл. VII.

Спеціальне. — Для Тіри: Беккера Гражданскій бытъ Тиритовъ, 1849, Брунъ Черноморье т. 1. Фонъ-Штернъ О послЂднихъ раскопкахъ въ АккерманЂ (Записки од. XXIII — виясняє справу місця давньої Тіри). Кочубинскій Тура (Турасъ)-БЂлгородъ-Аккерманъ и его новая лапидарная надпись отъ 1454 г. (ibid.).

Для Ольвії — Латишевъ ИзслЂдованія объ исторіи и государственномъ строЂ Ольвіи, 1887, Hirst The cults of Olbia, 1902, переклад з додатками Латишева в Изв. арх. ком. XXVII. Ростовцевъ Миθридатъ Понтійскій и Ольвія — ib. XVIII. Про новійші нахідки і розкопки окрім Отчетів археол. коммиссіи ще спровоздання фон-Штерна в протоколах одеського іст. тов. — Записки од. т. XXII, Фармаковского в ИзвЂстіях археологической коммиссіи, вип. III, VIII, XIII.

Для Херсонеса: Кене ИзслЂдованія объ исторіи и древностяхъ Херсониса Тавр., 1848. Becker Die Herakleotische Halbinsel, 1856. Rambau L’empire grec au X siècle — Constaniin Porphyrogénète, 1870, екскурс про Херсонес с. 484 і далї Брунъ Черноморье т. І. Латышевъ Эпиграфическія данныя о государственномъ устройствЂ Херсониса Таврич. Ж. М. Н. П. 1884, VI. Статї Мальмберґа і Орєшнїкова про розкопки 1888 і 1889 р. в Матеріялах по археол. Россіи N 7. Бертье Делагардъ Надпись времени императора Зенона, въ связи съ отрывками изъ исторіи Херсонеса — Записки одеські т.

XVI, його-ж Раскопки Херсониса, 1893 (Матеріалы по археологіи Россіи изд. археол. ком. N 12), його-ж О ХерсонисЂ, 1911 (Изв. арх. ком. XVI). Schneidewirth Zur Geschichte von Cherson (Sebastopol) in Taimen, Берлїн, 1897. Селивановъ О ХерсонесЂ Таврическомъ, Од. 1898. Brandys Chersonesos, 1899 Бобринскій Херсонесъ Таврическій, 1905. Памятники христіанскаго Херсонеса т. I—III (1905 — 11). Справоздання з новійших розкопок Костюшко-Валюжинича в ИзвЂстіяхъ археол. ком. з рр. 1899 — 1907.

Для Пантікапея і Боспорського царства: Ашикъ Боспорское царство, 1847. Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854. Леонтьевъ Археологическія розысканія на мЂстЂ древняго Танаиса и въ его окрестностяхъ 1854 (Пропилеи), IV). Герцъ Археологическая топографія Таманскаго полуострова і Исторический обзор археолог. изслЂдованій на Таман. пол. — Собр. соч. т. I і II, 1898. ЗабЂлинъ Объясненіе Страбоновыхъ свидЂтельствъ о мЂстностяхъ Воснора Ким. — Труди III археол. з'їзда т. II. ОрЂшниковъ Босфоръ Киммерійскїй въ эпоху Спартокидовъ, 1884. Моноґрафія Латышева, видана у вступі II т. Inscriptiones (1890), потім по російськи повторена в збірнику його Pontica, 1909. Паначовний Стародавнї грецькі кольонії боспорські в межах теп. Кубанської области — Записки Н. то\541\вариства ім. Шевченка т. II. Ortmann Der regno Bosporano Spartocidarum, 1891 (дісерт,, Галє). Мельниковъ-Разведенковъ Воспоръ Киммерійскій въ эпоху Спартикидовъ, 1896 (Сборникъ для изученія мЂстностей и племенъ Кавказа т, XXI). Кулаковскій Къ исторіи Боспора Киммерійскаго въ концЂ VI в. — Византійскій временникъ 1896. Brandys Bosporos, 1897 (Pauly-Wissowa Realencyclopädie). Mordtmann Historische Bilder vom Bosporos (Mitt. d. deut. Ausflugs-Ver,) 1907. Про новійші систематичні розкопки Керчи справоздання Думберга і Шкорпила в ИзвЂстіях і Отчетах археол. ком., про танаіські — ИзвЂстія XXV.

Про понтийську торговлю спеціально Preller Ueber die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr der alten Welt — Ausgewählte Aufsätze, herausg. von Köhler, 1864. Спеціально про рибний промисел: Kohler Τάριχος ou recherches sur l'histoire et sur les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale (Nouveaux mémoires de l'Acad. de St. Petersbourg, VI s. v. I), теж Bonnel Beiträge zur Alterthumskunde Russlands I c. 97 — 9, де вказана й иньша лїтература. Про хлїбну торговлю — многословна розвідка G. Perrot La commerce des céréales en Attique au IV siècle avant notre ère —

Athénes et le royaume du Bosphore Cimmérien, Revue historique 1877. IV. Мищенко Торговыя сношенія Аеинской республики съ царями Босфора — київські Университ. ИзвЂстія 1878, теж у Латишева Ольвія гл. І. З статей Штерна крім згаданих уже ще: E. von Stern Sur les relations commerciales entre l'Egipte et les colonies grecques situées sur le bord de la mer Noire — Compte rendu du congrès au Caire 1909.

Чорноморської торговлї дотикаєть ся почасти звістна праця Садовского Drogi handlowe, звичайно в нїмецкім перекладї Кона: Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flussgebiet der Oder, Weichsel, des Dniepr and Niemen an die Gestade des Baltischen Meeres (1877), але ся книжка взагалї низша своєї репутації, має багато довільностей і баламуцтв.

Епіграфічний матеріал зібрав Латишев в Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, I, II і IV, 1886 — 1901 (ширші коментарії в Матеріалах по археологии Россіи вип. 9, 17 і 23) і Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ, 1896. Нахідки останнїх лїт — в ИзвЂстіях арх. ком. Тексти грецьких авторів для нашого побережа зібрані Латишевим же п. т. ИзвЂстія древнихъ писателей о Скиθіи и КавказЂ. Нумізматичний матеріал найповнїйше зібраний у Бурачкова Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллинскимъ колоніямъ на сЂверномъ берегу Чернаго моря, 1884, новійше — Подшиваловъ Монеты царей Босфора киммерійскаго в Записках одеського історичного товариства т. XV. Кераміка: Музей Одесскаго» общества исторіи \542\ т. І — II теракоти Теодозії, Ольбії і Пантікапея, т. III Θеодосія и ея керемика (1897 — 1906) Багато дрібних розвідок і матеріалів в одеських Записках, в Трудах VI археол. зїзду і в ИзвЂстіях археолог. коммиссіи.

Дрібнійша бібліоґрафія для Крима див. в показчику Маркевича Tauirca, I — II, для кавказького побережа — в давнійшій праці Міансарова Bibliographia caucasica et transcaucasica, 1874.

2. Лїтература Геродотової Скитії. Обясненнє Геродотових звісток про Скитію і взагалї скитське питаннє має цїлу лїтературу; назвемо лише важнійше: Zeuss Die Deutschen und die Nachbarstämme (1837). Ukert Geographie der Griechen und Römer, III. 2 — Skythien (1846). Neumann Die Hellenen in Skythenlande (1855). Древности Геродотовой Скиθіи, т. I і II, 1865 і 1873, ЗабѢлинъ Исторія русской жизни I, 1876. Bonnell Beiträge zur Alterthumskunde Russlands, I (1882). Sayce The ancient Empires of the East. Horodotos I — III, 1883 (против його скептичних поглядів виступив Ф. Мищенко з статями: Былъ ли Геродотъ въ предѢлах Южной Россії, и Не въ мѢру строгий судъ надъ Геродотомъ — передр. при II т. його перекладу Геродота). Mair Das Land der Skythen bei Herodot (Saaz, 1885). Лаппо-Данилевскій Скиθскія древности, 1887 (Записки петерб. археологич. общества т. IV). Миллеръ — Осетинскіе этюды т. III (экскурс II). Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden — Sitzungsberichte der Wiener Ak. т, 115 і 117. A. Hauvette Géographie d'Hérodote (Revue de phil., 1889). Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. II (1889). Krauth Das Skythenland nach Herodotos (Neue Jahrbücher für Phil., 1890, I) і Die Sieben Flüsse Skythiens nach Herodots Bericht, 1894 (Erfurt, Festschrift). Мищенко — крім згаданого статї в Ж. М. Н. П. 1896 кн. V і VII, Филолог. ОбозрѢніи 1898 і дальші. Браунъ Разысканія (екскурс. про Скитію с. 228 і далї, особливо широко про Ґеррос). Niederle Slov. starožitnosti I (1904), Westberg Zur Topographie des Herodot (Klio 1904 і 1906). Де-що див. ще в вид. 2. В нашій лїтературі про Скитів писав богато неб. О. Партицький, але з „словянського" становища (Велика Словянська держава перед двома тисячами лїт, 1889, Старинна історня Галичини, 1804).

Вичисляти ріжні погляди на національність Скитів було-б дуже довго і малоцікаво. Давнійше росповсюднений погляд на Скитів як народ урало-алтайський, що заступали нпр. Нібур, Бек, Найман (головна праця сього напряму), скритикував Шіфнер в Mélanges asiatigues петерб. академіи 1856 т. II і Всеволод Мілєр Осетинскіе этюды т. III; з новійших оборонців сеї теорії див. працю Нодя (G. Nagy) про Скитів в вид. угорської академії 1905.

Мішаною людністю \543\ вважали Скитів Фр. Мілєр, Вамбері, Мищенко, Латишев і сам Всеволод Мілєр по части. Іранський початок Скитів докладно доводив вже Цайс — Die Deutschen und die Nachbarstämme c. 285 sg., головно етнольоґічними подібностями. Лінґвістичний звязок Скитів з Іранцями доведений був докладно працею Мілєнгофа Über Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten — Monatsberichte der Berliner Akademie 1866 (передруковано з додатками в т. III його Deutsche Altertumskunde). Дальшим важним придбаннєм для сієї справи були праці московського професора Вс. Міллєра, що виходив з спеціальних студий над Осетинами — Осетинскіе этюды т. III, 1887, Эпиграфическіе слЂды иранства на югЂ Россіи Журналъ Мин. Нар. Просв. 1889, IX (в скороченню війшло в Осет. эт.) і йогож етнольоґічна студия: Черты старины въ преданіяхъ и бытЂ Осетинъ ibid. 1882, VIII. Сам Мілєр одначе уважає Іранцями напевно тільки Сарматів і західнїх, оселих Скитів, а східнїх, кочових відділяє від них, хоч всї докази їх урало-алтайства признає нестійкими. Факти з історії культури і штуки, що в кождім разї вказують на тїсні звязки скитсько-сарматської людности з Іранцями передньої Азії, піднесено в згаданій праці Толстого і Кондакова т. II. Далї мушу згадати цитовану вже вище розвідку Томашка Kritik der ältesten Nachrichten u Skythischen Norden і йогож статю в Ausland 1883 ч. 36, Soltau Zur Eklärung der Sprache der Skythen, Berlin, 1887, Соболєвського Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten (Archiv, XXVII, 1905) і студію Маркварта (Marquart): Über einige skythisch-iranische Völkernamen, в його Untersuchungen zur Geschichte Erans, II (Philologus, 1907).

3. Держава Германаріха і Днїпровий город Ґотів. Досї дуже мало зроблено для відповідного зрозуміння Йорданової леґенди про Германаріхову державу. Правда, ще Кепке (Koepke Deutsche Forschungen c. 104 і далї), потім Бессель (I. c. c. 156 — 7) пробували відріжнити те що належить в сій леґендї народнїй сазї і те що пішло з її літературних перерібок у — Касіодора і Йордана. Реєстр народів вони уважали пізнїйшим літературним розвитком слів леґенди, що Германаріх підбив богато північних народів, і виключали з сього тільки Герулів і Словян — Венедів, припускаючи, що про них могла згадувати і сама саґа. На жаль сей здоровий, критичний погляд на Германаріхову леґенду, як і скептичні увага Ґріма (Die deutsche Heldensage c. 8), Шафарика (I. 18. 7), Пальмана (I c. 46 і далї) не знайшли дальшого розвитку в науці. Констатуючи недорічности в

сїй леґендї, учені все ще не відважують ся попрощати ся з Германаріховою леґендою і що найбільше — пробують її поправити ріжними поправками і штучними поясненнями; на такім ґрунтї стоять напр. Вітерсгайм II[2] с. 2 sq., Мілєнгоф II с. 83, Dahn Urgeschichte \544\ I с. 230, Кауфман Deutsche Geschichte I с. 102 — 3, Браунъ Розысканія с. l, Marquart Osteurop. Streifzüge с. 378, Л. Шмідт Geschichte d. deut Stämme с. 99 і далї і Allg. Gesch. d. German. Völker с. 88 й ин. (Загальний погляд на Германаріхову леґенду і лїтературу її див. Paul Grundriss der germanischen Philologie III[2] гл. XIV § 39 — 43, Jireczek Deutsche Heldensade, 1898). Старання дослїдників і досї звернені майже виключно на відшіфрованнє покручених назв підбитих народів. Уже Цайс (ор. с. 688 і далї) добачив назви Веси, Мери, Мордви й Черемисів в Йорданових Vasina, Merens, Mordens, Imniscaris, і закінчення ens, ans толкував як ґотські наростки многого числа. Сею дорогою пішли й пізнїйші дослідники, приймаючи в значній части його толковання та пробуючи поправити иньші імена сього ряду. Так Коскінен Tiudos in Aunxis толкував як Чудь на Aunus (Aunuksenmaa), між Ладожським і Чудським озером, — толкованиє, прийняте й Мілєнгофом, але відкинене Снельманом. Мілєнгоф (II с. 74 і далї) в Goltescytha бачив Scuti Адама Бременського — словянську Чудь, в Broncas Пермь (Біармію, ґот. Bermans). Мариварт Rogastadzans толкує як ґотський переклад Птолємеївих Ῥόβοσκοι — мешканців Поволжя (Rha). В Navego колись бачили навіть Новгород.

Нову дорогу вказав у сїй справі Теодор Ґрінберґ в своїй статї Ermanariks Völker (Zeitschrift für deutsches Altertum, т. 38, 1895). Він став на тім становищу, що сей ряд, бувши уривком чи цитатою в якоїсь піснї, містить не самі ймення, а й епітети. Свої обяснення дає він більше прикладу, і такий самий безпретенсийний характер має проба реставрації рітмічної цїлости сеї цитати:

scýthathiudos ínaxungis

uasinobrocans mérens mórdens

ímniscàns rógastádzans

áthalà ubegénascolda.

Се мало б значити: „Скитські народи, що їздять на возах, мешканців лук — Мерян і Мордвян (або й тут Ґ. готовий бачити епітети), мешканців рівнин

— пустельників, народи обовязані до військової помочи.“ Та саме толкованнє — річ другорядна, але основна ідея — звести більшість слів сього ряду до епічних імен, а цілий ряд — до поетичного уривку, дуже цінна. При тім виникає питаннє, чи в своїм прототипі ся фраза вязала ся з Германаріхом? Се можливо, але так само могла вона бути звязаною з ним доперва в літературній редакції Германаріхової леґенди. Друге, ті реальні ймення народів, які б знайшли ся в сій фразї — наскільки про них можна думати, що вони дійсно стояли під зверхністю Ґотів коли небудь, за Германаріха чи в иньшім часї, обо війшли сюди принаймні через спомини про якісь війни і конфлікти з Остґотами, а не \545\ притягнені просто з повітря, з чутки, для декорації, як ріжні реальні і леґендарні народи пізнїйшої Олександрової леґенди? На жаль, новійші дослідники не зважали на сї сторони питання, й інтересна проба Ґрінберґа не зробила на них відповідного враження, так само як і давнїйші вказівки здорового історичного скептицизму. Признаючи глубокі впливи пізнїйшого поетичного оброблення на Германаріхову леґенду в Йорнандовій версії, вони одначе сліпо держать ся традиції на пунктї полїтичної могутности Германаріха і як я сказав, — головну увагу звертають на дешіфрованнє народів записаних сею леґендою йому в піддані, а не на критику традиції в сїм пунктї.

Про „Дніпрову столицю“ Германаріха найбільше говорить Hervararsaga (Antiquités russes I c. 196 і новійше виданнє: Det norske oldskriftselskabs Samlinger, XVII, 1878). В нїй виступає Hlödr, нешлюбний син короля Гейдрека що панував в Рейдґотії аж до Harvadhafjöli (толкують хорватські, або карпатські гори, вар. havada — стрімкі гори), а столицею мав „Дніпровий город“. По смерти Гейдрека вимагає він від його спадкоємця і сина Анґантира, аби віддав йому половину батьківщини: жадає „(половину) того великого лїса, що зветь ся Myrkvidhr (темний лїс), ту святу могилу, що лежить при шляху (варіант: в Ґотських краях), ту гарну скалу в Днїпровських місцях, половину замків що мав Гейдрек.“ Але ся саґа досить пізня, може XII — XIII в. (вона має ріжні варіанти, пізнїйші й давнїйші частини, докладно час її утворення не звістний, але пізнїйший характер не підлягає сумнїву). Стара пісня про Атилю — Atla-Kvidha, правда, теж каже про „днїпровські місця, славний лїс, званий у людей Темною дібровою“ (Antiqu. russes I c. 35), але сї слова уважають ся пізнїйшою інтерполяцією, і на те є деякі причини. Пізнїйша пісня про Hiod’a і Angantheow, оперта на

Hervararsaga, поясняє се означеннє докладнійше: „Славний лїс, що зветься Темною дібровою, та свята могила, що стоїть в землі Ґотів, та славна скала, що стоїть в Дніпрових місцях.“ Й тут, як бачимо, вказівки не йдуть далї загальних прикмет, що хіба гіпотетично можуть прикладати ся до Київа, його печер і гір (мовляв Аскольдової могили). Крім того Віґфусон поправляв в Hamdismal, піснї, що на його, думку, своїм змістом могла належати до VIII — IX в., хоч по мові пізнійша, в однім вірші слово diùpa (djupr — глубокий) на Danpar, і читав: „вони побачили палату Ґотів і кручі берегів Дніпра.“ Але ся поправка занадто довільна, щоб могла що небудь значити. Таким чином бачимо, що всї згадки про „Дніпровий город“ занадто загальні, аби можна було з певністю бачити в нїм Київ, і якісь хоч трошечки докладнійші (хоч все ще дуже загальні) вказівки на Київ маємо в памятках пізнїх, з часів, коли Київ був світовим містом, і для того під „Дніпровим городом“ могли самі співцї його розуміти. (Додам, що ґраматична аналїза \546\ „Дніпрового города“ вказує, що се властиво не город на Дніпрі, а город якоїсь мітичної особи, званої Danpar або навіть Danp, і вона могла бути принаджена до Дніпра по созвучности).

З огляду бідність і загальність сеї традиції в лїтературі довго задовольнялись загальною згадкою про „Дніпровий город“, не пробуючи близше означити його місця — див. Antiquités russes I p. 112, Кунїка в Mélanges russes t. IV. 5 p. 520. Аж ґотська теорія, шукаючи, якби звязати Ґотів з київською Русю, підсунула тут толкованнє про Київ: Кунїк, висовуючи її обережно в своїх екскурсах в Каспію (с. 55), виставив здогад, що може в Дніпровим Городї треба бачити Київ (Danpstadir... Дніпровський город; Київ?). За ним пішов Брун — Черноморье II с. 289, пор. 291, Будилович у своїм рефератї на VIII археольоґічнім з’їздї, Антонович Публичныя лекціи по археол. и исторіи Кіева с. 36, Кулаковскій Карта Европ. Сарматіи с. 31, Браунъ, Разысканія с. 245 — 6, Prášek Herodot c. 60, Халанскій Къ сказаніямъ объ ОлегѢ вѢщемъ, I й ин. Ісландський учений Віґфусон присьвятив сьому питанню спеціальну розвідку (Place of the Hamtheow lay, в Grimm Centenary, 1886, що видали G. Vigfusson i F. Powell). Він доводив, що Дніпровий город — то Київ, що то була столиця Гіферика і Германаріха (оповидання Йордана про державу Германаріха приймає він вповнї). Основну критику його поглядів дали пок. М. Дашкевич в київських Унив. ИзвѢстіяхъ 1886 — ПриднѢпровье и Кіевъ по нѢкоторымъ памятникамъ древне-сѢверной литературы, Ол. Веселовский в Ж. М. Н. П.

1887, VI і Записки романо-герм. отдЂленія филол. общ., I (Спб., 1888): Кіевъ — градъ ДнЂпра, і Heinzel Über die Hervararsage (Sitzungsberichte віденської академії т. 114). Недавно повертали коротко до сеї справи Шаровольский у зб. Eranos і Рожнєцкий (Изъ исторіи Кіева и ДнЂпра въ былевомъ эпосЂ, звЂстія отд. рус. яз. 1911), що теж вважає можливим в Дніпровім городі бачити Київ ґотських часів. Я застановив ся над сею гіпотезою про Германаріхову столицю головно з огляду на ґотську теорію (про неї мова в ескурсі II).

4. Антське питаннє.

Антській справі присвятив я свого часу осібну розвідку в Записках Наук. тов. ім. Шевченка в т. XXI (1898) п. т. Анти; її головні виводи війшли потім в перше виданнє моєї Історії, і я без особливих змін повторяю їх і тепер. Праці, які принесло до сього питаннє останнє десятилїтє, в тім і найновійша проба перегляду сього питання, дана Л. Нідерле (Antové, 1910), не подали нїчого такого, щоб змушувало відступити від основних точок погляду, поставленого тоді. Переглядови питання хочу присвятити осібну статю, а тут обмежу ся кількома замітками що до двох головних теорій, з яких одна бачить в Антах термін полїтичного характеру, друга — етноґрафічного.\547\

Що назва Антів мала полїтичне значіннє, таку гадку підніс Кунік в книжці ИзвЂстія Ал-Бекри, ч. I (1878) с, 147: він тут каже дуже катеґорично, що Анти були династи азійського, може черкеського роду, які підбили собі чорноморських Словян, і тому останнї відріжняють ся від иньших Словян. Невважаючи на повну голословність, завдяки свому категоричному тонови ся гадка пішла в курс: я стрів її, з відкликом до сїєї статї Куніка, у Шімана ор. с. т. I с, 18 — 9, у Денї (Lavisse et Rämbaud Histoire générale I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана. Від Денї прийняв сю гадку Вірт в своїй недавній „Історії Азії і Схід. Європи“ (A. Wirth Geschichte Asiens und Osteuropas, Галє, 1905, див. особл. с. 249 — 250). Не постаравши ся зовсїм познайомити ся з відомостями, які маємо про Антів, він для сих азійських Антів знайшов созвучну назву в Удах, бачить в них античних Будинів, Uti, Οὐίτιοι, пізнїйших Utiguri, Uldini, Euduseni і т. д., в славянській вимові се мало б звучати як Анти, і Вірт бачить уже тут не династію, а таки черкеське племя, що помандрувало на захід і опанувало Словян (с. 147, 149, 182, 191 — 2, 251 — 3, 272). З такою безпідставною фантазією нема що

полємізувати, вистане сказати, що книжка Вірта взагалї має незвичайно фантастичний, характер, до куріозности. Візантийські письменники виразно звуть Антів Словянами, у всїм подібними до полудневих Словян, їх старшини носять виразні словянські ймення, так що й про чужу династію трудно думати, — взагалї про таку чужу династію абсолютно нїчого не знаємо. Повна полїтична аморфність, брак сильної власти, який бачимо виразно в оповіданню Прокопія, не позволяють приймати сеї теорії навіть в більше здержливій формі здогаду про полїтичний характер антського імени („najprędzej polityczny jakiś związek kilku plemion") як її підняв Потканьский (в згадуванїй статї Lachowie i Lechici c. 24) — бо власне не бачимо у Антів нїякої полїтичної концентрації.

Друга теорія має історію значно старшу.

Уже Цайс висловив гадку, що подїл на Словен і Антів відповідає подїлу Словянства по мові на два великі віддїли — західнїй (чи як він зве — північно-західнїй) і північно-східно-полудневий (Russen und Südvölker), і як на паралєль вказав на подїл в Повісти временних лїт Словянства на Словян і Ляхів: „Словяне і Ляхове стоять тут напротив себе зовсім як в давнину Sclaveni i Antae, лише там Sclaveni (= Словене) стоять на заходї" (Die Deutschen с. 602 — 4). Сю гадку прийняв був Реслєр (Zeitpunkt с. 90), і пізнїйше Крек (Einleitung [2] с. 205 — 6, на иньшім місцї, с. 330 він говорить трохи инакше — див. низше). Відповідно до того Анти мали-б означати Русь + полудневих Словян, Словени — західнїх. Але се толкованє не відповідає фактам. Одинока обставина, що могла-б промовляти за таким розуміннєм (на неї вказав Шафа-\548\рик П. 25, 7) се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. II, 15) називає племена на північ від середнього Дуная Словенами (Σκλαβηνοί). Але вона не так важна, може показувати тільки, що Прокопій слово Σκλαβηνοί уважає загальним іменем всїх Словян окрім Антів, або ще скорше — що він уважав сих північних Словян одноплеменними з тими, що займали панонське побереже Дунаю бо розумієть ся, не міг знати їх близше. Декотрі учені, віддїляючи від Антів Словян полудневих, вважають Антську назву терміном цілої східньої ґрупи. В такім напрямі висловив ся уже Крек (с. 330), в назвах Антів і Словен противставляючи Словян „руськихъ" і західнїх. Ще виразнїйше поставив сю тезу, против мого погляду, А. Поґодін — що Анти означають взагалї Східнїх Словян (Изъ исторіи слав. предвиженій с. 27); такі гадки висловляє кінець кінцем і Маркварт

Osteurop. Streifrüge c, 2. Сї дослідники не спиняють ся на трудностях, звязаних з розуміннєм Антів як цїлої східньої галузи Словянства, хоч їх розумів уже Шафарик (І. с.), загально висловляючись, що ми не знаємо, як далеко антське імя сягало на північ. Візантийцї ледви чи мислили собі під сею назвою ціле східнословянське розселеннє, мабуть і не звісне їм в цїлости, і в своїх згадках про Антів, певно, не мали на гадцї північних племен східно-словянської галузи: ті Анти чорноморського побережа, про яких вони говорять, були, очевидно, племена полудневі тільки. Такий погляд приймає й Нїдерле в остатнїй статї і тільки через очевидне непорозуміннє (незрозуміннє моїх слів) вважає потрібним полємізувати зо мною (с. 11).

Як вищеподані розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широкі, так знов за узьке розуміннє знаходимо у декотрих (нпр. Голубинскій Исторія русской церкви I [2] с. 15), що в Антах бачать самих чорноморських Уличів і Тиверців. Ми не знаємо вказівок, що сї племена займали цїлу антську просторонь, яка сягала Дону; та й чому-б як раз сї два руські племена злучались в однїй загальній назві?

Вкінцї спинимо ся ще на здогадах Маркварта, що в своїх останнїх працях взагалї присвятив богато уваги Антам і поставив ряд сміливих здогадів і гіпотез, по части вповнї нових, по части висловлених уже давнїйше, не стараючи ся звязати їх в певну цїлість, і часто навіть суперечачи собі. З огляду на інтерес, викликаний його смілими „набігами“ (Streifzüge) в сферу східноєвропейської історії IV — IX вв. я спиню ся трохи над сими його гіпотезами тим більше, що до них приходить ся вертати ся нераз. Як згадано в текстї, Йорданову звістку про розселаннє Антів від Днїстра до Днїпра М. вважає переказом звістки Аблябія, півмітичнаго джерела Косіодора, що могло б бути писана не десь в початках VI в. За Аблябія, думає він, Анти дїйсно сидїли між Днїстром і Днїпром тільки, а пізнїйше, за Прокопія, розширили ся за \549\ Днїпро (Streifzüge c. XXV); вони відповідають Уличам, Тиверцям і Дулїбам — сї писменні назви заступили і витїснили згодом назву Антів (с. 193 — 4). Задумуючи ся над їх розселеннєм, М. готов припускати тепер уже, що на Чорноморю до Днїстра і Дунаю Анти розселили ся аж по переходї Ґотів до Мізії, з кінцем VII і в VIII вв. (с. 194). Лїтописну память про боротьбу Дулїбів з Обрами М. прикладає до Антів, тотожність імен наводить його на гадку, що Дулїби (часть хіба) тоді перейшли в середні дунайські краї. Він думає, що

переговори Юстініана з Обрами скінчили ся переселеннєм їх в Дакію, другим разом здаеть ся йому правдоподібним, що Авари переселили наших Дулїбів на средній Дунай, і там сї Дулїби стали завязком чеського королївства (королївство Дулаба у Масуді) (Streifz. c. 123 — 7, Chronologie c. 78). Подібність імен Мезамира і Келаґаста, антських старшин з часів аварского нападу, з Безмером і Гостуном, болгарськими старшинами в звіснім реєстрі болгарських князїв, наводить його на гадку, що Анти в середині VI в. (554 — 558), перед приходом Аварів, панували над Оноґундрами-Болгарами (Chron. 80, Str. 147). Се мало діяти ся вже на нових, дакійських осадах Антів. Що більше. В звісній державі Валїнана у Масуді і королю Маджаку М. бачить тогож Мезамира і його Антів: Маджак се зменьшена, пестлива форма від Мезамира, а Валїнана — се Волиняне, себто побужські Дулїби, пізнїйша назва Антів (Str. 147). Анти виростають таким чином на світову силу, грають ролю якогось полїтичного ферменту. Їх князї панують под Болгарами, вони дають початок пізнїйшій Чехії; їх держава в пізнїйшій арабській традиції зістаєть ся центральним полїтичним вузлом, що звязує під своїм пануваннєм всї словянські племена. Дуже се все привабне, але спираєть ся на тонкій стеблинї — Менандровій традиції про Мезамира. А Мезамир зовсїм не надаєть ся на ту ролю, яку призначує йому Маркварт. В 2 вид. своєї Історії я взяв під аналїз се Менандрове оповіданнє про Мезамира — читач знайде його без особливих змін на с. 368 сього видання. Мезамир зовсїм не могутний володар, а просто впливовий, здібний чоловік, з якоїсь родової династії. Могутні володарі не їздять в посольстві. На ролю болгарського зверхника, анї тим меньше — короля словянських народів він не надаєть ся рімузю. А з тим привабні фантазії Маркварта розлїтають ся як дим.

5. Лїтература східно-словянського розселення.

Підставовою працею для історії східно-словянського розселення в добі „Повісти временних лїт“ зістаєть ся й по нинїшнїй час книга Н. Барсова (пок. професора варшав. университета) Очерки русской исторической географіи, вид. 2, 1885. Він опирав ся передо всїм на дуже старанній і дотепній аналїзї звісток лїтописних, а при тім велику вагу клав на вказівки ґеоґрафічні й хороґрафічні — назви рік і осад, але переступав \550\ в тім часом межу і хапав ся за дуже далекі й припадкові подобозвучности. Се до певної міри діскредитувало сей метод, так що з пізнїйших дослїдників лише декотрі звертали ся до нього. Зручно й широко ужив сього хоро- і

топоґрафічного метода Корсаковъ в цінній моноґрафії Меря и Ростовское княженіе, 1872; дуже сильно підносив його цінність Филевичъ в своїй Исторії Древней Руси, т. I (одинокий), 1896, і реферат: О разработкЂ географической номенклатуры (Труды X съЂзда I, і діскусія ibid. Ш с. 89), але саме переведеннє сього методу у нього ледви аби могло кого небудь одушевити. Деякі справедливі остороги в статї Соболевского Названія населенныхъ мЂстъ и ихъ значеніе для русской исторической этнографіи (Ж. Старина, 1893).

Праця Барсова послужила вихідною точкою для серії київських моноґрафій по історії поодиноких земель, де історії старої кольонїзації уділяло ся досить богато місця — такі моноґрафії: П. Голубовского Исторія СЂверской земли до пол. XIV в., 1881; Д. Багалія теж Исторія СЂверской земли до пол. XIV в., 1882; П. Голубовского ПеченЂги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ — Исторія южнорусскихъ степей IX — XIII в. (богато займаєть ся полудневою, пограничною з степом кольонїзацією); Н. Молчановського Очеркъ извЂстій о Подольской землЂ до 1434 г., 1885; М. Андріяшева Очеркъ исторіи Волынской земли до к. XIV в., 1887; мій Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до к. XIV в., 1891; М. Довнаръ-Запольского Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст., 1891; П. Голубовского Исторія Смоленской земли до начала XV ст., 1895; П. Иванова Историческія судьбы Волынской земли до к. XVI ст., 1895; В. Данилевича Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст., 1896; В. Ляскоронского Исторія Переяславской земли до пол. XIV ст., 1897 (нове вид. 1903) Олександра Грушевського Пинское ПолЂсье, ч. I, XI — XIII вв., 1901. Між сими дванадцятьма моноґрафіями були розумієть ся і сильнїйші й слабші, але історично-ґеоґрафічна часть в них дуже часто становить найсильнїйшу сторону і зроблена з найбільшим накладом (нпр. моноґрафії Андріяшева, Ляскоронского, Голубовского про Смоленщину).

При тім під впливами пок. Антоновича, ініціативі котрого завдячує наука сю серію моноґрафій, в сих моноґрафіях, особливо від 90-х рр.. робили ся пильні старання використати, як помічний матеріал при історично-ґеоґрафічних дослїдах, результати археольоґічних розслїдів. Сею дорогою пішов також київський професор (дух. академії) Завитневичъ в своїх працях, починаючи від першої проґрамової, щоб так сказати: Область Дреговичей, какъ предмета археологическаго изслЂдованія (Труды кіев. дух. акад. 1886, VIII). Та хоч я сам був одним з тих, що пробував ужити

археольоґічний матеріал для визначення границь племен, мушу \551\ признати ся, що з тим трохи поспішив ся і я і иньші. Як виявили пізнійші археольоґічні дослїди, те що ми готові були брати за характеристичні етноґрафічні прикмети, й на їх основі тягнути етноґрафічні межі — показало ся далеко не таким певним; анальоґічні форми почали показувати ся на ріжних племінних територіях, а що все таки дослїди лишають ся фраґментаричними, не систематичними, тож, показуєть ся, й говорити про племінні похоронні обряди і про племінні культурно-етноґрафічні типи у всякім разї тепер ще неможна. Найлїпше се задокументували огляди археольоґічних здобутків, зроблені А. Спіциним: ОбозрѢніе нѢкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи (Труды отдѢленія русской и словянской археологіи кн. I, II і IV — в Записках рус. археол. общ., 1896 — 1899) и Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. П. 1898, VIII). Спіцин стоїть на становищі тих племінних типів, але на його роботї найлїпше видко, яких натягань треба, аби перевести сю племінну систему через нинїшнїй археольоґічний матеріал [1]).

[1]) Прогалини в нашім матеріалї виказує мапа, зроблена ним — в Трудах отд. рус. и сл. арх. т. V с. 407. Але і з заштрихованих тут країн богато дослїджено аж надто поверховно.

Разом майже зі згаданими працями Спіцина появила ся иньша проба вияснення етноґрафічної системи східнього словянства — на підставі фактів лїнґвістики, діалєктольоґії: се була праця ак. Шахматова „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѢчій и русскихъ народностей". Сама ідея не була нова; гадка про те, що сучасні діалєкти відповідають у нас давньому племенному подїлови, висловлена була дуже рішучо ще Чубиньским і Михальчуком в розвідцї „НарѢчія, поднарѢчія и говоры Южной Россіи" — в VII т. Трудів этнографической экспедиціи въ Юго-западный край, 1874. Але роботи, яка поставила б собі завданнєм детайлїчно прослїдити, о скільки території племен відповідають або не відповідають сучасним діалєктичним ґрупам, ми не мали й тепер не маємо. Праця Шахматова будувала власну теорію, нагинаючи під неї, часом дуже свобідно, і сучасну діалєктольоґію, й стару етноґрафію; його провідна ідея — се рішучий вплив полїтичних орґанїзацій, держав XIV і пізнійших віків, що розбили старі племінні ґрупи й стали підвалиною нових „народностей".

Про сю провідну ідею див. мою рецензію в VII т. Записок Наук. Тов. ім. Ш. Про предложене Шахматовим ґрупованнє племен X — XI вв. буду говорити зараз низше.

6. Теорія старої великоросийської кольонїзації на Поднїпровю.

Теорія ся носить імя Поґодїна, що дав їй вповні виразний вислов, але се були тільки крайні льоґічні виводів з тих поглядів про \552\ тїсну звязь Руси київської з Московською державою, які з-давна закорінили ся в великоруських кругах, в великоросійській книжній традиції. Тим поясняєть ся обставина, що й теорія Поґодїна й її нове виданнє — теорія Соболєвского серед Великоросів майже не стріла опозиції, й боротьбу з нею майже виключно вели Українці.

Сам Поґодїн каже, що його привели до тих виводів слова Срозневского й Лавровского, нїби в староруських памятках нема прикмет української мови. Сам він давнїйше, в 1840-х рр. (див. його ИзслЂдованія III с. 317) думав инакше, але під впливом авторитета фільольоґів прийняв сю гадку і дальше вивів з неї, що значить Кияне й не були Українцями, а на доказ того покликував ся ще на брак билинної поезії у Українців, та на брак українських прикмет (!) в характерах полудневих князїв і боярства. Розвязує він усе отсе здогадом, що „кїевскіе Великороссіяне“ вийшли на північ по татарськім погромі, а їх місце зайняли Українці „від Карпатських гір“, прийшовши „після Татар“ — очевидно десь дуже скоро, хоч Поґодїн близше сього часу не означає. Взагалї його статя, в котрій розвинув він свою теорію (писана в 1861 р. в виді листу до Срезнєвского й надрукована в 1856 р. в V т. ИзвЂстій Академії п. т. Записка о русскомъ языкЂ, а потім, в тім же роцї, в VII т, його ИзслЂдованій), мала характер загального начерка, де він давав тільки загальні гадки, не стараючи ся довести їх до повної докладности, а заразом ставлячи ще більше відважні здогади що до початків словянської мови взагалї. Ще фільольоґічним арґументам (дуже ділєтантським і наївним) дав він тут більше місяця, історичну-ж сторону своєї гіпотези попробував уарґументувати доперва відповідаючи Максимовичу на його критику.

Максимович завзято виступив против виводів Поґодїна з двома серіями статей (все в Русскій БесЂд-і): „Филологическія письма“ в р. 1856 і „ОтвЂтныя письма“ в 1858, з нагоди відповіди Поґодїна. Тут він розбирав головно фільольоґічні погляди Поґодїна, а його теорії про українську

міґрацію присвятив статю „О мнимомъ запустѢніи Украины“ (1857). В поміч йому прибув потім Ол. Котляревський з статею „Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“ (Основа, 1862, передрукована в I т. його Собранія сочиненій), тим часом як теорію Поґодіна постарав ся піддержати фільольоґічними арґументами П. Лавровский (оден з моральних її батьків) в статях: „Обзоръ замѢчательнѢйшихъ особенностей нарѢчія малорусскаго въ сравненіи съ великорусскимъ“ (Ж. М. Н. П., 1859) і „По вопросу о южнорусскомъ языкѢ“ (Основа, 1861). Максимович відповів на них своїми „Новыми письмами къ М. П. Погодину о старобытности малорусскаго нарѢчія“ (День, 1763. всї три серії передруковані в III т. Собранія со\553\чиненій Максимовича), і сим закінчила ся перша стадія в історії сього питання. В нїй особливо вияснена була історична форма питання — безпідставність гіпотези про міґрацію київських Великоросів; в тім важна заслуга Максимовича, що розпоряджаючи далеко не повним матеріалом, уставив вірний погляд на справу.

Натомість фільольоґічна сторона питання не була висвітлена відповідно, бо обидві сторони розпоряджали ще занадто бідним матеріалом, та й словянська діалєктольоґія була ще тоді в пелюшках. Се було причиною, що теорію Поґодіна відогріто наново як раз від фільольоґічного кінця: зробив се Олексій Соболєвский, тодїшнїй професор київського унїверситета, фільольоґ-спеціалїст. В 1882 р. він прочитав у київськім історичнім товаристві реферат: „Какъ говорили въ КіевѢ въ XIV — XV вв.“; в нїм він виходив від спостереження, що в памятках, які він уважав київськими, бракує українських фонетичних прикмет (які знаходив у памятках, що зачисляв до галицько-волинських), і на сїй підставі поновляв Поґодінську гіпотезу. Новиною в його рефераті була фільольоґічна арґументація; історичну обставову теорії Соболєвский брав готовою від Поґодіна, з тою ріжницею, що відсував залюдненнє Поднїпровя Українцями аж на XVI в. — се було консеквентно з його точки, але се-ж зводило цїлу теорію ad absurdum (Поґодін добре розумів, що на XVI в. відтягати сеї кольонїзації не можна).

Реферат Соболєвского викликав цїлу бурю в київськім історичнім товаристві. З контр-рефератами виступили Антонович, Дашкевич, Житецький, з дрібнїйшими замітками — Науменко, Мищенко, О. Левицький, Голубовский, Лучицький, Ґолубєв (знову самі Українці, з

виїмком проф. Ґолубєва). На жаль, і реферат Соболєвского, з тими додатками, які робив він, відповідаючи опонентам (близше не піддержав його ніхто), і контр-реферати полишили ся недрукованими, подані були тільки короткі змісти їх в Чтеніяхъ товариства (т. II). На ґрунті фільольоґії XI — XII вв. Соболєвский був сильнійшим від своїх опонентів, оперуючи самостійно і старанно, хоч і односторонно простудіованим рукописним матеріалом: опоненти його тим не розпоряджали. Натомість на історичнім ґрунті теорія Соболевского потерпіла сильні удади, особливо від Антоновича, що перед тим оголосив розвідку, де виступав против гадки про спустїннє Київа й Київщини („Кіевъ, его судьба и значеніе съ XVI по XVI столѢтіе“ — в Київській Старині 1882 р., передр. в 1 т. його Монографій), а відповідаючи на теорію Соболєвского вказав на кольонїзаційний напрям з півночи на полудень України, як він представляєть ся в люстраціях з середини XVI в. Соболєвский одначе зістав ся при своїм погляді й розвинув його в своїх працях: Очерки изъ исторіи русскаго языка, 1884, Лекціи по исторіи русскаго языка, 1888, і поменьших \544\ статях — Источники кіевскаго говора, 1885 (Ж. М. Н. П , II), Къ вопросу объ историческихъ судьбахъ Кіева, 1885 (київ. Университет, Изв, VII), Населеніе Украйны въ XII вѢкѢ (Ж. Старина, 1895), й ин.

Против фільольоґічної сторони теорії Соболєвского тодї виступив ак. Яґіч (Четыре критико-палеографическія статьи, 1884, — з приводу Очерків, Критическія замѢтки по исторіи русскаго языка, 1889, в приводу Лекцій); основна критика його змусила Соболєвского до деяких поправок в своїй теорії. Важного союзника зате здобув він в Шахматові (теп. академіку петербурськім), що в своїй статї Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѢчій, 1894 (Русскій Филологическій ВѢстникъ) рішучо прилучив ся до теорії деревлянсько-полянсько-сіверянських Великоросів. Натомість поруч ак. Яґіча виступили в обороні українства київського говора його ученики Мочульський (теп. професор одеського унів.) і Ол. Колесса (львівського) з розвідками про Житиє Сави (Мочульській — Къ исторіи малорусскаго нарѢчія: Житіе св. Саввы, 1894 — Записки новорос. Унив. т. 62, Колеса — Dialectologische Merkmale des südruss. Denkmales a. d. XIII Jhdte Žitije sv. Savy, 1896 — Archiv für sl. Phil., т. 18). З паперів неб. Потебнї опублїковано також і його критику теорії Соболєвского (ИзвѢстія II отд. академії, 1896). Сам Яґіч вернув ся потім до сеї справи ще в своїх Einige Streitfragen (1898, Archiv für sl. Phil. XX). Нарештї проф. Кримський в Київській Старинї 1898

— 9 надрукував широку критичну статю (не скінчену): Филологія и Погодинская гипотеза, де зібрав богатий матеріал (осібно вийшла р. 1904). Як стояла тоді справа в очах незамішаних у ній фільольоґів, може служити показчиком вступна лєкція київського фільольоґа Лободи, де він виразно виступив против теорії Соболєвского (Унив. Изв., 1898, Ш). Нарешті під впливом критики, здаєть ся — найбільше під впливом останньої статї Яґіча відступив від поґодінської теорії ак. Шахматов: в новім обробленню згаданої своєї розвідки (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарЂчій и русскихъ народностей, Спб.. 1899 — з Ж. М. Н. П., IV) він признає й Деревлян і Полян українськими племенами, а що до Київа — каже: „у всякім разї ми не маємо причини не признати київської людности полуднево-руською, хоч вона в самім Київі була значно розмішана иньшими руськими племенами“ (с. 25). Тільки сам Соболєвский нїчого не попустив з своєї „гіпотези“, і сердито відказує на „украйноманів“, що не хочуть приймати його теорії (Къ исторіи малорусскаго нарЂчія, Р. Фил. ВЂстн. 1910).

Серед істориків проба Соболєвского відреставрувати „на солідних основах“ Поґодінську теорію не знайшла особливого спочутя. Не тільки українські дослїдники, а й иньші, що близше займали ся історією Подніпровя в XIII — XV в., писали зі становища противного сїй теорії — Зотовъ \555\ О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествЂ въ татарское время (написано ще в 1884 р., аде видруковано аж у 1898), Владимірскій-Будановъ Населеніе Юго-западной Россіи отъ половины XIII до половины XV в., 1886 (в ч. VII т. I Архива Юго-западной Россіи — праця звернена головно против польських теорій, але виступає, хоч і здержливійше, також і против Поґодінської), Ляскоронський в названій вище історії Переяславщини; недавно Спіцин в своїх „Историко-археологическихъ разысканіяхъ“ (Ж. М. Н. П. 1909, I) піддав критиці деякі здогади і арґументи за переселеннєм подніпрянської людности на північний схід — головно пок. Ключевского, що в своїм Курс-ї русской исторіи (I с. 344 і д.) виступив рішучим оборонцем Поґодінської теорії. Детайлїчний перегляд сього питання і критику арґументів про спустіннє Київщини з історичного становища я дав в своїм Очерку исторіи Кіевской земли, 1891, гл. VI — Кіевская земля отъ монгольскаго нашествія до конца XIV в.; він зістаєть ся й досі найбільш повним переглядом питання з історичного боку, й до деяких другорядних арґументів і детайлїв відсилаю

до нього читача і тепер. Загальний погляд на сю справу знайдуть читачі в томі III гл. 2 сеї Історії. Тут же хочу ще сказати кілька слів про теорію сіверянських Великоросів, яка виринула новійшими часами на тлї давнійшої теорії Поґодіна і Соболєвского і представлена поважними іменами Яґіча і Шахматова.

Сеї гадки, що Сїверяне були Великороси, я не можу трактувати инакше як уступку, яку роблять згадані учені Поґодінськїй теорії. Зовсїм виразно видно се у Яґіча: відкидаючи гадку про полянських Великоросів на тій підставі, що тяжко припустити такий великоруський клин на правім боцї серед української кольонїзації (сей довід, видко, по тім вплинув і на Шахматова), він пише: „За Днїпром на широкім просторі до сходу і півночи могла мати свою арену уже иньша, полуднева східня ґрупа племен або діалектів — се признаю я охочо; Сїверяне Найдавнїйшої лїтописи могли й язиково відріжняти ся від осадників правого боку Днїпра“ (Einige Streitfragen c. 30).

Ш. учений як бачимо, не вказує на те ніяких мотивів, тільки припускає можливість такого припущення, а властиво — по просту дїлить спірну територію між прихильниками і противниками Поґодінської теорії, не даючи арґументів. Шахматов пробував арґументувати: вказував на полїтичну окремішність Сїверян від Полян, на доказ їх етнографічної осібности: „Припустити, що Сїверяне були одноплеменникоми Полян й иньших полуднево-руських племен, не маємо підстави: полїтична історія Чернигова — з одного боку, Переяслава, що став отчиною володимирських князів — з другого, виразно, думаю, свідчить, що Сїверяне й \556\ Поляне ніколи не могли сотворити спільного племінного центра, а пізнїйше — коли Русь розпадала ся на области, утворити одну спільну область“ (Къ вопросу объ образованіи рус. нарѢчій с. 25). Розуміеть ся, се арґумент зовсїм слабкий: полїтична осібність не доводить приналежности до двох етноґрафічних ґруп; найлїпшим доказом той сам Переяслав, що все стремів до полїтичної осібности від Сїверян і для того піддав ся суздальським князям, з котрим все мали свої нограничні рахунки князї чернигівські; його ціль чисто полїтична: відокремити ся полїтично під управою династії далекої, котра не прилучить його як додаток до котрогось з сусїднїх князївств (див, т. II гл. 5). Не сильнїйші й иньші арґументи, наведені автором на поперте теорії сіверянських Великоросів. Я не буду спиняти ся тут на них, бо розбирав їх докладнїйше в статї: Спірні питання

староруської етноґрафії (Статьи по славяновЂдЂнію, I). (Пор. також мої замітки, висловлені ак. Яґічу в листї на його запитаннє і подані в його статї Einige Strettfr. с. 30, і в моїй рецензії на сю статю — Записки т. XXVI в. 6).

Ак. Шахматов зачисляв при тім до Сіверян усю лївобічну людність. В новійшій розвідцї своїй про Вятичів (1909) він відступив від сього погляду, а з тим не вважає вже потрібним далї підтримувати і гіпотезу про „середно-руське“ походженнє Сїверян. Думаю, що иньші фільольоґи роспрощавши ся з теорією київськах Великоросів, дуже скоро дадуть спокій і сїверянським, а з тим і скінчить своє істнованнє гіпотеза про те, що східнї части нинїшньої української території були залюднені давнїйше племенами великоросийської ґрупи.

7. Лїтература західньої границі української кольонїзації. Про польсько-українську границю в Галичинї див. передусїм стару, але не зовсїм перестарілу (принаймнї досї не заступлену чимсь лїпшим) працю Зубрицького Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien, 1849, с. 23, Czörnig Ethnographie der österreichischen Monarchie I с. 49 і далї і йогож Ethnographische Karte, 1855 (арк. 2) і меньше виданнє 1866. Головацкій Народныя пЂсни Галицкой и Угорской Руси ч. I (зступ) і йогож Карпатская Русь в Ж. М. Н. П., 1875, VI (з наукового погляду не богато інтересного). А. Д(обрянский) О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со врем. св. Владиміра, Ж. М. Н. П. 1880. Ш (для польсько-української границї тут ко Зубрицькім теж не багато нового), І. Верхратський — інтересна моноґрафія про Замішанців в Записках Наукового товариства їм. Шевченка т. III. Potkański Granice biskupstwa krakowskiego — Rocznik krakowski, IV (детальнїйшу студию автор заповів на пізнїйше, але не сповнив своєї обіцянки). Зато заповів студію Закшевский в конспектї згаданім на с. 489.

Про польсько-українську границю між Вислою та Бугом писалось \557\ чимало, але шкодив публїцистичний елемент, що домішував ся сюди й нераз діскредитував самі факти. Згадаю що важнїйше про північну українську границю. Для історичної етноґрафії — Барсов [2] гл. V і VI. Крыжановскій Русское Забужье — Собраніе сочиненій т. II. Лонгиновъ Червенскіе города, 1885. Pleszyński Bojarzy miedzyrzeccy (Bibb. Wisły, XI). Площанскій Холмская Русь, I — II, 1899. Филевичъ — Исторія древней Руси I с. 239. Potkański Kraków przed Piastami 1. с. с. 106. Народописна

карта д-ра Величка. Михальчука НарЂчія, поднарЂчія и говоры Южной Россіи (Труды этногр. экспедиціи VII). Григорьевъ О малорусскихъ говорахъ СЂдлецкой губ. — Древности-Труды славян. ком. моск. археол. общества т. III. Соболевскій Опытъ русской діалектологіи (Живая Старина 1892, II). Карскій Матеріалы для изученія сЂверно-малор. и переходныхъ говоровъ (Изв. отд. рус. яз. 1898, III) і йогож БЂлоруссы т. I. Введеніе къ изученію языка и народной словесности, 1903. І з літератури про Холмщину: Францевъ Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси, 1909; Dziewulski Statystuka ludności див. Lubelskiej i Siedleckiej, 1909; Соболевскій Холмская Русь въ этнографическомъ отношеніи, 1910; Szelągowski Kwestya ruska w swietle historyi, 1911.

Про українську кольонїзацію на полудень від Карпатів крім уже названого: Срезневскій Русь Угорская (ВЂстникъ рус. геогр. общ., 1852, IV). Biderman Die ungarischen Ruthenen, I і II, 1862 — 7. Rösler Rumänische Studien гл. VII. Васильевскій Византія и ПеченЂги Ж. М. Н. П. 1872, XII (дод. II). Успенскій Образованіе второго Болгарскаго царства, 1879, дод. V. Кочубинскій О русскомъ племени въ Дунайскомъ ЗалЂсьЂ в Трудах VII з'їзда т. II. PíčР Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 і особл. Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren (Sitzungsberichte der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1888). Филевичъ Исторія древней Руси I, с. 143 і далї і „Отчетъ" в Варшавских университет, извЂстіях 1896, VIII. Соболевскій Какъ давно Русскіе живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами (Живая Старина, 1894). Кулаковскій ГдЂ находилась вичинская епархія константинопольскаго патріархата — Византійскій Временникъ 1897 с. 327 і далї (про дунайську Русь). Петровъ ПредЂлы угрорусской рЂчи въ 1773 г. по оффиціальнымъ даннымъ, Спб. 1911, Когда возникли русскія поселенія на угорской дольной землЂ (Изв. отд. рус. яз., 1911).

Про сучасну Угорську Русь; Петровъ ЗамЂтки по Угорской Руси (1892, повторено і. т.; Матеріалы во исторіи Угорской Руси, IV, 1906) В. Гнатюк Hungaro-ruthenica, 1899 (відбитка критичних заміток з XXVIII т. Записок) і Rusini v Uhrách (Slov. Přehled, 1899). Томашівський Угорські Русини в сьвітлї мадярської урядової статистики, 1903 (Записки Наук. т. \558\ ім. III, т. LVI); Причинки до пізнання етноґрафічної теріторії Угорської Руси, 1905 (ib. т. LXVII), Етноґрафічна карта Угорської Руси, 1910 (Статьи по словяновЂдЂнію, III). Дрібнїйшу лїтературу подає Францевъ Обзоръ важнЂйшихъ изученій Угорськой Руси. 1899 (Рус. фил. вЂст. т. 44).

Велика лїтература розвинула ся останнїми роками спеціально про західню українсько-словацьку границю; вичислю лиже що важнїйше; Mišík Akej viery sú Slováci статї в Slovenské Pohlady 1895 і 1896. Соболевскій О границЂ Русскихъ и Словаковъ въ УгорщинЂ (Ж. Стар. 1895). Ol. Broch, Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn, 1897. В. Гнатюк Русини Пряшівської епархії та їх говори (Записки т. XXXV), Словаки чи Русини (ibid. t. XLII). Niederle Národopisná mapa uherskych Slovaků na základě sěitaní lidu z roku 1900, p. 1903, йогож K sporu o ruskoslovanské rozhrani v Uhrach (Slov. Přehled, 1908) і Ješte k sporu o ruskoslovenskou hranici v Uhrách (ibid. 1904). Будиловичъ къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси, 1904. Czambel Slovenska reč a jej miesto v rodine slovanskych jazykov, 1906.

Натомість приглухла останнїми лїтами справа слїдів руської кольонїзації в Семигородї, що в 1880 — 90 годах досить інтріґувала учені круги і мала свій вплив на теорію карпатської правітчини східнього словянства. 1802 р. вийшла брошура Вольфа De vestigiis Ruthenorum in Transilvania; тут описувались останки Русинів в с. Reussdorflein, Великий і Малий Cserged, Bongrad ; Вольф всього рахував 130 родин. Його референт в Siebenbürg. Provinzialblätter 1807, II підносив се число до 200. Про сї останки писали в XVIII в. Бєл і Бенке, і на поч. XIX Едер — (див. про них у Філєвіча Отчет і Исторія 1 гл., і у Кочубинського в Трудах с. 37 і далї). Надєждін, що побував в Семигородї на початку 40-х рр., уже не застав сих Русинів, але пiднїс значінє сих руських осад для історії руської кольонїзації (О путешествіи по южн. славян. землямъ, Ж. М. Н. П. 1842 кн. IV — VI): „я зовсїм переконав ся, незаперечними доказами, що руська стихія ішла на полудневий захід, по обидва боки Карпата, аж до Дунаю, довгі часи перед приходом Мадярів в Панонїю“. На потвердженнє він вказував на семигородських Русинів, і сїєю подунайською Русю уважав можливим пояснити лїтописні леґенди про міґрацію Словян з над Дунаю, про подорож Кия й т. и. — с. 108 — 5. Одначе норманїзм, устами Куніка в Bepufung der Schwed, Rodsen (гл. V), виключив угорських Русинів з історії давньої руської кольонїзації. З другого ж боку теорія Шафарика (II § 30), що семигородські Словяне були Болгари, вплинула також на те, що сю руську кольонїзацію Семигорода спущено з ока. Публїкуючи в перше тексти з Черґеда (Denkschrift віденської академії т. VII, 1856), Мікльосич признав їх болгарськими, але потім відступав від сїєї гадки і черґедські тексти признав

\559\ памяткою мови „дакійських Словян“: Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen (Denkschrift т. XXXIV с. 125 — 6, тут видано тексти Едера), теж Vergleichende Grammatik Ш. 201, Altslovenisehe Formenlehre XXV. В 1859 р. в своїх „Словянах в М. Азії“ виступив з загальними увагами проти Куткового погляду Ламанский. Але питаннє про загадкову руську кольонїзацію в Угорщинї виринуло на верх знову тільки завдяки Реслєрови, коли в 1871 р. вийшли його Rumänische Studien; за ним піднесли гадку про стару руську кольонїзацію на Дунаю Васїлєвский (1872), Успенский, Ґрот, а Кочубинський і Піч заходили ся воло того, щоб оперти на фактах сї здогади про руську кольонїзацію Семигорода. Одначе супроти руської теорії виступила болгарська, що одиноким словянським елєментом семигородської кольонїзації вважала Болгар і руське імя останнїх Семигородських Русинів мала за просте непорозуміннє (Мілєтіч). Фактично, дуже заплутує справу той факт, коли мова останнїх семигородських „Русинів“ справдї показуєть ся болгарською; але справа руської кольонїзації Семигорода може і повинна навіть бути трактована незалежно від тих останків. Яґіч нпр., що в рецензії працї Філєвіча досить скептично висловив ся про руську теорію (Archiv. XIX с. 237), в пізнїйшій розвідцї (Archiv XX с. 22 — 3) признавав уже певним фактом, що в Семигородї Русь стрічала ся з Болгарами.

8. З української антропольоґії й етнольоґії.

Антропольоґічні студії над сучасним українським типом дуже ще неповні і нечисленні, що найважнїйше — поминено найліпше законсервоване від несловянських впливів українське Полїсє (див. Записки XVIII, бібл. с. 54). Тому всї означення українського типу поки що можуть ставитись і прийматись тільки з великими застереженнями.

Д. Анучін, найвизначнїйпшй антропольоґ Росії, дав таку характеристику фізичного типу Українців: Українцї з фізичного погляду відріжняють ся від Білорусинів і Великоросів середньої Росії насамперед своїм зростом, в середнїм вищим на 1 — 4 cm. (по військовим даним 1874 — 83 рр.). Друга відміна — більший процент темноволосих (60 — 90%), темнооких (хоч не рідкі й синьоокі) і темношкірих, в порівнянню з Білорусинами і Великоросами, а ще більше — в порівнянню з Поляками. Трохи довші ноги (особливо бедра). Голова, і абсолютно і в відносинах до зросту — невелика (теж і внутрішність черепа), чоло і ніс теж, нижня третина лиця має в

порівнянню більші розміри. Що до форми — голова коротка й широка (брахікефальна) переважає, трохи більше ще ніж у Поляків і Великоросів; иноді помічають ся досить високі, випуклі щоки і широкий відступ межи очима, трохи низьке перенісє. (Енциклопедическій словарь, від. Брокгауза і Ефрона, т. XVIII, Малороссы).\560\

Український антропольоґ Ф. Вовк характеризує українську людність в масї своїй як високу ростом, короткоголову, темноволосу і темнооку, з простим і узьким носом, доста короткими руками і т. д., при тім фізичні прикметі прийняті ним за основні (високий зріст, короткоголовість, темна краска) убувають в напрямі з полудневого заходу на північний схід (Украинцы въ антропологическомъ отношенiи, Украинскій ВѢстникъ, 1906, і по нїмецьки в часоп. Ukrainische Rundschau, 1908, Die Ukrainer in anthropologischer Beleuchtung).

пок. Д. Гильченко, опираючи ся на дотеперішнїх студіях, загальними ознаками Українця признавав: високий зріст, яснорожевий колїр шкіри, темне волосє і очі ясних відтїнків, але при тім зазначав, що ваганнє темного типу дуже велике (6 — 39%), а про такі ознаки як високий зріст і брахікефалїя казав, що й вони ще вимагають перевірки, особливо з огляду на великі варіації українського типу по місцевостям; ясний тип він уважав сильнїйшим, здатнїйшим до житя, бо має більші розміри груди, і признавав його за початковий. — Кубанскіе козаки, антропологическій очеркъ (ИзвѢстія импер. общества естествознанія, антропологіи и этногр. т. XC, 1897).

Талько-Гринцевич, зібравши досить великий метеріал головно в полудневій Київщинї, теж констатував перевагу ясноволосого типу (57%) над темноволосим (42%), чистих бльондинів (20%) над брунетами (25%) (Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego, Zbiór wiadomości т. XVI).

Питаннєм про археольоґічний словянський тип на підставі археольоґічного матеріалу перший соріозно зайняв ся головно Боґданов і уважав початковим тип вузьколиций довгоголовий (лєптопрозопний долїхокефалїзм); його статї: Матеріалы для антропологіи курганнаго періода Москов. губ. (1867, ИзвѢстія моск. общ. люб. естествозн. т. IV), Описаніе курганныхъ череповъ Смоленской губ. (Антропол. выставка, II), Курганные черепа области древнихъ СѢверянъ (з над Псла, ibid.), Черепа изъ старыхъ московскихъ кладбищъ (ibid.), Древніе Кіевляне, по ихъ

черепамъ и могиламъ (ibid. т. III), Курганные жители СЂверянской земли (ibid.), Доисторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургановъ (ibid.), Древніе Новгородцы по ихъ черепамъ (ibid.), Къ краніологіи смоленскихъ курганныхъ череповъ (ibid. т. IV); про дослїди його над черепами давнїйших часів див. вище с. 59. Результати своїх дослідів він звів і подав у своїм рефератї Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale (Congrés international á Moscou, I). Дослїди Богданова мали одначе ту слабу сторону, що вони часом оперті були на нечисленнім матеріалї, а головно — що він роспоряджав черепами з чужих розкопок і не бувши сам археольоґом, не луже застановляв ся над крітерієм словянства тих могил, з котрих були ті черепи (через те найбільш вартні його поміри сїверян \561\ських і київських черепів, бо сей матеріал був найбільш певний). Його спостереженнє, що в старих словянських могилах переважає довгоголовий тип, знайшло собі потвердженнє в новійших розслїдах східнословянських могил. Антропольоґічні поміри з української теріторії, окрім тих праць Богданова, подані були в отсих публїкаціях: Антоновичъ Раскопки въ странЂ Древлянъ — Матеріалы по археологіи Россіи ч. 11, і Раскопки кургановъ въ Западной Волыни (Труды XI съЂзда I). Гамченко Житомірскій могильникъ, 1868, Городище и могильникъ на р. Корчеватый (Труды IX съЂзда т. II) і Раскопки въ бассейнЂ р. Случи (Труды XI съЂзда т, I), Мельникъ Раскопки въ землЂ Лучанъ (ibid.). Покровскій Антропологическія данныя о типЂ череповъ изъ волынскихъ кургановъ (ib. т. II — резюме, результата війшли в статю п. Мельник). Talko-Hryncewicz Przyczynki do poznania, swiata kurhanowego Ukrainy (Materyały antropologiczne т. IV (деревдянські й „полянські“ могили — поміри останнїх попсованні тим, що сюди введені й деякі чорноклобуцькі похорони). Поповъ Анатомическое изслЂдованіе костей, найденныхъ при раскопкахъ кургановъ Харьковской губерніи, реф. II — кости з Ницахськаго могильника (Труды предварит. комитета XII съЂзда т. I). Загальнїйші роботи, крім згаданаго реферата Богданова, — Niederle O původu Slovanů, 1896, Slovanské Starožitnosti I, 1902 (гл. 2). Sergi De combien le type du cráne de la population actuelle de la Russie centrale différe-t-il du tupe antique de l’époque des courganes? (Comptesrendus du XII congrés international de medecine, II, 1899). Талько-Гринцевичъ Опытъ физической характеристики древнихъ восточныхъ Славянъ (палеоэтнологическій очеркъ), 1910 (Статьи по славяновЂдЂнію, III).

Згадана праця Нїдерле O původu Sl. з усею рішучістю проголосила первісний словянський тип за довгоголовий — на підставі археольоґічно-антропольоґічного матеріалу, і білявий — на підставі історичних свідоцтв. Обставлена досить солїдними арґументами, вона викликала живу дїскусію над сим питаннєм. Перегляд головних моментів її дає Нїдерле в Slov. Star, с. 87 і далї. Між арґументами contra, які були висунені в сїй дїскусії, як важнїйші можна зазначити такі: словянство довгоголових небіжчиків не доведене ще. Могили з паленими небіжчиками можуть бути як раз останками короткоголової людности. Що до краски, то звернули на себе увагу дослїди Минакова — О цвЂтЂ и формЂ волосъ изъ кургановъ средней Россіи (Труды моск. антроп. отд. т. XIX.): він підносить, що останки волося, які він мав (а мав їх з 20 могил Московської, Ярославської й Костромської ґубернії) всї темні, а білявих не було між ними зовсїм. Сї арґументи одначе не в силї забити теорію білявих довгоголовцїв: дослїди Мінакова опирають ся на матеріалї з фінської території. Що до довгоголовости, то Нїдерде, бороня\562\чи свою теорію, справедливо вказав, що попри довгоголову людність ми не бачимо якогось короткоголового типу, в якім могли б добачати людність словянську. Дїйсно, коли Словяне при своїм розселенню асимілювали тубильну довгоголову расу, то вони повинні-б виступити дуже виразно, як друга раса по при неї в могильних нахідках X — XI вв., а сього нема. Припустити, що вони всі спалені, неможливо, бо у Словян ми знаємо обидва похоронні типи, і в кождім разї як зник обряд палення, короткоголова людність повинна б виступити перед нами від разу дуже сильно. Взагалї Нїдерле досить щасливо боронив свою теорію в новім перегляді; але обстаючи за нею, зводить питаннє вже тільки на чисельну перевагу ясного й довгоголового типа серед словянської людністю. Инакше сказавши, ми нїколи не знаємо Словян одностайним антопольоґічним типом. Еволюція його при тім зістаєть ся все таки неясною. Перехід від довгоголового, хоч би й переважного тільки, а не виключного типу, до нинїшнього короткоголового, зістаєть ся і нинї справою невиясненою, і в сім головна трудність, звязана з теорією довгоголовости.

Тут же подам важнїйшу лїтературу шлюбних і родинних відносин у Словян і в давнїй Руси, не подану при текстї. Старша лїтература вказана була 2 вид., тут згадаю ще: Bogišič Pravni obiěaje u Slovena, 1867 й йогож Zbornik zadašnjih pravnih obiěaja u južnih Slovena, 1874. ЗабЂлинъ Бытъ русскихъ

царицъ, 1869 (вступ). Шпилевскій Семейныя власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ, 1869. Шашковъ Очеркъ исторіи русской женщины, 1871 (передруковане в Собрані-ї сочиненій, т. I. 1898). Hanel Věno v právu slovanském (Pravnik, 1871). Статї Смірнова про звичайове східнословяньске родинне право і шлюб: Очерки семейныхъ отношеній, 1878 і статї в журн. Юридическій ВЂстникъ 1878 (V і VII). Черновъ Объ обычномъ семейственномъ и наслЂдственномъ правЂ крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губ. (К. Унив. Изв. 1881, Т). Krauss Sitte und Brauch der Südslaven, 1885. М. Ковалевскій Нікоторыя архаическія черты семейнаго и наслЂдственнаго права (Юрид. вЂстн., 1885), йогож Первобытное право, 1886 (випуск 1 рід, в. II родина), Tableau des origines et de l'evolution de la famille et de la propriété, 1890 і Early law and modern custom in Russia (рос. переклад в час. Всемірний ВЂстникь 1903). Вовк (Volkov) Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L'Anthropologie, 1891 — 2, перед тим по болгарськи: СвадбарскитЂ обреди на словянскитЂ народи, в Сборникъ за нар. умотворения, III — V, 1890 — 1). Желобовскій Семья по воззрЂніямъ русскаго народа, 1892 (з Филол. Записок). Krek Zur Geschichte russischer Hochzeitsbräuche, 1893. Охримович Значеніе малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пЂсенъ в исторії эволюції семьи (Этнографическое обозрЂніе, т. XI і далї, не скінчене), йогож замітки \563\ в „Житю і слові" 1895. Krauss Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven, I — III, 1898 — 1902 (з Κρυπταδια). Rhamm der Verkehr der Geschlechten unter den Slaven (Globus, 1902). Мр. Г. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа (Матеріали до укр. етнол. т. VIII і X). Окрім того сюди же належать відповідні розділи в курсах історії рус. права (особливо Леонтовича, В.-Буданова і Самоквасова — ИзслЂдованія по ист. рус. права, I, 1896). Лїтература звичайового права: Якушкинъ Обычное право, т. I, 1875, т. III, 1896.

9. Непевні або хибно до Руси прикладані звістки VII — IX вв.

Окрім наведених в текстї звісток про Русь IX в. прикладало ся до них ще чимало иньших — я їх перейду тут.

Найстарша, нині вповні вичеркнена з історії Руси звістка — т, зв. Табарі (а властиво його персидської перебірки Баламі, 2-ої пол. X в, бо текста Табарі тодї не було знайдено), про прикавказьку Русь VII в. Підчас походу Омарового воєводи Шахріара на Хозарів (643) король Дербента (Ваб-ель-Абваб) Шахріар признає зверхність Арабів і укладає з ними умову, що

замість дани він буде воювати з Русю: „я живу між двома ворогами, один — се Хозари, а другий — Русь, вона — то ворог цілого світа, а особливо Арабів, а воювати з нею ніхто не вміє крім тутешнїх; замість платити дань, ми будемо воювати з Русию самі і власною зброєю і не будем їх пускати виходити з їх краю“ — Гаркави с. 74.

Вперше про сю Русь довідали ся в 1820-х рр., але в курс пустив її Дорн 1841 р. (Beiträge zur Gesch. der Kaukas, Länder). Кунік в довшім екскурсї (Berufung II с. 84 sd.) доводив, що та Русь була турецька (на тім більш меньше стояв він ще й у перших додатках до „Каспія“, с. 53). Антінорманїсти 1860 і 70-х рр. доводили її словянство (Ламанскій О Славянахъ с. 142, Гедеоновъ Отрывки в І т. Зап. Ак. Н., Иловайскій О мн. призваніи с. 71, Еще о норманизмЂ с. 125). Гаркаві (Сказанія с. 77) глянув вже скептично на сю звістку, але Дорн в своїм Каспію ще рішучо стояв за нею (с. 20). Кунік в своїх пізнїйших додатках до Каспіа (с. 579 і далї) розвинув ширше скептичний погляд Гаркаві (подав тут і історію питання). Але поки не було відомо текста Табарі, справа зіставала ся неясною, — хоч, розумієте ся, як би Русь і була в текстї Табарі, звістка його не стала б через се певною: як би Русь в VII в. дійсно була таким сильним ворогом Арабів, ми б певно про неї чули і з иньших джерел, а Табарі, що пережив руські походи на Каспійське побереже на поч. Х в, (умер 922|3 р.), під впливом їх міг перенести Русь в VII в. Аж в 1874 р, Дорн добув з Константинополя текст Табарі для сїєї звістки: в нїм Руси не знайшло ся, Шахріар каже тільки, що він має роботу з завзятим ворогом і з ріжними народами, в дальшім назва\564\ні тільки Аляни й Турки (Каспій; передм. с. XLIV і LV)· Таким чином імя Руси вставив персидський компілятор, під впливом руських походів Х в., і воно не має нїякого історичного значіння. „Табарієва Русь“ тим самим була вичеркнена з історії; Ґедеонов і Іловайский в нових виданнях своїх розвідок вже поминули її зовсїм.

Відпала також звістка Теофана про „руські кораблі“ 773 р., що часто фіґурували, і ще у Іловайского, в перших виданнях статей О мнимомъ призваніи Варяговъ (с. 21, в новім виданню автор відступив від них — Разысканія [2] с. 17) і Еще о норманизмѢ (с. 504). Теофан, оповідаючи про морський похід Константина Копроніма на Болгарію, каже, що він εισελθών και αυτός εις τά ρούσια χελάνδια άπεχίνησε πρός τό έλθεῖν εις τόν Δανοῦβιν ποταμόν — ed. de Boor 1 c. 466 (видавець ще дав велике Р до ροόσια). Очевидно лїтописець каже про „пофарбовані на червоно (ρούσια) хеляндії“ — важкі тягарові кораблї, подібно як у Константина Порфирородного є άγράρια ρούσια (De adm. гл. 51). Анастасій бібліотекар (IX в.) так і перекладає Теофанів текстї: ingressus et ipse in rubea chelandia (ed. de Boor II c. 295). Аж Ґоар († 1653) в своїм перекладї Теофана переклав се як Russorum chelandia (так воно вийшло з його перекладом і до бонського Corpus). Звідти воно й пішло ходити по історіях, хоч уже Баєр в своїх Origines russicae поправив сей переклад і навів згадане місце Константина. Довгу одісею сих руських кораблів оповів Кунік в „Каспію“ Дорна с. 362 — 371, 682, і його екскурс про них, правдоподібно, вже на завсїди виключив сї „червоні хеляндії“ з історії Руси.

В першім виданню сього тому (с. 244 і 414) я поставив був як найдавнїйшу згадку про руські походи звістку Тактики ціс. Льва про подорожі на Чорне море „північних Скитів“. Зробив я се тому, що новійші дослїдники уважали автором тактики ціс. Льва III Ісаврянина († 741) — Цахаріе в Byzantinische Zeitschrift 1894 с. 48-7, Шенк — ibid. 1896 с. 298, Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Literatur [2] с. 636. При тім зазначив я одначе, що подекуди Тактика має виразні відомости IX в. Ще більший натиск на них положив Кулаковский в замітцї: „Левъ Мудрый или Левъ Исаврійскій былъ авторомъ Тактики“ (Византійскій временникъ, 1898), вважаючи погляд Цахаріе-Шенка вповні хибним. Супроти того звістка вертаєть ся до своєї давньої дати — кінця IX в.

Ак. Успенский попробував здобути для Руси ще одну звістку — напад на околиці Царгорода якогось поганського народу за імп. Теофіля (Cont. Theoph. IV c. 7), звязуючи його з оповіданнєм Симеона Льоґотета про ̔Ρῶς σφοδρός (Лев VII. 13) — Патріархъ Іоаннъ VII и Русь-Дромиты, Ж. М. Н. П. 1890, I. Все се, розумієть ся, дуже гіпотетичне.\565\

Не виключеною вповні з наукового обороту, але в високій мірі непевною зістаєть ся згадка про Русь в Херсонесї в Панонській леґенді про св. Кирила. Тут оповідаєть ся, що св. Кирил в Херсонесї „обрЂть же ту єваггеліє и псалтырь руськы писмены писано, и чловЂка обрЂть глаголюща тою бесЂдою и бесЂдовавь сь нимь и силу рЂчи приємь своєи бесЂдЂ прикладає разлучи письмена, гласьная и сьгласная, и вь богу молитву дрьже, вьскорЂ начеть чисти и сказати“ (вид. Мікльосіча, в Denksehr. Wien. Ak, XIX). Найчастїше толкувала ся звістка ся так, що мова тут іде про ґотський переклад св. письма, а що він зветь ся тут руським, то норманїсти се поясняють так, що Варяги, змішавши ся з кримськими Ґотами, уживали їх книг, і властиво про Варягів тут згадуєть ся; прихильники ж ґотської теорії, уважаючи „руське“ імя назвою Ґотів, доводять, що тут мова про кримських Ґотів; див. Голубинскій Св. Кириллъ и Меѳодій первоучители словянскіе, 1885, и Исторія русской церкви I [2] с. 49, Pastrnek Dějny slov. apostolů Cyrilla a Methoda, 1902 с. 52, Шестаковъ Очерки по ист. Херсонеса с. 54 (Пам. христ. Херсон, III) [1]).

[1]) Давнїйша бібліоґрафія питання — Архангельскій Св. Кириллъ и Меѳодій, Казань, 1885, дод. с. 26.

Обидва обяснення дуже непевні, як зовсїм справедливо виказав Ламанский — Житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое сказаніе, Ж. М. Н. П. 1903 IV с. 374 і далї (сам Ламанский, як перед тим Срезнєвский і Будилович, бачить тут Русина-Словянина). Але сама звістка леґенди дуже непевна і може бути значно пізнїйшою. Цїлий ряд учених уважали її інтерполяцією — Горскій, Бодянский, м. Макарій, Гільфердінґ, Кунік, Ватенбах. Против сього вказувано (Будилович, Васїлєвский), що сї слова читають ся в усїх кодексах леґенди; але ж бо й цїла вона повна баламуцтв, мотивів чисто леґендарних, очевидно — пізнїйшого походження, так що й зачисляючи наведену звістку про руські книги до основного тексту, нїяк не можна її трактувати як поважне джерело для відносин 2-ої пол. IX в., не вважаючи на деякі архаїчні подробицї оповідання про Кирилову місію. Див. критику її в цитованій працї Ламанского і у Франка Святий Климент у Корсунї (1906) ст. 219 і д.

Про Марквартову Русь VI в. низше в екскурсі II.

10. Похід Руси на Царгород в 860 роцї.

Джерела: Cumont — Anecdota Bruxellensia, I — Chroniques Byzantines du manuscrit 11376 (Recueil de travaux publiés par le faculté de philosphie et lettres de l'universite de Gand, IX); тут видано хронїку від Цезаря до Романа III (XI в.), де містить ся хронольоґічна дата походу Руси і звістка, що її побито: μηνί 'Ιουνίω ιή (ινδικτιῶνος) ή 'έτους ,ςτξή, τῶ έ 'έτει τῆς επικρατείας αύτοῦ (Михаіла) ἦλθον ΄Ρῶς σύν ναυσί δακοσίαις, \566\ οί διά πρεσβειῶν τῆς πανυμνήτου θεοτόκου κατεκυριεύησαν υπό τῶν χριστιανῶν καί κατά κράτος ήττήθησάν τε καί ήφανίσθησαν (с. 38). Сю звістку про побіду над Русю боронив de Boor (див. низше), доводячи, що то записка сучасна, але вона противить ся оповіданню Фотия і венецької хроніки і не варта довіря. 2) Казання Фотия — видані кілька разів (Lexicon Vindobonense Наука, Спб. 1867, у Мілєра Fragmenta hist. graec. 1870, часопись 'Αλήθεια, 1881, Записки петерб. академії 1906; переклад на основі тих видань в моїх Виїмках с. 22 і далї, бібліографія в посмертній статї Куніка (также в Записках петерб. акад. 1906): О трехъ спискахъ Фотіевыхъ бесѢдъ 865 г. 3) Так званий Симеон Льоґотет, або псевдо-Льоґотет, і оперті на нїм компіляції — Corpus hist. Byzant. t. XXXVIII p. 674, Лев Граматик ib. т. XL c. 123, продовженнє хронїки Амартола в вид. Муральта — Ученыя Записки петерб. акад. т. VI с. 736 — 7. Про Симеонову хроніку і її компілятивні редакції розвідки: Patzig Leo Grammaticus und seine Sippe (Byzantinische Zeitschrift 1895). Васильевскій Хроника Логоθета (Византійській Временникъ 1895). De Boor Die Chronik des Logotheten (Byz. Zeitschrift, 1897). De Boor зачав випускати критичний текст Амартола (Georgii Monachi Chronicon, I — II томи 1904 р. у Тейбнера) і заповідає осібний том з його продовженнями. 4) Венецька хронїка Іоана (нап. коло 1009 р.) — Monumeata Germ. hist., Scriptores VII c. 18, тут інтересне число кораблів — 360 замісь 200 грецьких джерел, і закінченнє: et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est. Побіжні згадки про руський напад у Никити Пафлаґонського в біографії патріарха Іґнатия — Migne Patrologiae series graeca т. 105 с. 375, 516, 525. До ньогож прикладають натяк в посланню папи Николая I до цїсаря Михаіла (Migne т. 119 с. 954), але се не певно.

Давнїйша лїтература сього походу, що оберталась головно коло дати походу, по нахідцї Кюмона перестаріла ся (найважнїйше з неї: Куніка Berufung der Rodsen гл. X і ИзвѢстія ал-Бекри екскурс II, Ґолубінского Исторія рус. церкви I гл. I). Новійша: Васїлєвский в Визант. Временнику 1894, с. 258 і далї. De Boor Der Angriff der Rhos auf Byzanz (Byz. Zeitschrift 1895).

Лопаревъ Старое свидѢтельство о положенiи ризы Богородицы примѢнительно къ нашествiю Русскихъ на Византiю въ 860 г. (Виз. Врем., 1895, IV) і відповідь Васілєвского Авары, а не Русскiе, Θеодоръ, а не Георгiй (ib. 1896, I — вказує, що наведена Лопарьовим звістка зовсім не належить до походу 860 р., а до аварського походу VII в.). Васильевъ Византiя и Арабы, т. I (820 — 867) с. 189 і далї. Ламанскiй Славянское житiе св. Кирилла какъ религiозно-эпическое произведенiе (Ж. М. Н. П. 1903, VI і XII) — спеціально застановляєть ся над питаннєм про побіду над Русю (збиває згаданий \567\ погляд de Boor-а) і над довгістю облоги — збиває гадку про те, що облога потягнула ся довше як рік — така гадка опираєть ся на датї увільнення Царгорода в Прольоґу, під 7 липня. З иньших гадок, які підносить ак. Ламанский, згадаю ще здогад, що Русинів наслали на Царгород Араби (VI с. 359 і XII. с. 383). Вона одначе не має підпертя в джерелах і мало правдоподібна.

Вкінцї згадаю, що русько-візантийськими відносинами 860-х рр розпочинаєть ся серія візантийських мінятюр на русько-візантийські теми: в мадрідськім кодексї Скілїци, з XIV вв.. маємо мінятюри, де представлений візантийеький епископ-місіонер перед руським князем (чудо з евангелїєм), потім наступають: руська фльота (похід Ігоря), авдієнція Ольги, ряд образків з війни Святослава з Візантиєю і друга серія — з походу Володимира Ярославовича (коротка характеристика їх у Кондакова — Русскiе клады I, 212). Другу таку серію візантийських мінятюр маємо в ватиканськім кодексї хронїки Манасії, теж з XIV в. (болгарська війна Святослава). Мінятюри сї не вистудіовані досї і навіть не видані в цїлости (найбільше їх зібрано в публїкаціях Шлюмберже (див. низше), тому трудно сказати рішуче слово про історичну вартість сих образків, але реальність представлення Руси на них дуже сумнївна. Теж треба сказати й про словянські мінятюри пізнїйших рукописей. Найбогатшу колєкцію їх дає виданий недавно з усіми ілюстраціями Радивилівський кодекс лїтописи — Памятники древней письменности CXVIII, Радзивиловская или Кенигсбергская лѢтопись, Спб., 1902, про сї мінятюри розвідка Сизова в ИзвѢстiях отд. рус. языка 1905.

11. Грецько-болгарські війни Святослава і хронольоґія 960 і 970-х рр.

Лїтература русько-болгарсько-візантийської війни досить значна. Крім загальних курсів, стара моноґрафія (чи збірка виписок з джерел) А.

Черткова Описаніе войны в. кн. Святослава Игоревича противъ Болгаръ и Грековъ, 1843 (з початку в Рус. ист. сб. т. VI). Срезневскій СлЂди глаголицы въ памятн. X в. (ИзвЂстія П отд. пет. ак., VII с. 341 — 5 — про рік смерти Святослава, 973, на основі Льва Д.). Сюди ж належать спеціальні розвідки про рік смерти Святослава Ламбіна, Куніка і Васїлєвского в т. XXVIII Записок петерб. академії (й осібно, 1876); з них Ламбін і Васїлєвский переходять критично хронольоґію війни Святослава з Цимісхієм, Ламбін боронить 972, Кунік і Васїлєвский 973 р. Е. БЂловъ — Борьба в. кн. кіев. Святослава Игоревича съ имп. І. Цимісхіемъ, Ж. М. Н. П. 1873, XII. М. Дриновъ — Южные Славяне и Византія въ X в., Чтенія московські 1875, III, с. 91 і далї. Jireĕek Geschichte der Bulgaren гл. X. Васильевскій Русско-византійскіе отрывки, IV, Ж. М. Н. П. 1876, VI (передруковано в томі його Тру\568\дів), Couret La Bussie à Constantinople (Revue de quest. historiques, 1876, I). G. Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle Nicéphore Phocas, 1890 і його-ж L'éropée byzautine à la fin du dixième siècle, 1896. Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896. Westberg — Die Swjatoslaw-Chronologie von 967 — 973 (в його Ibrâhim's-ibn-Jakûbs Reisebericht в Mémoires de l'acad. série VIII, III — боронить лїтописну хронольоґію, а дату смерти 973 р.). Знойко: О посольствЂ Калокіра въ Кіевъ (Ж. М. Н. П. 1907, IV) і О походахъ Святослава на Востокъ ib. 1908, XII). Шахматовъ Разысканія гл. IV. Тутже згадаю ще питаннє про болгарську монету Святослава. Сї монети стали відомі від 1830-х рр.; вони мають з одного боку фіґуру князя, з другого — образ Спасителя і напись: Святославъ цр Блгарм (цар Болгаром). Було дві гадки: одні бачила в сїм Святославі болгарського царя (1296 — 1322), иньші — нашого Святослава. Останній погляд висловив вперше російський нумізмат Савелєв, пізнійше Еґґер (Wiener Numismat. Monatshefte, V с. 110 і далї) і Чернєв (ЗамЂтки о древнЂйшихъ русскихъ монетахъ, 1888 с. 79 і далї, тут і лїтература питання); вони вказують на примітивність виробу й подібність до монет Симеона, а образ Спасителя на монетї поганського князя поясняють болгарською монетною традицією.

Джерелами для історії Святославового походу служать: Лев Диякон, Скілїца, наша лїтопись і деякі другорядні. Лев з Калої (в Малій Азії) родив ся коло 950 р., в чинї диякона брав участь в болгарськім поході імп. Василя Македонянина (986) і кілька років шзнійше описав сучасні події, від смерти

Константина Порфирородного до смерти Цимісхія (959 — 975), в десяти книгах своєї Історії, що становить дуже важне, бо одиноке сучасне джерело для сього часу. Він визначаєть ся взагалї докладністю і значною обєктивністю (трохи є сторонничости для Візантиї — див. Krumbacher Geschichte der byzantinischen Literatur [2] c. с. 267). Його історія видана в XI томі бонського корпуса і в CXVII т. Патрольоґії Міня; для історії русько-візантийської війни — се перше джерело. Скілїца писав свою хронїку світа в XI в., користав між иньшими і з Льва Диякона, але поруч нього і з иньших джерел. Його оповіданнє про русько-візантийську війну взагалї дуже близьке до Льва, але є деякі подробицї, яких не має Лев, і виглядає скорше так, як би Лев і Скілїца користали місцями з одного джерела, ріжним способом скорочуючи його. Ся частина Скілїци увійшла майже без усяких перемін в хронїку Кедрена (писав при кінцї XI або на початку XII в.), і з нього приходить ся користати в сїй Кедреновій хронїцї, бо грецький \569\ текст Скілїци не виданий досї (є тільки латинський переклад, виданий 1570 р.). Кедрена маємо в бонськім корпусї т. XXXIII і в Патрольоґії Міня т. CXXII. Про відносини Скілїци й ин. хронїстів до Льва спеціальна розвідка: Warterberg Leon Diakonos und die Chronisten, Byz. Zeitschr. 1897. Про серію мінятюр з болгарської війни Святослава в мадрідськім кодексї Скілїци див. в прим. 10.

Отже на брак джерел для болгарської війни Святослава скаржити ся не можна, але деякі моменти в нїй лишають ся неясними, а головно великі трудности задає хронольоґія. Головні з сих трудностей я зазначу тут і умотивую свій погляд на них. Початок кампанїї лїтопись датує 967 р., але, як бачили ми, по Хаукалю 968 р. Святослав воював приволзькі краї. З візантийців Лев кладе місію Колокіра на 965|6 р. (індикт 9), Скілїца Кедрен на 966|7 (інд. 10), а прихід Святослава — на серпень 968 р. (інд. 11) (Лев близше не означає часу приходу). Я не буду входити в те, яким способом вийшла тут ріжниця в рахунку між Львом і Скілїцою-Кедреном, тільки піднесу, що з огляду на зазначені в текстї обставини походу Святослава ми повинні б прийняти дату Скілїци-Кедрена; але вона має трудність, бо Скілїца-Кедрен рахує по індиктам і рокам царства, і тут у нього виходить суперечність, як порівняти отсї дати: індикт 7 липень — другий рік Никифора (с. 361), індикт 10 червень — четвертий рік Никифора (с. 372); отже мусить бути помилка або в роцї царства (967), або в індиктї (968). Алє що його рахунок по індиктам сходить ся з його рахунком по рокам світа, а в

рахунку на роки царства він не згоджуєть ся з Львом, то безпечнійше здаєть ся прийняти дату індикта. Отже Святослав прийшов до Болгарії 968 р.

Друга трудність — означити перерву, коли Святослав вернув ся до Київа. Лїтопись датує її 968 — 970 рр., так що на болгарську і грецьку кампанію у неї лишаєть ся не повних два роки. Можливо, що хронольоґія лїтописи оперта тут на датї смерти Ольги; в похвалї Ользї Якова мнїха рахуєть ся, що Ольга умерла 15 років по охрещенню, 11|VI 969 р.; се відповідає датам охрещення і смерти Ольги і в лїтописи (тільки що то було б на пятнадцятім, не по пятнадцятьох роках). Але зістаєть ся питаннєм на скільки рахунок похвали тут самостійний від хронольоґїї лїтописи (пор. вище с. 461). Коли дійсно охрестила ся Ольга, невідомо, а як брати дату подорожи її до Царгороду, то вона в лїтописи зовсїм хибна (тож рахувати, як Васїлєвский, від дати дійсної подорожи Ольги до Царгорода до її смерти 14 років, се значить громадити непевности). Отже дати лїтописи і похвали самі по собі не дають нїчого певного. З Візантийцїв згадує про перерву в Святославовій війнї Скіліца-Кедрен. Згадавши про похід Святослава і починені ним спустошення пятого року царства, він \570\ каже, що Русь слїдом вернула ся до дому, „а на шестий рік царства прийшла знову походом на Болгарію і починила подібно як попереду, або ще й гірше“ (с. 372) [1]).

[1]) Шахматов одмітив до сього ще приписку на марґінезї болгарського перекладу Манасії: „При семъ НикифорѢ цари плѢнишя Русь Блъгарскую земю по дващи въ двѢю лѢту“ (Разыск. с. 121).

Отже перерва не трівала двох років. Коли зважити що Никифор перед смертю енерґічно заберав ся до боротьби з огляду на успіхи Святослава (а загинув він в груднї 969 р.), то, очевидно, Святослав ще в першій половинї 969 р, мусів вернути ся до Болгарії. Се б на стільки згожувало ся з лїтописю, що і в нїй Святослав вертає на Русь вже на другий рік болгарської війни. Тоді побут Святослава в Київі прийшло ся б обмежити кількома місяцями.

Тепер приходимо до найбільшої трудности — року Цимісхієвого походу на Святослава. Лев Диякон зовсїм виразно каже, що він став ся на третїй рік Цимісхієвого царства — 972 р., бо як раз перед походом, при кінцї другого року царства, Цимісхій урядив своє весїлє (VII. 9); тодї б Святослав мав загинути весною 973 р., як се й приймають декотрі. Тим часом в лїтописи

умова Святослава з Греками, що закінчила війну, датована липнем 971 р., індикта 14, і смерть Святослава положена під 972 р. І се має собі повне подтвердженнє в хронольоґії Яхї (писав у 1-ій пол. XI в. і для візантийських подій мабуть користав з ранійших грецьких записок, близше про нього див. на с. 574). У Яхї Цимісхій воює в Болгарії в 971 р., а в осени 972 р. бачимо його вже на сході (перейшов Евфрат в вереснї-жовтнї 972 р.) — Яхя с. 181 — 4. Вказівки Скіліци-Кедрена (с. 392) не мають особливого значіння: у нього Цимісхій забераєть ся до походу на Русь на другім роцї царства (отже 971 р.), але неясно, чи се дата приготовань, чи походу, а що другий рік царства кінчить ся як раз в груднї 971 р., то се зовсїм міняє рахунок. Зонара, як чистий компілятор, не має тут зовсїм нїякого значіння (він виразно кладе похід на другий рік царства). І так виходить виразна суперечність; по однім боцї сучасник Лев (правда — дуже неохочий до докладних дат), по другим Яхя (власне дуже богатий на дати). Справу може рішити зовсїм просто дата документа — умови Цимісхія з Святославом; одначе тут насуваєть ся питаннє — чи дата не вставлена на підставі лїтописної хронольоґії, або чи не перемінена ? Я уважаю се неправдоподібним : адже умова Ігоря не має дати, й лїтописець не уважав потрібним її доповняти, а в умові Святослава маємо і рік, і індикт — значить треба припустити свідоме підроблюваннє. При тім же хронольоґії версій київської й суздальської, де князюваннє Ярополка починаєть ся від 973 р. (в новгородській — від 972), дата умови скорше пере\571\шкоджала, анїж надавала ся, бо незнати куди діваєть ся цїлий рік (між поворотом Святослава і князївством Ярополка).

Коротко зводячи сказане вище, я уважаю правдоподібним початок війни 968 р., доволї коротку перерву на початку 969 р., остатню кампанію 971 р. і смерть Святослава 978 р. Але з огляду на всї тї трудности будемо уважати сї дати тільки правдоподібними; а застановив ся я над ними тому, що ся справа має вже цїлу лїтературу.

Хронольоґія перших років Володимирового панования в Київі дає знову ріжні непевности. Маємо тут два головні рахунки — в лїтописи і в житиє Володимира, включенім в похвалу Якова, і вони не годять ся між собою. Лїтопись рахує Ярополкового князювання 8 років, житиє каже, що Володимир сїв в Київі „въ осмоє лѢто“ по смерти батька; се можна-б погодити, прийнявши, що лїтопись рахує неповних 8 років, але лїтопись кладе в результатї початок Володимирового князївства на 980 рік, а житиє

на червень 978р.: „сЂде въ КиєвЂ князь Володимир въ осмоє літо по смерти отца своего Святослава мЂсяца іюня въ 11 въ лЂто в 6486, крести же ся Володимеръ князь въ 10-є лЂто по убіеніи брата своєго Ярополка“. При тім одначе і літопись (с. 10) і житиє рахують однаково Володимирове князюваннє в Київі на 37 років (в житиї він, як бачимо, охрестив ся „въ десятоє лЂто“ по смерти Ярополка, а по охрещенню жив ще „28 лЂтъ“), а смерть його всї згідно кладуть на 1015 р. Додати ще треба, що в 1 Новгородській літописи початок Ярополкового князївства кладеть ся на той же 972 р., що й смерть Святослява, а в иньших на новий 973 р., хоч се абсурд, бо смерть Святослава, з огляду що стала ся весною, і без того положена на новий рік (зимівка його в Білобережі стоїть під 971 р., „веснЂ же приспЂвъши (тут вставляєть ся 972 р. — рахуючи від 1 марта) поиде Святославъ въ порогы“, і вбили його), так що виходило-б, нїби минув рік між смертю Святослава і князюваннєм Ярополка, тим часом се понятя рівнозначні, бо Ярополк і без того сидів у Київі, і літопись нотує тільки правний момент, а не якийсь новий факт.

Зовсїм ясно, що в основі сїєї хронольоґії лежить рахунок літ князювання : 8 літ Ярополкового князювання і 37 літ Володимирового. Але від смерти Святослава десь в марті 972 р. до смерти Володимира в липні 1015 минуло всього 43 р. і 4 місяцї. Се пробують поправити, приймаючи, що літа панування Ярополка в дійсности треба рахувати не від смерти Святослава, а від посадження Ярополка; кладучи се на р. 970, дїстають до смерти Володимира повних 45 літ, і смерть Ярополка припадає на р. 978, як у житиї (так недавно рахував Сркуль, 1. с.). Одначе 970 р. як початок Ярополкового панування не дуже правдоподібний, і треба б в такім разї брати 969, а житиє виразно рахує Воло\572\димирів прихід до Київа на восьмий рік від смерти його батька. Очевидно, літа князювань рахують ся не повно: Ярополк умер на восьмім роцї князювання (коли прийняти дату жития — 11|VI, то буде 7 рік і два-три місяцї), Володимир на 37-ім (по житию по 36 роках і 1 місяцю). Але коли так, то ми приймаючи роком смерти Святослава 972 р., мусимо положити смерть Ярополка на літо 979 р. Розуміє ть ся, як і рік смерти Святослава, і ся дата тільки правдоподібна.

Цїкаво, звідки міг узятись день смерти Ярополка? Очевидно, що тільки з якоїсь сучасної церковної записки, але як він туди зайшов? Як знаємо, в т. зв. Якимовській літописи, виданій Татіщевим, річ представляєть ся так, що Ярополк був прихильником християнства; ся Якимівська літопись —

джерело дуже баламутне (декотрі уважають її просто фальсифікатом), і її звістка маловартна; але незалежно від неї досить можливо, що Ярополк був прихильний християнству: він виростав при Ользї, і як старший — міг більше перейняти з її впливу; жінка його була Грекиня-християнка. Шахматов пробував вивести дату його смерти з записки про смерть мучеників Варягів, що мала, мовляв, дату 12 липня 978 р.; але се йому не вдало ся, на мій погляд — його міркування занадто вийшли штучні (Разыск. с. 26). Так само не вдоволяє мене його гіпотеза, що хронольоґія жития опираєть ся на хронодьоґії старшої редакції літописи — т. зв. древнѢйшаго свода (на сїй підставі хронольоґічну табличку жития — подій по охрещенню Володимира, Шахматов включає в свою реконструкцію „ДревнѢйшого свода“). Так як тепер стоїть справа, ми мусимо констатувати тільки незалежність хронольоґії й звісток жития-Похвали від літописи. (Питання про відносини жития і Похвали Якова і про залежність або незалежність жития Похвали від лїтописи зістають ся неясним і суперечними: див. Соболєвского Памятники древне-русской литературы посвященныя Владиміру св., Никольскій матеріалы для повременнаго списка русскихъ писателей, 1906, Шахматовъ Корсунская легенда гл. II і Разысканія гл. II, иньша лїтература у Нїкольського ор. с.; що до авторства Якова, монаха печерського монастира, кандидата на ігуменство по смерти Теодосия, автора посланія до в. кн. Димитрия і канонічних запитань до митроп. Іоана, — теж зістаєть ся досї велике ваганнє, пор. цитовані праді Шахматова, де він висловлюєть ся раз за, другий раз — против авторства сього Якова, але треба признати, що підстави того авторства незвичайно слабкі).

12. Охрєщеннє Володимира і Руси.

Питання про час і обставини охрещення Володимира мають уже чималу літературу. Але не кажучи за давнїйші писання, що взагалї стояли на ґрунтї лїтописної традиції, ся лїтература властиво має своєю вихідною точкою розвідку пок. Ґолубінского в Журналї Мин. Нар. \573\ Прос. 1871, що потім увійшла в його Історію церкви т. І гл. 2 (1880). Він взяв лїтописну повість під дуже скептичну аналізу, але для реконструкції подій не ужив чужих письменників, а головно Похвалу Якова. Натомість Васїлєвский в статї Русско-византійскіе отрывки, II. Къ исторіи 976 — 986 г. (Ж. М. Н. П. 1876, III, передр. в Трудах II) притягнув звістки візантийських і арабських джерел, між ними ель-Макіна, що користав з Яхї. Потім 1883 р. вийшли

витяги з самого Яхї видані бар. Розеном, з важним коментарем (Императоръ Василій Болгаробойца. Извлеченія изъ лїтописи Яхъи Антіохійскаго). Наближеннє девятьсотлїтнього ювилею охрещення Руси, що мав святкувати ся в Росії, звернуло особливу увагу на сї питання і спеціально на рік охрещення. Вичислю головнїйше з лїтератури тих років: Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковью, 1878, гл. VI. Рецензії Малишевского на Ґолубінского (Отчетъ о присужд. уваров. премій) і Успенского на Розена (Ж. М. Н. П., 1884, IV, — се властиво самостійна робота, з аналїзою джерел і деякими гіпотезами). Линниченко Современное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси (Труды Кіев. Духовной Акад. 1886, VII, — головні погляди Розена і полємїка з Успенским, рік прийнято 989 для Володимирового й загального охрещення). П. Л(ебединцев) Когда и гдѢ совершилось крещеніе Кіевлянъ при св. ВладимірѢ (К. Старина, 1887, IX — традиційний погляд). Завигневичъ О мѢстѢ и времени крещенія св. Владимира и о годѢ крещенія Кіевлянъ (з поводу статї Лебединцева) — Труды Акад. 1888, I, і Владимірскій сборникъ, виданий тою ж академією, де уміщено статї також иньших авторів до сеї справи. Соболевскій Годъ крещенія Владиміра св. (в т. III Чтеній київ. істор. товариства, див. ще справозданнє з діспути Соболєвского і Завитневича в київськім товаристві тамже т. III с. 5 і далї, також Ж. М. Н. П. 1888, VI: Соболєвский боронив лїтописної традиції, тим часом як Завитневич виходив з хронольоґії Якова й приймав роки 987 і 990).

Пізнїйша лїтература: Regel Analecta byzantino - russica 1891 с, XXI — LXXII і далї. Schlumberger L’épopée byzantiae, I, 1896, гл. XI. Ламанскій Славянское житіе св. Кирилла гл. XXV (Ж. М. Н. П. 1904, I). Шестаковъ Памятники правосл. Херсонеса, III, 1908. Сюди ж входить ряд праць що трактують традицію про Володимира з історично лїтературнаго становища — крім цитованих уже праць Мілєра, Жданова, Халанскаго, Лободи, присвячених традиції поетичній, сюди належать, особливо, по згаданій уже публїкації Соболєвского: Памятники древне-русской литературы, посвященные Владиміру св. (збірка текстів зі вступними замітками, в II т. Чтеній київ. істор. тов.), такі новійші праці: Никольского Къ вопросу объ источникахъ лѢтописнаго \574\ сказанія о св. ВладимірѢ (Христ. Чтеніе 1902, VII) і йогож Матеріалы для поврем, списка писателей (1906) і Матеріалы для историі древне-русск. духовной письменности (Сборникъ

отд. рус. яз. т. 82, 1907). Шахматовъ Одинъ изъ источниковъ лЂтописнаго сказанія о крещеніи Владимира, 1904 (з Сборника харьк. филол. тов.), Корсунская легенда о крещеніи Владиміра, 1906 (з Сборника на честь Ламанского), Разысканія о лЂтоп. сводахъ гл. Т. Srkulj Drei Fragen aus der Taufe des heil. Vladimir, 1907 (Archiv XXIX). А. Бертье-Делагардъ: Какъ Владиміръ осаждалъ Корсунь (ИзвЂстія отд. рус. языка 1909) — останнї праці викликані головно „Корсунскою легендою“ Шахматова, як і замітки Шестакова, передруковані в додатках до названої вище праці.

Головною підставою для зверхньої, фактичної історії сих подій в новійшій лїтературі став Яхя, звістний з імени давнїйше, але опубликований і введений в круг джерел доперва бар. Розеном. Яхя син Саіда був православний Грек з Єгипта, лїкар з професії, пізнїйше жив в Антіохії. Він був свояком александрійського патріарха Евтихія († 939/40) і повів далї арабську хронїку сього Евтихія, що мала титул „Дороге намисто“ і кінчила ся 857/8 р. В першій редакції свою хронїку Яхя написав перед 1014/5 р., потім переробив і повів далї, також по арабськи, не знати як далеко (кінця не маємо, але певно доходила вона до 1031 р.). Для візантийських відомостей 2-ої пол. X в., дуже у нього богатих, з дуже докладними датами, Яхя мусїв використати якісь місцеві грецькі записки, нам незвістні.

З опублїкованнєм текстів Яхї стратили значіннє відомости про русько-візантийеькі справи арабського письменника XIII в. ель-Макіна († 1273), бо показало ся, що він тут тільки скорочує Яхю; натомість оповіданнє ібн-ель-Атіра (теж XIII в., † 1233) має в собі дещо, чого не міг він узяти з Яхї, але джерело сих відмінних звісток невідоме. Текст ель-Макіна видано в Лєйденї 1625, ібн-ель-Атіра видав 1851 р. (і далї) Торнберґ; уривки з них в перекладі в Записках петерб. академії т. XXIV (Куникъ О запискЂ готскаго топарха с, 147), у Васілєвскаго в Ж. М. Н. П. 1876, III, в примітках до Яхї Розена с. 199 і далї.

Звістки Византийців дуже короткі й дуже мало дають інтересного супроти Яхї й ібн-ель-Атіра. З них Псель, що писав в 2-ій пол. XI в., згадує тільки про поміч від Володимира (цікава його замітка, що імператор бачив неохоту до себе в народї); текст виданий в Bibliotheca Graeca medii aevi ed. Sathas, т. IV с. 10. Лев Диякон, оповідаючи про війну з Фокою, нїчого не згадує про Русь (X. 9). Скілїца-Кедрин (с. 444) і за ним Зонара (XVII. 7, ed. Dindorf VI p. 114) згадують про поміч і шлюб Володимира з царівною і прислану ним

поміч, але так коротко, що з них не видно, чи скорше була прислана поміч, чи Володимир наперед оженив ся з царівною.\575\

З наших, українських джерел довго опирало ся все на лїтописнім оповіданню. Ґолубінский поруч із гострою критикою його висунув на переднїй плян „Память і похвалу“ т. зв. мнїха Явова, як джерело більш певне і самостійне. Против такої високої оцїнки „Похвали“ виступив Соболєвский, вважаючи її твором пізнїйшим, опертим на житиї Володимира. Потім по довгій перерві по тих працях до книжної традиції про Володимира узяв ся Нїкольский і особливо докладно спинився коло неї Шахматов в книжцї Корсунская легенда. Сими новійшами працями поруч лїтописи намічено такі старі книжні утвори присвячені Володимирови:

„Древнє житиє“, як його назвав Соболєвский, включене в „Память і похвалу“, звісне осібно тільки в пізнїйших рукописях, XVI в., видане в згаданій збірцї текстів Соболєвским.

„Память і Похвала“ мнїха Якова; в тій формі, як її тепер маємо, вона досить механїчно злучена з кількох кусків: крім „древнього жития“ війшла сюди похвала Володимира і похвала Ользї; лїтературу див. вище с. 572; друковано богато разів.

Проложне житие Володимира, звісне в коротшій редакції в рукописях прологів XIV в., текст в збірцї Соболєвского; в ріжних рукописях має ріжні додатки і вставки — так ширша редакція, видана тамже під ч. V, має вставку з корсуньскої леґенди, або т. зв. „жития особаго состава.“ Про се проложне житиє крім названих в горі праць ще статейка Шахматова в ИзвЂстіяхъ академіи наукъ 1907: Какъ назывался первый русскій святой мученникъ.

Житиє торжественника, або як його звуть „звичайне“, обычное житіе, звісне в рукописях XV — XVI вв., видане в збірцї Соболєвского під ч. III. Особливу редакцію його, з цїкавими відмінами містить білоруський збірник XVI в., теп. Чудова монастиря, котрому Шахматов в своїм перекладї присвячує особливий роздїл (Корсун. лег. VI).

„Слово о томъ какъ крестися Владиміръ возмя Корсунь“, звісне в богатьох рукописях XV — XVII в., в деяких з іменем „грішного Теодосія“ як зве себе автор чи компілятор в закінченню. Видане Нїкольским в „Матеріалах

духов. письменности.“

Нарештї — Корсунська леґенда або „житіе особаго состава“, дуже інтересна, найбільше закрашена леґендою повість про Володимира, завважена Ждановим і Халанским в лїтописнім збірнику XVII в. петерб. публич. бібл. і опублїкована в повнїйшій редакції у Шахматова (Корсун. легенда гл. VII), з збірника XVII в. бібліотеки Плїґіна (теп. академії наук), де вона творить осібну статю п. заг. „Житіе в. кн. Владимира самодержца руския земли“.

Філїація сих повістей і їх хронольоґія не уставлені докладно і в лїтературі на сїм пунктї висловляли ся найріжнїйші гадки. Так напр. \576\ м. Макарій, Ґолубінский й ин. вважали „звичайне житиє“ прототипом лїтописного оповідання, а „Память і похвалу“ самостійним від нього твором XI в. Тим часом Соболєвский вважає лїтописне оповіданнє прототипом „звичайного жития“, а Шахматов бачить в звичайнім житию перерібку лїтописи під впливами древняго і проложного жития — воно відсуваєть ся таким чином на далекий плян філїації, тим часом як Соболєвский вважав проложне житиє витягом з звичайного. Нїкольский вважав джерелом лїтописного оповідання „Слово како крестися...“ Шахматов же бачить в нїм витяг з лїтописного оповідання, але з деяким запозичиливим з корсун. леґенди. Про великі вагання в поглядах на Похвалу т. зв. Якова згадував я вище (с. 572) і т. д.

Взагалі не вважаючи на великі поступи останнїх лїт (особливо студій Шахматова) все богацтво рукописної традиції не використано ще й тепер, і тому даремно було-б силкувати ся розвязати сї питання безповоротно і уставитити філїацію сеї традиції вповнї певно і всесторонно. Основним питаннєм тут зістаєть ся все таки склад лїтописного оповідання. Поруч нього визначають ся особливо замітними екстраваґанціями „Древнє житиє“ (включене в „Похвалу“) і корсунська леґенда („Житіе особаго состава“), пробу реконструкції котрої дав Шахматов в Корсун. леґендї (с. 46 і далї), але питання їх походження кінець кінцем незмінно приводять до питання про лїтописне оповіданнє.

Аналїзи його, почавши від Ґолубінского, виразно виказали нельоґічности і суперечности в його укладї; перед нами очевидно контамінація ріжних оповідань про охрещеннє — правдоподібно з кількох книжних утворів, що дають себе знати в громадженню ріжних мотивів і ріжних доріг, котрі

приводять Володимира до охрещення. Шахматов, справедливо підносячи сї суперечности і нельоґічности, вважає лїтописне оповіданнє за комбінацію двох джерел. Одно — се перша редакція лїтописи („древнѢйшій сводъ“), що оповідала про охрещеннє Володимира в Київі, під впливом проповіди місіонера, підтриманої боярами, що підкріпили її прикладом Ольги; Шахматов дав її реконструкцію, пропустивши пробу вір через посольства і оповіданнє про похід на Корсунь. Друге — се повість про охрещеннє Володимира в Корсунї, або корсунська леґенда, котру Шахматов пробує реконструовати на основі Плїґінської повісти, доповняючи її иньшими елєментами, з лїтописи з иньших повістей (так він вставляє сюди коротку звістку про пробу вір через посольство й иньші епізоди — Корсун. лег. с. 110 і далї). Оповіданнє першої редакції лїтописи по думці Шахматова не мало в собі нїчого реального, се був чисто лїтературний утвір — перерібка болгарської повісти про охрещеннє болгарського князя Бориса, де в чім лише приправлена до місцевих обставин. Далеко більше історичного мала в собі повість про охрещеннє Володи\577\мира в Корсунї, хоч сам факт хрещення Володимира в Корсунї не історичний, а з другого боку — повість використала для самої війни леґендарні й поетичні джерела — „билїну“ про сватаннє Володимира. По гадцї Шахматова, ся повість, або корсунська леґенда, як її називаю для короткости, зявила ся серед корсунських попів київської катедри, потомків виведеного з Корсуня духовенства, що підчеркували нею тїсні церковні звязки Руси з Візантією, і завдяки більшому богацтву фактичного матеріалу вона взяла перевагу над оповіданнєм першої редакції лїтописи при дальших переробках її.

Невважаючи на богатий матеріал традиції, використаний Шахматовим, і весь дотеп його комбінацій, не вважаю справу розвязаною його гіпотезами. Не переконує мене його гадка, що оповіданнє першої редакції було таке пусте — що автор не міг нїчого знайти в традиції про Володимирове охрещеннє, так що звернув ся до болгарської повісти про Бориса; доказів на невільниче черпаннє з сього болгарського джерела Шахматов, по моєму, же дає, хоч його здогад і поспішив прийняти Сркуль. З другого боку не дуже промовляє до переконання його гадка, що саме в правовірних церковних грецько-руських кругах соборного духовенства були в основу повісти про охрещеннє положені народнї поетичні утвори про сватаннє Володимира, дуже мало созвучні християнським мотивам і не перероблені ними. Нарештї — по-за конструкцією Шахматова лишаєть ся оден з

визначних епізодів — київське посольство для оцінки ріжних вір. В корсунськім епізоді, куди його вставляє Ш., йому нема місця: візантійський двір не має ще ніяких запевнень Володимира і хапаєть ся за надію охрещення, як за обставину, що може дати якийсь можливий вид відданю царівни за Володимира: „еда како [тебе ради] обратитъ єго (Володимира) Господь“. Перед сим нема місця ніяким рішенням Володимира в справі християнської віри, він хоче тільки царівни, і по приході її пробує ще викрутити ся від охрещення, аж Бог чудом його примушує.

Треба сказати, що зроблене Володимиром „испытаніє о всѢхъ вѢрахъ“, хоч як белєтристично виглядає в лїтописній повісти, одначе знаходить собі паралєлї в чужестороннїх джерелах. Одна така звістка знайшла ся в жидівських рукописях зібраних Фірковичом, в видѢ записки з р. 986 про прихід київських послів до хозарського кагана, аби розвидати ся про релїґію (видана Хвольсоном в І т. Сборника статей по еврейской исторіи 1866). Проф. Гаркаві признав сю записну фальсіфікатом — фальсіфікатів в колєкції Фірковича взагалї показало ся чимало (статї в ИзвѢстіях рус. археологическаго общества т. VIII, Ж. М. Н. П. 1877, VII, і Altjudische Denkmäler aus der Krim, 1876): Невважаючи на оборону її иньшими гебраїстами (Берхинъ Еврейскій документъ о по\578\сольствѢ св. Владиміра для испытанія вѢръ — Кіев. Старина 1884, XI, пор. замітку Голубовского тамже 1885, III), ся записка зістаєть ся дуже сумнївою, незалежно навіть від підозрілости свого джерела — колєкції Фірковича. Важнїша иньша звістка, перська, в „Збірнику анекдот“ Магомета аль-Ауфі, XIII в. Навязуючи до старої характеристики Русинів (у ібн-Русте й ин.) як народу, що живе виключно з війни, се оповіданнє каже, що прийнявши християнство, Русини не могли вже воювати, але що не мали иньшого способу до прожитку, то вкінці рішили ся прийняти магометанство, й цар „Буладмір“ вислав послів в Ховарезм — заявити про се бажаннє. Володар Ховарезма прийняв їх дуже радо і післав дарунки й магометанського імама (духовного), научити Русь магометанству. Русини прийняли магометанство й почали знову воювати. Звістку сю опублїкував ще Гамер — Hammer Sur les origines russes, 1827, але в дуже попсованій формі, без імени Володимира, так що вона дала декому, навіть Куніку повід до ріжних дивоглядних виводів — Kunik Ergänzende Bemerkungen zu den Untersuchungen über die Zeit der Abfassung des Lebens des heil. Georg von Amastris, Bulletin de l’academie, XXVII. В ориґінальній формі опублїковав її

Бартольд в 1896 р. — Новое мусульманское извѢстіе о русскихъ, Записки восточного отдѢленія русскаго археол. общества т. IX.

Питаннє, як толкувати собі сю звістку? Прийняти, що се літературне запозиченнє, покручений відгомін оповідання літописної повісти про послів, висланих Володимиром на „испытаніе“? Таких запозичень одначе у східнїх письменників не знаємо більше. Чи оповіданнє літописної повісти не байка, і Володимир, рішивши ся з звісних нам мотивів завести на Руси християнство, дійсно для декорума зробив наперед таке „испытаніе“ і розіслав послів? Само по собі в тім також не було б нїчого неможливого. В каждім разї з сим епізодом треба бути обережним і не викидати його як просту літературну видумку.

Посольства до Володимира від представників ріжних релїґій, котрі Шахматов вважає також літературною видумкою, теж останнїми часами своїх оборонців в Сркулї і Бертє-Делягардї, які припускають тут слїди ріжних посольств — тільки в справахъ більш полїтичних, нїж релїґійних. \579\

Екскурси

І. Найдавнїйша київська лїтопись.

Таке чи иньше розуміннє найдавнїйшого періода нашої історії стоїть в тїснїй залежности від такого чи иньшого погляду на нашу найдавнїйшу лїтопиеь — її ґенезу, склад, джерела і т. и., бо від того залежить наш погляд на переважну більшітть звісток, які ми маємо для сього періода. Для того мусимо вглянути в сю справу трохи близше, що б було яснїйшим і умотивованим наше становище до відомостей, які вона подає нам,

Найдавнїйшою (инакше Початковою, Начальною, Несторовою) лїтописею зветь ся компіляція, зроблена в Київі на початку XI в. Ми не маємо її осібно, а тільки в складї тих лїтописних збірників, куди вона увійшла як складова, звичайно — вступна частина. В більш чистій формі вона

переховала ся в двох збірниках. Одну версію маємо в волинськім збірнику, закінченім десь при кінці XIII в. — се полудневна версія. Найдавнійший її кодекс (рукопись) — Іпатський, званий по імени костромського Іпатського монастиря (в північній Росії), де він переховував ся, писаний (як показує знак на папері) не скорше як в 20-х рр. XV в. (коло р. 1425, як приймають). Другий відмінний кодекс — Хлєбніковський, списаний в XVI в. судячи по письму; від нього ідуть кілька новійших копій: т. зв. Поґодінський — списаний, як тепер здогадують ся в 1621 р. в Животові, в Браславщині, Єрмолаївський списаний з Хлєбніковського в XVIII в., Нарушевичівський (або Краківський), списаний з Поґодінського. Другу версію, північну маємо в суздальськім збірнику, закінченім на початку XIV в.; найдавнійший її кодекс — Лаврентиївський, званий так по імени писара, ченця Лаврентия, що списав її, правдоподібно — в самім Суздалї, 1377 р.; новійші кодекси: Радивилівський (инакше —

Кеніґсберський), Академічний (инакше — Троїцький) і Троїцький (згорів 1812 р. і заховав ся тільки в варіантах до 907 р.), всї з XV віку. Поза тим, в більш або меньш змінених формах заховала ся Найдавнійша літопись в иньших численних компіляціях.

В найстаршім — Лаврентиївськім кодексї Найдавнійша дітопись титулуєть ся так: „Се повѢсти времяньныхъ лѢтъ, откуду єсть пошла Руская земля, кто в КиєвѢ нача первѢе княжити, и откуда Руская земля стала єсть“. Сей титул повторяєт ся і в иньших кодексах і компіляціях, але з деякими відмінами; найбільш інтересне те, що в кодексах полудневої версії дописано: „ПовѢсть... черноризца Ѳеодосьева манастыря Печерьскаго“, а в однім з кодексів (Хлєбніковськім) маємо ще й імя: „Нестера черноризця“. Низше побачимо, що отсей титул, по всякій правдоподобности, належить тільки до першої, вступної частини літописи, а тепер спинимо ся на отсїм імени літописця.

Імя Нестора в титулї „Повісти“ вийшло з давньої традиції, що Нестор, печерський монах XI в., автор житий Феодосія та Бориса і Глїба, був автором літописи. Сю традицію ми знаходимо вже в Печерськім Патерику (XIII в.), і завдяки його популярности сей поглядъ став широко розповсюдненим, — хоч і не загальним (бо напр. редактор Никонівської компіляції уважав літописцем Сильвестра). Окрім звісного нам Хлєбніковського кодекса імя Нестора стояло в титулї ще кількох (Татїщев

знав їх три), і се в звязку з традицією Патерика давало на разї, як можно було гадати, певну відповідь на питаннє, звідки зявилась Найдавнїйша лїтопись: її, мовляв, написав київський монах XI в. преподобний Нестор. На початках наукових студий давньої руської історії се уважалось певним. Було тільки певне ваганнє що до границї — де кінчить ся ота Нестрова лїтопись; але вже Мілєр в 1775 р. вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю Найдавнїйшої лїтописи. Так справа на початку здавалась ясною. Лїтопись уважалась одноцїльною працею Нестора, і на сїм ґрунтї став звістний первоначальник наукової критики давньої руської історії Шлєцер. Він поставив першою задачою наукової роботи — відреставрувати „дійсного Нестора“ методом фільольоґічної критики, і його „Неетор“ на довго став провідником в студіях давньої руської історії. Під впливом його поглядів досить непримітно проминуло перші гадки про компілятивний характер лїтописи, висловлені особливо Строєвим, в передмові до його видання Софійського временника (1820).

До докладнїйшої аналїзи лїтописи привели доперва т. зв. „скептики“, московський професор М. Каченовский та його ученики, що рядом статей в 1820-х і 30-х рр. попробували збити певність лїтописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведені до неї \581\ умови з Греками — фальсіфікати, що се робота пізнїйша і т. и. Хоч як се було нестїйне в цїлости, але при тім були висловлені й деякі важні гадки, напр. що Нестор міг бути автором якоїсь монастирської хроніки, але не лїтописи й т. и. В результатї се привело до докладнїйших студій над лїтописею зі сторони її оборонців, і так появили ся дві важні аналїзи — Поґодіна, й особливо Буткова. Новий імпульс до аналїтичних праць дали потім статї професора московської академії Казанцева (почавши від 1849 р.), де він виступив з сильними арґументами проти погляду, що автором чи редактором лїтописи був Нестор. Його арґументи були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішучо захитаний, і разом з тим на перший плян виступили питання про складові частини лїтописи, її джерела й редакторську роботу. На розвій сього останнього питання особливо вплинула боротьба норманїстів з антінорманїстами, що в 1860 і 70-х рр. зачіпала кардинальні питання ґенези лїтописи. В результатї появило ся кілька визначних праць, присьвячених аналїзї лїтописи. Срезневский в своїх „Чтеніях“ (1862 р.) попробував виріжнити з лїтописи давнїйші циклї записок; в полєміцї Ґеденова і Куніка про початок Руси вияснено було

комбінативний характер лїтописного оповідання про початок Руси; в 1868 р. вийшла праця Бестужева-Рюміна про склад лїтописей, де він признав нашу лїтопиеь по просту архивом, в котрім переховались ріжнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над виясненнєм її компілятивного характеру.

З кінцем 1860-х рр. студії над Найдавнїйшою лїтописю затихли, але дальші роботи над давньою руською історією вносили до них важні гадки й спостереження. Важне значінне напр. мали скептичні замітки Іловайского про вступні части лїтописи, або напр. принагідно переведена деякими ученими реабілїтація звісток, що не ввійшли в Найдавнїйшу лїтопись в її чистїйших версіях, а знаходять ся тільки в пізнїйших компіляціях. Потім важний поворот в студіях над лїтописю зробив 1890 рр. петербурський академік Шахматов рядом спостережень над хронольоґією й взагалї укладом лїтописи, а особливо тою увагою, яку звернув він на 1 Новгородську лїтопиеь другої радакції: він довів зовсїм певно, що ми маємо в її вступній частинї самостійну версію лїтописи, і до того — старшу нїж та, яку маємо в ширших версіях Повісти, полудневій і північній. Виявило ся при тім ще яснїйше, що для вияснення питань, звязаних з Найдавнїйшою лїтописею, дуже важне значіннє часом мають пізнїйші, навіть дуже пізнї компіляції, поминені в давнїйших археоґрафічних плянах і видавництвах (так друга редакція 1 Новг. лїтописи, що тепер здо\582\була таке першорядне значіннє, була опублїкована тільки 1888 р., а богато компіляцій зовсїм не видано, або є тільки давнї, малоприступні, неповні й непоправні видання). В результатї, тим часом як при кінцї 60-х рр., по кількох визначних працях, присвячених лїтописи (Сухомлїнова, Срезнєвского, Костомарова, Бестужева-Рюміна), справа лїтописи здавала ся майже вичерпаною, тепер вона була поставлена на ново й цїлий ряд питань стало на чергу, для свого розвязання потрібуючи попереду ще археоґрафічної роботи. Остання книга Шахматова (Разысканія о древнЂйшихъ лЂтописныхъ сводахъ, 1908), що збирає разом результати його пятнадцятилїтньої працї над лїтописею, повинна послужити точкою виходу для дальших, дуже ще довгих студій над нею.

В сїм огляді я не маю анї спромоги анї потреби переходити всї питання, звязані з Найдавнїйшою лїтописю й обмежу сяількома, найбільш важними для нас, а то про склад лїтописи, про час появи ріжних її частин і про історичну їх вартість. Почнемо від першого.

Я вище вже натякнув, що титул: Повість временних літ і т. д. не може прикладати ся до цілої літописи, аж до початків XII в. „Повість“, як каже титул, оповідала йно про початки „Руської“ (себто Полянської, Київської) землї та про найперших князів її („кто въ КиєвЂ нача первЂє княжити“), отже се мало бути оповіданнє про події, що не доходили навіть до кінця X в., бо инакше-б у самім титулї згадано було про епохальну для кождого київського книжника подію — охрещеннє Руси, як згадано в коротшій версії (так називаю я вступну часть 1 Новг. л.): „и како избра Богъ страну нашу на послЂднеє время“. З другого боку, в Повість мусїло входити що наименьше князюваннє Ігоря, — бо Олега її коротша редакція зовсїм не вважала за князя.

Цікаво, очевидно, було-б докладнійше виріжнити сю властиву „Повість“ з цілої літописи. Се й попробував зробити Срезнєвский. Він вказав, що в хронольоґічній табличцї князїв, уміщеній в літописи під 852 р. є певна ріжниця в рахованню років до Святослава і після нього: „отъ пЂрваго лЂта Олгова до пЂрваго лЂта Игорева лЂтъ 31; отъ пЂрваго лЂта Игорева до пЂрваго лЂта Святославля лЂтъ 33; отъ пЂрваго лЂта Святославля до пЂрваго лЂта Ярополча лЂтъ 28; Ярополкъ княжи лЂтъ 8; Володимеръ княжи лЂтъ 37; Ярославъ княжи лЂтъ 40“. На сїй основі Срезнєвский поставив здогад про три циклї відомостей в літописи: оден до смерти Святослава, другий до смерти Ярослава, третїй — по нїй. Окрім того він вказував, що звістки з болгарської та візантийської історії в літописи уривають ся на 943 ρ.: він бачив тут доказ, що на тім році уривалась якась давнійша літо\583\пись. Се останнє спостереженнє тепер не має значіння, від коли цїлий ряд подібних звісток обяснено з продовження Амартола чи опертого на нїм хроноґрафа. Але гадка, що одна з редакцій Повісти могла кінчити ся смертю Святослава, не стратила певної імовірноети і тепер, тим більше, що в полудневій і північній версії тут дійсно нїби закінченнє: „И бысть всехъ лЂтъ княжения Святославля лЂтъ 28, и нача княжити Ярополкъ“. Але найстарша редакція Повісти могла кінчити ся ще скорше, на смерти Ігоря нпр., або на пімстї Ольги, а не доходити до смерти Святослава.

Вже тепер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісти (Повістю я буду називати вступну частину Найдавнійшої літописи, конвенціонально приймаючи її кінцем смерть Святослава), — редакції, яку маємо в полудневій і північній версії Найдавнійшої літописи, ми маємо ще

самостійну й старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тім його велика заслуга в історії сього питання. В сій Новгородській літописи 2-ої ред. [1]) недостачу звісток до 1017 р. доповнено оповіданнєм, що від 945 р. (смерть Ігоря) хоч ріжнить ся значними прогалинами та варіантами від ширшої редакциї літописи, полудневої та північної версії, все таки досить близьке до них. Але до 945 р. воно ріжнить ся від них ще більше: хрональоґія в новгородській версії зовсїм відмінна і є кардинальні ріжниці в самих звістках (як от про Аскольда і Дира, або що Олег не був князь, а воєвода Ігоря); є деякі звістки, яких не маємо в ширших версіях (про війну Ігоря з Уличами), загалом же взявши новгородська версія далеко коротша від ширшої редакції і богато матеріалу в ній бракує, тому можемо звати її коротшою (або новгородською) редакцією [2]).

[1]) Так зветь ся 1 Новг. л. із вступними доповненнями до дефектного Синодального кодекса.

[2]) Шахматов зве новгородську редакцію літописи „Начальним сводом“, а ширшу — Повістю врем. літ, не відріжняючи вступної частини, себто властивої Повісти від дальших частей Найдавнійшої літописи.

Тепер виникає важне й невияснене ще питаннє, як розуміти ріжницю в відносинах коротшої редакції до ширшої перед 945 р. і по нїм? Границею сей рік ледви міг бути: оповіданнє коротшої редакції під 945 р., що належить вже до другої частини, безпосередно звязане з попереднїм (під р. 922 — 942). Тим часом єсть виразні ріжниці перед і по сїм роцї: особливо кидаєть ся в очі ріжниця в хронольоґізації: до 945 хронольоґія короткої версії вповні відмінна від ширшої, з 945 згоджуєть ся з нею. Можна-б припустити, що від 945 р. коротша версія в пізнїйшій Повісти лишила ся меньше зміненою, \584\ тим часом як частина до 944 р. була вповнї перероблена й доповнена новими редакторами, котрих роботу маємо в пізнїйшій Повісти, і відти така ріжниця перед і по 945 р. Але можна поставити ще иньшйй здогад: що від 945 р, друга редакція 1 Новгородської літописи була доповнена з иньшого джерела — редактор відписував не з Повісти тієї коротшої редакції, як до р. 945, а з иньшої. Я-б се уважав найбільш правдоподібним уважаючи на ту зміну в хронольоґізації, але розумієть ся, все се ще буде тільки здогад: до вияснення сеї справи

поможуть з часом дальші студиї над невиданими лїтописними компіляціями. Поки-ж що ми маємо для Повісти до 945 р. дві редакції — коротку й ширшу (останню в двох версіях — полудневій і північній), і для часу від 945 також дві — коротшу (новгородську) і розширену (в двох версіях — полудневій і північній).

Чи коротка версія, перехована в новгородській редакції (до 945 р.) заховала ся в початковим виді, а не скорочена? В теперішнїм виді вона, в порівнанню з ширшою редакцією, виглядає голим кістяком, як буде видко з сього побіжного огляду:

коротка редакція:

—

—

—

київські брати

похід на Царгород

—

хозарська дань, Аскольд і Дир

—

—

прихід варязьких князів

—

—

ширша редакція:

етноґрафія загальна

етноґрафія словянська і руська

путь із Варяг в Греки і св. Андрій

київські брати

—

2 і 3-ій етноґрафічний огляд

Ігор в Київі

—

—

—

920 Похід Ігоря на Царгород

922 Похід Олега на Царгород

—

—

922 смерть Олега

—

війна з Уличами

—

—

—

хозарська дань

хронольоґічна таблиця

охрещеннє Болгарів

прихід варязьких князів

Аскольд і Дир

похід на Царгород

Олег в Київі

походи Олега

Угри

Кирил і Мефодій

—

907 похід Олега на Царгород

1 умова з Греками

2 умова з Греками

912 смерть Олега

походи Ігоря і византийські звістки

—

похід Ігоря на Царгород

(в короткій ред. під 920 р.)

2-й похід

умова з Греками

945 — смерть Ігоря, а далї иньша редакція, близша до ширшої Повісти.\585\

Як на просте скороченнє чогось анальоґічного з ширшою редакцією зміст короткої редакції виглядає занадто пляновим — є певна суцільність в тім кістяку; про скороченнє звістної нам ширшої редакції не може бути анї мови з огляду на кардинальні ріжниці; тільки деякі скорочення (купюри) початкової редакції тут можливі. Написана була ся стара Повість, очевидно, без років. Ті кілька років, які бачимо в короткій редакції, — то пізнійші, досить незручні вставки: так 854 р. — що має означати, мабуть, початок царювання імп. Михаіла, поставлено над всїм оповіданнєм від київських братів аж до походу Ігоря на Царгород; історію Ігоря механічно розділено між кількома роками. Так само обидва оповідання взяті з грецького джерела: про похід на Царгород за імп. Михаіла та Ігорів похід — се вставки додані вже пізнїйше; вложені вони не на місцї: похід на Царгород між київськими братами і хозарською данию (саме оповіданнє має тут слїди розриву: „по сихъ лЂтехъ братіа сіи изгибоша“...), похід Ігоря — перед походом Олега. Се уміщеннє їх саме показує, що сї додатки зроблені не з ширшої редакції, а незалежно від неї; на се вказують і иньші подробиці: оповіданнє про Ігоревий похід не звязане з Аскольдом і Диром, оповіданнє про Ігоревий похід не має звісток з жития Василя Нов., є й язикові відміни.

Порівнюючи обидві редакції Повісти, ширшу й коротку, можна приблизно відреставрувати старшу редакцію її, що оповідала про київських братів, хозарську дань, прихід варязьких князів до Новгорода, а потім Ігоря до Києва, про похід Олега на Царгород і війни Ігоря з Уличами й Деревлянами, та про його смерть, — те що Шахматов зве „начальним сводом“. В своїй останній праці він попробував піти ще далї: вилучивши пізнїйші додатки і зміни, дійти ще старшої, першої редакції лїтописи котру, він зве „древнЂйшим кіевским сводом“. По його гадці, в результатї тої аналїтичної роботи, дістанемо таку запись:

Лєґенда про київських братів, що кінчила ся словами: „и по сихъ братии держати почаша родъ ихъ къняженне в Поляхъ; и бЂша ратьни съ Древлянами и съ Угличи“.

Варяги Півночи — їх панованнє у Словен і ин. (без покликання Рюрика і братів), їх князь Олег, похід його на Смоленськ і Київ, де він знаходить Аскольда і Дира.

Похід Олега на Царгород і смерть.

Ігор — його війни з Деревлянами і Уличами, деревлянська дань і смерть Ігоря (в иньшій формі, де конфлїкт виходив між Ігорем і Свенельдичем Мстишею).

Похід Ольги на Деревлян (без історії пімсти) і її розпорядження.

Подоріж Ольги до Царгороду і охрещеннє, її намови Святослава на християнство.\586\

Святослав — його походи на Хозар, Вятичів і Болгарів.

Прихід Печенїгів на Київ і смерть Ольги.

Друга болгарська кампанія Святослава і смерть його.

Усобиця Ярополка і Олега, і т. д.

Шахматов думає, що ся лїтопись була зладжена при київський митрополичій катедрі коло р. 1039 і доведена до 1037 року, а пізнїйше, в 1070-х рр. (1073) вона була доповнена в Печерськім монастирі „великим Никоном“ і коло р. 1095 тамже продовжена і скомбінована з новгородською

перерібкою літописи 1039 року — так повстав „Начальний свод“, старша редакція Повісти, а потім в 1116 і 1118 — дві ширші редакції її:

Полишаючи на боці отсю ґенеальоґію редакцій, дуже складну і гіпотетичну, я спиню ся трохи коло даної Шахматовим реконструкції першої літописної записи. Вважаю її дуже цінною як пробу, як імпульс до дальшої аналітичної роботи; його помічення над слідами пізнійших вставок і змін в літописнім тексті часто дуже влучні; але дану ним пробу реконструкції вважаю далекою ще від розвязання питання про обсяг і склад першої літописної записи.

Я не певний навіть, чи взагалі при теперішнім стані нашого матеріалу, без нових відкрить в сфері літописної традиції ми можемо надіяти ся на скільки небудь докладну реконструкцію тої першої літописи. В даній тепер пробі Шахматов подекуди спиняєть ся ще на півдорозі — напр. ледво чи вдоволить кого зроблений ним розділ оповідання про Варягів між київською літописею і її новгородською перерібкою, або полишеннє в київський літописи Аскольда і Дира в такій неумотивованій формі (по всякій правдоподібности Аскольд і Дир в початковій редакції були звязані з леґендою про київських братів, як сказано було вище), і т. д. Правда не легко відріжнити контамінацію, переведену пізнійшими редакторами, від того що могло зявити ся уже в першій редакції з комбінування ріжних переказів (або переказів з письменними звістками). З другого боку я думаю, що перша редакція літописи в кождім разі ледви чи сягала так делеко, аж до р. 1037, як приймає Шахматов, і належало б пошукати коротшого літописного цікля, відповідно до сказаного вище.

Не маючи змоги вилучити в чистім виді першу редакцію літописи, не можемо ставити собі завдання — з її змісту докладно визначити час її написання. Та непевність і вагання в літописнім представленню основних фактів і видносин з початків X в., яке помічаємо вже в ранійших редакціях (особливо вагання що до Олега і його видносин до Ігоря), показують в кождім разі, що поза XI вік на\587\зад початків сей літописи виносити ніяк не годить ся [1]). Деякі подробиці літописного оповідання досить виразно вказують на середні десятиліття XI віку як на той час, коли йшла ся літописна редакція — хоч ми звичайно й не можемо ствердити, що певна фраза була вже в *першій* редакції літописи. Напр. поясненнє: „Дирева могила за святою Ириною“, що читаєть ся в короткій редакції, вказує на

часи не давнїйши від 1030 — 1040-х років, бо та частина міста, де стояв монастир св. Ірини, була забудовна вже по 30-х р. XI в. З другого боку читаючи в коротшій версії при оповіданню про усобицю Святославичів, що могила Олега „єсть и до сего дня“ коло Овруча, мусимо міркувати, що се писало ся до перенесення Олегових костей до київської церкви Богородиці, записаного під р. 1044 [2]).

[1]) Мушу піднести, що в першій редакції варязької теорії Повісти, як ми можемо собі представити її, прихід Варягів на Русь припадав на часи пізнїйші від тих, на які паде він в останнїй редакції її. Перша редакція не знала довгого правлїння Ігоря, його неповнолїтства, і т. д. Все те, що свійська традиція донесла про Ігоря, містило ся легко в двох десятолїтях перед його смертю; на сі часи припадав і леґендарний похід Руси на Грецію, датований потім 907 роком; тому що в народнїй традиції ранїйші події закривають ся пізнїйшими, ледво аби перший укладчик Повісти представляв сей похід старшим від 940-х років (від походу 941 року). Прихід Рурика в Новгород і Аекольда в Київ супроти того припали-б, в представленню автора, десь на початки X, найдальше — на кінець IX в. Їх пересунули потім о кількадесять лїт назад письменні звістки про Русь (звістки грецьких хронїстів і умови), віднайдені пізнїйше редактором, чи редакторами Повісти (тому й завила ся така маса порожнїх років при Ігорі), а в першій редакції початки варязької Руси ледви чи представляли ся старшими від самого кінця IX або початку X віку.

[2]) 1 Новг. с. 26, Лавр. с. 151.

В оповіданню про контрибуцію наложену на Новгородців за Олега стояло: „єже и нинЂ дають“, як заховало ся в Никон. лїт., з того в 1 Новг. вийшло: „єже не дають“, а в полуд. і півн. версіях поправлено: „єже до смерти ЯрославлЂ даяше Варягом“, — отже се писало ся не пізнїйше половини XI в. Таке ж значіннє мають пояснення під 945 р. (в коротшій і ширшій редакції), що Свенельд був „отець Мьстишинъ“, — се виясненне могло мати значиннє тодї тільки, як ще був у свіжій памяти сей Мстиша, або пояснення топоґрафії Київа в історії пімети Ольги фактами з другої половини XI в.: „городъ же бяше Києвъ идеже єсть нинЂ дворъ Воротиславлъ и Чюдинь“ — Никифора і Чудина ми знаємо, оба були визначними боярами в момент смерти Ярослава (згадують ся в Рус. Правдї

Акад. § 18), і до сього часу мусить належати се поясненнє.

Ширші редакції мають сліди пізнійшого часу. Так в етноґра\588\фічнім огляді (Іпат. с. 9) і в оповіданню про Угрів (с. 14) згадують ся Половці, що вказувало-б на час не ранійший останньої чверти XI в., бо Русь близше познайомилась з Половцями тільки в 1060-х рр. Таке-ж значіннє має згадка тамже, що поганський похоронний обряд заховав ся досї у Вятичів, — значить иньші племена були вже тодї християнізовані. Для північної редакції маємо на решті докладну дату, коли вона була закінчена, — се приписка під 1110 р.: „игуменъ Сильвестръ святого Михаила написах книга си лЂтописецъ... в 6624, индикта 9 лЂта“, отже 1116 р. Для полудневої редакції такої дати не маємо, але у всякім разї вона була закінчена після смерти Святополка і Давида Ігоревича († 1113), яв видно з хронольоґічної таблички під 852 р. і згадки про смерть Давида під 1097 р., в заведеній до літописи повісти Василя. Вказати докладну границю, де кінчить ся найдавнійша літопись в полудневій версії, дуже трудно: під 1110 і 1111 р. маємо тут одну повість про похід на Половців, і здаєть ся, що до неїж належить ще оповіданнє про смерть Святополка ; можливо що вона була закінчена трохи пізнійше, нїж північна [1]). Коротша версія новгородська мусить бути ранійша, але у всякім разї належить теж не старшим часам як кінець XI в.

Таким чином Найдавнїйша літопись була результатом досить інтензивної роботи протягом значного часу — яких 60-и літ, перейшовши кілька редакцій. Скільки рук робило над нею? На се питаннє, на жаль, не можна відповісти. Можливо, ще значну частину редакційної роботи доконала та сама рука: той самий книжник, що уложив початкову редакцію Повісти временних літ, міг трудити ся над її розширеннєм (певна одностайність в деяких тенденціях, напр. в поглядах на початок Руси, руської дйнастиї і на її династичні права, може наводити на таку гадку — хіба б припустити, що пізнійший редактор перейняв ся виложеними в старшій редакції гадками й розвинув їх потім в цілу систему). Але цілу редакційну роботу надати одному перу неможливо, хоч би з огляду на той значний простір часу, тай ріжні суперечности, що досить слідні в теперішнім тексті.

Я згадував про традицийний погляд, що редактором був Нестор. Доводи Казанского збили сей погляд [2])

[1]) Шахматов приймає 1118 р., але більш гіпотетично.

[2]) Найбільше виразна суперечність така: Нестор в житиї Теодосія каже, що не застав уже Теодосія живого, вступаючи до Печерського монастиря, а в лїтописи оповідач, чи редактор, каже про себе, в першій особі, що прийшовши до Печерського монастиря, був пострижений Теодосієм.

(до них де що доложив недавнїми часами Щепкін, як низше); вони довели, що Нестор, \589\ автор житиа Теодосія та „Чтєнія" про Бориса і Глїба, не міг бути автором лїтописи, бо для історії подій, описаних в тих його утворах, в лїтописи ужито зовсїм иньших джерел. Пробовано се поправити тим, що мовляв Нестор не був автором Найдавнїйшої лїтописи, а автором печерської лїтописи, що увійшла як складова частина в Найдавнїйшу лїтопись, але се стрічаєть ся з тією-ж трудностию: як раз печерські події, описані в Найдавнїйшій лїтописи, десь аж до кінця 80-х рр., не могли бути описані Нестором: вони перечать ся з житиєм Теодосія і в фактах і в загальнім освітленню печерських подій. Коли традиція (досить пізня, XIII в.) про лїтописательство Нестора має що в собі, то його можна уважити або автором печерських записок з кінця XI та початку XII в. (се ще найскорше), або одним з останнїх редакторів. Шахматов, що в ранїйших своїх працях силкував ся оборонити лїтописательство Нестора, в новійшій уже спиняєть ся на Никонї, характеризованім у Нестора як чоловік книжний і письменний: по його думцї, бувши тмутороканським ігуменом, Никон відти приніс сучасні відомости в лїтопись і ріжні старші хозарські і тмутораканські перекази і леґенди. Можливости такої не бачу підстав заперечувати, але і певних доказів Никонової роботи також не бачу [1]).

[1]) Серія тмутороканських звісток, навіть як би вони були принесені Никоном, могли бути вписані иньшим лїтописцем; але вони могли мати зявити ся і не через безпосереднї звизки Київа з Тмутороканем, а з кругів дружинних чернигівських, тому що говорили про княжат чернигівських (в тім і перекази про Мстислава тмутороканського). А хозарські перекази вказані Шахматовим дуже мало мають в собі хозарського: леґенда про хозарську дань не хозарська, а київська.

Богацтво печерських звісток з другої половини XI в. робить правдоподібною гадку, що лїтопись перейшла в сїм часї через руки когось з печерської братії — може був ним і Никон. З далеко більшою

правдоподібністю, майже — з певністю, можна назвати одного з пізнійших редакторів її — видубицького ігумена Сильвестра, що підписав ся в згаданій приписці 1116 р. На простого переписувача він був занадто визначним чоловіком, з другого боку — брак відомостей про Видубицький монастир не позволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в.

Як поворотні точки, де кінчила ся літопись в ріжні стадії розвою, крім третьої чверти X в. (між смертю Ігоря і Володимировим хрещеннєм) з значною правдоподібністю можна прийняти ще 1030 — 1040 рр.: тут дійсно відчуваєть ся прогалина, по котрій наступає як вступ до чогось нового запись про смертю Ярослава і його роз\590\порядження. Вказані далі Шахматовим як такі поворотні моменти записки під 1073 і 1093 рр. також мають де що за собою, але не виступають так певно. Пізнійші руки перейшли по літописи і загладили богато. Через се наші міркування про розвій літопис все ще мусять мати загальний і приблизний характер.

Ті найстарші часи літописи, що могли бути описані в 1030 — 40-х рр., без літ (означимо їх буквою А для схематичного перегляду), маємо в Новгородській літописи вже доповнені деякими звістками грецького (чи грецько-болгарського) походження і незручно розбиті на роки: над вступною частиною поставлено 854 р., події з часів Ігоря розділені на кілька років, решту виповнено порожніми роками; в 2-ій редакції Новгородської літописи маємо сю частину до року 944 (в її теперішнім виді назвім її В).

Незалежно від неї стара запись (А) кількома наворотами протягом другої половини XI віку була продовжена, розширена, перероблена й хронольоґізована — доведена до тої стадії, яку звемо коротшою редакцією (Г), а Шахматов називає Начальним сводом: в досить чистім виді маємо се в 1 Новгор., від р. 945 до 1016 і від 1054 до 1074. Тут нема ще вступних ґеоґрафічно-етноґрафічних оглядів, вставок з Амартола, нема русько-візантийських трактатів, нема ще деяких переказів — напр. останьої пімсти Ольги (спалення Коростеня) [1]).

[1]) Чи при тім київська літопись була скомбінована з новгородською, як думає Шахматов, се мені не ясно і я не бачу на се доказів. Новгородські погляди, новгородська тентенція, як я її назвав, проходить глубоко в

концепцію літописи і вона комбінує на ріжних місцях зовсїм явним образом перекази київські з новгородськими (початок київських князїв, діяльність Ольги, Володимира, війна Ярослава з Святополком), але власне через те я б скорше вважав се не пізнїйшою контамінацією, а такою комбінацією, яка лежить в основі літописи, коли на *першої*, то перших редакцій.

Сї доповнення одержала літопись потім, переходячи в стадію, котру звемо ширшою редакцією (Е). Редакційна робота робила ся й тепер не від разу, а кількома наворотами і можливо — кількома руками. Так нпр. на вступі сей етноґрафічний огляд українських племен дасть ся трома наворотами: повтореннє вступних слів „Поляном живущимъ о собѢ“ вказує на кілька вставок, зроблених ріжними часами. Сю ширшу редакцію продовжену до 2-го десятилїтя XII в., маємо в двох версіях, північній і полудневій.

Таким чином коротка схема розвою лїтописної роботи була б така: \591\

А (початкові записи 1030 — 1040 рр.).

|

├В теперішня коротка редакція (яку маємо в Новгор. до 944 р., з самостійною хронольоґією).

|

Г розширена і хронольоґізована коротша лїтопись.

|

├Δ коротша новгородська версія літописи, що маємо від 945 до 1016 і від 1054 до 1074 р.

Е доповнена умовами і розширена вставками з Амартола й ин.

|

├Н полуднева версія лїтописи

Z північна версія ширшої ред. лїтописи

Якими джерелами при тім розпоряджали укладчики лїтописи, ми вже по части бачили. Почнемо від старшої редакциї, як ми її означали вище: київські брати, хозарська дань, Аскольд і Дир, прихід варязьких князїв, Ігорь в Київі, Олегів похід на Царгород і його смерть, війни з Уличами. Памятаємо при тім, що в теперішнім текстїможливо є деякі скорочення, що оповіданнє мабуть ішло далї, але тут ми будемо тримати ся того, що виріжнили з його теперішнього складу в 2-ій ред. Новг., з перед 945 р. Отже тут ми не маємо нїчого взятого з чужих джерел, виключивши тільки цитати з біблії з нагоди епізоду про хозарську дань, нїчого взагалї з писаних джерел, — се збірка переказів і комбінацій редактора. Виріжнити сї комбінациї не всюди можна на певно. Я не буду твердити на певно, чи нпр. поясненнє, що Аскольд і Дир були Варяги, або що Ігор був син Рюрика, а Олег його воєвода, або оповіданнє, що Ігор прийшов з Новгорода й забив Аскольда і Дира — то все комбінациї виключно самого укладчика лїтописи. Але вище я показував, як на тих точках була слаба традиция, як ріжнородно укладались тодї ті перекази й імена в зовсїм відмінні комбінациї, тому й тут признаю дуже велику участь комбінациям автора сеї початкової редакциї. Як на правдиві перекази напевно можна вказати на епізоди про київських братів, хозарську дань, похід Олега на Царгород, війну Ігоря з Уличами. Звістки сучасника в сїй редакциї — тільки пояснення, напр. де могили Аскольда, Дира, Олега.

При дальших редакциях сеї части, включно до поч. XII в., використано цїлий ряд писаних джерел, переважно чужих. Так ужито звістки Ґеорґія Амартола з його продовженнєм; звідси взято окрім історії походу Руси на Царгород за імп. Михаїла та Ігоревої експеди\592\циї, ще загальний етноґрафічно-ґеоґрафічний огляд на вступі, приклади з всесвітньої історії — дивні звичаї ріжних народів, в паралєль поганським звичаям руських народів (Іпат. с. 8 — 9, тут він і цитуєть ся: „глаголетъ Георгий в лЂтописьцЂ“), „волъхвования отъ чародЂйства“ з нагоди смерти Олега (с. 24 — 5). Від Амартола також ідуть дрібні звістки про грецько-болгарські події з другої половини IX і першої X в., введені в лїтопись уже при її хронольоґізациї [1]). Зістаєть ся одначе непевним, наскільки користала вона безпосередно з самого Амартола, а не з якоїсь історичної компіляциї, що черпала з Амартола тільки між иньшим — бо деякі хронольоґічні непорозуміння редакторів лїтописи виясняють ся власне за посередництвом таких власне компіляций [2]).

[1]) Виказ місць взятих з Амартола див. у Сухомлїнова, де автор виказує й иньші писані джерела, і у Шахматова Хронологія.

[2]) Шахматов поставив був здогад, що редактор Повісти користав з певної енцикльопедії (принесеної мабуть з Болгарії), де були м. и. хронїка Амартола, хрoнольоґія Никифора, біблїйно-апокрифічна історія, котрої слїди маємо в лїтописнїй повісти про Володимира (Начальный лЂтописный сводъ и его источники, пор. йогож Древнеболгарская энциклопедія X в.). Здогад сей одначе має вповнї гіпотетичний характер, і здаєть ся, сам Шахматов тепер не дуже стоїть за ним.

[3]) Він виданий з старшого кодекса (XIII в.) в I т. Полного Собр. лЂтоп., і з Никон. збірника — в т. IX, компіляцію його фраґментів з уривками з Амартола вид. БЂлокуровъ п. т. Русскія лЂтописи по рукописи Н. П. Никифорова, Мва, 1898.

Для хронольоґії ужито хронольоґічну працю патр. Никифора Χρονογραφιχόν σύντομον (ЛЂтописецъ вскорЂ", або „вкратцЂ", як він зветь ся в словянськім перекладі) [3]); з нього взята хронольоґічна схема під 852 р. (як се довів Шахматов). В оповіданню про похід Ігоря 941 р. окрім Амартола користано безпосередно чи посередно з жития Василя Нового, як ми бачили вище (с. 440). Оповіданнє про Кирила и Методия (с. 15 — 16) взято з якоїсь осібної повісти, близької до панонських житий.

Осібну катеґорію становлять русько-візантийські умови — дві въ цїлости і одна в парафразї й уривках (під 907 р.).

Слїдів користання з свійських, місцевих книжних творів, писаних повістей в сїй части не помітно нїде, так само і з яких небудь давнїйших свійських річних записок. Сухомлїнов свого часу поставив був теорію, що наші лїтописи розвинули ся з пасхальних табличок з короткими аналїстичними записками, але такі короткі аналїстичні записки належать до свіжійших редакторських верств в нашій лїтописи, а слїдів пасхальних таблиць в давнїй Руси досї не викрито. Срезнєвский пробував довести істнованнє в лїтописи записок ще з X в., але \593\ більшість вказаних ним звісток очевидно взята з чужих джерел, або пізнїйше викомбінована і тепер тільки одна звістка з X в. зістаєть ся загадкою — се комета під 911 р. Здогади Ламбіна і новійші — Ламанского про більші письменні матеріали з X в.

використані в лїтописи, вповнї теоретичні. Шахматов в своїй останній аналїзї лїтописи також прийшов по виводу, що до часів Ольги не видно слїду використання якихось свійських писаних джерел [1]).

В другій половинї X вв. редакційні верстви відріжнити ще тяжше. Присутність посторонніх книжних утворів відчуваєть ся місцями дуже сильно, але виріжнити їх докладно незвичайно трудно, майже неможливо. Шахматов, перевівши свою останню аналїзу лїтописи, припускає такі книжні джерела, використані в лїтописи:

болгарська лїтопись, що оповідала про війни Святослава [2]),

сказаніє про кн. Ольгу — її подорож до Царгорода, державні труди і смерть,

сказаніє про Варягів мучеників,

сказаніє про Володимира,

фундаційна грамота Володимира церкві Богородиці Десятинній,

сказаніє про Бориса і Глїба.

[1]) Див. особливо резюме в гл. XVIII.

[2]) Її вплив він добачає також в згадцї лїтописця, що Греки прийняли Олега за св. Димитрія в його походї під Царгород.

З сих гіпотетичних джерел болгарська лїтопись зовсїм сумнївна — всї наведені покази на неї мало значать, а головно, що трудно в болгарськім джерелї припускати таке змальованнє Святослава, як бачимо в лїтописи (а вона на думку Шахматова зачерпнула се оповіданнє з тої болгарської лїтописи). Фундаційна грамота Володимира могла входити в повість про нього. Що лїтописець використав якісь книжні повісти чи слова про Ольгу, мучеників-Варягів, Володимира, Бориса і Глїба, се вповнї можливо, і навіть в розмірах ширших, ніж припускає Шахматів. Дїло в тім, що Шахматов при своїй реконструкції першої редакції лїтописи припускає значні утрати з неї — пропуски пороблені при перерібцї — і тому ріжні екстраваґанції супротив лїтописи, які ми знаходимо в писаннях про Ольгу, Володимира і т. д. по за лїтописю, занадто зводить до першої, утраченої редакції лїтописи, а

тим самим до мінїмума приводить самостійність тих писань від лїтописи: так напр. вплив сказанія про Володимира він зводить до самої похвали крещенію, еказаніє про Бориса і Глїба до „короткої записи вишгородської церкви про убієніє, похорон, віднайденнє мощей, прославленнє і чуда від них“ — власне через те \594\ що забагато кладе на рахунок гіпотетичної першої редакції лїтописи, хоч сам a priori приймає, що не можна на рахунок лїтописців писати всеї тої аґіольоґічної роботи, з котрою ми стрічаємо ся в лїтописи (часто з очевидними фраґментами тільки).

Деякі книжні запозичення, які маємо в сїй части лїтописи, могли дістати ся сею посередньою дорогою — через використані лїтописцем книжні „сказанія“, напр. в промові фільософа уривки з Палеї, або джерела спільного з нею, а в уста самого Володимира вложене ісповіданнє віри, не зовсїм православне („піваріанське“), викрите недавно Нїкольским в осібнім видї в рукоп. XII — XIII в. під назвою „Написанія о вѢрѢ“ (Сухомлїнов вказував ранїйше на ісповіданнє Михаїла Сінкела, включене в Святославів збірник 1073 р., але лїтописне ісповіданнє ріжнить ся від нього).

Старих лїтописних записок не видно і в сїй части. До такого виводу прийшов і Шахматов. Пок. Кунік вказав на ряд записок, що можуть походити з княжого помянника [1]), але вони починають ся від р. 1100 (роки уродження і смерти осіб з княжої родини), перед тим їх не видко.

Як я казав уже, Повість і її продовженнє з початку мали форму праґматичного оповідання, і аж пізнїйше розділено його на роки, а при тім пододавано і коротких записок, зачерпнених з ріжних джерел чужих і свійських або викомбінованих, з роками. Се була робота анальоґічна з пізнїйшою Галицько-волинською лїтописею, котру автор теж писав без років і аж пізнїише заміряв їх визначити (Іпат. с. 544), тільки не зробив сього. Такий праґматичний характер мало оповіданнє, правдоподібно, аж до часів Ярослава — нпр. до 1026 р. Слїди пізнїйшого вставлювання річних чисел для першої частини я вказував вже вище; для дальшої вкажу нпр. на р. 988.

Для хронольоґізації редактор мав перед усїм дві головні опорні точки. Перша — звістка про Русь, себто про похід її на Царгород, з датою викомбінованою з грецьких джерел — викомбінованою хибно, але як саме, сього й досї ми не знаємо напевно, не вважаючи на недавнї виводи

Шахматова [2]).

[1]) ИзвЂстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владиміровича, 1896.

[2]) Найновійші — Разысканія с. 98.

На сїй датї оперте все датованнє перших подій, аж до приходу Олега до Київа. Друга крайня опорна точка для вирахования дат — се дата смерти Володимира, відома з письменних джерел (1015 р.). Деякі посередні дати редактор міг вивести теж з візантийських джерел (як нпр. для походу Ігоря 941 р.). Для другої половини X в. міг він знайти деякі хронольоґічні вказів \595\ки в тих „сказаніях" про Ольгу, Володимира й ин., використаних в лїтописи — може рік смерти Ольги, хоч в деяких випадках міг мати самі днї без року (напр. при смерти Ярополка). Натомість датами руськовизантийських умов міг він покористувати ся хіба для поправок, тому що — як ми вище вивели з огляду на новгородську редакцію, сї умови були введені в лїтопись уже по довершенню хронольоґічного подїлу.

Чи мав редактор якісь свійські хронольоґічні таблички, що помогли-б йому означити границї князювань і розложити події? Се питаннє дуже інтересне для нашої історії, але порішити його поки що не можна. Срезнєвский висловив здогад, що редактор міг мати такі записки, де по рокам князювань означені були визначнїйші події. Ми дійсно маємо одну таку табличку, для часів Володимира, в старім житиї його: „по святем же крещеніи поживе бл. кн, Володимеръ 28 лЂтъ; на другоє лЂто по крещеніи къ порогомъ ходи, на третіє лЂто Корсунь городъ взя, на 4-оє лЂто церковь камену св. Богородица заложи" і т. д. Але вона не має прикмет глубокої давнини і могла зявити ся, так як і лїтописні дати, з пізнїйших пригадок [1]). В ширшій версії лїтописи під 852 р. маємо табличку каязївств — я навів її вище; вона згоджуєть ся роками лїтописи що до князївств Олега й Ігоря [2]), можна погодити її й для Святослава та Ярополка, тільки для князювання Володимира рішучо бракує одного року.

[1]) Шахматов думає, що ся табличка була в старшій редакції лїтописи і відти взята старим житием.

[2]) Срезнєвский думав противно, але він не звернув уваги, що звичайно тодї

зараховували і перший і останній рік князївства, отже рахували роком більше ніж ми; відповідно до того маємо: Олег сїв в Київі 882 р., умер 912 — отже 31, як в таблиці, Ігор сїв 913, умер 945, отже 33, як в таблиці; рахуючи початок Святославового князївства 945 р., будем мати до його смерти під 972 р, теж 28 р., як в табличцї; одначе в усїх версіях титул про початок Святославового князївства стоїть під 946 р, — може се недогляд самого редактора. Для Ярополка від 973 до 980 р. теж здобудемо 8 років, але для Володимира тодї забракне оден рік рішучо.

Коли зважити, що початки деяких князївств в лїтописи віддїлені під осібні роки від попереднїх як би навмисно, аби натягнути рік, то се наводить гадку, що ся табличка була взірцем для редактора при останній хронольоґізації і до неї він притягав факти, а не табличка обрахована на підставі дат лїтописи. Далї, я вище, в історичнім огляді підносив факти, що вказують на спізненнє лїтописних дат; так східнї походи Святослава в дійсности стали ся років на два пізнїйше, подорож Ольги до Царго \596\роду теж о два роки; я піднїс деякі факти, що промовляють і за пізнїйшими роками смерти Олега й Ігоря. Як би признати, що редактор, роскладаючи роки за табличкою, де рахувались неповні роки, відчисляв цїлі роки, то се нам обяснило-б сю справу: і так вже на часах Святослава й Ольга ми мали-б ріжниції два роки, на часах Ігоря три, на часах Олега чотири: в дійсности, коли табличка була добра, він мав би вмерти в 915 — 6 р. Однакове спізненнє подорожи Ольги й походів Святослава вказувало-б і ще иньше: що сї факти в якійсь табличцї датовані були роками князївств, і спізнили ся через хибний рахунок при хронольоґізації лїтописи. Але наскільки сї всї рахунки самостійні взагалї від лїтописи — не тільки від останньої хронольоґії, а і від старших редакцій її, се зістаєть ся неясним.

Як на народнї перекази в сих дальших частях лїтописи можна на певно вказати, окрім вказаного вище, ще другий похід Ігоря на Візантию, деревську війну по смерти Ігоря (цікаво, що останнього епізоду Ольгиної пімсти в новгородській версії бракує, вона додана при пізнїйшій редакції), більшу частину з оповідання про подоріж Ольги до Царгорода (сватаннє імператора, посольство його до Київа), історію Святослава. Історія Володимира теж має богато елементів народнїїх переказів: війни синів Святослава, Володимирові пири; дечого і тут бракує в коротшій (новгородській) версії: напр. під 993 р. тут тільки коротка звістка: „иде Володимиръ на Хорваты“, в ширшій додано зі словами: „Пришедшю же

ему съ войны Хороватьской...“ чисто народнїй переказ про боротьбу отрока з Печенїгом і заснованнє Переяслава; так само до порожнього 997 р. (як у новгородській) дописано такий же народнїй переказ про білгородський кисіль. Трудно уставити напевно — чи тут маємо пізнїйші додатки ширшої редакції — чи скорочення в новгородській версії.

Що до устних оповідань свідків, то з них користано, розумієть ся, широко, але вказівки на них дуже рідкі: під 1106 р., записуючи смерть девядесятлїтнього боярина Яня, лїтописець згадує: „у негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписах в лЂтописиць“, — але що власне, не поясняє. Маємо оповіданнє Гюряти Роговича під 1096 р., та не можна бути певним, чи се оповіданнє було записано безпосередно редактором, чи перейшло до нього через якесь сказаниє або що.

Осібну катеґорію становлять піснї; подекуди ясно бачимо слїди їх — напр. в описи Лиственської битви (під 1024 р.):

„и бывъши нощи, бысть тьма, и громове, и молъньа и дождь яко посвЂтяша мъльнъя, и блисташа ся оружья, єлико же млъніа освЂтя\597\ше, толко мечи видяху, и такъ другъ друга убиваше, [1]) и бЂ гроза велика, и сЂча сильна и страшна“,

або в звістці про смерть Романа Святославича (під 1079 р.):

„и суть кости єго и до сего лЂта тамо лежаче, сына Святославля і внука Ярославля“.

[1]) Ся фраза упущена в Іпат., Лавр. і под. кодексах, а заховала ся лише в пізнїйших компіляціях.

Робота самих редакторів не скрізь видна і не скрізь однака. Найбільше її видно у вступній частинї, де відкривав ся безкраїй простір здогадам і комбінаціям. Вкажу кілька найбільш виразних прикладів. Така історія розселення Словян з Дунаю під натиском Волохів (Іпат. с. 3 — 4 і 6 — 7), в ній даремно старали ся відкрити якусь дїйсну історію, і ще найправдоподібнїйше, що сю теорію лїтописець уложив під впливом сучасного розпросторення Волохів в дунайських краях. Далї — комбінація подорожи Андрія з варязько-грецьким путем — що то мовляв Андрій їхав через Київ до Риму. Історія міґрацій чужих народів — тут Хозари, через

непорозуміннє, виступили въ ролї „білих Угрів“. Історія запросин варязьких князїв на Русь в порівнянню з коротеньким оповіданнєм старшої редакції розвинена далї в інтересах норманської теорії, напр. до слів: „идоша за море к Варягомъ“ додано : „сіце бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзиє звут ся Свеє, друзии .Урмани...“ і т. и., або многозначний додаток: „пояша по собЂ всю Русь“. Аскольд і Дир поставлені в певну звязь з Руриком і розповіджено, як вони зявили ся в Київі, чого не було в короткій редакції; так само пізнїйше вложені імена Аскольда і Дира в оповіданнє Амартола — в короткій редакції їх там нема. Супроти знайдених звісток, що Олег був князем, і супроти погляду старшої редакції, що він був тільки воєводою Ігоря, зявив ся компромісовий погляд, що він правив як опікун і свояк Ігоря. Завівши до Повісти історію про Кирила й Методія з її катеґоричною заявою, що Русь — се словянський нарід („СловЂньску языку... отъ негоже языка и мы єсме Русь; а СловЂнескъ языкъ и Рускый одинъ“), редакторъ спішить ся сей погляд привести до згоди з своєю варязькою теорією: „отъ Варягъ бо прозваша ся Русю, а пЂрвЂе бЂша СловЂне“. Але в меньш важних справах автор не дбав так про супречности — напр. маючи історію про побут Андрія в Київі, він лишає в оповіданню про Володимира слова диявола, що на Руси не було апостолів (Іпат. с. 80).

Аналїза лїтописи дала нам спроможність слїдити за тим, як поволї, протягом десятолїть зберали ся в нїй матеріали. Але разом з тим при тих редакціях не одно й відпадало. Таких відпадків лиши\598\ло ся вам дещо в короткій редакції лїтописи, дещо в пізнїйших компіляціях. Що було причиною того, що та чи иньша звістка не війшла в останні редакції, се не всюди можна пояснити. Дуже часто могло се стати ся через недогляд: напр. бачимо, що в останнї редакції не війшов початок переказу про Ігоря — його війна з Уличами, а тільки продовженнє — повстаннє Деревлян; переставляючи записки, легко було щось упустити; але де що могло викидатись і свідомо. Поки на давню лїтопись дивились як на одноцїльну працю, доти сї відпадки дуже легковажено (особливо се гостро виступає у Карамзїна). Тепер, коли ми бачимо, яку довгу і повільну редакційну роботу переходила лїтопись, які переміни при тім робились, сї відпадки в наших очах мають не меньше значіннє, як і заведене в лїтопись. Розумієть ся, треба тільки відріжняти те, що по всякій імовірности належить до записок XI — XII в., від пізнїйших комбінацій (як напр. вивід Руси від річки Руси в

Воскресенській літ,), від пізнійших записок (як численні звістки Никонів. літ. про богатирів) або простих непорозумінь (нпр. похід Прусів, що помилкою зроблено з напасти від „прузів“ — сарани, і т. д.) З сього погляду сї екстраваґанції пізнійших компіляций ще вимагають критичної перевірки.

На тім кінчу свій екскурс; додам тільки ще дещо з біблїоґрафії.

Видання Найдавнійшої літописи : перше виданнє, з Радивилівського кодекса, з скороченнями, вийшло 1767 р. (Библіотека российская историческая, I, з передмовою Шлєцера). Нове виданнє на підставі кодексів північної ґрупи, розпочате Тимковським на початку XIX в., доведене було тільки до 1019 р. (1824). Аж в I т. Полного собранія лЂтописей 1846 р. видано суздальський літописний збірник, і в нім Найд. літопись північної версії; до варіантів ужито кодекси полудневої версії, а самої полудневої версії не видано: вона вийшла аж 1871 р. в двох виданнях: ЛЂтопись по Ипатскому списку (весь волинський збірник) і ПовЂсть временныхъ лЂтъ по Ипатьевскому списку — фототипічне виданнє самої Найдавнійшої літописи; в 1908 р. вийшло нове виданнє II тому полного собранія з повним текстом волинського збірника. Північна версія була видана ще кілька разів: ЛЂтопись по Лаврентьевскому списку, 1872 р. (нове виданнє 1897 р.) і крім того сама Повість в фототипічнім виданню: ПовЂсть врем. лЂтъ по Лавр. списку, 1872 і в звичайнім 1910; готуєть ся нове виданнє I тома Полного собранія. Радивилівський кодекс виданний фототипічно з його численними мінятюрами в р. 1902 в двох томах п. т. Радзивиловская или Кенигсбергская ЛЂтопись (Памятники древней письменности, XCVIII). Зведений текст Найдавнійшої літописи з варіантами й доповненнями з усіх виданих літописних збірників: Сводная лЂтопись, составленная по всЂмъ изданнымъ спискамъ лЂтописи Л. Лейбовичемъ, 1876.

Видання иньших літописей і літописних компіляций: Новгородська найдавнійша і пізнійші — в III і IV т. Полного собранія лЂтописей, 1841 і 1848. Новгородская лЂтопись по синодальному списку (1 і 2 редакції), 1888; крім того фототипічне виданнє синодального кодекса, 1888. \599\ Новгородскія лЂтописи (друга і третя) 1879. Россійская лЂтопись по списку СофЂйскому великаго Новгорода, 1795. ЛЂтописецъ, содержащій въ себЂ Россійскую исторію отъ 6360 до 7106 года, 1781 і 1819 р. (тут Архангелогородський літописець, близький до 2-ої ред. 1 Новг.). Софійскій временникъ, вид. Строєв 1820 р. (два томи). 1 Псковська — осібне вид.

1837 р. Поґодіна і потім в Полном соб. т. IV. ЛѢтопись Переяславля Суздальскаго (близька до півн. версії Повісти, але з деякими додатками) — з одної рукописи вид. 1851 р. кн. Оболєнский, з иньшого, фраґментарного кодекса Бєлокуров, 1898, п. т. Русскія лѢтописи. В Полном собрані-ї лѢтописей крім вказаних вийшли ще: в V і VI т. вибірки з Софійських літописей, в т. VII і VIII Воскресенська, в IX — XIII Никонівська (1 вид. 1767 — 1792 р., 8 томів), в XV — Тверська літ. (готуєть ся нове виданнє), в XVI — Збірник Авраамка, в XVIII т. літопись Семіонівська (ще не вийшла), в XX літоп. вид. Львова, в XXI Степенна книга, в XXII Хронограф, в XXIII Єрмолинська (не вийшла). Найдавнійшу літопись сї компіляції мають переважно в скороченнях; найблизший до ширшої версії текст старої літописи в Воскресенській, найбогатший екстраваґанціями — в Никонівській.

Важнійша література Найдавнійшої літописи : Татіщев в I т. Исторії Россійскої гл. V — VII. Миллеръ О первомъ лѢтописцѢ россійскомъ (ЕжемѢсячныя сочиненія, 1755). Schlözer Probe russischer Annalen, 1767, і Nestor, russische Annalen 1802 — 9, 5 томів (рос. переклад Язикова, 1809 — 19, 8 томи). Строєва передмова до Софійського временника, 1820, йогож О византійскихъ источникахъ Нестора (Труды моск. іст. тов., 1828).

З писань скептиків головнійше: Каченовского О кожанныхъ деньгахъ (ВѢстникъ Европы, 1827 і 1828), О Русской ПравдѢ (ibid. 1829), О баснословномъ времени въ россійской исторіи (Ученыя Записки моск. унив., 1833); Скромненка (С. Строєва) О недостовѢрности древней русской исторіи и ложности мнѢнія касательно древности рус. лѢтописей (Сынъ Отечества, 1834), О первобытномъ видѢ и источникахъ нынѢ намъ извѢстныхъ лѢтописей (ib. 1835), Кто писалъ нынѢ намъ извѢстныя лѢтописи (ib. 1835) (се відповіди на полєміку Поґодіна). Про них — Иконниковъ Скептическая школа въ русской исторіографіи — Унив. изв. київ. 1871 і осібно. Реакція против виводів скептиків: Поґодіна Несторъ — друковало ся в часоп. Русская Библіотека від 1834 р., осібно 1836, передрук в I т. ИзслѢдованій; Бутковъ Оборона лѢтописи Несторовой отъ навѢта скептиковъ, 1840. З тих часів ще: Перевощиковъ О русскихъ лѢтописяхъ, 1 вид. 1836. Кубаревъ Несторъ (Рус. истор. сборникъ, IV, 1842). Ивановъ Краткій обзоръ русскихъ временниковъ (Уч. Зап. Казан., 1843 — описано кодекси). ПолѢновъ Библіографическое обозрѢніе русскихъ лѢтописей (Ж. М. Н. П. 1849).

Полєміка про авторство Нестора: Казанскій Еще вопросъ о НесторѢ, Дополненіе къ вопросу о НесторѢ (Временникъ, I і III, 1849), відповідь Буткова — Современникъ, 1850, відповідь Казанского — Отечественныя Записки, 1851, йогож: Критическій розборъ свидѢтельствъ Патерика Печ. о лѢтописи Нестора (Врем. VII, 1850, „Примітки“ до неї Шевирьова ib. X, 1851), Объясненіе нѢкоторыхъ недоумѢній касательно лѢтописи Нестора (ib. XIII, 1852).

Дальша, докладнїйша аналїза лїтописи: Соловьевъ Исторія Россіи, \600\ особл. т. III гл. I. Сухомлиновъ О древней русской лѢтописи какъ памятникѢ литературномъ — Ученыя зап. II отд. акад. наукъ т. III (1856), йогож О преданіяхъ въ древней рус. лѢтоп. (Основа, 1861). Костомаровъ Лекціи по русской исторіи, I (1861), йогож — Преданія первоначальной русской лѢтописи (ВѢстникъ Европы 1873, потім в XIII т. Моноґрафій). Срезневскій Чтенія о древнихъ русскихъ лѢтописяхъ (Записки акад. наукъ, II, 1862 і осібно, тут три перші статї: чотири дальші, в части видруковані, не були тодї випущені, й вийшли доперва в ИзвѢстіях отд. рус. языка 1903, I). Билярскій ЗамѢчаніе о языкѢ Сказанія о св. БорисѢ и ГлѢбѢ сравнительно съ языкомъ лѢтописи (Записки акад. 1862). Бестужевъ-Рюминъ О составѢ русскихъ лѢтописей (ЛѢтопись археогр. ком. IV, 1868). Дісертація Лєже (Léger) De Nestore rerum russicarum scriptore, 1868 виходила з перестарілих поглядів, і для неї лїтература і полеміка 50-х і 60 рр, не істнувала, новійші виводи Лєже використав уже в передмові до свого перекладу лїтописи: Chronique dite de Nestor (Publications de l’école des langues orientales vivantes, 1884). З лїтератури 70-х і 80-х рр. згадаю: Ламбинъ — з його численних статей (деякі зістались недруковані) особливо Источникъ лѢтописнаго сказанія о началѢ Руси, Ж. М. Н. П., 1874, VI і VII. Иловайскій — Еще о норманизмѢ, гл. IV і V (1872, передр. в Разысканіях). Погодинъ Борьба не на живота, а на смерть съ учеными ересями, 1874. Голубинскій Исторія русской церкви (1880, т. I гл. 2 — аналїза повісти про Володимира). Маркевичъ О лѢтописяхъ, I (Записки одеськ. унив., т. XXXVI, 1883, і осібно). Архангельскій Первые труды по изученію нач. рус. лѢтописи (кінчить ся 40-ми роками, Уч. зап. казан. ун. 1886 і осібно).

Найновійша лїтература — в справі авторства чи редакторства Нестора: Шахматовъ НѢсколько словъ о Несторовомъ Житій Ѳеодосія (ИзвѢстія отд. рус. языка, 1896, рецензія моя в Записках Н. тов. ім. Ш. т. XVII). Е.

Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv für sl. Philologie т. XIX, 1897). Моє: Нестор і лїтопись (Привіт, ювилейний збірник д-ра Франка, 1898). Відповідь Шахматова на статю. Щепкіна в ИзвЂстіях, 1898, І. В справі редакцій лїтописи і її джерел праці Шахматова: О начальномъ кіевскомъ лЂтописномъ сводЂ (Чтенія москов. іст. тов. 1897, III і осібно). Исходная точка лЂтосчисленія Повісти временныхъ лЂтъ (Ж. М. Н. П. 1897, Ш), Хронологія древнЂйшихъ русскихъ лЂтописныхъ сводовъ (ib. кн. IV, рецензія в Записках т. XXI), ДревнЂйшія редакціи ПовЂсти временныхъ лЂтъ (ib. кн. VII, статя лишилась недокінчена, автор підходить до поставлених в нїй питань на ново, і з иньшого боку в статї Общерусскіе своды). Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская лЂтопись (Ж. М. Н. П. 1898, Ш), Начальный лЂтописный сводъ и его источники, 1900 (Юбилейный сборникъ В. Θ. Миллера — ИзвЂстія моск. общ. люб. антроп. и этногр. т. 97), Древнеболгарская энциклопедія X в. Визант. врем. 1900, — оцінки в Записках т. 40 і 45), Общерусскіе лЂтописные своды XIV и XV вЂковъ (Ж. М. Н. П. 1900, IX і X, 1901, XI — тут про найдавнїйшу лїтопись в гл. IV, оцЂнка в Записках т. LIX). Srkulj Die Enstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik, 1893 (слабеньке). Истринъ Одинъ только переводъ Псевдокаллисθена, а древнеболгарская энциклопедія X віка . — мнимая (Визант. врем. 1903) — реплїка на статю Шахматова. Нарештї, з останнїх праць Шахматова (поми\601\наючи спеціальнїйші, вичислені вище) — Разысканія о древнЂйшихъ русскихъ лЂтописныхъ сводахъ, 1908.

Про иньші лїтописні збірники і компіляції головнїйше: окрім згаданих праць Шахматова: О начальномъ кіев. сводЂ, ДревнЂйш. редакціи и Общерусскіе своды, ще його-ж: Симеоновская лЂтопись XVI вЂка и Троицкая начала XIV в. (Изв. отд. рус. яз. 1901). Ермолинская лЂтопись и Ростовскій владычній сводъ (ib. 1903) і замітки про Никонівсвку компіляцію (ib. 1900, з поводу книги Лихачева). Далї: Сениговъ ИзслЂдованія о новгородскихъ лЂтописяхъ и Россійской исторіи Татищева, 1887. Янишъ Новгородская лЂтопись и ея московскія передЂлки, 1878. Тихомировъ О сборникЂ именуемомъ Тверскою лЂтописью (Ж. М. Н. П., 1876, II), йогож НЂсколько замЂтокъ о новгородскихъ лЂтописяхъ (Ж. М. Н. П., 1891, IX) і ОбозрЂніе состава московскихъ лЂтописныхъ сводовъ (ЛЂтопись занятій археогр. ком. X, 1895) — огляд пізнїйших частин Воскр., Никон, Соф., і 4 Новг. л. ПолЂновъ ОбозрЂніе лЂтописи Переяславля Суздальскаго (Ученыя записки Н отд. петерб. акад. І. 1854).

Лавровскій ИзслЂдованіе о лЂтописи Якимовской (ib. II, 1856). Про Степенну книгу розвідка Васенка. Про компіляцію Татїщева — вищеназвана праця Сенїґова; але і видана Татїщевим Якимівська лїтопись і його власна компіляція вимагають ще нової критичної оцїнки. Важнїйші екстраваґнції пізнїйших компіляцій супроти текста Лаврент. кодекса зібрав Бестужев-Рюмін в згаданій вище працї; регабілїтації їх присвятив кілька сторін Шахматов в згаданій працї Общерусскіе своды (Х с. 164 і далї). Ширший, дуже інтересний звід версій з пізнїйших компіляцій і парафраз зробив Гіляров п. т. Преданія русской начальной лЂтописи, 1878 (вийшло лише в 1890-х рр.), але тільки до смерти Ольги. Перегляд рукописного матеріалу: Шиловъ, Описаніе рукописей содержащихъ лЂтописные тексты, 1910 (ЛЂтоп. зан. археогр. ком. XXII).

Дрібнїйша лїтература у Иконникова Опытъ русской историіграфіи, т. II.

II. Норманська теорія.

Історію норманської теорії в історіоґрафії треба почати від Повісти временних лїт, бо автори і редактори її, особливо останнїх редакцій виходили з переконання, що Русь — то оден з варязьких народів, а Варяги — се північно-ґерманські народи на балтийськім побережу: „сице бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзии зовут ся Своє (Шведи), друзии же Урмани (Нормани), Аньгляне, инии Готе (Готлянд) — тако и си". Варягами на Руси X — XI в. звали ся дружини, зложені переважно чи виключно з Скандинавів; редактор Повісти виразно відріжняє їх від Словян і як видко з наведеного тексту, уважає назву Варягів етноґрафічною — загальним іменем північно-ґерманських, чи властиво — скандинавських народів. Се зовсїм ясно у нього, і зовсїм природно пізнїйше ми стрічаємо толковання, що варязькі князї були „Нїмцї", як то читаємо в численних перерібках Повісти [1]), або Шведи, як в Новгородї 1613 р. мотивували вибір на володаря шведського королевича тим, що й перші князї прийшли звідти [2]).

[1]) Див. напр. виказ їх у Гилярова Преданія с. 107.

[2]) Так принаймнї оповідає про се сучасний шведський історик Відекінд в

своїй Historia belli sueco-moscovitici, від котрої деякі норманїсти ведуть новійшу норманїстичну лїтературу.

З початком наукових студий над історією Руси, в XVIII в., оповіданнє Повісти про початки Руської держави прийнято просто як доґмат, зовсїм отже природно, що „Варяги-Русь“ за Повістю уважали ся Норманами; а що наукові студиї розпочалися Нїмцями або взагалї ученими, далеко лїпше обзнайомленими з світом ґерманським, нїж словянським, тож для старо-руського права і інституцій, назв і термінів традицій і переказів знаходили ся паралєлї чи джерела в ґерманських мовах і реалїях, там збирали ся нові потвердження до тих моментів, які привели автора Повісти до \603\ його теориї, і се все обставило норманську теорію дуже важкою артилєрією, так що за нею виглядала вона дуже солїдно. До певної міри прилучалось до того ще й саме словянське зневірє в свої сили на полї полїтичної та культурної роботи та нїмецьке легковаженнє словянського елєменту. Се все, повторяю, складалось зовсїм природно, а першою причиною зіставала ся сама Повість і її канонїчний авторитет; так що закиди деяких російських шовінїстів, що в норманській теориї бачили трохи не інтриґу проти Словян (нпр. Коялович в своїй Исторії русскаго самосознанїя, и ин.), зовсїм безпідставні.

Ґотлїб Сіґфрід Баєр (р. 1694 † 1738), перший учений в повнім значінню того слова, що звернув ся до студій коло історії Руси, закликаний до заснованої тодї петербурської академії наук, перший науково уарґументовав норманську теорію і навів важні докази з чужих джерел: вказав на звістку Бертинських аналів, на „руські“ імена порогів у Константина Порфирородного, звязав Варягів з скандинавськими Vaering’ ами та византийськими Βαραγγ’ ами; не спеціалїзуючи близше, він уважав сих Варягів „благородними з Скандинаві“ й Данїї, союзниками і наємниками Русинів“. Його розвідки: De Varagis, Origines Russicae, Geographia Ross. ex Constantino Porphurogen. і ин. друкували ся в Commentarii Academiae scient. Petrop. і зібрані в Opuscula ed. Klotz, Halle, 1770. За ним пішов в сїм напрямі цїлий ряд праць — переважно нїмецьких та скандинавських письменників; з поміж них треба піднести особливо розвідку Штрубе де Пірмон (теж петербурського академіка) Sur l’origine et les changements des lois russes, 1766, де руському праву вперше дано паралєлї з північно-ґерманського права, звістні вже нам працї Шлєцера, та орієнталїста Френа, де звістки східнїх письменників коментовано з погляду норманської теориї

(Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte, 1823, і дрібнійші статї). З иньших праць згадаємо: Бьорнера Schediasma... de Varegis... primis Russorum dynastis, 1743 — 4. Thunmann Untersuchungen über die älteste Geschichte der nordlichen Völker 1772, Untersuchungen ü. ä. G. d. östlichen Völker 1774. F. Krug (найбільш крайнїй і консеквентний норманїст) Zur Münzkunde Russlands 1805, Kritischer Versuch zur Aufklärung der Byzant. Chronologie 1807, Forschungen in der älteren Geschichte Russlands, I — II, 1842. Lehrberg Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschithte Russlands, 1816 (Константинові імена порогів) і т. и.

Перші прояви опозиції сьому канонїчному поглядови не мали наукової вартости. Академічна промова 1749 р. петербурського академіка Ґ. Ф. Мілєра: Origines gentis et nominis Russorum, уложена з \604\ норманського становища, була поводом до першого нападу на норманїстів зі сторони Ломоносова. Але його полєміка не могла мати значіння: так ненаукові були мотиви її в порівнянню з науковим характером норманської теорії. Поле здобули норманїсти; „законоположник" історії Руси Шлєцер канонїзував норманїзм в „Несторі", книзї, що була школою історичного методу для цїлого поколїння істориків, а Карамзїн спопуляризовав його у своїй історії, що на цїле півстолїтє стала підручником історії Росії не тільки для словянського, а й взагалї европейського світа.

Важнїйший напад повів славний в розвою історіоґрафії Руси Ґустав Еверс († 1830) в своїх Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen, I — II, 1814. Ся праця піднесла цїлий ряд важних закидів проти норманської теориї: вказувала на неймовірність призвання недавнїх ворогів, виступала проти виводу імен з самих скандинавських пнїв та доводила, що Скандинави були тільки наємниками на Руси, відкидала вивід Руси з Ruotsi і Rosslagen'a, вказувала на мовчаннє північних джерел, підносила argumentum a silentio, доводила неможливість, аби Варяги занесли християнство до Київа. Збиваючи арґументи норманїстів, Еверс налягав заразом на істнованнє Руси здавна в Чорноморщинї і ся сторона була піддержана слїдом иньшим дорпатським ученим — Найманом в розвідцї Über älteste Wohnsitze der Russen. Та як то було і з пізнїйшими антінорманїстами, сї позитивні сторони працї Еверса діскредитовані були хибами в його пробах власного реконструовання історииї Руси (виводи, що Волохи — Болгари, що київські князї були з Хозарів, Аскольд і Дир — Угри, притяганнє до Руси біблїйного Роша і Роксолянів) [1]), і взагалї його праця не мала того впливу, який би могла й повинна-б була мати її критична сторона.

[1]) Русь з Роксоланами одначе звязували й пізнїйше — не тільки Іловайський, але й Антонович (Публичныя лекціи, 1897), й ин.

Більше сенсаційна, але меньш важна в своїй основі була атака скептичної школи Каченовского; признаючи, що лїтописи були зложені в XIII — XIV в., вона тим самим уважала й лїтописну історію початків Руси мітом. Разом з нею виступила словянська теорія — що Варяги були балтийські Словяне: писання Максимовича (Откуда идетъ Русская земля, 1837), Венелина (Скандинавоманія 1842) й ин., але з дуже слабим арґументованнєм.

Сї атаки з ріжних боків на норманську теорію відбили два учені, петербурські академіки, що від того часу зайняли становище патронів норманїзму, М. Поґодін своєю дісертацією О происхожде-\605\ніи Руси, 1825 (нове перероблене виданнє в II т. ИзслЂдованій 1846 — Происхожденіе Варяговъ-Руси) і Ернст (Аріст) Кунік двотомовою працею Berufung der Schwedischen Rodsen durch Finnen und Slawen, 1844 — 5. Сї книжки, особливо Кунікова, досї зістають ся найбільш повними викладами норманської теорії. Обидва учені перейняли на себе й на далї обовязок боронити норманську теорію. Кунік як досить методично вишколений

ерудит одначе добре розумів, що „самими покликуваннями на ‚почтенного‘ Нестора нїчого не зробиш, по части через те, що батько історії норманїзму записав переказ про утвореннє Руської держави аж 250 років по сїй подїї, по части через те, що в нїм є деякі хиби, і ними дехто покористував ся, правда — що досить довільно“. Відчуваючи вагу піднесених закидів і слабі сторони теорії, Кунік неустанно шукав нових опор норманїзмови. Полишивши на боцї Повість він звернув ся до джерел візантийських та західнїх, коментував з норманського погляду звістки Арабів (його коментарі в Каспію Дорна, „Разысканія“ при текстах аль-Бекри вид. Розеном, и. ин., потім він на сю дорогу пустив свого ученика Вестберґа), підтягав під норманську теорію звістки про Русь перед 860 р. (розвідки про кагана 839 р. в Записках Академій Наукъ т. VI, в Разысканіях IV, про амастридську і сурозьку Русь — в Bulletin hist. phil. de l'Academie, 1845 і 1881, і в Записках Ак. Н. т. XXIV). Признавши комбінаційні елєменти в Повісти по доказах Ґедеонова, він перенїс цїлу вагу з історичних доказів на фільольоґічні та етнольоґічні (став ударяти на „водобоязькість“ Словян і на подїл народів на морські і сухопутнї), а в кінцї, видно — тратячи надію устояти ся з норманїзмом, висунув ґотську теорію („Каспій“ с. 430 і далї). Не те Поґодін: чоловік досить слабої наукової школи, він до кінця безгранично вірив в Повість; характеристичне було його арґументованнє проти поправок в хронольоґії Повісти, специяльно — проти відсовування назад року призвання Рурика: мовляв инакше Ігор мусів би родити ся скорше, а тим часом під Києвом, коли він приїхав з Олегом, несли його на руках. При такій безграничній вірі для нього й після критики Ґедеонова в традицийній історії початків Руси зіставалося ся все „просто, ясно“ (Записки Ак. Наукъ VI. 459).

По виданню дісертацій Поґодіна й Куніка поле знову задержали норманїсти, Видаючи 1846 р., нове виданнє своєї працї, Поґодін був тієї гадки, що справа початку Руси „наименьше може перемінити ся через які небудь нові находки“ (ИзслЂдованія I p. VII). Плєяда істориків, що виступила в 40-х рр., уважала норманїзм питанем порішеним (Беляєв, Кавеліп, Соловйов і ин.). Одначе не минуло й двад\606\цати лїт, як напади на норманську теорію поновили ся ще з більшою силою; очевидно, в дійсности справа стояла зовсїм не так „просто, ясно“. На самого Поґодіна зробила значне вражіннє праця петербурґського славіста В. Ламанскаго О Славянахъ въ Малой Азіи, АфрикЂ и Испаніи, 1859 р., де автор виступив з

многостороннею критикою Кунікової Berufung. Великого розголосу наробив дуже популярний тоді в російській суспільности Костомаров своїм „Началом Руси“, 1860, де Русь виводила ся з Литви, з над Німана, і викликаний ним публичний діспут Костомарова з Поґодіним; сам Костомаров пізнійше відступив від своєї дійсно — дуже слабої теорії [1]), але кредит норманїзму був зовсїм захитаний в ширших кругах; тодїшня гумористична російська часопись „Искра“ дала цікаву карикатуру з поводу норманського діспуту: на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки („непомнящіе родства“), і суд просить їх і публіку за виясненнєм справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діяло ся перед самим тисячолїтєм початку Руської держави, коли ставив ся монумент тисячолїтя в Новгороді).

[1]) Се не перешкодило зявляти ся й пізнійше оборонцям сеї теорії — див. нпр. реферати Вісендорфа і Ляцкого на IX археол. зїзді.

Далеко важнійші були, хоч не зробили враження поза кругами спеціалистів, „Отрывки о варяжскомъ вопросѢ“ С. Ґедеонова (Записки Академій Наукъ, І і П, 1862 — 3, більша частина їх, перероблена і доповнена, видана була осібно в 1876 р. в двох томах під титулом „Варяги и Русь, историческое изслѢдованіе“). Се була найсолїднійша праця з усіх, що появила ся доси проти норманської теорії. Написана з відповідною ерудицією, вона давала детальну критику всїх тих свідоцтв, на котрих опирала ся норманська теория. З цїлим натиском автор вказував на приналежність руського імени полудневим краям і на неправдоподібні виводи сього імени норманїстами з финського Ruotsi, шведского Roslagen’a, вказував на брак слїдів норманїзму в руській мові, праві і т. и., на ту недорічність, в яку впадав норманїзм на сїм пункті (reductio ad absurdum), пригадував на ново argumentum a silentio. Особливо-ж важною заслугою його було виясненнє систематизму, комбінативного характера Повісти, хоч сам Ґедеонов при тім приймав лїтописну леґенду про призваннє князїв і бачив в Варягах балтійських Словян, подібно як і видана слїдом Історія русской жизни Забєлїна (I т. 1876, II 1879). Ся балтийська теорія була власне слабою стороною цїлої роботи Ґедеонова і в значній мірі ослабляла значіннє його критики норманїзму, — як попадали в фальшиве положеннє всї, хто приймаючи леґенду По\607\вісти, збивав при тім норманїзм: очевидно бо, що ся леґенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманїзму (бо й автора її до

сїєї теорії привело, правдоподібно, передовсім значіннє Норманів на Руси в X — XI в.), а усуваючи норманїзм і зістаючи ся з леґендою призвання Варягів, автори всяких „балтийських“, „литовських“, „фінських“ і ин. теорій повисали безнадійно в повітрі, й безрадне становище їх на полї реконструкції руської історії тільки вигіднїйше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на безсумнївних фактах.

У всякім разї праця Ґедеонова мала великий вплив в науцї. Крайнїй норманїзм Круґа, з його „норреною“ (норманською мовою), скандинавською мітольоґією, скандинавським побутом на Руси, здавало ся, забито було безповоротно; значіннє історичних доказів норманїзму було піді[р]ване, норманїстам прийшло ся зробити ряд уступок. Норманїзм був захитаний тим більше, що від кінця 50-х рр. вийшов ряд солїдних розвідок, що не займаючи ся норманїзмом спеціально, стояли виразно на антінорманскім становищу, як ИзслЂдованія объ уголовномъ правЂ Русской Правды Лянґе 1859, О погребальнихъ обычаяхъ языческихъ Славян Ол. Котляревського 1868, ИзвЂстія Ибн-Даста Хвольсона 1896, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянах и Русскихъ Гаркави 1870.

Почавши від 1871 р. почав свої атаки на норманську теорію московський учений Дмитро Іловайский (О мнимомъ призваніи Варяговъ, 1871, Еще о норманизмЂ, 1872 і численні дрібнїйші полємічні замітки — все се зібрано в книжцї Розысканія о началЂ Руси, 1 вид. 1876, друге — доповнене пізнїйшою полємікою — 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1886 і Вторая дополнительная полемика, 1902, резюме в популярнїйшій формі — Откуда пошла Русская земля, в II т. Собранія сочиненій). Від сього часу він приймає на себе як спеціальну задачу на кождім місцї воювати з норманїзмом і лїтописною леґендою. Правда, що антінорманїсти могли собі часто бажати меньш енерґічного, але більш обережного адвоката: фільольоґія, котрою Іловайский хотів побивавати фільольоґію норманїстів, бувала часто страшна; його науковий метод дуже слабий — він розрубував питання, замість розвязувати (як напр. поправка Slavorum замість Sueonum в звістцї 839 р.); його власні теорії (Роксоляни — Русь, Гуни і Болгари — Словяне і т. и.) були ще меньш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антінорманїзмом не виходила на здоровлє сьому останньому; але енерґія Іловайского і ширеннє антінорманської теорії через підручники робили своє. Ще важнїйше було, що \608\ Іловайский не обмежив ся, як

переважна більшість антінорманїстів, толкованием на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її леґенди, признавши саме призваннє вигадкою пізнїйшого книжника; се було новим виданнєм скептицизму Каченовского, консеквентним виводом із спостережень про систематизм Повісти, які з усею рішучістю висловив Ґедеонов, хоч і не прийняв погляду Іловайского про непевність лїтописної леґенди. Канонїчне значіннє „Нестора“ було рішучо захитане.

Боротьбу з сими нападами на норманську теорію вів Поґодін в ряді статей, зібраних 1874 р. під характеристичним титулом: „Борьба не на животъ, а на смерть съ новыми историческими ересями“. З Ґедеоновим полємізував він спільно з Куніком (в VI т. Записок Акад. Н.). Полєміка Поґодіна, мабуть, нікого не переконала; сам його союзник Кунік, видко, не був з неї задоволений (Каспій с. 456 — 8). Він розумів трудности норманїзму, хоч держав ся його і традиції Повісти [1]).

[1]) Свої вірні традиції погляди на початкову історію Руси виложив він в своїх посмертних Разысканіях — ИзвѢстія ал-Бекри, II, 1903 с. 105 і далї. Не дурно він норманїстів з вдоволеннєм титуловав „Несторовцями“.

Його полємічно-сатирична статя „Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ (aux marins d’eau douce“), написана на адресу Костомарова в 1877 і тоді-ж надрукована, так і не була ним пущена в світ. Недописаними лишили ся його „Разысканія“, друковані як додаток до текстів аль-Бекри (перша частина вийшла в 1878 р., друга видана вже по його смерти, доперва в 1903 р.). Він перервав з кінцем 70-х рр., сю розпочату і видруковану вже в значній части роботу, лишив невиданими кілька иньших статей (Дополненія къ „Варягамъ и Руси“ Гедеонова, Галиндо и черноморская Русь) і до смерти своєї, що наступила в 1899 р. не дав уже з сих питань, що займали його до кінця, ніякої більшої публїкації, очевидно — стрінувши ся з цілим рядом трудностей і непевностей, для яких треба було вступних студий, критичного освітлення матеріалу, і т. д. Він шукав — і не знаходив нових доста сильних точок опертя для традиційного норманїзму, „після того як принаймнї — в руській науці, признано за неможливе розвязати варязько-руське питаннє чисто історичною дорогою“, як писав він у „Каспію“ (с. 460). Дійсно, Кунікові екскурси мали не ліпшу долю, як Поґодінська „Борьба“; „не вважаючи на богато гарного, основного і користного“, як свого часу Кунік писав про „Борьбу“ Поґодіна (Каспій с.

457) вони не могли помогти норманїзмови. Поділ народів на сухопутні й морські, \609\ рекомендований Куніком, розумієть ся, не міг нікому промовити до фантазії, особливо коли сам же Кунік розводив ся про морські походи Словян VII в.; норманські імена ще меньше могли підперти леґенду про призваннє, нїж історичні докази, полишені на боцї Куніком; присутність мореходної Русн на полуднї перед 862 р., заперечувана Куніком, слїдом була зміцнена розвідкою Васїлєвского про Амастридську лєгенду (Русско-византійскіе отрывки, VIII. Ж. М. Н. П. 1878, II — III, передруковані в Русско-византійских изслѢдованіях 1893), що доводила її приналежність до 1-ої пол. IX в., а за тим пішло нове виданнє Хордадбега де Ґуе (1889), що відсунуло Хордадбегову звістку про Русь на кількадесять літь назад, і розвідка того-ж Васїлєвского про Сурозьку леґенду (1893).

Не могла мати нїякого впливу й талановито та науково написана книжка Вільгельма Томсена, звістного лїнґвіста: The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state, 1877, три виклади, читані ним в Оксфордї 1876 р. (нїмецький переклад Борнемана Der Ursprung des russischen Staates, Ґота 1879, росийський — Аммона, Начало русскаго государства, 1891, з московських „Чтеній“). Похвально прийнята в наукових кругах, особливо західнїх, де норманїзм тїшивсь і далї повним кредитом, ся книжка й досї зістаєть ся користним підручником, але вона не приносила нїчого нового, бувши тільки перегляненим і поправленим зводом старих доводів норманїзму, і не йшла властиво далї старої дісертації Куніка.

Се була остання спеціальна моноґрафія з норманського становища; по нїй нїхто з норманїстів не здобув ся на енерґію чи на відвагу дати нову рецензію норманської теорії по всїх тих заданих їй ударах. З другого боку нещасливі й ненаукові комбінації деяких антінорманїстів (Іловайского, Забєлїна і самого Ґедеонова), як я вже згадував, діскредітували непомалу й антінорманїзм. Норманїзм був рішучо захитаний в своїх основах, але в результатї справа початків Руси зіставала ся невиясненою. Коли в 1880 р. виступив пок. Ключевский із своїми студіями про початки руської суспільно-полїтичної орґанїзації (Боярская дума древней Руси — статї друковались в Русскій Мысли 1880 р. і увійшли в скороченню в його книгу під тїєю-ж назвою), він сї початки старав ся освітлити незалежно не тільки від норманїзму, але й від лїтописної леґенди. В моноґрафіях поодиноких земель давньої Руси, що почали виходити в Київі почавши від 1881 р., лїтописна леґенда або признавала ся непевною або зовсїм відкидалась.

Деякі хопились ґотської теориї: її висував, хоч ще дуже обережно, Кунік уже в Каспію (с. 430 і далї).\610\

Хоч Томсен перестерігав заздалегід від ґотської теориї, бо та „тягне за собою неможливу плутанину“ (відч. I), вона була на якийсь час, в 1890-х рр., розбудила надії. Проба Будиловича — ширше розвинути й уарґументовати сю теорію на археольоґічнім зїзді 1890 р. була принята з інтересом і надіями (див. напр. справозданнє в К. Старинї 1890, III с. 476 — 7 й ин.). Але сї надії скоро упали, коли дійсно виступила та „неможлива плутанина“, і виявило ся, що самі оборонці теорії не можуть піти далї дуже неясних натяків. Власне такий характер мав відчит Успенского на IX археольоґічнім зїзді (див. його протоколи в II т. Трудів зїзду) — він давав ще далеко меньше, нїж реферат Будиловича, й інтерес до ґотської теорії, розбуджений Будиловичом, упав зараз. Цїкаво, що обидва реферати не були навіть друковані, і таким чином ґотська теорія не була навіть поставлена в лїтературі [1]) хоч якось докладнїйше.

Дійсно, вона не могла мати виглядів. Вивід руського імени від ґотського *hrôdh (слава) — ся головна точка, pièce de resistance ґотської теорії, піднесена Куніком і піддержана пізнїйшими ґотистами, стрічаєть ся з безконечними трудностями, як показав Браун в своїй спеціальній студії: Гипотеза проф. Будиловича о готскомъ происхожденіи названія „Русь“ (Записки филологическаго общества при петербургскомъ унив.) і потім в книзї Разысканія въ области гото-словянскихъ отношеній (с. 2 і далї). Він виказав, що імена Hrôdhigutôs — Славно-ґоти, Hródhgotaland — Славноґотія, від яких хочуть вивести те руське імя, історично незвісні, а перехід *hrôdh в *Русь* противить ся лїнґвістичним спостереженням [2]). Васїлєвский в своїй студії про Сурожську леґенду (Русско-византійскія изслѢдованія — в IX т. ЛѢтописи археографической коммиссіи) попробував був признати кримським Ґотам „всѢ извѢстія о Руси и русскихъ до половини IX віка“, але в такій неяснїй формі, що його гадку приходило ся доперва відгадувати; і дійсно, дуже трудно припустити, що то дрібні кольонії християнських Ґотів, добре звістних в царгородських кругах, виступали в тих поганських варварах руських походів, не кажучи вже, що нема наименьшого слїду, аби кримські Ґоти носили руське імя.

[1]) Ширше справозданнє з реферата Вудиловича в Ж. М. Н. П. 1890 VI с, 25

— 9.

2) Він признає одначе можливим предложений Куніком вивід з *hrôdh финського Ruotsi; але така комбінація старої норманської теорії з ґотською ледво чи поможе котрій з них.

Потім в иньшій формі і з иньшої сторони попробував підійти \611\ до сеї справи звісний німецький оріенталїст Маркварт в своїй, богато згадуваній вище книзї: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (1903). Лишаючи на боцї проби виводу руського імени від Ґотів, він піднїс ріжні сумнїви (з лїнґвістичного становища) що до виводів руського імени предложених норманїстами і поставив иньшу гіпотезу: грецьке Ῥῶς; походить від старого імени Герулів Hrôs, що задержало ся мовляв в місцевій традиції і потім пренесене було на скандинавських авантурників. Підставою послужив йому реєстр чорноморських і прикавказьких народів в „Церковній історії“ Захарії Ретора, сирійського письменника середини VI віку: тут разом з історичними народами, вибраними з ріжних джерел і уміщеними поруч Алянів, виступають в сусідстві їх, далї в ґлубину края ріжні казкові народи — карли, песиголовці і амазонки, і при тім оповідаєть ся про зносини амозонок з сусіднїм народом Hrôs — „з довгим тілом, ще не має зброї, і конї його не можуть носити, бо має довге тїло (чи довгі кінчини)“. Німецькі прекладчики сеї історії бачили в сїй назві загальне означеннє, з грецького ‘ἥρωες, але Маркварт бачить тут назву народу, від котрої пішло пізнїйше Ῥῶς, а в самім народї вгадує Герулів. По його думцї велике тїло сього народу і брак кінної їзди вказують на його ґерманське походженнє, а сусїдство з Алянами і Амазонками — на найбільш східнє з чорноморських ґерманських племен — Герулів: назву Hrôs він добачує в Йорданових Розомонах (див. вище с. 144), а пізнїйше, коли зявили ся тут норманські вікінґи (в IX в.), на них перенесено сю герульську назву з огляду на їх подібність до герульських напастників (с. 353 і д.).

Я згадую сю гіпотезу з огляду на авторитетне імя її автора: завдяки сьому авторитетови вона збудила була деякі надії, особливо між людьми, які далї стояли від справи; але від першого дотику критики мусїла вона упасти. Прогалина, з одного боку, між дїйсними. Герулами, що еміґрували відси по гунськім погромі і могли зістати ся хіба в дрібних останках, з другого — між згадкою сирійського письменника і появою Ῥῶς в IX віцї; непевність самого імени Hrôs і брак всяких доказів його реального істнования; мало

правдоподібна можливість перенесення її на вікінґів, які появили ся на дніпровій дорозі, тим часом як Hrôs мали бути в прикавказьких сторонах — все се робить мало правдоподібною сю дуже штучну і складну гіпотезу [1]).

[1]) Пор. критичні замітки до Марквартової гіпотези Кулаковского: Новые домыслы о происхожденіи имени Русь (Универс. извѢстія київські 1906, VI).

Тому сам Маркварт, очевидно відчуваючії всї слабкі сторони її, \612\ вагаєть ся між нею і иньшим припущеннєм — що сї Hrôs VI в. се були скандинавські Руси, які волзькою дорогою мовляв уже тоді могли ходити на азовське побереже — від герульських еміґрантів довідавши ся про сї сторони (sic).

Вивід Руси від Ґотів мабуть замкнений. Ґотська теорія держить ся в значінню гіпотези про особливе значіннє Ґотів в суспільно-полїтичній і культурній еволюції східнього Словянства. Кунік в своїм „Открытім письмі“ зазначив був її досить сильно і висловив гадку, що богато слїдів, які виводили ся від Норманів, треба виводити від Ґотів. Але се його „Письмо“ не було опублїковане в своїм часї й не могло зробити впливу на ширші круги. Теорію ґотських впливів поставив в 1899 р. наново Браун в згаданій праці: Разысканія въ области гото-слав. отношеній. Заперечуючи вивід Руси від Ґотів, він також признає незвичайний вплив їх на словянську взагалї й спеціально руську культуру й суспільно-полїтичну еволюцію — „ґотську епоху“ як один з найважнїйших моментів „въ исторіи до-рюриковскаго періода“ (с. 18 — 21, пор. 335). Але все се автор тільки обіцяв довести, і наперед уже сказати можна, що в його представленню дуже богато і сильно побільшеного. Навіть його учитель і прихильник Весєловский мусїв в своїй — дуже прихильній рецензії його книги (ИзвѢстія рус. яз. 1900, I с. 21 — 2) обмежити розмах свого ученика. Дати Ґотам таку ролю в культурній і політичній історії Руси буде ще тяжше, нїж було з Норманами, і надії норманїстів, що від Ґотів можна буде вивести все те, що не удало ся вивести від Норманів, ледво чи здійснять ся.

Зрештою разом з упадком ґотської теорії Руси ми помічаємо в останнїх часах нове оживленнє норманїзму. Ряд праць що вийшли в сих роках, роблять таке вражіннє. Розумію Разысканія Брауна і його меньші роботу (особливо Фріандъ и Шимонъ сыновья варяжскаго князя Африкана,

ИзвЂстія отд. рус. яз. 1902); Ст. Рожнєцкого (ученика проф. Томсена) Perun und Thor (Archiv für sl. Phil. 1901), де автор дає ревізію норманської теорії, і новійшу студію Изъ исторіи Кіева и ДнЂпра въ былевомъ эпосЂ (1911); публікації Вестберґа, навіяні впливами Куніка — Ibrahim's-ibn-Jakub's Reisebericht (Mémoires de l'Academie 1898), теж в новім виданню п. т. Коментарій на записку Ибр. ибн-Якуба, 1903, Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Mémoires 1899), Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной ЕвропЂ (Ж. М. Н. П. 1908); ак. Шахматова Сказаніе о призваніи Варяговъ (Изв. отд. рус. яз. 1904), й ин. Коли додати ще праці иньших дослїдників, що вийшли в тім-же часї й принагідно також підчеркують норманські погляди досить сильно (як \613\ Ламанского про Кирила й Методія, Халанского про традицію про Олега й ин.), то се справдї складаєть ся на образ відродження норманства, яке можна-б назвати неонорманїзмом. При тім сих нових дослїдників, що виступили під сим знаком, характеризує нераз велике норманське завзятє. Браун, відкидаючи ґотську теорію, проголошує норманську теорію безсумнївним фактом, аксіомою. Рожнецкий жалує, що норманїсти попустили поле битви антінорманїстам і зазначає точки до дальшої роботи в дусї крайнього норманїзму. Вестберґ, меньше обережний нїж його учитель Кунік, безпардонно викидає ті свідоцтва, які норманїстам ненаручні, або підставляє північну, скандинавську Русь замість полудневої — нпр. оголошує за пізнїйшу ґльосу згадку Русинів у ібн-Хордадбега, бачить Балтийське море в Руськім морі Масуді, скандинавських пиратів в звістцї ібн-Хаукаля про погром Болгара і Хозара (Beiträge). Піппінґ і за ним Корф воскрешують старі погляди Круга на широке розповсюдненнє скандинавської мови навіть в глухих деревских лїсах, і т. д.

Сей норманський запал, се канонїзованнє лїтописної традиції й варязької доктрини не віщує науці нїчого доброго. З такою канонїзацією неможливий плодотворний науковий поступ. 1875 р., пишучи про Βαργγομαχι-ю, як він її назвав, Кунік гірко згадував про зроблені норманїстам закиди, що норманська теорія тяжко зашкодила науці руської історії (Каспій с. 461). Але як неважне обвинуваченнє норманїстів в „нїмецькій їнтризї", так справедливий сей закид про шкідливість норманїзму. „Проста, ясна" норманська леґенда закривала початки суспільно-політичного житя, Русь перед 862 р., здіймала з історика обовязок шукати слїдів суспільної еволюциї в самім народї, бо історія розпочиналась „від порожнього місця"

— від приходу Норманів. Справедливо писав Ґедеонов (Варяги и Русь І с. VI): „чи міг хто приступити до многотрудного студіовання, хоч би з словянського погляду, мови, правних прикмет релїґійних вірований і т. и. в трактатах Олега, Ігоря, Святослава, коли в його за плечима мара норманїзму товче: ‚трактати — скандинавська прикмета, писані вони по грецьки й шведськи; формула: „мы отъ рода русскаго“ значить: „ми з роду Шведи“; Перун і Велес — се скандинавські Тор і Один‘. Хочете ви знати про стрій, броню — підсувають норманські килими Бає, хочете про побут, релігію — скандинавські саґи“. Літописна леґенда ставала чистим прокрустовим ложем для фактів нашої початкової історії: Шлєцер положив своє veto на Аскольдову Русь; Амастридська і Сурозька леґенди пересовувались наперед, бо яка-ж могла бути Русь на Чорнім морю перед 860 р., а найобєктивнїйший і найсолїднїйший з норманїстів Кунік в своїх посмертних працях кладе \614\ натиск на те, що до Аскольда словянська Русь не могла плавати, бо належала до водобоязьких!

Калїченнє йшло глубше, в саму основу. Історія Руси, починаючи ся з такого нечуваного початку, від кореня відріжняла ся від історії иньших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї, як то виразно заявив Поґодін в передмові до своєї книги „Древняя русская исторія“; виникла словянофильска теорія про виреченнє полїтичних прав і брак боротьби в історії Руси, теорії відвічної пасивности словянського елєменту і потреби чужих творчих елєментів для нього. З сього погляду неґативний результат попередньої полєміки — діскредитованнє норманської леґенди, має своє значіннє. Може кождий приймати на віру чи не приймати літописну леґенду, але не може будувати виключно на сїй основі, мусить шукати глубших основ в самім народї, в фактах побуту, права, культури і т. и. и. Апріорне канонїзованнє варязької доктрини стає важким кроком назад.

Оглянувши історію норманської теорії, зведїм до купи й перегляньмо головні підвалини її. Почнемо від історичних доказів.

Під 839 р. продовженнє Бертинських анналів (автором його уважають Пруденція Ґалїндо, еп. Труа, † 861), французька урядова двірська лїтопись, оповідає, як ми вже знаємо [1]), про прихід до Людвика Побожного, в Інґельгайм, послів що „звали себе чи свій нарід Русию“ й прийшли були до Теофіля від свого короля, „призвищем хакана“ — misit etiam cum eisdem

quosdam, qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, chacanus vocabulo, ad se (Теофіля) amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat. Теофіль просив Людвика переслати їх від себе в їх краї, бо дорога, котрою прибули вони до Теофіля, ішла „серед варварських, незвичайно диких і великих народів“, і Теофіль бояв ся їх посилати назад тією дорогою. Людовик, розпитуючи сих послів Руси, довідав ся, що вони з роду Шведи (quorum adventus causam Imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum), і впав на гадку, що то може шпигуни (Франция тодї терпіла від Норманів), тому задержав їх у себе, щоб довідати ся, чи дійсно вони не мали злих намірів [2]).

[1]) Див. вище ст. 394, 356, 402, 404.

[2]) Monumenta Germaniae hist., I. 434. Про результат Людовикових розвідувань лїтопись нїчого не каже.

Ширший коментар до сього тексту у Куніка Berufung II. 197 sq., Ґедеонова II розд. XVIII, Томсена відч. II, далї: Gutzeit Die \615\ Nachricht über die Rhos des Jahres 839, 1882, і йогож Untersuchungen über Gegenstände der ältesten Geschichte Russlands, 1890, Успенского Патр. Іоаннъ VII Грамматикъ и Русь-Дромиты — Ж. М. Н. П. 1890, I с. 26 і далї, Васїлєвского Русско-визант. изслЂдованія с. CXXII і далї, Куніка ИзвЂстія ал-Бекри II, роз. III (крім того мала лишити ся не видана иньша розвідка його про се).

Норманїсти ударяють на те, що тут Русь показуєть ся gens Sueonum. Де сиділа тодї ся Русь — чи в Швеції, чи в Київі, чи десь в Чудській землї (як думав Кунік в Mélanges russes V. 15 і Томсен l. c.), се близше не вияснено у них. Трудність робить тільки той русько-норманський каганат. Тому старші норманїсти толкували chacanus vocabulo як „на імя Гакон“ (Штрубе, Шлєцер, недавно Ґутцайт) — толкованнє дуже натягнене; Кунік присвятив сїй назві спеціальну розвідку в Записках Ак. Н. т. VI і в нїй теж прихиляєть ся до гадки, що се імя, а не титул, але зіставляє в кінцї справу непорішеною. Тож почавши від Круґа, пробовали також витолкувати, чому-б той норманський володар міг називатись каганом; припускали, що сим титулом візантийський імператор від себе потитулував норманського князя, і вказували на лист Людовика II до імп. Василя (Mon. Germ. h. Ser. III. 523), де він полємізує з ним, що хаґаном не називав ся володар анї Хозарів, анї

Норманів (chaganum vero non praelatum Avarum, non Gazarorum, non Nortmannorum nuncupari reperimus). Та тільки не знати, чи Nortmanni стояли в листї византийського імператора, і дуже можливо що там стояли якісь Βόρειοι Σκῦθαι, як припускав Ґедеонов, себто можливо знов таки Русини, котрих так зве Тактика Льва [1]).

[1]) Vice versa Кунік в своїх Разысканіях (IV) толкує Βόρειοι Σκῦθαι Льва як переклад слова Normanni.

Розумієть ся сї Русини, посли руського кагана були, правдоподібно, якісь північні Ґерманцї, що служили у „руського кагана“ — мабуть київського князя (бо каганами, як ми бачили, титулують ся руські князї ще в XI — XII в.), і були послами від нього і від Руси (Rhos). Заражу, що слова: se id est gentem suam, можливо, треба перекласти так: „вони, чи властиво їх нарід (що їх післав) — називаєть ся Русь“. Піднесу ще справедливу увагу Васїлєвского (CXXIV), що Франки добре знали Норвежцїв і Данів, тому імя Шведів має скорше означати, що се не були анї Норвежцї, анї Дани, а якісь північні Ґерманцї. Поправку Іловайского Slavorum я згадував; розумієть ся — вона неможлива.

Далї, арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катіб (писав \616\ 891 — 2 р. в Єгиптї) оповідає про звістний нам з иньших джерел напад на Севілю Норманів 844 р. в таких словах: „В се місто увійшли погани (в текстї: Маджус — Маґоґ), звані Рус, 223 р. (геджри, себто 843/4), вони брали в неволю, грабували, палили й забивали“ (вид. Гаркаві с. 63). Сю звістку пустив в курс Френ під гучним титулом: Ein neuer Beleg, dass die Gründer des russischen Staates Nordmannen waren (Bulletin de l’Acad., 1838, t. IV). По тім про неї писали Кунїк Berufung П. 285 і далї, Разысканія V с. 151 і далї“, Ґедеонов розд. XIX, Гаркаві Сказанія с. 66, 288, Томсен відч. II, Gutzeit Erläuterungen zur ältesten Geschichte Russlands с. 19, Вестберґ Beiträge VI і Къ анализу, IV. Норманїстам в нїй важне ототожненнє Руси з Норманами; при тім вони одначе признають, що се субєктивний здогад аль-Якубі, бо іспанські джерела Норманів Русю не називають, і сам їх він не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побереже і самий Царгород, він міг здогадувати ся, що похід 844 р. зробила ся Русь, подібно як сей здогад пізнїйше в гіпотетичній формі висловив Масуді, оповідаючи про той самий напад : „Андалузькі люде думали, нїби се поганський нарід, що приходить в їх край через протоку Океана, але не ту, де стоять мідяні

маяки (Гібралтар); я-ж думаю, а Біг знає ліпше (форма обережної гадки), що ся протока сполучаєть ся з морем Маіотіс (Азовським) і Найтас (Чорним), і що той нарід — Русь, згадувана у нас вище, бо нїхто крім неї не їздить сим морем, що злучаєть ся з океаном“ (Гаркави с. 129). По тім всїм ототожненнє аль-Якубі має дуже мало ваги; в найлїпшім разї воно-б було анальоґічним із звісткою Лїудпранда, тільки меньш важним [1]).

[1]) Ламанский, потім Гаркаві піднесли були навіть ряд гадок за тим, що слова: „звані Русь“ се пізнїйша інтерполяція, взята з Масуді (ор. с. с. 67); Гаркаві вказує, що пізнїйші арабські письменники, пишучи про той напад, не згадують про Русь, і що Масуді покликав ся-б на аль-Якубі, та може й рішучійше-б висловив свою гадку, як би бачив ті слова в текстї Якубі. Против сього Кунік Разысканія і Вестберґ 1. с.

В посмертних Разысканіях Куніка звістний орієнталїст де Гуе звертає увагу на подібне помішаннє Руси з Норманами у ібн-Хаукаля. Що він каже Святославу по погромі Болгара іти походом на „Візантию і Іспанію“, „Рум і Андалуз“, ми вже бачили (с. 461), На иньшім місцї він каже, що на Іспанїю нападають кораблї „Руси, Турків, Словян і Печенїгів“, отже тутъ перенесено на норманські походи цїлу обстанову нашої Руси. Розумієть ся, се непорозуміннє чисто теоретичне, і по попереднїх таких фактах у Якубі й Масуді не має особливого інтересу — хоч Вестберґ і хоче брати зовсїм реально \617\ сю звістку: що напастники, спустошивши Болгар, вертали ся потім до Скандинавії через Середземне море й Гібралтар (Beiträge V).

Анальоґічні помішання маємо і у західнїх письменників. Венеціанський хронїст диякон Іоан (писав на початку XI в.), оповідаючи про похід Руси на Царгород каже, що його зробили Normannorum gentes: eo tempore Normannorum gentes cum trecentis sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt і т. д. (M. Germ. hist. VII. 18, без року). В пізнїйшій хронїцї Біондо (XV в.) се вже оповідаєть ся так: Normanni, praeda in Aquitania et caeteris Galliarum regionibus facta satiati, classem 360 navium Constantinopolim duxere (Blondi Historiarum... deeades p. 177 — Каспій 375). Кунік, що пустив сю звістку в курс [1]), здогадував ся, що Іоан зачерпнув свою звістку з італїйської сучасної записки; розумієть ся — се тільки здогад, а що се не був наочний сьвідок, то тут, очевидно, могло (властиво — мусїло) стати ся теж, що з Якубі й Масуді: як той надав норманський

похід близше йому звістній Руси, так Іоан чи його джерело надало руський похід близше йому звістним Норманам.

1) Каспій І. с., про неї ще Томсен, відч. II.

Заговоривши про похід 860 р., мушу згадати, що навіть в словах казань і послания Фотия про Русь, як про нарід „славнозвістний, що підбив сусїднї народи, прийшов здалека“ і т. и., деякі бачили доказ, що то Нормани (Круґ, Кунік II. 369). Сей доказ згадую більше яко куріоз; Томсен вже анї згадав про нього.

Анальоґічна з звісткою Іоанна, але далеко важнїйша звістка еп. Лїудпранда († 972). В своїй Antapodosis, писаній між 958 і 962 р. (обіймає час 893 — 950 р.), він оповідає про похід Ігоря на Византию 941 р. на підставі оповідання свого вітчима, теж Лїудпранда на імя, що був того року послом в Візантиї, і каже: „Є нарід в північних краях, — Греки його звуть з огляду на фізичний вигляд „рудими“, а ми задля положення їх краю — нордманами, бо по нїмецьки nord значить північ, а man чоловік, отже північних людей можемо звати нордманами (Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios (´ρούσιοι), nos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippe Teutonum nord — aquilo, man autein dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus). Далї Лїудпранд оповідає про похід „короля сього народу на імя Інґера“ (inger) і каже, що взяті в неволю Ігореві вояки були постинані в присутности його вітчима — Monum. Germ hist. Script, III. 331. Про сю звістку ширше у Ґедеонова розд. XIX, Томсена відч. П. Вона служить одним \618\ з головних історичних доказів норманїзму. Але коли Лїудпранд старший не виходив тут з якоїсь теоретичної комбінації, а бачив Ігоревих вояків і пізнав між ними Норманів, то се свідчило-б тільки, що їх чимало було в Ігоревім війську, а се й без того мусимо припустити. Ся звістка-б значила стільки-ж, що й оповіданнє 839 р. Тільки біда в тім, що Лїудпранд не каже виразно, що то були Нормани, а висловляеть ся так, що виглядає се на гру слів (Wortspiel): „можна назвати їх Норманами, бо вони живуть на північи“. Наиньшім місцї (с. 277) він каже: „Константинополь... має з північи Угрів, Піценаків (Печенїгів), Хозарів і Русів, котрих ми звемо иньшим іменем Норманами (quos alio nomine nos Nordmannos appellamus); се „звемо“ не меньше підозріле, бо Русь на заході певно не звали Норманами; в ліпшім разї воно може натякати на „Норманів“ в руськім

війську, а в гіршім може бути відкликом до вище наведеної гри слів.

Про той же похід 941 р. оповідає Симеон Льоґотет (першої пол. X в.), і в сїм оповіданню називає Русь „Дромітами з роду Франків“ (κατέπλευσαν οί ῾Ρῶς, οί χαί Δρομῖται λεγόμενοι, οι ’εκ γένους τῶν Φράγγων ’όντες — ed. Bonn. p. 746). Ся примітка про франкський початок Руси, очевидно, зачерпнена з ґльоси (ib. p. 707), що теж ледво чи належить самому Симеону (див. у Успенского Ж. М. Н. П. 1890, I с. 19). З сею звісткою, повтореною в продовженню Амартола і Теофана, взагалї трудно щось зробити; деякі норманїсти підносили, що Франками в Візантиї звали народи ґерманського роду (Круґ I. 293 sq., Кунік II. 397), але в дійсности се слово уживало ся в дуже широкім значінню, обіймаючи tam Latinos quam Teutones (Corpus hist. Byz. XL p. 357, иньші тексти у Ґедеонова II с. XCII). Тому Томсен вже й не завів сього тексту між докази.

Для повности згадаємо ще про текст Ібрагіма ібн-Якуба (2-ої пол. X в.): „Краї Словян тягнуть ся від Сирійського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночи опанували деякі з них і мешкають поміж ними й досї“ (ИзвѢстія с. 46). Кунік (ИзвѢстія ал-Бекри I с. 106) і за ним Вестберґ (Комментарій) бачили тут, розумієть ся, Норманів. Та тільки низше ібн-Якуб, кажучи, що „головнїйші народи півночи говорять по словянськи, бо перемішали ся з ними“, поясняє зараз: „як наприклад народ ал-Тршкин і Анклій [1]), і Баджнакія (Печенїги), і Русь, і Хозари“ — отсе й народи півночи!

[1]) Анклїй уважають за Угрів, ’Ογγροι; Тршкін Вестберґ поправляє на Тедески — Нїмцї.619

Від історичних доказів перейдїм до лїнґвістичних, безперечно — далеко певнїйших і яснїйших, нїж історичні.

На першім місцї стоять тут імена Днїпрових порогів у Константина Порфирородного. Оповідаючи про торговельні подорожі Русинів до Царгороду, каже він про Днїпрові пороги та приточує імена сих порогів „по руськи і словянськи“ (ρωσιστί καί σκλαβινιστί); перший поріг зветь ся Есупі (’Εσσουπη), „що по руськи і словянськи значить: не спати“; другий „по руськи Ульвореі (Ούλβορσί), а по словянськи Островъни прах (’Οστροβουνίπραχ), що значить острів порога“ ; третій „Γελανδρί, що по

словянськи значить: гук порога (ἦχος φραγμοδ)“ ; четвертий по руськи ’Αειφόρ [1]), по словянськи Неясить (Νεασήτ), бо в скалах того порога криють ся пеликани (πελεκᾶνοι); пятий „по руськи Βαρουφόρος, по словянськи Βουλνιπράχ, бо чинить велике озеро (λιμνήν, попр. на δινήν вир)“; шестий „по руськи Λεάντι, по словьянски Βερούτζη, себто вареннє води (βράσμα νερού, врѢти — варитись, кипіти)“; семий „по руськи Στρούκουν (вар. vulg. Στρούβουν), по словянськи Ναπρεζή, себ-то малий поріг“.

[1]) В виданнях хибно ’Αειφάρ — див. у Томсена.

Почавши від Баєра, що перший звернув увагу на сю звістку й „руськi“ імена став обясняти з північно-нїмецького, утворила ся цїла лїтература для толковання сих назв: Штрубе Dissertation sur les anciens Russes 1785, Тунман Untersuchungen ü. d. Gesch. der östl. V., Лєрберґа Untersuchungen, Куніка Beratung II розд. X, Поґодіна ИзслѢдованія II с. 71 і далї (іде за Лєрберґом), Цайса Die Deutschen с. 557 і далї, Munch — передр. в його Samlede Afhandlinger II, Rafn Antiquités de l’Orient 1856, Срезнєвский — ИзвѢстія II отд. Ак. Н. т. VIII (1860), Дювернуа О про[и]схожденіи Варягъ-Руси — Чтенія московські 1862, Юргевичъ О мнимыхъ норманнскихъ именахъ въ рус. ист. — в Записках одеського істор. тов., VI, Ґедеоновъ Варяги и Русь розд. XX, Іловайский Разыскания [2] с. 126 і 346, В. Мілєр Названія днѢпровскихъ пороговъ у К. Багрянороднаго в Трудах моск. археол. тов. т. V, Томсен — відч. II, Gutzeit Kaiser Konstantins Namen der Dneprfälle, 1879 і потім в Untersuchungen, розд. 3. Найновійше: Pipping De skandinaviska Dnjeprnamnen, 1910 (Studier i nordisk filologie, Гельсінґфорс). В нашій лїтературі: Партацький Скандинавщина в давнїй Руси (Львів, 1887), й иньші статї йогож.

Словянство „словянських“ імен у Константина не будило ніяких сумнївів. Хоч деякі з сих імен мусять бути попсовані, а толкованнє, дане їм у Константина, може не завсїди бути добрим, все-ж таки сло\620\вянство майже всїх дає себе знати, і деякі передані навіть дуже добре, як Островний праг — ’Οστροβουνίπραχ, Неясить — пеликан (може й Ненасить — теперішнїй Ненаситець); иньші імена толкують так: Βουλνιπράχ — влъняный праг (волна = хвиля), теперішнїй Волний або Вовниський, Βερούτζη вьрѦщии, Ναπρεζή толкують „напоріже“; ’Εσσουπῆ — (н)е съпи

[1]), Γελανδρί уважають „руським“ іменем, що через помилку або через упущеннє в тексті вийшло „словянським“.

[1]) N дійсно могло легко пропасти, бо попереднє слово кінчить ся на ν грецьке.

Труднїйша справа з „руськими“ іменами: почавши від Баєра норманїсти обясняли їх з північно-нїмецькихь пнїв. Де-які імена досить добре обясняють ся з них, як Βαρουφόρος з baru (хвилї, genet.) + fors (водоспад) (се відповідало-б і словянській назві), деякі яко-тако, але знов декотрі рішучо не дають ся. В потїху норманїстам треба признати, що проби вивести сї імена з иньших мов (а виводили їх і з словянської мови, і з усяких можливих аж до угорської включно — як Юрґевич), теж не дають ся. Я наведу тут найбільш популярні обясненна:

Ἐσσουπῆ — ne suefe (Лєрберґ), ne sofi (Томсен) — не спи.

Οὐλβορσί — holm (острів + fors (поріг), паралєль до словянського (звичайне толкованнє).

Γελανδρί — gellandi або gjalandi, partic., звінкий.

Ἀειφόρ — давнїйше толкованнє з голанд. ôyevar (чит. уєфар — бузько) багато дебатовалось і відкидалось ґерманїстами; Томсен толкує: ei (все) + forr (бурхливий).

Λεάντι gloandi, partic. — блискучий, розярений (Кунік), hlaejandi — partic. від сміятись (Томсен).

Στρούχουν (Στρούβουν) — сього імени норманїсти не вміють обяснити (Томсен вказує на швед. struck — малий водоспад). Правдоподібнїйше, що се словянська назва.

З того, ще деякі „руські“ назви добре толкують ся з північноґерманських слів, норманїсти виводили, що Русь була норманським народом. З таким виводом не треба спішити ся: імя Руси не було принесено Норманами, вони сами, приходячи на Русь, на службу руських князів, приймали його. Коли зважимо, як їх богато було в X в. на Руси, і яку важну ролю вони відогравали в воєнних походах, а певно — і в торговельних подорожах до Греції, не буде дивним, що вони мали свої назви для деяких визначнїйших

місць на „пути з Варяг з Греки“, і що Константину поруч тих імен, якими називали пороги „Словяне“ — може сусїднї Уличі, прийшли до рук імена „руських“ „гречників“, київ\621\ської „варязько-руської“ дружини. Чи їх імена були перекладом місцевих словянських (як то виходило-б з Константина) — всї чи по части, чи всї були „варязькі“ — не можемо напевно сказати; скорше, що нї: були між ними й перекладені, й оригінальні варязькі і сдовянські дублєти — напр. київські. А що Константин скрізь відріжняє київську дружину — Русь від „підвластних Слован“, то й не диво, що він поставив поруч себе імена „руські“ — дружинні і „словянські“ — правдоподібно місцеві, які мала для них словянська людність з-над порогів.

Другу серію фільольоґічних доказів становлять особисті імена X в. Головна пайка їх — в умовах з Греками Олега і особливо Ігоря; в сумі маємо тут звиш 70 імен князїв, бояр, купців, дружинників, переданих більш або меньш одностайно в кодексах лїтописи; до того ще прилучають ся кількадесять імен X в., переказаних Повістю або (зрідка) постороняїми джерелами. Більш завзяті норманїсти обясняли їх всї за порядком із скандинавських пнїв, так що Блуд був не чим як сканд. Blótr. Люд сканд, Liótr (Кунік II с, 162), а навіть Володимир виводив ся з сканд. Valdemar.

Безперечно, в результатї знайдеть ся богата зовсїм певно скандинавских, як Якун — Гакон, Бруни — Brúni, Ігельд — Ingjaldr, Руар — Hróar, Турд — Фórdr, Фруди — Fródi і т. и. (пор. вище с. 424). Се річ зовсїм зрозуміла, бо й без того знаємо, що „Варяги“ на Руси грали визначну ролю в X в. Імена в договорах доводять, що особливо в 1-ій половинї X столїтя в старшій княжій дружинї Варягів було дуже велике число. Не так ясна справа з іменами київських князїв. Норманїсти виводять їх з скандинавських пнїв, але сей скандинавізм не зовсїм певний.

Третя серія фільольоґічних доказів се нїби норманські слова в українській і российській мові, особливо технічні терміни. У давнїйших норманїстів сих слів значила ся спора купа. Такі напр. слова як боярин, паломник, огнищанин, люд, гости, ряд, шляг, лодя уважались норманськими. Великі спустошення зробив в сїм катальоґу ще Срезнєвский в своїх Мыслях объ исторіи русскаго языка, 1849 (передр. 1887), дод. І. Після того сей арґумент зійшов на далекий плян серед иньших доводів норманїстів, Томсен, спеціалїст у фільольоґії, признав, що заходять великі трудности при

означенню того, що треба уважати норманїзмом, а що спільним словянсько-ґерманським словом, або словом перейнятим в иньших словянсько-ґерманських стичностях; „з більшою або меньшою правдоподібністю“ він уважав скандинавізмами 17 слів (ящик, гридь, кербь, кнутъ, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скотъ, стулъ, стягъ, Судъ, тивунъ, шнека, ябетникъ, \622\ якорь). Але й се невелико число прийшло ся зменшити, виріжняючи тільки те. що не могло зявитись инакше як через Варягів: коли викинути північні провінціалїзми, що могли в сусїдстві Шведів перейти незалежно від Варягів (рюша — верша, шнека — човен і т. и.), слова спільні або такі, що могли бути перейняті від иньших Ґерманців, не конче від Варягів (про се пізнїшій праці: Tamm — Slaviska Lånord från nordiska språk, 1882, Bugge Oldsvenske Navne i Rusland (Arkiv for Nordisk Filologi, II й ин.). Зістаєть ся кілька справдї цікавих паралєлей: гридь — сканд. grid господа, Суд (Боспор тракійський і Золотий Ріг) — сканд. sund протока, тивун (тіун) сканд. þjonn слуга, невільник. Але пригадавши численні ватаги Варягів на Руси, можемо хиба подивуватись, що так мало вони по собі лишили слїду в мові.

Осібну серію доказів колись становили правні звичаї, релїґія, побут східнїх Словян, що виводили ся з скандинавських. Шлєцер, Круґ, Поґодін бачили скандинавське скрізь — в праві, релїґії, культурі, побутї. Поґодін напр. бачив норманські прикмети в руськім звичаю сватати дївчину у її батька, в поліґамії старшини, в вихованню князївських дітей „кормильцями“, в тім що Русь любила жіночу красу, що вона волочила човни по землї переходячи з ріки в ріку, спиняла ся на островах, — не кажучи вже про релїґійні погляди, кріваву пімсту, систему грошевих кар (композицій), інститут 12 присяжників, постанов Р. Правди про холопів, коней і т. и. (ИзслЂдованія III. с. 237, 379, 418). „Оглядаючи сї закони, звичаї, уряди і їх назви, бачимо ясно, що всї належали до народа прихожого, норманського — нїмецького“, каже він. Згодом коли всї ті подібности стали поясняти ся анальоґіями, що стрічають ся у найріжнїйших народів на однакових степенях розвою, коли напр. для постанови Р. Правди про всїданнє на чужого коня (се найвизначнїйша подібність з скандинавським) знайшли ся паралєлї з одного боку в праві Франків, а з другого — в законодавстві Візантиї (в екльозї Льва і Константина, VIII в.) — сї виводи з скандинавського побуту, права і т. и. стратили всяке значіннє. Томсен (відч. III), твердячи за певне, „що в звичаях, суспільнім житю й державних інституциях Руси довго зіставались познаки скандинавського впливу“, вирік ся вишукування слїдів

сього впливу, признавши се за „питаннє в високій мірі трудне“. Кунік в своїм Открыт-ім письмі уже висловив погляд, що ті сліди норманства в руськім державнім праві й житю треба виводити від Ґотів, і сею дорогою, як я згадував, хотять іти деякі новійші дослідники. Пережитком колишнього лишили ся Кунікові „етнольоґічні“ доводи, що Словяне був нарід сухопутний, а Варяги — мореходний, отже всї морські походи \623\ належать до Варягів. (Цікаво одначе, що корабельні терміни на Руси не скандинавські, а грецькі). Одначе можливо, що і в сїй сфері ми ще побачимо поворот до паралєльнаго студіовання руських і скандинавських старинностей, більш обережне і методичне, нїж ті старі проби. Так знову підіймаєть ся питаннє про анальоґії й запозичення в Рус. Правдї з нагоди згоданної праці“ Ґеца Das russische Recht.

На закінченню сього екскурсу про норманську теорію треба ще сказати про її Ахілєву пяту — вивід руського імени. Автор Повісти не міг його вивести, і для того вислав цїлу варязьку Русь до Новгорода, без останку. Норманїсти не задовольнились сим і почали шукати останків скандинавської Руси. Ще в XVIII віцї Тунман (Untersuchungen ŭ. d. Gesch. d. östl. V. c. 369) вказав на те, що фінські племена звуть Швецію Ruotsi (Rutsi, Ruotsi, Ruotti Фіни властиві, Rôtsi — Водь, Rôts — Ести): він виставив здогад, що під сим перейнятим від Фінів іменем стали звістні Шведи у східнїх Словян і звідти зявилось збірне имя — Русь. Сю гадку прийняв потім Шлєцер, боронив Кунік і Томсен, і її тримають ся новійші норманїсти. Против Тунманівсько-Шлєцерової теорії арґументовав уже Еверс, доводячи, що імя Руси істнувало вже перед Варягами в полуднево-руських краях. Не без впливу його арґументів деякі норманїсти (як Поґодїн, Соловйов) залишили проби вивести імя Руси з Швеції; але иньші стовпи норманїзму тримали ся й тримають ся Ruotsi й досї. Що до значіння й початку сїєї назви нема одначе повної згоди. Шлєцер виводив сю назву від шведської країни Roslagen, Roslag (побереже Уплянда, властиво — громади гребцїв веслярів), але се обясненнє було захитане, і хоч Томсен пр[о]бував (досить здержливо) його боронити (відч. III), невдоволений давнїйшими обясненнями Кунік (в Каспію) пустив ся вже шукати иньших обяснень, і вкінцї спинив ся на звістнім уже нам ґотськім *hrōdh. Браун, розбивши вивід Руси від *hrōdh, як ми бачили, уважає можливим з *hrōdh виводити Ruotsi (хоч саме уживаннє такої народньої назви зложеної з пня *hrōdh уважає сумнївним) [1]).

[1]) Виводи Ruotsi з фінської мови досї не вдавали ся. Вивід з *hrōdh ще збільшає комплїкацію сього виводу: треба припускати, що Ґоти так себе звали (а сього не знаємо), що се імя було приняте Фінами, що сї останнї перенесли сю назву на Ґотів Ґотлянда і полудневої Швеції (а що як тодїшнї Фіни не приймали теорії етноґрафічної одности шведських Ґаутів з Ґотами вислянськими?), що вкінцї воно стало означати людність Швеції взагалї, і що ся людність, прийшовши в словянсько-фінські землї, сама прийняла се імя — їй самій незвістне.

Так чи инакше з сих теорій виходить, що Шведи самі себе не \624\ звали Русю, а звали так їх в східнїй Европі Фіни і Словяне. Одначе прийшовши на Русь, Шведи залишають своє питоменнє імя і вже в першій половинї IX в. приймають се чуже, фінське імя — звуть себе Русю в посольстві 839 р., як потім в умові з Греками: „мы отъ рода Рускаго“ (911). Се вже одно не дуже правдоподібне. Ще дивнїйше, що Словяне прийняли для Шведів імя Руси, коли було для них власне імя — Свеї, а для тих прихожих нїби Шведів, властиво — взагалї Скандинавів, ще й иньше імя — Варяги, що уживало ся в етноґрафічнім значінню, і одначе прийняло ся для тих приходнїв чуже і Словянам і тим приходням фінське імя Руси. При тім в X в. не тільки в Київі, а очевидно — і в Новгородї (бо сама лїтопись свідчить про тїсні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з Варяг в Греки) не підозрівали, що Русь — то Шведи, і прийнявши два столїтя перед тим від Фінів се імя, яке Фіни й досї уживають для Шведів, нїчого не знали про шведську Русь на противнім боцї Варязького моря, звідки ще й тодї лазили по Руси Варяги: через те автор Повісти і вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Новгородцї, що перед усїм з поміж словянських племен мусїли перейняти від Фінів руську назву Скандинавів, теж уживали її тільки в приложенню до варязьких дружинників і династів осїлих на Українї, а в своїх традиціях знали тільки Варягів [1]).

Такі незвичайні трудности виплавають з сеї теорії. І головне, що розбиває її зовсїм — се льокалїзація руського імени на київській околиці й істнованнє Руси в полудневих краях тодї ще, коли першого скандинавсько-руського князя, Ігоревого батька з його братами не могло бути й на світї.

[1]) Такі здогади ставить ак. Шахматов в названій вище працї (Сказ. о призв.

Варяговъ), пробуючи погодити лїтописні теорії з історичними фактами: в IX або ще і в VIII в. Скандинави набігали для здобичи і мандрували для торговлї в східно-европейські землї; на півночи їх знали як даньщиків і грабителїв; на Українї з її вищою культурою і суспільним устроєм вони виступають в ролї дружинників і купцїв, що забирають власть в свої руки — через те тут руське імя перейшло на підвластні їм землї, тим часом як в північних воно зіставало ся етноґрафічним іменем для варязьких напастників. Але дивним дивом не льокалїзувало ся воно на півночи довго й потім, коли против полудневих руських князїв Новгородцї спровадили собі варязьких конунґів і „роль Варягів на півночи стала анальоґічною з ролею Варяго-Русів на полуднї (с. 63). Ті трудности, з якими прийшло ся стрінути ся такому глубокому знавцеви лїтописної традиції, мирячи її з історичними даними, найкраще показують малу історичну стійність лїтописної теорії.

Пояснення скорочених цитат.

Іпат. — Іпатська лїтопись, вид. 1871 р.

Лавр. — Лаврентиївська лїтопись, вид. 1872 р.

Новг. або 1 Новг. — Новгородская лѢтопись по синодальному хоратейному списку, 1888.

Софійська, Воскресенська, Никонівська, Тверська лїтопись — Полное собраніе рус. лѢтописей.

Параграфи умов Руси з Греками — по подїлу хрестоматії Владимірского-Буданова.

Р. Правда Кар. і Ак. — Руська Правда, кодекси Карамзїнський і Академічний, подїл на параґрафи Калачова.

Правила м. Іоана — Русская ист. библіотека т., VI і прийнятий там подїл на параґрафи.

Житиє Өеодосія — вид. Бодянського, числа значать листи сього видання.

Наука Мономаха — текст і сторони в вид. Лаврентиївської лїтописї 1872 р.

Слово о полку Ігоревім — римські цифри означають подїл на глави, прийнятий в вид. Огоновського, Львів., 1876.

Патерик — у вид. Яковлева (Памятники рус. литературы XII и XIII в.).

Inscr. — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxtni.

Plin. — Pliniï Naturalis Historia, ed. Detlefsen.

Птолємей — подїл на параґрафи Ноббе.

Iord. — Iordanis Getica, вид. Момзена (M. Germ. hist.).

Corpus scriptorum hist. Byz — бонське вид., з нього цитують ся тексти візантийських письменників, які не маютьновійших видань — як Historici graeci minores ed. Dindort, Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta ed. Boissevain, de Boor, Büttner-Wobst, Прокопій вид. Haury, Теофан і Никифор вид. de Boor.

Mon. Germ. h. — Monumenta Germaniae historica, серія Scriptores.

Mon. Pol. h. — Mouumenta Poloniae historica, Львів 1864 і д.

Гаркави — Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ.

Ібн-Росте, або ібн-Русте — давнїйше званий ібн-Дастом: ИзвЂстія ибнъ-Даста, вид. Хвольсон, 1869.

Рюйсброк, Pubrucus — Recueil des vojages publié par la société de géographie, IV, 1839.

Карамзін — Исторія Российская, вид. Ейнерлїнґа, 1842.

Соловйов — Исторія Россіи, стереотипове вид. тов. „Общественная Польза“.

Krek 2 — G. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, вид. 2.

Записки — Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Записки київ. — Записки українського наукового товариства в Київі.

Записки одеські — Записки одесскаго общества исторіи и древностей.

Матеріали етнол. — Матеріали до українсько-руської етнольоґії, вид. наук. тов. ім. Шевченка у Львові.

К. Ст. — Кіевская Старина.

Чтенія київ. — Чтенія историческаго общества Нестора лЂтоп. в Київі.

Чтеніе моск. — Чтенія въ обществЂ исторіи и древностей при московскомъ университетЂ.

Ж. М. Н. П. — Журналъ Министерства Народнаго ПросвЂщенія.

Ж. Ст. — Живая Старина, вид. Русского географ. общества.

Изв. отд. рус. яз. — ИзвЂстія отдЂленія русскаго языка академіи наукъ, нова серія, з 1896 р.

Труды отд. сл. и рус. арх. — Записки импер. археолог. общ., нова серія, Труды отдЂленія славян. и русск. археол.

Archiv — Archiv für slavische Philologie.

I. F. — Indogermanische Forschungen.

Kwart. hist. — Kwartalnik historyczny, вих. у Львові.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. — Київ, 1913. — 648 с. (3-є вид.).

У першому томі висвітлюються соціально-економічні, політичні і культурні процеси, що відбувалися на території України з найдавніших часів до початку XI ст.

[*Репринтне видання*:
Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам’ятки іст.

думки України). — ISBN 5-12-002468-8.
Т. 1. — 1994. — 736 с. — ISBN 5-12-002469-6 (в опр.).]